

ISSN 2075-1834
ISSN (online) 3083-5631

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 39

Серія започаткована 2006 року

JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

SERIES "LAW"

ISSUE 39

Series founded 2006

Харків
2025

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики, міжнародного права. Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Журнал виходить двічі на рік. Заснований у 2006 році Харківським національним університетом імені В.Н. Каразіна.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук, Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток 1) включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук за спеціальностями: 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» і 293 «Міжнародне право». УДК 34/35

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 30.06.2025 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, Ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, [orcid: https://orcid.org/0000-0002-4427-2038](https://orcid.org/0000-0002-4427-2038)

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, проректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Редакційна колегія:

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДНДІ МВС України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Россіхіна Г. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Йонца М., доктор габілітований, професор, професор факультету права і адміністрації Ломжинського університету, Польща, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Хіббітс Б., професор юридичного факультету Піттсбурзького університету, видавець і головний редактор JURIST, США, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Мічурін Є.О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Марчук М. І., доктор юридичних наук, професор, підполковник поліції, декан факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Відповідальний редактор:

Гавриленко О.А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua Сайт: <https://periodicals.karazin.ua/law/index>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04459 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice; international law. For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The journal is published twice a year. It was founded in 2006 by the V.N. Karazin Kharkiv National University.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences, Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 y. № 409 (Annex 1) are included in the category "B" list of scientific professional publications of Ukraine in the field of Jurisprudence: 081 «Law», 262 «Law enforcement» and 293 «International Law». UDC 34/35

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 17, 30.06.2025)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T.E., DSc (Law), Professor, President of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>.

Vice-Chairmen:

Holovko O., DSc (Law), Professor, Vice-President for Research and Education of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Pashkov V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Editorial board

Koristin O., DSc (Law), Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Syroid T., DSc (Law), Professor, Head of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Rossikhina G., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Jońca M., Dr. hab., Professor US, Professor of the Faculty of Law and Administration, University of Lomza, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Khrantsov O., DSc (Law), Associate Professor, Professor of the Department of Criminal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Zhitnyi O., DSc (Law), Professor, Head of the Department of Criminal Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Serohin V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Constitutional and Municipal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Hibbitts B., Professor at the School of Law of the University of Pittsburgh, Publisher and Editor in Chief of JURIST, USA, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Lukyanets D., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Michurin E., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Zavalna Zh. V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Marchuk M. I., DSc (Law), Professor, Professor, Lieutenant Colonel of the Police, Dean of the Faculty No. 4 of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Responsible Editor:

Havrylenko O.A., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 4, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua. Website: <https://periodicals.karazin.ua/law/index>

The articles have been double-blinded review.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04459 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

ЗМІСТ

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

Кагановська Т. Є., Серьогін В. О.

БАГАТОРІВНЕВЕ УПРАВЛІННЯ: ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ І ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	10

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Воронова І. В.

ДВАДЦЯТЬ ДРУГА ПОПРАВКА ДО КОНСТИТУЦІЇ США: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	34

Воронянський О.В.

ФОРМУВАННЯ ПРАВА: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ	46

Греченко В. А.

ЗАХОДИ МВС УРСР ЩОДО ПРОТИДІЇ ПРОСТИТУЦІЇ У КІНЦІ 1960-Х РР	56

Певко С. Г.

ВЛАДНІСТЬ, ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА	62

Передерій О.С.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ КІБЕРБЕЗПЕКИ В АСПЕКТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	70

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Воронов М. М.

ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ І ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: СУТНІСТЬ, МЕЖІ І НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	75

Гришко Л. М.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	90

Гудзь Л. В.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІСЛЯ ПРИПИНЕННЯ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	105

Марцеляк О. В., Марцеляк С. М.

НОВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ СИСТЕМИ ГОЛОСУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ	113

Зубенко Г. В.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЇХ ФІНАНСУВАННЯ ТА ЗВІТУВАННЯ В УКРАЇНІ І ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	126

Куліш А.М.

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНІ ОЗНАКИ РЕФЕРЕНДНОГО ПРОЦЕСУ	134

Момот В. В.

КОНСТИТУЦІЙНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ: СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ.....	143

Прудкий Б. О.

ПЕРЕДВИБОРНА АГІТАЦІЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ МЕРЕЖЕВИХ РЕСУРСІВ ТА МЕДІА СЕРЕДОВИЩА.....	153

Турченко М. А.

ВІД SMART ДО COGNITIVE: ЧИ ГОТОВІ ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ ДО ЕВОЛЮЦІЇ МІСТА, ЩО ВЧИТЬСЯ?.....	161

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Волощенко О. М.

УДОСКОНАЛЕННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У РОЗРІЗІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	170

Воронов К.М.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ТА ІНШИХ ДЖЕРЕЛ
«М'ЯКОГО ПРАВА» В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ 177

Гужва А. М.

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ МАЙБУТНІХ РЕЧЕЙ (EMPTIO REI SPERATAE,
EMPTIO SPEI) У РИМСЬКОМУ ПРАВІ 186

Гура М. В.

ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ДЛЯ ІТ-ПРАВА 194

Завальна Ж. В.

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЄС 202

Кузенко М. П.

ДОПОМІЖНІ РЕПРОДУКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЩОДО ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....210

Устименко О. А.

КРИТЕРІЇ ТА ПРАВИЛА ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРІВ У ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ ЄС.....219

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Пейчев К. П.

ПРОСТОРОВІ ТА МАЙНОВІ ОЗНАКИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ.....227

ЖИТЛОВЕ ПРАВО

Мічурін Є. О.

ЖИТЛОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА РЕАЛІЇ ВОЄННОГО СТАНУ 235

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Сушицька Н. В.

МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ БАНКРУТСТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
НАСЕЛЕННЯ.....241

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Башинська Д.І.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 248

Безденжнє Д. О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ КРАУДФАНДИНГУ КАДРІВ У СФЕРІ
ЗАЙНЯТОСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....253

Риндич Д. С.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСІБ, ЯКІ ПРИДАТНІ ДО ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО
ОБОВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ.....265

Смутьська А.В., Пахомова І.А.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я
СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....271

Панов І. О.

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН, ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІСНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА ТА
ДЕРЖАВИ.....281

Панова І. В.

СТРОК НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ ПІСЛЯ СКЛАДЕННЯ ПОВНОГО СУДОВОГО РІШЕННЯ У
СПРАВАХ, ЯКІ Є ТЕРМІНОВИМИ.....290

Плотнікова К. О., Закриницька В.О.

ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ.....296

Хабарова Т. В.

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....303

Чехосєв К. О. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ.....	310

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Храмцов О. М. ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 435-1 КК УКРАЇНИ (ОБРАЗА ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ).....	319

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Терещук С. С. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТУ ПРОКУРОРУ ПІД ЧАС ПІДГОТОВЧОГО СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ	330
Шайтуро О. П., Рибалко Г. С. НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ЗАХІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ.....	335

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Александров В. М., Григоренко Є. І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	343

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Гавриленко О.А. ІСТОРІОГРАФІЯ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЙОГО НАУКИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ	349
Грічаніченко В. О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ	366
Древаль Ю. Д. ДАГ ГАММАРШЕЛЬД І КОНЦЕПЦІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ	373
Сироїд Т. Л. МОВА НЕНАВИСТІ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	380
Шамрасв В. М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.....	392
Шамрасва В. М. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИЗНАЧЕННЯ, ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ЗАХИСТ.....	402

CONTENT

EDITORIAL ARTICLE

T. E. Kaganovska, V. O. Serohin.

MULTI-LEVEL GOVERNANCE: GENERAL THEORY AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION	10

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

I. V. Voronova

THE TWENTY-SECOND AMENDMENT TO THE US CONSTITUTION: A HISTORICAL AND LEGAL STUDY.....	34

O. V. Voronianskyi

FORMATION OF LAW: THE POLITICAL DIMENSION	46

V. A. Grechenko

MEASURES OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE UKRAINIAN SSR TO COMBAT PROSTITUTION IN THE LATE 1960S	56

S. G. Pevko

POWER AS A MEANS OF CREATING THE LEGAL LIFE OF SOCIETY	62

O. S. Perederii

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF COUNTERING CYBER SECURITY THREATS IN THE ASPECT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.....	70

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

M. M. Voronov

DIRECT DEMOCRACY AND PARTICIPATORY DEMOCRACY IN THE EUROPEAN UNION: ESSENCE, LIMITS AND REGULATORY SUPPORT	75

L. M. Hryshko

ENSURING THE ECONOMIC CAPACITY OF TERRITORIAL COMMUNITIES: FOREIGN EXPERIENCE	90

L. V. Gudz.

THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF ELECTIONS TO LOCAL GOVERNMENTS AFTER THE TERMINATION OF MARTIAL LAW IN UKRAINE: PROBLEMS, CHALLENGES AND PERSPECTIVES.....	105

O. V. Martseliak; S. M. Martselyak

THE LATEST INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS VOTING AS A TOOL OF ELECTRONIC DEMOCRACY.....	113

H. V. Zubenko

RESPONSIBILITY OF POLITICAL PARTIES FOR VIOLATIONS OF THE PROCEDURE FOR THEIR FINANCING AND REPORTING IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES	126

A. M. Kulish

CONCEPT AND ESSENTIAL FEATURES OF THE REFERENDUM PROCESS	134

V. V. Momot

CONSTITUTIONAL LEGAL PERSONALITY: MODERN UNDERSTANDING AND THEORETICAL PRINCIPLES.....	143

B. O. Prudkyi

PRE-ELECTION CAMPAIGNING: CONTEMPORARY CHALLENGES REGARDING THE REGULATION OF ONLINE RESOURCES AND MEDIA ENVIRONMENT.....	153

M. A. Turchenko

FROM SMART TO COGNITIVE: ARE LEGAL INSTITUTIONS READY FOR THE EVOLUTION OF THE LEARNING CITY?.....	161

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

O. M. Voloshchenko

IMPROVEMENT OF METHODS OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN VIEW OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS 170

K. M. Voronov

APPLICATION OF THE PRINCIPLES OF EUROPEAN CONTRACT LAW AND OTHER SOURCES OF «SOFT LAW» IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION 177

A. M. Guzhva

PURCHASE AND SALE CONTRACT FEATURES OF FUTURE THINGS (EMPTIO REI SPERATAE, EMPTIO SPEI) IN ROMAN LAW 186

M. V. Hura

THE SIGNIFICANCE OF THE ECHR CASE LAW FOR IT LAW 194

Zh.. V. Zavalna

SPECIFICS OF THE CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF EU CONTRACT LAW 202

M. P. Kuzenko

ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES AS A SUBJECT OF CIVIL LAW REGULATION CONCERNING THE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS.....210

O. A. Ustymenko

CRITERIA AND RULES OF INTERPRETING CONTRACTS IN EU CONTRACT LAW.....219

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

K. P. Peychev

SPATIAL AND PROPERTY FEATURES OF A LAND PLOT.....227

HOUSING LAW

Ie. O. Michurin

HOUSING LAW OF UKRAINE: CHALLENGES OF TODAY AND REALITIES OF MARTIAL LAW 235

LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

N. V. Sukhytska

MODERNIZATION OF THE BANKRUPTCY SYSTEM IN THE CONTEXT OF SOCIAL PROTECTION.....241

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

D. I. Bashynska

CURRENT STATUS AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE 248

D. O. Bezdieniezhna

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS FOR REGULATING WORKFORCE CROWDFUNDING IN THE EMPLOYMENT SECTOR: CHALLENGES AND PROSPECTS.....253

D. S. Ryndych

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PERSONS FIT FOR MILITARY DUTY IN UKRAINE.....265

A.V.Smul'ska, I. A. Pakhomova

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE MENTAL HEALTH OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....271

I. O. Panov

STATE BORDER AS A MEANS OF ENSURING THE EXISTENCE OF SOCIETY AND THE STATE.....281

Panova I. V.

THE DEADLINE FOR AN APPEAL AFTER THE COMPLETION OF A FULL COURT DECISION IN CASES THAT ARE URGENT.....290

K. O. Plotnikova, V. O. Zakrynytska

ON THE ISSUE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF STATE DEFENSE.....296

T. V. Khabarova

PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION OF THE STATE ANTI-CORRUPTION POLICY OF UKRAINE.....303

K. O. Chekhoiev

LEGAL PROVISION FOR THE ADVANCED QUALIFICATION OF CIVIL SERVANTS OF UKRAINE.....310

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

O. M. Khramtsov

DETERMINANTS OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR BY ARTICLE 435-1 OF THE CC OF UKRAINE (INSULTING THE HONOR AND DIGNITY OF A MILITARY SERVICEMAN, THREAT TO A MILITARY SERVICEMAN).....319

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION, OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

S. S. Tereschuk

PROCEDURAL ASPECTS OF RETURNING THE INDICTMENT TO THE PROSECUTOR DURING THE PREPARATORY COURT SESSION 330

O. P. Shaituro, H. S. Rybalko

IMPOSING ARREST ON VIRTUAL ASSETS AS A MEASURE TO SECURE CRIMINAL PROCEEDINGS IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING THE LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS 335

MILITARY LAW

V.M. Alexandrov, E.I. Hrygorenko

SOME ASPECTS OF LEGAL SECURITY OF CIVIL-MILITARY COOPERATION 343

INTERNATIONAL LAW

O. A. Havrylenko

HISTORIOGRAPHY OF THE EVOLUTION OF INTERNATIONAL LAW AND ITS SCIENCE: MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT 349

V. O. Hrichanichenko

INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF SECURITY COOPERATION OF UKRAINE: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS 366

Yu. D. Dreval

DAG HAMMARSKJÖLD AND THE CONCEPT OF PREVENTIVE DIPLOMACY 373

T. L. Syroid

HATE SPEECH AS A CHALLENGE FOR MODERN SOCIETIES: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....380

V. M. Shamraiev

LEGAL PRINCIPLES OF COOPERATION OF STATES WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS.....392

V. M. Shamrayeva

INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF POLITICAL HUMAN RIGHTS: DEFINITION, STRENGTHENING AND PROTECTION.....402

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-01>

УДК 342.5

Т. Є. КАГАНОВСЬКА

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України, ректор

E-mail: rector@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

В. О. СЕРЬОГІН

доктор юридичних наук, професор,

декан юридичного факультету

E-mail: v.a.seryogin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

БАГАТОРІВНЕВЕ УПРАВЛІННЯ: ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ І ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Багаторівневе управління (multi-level governance, MLG) – міжгалузевий об'єкт дослідження, втім, незважаючи на тривалий період наукового осмислення, він усе ще залишається малодослідженим у вітчизняному науковому дискурсі. Зокрема, не вистачає системних досліджень використання інтегрованого підходу щодо багаторівневого управління в контексті формування і реалізації державної загальнодержавної та регіональної політики, а також переведення доктрини багаторівневого управління з політологічної чи управлінської в суто юридичну площину. Тож метою даної статті є узагальнення концептуальних засад багаторівневого управління, а також визначення сучасного стану і перспектив подальшого розвитку його нормативно-правової основи в Україні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Концепція MLG впливає з визнання того, що багато політичних питань не можуть бути ефективно керовані одним тільки урядом або організацією самостійно, а також з необхідності вирішувати проблеми управління часто складним колом державних справ відповідно до кооперативної моделі. Це стало особливо очевидним у контексті зростаючої глобалізації та взаємодії всередині та між національними системами та суб'єктами, а також у зв'язку з кризами та надзвичайними ситуаціями.

Згідно з теорією MLG, роль національної держави в сучасних умовах істотно змінюється. Одним із наслідків таких змін можна вважати зростання партнерств та ширших механізмів управління в більш загальному сенсі. Відбувається просторова та функціональна реконфігурація державних можливостей на кількох рівнях. Держави більше не є монополізуючими або навіть обов'язково центральними суб'єктами політики. Натомість, влада уряду все більше формується та розподіляється між суб'єктами, що діють на кількох рівнях. Державно-владні повноваження перерозподіляються вгору – на наднаціональний рівень, вниз – до регіонів та муніципалітетів, а також горизонтально – до транслокальних та регіональних зв'язків. Функціональні та адміністративні повноваження щодо прийняття рішень розподіляються між низкою державних, квазідержавних та недержавних агентів, що діють на багатосоціально-просторових рівнях, з щільними міжінституційними зв'язками та самоврядними політичними механізмами.

Розвитку MLG (навіть за наявності апробованих і досить показових практик) суттєво заважають перепони, пов'язані з проблемами інституційно-правового характеру. Зокрема, через відсутність політичної волі, політичне протистояння і принципове несприйняття децентралізації окремими політичними силами реформа досі не отримала свого логічного завершення і повної реалізації. Регіональне самоврядування існує лише номінально, не маючи власних виконавчих органів і відповідної ресурсної бази, а об'єднання територіальних громад у поєднанні з укрупненням районів призвело до істотного віддалення центрів прийняття владних рішень від місць проживання громадян, особливо на периферії.

Висновки. З моменту своєї появи (наприкінці XX століття) і дотепер концепція багаторівневого управління має здебільшого політологічний за своєю природою характер. На сьогодні важливим завданням є «юридизація» даної доктрини – наповнення її юридичним змістом і переведення у площину правових відносин і правового регулювання. Термін «багаторівневе управління» має отримати безпосереднє закріплення у чинному законодавстві, що стосується статусу органів публічної влади чи секторів публічного управління, а згодом – у межах конституційної реформи – закріплення й на рівні Основного Закону України.

Процедури громадського обговорення, публічних консультацій та інших інструментів демократії участі мають отримати відображення в документах, що регулюють порядок роботи тих чи інших органів публічної влади, передусім у регламентах.

Багаторівневе управління у вертикальному аспекті означає продовження політики децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування. Для України це означає продовження реформи щодо децентралізації, розпочатої в 2014 р., та виведення її на конституційний рівень.

Багаторівневе управління в горизонтальному аспекті вимагає законодавчого закріплення інструментів демократії участі, оскільки саме інструменти партисипаторної демократії дозволяють диверсифікувати публічну владу, донести її до максимально широкого кола громадян. Першим кроком на цьому шляху можна вважати доповнення чинного Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» статтею 6¹, яка передбачає розгорнутий перелік локальних форм політичної активності громадян. Водночас відповідні норми щодо участі в багаторівневому управлінні, зокрема про право на ініціювання та участь в обговоренні владних рішень, мають бути включені в закони, що визначають статус інституцій громадянського суспільства («Про громадські об'єднання», «Про молодіжні й дитячі громадські організації», «Про творчі спілки», «Про благодійництво і благодійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інші).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: публічне управління; європейське управління; належне управління; багаторівневе управління; місцеве самоврядування; конституційна реформа; децентралізація.

Як цитувати: Кагановська Т.Є., Серюгін В.А. Багаторівневе управління: загальна теорія і шляхи реалізації в Україні в контексті євроінтеграції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 10-33. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-01>

In cites: Kaganovska T.E., Serohin V.O. Multi-Level governance: general theory and ways of implementation in Ukraine in the context of european. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P.10-33. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-01> (in Ukrainian)

Вступ. Питання щодо визначення оптимальних підходів до організації публічного управління, здатних надати ефективні відповіді на складні виклики, що постали перед українським суспільством, є на сьогодні одним із головних завдань вітчизняної політико-правової науки. Як випливає з Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, стратегічна мета державної регіональної політики досягається завдяки реалізації трьох стратегічних цілей, однією з яких є розбудова ефективного багаторівневого врядування, що визначає інтеграційну та регіональну політику Європейського Союзу [15]. Відповідно, з'ясування сучасного стану багаторівневого управління (врядування) в Україні та визначення перспектив його розвитку становлять актуальну та важливу тему наукових досліджень. Виклики та загрози, пов'язані з функціонуванням органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства в умовах правового режиму воєнного стану, ще більше актуалізували зазначену проблематику. Від доктринального осмислення феномена багаторівневого управління (врядування) значною мірою буде залежати успіх повоєнного відновлення та європейської інтеграції України.

Питання багаторівневого управління були предметом дослідження багатьох науковців. Серед зарубіжних дослідників, котрі зробили найбільший внесок у розробку даної проблематики, варто виокремити таких авторів, як: Д. Аллен-Дюпре (D. Allain-Dupré), І. Бах (I. Bache), А. Бенц (A. Benz), К. Беррі (C. Berry), К. А. Даніель (K. A. Daniell),

Б. Еберлайн (B. Eberlein), Х. Ендерлайн (H. Enderlein), М. Фліндерс (M. Flinders), Л. Хуге (L. Hooghe), А. Фалуді (A. Faludi), М. Б. Джессоп (M. B. Jessop), А. Джордан (A. Jordan), А. Кей (A. Kay), К. Керн (K. Kern), Г. Маркс (G. Marks), А. Нольке (A. Nölke), С. Піаттоні (S. Piattoni), Ф. В. Шарпф (F. W. Scharpf), А. Шакель (A. Shakel), П. Стефенсон (P. Stephenson), М. Трнські (M. Trnski), С. Вельті (S. Wälti), М. Цюрн (M. Zürn). У вітчизняній науці дослідження багаторівневого управління представлені працями Л. Батченка, О. Васильєвої, Н. Вінникової, І. Дегтярьової, Л. Дмитриченко, Е. Зейтуллаєвої, В. Зозулі, О. Киричука, В. Козака, А. Колодія, В. Котковського, А. Крупника, В. Куйбіди, Ю. Куца, В. Малиновського, В. Мамонової, К. Мойсеєнка, П. Надолішнього, Л. Прокопенка, С. Саханєнка, В. Стрельцова, В. Суворова, В. Щербака. Багаторівневе управління – міжгалузевий об'єкт дослідження, втім, незважаючи на тривалий період наукового осмислення, він усе ще залишається малодослідженим у вітчизняному науковому дискурсі.

Зокрема, не вистачає системних досліджень використання інтегрованого підходу щодо багаторівневого управління в контексті формування і реалізації державної загальнодержавної та регіональної політики, а також перекладення доктрини багаторівневого управління з політологічної чи управлінської в суто юридичну площину. Тож метою даної статті є узагальнення концептуальних засад багаторівневого управління, а також визначення сучас-

ного стану і перспектив подальшого розвитку його нормативно-правової основи в Україні.

1.Методологія дослідження.

Дослідження ґрунтується на філософських історико-матеріалістичних засадах, що передбачає розгляд публічного управління та механізмів його здійснення як об'єктивної реальності, що являє собою закономірний результат розвитку державно організованого суспільства. Загалом даній праці притаманний також діалектичний підхід, який полягає у розкритті певних моделей публічного управління, апарату публічної влади та інституцій громадянського суспільства як соціальних явищ, котрі є історично змінюваними і водночас перебувають у відносинах взаємозв'язку та взаємодії. При цьому публічне управління розглядається комплексно, з трьох основних сторін: як прояв (форма) публічно-владної діяльності, як спосіб взаємодії апарату публічної влади з громадянським суспільством, а також як спосіб переведення (трансформації) публічної політики у площину правових відносин. При характеристиці еволюції концепції багаторівневого управління та перебігу реформи щодо децентралізації публічної влади в Україні використано історичний (хронологічний) метод, а при дослідженні змісту й обсягу багаторівневості – формально-юридичний (догматичний), системно-структурний та герменевтичний методи наукового пізнання. При визначенні ризиків і переваг багаторівневого управління, а також недоліків наявної нормативної основи такого управління в Україні був застосований метод критичного аналізу. Для характеристики сучасного стану нормативно-правового регулювання окремих аспектів багаторівневого управління в національній правовій системі України та його відповідності європейським стандартам використано порівняльно-правовий метод. Ставлення громадськості до процесів децентралізації в Україні продемонстровано за допомогою соціологічного методу.

2. Багаторівневе управління: концептуальні основи

2.1. Попередні термінологічні уточнення та методологічні застереження

Чітке розуміння концепції багаторівневого управління (англ. multi-level governance, MLG) вимагає попереднього розкриття змісту й обсягу англomовного терміна «governance», адже саме він має надати відповідь на питання про те, ЩО, власне, є багаторівневим. У вітчизняній науковій літературі, присвяченій проблемам удосконалення організації роботи органів публічної влади, відсутня єдність підхо-

дів до перекладу даного терміна на українську мову: одні автори перекладають його як «управління» [3; 8; 23; 26], інші – як «врядування» [5; 9; 22; 24]. Така неоднозначність пов'язана із загальними труднощами перекладу відповідних англomовних термінів, породжених американською та британською політико-правовими школами.

Як вже відзначалося нами в попередніх дослідженнях, англomовний термін «governance» характеризує управління як виконавчо-розпорядчу діяльність, процес прийняття певних рішень і забезпечення їх виконання, але, – на відміну від терміна «government» – без акцентуації на імперативному характері відповідних рішень і при перенесенні акценту з примусу на переконання, із субординації – на координацію та пошук консенсусу. Відповідно, цей термін може бути застосований до управлінської діяльності як органів публічної влади, так і до інституцій громадянського суспільства та бізнес-структур [6, с. 11]. Тож ще раз маємо підкреслити, що з точки зору коректності відтворення первинного змісту іменник у словосполученні «multi-level governance», як і у словосполученні «good governance», варто перекладати саме як «управління», а не «врядування».

Багаторівневе управління – це досить популярний термін, який широко використовується як дослідниками процесів європейської інтеграції, так і тими, хто вивчає проблеми децентралізації та партисипаторної демократії. У підсумку, як і інші популярні концепції, воно ризикує стати «парасолькою», під якою об'єднується багато різних явищ – аж до того, що може втратити будь-яку денотативну точність (однозначність) і стати, за висловом Дж. Сарторі, «надто розтягнутим» [59]. У даному контексті варто погодитись із думкою С. Піаттоні, котра вбачає три основні проблеми, пов'язані з використанням MLG: теоретичного, емпіричного та нормативного характеру [56].

Передусім, із теоретичної точки зору незрозуміло, чого саме стосується MLG – процесів чи ситуацій, стратегій чи структур. Вочевидь, потрібно осмислити онтологію MLG та оцінити її теоретичну релевантність. З емпіричної точки зору, слід розглянути, які явища MLG може охопити, та вирішити, чи відрізняється воно суттєво від інших концепцій, таких як, наприклад, загальна концепція управління (governance).

Необхідно також поміркувати над ґносеологією даної концепції та оцінити її емпіричну значущість.

Щоб розглянути як онтологічні, так і гносеологічні питання, необхідно визначити, де MLG знаходиться на «сходах абстракції», яка відходить від досить загальної концепції «керування» (англ. steering) та розгалужується до приватного (корпоративного) та публічного (державного чи муніципального) управління. Це, у свою чергу, передбачає чітке визначення того, що ми маємо на увазі під «рівнем»: чи означає він конкретний рівень управління, або просто будь-яку «юрисдикцію» [42] чи «сферу повноважень» [61], незалежно від того, на якій основі він пов'язує людей (територіальний, функціональний чи суто добровільний)? Оскільки конотація MLG є за своєю суттю досить динамічною, вказуючи на постійне порушення усталених уявлень про фундаментальні характеристики владного прийняття рішень, ми повинні шукати емпіричні факти – про процеси чи договори, – які фіксують цю динаміку, таким чином визначаючи її понятійне ядро.

З нормативної точки зору, нарешті, нам потрібно запитати себе, чи є рішення, прийняті через MLG, такими ж чи більш легітимними, ніж рішення, прийняті через інші процеси. Адже досі триває гостра дискусія щодо легітимності Європейського Союзу, чи може вона ґрунтуватися виключно на «вихідній легітимності» (ефективності, чуйності) або вона має бути заснована також на «вхідній легітимності» (участі, представництві) (див.: [30; 37; 65]. Як MLG відповідає на цей виклик? Чи забезпечує MLG більш широку та повну участь у прийнятті рішень (легітимність на вході) і, з цієї причини, поліпшує політику (легітимність на виході), ніж інші режими управління?

MLG часто покладається на створення спеціальних мереж, які можуть включати, досить безсистемно, законно створені дорадчі органи разом з іншими публічними і приватними, індивідуальними і колективними суб'єктами. Як слушно зауважує М. Яхтенфукс, MLG виходить за рамки суто представницької демократії і як така навряд чи може бути оцінена на основі критеріїв, розроблених з посиланням на представницьку демократію [48]. Таким чином, однією з найбільш вражаючих особливостей MLG є те, що воно також має на увазі ефективне зрівняння повноважень органів загальної компетенції (таких, як субнаціональні органи публічної влади), з повноваженнями громадських інституцій спеціальної компетенції (такими, як громадські об'єднання, експертні комітети тощо). Те, що така дивна суміш суб'єктів має «правити», може бути нормативно проблематичним для деяких громадян: різні суспільні філософії

можуть, по суті, стикатися між собою під, здавалося б, об'єднуючою поверхнею MLG. Тому залишається відкритим питання: чи полегшить участь територіальних суб'єктів нижчого рівня, таких як субнаціональні органи влади та неурядові організації, проблему узгодження дедалі більш різноманітних інтересів, присутніх як у внутрішньодержавних, так і в інтеграційних процесах, чи, швидше, зробить їх ще гострішими.

2.2. «Багаторівневе управління»: сутність і типи

Термін «багаторівневе управління» (англ. “multilevel governance” – MLG) був розроблений політологом Г. Марксом (1993). Ця концепція мала на меті, зокрема, охопити та зрозуміти політичні процеси, пов'язані з появою наднаціональних інституцій, таких як Європейський Союз, та полегшити аналіз децентралізованих процесів прийняття рішень, у яких уряди субнаціонального рівня та інституції громадянського суспільства мають дедалі більший вплив. Як випливає з самого слова «багаторівневе», концепція MLG охоплює численних державних та недержавних суб'єктів, розташованих на різних рівнях, таких як місцевий (субнаціональний), національний та глобальний (наднаціональний). Проблема, яку визначають теоретики MLG, полягає в тому, що всі ці різні рівні управління мають бути якимось чином узгоджені, щоб дозволити визначення колективних цілей [29; 31].

Поняття «багаторівневе управління» спочатку було розроблене для опису та пояснення процесу розробки політики в Європейському Союзі в той час, коли класична та досить пірамідальна модель управління (що включає наднаціональний, національний та субнаціональний рівні) була поставлена під сумнів новими формами прямої взаємодії через національні кордони. Цьому сприяли – також у ширшому європейському контексті – тенденції до регіоналізації, децентралізації та федералізації. Важливу роль у формуванні цієї тенденції мали Європейська хартія місцевого самоврядування Ради Європи, а також Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або органами влади і додаткові протоколи до неї.

Згодом MLG було додатково диференційовано на «тип 1», який стосується статичних ситуацій та відносно чіткого розподілу повноважень за територією (формального), та тип 2, що стосується динамічних (і часто неформальних) ситуацій, коли встановлюються нові рівні

та відносини, або юрисдикція є специфічною для певних завдань.

У Хартії багаторівневого управління в Європі, ухваленій Комітетом регіонів ЄС у 2014 р., багаторівневе управління визначено як «скоординовані зусилля з боку ЄС, держав-членів, місцевих і регіональних органів влади, засновані на партнерстві та спрямовані на розроблення і реалізацію політики ЄС» [36]. Названим документом визнається необхідність участі в регіональній політиці недержавних суб'єктів: бізнес-структур, інституцій громадянського суспільства, пересічних громадян тощо.

Натомість у Звіті про багаторівневе управління, підготовленому Європейським комітетом з демократії та управління у листопаді 2023 року, зазначено: «Для цілей даного звіту багаторівневе управління (MLG) стосується кооперативної моделі управління, яка може охоплювати міжнародний, наднаціональний, транскордонний, національний та субнаціональний (регіональний, проміжний та місцевий) рівні управління, що здійснюється за участю народу, громадянського суспільства та інших організацій і зацікавлених сторін. Його метою є забезпечення узгодженого, ефективного та результативного процесу розробки політики та рішень, а також виконання державних обов'язків на основі принципів, що містяться в Рекомендації CM/Rec(2023)5 Комітету Міністрів державам-членам щодо принципів належного демократичного управління» [40].

Концепція MLG впливає з визнання того, що багато політичних питань не можуть бути ефективно керовані одним тільки урядом або організацією самостійно, а також з необхідності вирішувати проблеми управління частіше складним колом державних справ відповідно до кооперативної моделі. Це стало особливо очевидним у контексті зростаючої глобалізації та взаємодії всередині та між національними системами та суб'єктами, а також у зв'язку з кризами та надзвичайними ситуаціями.

Згідно з теорією MLG, роль національної держави в сучасних умовах істотно змінюється. Одним із наслідків таких змін можна вважати зростання партнерств та ширших механізмів управління в більш загальному сенсі. Відбувається просторова та функціональна реконфігурація державних можливостей на кількох рівнях. Держави більше не є монополізуючими або навіть обов'язково центральними суб'єктами політики. Натомість, влада уряду все більше формується та розподіляється між суб'єктами, що діють на кількох рівнях. Державно-владні повноваження перерозподіля-

ються вгору – на наднаціональний рівень, вниз – до регіонів та муніципалітетів, а також горизонтально – до транслокальних та регіональних зв'язків. Функціональні та адміністративні повноваження щодо прийняття рішень розподіляються між низкою державних, квазідержавних та недержавних агентів, що діють на багатосоціально-просторових рівнях, з щільними міжінституційними зв'язками та самоврядними політичними механізмами. Внаслідок цього розвитку «роль держави трансформується, оскільки державні суб'єкти розробляють нові стратегії координації, управління та мережевої взаємодії, які можуть захищати, а в деяких випадках і посилювати державну автономію» [29].

Багаторівневе управління від самого початку протиставило класичному уявленню про внутрішньодержавні (передусім федеративні) відносини як про конституційно та процедурно впорядкований вертикальний поділ влади логіку поточних переговорів та політичного торгу між органами влади, що знаходяться на різних рівнях. Посилення та популяризація порядку денного багаторівневого управління у наступні роки, хоч і були пов'язані значною мірою зі зростанням значущості ЄС як об'єкта політико-правових досліджень [43; 57], супроводжувалися експансією багаторівневого управління за межі досліджень ЄС, що обумовлюється процесом глобальної децентралізації [45; 67]. Дійсно, сьогодні попит на цю теорію походить не лише від дослідників європейської інтеграції, і теорія багаторівневого управління також застосовується у роботах, присвячених «традиційним» національним федераціям. Викликано це тією незвичайною динамікою, яка відбувається в них в останні десятиліття: зокрема тим, що з «дворівневих» багато з них стрімко перетворюються на «багаторівневі» [68, с. 127]; що характер відносин між національним та субнаціональними рівнями дедалі ускладнюється; і що вертикальна децентралізація при цьому супроводжується горизонтальною – залученням до процесу управління немажоритарних інститутів [63] і навіть приватних агентів, зокрема бізнес-структур [39].

Загальною відправною точкою теорії багаторівневого управління (MLG) є те, що ми є свідками низки змін у конфігурації відносин та способів взаємодії між державами та іншими рівнями управління. Це ставить перед собою завдання визначити нові механізми контролю та підзвітності між такими урядовими органами.

Л. Хуг та Г. Маркс стверджували, що си-

стеми багаторівневого управління можна класифікувати як два окремі типи, хоча вони не розглядали ці типи як взаємовиключні [45].

Перший тип багаторівневого управління стосується управління з чіткою структурою та вертикально-рівневою ієрархією, в якій лише обмежена кількість органів влади має фактичні повноваження щодо прийняття рішень [41]. У системах даного типу органи публічної влади, що знаходяться на різних рівнях, контролюють власні ексклюзивні предмети відання, де виконують неспеціалізовані, широкі управлінські повноваження. За припущенням Хуг і Маркса, такі системи повинні мати «загальносистемну, стійку архітектуру» [46, с. 237].

Цей аналіз багаторівневого управління значною мірою зосереджується на взаємодії між різними рівнями управління та їхніми політичними результатами. З точки зору такого підходу, національні держави зберігають центральну роль у визначенні колективних цілей. Незважаючи на це, місцеві органи влади та недержавні суб'єкти розглядаються як такі, що мають різний ступінь повноважень та здатності впливати на розробку політики. Наприклад, нижчі рівні управління можуть мати змогу обійти процеси прийняття рішень на національному рівні, визначаючи проблеми з точки зору місцевих умов. Або ж вони можуть створювати ефективні альянси на глобальному рівні, знову ж таки уникаючи національного рівня. Однак, незважаючи на цю гнучкість, ці рівні управління залишаються залежними від управління на національному рівні, оскільки саме урядові структури національних держав створюють можливості для обходу національного рівня, або шляхом локалізації, або глобалізації рішень [32].

Устрій публічного управління з чіткою структурою та вертикально-рівневою ієрархією можна вважати класичним, оскільки він притаманний фактично будь-якому державно організованому суспільству: від рабовласницьких держав Стародавнього Сходу до сучасних держав західної демократії. В історичному контексті загальні принципи феодалного васалітету («Васал мого васала – мій васал» або «Васал мого васала – не мій васал») теж можуть слугувати прикладами багаторівневого управління. Інша річ, що ступінь автономності та дискреції тих чи інших суб'єктів може істотно варіюватися залежно від конкретного етапу історичного розвитку та форми держави. Тому з точки зору теорії багаторівневого управління треба акцентувати увагу не на наявності певних рівнів ієрархічного управління, а на динаміку відносин між ними: MLG захо-

чує децентралізацію і деконцентрацію публічної влади, демократизацію процесів управління, сприяє перенесення центру прийняття рішень і відповідальності за них від центру до периферії, зберігаючи інструменти контролю та і відповідальності з боку центрального уряду.

Для повнішого розуміння важливості багаторівневого управління важливо з'ясувати, чому країни перейшли до цієї, здавалося б, складної структури, а не до простішої централізованої системи. Цікаво, що в історії не було жодного часу, коли влада була повністю централізованою. Імперії, національні держави та навіть більшість менших країн завжди мали кілька юрисдикційних рівнів. Наразі всі країни мають принаймні один або два рівні місцевого самоврядування та від одного до трьох рівнів проміжних або регіональних органів влади, які знаходяться нижче національного рівня. То чому ж країни обирають складнішу багаторівневу структуру? Головна перевага багаторівневого управління полягає в його гнучкості масштабу: воно дозволяє адаптувати територіальний рівень управління до територіального масштабу, на якому певна політика забезпечується найефективніше.

Деякі політики можуть краще здійснюватися на центральному або міжнародному рівні, особливо ті, що передбачають економії масштабу, тобто зменшення витрат виробництва на одиницю продукції в результаті збільшення обсягів виробництва. Надання тих суспільних благ, що характеризуються економією масштабу, стає тим більш дешевим, чим більше людей беруть у цьому участь. Ці блага включають, зокрема, встановлення миру та безпеки, а також побудову надійної, сталої та стійкої інфраструктури для економічного розвитку та добробуту людини, що є ключовими елементами Порядку денного на період до 2030 року [10]. Політика також ефективніше забезпечується на вищих територіальних рівнях, коли односторонні дії певної одиниці нижчого рівня мають негативний побічний ефект для інших одиниць нижчого рівня. У цих випадках одиниця вищого рівня може інтерналізувати та пом'якшити такий побічний ефект.

Децентралізація влади та ступінь автономності або взаємозалежності рівнів є двома різними властивостями багаторівневих систем. Хоча (де)централізація влади надає рівні управління компетенціями та ресурсами, вона не гарантує необмеженого використання цих ресурсів. Лише тоді, коли компетенції та ресурси поєднуються з автономними сферами дії, можливості для розробки політики стають широ-

кими та необмеженими [33].

Локалізоване надання суспільних благ має очевидні переваги, коли вподобання громадян різко відрізняються в різних регіонах країни. Нижчі рівні влади зазвичай частіше взаємодіють з мешканцями та можуть брати участь у повторному діалозі. Це дозволяє їм краще взаємодіяти з різноманітними вподобаннями тих, хто живе в регіоні, та згодом адаптувати свою політику [66]. Чим більша група, тим складніше підтримувати змістовні діалоги, оскільки інформаційні витрати зазвичай зростають із розміром юрисдикції [27; 44]. Отже, ті послуги, які передбачають особисте надання послуг, особливо виграють від локалізованого надання, такі як освіта, послуги соціального забезпечення та охорона здоров'я [55]. Справедливе, ефективне та високоякісне надання цих послуг зміцнює виробничий потенціал країн та добробут людини і є ключем до досягнення Цілей сталого розвитку, викладених у Порядку денному на період до 2030 року [10]. Однак локалізоване надання суспільних благ може бути корисним, навіть якщо немає неоднорідності вподобань між місцевостями. Це пояснюється тим, що середовище виконання завдань та контекст можуть відрізнитися, навіть якщо вподобання не відрізняються. Органи влади нижчого рівня можуть реагувати на різні контексти, що має позитивно впливати на надання суспільних благ [44].

Хоча спостерігається загальна тенденція до децентралізації влади, між країнами існують значні відмінності в ступені передачі повноважень та ресурсів нижчим рівням управління та в кількості створених субнаціональних рівнів. В аспекті предмета нашого дослідження питання, пов'язані з децентралізацією (або централізацією), стосуються розташування влади в багаторівневій системі. Однак ще однією важливою властивістю багаторівневих систем є те, як різні юрисдикційні рівні взаємодіють один з одним. Чи забезпечує система рівням автономні сфери дії, чи рівні є дуже взаємозалежними, чи відбувається розробка політики на різних рівнях управління в окремих «герметичних» відсіках, чи рівні змушені взаємодіяти та розподіляти повноваження, – ось головні питання, з якими стикаються сучасні держави в аспекті багаторівневого управління першого типу.

Другий тип багаторівневого управління називається «поліцентричним» і значною мірою натхненний працями Вінсента та Еліно́р Остром. Це історично новий тип управління, притаманний постіндустріальному та інформаційному суспільству. На відміну від ієрархі-

чної моделі, Е. Остром характеризувала поліцентричне управління як «множину керуючих органів різного масштабу, а не моноцентричне утворення» [55, с. 552]. Центральним моментом поліцентричного MLG є те, що чіткі структури та ієрархії, передбачувані в попередній моделі, розмиваються або навіть повністю зникають через взаємодію між різними керуючими органами та суб'єктами. Дійсно, це розмивання відбувається не лише між різними «рівнями» управління, але й між різними формами управління, такими як державне та недержавне [32]. Замість чітко визначених рівнів, «поліцентричне» багаторівневе управління тому оперує такими поняттями, як «сфери влади» [58] або «складні перекриваючі мережі» [29], які створюються або виникають у ситуаціях, коли територіальні або нетериторіальні мережі ведуть переговори, співпрацюють або не погоджуються щодо порядку денного та тих рішень, що приймаються.

Системи другого типу мають набагато більш рухливу архітектуру, включають в себе більшу (і потенційно необмежену) кількість учасників із більш вузькими управлінськими повноваженнями, які при цьому взаємодіють між собою відразу на кількох рівнях задля вирішення більш конкретних та рухливих завдань [46, с. 237-239].

Як видно, другий тип багаторівневості передбачає ширше її розуміння, цікаве головним чином у тих випадках, коли проблематизується та досліджується феномен «розмивання» суверенітету та повноважень національних держав на користь складнішої влаштованих гнучких мережевих структур [60]. У цьому випадку дійсно важливо усвідомлювати, що таке «розмивання» відбувається «і вгору, і вниз, і вбік» [46, с. 233]: національні держави діляться своїми повноваженнями з міжнародними організаціями та інтеграційними об'єднаннями («вгору»), але також передають ці повноваження «вниз» – приватним агентам і немажоритарним інститутам.

При цьому під немажоритарними інститутами прийнято розуміти механізми прийняття та проведення політичних курсів у галузях публічного управління, де стандартний мажоритарний підхід (правління демократичної більшості) з якихось причин небажаний. У таких сферах процес прийняття рішень навмисно виводиться за рамки основних каналів демократичного представництва, контролю та підзвітності й характеризується, таким чином, високим ступенем автономності, необхідним для більшої неупередженості, для забезпечення підвищеного рівня експертизи в прийнятті

змістовно складних рішень або ж для більшої оперативності у вирішенні завдань, що стоять перед суспільством (докл. див.: [50; 64]). До неможовитарних інститутів відносять вищі суди (зокрема, конституційні) та спеціалізовані судові органи, центральні банки, регуляторні агентства та спеціальні органи, які здійснюють регулювання і контроль в окремих сферах суспільних відносин, а також такі, що не обираються безпосередньо, експертні та консультативні органи.

Незважаючи на певні відмінності, обидва підходи до MLG мають кілька спільних рис. Загалом вони погоджуються, що роль держави зменшується або, безумовно, змінюється, оскільки різні рівні управління втручаються в її повноваження. Хоча державні органи зберігають певний рівень контролю, повноваження приймати рішення передаються в різних напрямках: вгору, вниз і вбік, із дещо непередбачуваними наслідками.

У згаданому вище Звіті про багаторівневе управління, підготовленому Європейським комітетом з демократії та управління у листопаді 2023 року, питання про типи MLG перенесено в системно-структурну площину. У названому документі звертається увага на тому, що концепція багаторівневого управління має три аспекти (виміри), до яких належать: територіальна багаторівневність, багатосекторність і багатосуб'єктність. За такого підходу багаторівневність першого типу – це традиційна для державного управління територіальна багаторівневність, що передбачає вертикальні відносини влади-підпорядкування в межах державної адміністрації. Натомість багаторівневе другого типу розподіляється на два види: 1) багатосекторність як взаємодія між суб'єктами, які діють у різних галузях і секторах суспільного виробництва, але на одному територіальному рівні, у т.ч. міжмуніципальна та міжрегіональна кооперація; 2) багатосуб'єктність як взаємодія між різними зацікавленими суб'єктами (стейкхолдерами), що представляють різні сфери та різні територіальні рівні. У будь-якому разі, як слушно зазначає Е. Зейтуллаєва, багаторівневе управління являє собою «надзвичайно динамічну систему, що характеризується гнучкістю й диверсифікацією взаємодій управлінських суб'єктів у кростериторіальному та кроссекторальному вимірах» [4, с. 15-16].

2.3. Ризики й переваги багаторівневого управління

Як і будь-яка інша політико-правова концепція, багаторівневе управління має як чесноти, так і недоліки; воно створює одноча-

сно нові можливості та нові проблеми для ефективного державного керівництва.

У Звіті про багаторівневе управління, прийнятому Європейським комітетом з питань демократії та управління (CDDG) Ради Європи на 18 пленарному засіданні у Страсбурзі 23-24.11.2023 р., визначені такі переваги MLG: підвищення ефективності та результативності публічного управління та послуг; заохочення демократичної участі; задоволення різноманітних потреб населення та економіки [40, с.13].

У цьому ж документі зазначається: «Забезпечуючи скоординовані підходи та сприяючи міжнародній співпраці, MLG може підтримувати більш ефективне, інклюзивне, справедливе та адаптивне управління на всіх рівнях, сприяючи кращим результатам політики, покращенню ефективності управління та кращій якості публічних послуг, що призводить до підвищення рівня задоволеності та довіри громадян. Це є мотивацією визнати переваги децентралізованого прийняття рішень і спільного управління для створення більш сприйнятливих, інклюзивних, активних і сталих суспільств» [40, с. 13].

Багаторівневе управління має істотне значення для реалізації Порядку денного сталого розвитку на період до 2030 року, що є основною глобальною рамковою програмою, спрямованою на вирішення критичних викликів, з якими стикається наш світ сьогодні. Універсальний, інтегрований та трансформаційний характер Порядку денного на період до 2030 року та 17 Цілей сталого розвитку вимагає від урядів роботи в різних сферах політики та на різних рівнях управління, а також співпраці з широким колом зацікавлених сторін. Зокрема, поєднання та координація мандатів, ресурсів та можливостей кількох інституційних та громадських суб'єктів на різних рівнях управління та в різних секторах є вирішальним фактором, що сприяє сталому розвитку. Тому, як слушно зауважується в спеціальній літературі, «процеси планування, реалізації та моніторингу Цілей сталого розвитку по суті ґрунтуються на наборі інституційних домовленостей, які дозволяють ефективно залучати безліч політично незалежних, але в іншому взаємопов'язаних суб'єктів у різних суспільних сферах та на різних рівнях управління» [52, с. 7].

З іншого боку, проблеми MLG пов'язані з вищезгаданим зменшенням здатності держав фактично контролювати процеси управління та підвищення вартості управлінських послуг, їх можна умовно назвати функціональними. Основним недоліком багаторівневого управління є транзакційні витрати на координацію

кількох юрисдикцій та додаткові адміністративні витрати, які вони створюють [55]. Витрати на координацію та узгодження політичних рішень зростають зі збільшенням кількості відповідних юрисдикцій [46].

Однак, узгодження координації в системах багаторівневого управління є життєво важливим для досягнення узгодженої політики та спільних політичних цілей, включаючи цілі сталого розвитку, викладені в Порядку денному на період до 2030 року, такі як боротьба з бідністю та нерівністю, зміцнення систем охорони здоров'я та освіти, забезпечення чистою водою та санітарією, а також забезпечення гідної роботи та економічного зростання. Оскільки переваги багаторівневого управління, що передбачають гнучкість масштабу, часто досягаються шляхом призначення різних аспектів однієї й тієї ж широкої сфери політики різним рівням управління, координація може бути складною.

Наприклад, у сфері освіти розподіл праці полягає в тому, щоб надати нижчим рівням управління певну свободу дій у прийнятті рішень щодо освітніх програм, щоб відобразити мовне та культурне різноманіття в країні, водночас надаючи національному рівню повноваження забезпечувати спільні освітні стандарти, щоб дипломи визнавалися та могли використовуватись здобувачами освіти у межах академічної та трудової мобільності. Ще один розподіл праці в освітній сфері полягає у покладенні відповідальності за початкову та середню освіту на нижчі (субнаціональні) рівні влади, а за вищу освіту – на вищій (загальнонаціональній) рівень влади, що дозволяє отримати певну економію за рахунок масштабу і забезпечити єдність державної політики у даній сфері. Фінансова відповідальність також часто розподіляється складним чином, оскільки фінансова відповідальність за освітні послуги часто може перевищувати фінансові можливості субнаціональних органів влади. Не існує стандартного способу розподілу відповідальності за освітню політику, але для досягнення мети сталого розвитку, яка полягає у забезпеченні високоякісної освіти, незалежно від способу розподілу відповідальності, необхідний комплексний підхід.

Подібні проблеми існують майже у всіх сферах політики. Координація потрібна не лише тоді, коли нормотворчі повноваження розподілені між різними рівнями влади, але й коли нормотворчі повноваження надаються одному рівню, а повноваження щодо правозастосування – іншому. Наприклад, коли йдеться про боротьбу з бідністю та нерівністю, відпо-

відальність за розробку програм фінансової підтримки часто, хоча й не завжди, лежить на національному рівні, тоді як фактичне впровадження цих програм та виплата допомог лежить на нижчих рівнях влади. Це вимагає тісної координації між рівнями та складних фіскальних механізмів.

Пошук дієвих політико-правових рішень у багаторівневих системах та забезпечення дотримання спільних угод можуть бути ще більш ускладнені партійними або ідеологічними розбіжностями між різними рівнями. Координації політики та досягненню спільних політичних цілей у багаторівневих системах часто сприяють координуючі органи та інституції, що розподіляють повноваження.

Координація між кількома рівнями також потребує часу. Нещодавні дослідження кризового управління показують, що централізовані системи можуть бути краще здатні реагувати швидко, ніж системи, які мають кілька центрів влади [49]. Однак, хоча багаторівневі системи можуть витрачати більше часу на узгодження рішень під час криз, таких як надзвичайні ситуації в галузі охорони здоров'я або стихійні лиха, вони також схильні сприяти більш інклюзивному прийняттю рішень, що може зробити багаторівневі системи більш чутливими до потреб громадян та збільшити загальну підтримку політичних заходів під час їх впровадження [28, с. 10].

Корисною основою для роздумів про взаємовідносини між рівнями управління є модель «розривів» у багаторівневому управлінні, розроблена Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка застосовується в широкому колі країн (як членів ОЕСР, так і країн, котрі не є членами даної організації). Вона визначає сім ключових прогалин або проблем, що виникають у системах багаторівневого управління. Виявлення та усунення цих прогалин є ключем до сприяння співпраці та узгодженій політиці.

1) Фіскальний розрив – існує, коли витрати (субнаціонального) уряду перевищують його джерела доходів. Його можна вирішити, збільшивши власні джерела доходів відповідного уряду, наприклад, надавши йому більше податкових повноважень. Як варіант, розрив можна закрити за допомогою умовних або безумовних фіскальних трансфертів від центрального уряду, що, однак, робить субнаціональний уряд більш залежним від дискреції центрального уряду.

2) Розрив у потенціалі – може бути спричинений недостатніми фіскальними ресурсами, але він також може виникнути через

брак людських ресурсів, знань або інфраструктури. Він виходить за рамки суто фінансового розуміння субнаціонального потенціалу. Як правило, добре сформовані субнаціональні уряди можуть потребувати незначного нарощування потенціалу, тоді як потреби в нарощуванні потенціалу будуть більшими в нещодавно створених субнаціональних урядах або тих, які історично мали обмежені ролі [35].

3) Інформаційний розрив виникає внаслідок інформаційної асиметрії між різними рівнями влади. Як правило, субнаціональні органи влади мають кращі можливості для збору інформації про місцеві потреби та впровадження, а також про місцеве середовище виконання завдань [44]. Однак, щоб ця інформація була основою для розробки національної політики, її необхідно передати центральному уряду. Для цього необхідно запровадити відповідні способи обміну інформацією між рівнями влади [34]. Це може включати регулярне створення та публікацію якісних даних на субнаціональному рівні, які потім передаються на центральний рівень, але це також може включати активний пошук центрального уряду такої інформації. Прогалини в інформації також можуть існувати, якщо центральний уряд не надає належного інформування субнаціональним рівням про свої політичні цілі та планування політики.

4) Розрив у політиці – стосується невідповідностей політики на субнаціональному рівні, що виникають внаслідок ізольованого політичного підходу на національному рівні. Коли галузеві міністерства на національному рівні недостатньо координують свої дії та застосовують суто вертикальний підхід до реалізації політики, результати політики на субнаціональному рівні часто є невідповідними [35]. Субнаціональні органи влади іноді мають найкращі можливості для визначення взаємодоповнюваності між сферами політики та розробки міжгалузевих підходів. Створені платформи для обміну ідеями, занепокоєннями та передовим досвідом на різних рівнях управління зменшують потенційні розриви або суперечності між цілями політики та нормативними актами [51].

5) Територіальний (або) адміністративний розрив – виникає, коли адміністративні кордони юрисдикції не відповідають територіальному масштабу, визначеному політичною проблемою [35]. Це часто трапляється в мегаполісах, де різні політичні виклики перетинають муніципальні кордони. Територіальний розрив можна ліквідувати, передавши політичне питання до компетенції органів вищого

(або нижчого) рівня територіального рівня або шляхом інтенсивної співпраці між муніципалітетами.

6) Розрив у цілях – стосується учасників на різних рівнях управління, які мають різні політичні цілі. Прийняття конвергентної політичної стратегії стає особливо складним, якщо розбіжності щодо політики між національними та субнаціональними учасниками підживлюються партійними або ідеологічними розбіжностями [54]. Однак, навіть за відсутності партійного конфлікту, можуть існувати різні політичні обґрунтування, які потенційно можуть призвести до суперечливих політичних стратегій.

7) Розрив у підзвітності – виникає через складність забезпечення прозорості політичної практики для різних груп [34]. Розподіл компетенцій між різними рівнями управління може ускладнити розподіл відповідальності між одним учасником та сприяти стратегіям уникнення звинувачень.

Крім того, існує низка проблем суто методологічного характеру, які можна розділити на дві широкі групи. Перша і найважливіша – це ґносеологічні передумови MLG. Друга – це обмежене емпіричне залучення MLG до систем управління, які розвинулися поза межами високорегульованих зон ЄС та США.

У своєму огляді теорії MLG з точки зору викликів управління в Південно-Східній Європі П. Стаббс обговорює обидві ці проблеми [62]. Щодо ґносеології багаторівневого управління, названий дослідник зазначає, що в літературі домінує «своєрідний «реалістичний модернізм», не зачеплений «культурним поворотом» у більшості соціальних наук» [62, с. 66]. На думку П. Стаббса, трьома центральними проблемами MLG є «передчасний нормативізм», «абстрактне моделювання» та «переосмислений неоплюралізм».

Під передчасним нормативізмом П. Стаббс вказує на тенденцію в літературі MLG непомітно переходити від наукового завдання розуміння «як» працює MLG до політично орієнтованого завдання оцінки «наскільки добре» воно працює. Роблячи це, теоретики MLG вважають само собою зрозумілим, що управління насправді має стати багатюрисдикційним, не аналізуючи критично наслідків цієї зміни.

Ще більш загострює цю проблему питання абстрактного (теоретичного) моделювання. Теоретичне моделювання, стверджує П. Стаббс, є домінуючою темою в багатьох основних політологічних науках. Однак моделювання багаторівневого управління спирається

ся на припущення, часто невисловлені, щодо елементів, що складають управлінські відносини. Крім того, П. Стаббс стверджує, що такі моделі, хоча вони, безумовно, можуть бути евристично корисними, є за своєю суттю редукованими, оскільки численні виміри емпіричної реальності зводяться до обмеженого набору змінних.

Таким чином, є істотна суперечність між теоретичними моделями багаторівневого управління та конкретними випадками управління, особливо випадками, які радикально відрізняються від тих, що використовувалися для моделювання теорії багаторівневого управління. Таким чином, П. Стаббс стверджує, що теорії багаторівневого управління та аналітичні рамки, які спочатку були розроблені переважно для аналізу західноєвропейського управління, стикаються з низкою емпіричних та концептуальних труднощів, зокрема в контексті публічного управління в Південно-Східній Європі. Наприклад, припущення, що управління є способом балансування конкуруючих груп інтересів, важко узгодити зі складнощами та парадоксами «невдалих», «слабких», «авторитарних» держав названого регіону Європи.

«Як широко консенсусне поняття багаторівневого управління, сформульоване з точки зору технічних питань «координації», – запитує П. Стаббс, – дозволяє аналітикам мати справу з країнами, охопленими війною, «неопротекторатами», диктатурами тощо?» [66, с. 73]. На сьогодні це повною мірою стосується й України. Подібні питання також можуть виникнути, коли багаторівневе управління застосовується в інших державах, контексти управління яких не схожі на Західну Європу чи США.

Таким чином, П. Стаббс називає MLG різновидом «переосмисленого неоплюралізму». Під цим він має на увазі, що MLG базується на принципово ліберальному, плюралістичному та консенсусному розумінні розподілу влади в суспільстві. Проблема полягає в тому, що питання влади, стратифікації та суперечок стають невидимими з такої точки зору. Управління, навіть якщо воно здійснюється на кількох рівнях, ідеально розглядається як «узгоджене впровадження єдиного дискурсу та плану» [66, с. 72]. Яку здатність, запитує П. Стаббс, має MLG для вирішення «парадоксів, напруженості та несумісності» управління? Це критичне питання особливо актуальне, якщо розглядати застосування MLG у контексті країн, що розвиваються, оскільки саме в таких країнах вищезгадані парадокси, напру-

женість та несумісність найімовірніше впливають на результати управління.

З огляду на цю критику, П. Стаббс закликає до скептицизму щодо тверджень MLG. Його центральний аргумент полягає в конкретиці. Слідуючи за Д. Доловітцем та Д. Маршем [38, с. 8], він переконує дослідників управління ставити конкретні питання, такі як «чому певні суб'єкти беруть участь у перенесенні політики? Хто є ключовими суб'єктами, залученими до процесу перенесення політики? Що саме переноситься? Звідки отримані відповідні висновки? Які є різні ступені перенесення? Що обмежує або сприяє процесу перенесення політики?» та «Як проект перенесення політики пов'язаний з успіхом чи провалом політики?». Усі ці питання, звичайно, є досить специфічними і навіть контраверсійними. Однак заклик П. Стаббса до аналітичних рамок та наукових методів, здатних працювати з різноманітними емпіричними контекстами та історичними фактами, повторюється в низці дискусій про взаємозв'язок між управлінням та суспільством. Різні підходи, незважаючи на внутрішні відмінності, виступають за детальні етнографічні або мікросоціологічні підходи як незамінні методи, якщо метою є розуміння фактичного контексту та наслідків управління.

Як має бути зрозуміло з даного дискурсу, багаторівневе управління (MLG) порушує не менше питань, ніж вирішує. Це питання гносеології та методології, а також питання про те, як серйозно займатися конкретними умовами та контекстами управління в країнах, що розвиваються.

З іншого боку, той факт, що сфери управління множаться, також означає, що держави мають кращі можливості для делегування повноважень іншим рівням управління, що може дозволити державам ефективно спрямовувати свої ресурси на конкретні питання та проекти, які вони вважають найбільш важливими. Крім того, держава на загальнонаціональному рівні має можливість мобілізувати та залучати ресурси суб'єктів з інших рівнів, включаючи недержавні органи управління, для досягнення своїх цілей.

Аналіз сучасної літератури з багаторівневого управління дозволяє стверджувати про зростаючу важливість суспільної мобілізації на субнаціональному рівні управління. Ефективність такої мобілізації видається найбільш ефективною, коли субнаціональні рівні управління створюють міцні зв'язки з інституціями громадянського суспільства. Причина такої підвищеної ефективності полягає в тому, що нижчі рівні управління можуть легше привер-

нути увагу та інтерес загальнонаціональних керівних органів, якщо вони можуть переконливо продемонструвати, що вони встановили міцні зв'язки з місцевими організаціями громадянського суспільства і таким чином можуть стверджувати, що вони представляють інтереси цих організацій. К. Хей називає цей процес терміном «подвійна конвергенція» [53, с. 235-238]. Це поняття використовується для опису ситуацій на складних територіях багаторівневого управління, в яких субнаціональні органи влади зрештою просувають місцеві (і, таким чином, відносно вузькі) інтереси через лобістську діяльність: у цьому сенсі вони можуть діяти як продовження порядку денного громадянського суспільства, який не є їх власним. Водночас, однак, неурядові організації та соціальні рухи незмінно беруть на себе деякі керівні обов'язки, які раніше повністю перебували в руках офіційних субнаціональних керівних органів. Іншими словами, це ніби громадянське суспільство «просочується» на нижчі рівні управління новими шляхами, тоді як одночасно державне управління також «просочується» в громадянське суспільство. Увага до цієї зростаючої складності та гібридизації управління є однією з центральних переваг сучасного мислення в галузі багаторівневого управління (MLG).

3. Нормативно-правова основа та практика реалізації багаторівневого управління в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку

Попри те, що MLG на сьогодні є однією з найбільш популярних і широко вживаних у різних регіонах світу політико-правовою концепцією, термін «багаторівневе управління» у чинному законодавстві України не вживається. Втім його можна зустріти у міжнародних договорах України та внутрішньодержавних програмних документах публічної політики.

Так, в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.), в статті 466 розділу 27 «Транскордонне та регіональне співробітництво», зазначено, що «Сторони зобов'язуються сприяти взаєморозумінню та двосторонньому співробітництву у сфері регіональної політики, зокрема методів формування та впровадження регіональних політик, з особливим акцентом на багаторівневе управління та партнерстві, розвитку відсталих територій та територіальному співробітництві. При цьому створюються канали зв'язку та підтримується обмін інформацією між національними, регіональними та місцевими органами влади, соціально-економічними утвореннями та представниками громадянського суспільства» [25].

У свою чергу, Державна стратегія регіонального розвитку України (відповідно до ст. 7 Закону України «Про засади державної регіональної політики» [14]) є основним документом стратегічного планування державної регіональної політики. У цьому документі знайшли своє відображення євроінтеграційна перспектива та, відповідно, розвиток MLG. Як впливає із чинної Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, стратегічна мета державної регіональної політики до 2027 р. має бути досягнута шляхом реалізації трьох стратегічних цілей: 1) формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах; 2) підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів; 3) розбудова ефективного багаторівневого врядування [15].

Крім того, згідно з Державною стратегією, пріоритетами регіонального розвитку є: 1) розвиток багаторівневого врядування (саме такий варіант перекладу терміна «multi-level governance» використано в даному документі – прим. авторів), наближення системи управління регіональним розвитком до процедур і кращих практик ЄС; 2) розвиток інституційної спроможності органів місцевого самоврядування на регіональному та місцевому рівні у сфері стратегічного планування, проєктного менеджменту, цифровізації, протидії корупції; 3) залучення громадян до прийняття рішень на державному, регіональному та місцевому рівні [15].

Незважаючи на відсутність терміна «багаторівневе управління» в чинному законодавстві України, називати цю концепцію чужорідною для вітчизняної системи права було б істотним перебільшенням. Більше того, з початку XXI століття в нашій державі зроблено істотні кроки в напрямку реалізації багаторівневого управління обох типів у практику правотворчої та правореалізаційної діяльності.

Зокрема, чинний Закон України «Про правотворчу діяльність» [19] до принципів такої діяльності відніс «демократизм» (ст. 3), а серед учасників правотворчого процесу виокремив таку категорію, як «заінтересовані особи» (іншими словами, стейкхолдери) (ч. 1 ст. 4). Заінтересованими особами для цілей даного Закону є фізичні та юридичні особи, на яких вплине прийняття (видання) відповідного нормативно-правового акта, а саме: 1) громадяни України; 2) іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України; 3) громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спі-

лки та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації; 4) асоціації органів місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення; 5) непідприємницькі товариства, суб'єкти господарювання та їх об'єднання, організації роботодавців та їх об'єднання, органи професійного самоврядування, саморегульовані організації; 6) інші особи, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується відповідний нормативно-правовий акт. Як бачимо, перелік заінтересованих осіб є максимально широким, що має забезпечувати демократизм правотворчого процесу. Заінтересовані особи можуть ініціювати підготовку проекту нормативно-правового акта перед суб'єктом правотворчої ініціативи, а також беруть участь у правотворчій діяльності відповідно до Конституції України, Закону «Про правотворчу діяльність», законів щодо публічних консультацій, лобізму та лобістської діяльності, а також інших законів України. На жаль, Закон не передбачає обов'язкового оприлюднення концепції нормативного акта, а проведення публічних консультацій щодо його проекту фактично віддано на розсуд суб'єкта правотворчої діяльності.

Правотворча діяльність щодо підзаконних актів, а також правореалізаційна діяльність, не пов'язана з відправленням правосуддя, здебільшого віднесена до компетенції органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. У даному контексті багаторівневе управління першого типу в Україні пов'язане з реформою щодо децентралізації публічної влади, котра перейшла з доктринальної в практичну площину з квітня 2014 року, коли Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [21]. І нехай цю реформу не вдалося вивести на конституційний рівень, об'єднання територіальних громад і передача органам місцевого самоврядування значної кількості додаткових повноважень від центральних органів виконавчої влади стало яскравим свідченням підвищення ролі й авторитету муніципальної влади, хоча ступінь її автономії досі залишається недостатнім через брак матеріально-фінансових, організаційних і кадрових ресурсів.

Чинна Конституція України 1996 року закріпила, що в нашій державі визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7), територіальний устрій України ґрунтується на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (ст. 132), у складі України є адміністративно-

територіальна автономія – Автономна Республіка Крим, яка межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання (ст. 134) [7]. У свою чергу, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визнає і закріплює за органами місцевого самоврядування не тільки власні, але й делеговані повноваження. При цьому кількість делегованих, тобто державних за своєю природою, але з міркувань доцільності переданих органам місцевого самоврядування, повноважень має стійку тенденцію до зростання.

Дослідження, проведене у вересні-жовтні 2024 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення Ради Європи в рамках Програми «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» у співпраці з Комітетом Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, переконливо засвідчило підтримку процесів децентралізації серед широких кіл громадськості. Згідно з результатами дослідження, громадяни з нетерпінням чекають відновлення процесів децентралізації після завершення війни. 38% опитаних відповіли, що безумовно чекають, 39,3% – скоріше чекають (разом 77,3%). Можна зробити висновок, що люди розуміють значення децентралізації і хочуть якнайшвидшого її поновлення» [2].

Основні механізми MLG на практиці були апробовані в Україні під час проведення реформи децентралізації та добровільного об'єднання територіальних громад. Адже Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» передбачав доволі складний, консенсуальний підхід до процесу об'єднання, участь в якому брали практично всі зацікавлені сторони на всіх територіальних рівнях: місцева, регіональна та центральна влада, органи самоорганізації населення, громадські організації, бізнес-структури, експерти, науковці, політичні партії і, найголовніше, мешканці відповідних населених пунктів. Процес добровільного об'єднання передбачав обов'язкові громадські обговорення (місцевий референдум або громадські слухання, збори громадян, інші форми консультацій із громадськістю), розгляд місцевими радами, що об'єднуються, питання про схвалення проекту рішення щодо добровільного об'єднання територіальних громад, після чого вже приймався висновок обласної державної адміністрації. Потім Центральна виборча комісія оголошувала перші вибори депутатів сільської, селищної,

міської ради та відповідного сільського, селищного, міського голови в об'єднаній територіальній громаді. І лише за результатами цих виборів народжувалася нова, об'єднана територіальна громада.

Під час проведення децентралізаційної реформи члени територіальних громад отримали багатоманітний досвід партисипаторної демократії, зокрема навички безпосередньої участі в обговоренні та вирішенні питань місцевого значення, впливу на формування локальної політики та прийняття органами муніципальної влади рішень, принципово важливих для забезпечення безпечного й комфортного життя в громаді. У затверджених статутах об'єднаних територіальних громад, розроблених за активної участі експертного середовища, були визначені легальні механізми впливу громадян на місцеву політику. Фактично новостворені територіальні громади заклали в Україні підвалини багаторівневого управління та партисипаторної демократії, котрі найбільш ефективно формуються і діють саме на базовому, локальному рівні.

Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади хоч і не вишла на конституційний рівень, втім створила сприятливі передумови для функціонування в Україні багаторівневого управління, концептуальну основу якого становлять такі принципи: залучення громадян, транспарентності, підвітності органів влади, відповідальності їх за результати діяльності, нетерпимості до корупції. У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки чітко констатується: «Завдяки реформам багаторівневих структур управління, які розпочалися у 2014 р., було надано значний імпульс розвитку держави та її регіонів, зокрема створено нову законодавчу базу для місцевого самоврядування та державної регіональної політики. Фінансова децентралізація, формування нового адміністративно-територіального устрою та передача значних повноважень територіальним громадам підвищила спроможність місцевого самоврядування. Протягом 2020 і 2021 років значно збільшився обсяг фінансування заходів щодо регіонального та місцевого розвитку, що сприяло підвищенню якості та доступності публічних послуг, зростанню доходів та підвищенню рівня зайнятості населення. Внутрішні реформи забезпечували в цілому позитивну динаміку України в основних міжнародних рейтингах, що стосуються розвитку людського капіталу, конкурентоспроможності та відкритості для бізнесу» [15].

Позитивну динаміку розвитку багаторівневого управління в Україні підтвердив Звіт про багаторівневе управління CDDG, в якому зазначається: «Особливо актуальним є приклад MLG в умовах воєнного стану в Україні. За 2022 р. Україна зміцнила свою багаторівневу систему врядування через упровадження основних реформ децентралізації, територіального об'єднання та фіскальної децентралізації, що призвела до створення 1469 громад (з понад 11 500 у 2014 р.). Органи місцевого самоврядування стали спроможними здійснювати нові повноваження, забезпечують всі основні публічні послуги та виконують ключові соціальні функції, адаптовані до потреб громадян. Значно збільшилася середня чисельність населення громади. Субрегіональний (районний) рівень було оптимізовано, із 490 до 136 зменшено кількість районів, хоча органи місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях ще не були повністю реформовані через відсутність змін до Конституції. Після фіскальної децентралізації муніципалітети України стали відповідальними за понад 31% усіх публічних витрат (12,5% ВВП), що, за даними ОЕСР, визначає його рівень фінансової децентралізації за цими двома критеріями вищим за середній ОЕСР. Отже, менш ніж за 5 років Україна здійснила одну з найрадикальніших реформ MLG у Європі» [40, с. 28-29].

Не обходиться діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування й без багаторівневого управління другого типу. Більшість механізмів MLG в Україні вже набули усталеної практики. Зокрема, йдеться про консультації з громадськістю, що проводяться у формі публічного громадського обговорення, консультацій з громадськістю та вивчення громадської думки. Дедалі більшого поширення, особливо в великих містах, зокрема в обласних центрах, набувають форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (докл. див. [1, с. 194-198]).

Як слушно зазначає В. Малиновський, «різного роду електронні сервіси на сьогодні дають органам місцевого самоврядування змогу залучати мешканців громад до участі в опитуваннях, оцінюванні рішень чи голосуванні» [9, с. 14]. Зокрема, Єдина платформа місцевої електронної демократії (скорочено – e-DEM) об'єднала найбільш популярні серед користувачів електронні сервіси (електронні петиції, «Консультації з громадськістю», платформи «Відкрите місто», «Громадський бюджет», «Відкрита громада»). Досить ефективною і розповсюдженою формою консультацій із

широкими колами громадськості в Україні стала підготовка так званих «зелених» і «білих» книг – документів політико-управлінського й аналітичного характеру, що розробляються з урахуванням досвіду європейського врядування.

У квітні 2024 р. був прийнятий важливий у контексті предмета нашого дослідження Закон України «Про публічні консультації», що визначає основні засади (стандарти) реалізації даної форми безпосередньої демократії під час формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення [20]. Однак цей Закон набере чинності тільки через 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні.

У свою чергу, на муніципальному рівні затверджені положення про консультації з громадськістю, які, як правило, є додатками до статутів територіальних громад. Для координації заходів, пов'язаних із проведенням консультацій з громадськістю, та моніторингу врахування громадської думки, при органах публічної влади створені громадські (у тому числі молодіжні) ради, що діють на підставі положень, затверджених цими органами. Діяльність громадських рад в Україні здійснюється на основі Типового положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, обласній, Київській міській, районній, районній у місті Києві державній адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13].

У травні 2024 року Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» був доповнений статтею 6¹, яка закріпила відкритий перелік форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення [12]. До таких форм названим Законом віднесено: 1) місцевий референдум; 2) загальні збори (конференція) жителів; 3) місцева ініціатива; 4) громадські слухання; 5) участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; 6) публічні консультації; 7) консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; 8) громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; 9) інші форми участі, що не суперечать закону. Відкритість даного переліку розкриває широкий простір для демократичної ініціативи з боку мешканців територіальних громад і, відповідно, для подальшого розвитку другого типу багаторівневого управління на місцевому

та регіональному рівнях.

На жаль, концепція MLG жодним чином не позначилася на правовому регулюванні порядку організації та діяльності органів виконавчої влади. Ні в Регламенті Кабінету Міністрів України [16], ні в регламентах центральних [17] і місцевих [18] органів виконавчої влади не тільки не міститься жодної згадки про багаторівневе управління, але й не передбачено жодних форм участі представників місцевого самоврядування чи інституцій громадянського суспільства, бізнес структур у роботі названих органів. Натомість з позицій дорадчої демократії та вертикальних відносин врядування (government) передбачена лише можливість проведення консультацій з громадськістю, а також запрошення представників відповідних органів чи інституцій на засідання органів виконавчої влади, якщо останні вважатимуть це за доцільне. Такий підхід себе вже повністю вичерпав і має бути замінений на багаторівневе управління (обох типів) як змістовно, з точки зору організації роботи органів виконавчої влади, так і (що не менш важливо) формально-юридично, через внесення відповідних змін до регламентів роботи названих органів.

Принципово важливим для запровадження багаторівневого управління в Україні є врахування зарубіжного досвіду в даній сфері, передусім досвіду держав-членів ЄС. Із даною метою в Україні запроваджуються різноманітні міжнародні програми з розвитку MLG. Зокрема, у жовтні 2024 р. організація SALAR International, яка є частиною Асоціації муніципалітетів і регіонів Швеції, оголосила про офіційний запуск Програми Polaris «Підтримка багаторівневого врядування в Україні» [11].

Реалії сьогодення дають підстави стверджувати, що завершення першого і доволі складного етапу реформи щодо децентралізації публічної влади в Україні відіграло важливу роль у період воєнного стану. Саме новосформовані територіальні громади й чітка взаємодія органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування та інституціями громадянського суспільства (передусім із представниками волонтерського руху) стали запорукою ефективності територіальної оборони, безперервної роботи комунальних служб, а відтак стабільного й повного забезпечення основних соціальних потреб населення.

На думку деяких дослідників, «програма децентралізації влади є прикладом найбільш успішних реформ в Україні», а в результаті її здійснення «в Україні на практиці були втілені п'ять основних принципів багаторівневого врядування, викладені в «Білій книзі»: відкри-

тість всіх інституцій, участь широкого кола осіб і організацій, підзвітність всіх державних інститутів, ефективність і злагодженість всіх політик» [3, с. 220-221]. На наш погляд, така оцінка вітчизняної реформи щодо децентралізації публічної влади є зайве оптимістичною.

Маємо зазначити, що розвитку MLG (навіть за наявності апробованих і досить показових практик) суттєво заважають перепони, пов'язані з проблемами інституційно-правового характеру. Зокрема, через відсутність політичної волі, політичне протистояння і принципове несприйняття децентралізації окремими політичними силами реформа досі не отримала свого логічного завершення і повної реалізації. Регіональне самоврядування існує лише номінально, не маючи власних виконавчих органів і відповідної ресурсної бази, а об'єднання територіальних громад у поєднанні з укрупненням районів призвело до істотного віддалення центрів прийняття владних рішень від місць проживання громадян, особливо на периферії. Як слушно зазначає В. Малиновський, «архаїчна система управління областю, коли регіональне управління здійснюється не обраною населенням регіону асамблеєю (обласною радою), а ОДА на чолі з призначеним зверху чиновником, суперечить принципам MLG» [9, с. 16].

На жаль, уже кілька спроб внесення змін до Конституції України виявилися невдалими, а окремі законодавчі акти, що мають принципове значення для розбудови MLG, зокрема закони про адміністративно-територіальний устрій та про місцевий референдум, не ухвалені й досі. Значною мірою дана ситуація має суб'єктивний характер, оскільки зумовлена побоюванням правлячих еліт в особі уряду та депутатського корпусу, що згадані вище закони можуть бути використані на шкоду територіальній цілісності й національній безпеці України. 2022 рік мав стати завершальним у довготривалому процесі обговорень змін до Конституції України в частині децентралізації та формування остаточного варіанта тексту для внесення на розгляд Верховної Ради України. Однак запровадження воєнного стану, звісно, призупинило цей процес. Тож на сьогодні місцеве самоврядування змушене функціонувати в умовах «недореформування» і «недофінансування», намагаючись компенсувати нестачу повноважень і матеріально-фінансових ресурсів високим рівнем організації управлінської праці, ефективною взаємодією з інституціями громадянського суспільства та активною частиною місцевих мешканців. Іншими словами, недоліки багаторівневого управління першого

типу в Україні компенсуються (принаймні частково) перевагами багаторівневого управління другого типу – полісуб'єктним і полісекторним управлінням на місцевому рівні. У даному контексті варто погодитись із позицією Т. Іванової та А. Кузьмич, котрі вбачають перспективи розвитку багаторівневого управління у впровадженні комплексних реформ у сфері правового регулювання, фінансової децентралізації, цифровізації, громадської участі та міжнародної співпраці [5].

Окремо слід відзначити, що вітчизняна реформа місцевого самоврядування й територіальної організації публічної влади страждає на ту ж саму хворобу, що й аналогічна реформа в Польщі, котра традиційно ставиться нам за зразок: вони обидві обходять увагою другий, субрегіональний рівень публічного управління (районний – в Україні, повітовий – у Польщі). Так, у стратегічній цілі «Розбудова ефективного багаторівневого врядування» Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки відсутня будь-яка конкретика щодо функціональної сутності субрегіону в нинішній моделі територіальної організації публічної влади; більше того – в тексті названого документа район взагалі не згадується, а районні ради відсутні в переліку органів, що мають забезпечувати його реалізацію.

Практика діяльності районних рад з моменту останніх місцевих виборів (2020 р.) дає підстави для очевидної для всіх констатації факту їх зайвості як ланки в системі місцевого самоврядування, принаймні в тому статусі, що є на сьогодні. З іншого боку, практика муніципальної діяльності з очевидністю демонструє, що надання таких видів публічних послуг, як забезпечення громадського порядку і протидія злочинності, протипожежна охорона, невідкладна і базова медична допомога, дошкільна і середня освіта, надання поштових послуг невідворотно концентруються на районному рівні, де й мають бути присутні відповідні органи управління та служби.

Відтак маємо констатувати, що першочерговим завданням повоєнного періоду стане остаточне завершення вітчизняного децентралізаційного проєкту. Для цього необхідно на найвищому, конституційному рівні затвердити нову модель місцевого самоврядування й територіальної організації влади, чого не вдалося зробити протягом 2014-2021 років. Разом із внесенням змін до Основного Закону необхідно прийняти цілу низку законів, зокрема про особливості організації та діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на деокупованих територіях, про

повернення від військової до цивільної адміністрації, про територіальні громади, про муніципальну власність, про агенції регіонального розвитку тощо. Також потребують суттєвого пришвидшення і синхронізації секторальні реформи, зокрема у сферах освіти, охорони здоров'я, культури, цивільного захисту населення, соціальній, фінансовій та правоохоронній сферах. Законодавство про місцеві вибори і референдуми має передбачити конкретні процедури використання інформаційно-комунікаційних технологій, аби забезпечити чесність і прозорість виборчого і референдного процесів, реальні можливості для участі всіх громадян у вирішенні питань місцевого й регіонального значення.

Не можна обійти увагою й ще одну суттєву проблему в організації муніципальної влади в Україні – відсутність ефективної системи нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування, що не відповідає ст. 144 Конституції України [7]. Під час проведення децентралізаційної реформи не вдалося ліквідувати інститут місцевих державних адміністрацій і запровадити інститут префектів як координаційно-наглядових органів. На жаль, у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки йдеться лише про «запровадження системи здійснення нагляду за дотриманням законності актів ОМС» [15]. І знову відсутня конкретика щодо того, на які саме органи цей нагляд має покладатися, а про префектури взагалі не згадується, що свідчить про відсутність принципового бачення шляхів виходу із ситуації, що склалася. Важливо також чітко визначитися з тим, що йдеться саме про нагляд, а не контроль, відтак наглядові органи за наявності сумніву в законності муніципально-правових актів мають звертатися до адміністративних судів, а не скасовувати ці акти за власним розсудом; щодо актів, прийнятих на виконання власних повноважень органів місцевого самоврядування предметом нагляду має бути лише законність цих актів, тоді як щодо актів, прийнятих на виконання делегованих повноважень, предметом нагляду можуть бути як законність, так і обґрунтованість. Принципове значення має також те, що префектури мають бути одноосібними органами з допоміжним апаратом, а не дублювати структуру нинішніх місцевих державних адміністрацій.

4. Висновки

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. З моменту своєї появи (наприкінці XX століття) і дотепер концепція багаторівневого

управління має здебільшого політологічний за своєю природою характер. На сьогодні важливим завданням є «юридизація» даної доктрини – наповнення її юридичним змістом і переведення у площину правових відносин і правового регулювання. Термін «багаторівневе управління» має отримати безпосереднє закріплення у чинному законодавстві, що стосується статусу органів публічної влади чи секторів публічного управління, а згодом – у межах конституційної реформи – закріплення й на рівні Основного Закону України. Процедури громадського обговорення, публічних консультацій та інших інструментів демократії участі мають отримати відображення в документах, що регулюють порядок роботи тих чи інших органів публічної влади, передусім у регламентах.

2. Багаторівневе управління у вертикальному аспекті означає продовження політики децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування. Для України це означає продовження реформи щодо децентралізації, розпочатої в 2014 р., та виведення її на конституційний рівень.

3. Багаторівневе управління в горизонтальному аспекті вимагає законодавчого закріплення інструментів демократії участі, оскільки саме інструменти партисипаторної демократії дозволяють диверсифікувати публічну владу, донести її до максимально широкого кола громадян. Першим кроком на цьому шляху можна вважати доповнення чинного Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» статтею 6¹, яка передбачає розгорнутий перелік локальних форм політичної активності громадян. Водночас відповідні норми щодо участі в багаторівневому управлінні, зокрема про право на ініціювання та участь в обговоренні владних рішень, мають бути включені в закони, що визначають статус інституцій громадянського суспільства («Про громадські об'єднання», «Про молодіжні й дитячі громадські організації», «Про творчі спілки», «Про благодійництво і благодійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та інші).

4. Відповідальність за законність, обґрунтованість і ефективність прийнятого владного рішення, незалежно від способу його розробки, несе компетентний орган публічної влади, а не інші суб'єкти, котрі долучалися до його обговорення. Відповідно, багаторівневе управління, у першу чергу, передбачає визначення того рівня територіальної організації влади і того конкретного суб'єкта владних повноважень, котрий буде спроможний (організаційно, матеріально-фінансово, інфор-

маційно) оперативно приймати ефективні рішення. При цьому багаторівневе управління має бути відображене в регламентах роботи відповідних органів влади.

5. Зміцнення системи багаторівневого управління в Україні відповідно до європейських стандартів є важливим як у сучасних умовах воєнного стану, так і для повоєнної відбудови та відновлення України, для інтеграції країни до Європейського Союзу. Продовження удосконалення законодавчої бази у цій сфері та сприяння у наданні якісних публічних послуг населенню з урахуванням положень законодавства ЄС та міжнародно-правових договорів Ради Європи, зокрема Європейської хартії

місцевого самоврядування, слугуватиме ефективним інструментом для досягнення цієї мети. Тож необхідно фіналізувати реформу територіальної організації публічної влади, яка поки так і не дійшла до обласного і районного рівнів.

Це критично важливо, адже децентралізація має охоплювати всю систему територіальної організації влади, а не лише місцеве самоврядування на рівні територіальних громад. Вона має бути комплексною, збалансованою та відповідати сучасним викликам, у тому числі враховувати негативні наслідки війни в частині економіки, екології, демографії, інфраструктури тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: дис... докт. філософії: 081 - Право. Харків, 2025. 268 с.
- 2.Багаторівневе врядування в Україні. Презентація результатів соціологічного дослідження. *Укрінформ*. 18 листопада 2024 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3927046-bagatorivneve-vradyuvannya-v-ukraini-prezentacia-rezultativ-sociologichnogo-doslidzenna.html> (дата звернення: 20.04.2025).
- 3.Багаторівневе управління (multi-level governance) в умовах модернізації публічної влади і становлення демократичного врядування в Україні: монографія / уклад. : М. М. Іжа, П. І. Надолішній, Л. Л. Приходченко, С. Є. Саханенко та ін. ; за заг. ред. Л. Л. Приходченко. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2020. 480 с.
- 4.Зейтуллаєва Е. Багаторівневість як теоретичний концепт та методологія управління суспільними процесами. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 2(83). С. 15-20. DOI: <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237209> (дата звернення: 02.05.2025).
5. Іванова Т. В., Кузьмич А. В. Механізми багаторівневого врядування в системі публічного управління: виклики та перспективи. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 4. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.4.4> (дата звернення: 02.05.2025).
- 6.Кагановська Т. Є., Сєрьогін В. О. Право на належне адміністрування як конституційне право особи: досвід ЄС. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. Вип. 37. С. 8-27. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01> (дата звернення: 02.05.2025).
- 7.Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
- 8.Котковський В. Р. Багаторівневе управління як механізм участі місцевих органів влади у виробленні та реалізації державної політики. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. № 4(64). С. 21–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2015_4_5 (дата звернення: 20.04.2025).
- 9.Малиновський В. Я. Стан і перспективи розвитку багаторівневого врядування в Україні в контексті реалізації цілей Державної стратегії регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2024, № 4. С. 12-20. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-2> (дата звернення: 20.04.2025).
- 10.*Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (дата звернення: 20.04.2025).
- 11.Презентовано нову програму підтримки багаторівневого врядування та посилення спроможності громад. Міністерство розвитку громад та територій України: сайт. 03.10.2024. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35979.html> (дата звернення: 20.04.2025).
- 12.Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 р. № 3703-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#n13> (дата звернення: 20.04.2025).
- 13.Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
- 14.Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
- 15.Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2020 р. № 695 (в ред. Постанови Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
- 16.Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п#Text> (дата звернення: 20.04.2025).

17. Про затвердження Регламенту Міністерства освіти і науки України: наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2013 р. № 969. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0969729-13#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
18. Про затвердження Типового регламенту місцевої державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.1999 р. № 2263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-99-п#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
19. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
20. Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2024 р. № 3841-IX. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/254705.html (дата звернення: 20.04.2025).
21. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text> (дата звернення: 20.04.2025).
22. Публічне управління, багаторівневе врядування: теорія, методологія та практика : навч. посіб. / Л. Л. Приходченко, О. В. Лесик, Г. О. Панченко ; за заг. ред. Л. Л. Приходченко. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2019. 512 с.
23. Суворов В. П. Багаторівневе управління в контексті реалізації європейських політик щодо розбудови України на субнаціональному рівні. *Державне будівництво*. 2023. № 1 (33). С. 119–131. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2023-1-11> (дата звернення: 20.04.2025).
24. Суворов В. П. Інтегроване багаторівневе врядування і конвергенція концепцій публічного управління в умовах глобальних викликів. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 98–109. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-08> (дата звернення: 20.04.2025);
25. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.04.2025).
26. Щербак В. О. Практики багаторівневого територіального управління в умовах децентралізації влади в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 5. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/103.pdf (дата звернення: 20.04.2025).
27. Alesina A., Perotti, R., Enrico S. Together or separately? Issues on the costs and benefits of political and fiscal unions. *European Economic Review*. 1995. Vol. 39(3–4). P. 751–758. DOI: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00082-O](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00082-O) (дата звернення: 20.04.2025).
28. Allain-Dupré D., Chatry I., Michalun V., Moisisio A. The territorial impact of COVID-19: managing the crisis across levels of government. *OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*. 2020. 94 p.
29. Bache I., Flinders M. Multi-Level Governance and the Study of the British State. *Public Policy and Administration*. 2004. Vol. 19. Issue 1. P. 31–51. DOI: <https://doi.org/10.1177/095207670401900103> (дата звернення: 20.04.2025).
30. Beetham D., Lord C. Legitimacy and the EU. New York: Longman, 1998. 152 p.
31. Betsill M. M., Bulkeley H. Cities and the Multilevel Governance of Global Climate Change. *Global Governance*. 2006. Vol. 12. No. 2. P. 141–159. URL: <https://www.jstor.org/stable/27800607> (дата звернення: 20.04.2025).
32. Bulkeley H., Mol A.P.J. Participation and Environmental Governance: Consensus, Ambivalence and Debate. *Environmental Values*. 2003. Vol. 12. No. 2. P. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.3197/096327103129341261> (дата звернення: 20.04.2025).
33. CEPA strategy guidance note on multi-level governance. February 2024 / United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://unpan.un.org/sites/default/files/Events/Events%202024/Strategy%20note%20multi-level%20governance%20Feb%202024.pdf>
34. Charbit C. Governance of public policies in decentralised contexts: The multi-level approach. *OECD Regional Development Working Papers*, No. 2011/04. Paris: OECD Publishing, 2011. 23 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/5kg883pkxkxhc-en> (дата звернення: 19.04.2025).
35. Charbit C., Michalun, M. V. Mind the gaps: Managing mutual dependence in relations among levels of government / OECD Working Papers on Public Governance No. 14. Paris: OECD Publishing, 2009. 188 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/221253707200/> (дата звернення: 19.04.2025).
36. Charter for Multilevel Governance in Europe. AER: Website. 03.04.2014. URL: <https://aer.eu/charter-formultilevel-governance-in-europe> (дата звернення: 20.04.2025).
37. Debating the democratic legitimacy of the European Union / eds. B. Kohler-Koch, B. Rittberger, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2007. 402 p.
38. Dolowitz D. P., Marsh D. Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-Making. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*. 2002. Vol. 13, No. 1. P. 5–24.
39. Dunleavy P., Hood C. From Old Public Administration to New Public Management. *Public Money & Management*. 1994. Vol. 14. No. 3. P. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.1080/09540969409387823> (дата звернення: 20.04.2025).
40. European Committee on Democracy and Governance (CDDG) Report on Multilevel Governance. Adopted by the CDDG at its 18th plenary meeting (Strasbourg, 23–24 November 2023). URL: <https://rm.coe.int/report-on-multilevel-governance-final-2768-6653-0568-v-1/1680ad9120> (дата звернення: 20.04.2025).
41. Fairbrass J., Jordan A. Protecting biodiversity in the European Union: national barriers and European oppor-

- tunities? *Journal of European Public Policy*. 2001. Vol. 8. Issue 4. P. 499–518. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501760110064366> (дата звернення: 20.04.2025).
- 42.Frey B., Eichenberger R. The new democratic federalism for Europe. Functional, overlapping and competing jurisdictions. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 1999. 128 p.
- 43.Hix S. The Study of the European Community: the Challenge to Comparative Politics. *West European Politics*. 1994. Vol. 17. No. 1. P. 1–30. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402389408424999> (дата звернення: 20.04.2025).
- 44.Hooghe L., Marks G. Beyond federalism: Estimating and explaining the territorial structure of government. *Publius: The Journal of Federalism*. 2013. Vol. 43(2). P. 179–204. DOI: <https://doi.org/10.1093/publius/pjs029> (дата звернення: 20.04.2025).
- 45.Hooghe L., Marks G. Multi-level governance and European integration. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 251 p.
- 46.Hooghe L., Marks G. Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-Level Governance. *The American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. No. 2. P. 233–243. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055403000649> (дата звернення: 20.04.2025).
- 47.Hooghe L., Marks G., Schakel A. The Rise of Regional Authority: A Comparative Study of 42 Democracies. London: Routledge, 2010. 240 p.
- 48.Jachtenfuchs M. Democracy and governance in the European Union. *European Integration Online Papers*. 1997. Vol 1. No. 2. URL: <http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-002a.htm> (дата звернення: 20.04.2025).
- 49.Kincaid J. G., Tarr A., Wälti S. Federalism and the global financial crisis: Impacts and responses. Introduction. *L'Europe En Formation*. 2010. Vol. 358. No. 4. P. 5–14. DOI: <https://doi.org/10.3917/eufor.358.0003> (дата звернення: 20.04.2025).
- 50.Majone G. The regulatory state and its legitimacy problems. *West European politics*. 1999, Vol. 22. No. 1. P. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402389908425284> (дата звернення: 20.04.2025);
- 51.Mizell L., Allain-Dupré D. Creating Conditions for Effective Public Investment: Sub-national Capacities in a Multi-level Governance Context. *OECD Regional Development Working Papers*, No. 2013/04. Paris: OECD Publishing, 2013. 70 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/5k49j2c9v5mq-en> (дата звернення: 19.04.2025).
- 52.Multilevel governance for SDG localization / A. Agostinucci, M. Belletti, M. Biggeri, A. Ferrannini, E. Marocu. Nairobi : UNHabitat, 2022. 80 p. URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2023/05/mlg_for_sdg_localization_final_report.pdf (дата звернення: 20.04.2025).
- 53.New Directions in Political Science: Responding to the Challenges of an Interdependent World / ed. C. Hay. New York: Palgrave, 2010. 340 p.
- 54.Niedzwiecki S. Social policies, attribution of responsibility, and political alignments: A subnational analysis of Argentina and Brazil. *Comparative Political Studies*. 2016. Vol. 49. Issue 4. P. 457–498. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414015612392> (дата звернення: 20.04.2025).
- 55.Ostrom E. A long polycentric journey. *Annual Review of Political Science*. 2010. Vol. 13. P. 1–23. DOI: <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.090808.1232599> (дата звернення: 20.04.2025).
- 56.Piattoni S. La "governance" multi-livello:: sfide analitiche, empiriche e normative. *Rivista Italiana di Scienza Politica*. 2005. Vol. 35. No. 3. P. 417–445. <https://doi.org/10.1426/20904> (дата звернення: 20.04.2025).
- 57.Pollack M. A. Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity, or Experiment in New Governance? *Annual Review of Political Science*. 2005. Vol. 8. No. 1. P. 357–398. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.8.082103.104858> (дата звернення: 20.04.2025).
- 58.Rosenau J. N. Along the Domestic-Foreign Frontier Exploring Governance in a Turbulent World. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 402 p.
- 59.Sartori G. Concept misformation in comparative politics. *American Political Science Review*. 1970. Vol. 64. No. 4. P. 1033–1053. DOI: <https://doi.org/10.2307/1958356> (дата звернення: 20.04.2025).
- 60.Schakel A.H., Hooghe L., Marks G. Multilevel Governance and the State. *The Oxford handbook of transformations of the state* / ed. by S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. Levy, F. Nullmeier, J. Stephens. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 269–285.
- 61.Skelcher C. Jurisdictional integrity, polycentrism, and the design of democratic governance. *Governance*. 2005. Vol. 18. No. 1. P. 89–110. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2004.00267.x> (дата звернення: 20.04.2025).
- 62.Stubbs P. Stretching concepts too far? Multi-level governance, policy transfer and the politics of scale in South East Europe. *Southeast European Politics*. 2005. Vol. 6. No. 2. P. 66–87. URL: <http://www.seep.ceu.hu/archives/issue62/stubbs.pdf> (дата звернення: 20.04.2025).
- 63.Thatcher M., Sweet A.S. Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions. *West European Politics*. 2002. Vol. 25. No. 1. P. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/713601583> (дата звернення: 20.04.2025).
- 64.Thatcher M., Sweet A.S., Rangoni B. Reversing delegation? Politicization, de-delegation, and non-majoritarian institutions. *Governance*. 2022, forthcoming. DOI: <https://doi.org/10.1111/gove.12709> (дата звернення: 20.04.2025).
- 65.The European Union: How democratic is it? / eds. S.S. Andersen, K.A. Eliassen. London: Sage, 1996. 304p.
- 66.Tiebout C. M. A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy*. 1956. Vol. 64. No. 5. P. 416–424. URL: <https://www.jstor.org/stable/1826343> (дата звернення: 20.04.2025).
- 67.Treisman D. The Architecture of Government: Rethinking Political Decentralization. New York: Cam-

bridge University Press, 2007. 327 p.

68. Watts R. L. Federalism, Federal Political Systems, and Federations. *Annual Review of Political Science*. 1998. Vol. 1. No. 1. P. 117-137. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.117> (дата звернення: 20.04.2025).

Стаття надійшла до редакції 08.03.2025

Стаття рекомендована до друку 08.05.2025

T. E. KAGANOVSKA

Doctor of Law, Professor,

Honored lawyer of Ukraine, Rector

E-mail: rector@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

V. O. SEROHIN

Doctor of Law, Professor,

Dean of the Faculty of Law

E-mail: v.a.servogin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

MULTI-LEVEL GOVERNANCE: GENERAL THEORY AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

ANNOTATION. *Introduction.* Multi-level governance (MLG) is an interdisciplinary object of research, however, despite a long period of scientific understanding, it still remains understudied in the domestic scientific discourse. In particular, there is a lack of systematic research on the use of an integrated approach to multi-level governance in the context of the formation and implementation of state national and regional policy, as well as the translation of the doctrine of multi-level governance from a political science or management perspective into a purely legal one. Therefore, the purpose of this article is to summarize the conceptual foundations of multi-level governance, as well as to determine the current state and prospects for further development of its regulatory framework in Ukraine.

Summary of the main results of the study. The concept of MLG stems from the recognition that many political issues cannot be effectively managed by one government or organization alone, as well as from the need to solve the problems of managing an often complex range of public affairs in accordance with a cooperative model. This has become particularly evident in the context of increasing globalization and interaction within and between national systems and actors, as well as in relation to crises and emergencies. According to MLG theory, the role of the nation-state is changing significantly in modern conditions. One consequence of such changes can be considered the growth of partnerships and broader governance mechanisms in a more general sense. There is a spatial and functional reconfiguration of state capacities at multiple levels. States are no longer monopolizing or even necessarily central policy actors. Instead, government power is increasingly being shaped and distributed among actors operating at multiple levels. State authority is being redistributed upwards to the supranational level, downwards to regions and municipalities, and horizontally to translocal and regional connections. Functional and administrative decision-making powers are distributed among a number of state, quasi-state and non-state agents operating at multiple socio-spatial levels, with close inter-institutional ties and self-governing political mechanisms.

The development of MLG (even in the presence of proven and rather indicative practices) is significantly hindered by obstacles related to problems of an institutional and legal nature. In particular, due to the lack of political will, political confrontation and the principled rejection of decentralization by certain political forces, the reform has not yet reached its logical conclusion and full implementation. Regional self-government exists only nominally, without its own executive bodies and the corresponding resource base, and the unification of territorial communities in combination with the consolidation of districts has led to a significant distance between the centers of decision-making and the places of residence of citizens, especially on the periphery.

Conclusions. Since its emergence (at the end of the 20th century) and up to now, the concept of multi-level governance has been largely political in nature. Today, an important task is the “juridization” of this doctrine - filling it with legal content and translating it into the plane of legal relations and legal regulation. The term “multi-level governance” should be directly enshrined in the current legislation concerning the status of public authorities or public administration sectors, and later - within the framework of constitutional reform - enshrined at the level of the Fundamental Law of Ukraine. The procedures for public discussion, public consultations and other instruments of participatory democracy should be reflected in the documents regulating the procedure for the work of certain public authorities, primarily in regulations.

Multi-level governance in the vertical aspect means the continuation of the policy of decentralization and strengthening local self-government. For Ukraine, this means continuing the decentralization reform that began in 2014 and bringing it to the constitutional level.

Multilevel governance in the horizontal aspect requires legislative consolidation of participatory democracy tools, since it is the tools of participatory democracy that allow diversifying public power and bringing it to the widest

possible circle of citizens. The first step on this path can be considered the addition of Article 61 to the current Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", which provides for an extensive list of local forms of political activity of citizens. At the same time, the relevant norms on participation in multilevel governance, in particular on the right to initiate and participate in the discussion of government decisions, should be included in the laws that determine the status of civil society institutions ("On Public Associations", "On Youth and Children's Public Organizations", "On Creative Unions", "On Charity and Charitable Organizations", "On Trade Unions, Their Rights and Guarantees of Activity" and others).

KEY WORDS: *public administration; European governance; good governance; multi-level governance; local self-government; constitutional reform; decentralization.*

REFERENCES

1. Afonina O. V. (2025). Constitutional and legal forms of political activity of citizens, implemented with the help of information and communication technologies: dissertation of doctor of philosophy: 081 - Law. Kharkiv, 268 p. (in Ukrainian).
2. (2024). Multilevel governance in Ukraine. Presentation of the results of a sociological study. Ukrinform. November 18. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3927046-bagatorivneve-vraduvanna-v-ukraini-prezentacia-rezultativ-sociologichnogo-doslidzenna.html> (in Ukrainian).
3. (2020) Multi-level governance in the context of modernization of public power and the formation of democratic governance in Ukraine: monograph / comp.: M. M. Izha, P. I. Nadolishniy, L. L. Prykhodchenko, S. Ye. Sakhanenko and others; ed. by L. L. Prykhodchenko. Odesa: ORIDU NADU. 480 p. (in Ukrainian).
4. Zeitullaeva E. (2021). Multilevelness as a theoretical concept and methodology for managing social processes. Current problems of public administration. No. 2(83). P. 15-20. DOI: <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237209> (in Ukrainian).
5. Ivanova T. V., Kuzmich A. V. (2025). Mechanisms of multi-level governance in the public administration system: challenges and prospects. Public administration: improvement and development. No. 4. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.4.4> (in Ukrainian).
6. Kaganovskaya T. Ye., Seryogin V. O. (2024). The right to good administration as a constitutional right of an individual: the experience of the EU. The Journal of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law". Issue 37. Pp. 8-27. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01> (in Ukrainian).
7. Constitution of Ukraine of June 28, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (in Ukrainian).
8. Kotkovsky V. R. (2015). Multilevel governance as a mechanism for the participation of local authorities in the development and implementation of state policy. Current problems of state governance. No. 4(64). P. 21–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2015_4_5 (in Ukrainian).
9. Malinovsky V. Ya. (2024). The state and prospects for the development of multilevel governance in Ukraine in the context of implementing the goals of the State Strategy for Regional Development. Regional Economy. No. 4. P. 12-20. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-2> (in Ukrainian).
10. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-denny-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (in Ukrainian).
11. A new program to support multi-level governance and strengthen community capacity has been presented. Ministry of Community and Territorial Development of Ukraine: website. 03.10.2024. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35979.html> (in Ukrainian).
12. On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Democracy at the Level of Local Self-Government: Law of Ukraine No. 3703-IX of May 9, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#n13> (in Ukrainian).
13. On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.11.2010 No. 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).
14. On the principles of state regional policy: Law of Ukraine dated 05.02.2015 No. 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (in Ukrainian).
15. On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021-2027: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 5, 2020 No. 695 (as amended by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 13, 2024 No. 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text> (in Ukrainian).
16. On approval of the Regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 18, 2007 No. 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п#Text> (in Ukrainian).
17. On approval of the Regulations of the Ministry of Education and Science of Ukraine: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated July 12, 2013 No. 969. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0969729-13#Text> (in Ukrainian).

18. On approval of the Model Regulations of Local State Administration: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 11.12.1999 No. 2263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-99-п#Text> (in Ukrainian).
19. On law-making activity: Law of Ukraine dated August 24, 2023 No. 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (in Ukrainian).
20. On public consultations: Law of Ukraine No. 3841-IX dated June 20, 2024. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/254705.html (in Ukrainian).
21. On approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.04.2014 No. 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-п#Text> (in Ukrainian).
22. Public administration, multi-level governance: theory, methodology and practice: a textbook / L. L. Prykhodchenko, O. V. Lesyk, G. O. Panchenko; ed. L. L. Prykhodchenko. Odesa: ORIDU NADU, 2019. 512 p. (in Ukrainian).
23. Suvorov V. P. (2023). Multilevel governance in the context of implementing European policies for the development of Ukraine at the subnational level. *State Building*. No. 1 (33). P. 119–131. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2023-1-11> (in Ukrainian).
24. Suvorov V. P. (2024). Integrated multilevel governance and convergence of public administration concepts in the context of global challenges. *State Building*. No. 1 (35). P. 98–109. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-08> (in Ukrainian).
25. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, of 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (in Ukrainian).
26. Shcherbak V. O. (2019). Practices of multi-level territorial governance in the context of decentralization of power in Ukraine. *Public administration: improvement and development*. No. 5. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/103.pdf (in Ukrainian).
27. Alesina A., Perotti, R., Enrico S. (1995). Together or separately? Issues on the costs and benefits of political and fiscal unions. *European Economic Review*. Vol. 39(3–4). P. 751–758. DOI: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00082-0](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00082-0)
28. Allain-Dupré D., Chatry I., Michalun V., Moisisio A. (2020). The territorial impact of COVID-19: managing the crisis across levels of government. *OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*. 94 p.
29. Bache I., Flinders M. (2004). Multi-Level Governance and the Study of the British State. *Public Policy and Administration*. Vol. 19. Issue 1. P. 31–51. DOI: <https://doi.org/10.1177/095207670401900103>
30. Beetham D., Lord C. (1998). Legitimacy and the EU. New York: Longman. 152 p.
31. Betsill M. M., Bulkeley H. (2006). Cities and the Multilevel Governance of Global Climate Change. *Global Governance*. Vol. 12. No. 2. P. 141–159. URL: <https://www.jstor.org/stable/27800607>
32. Bulkeley H., Mol A.P.J. (2003). Participation and Environmental Governance: Consensus, Ambivalence and Debate. *Environmental Values*. Vol. 12. No. 2. P. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.3197/096327103129341261>
33. CEPA strategy guidance note on multi-level governance. February 2024 / United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://unpan.un.org/sites/default/files/Events/Events%202024/Strategy%20note%20multi-level%20governance%20Feb%202024.pdf>
34. Charbit C. (2011). Governance of public policies in decentralised contexts: The multi-level approach. *OECD Regional Development Working Papers*, No. 2011/04. Paris: OECD Publishing. 23 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/5kg883pkxkxhc-en>
35. Charbit C., Michalun, M. V. (2009). Mind the gaps: Managing mutual dependence in relations among levels of government / *OECD Working Papers on Public Governance* No. 14. Paris: OECD Publishing. 188 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/221253707200/>
36. Charter for Multilevel Governance in Europe. AER: Website. 03.04.2014. URL: <https://aer.eu/charter-formultilevel-governance-in-europe>
37. (2007). Debating the democratic legitimacy of the European Union / eds. B. Kohler-Koch, B. Rittberger, Lanham, MD: Rowman & Littlefield. 402 p.
38. Dolowitz D. P., Marsh D. (2002). Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-Making. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*. Vol. 13, No. 1. P. 5–24.
39. Dunleavy P., Hood C. (1994). From Old Public Administration to New Public Management. *Public Money & Management*. Vol. 14. No. 3. P. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.1080/09540969409387823>
40. European Committee on Democracy and Governance (CDDG) Report on Multilevel Governance. Adopted by the CDDG at its 18th plenary meeting (Strasbourg, 23–24 November 2023). URL: <https://rm.coe.int/report-on-multilevel-governance-final-2768-6653-0568-v-1/1680ad9120>
41. Fairbrass J., Jordan A. (2001). Protecting biodiversity in the European Union: national barriers and European opportunities? *Journal of European Public Policy*. Vol. 8. Issue 4. P. 499–518. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501760110064366>
42. Frey B., Eichenberger R. (1999). The new democratic federalism for Europe. Functional, overlapping and competing jurisdictions. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. 128 p.

- 43.Hix S. (1994). The Study of the European Community: the Challenge to Comparative Politics. *West European Politics*. Vol. 17. No. 1. P. 1-30. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402389408424999>
- 44.Hooghe L., Marks G. (2013). Beyond federalism: Estimating and explaining the territorial structure of government. *Publius: The Journal of Federalism*. Vol. 43(2). P. 179–204. DOI: <https://doi.org/10.1093/publius/pjs029>
- 45.Hooghe L., Marks G. (2001). Multi-level governance and European integration. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. 251 p.
- 46.Hooghe L., Marks G. (2003). Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-Level Governance. *The American Political Science Review*. Vol. 97. No. 2. Pp. 233-243. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055403000649>
- 47.Hooghe L., Marks G., Schakel A. (2010). The Rise of Regional Authority: A Comparative Study of 42 Democracies. London: Routledge. 240 p.
- 48.Jachtenfuchs M. (1997). Democracy and governance in the European Union. *European Integration Online Papers*. Vol 1. No. 2. URL: <http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-002a.htm>
- 49.Kincaid J. G., Tarr A., Wälti S. (2010). Federalism and the global financial crisis: Impacts and responses. Introduction. *L'Europe En Formation*. Vol. 358. No. 4. Pp. 5–14. DOI: <https://doi.org/10.3917/eufor.358.0003>.
- 50.Majone G. (1999). The regulatory state and its legitimacy problems. *West European politics*. Vol. 22. No. 1. P. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402389908425284>
- 51.Mizell L., Allain-Dupré D. (2013). Creating Conditions for Effective Public Investment: Sub-national Capacities in a Multi-level Governance Context. *OECD Regional Development Working Papers*, No. 2013/04. Paris: OECD Publishing. 70 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/5k49j2c9v5mq-en>
- 52.Agostinucci A., Belletti M., Biggeri M., Ferrannini A., Marrocu E. (2022) Multilevel governance for SDG localization. Nairobi : UN-Habitat. 80 p. URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2023/05/mlg_for_sdg_localization_final_report.pdf
- 53.(2010) New Directions in Political Science: Responding to the Challenges of an Interdependent World / ed. C. Hay. New York: Palgrave. 340 p.
- 54.Niedzwiecki S. (2016). Social policies, attribution of responsibility, and political alignments: A subnational analysis of Argentina and Brazil. *Comparative Political Studies*. Vol. 49. Issue 4. P. 457–498. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414015612392>
- 55.Ostrom E. (2010). A long polycentric journey. *Annual Review of Political Science*. Vol. 13. P. 1–23. DOI: <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.090808.1232599>
- 56.Piattoni S. (2005). La "governance" multi-livello: sfide analitiche, empiriche e normative. *Rivista Italiana di Scienza Politica*. Vol. 35. No. 3. P. 417–445. <https://doi.org/10.1426/20904>
- 57.Pollack M. A. (2005). Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity, or Experiment in New Governance? *Annual Review of Political Science*. Vol. 8. No. 1. P. 357-398. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.8.082103.104858>
- 58.Rosenau J. N. (1997). Along the Domestic-Foreign Frontier Exploring Governance in a Turbulent World. Cambridge: Cambridge University Press. 402 p.
- 59.Sartori G. (1970). Concept misformation in comparative politics. *American Political Science Review*. Vol. 64. No. 4. P. 1033–1053. DOI: <https://doi.org/10.2307/1958356>
- 60.Schakel A.H., Hooghe L., Marks G. (2015). Multilevel Governance and the State. In: *The Oxford handbook of transformations of the state* / ed. by S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. Levy, F. Nullmeier, J. Stephens. Oxford: Oxford University Press. P. 269-285.
- 61.Skelcher C. (2005). Jurisdictional integrity, polycentrism, and the design of democratic governance. *Governance*. Vol. 18. No. 1. P. 89–110. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2004.00267.x>
- 62.Stubbs P. (2005). Stretching concepts too far? Multi-level governance, policy transfer and the politics of scale in South East Europe. *Southeast European Politics*. Vol. 6. No. 2. P. 66-87. URL: <http://www.seep.ceu.hu/archives/issue62/stubbs.pdf>.
- 63.Thatcher M., Sweet A. S. (2002). Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions. *West European Politics*. Vol. 25. No. 1. P. 1-22. DOI: <https://doi.org/10.1080/713601583>
- 64.Thatcher M., Sweet A.S., n-majoritarian institutions. *Governance*, forthcoming. DOI: <https://doi.org/10.1111/Rangoni>
- 65.(1996). The European Union: How democratic is it? / eds. S.S. Andersen, K.A. Eliassen. London: Sage. 304p.
- 66.Tiebout C. M. (1956). A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy*. Vol. 64. No. 5. P. 416–424. URL: <https://www.jstor.org/stable/1826343>
- 67.Treisman D. (2007). The Architecture of Government: Rethinking Political Decentralization. New York: Cambridge University Press. 327 p.
- 68.Watts R. L. (1998). Federalism, Federal Political Systems, and Federations. *Annual Review of Political Science*. Vol. 1. No. 1. P. 117-137. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.117>

The article was received by the editors 08.03.2025

The article is recommended for printing 08.05.2025

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ
УЧЕнь**
**THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND
LEGAL STUDIES**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-02>

УДК 340.13(73):342.53

І. В. ВОРОНОВА

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: i.voronova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**ДВАДЦЯТЬ ДРУГА ПОПРАВКА ДО КОНСТИТУЦІЇ США: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Двадцять друга поправка до Конституції США, ухвалена 1951 року як реакція на безпрецедентне чотириразове президентство Ф. Д. Рузвельта, встановила конституційне обмеження на перебування Президента на посаді до двох виборних строків. У ХХІ столітті це положення знову опинилося в центрі гострих суспільних і наукових дискусій у зв'язку з низкою сучасних політико-правових обставин. Зокрема, у 2024 році Дональд Трамп був обраний на другий, але непослідовний президентський строк – вперше з часів Г. Клівленда Президент повернувся до влади після перерви. Ця ситуація поставила низку питань щодо меж дії поправки та можливості фактичного обходу її заборони на третій строк. Додатково, у березні 2025 року в Конгресі США зареєстровано законодавчу ініціативу, спрямовану на зміну чинного обмеження для потенційного висунення Д. Трампа на виборах 2028 року. Сукупність цих подій, а також дедалі частіші заклики переглянути або скасувати поправку, створюють загрозу стабільності конституційної системи США та підкреслюють актуальність ґрунтовного аналізу означеної проблематики.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджено історичні витоки та політичні передумови ухвалення Двадцять другої поправки. З'ясовано, що ця конституційна норма має передусім структурний характер: на відміну від більшості інших поправок, які спрямовані на захист прав і свобод, вона встановлює обмеження щодо зайняття найвищої державної посади, фактично вводячи нову кваліфікаційну вимогу – не більше двох каденцій на посту Президента. Проаналізовано практику тлумачення та застосування поправки в судовій системі США; встановлено, що досі суди не скасовували рішень на підставі цього положення, що свідчить про загальне дотримання політичною системою конституційного припису. Водночас наголошено на колізії між буквальною і телеологічною підходами до її тлумачення: текст поправки формально не виключає можливості третього (непослідовного) президентського строку для тієї самої особи, тоді як її дух спрямований на унеможливлення перебування при владі понад два строки.

Висновок. Двадцять друга поправка має глибоке юридичне та політичне значення для американської конституційної системи. З юридичної точки зору вона являє собою рідкісний приклад обмеження демократичного вибору заради республіканських принципів: поправка навмисно позбавляє електорат можливості втретє обрати ту саму особу на пост Глави держави, аби запобігти надмірній концентрації влади. Цей свідомий конституційний компроміс між демократичною свободою і недопущенням узурпації влади був історично обґрунтований як необхідний для захисту республіки від загроз довготривалого особистого правління. Практика засвідчує, що поправка загалом досягає поставленої мети: після її прийняття регулярна зміна Президента в США стала установленою нормою, що допомогло уникнути сценаріїв «виборної монархії» або безстрокового правління, які нерідко призводять до кризи демократії в інших країнах. Норма забезпечує періодичне оновлення верховної влади, надаючи можливість новим особам та ідеям очолити державу. Водночас вона суттєво вплинула на характер президентства в умовах конституційного обмеження двома строками, закріпивши баланс між послабленням впливу Президента наприкінці другого терміну та його свободою дій без перспективи переобрання. Обґрунтовано висновок про те, що Двадцять друга поправка постає як важливий стабілізаційний механізм американського конституціоналізму, що в умовах сучасних викликів продовжує виконувати стримувальну функцію і залишається предметом актуальних політико-правових дискусій щодо доцільності та меж її існування.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Двадцять друга поправка, Конституція США, обмеження президентських повноважень, строк повноважень, політична відповідальність, стримування і противаги, американський конституціоналізм, демократичне представництво.*

Як цитувати: Воронова І.В. Двадцять друга поправка до Конституції США: історико-правове дослідження. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 34-45. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-02>

In cites: Voronova I.V. (2025). The Twenty-Second Amendment to the U.S. Constitution: a historical and legal study. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (39), P. 33-45 . <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-02> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Актуальність дослідження Двадцять другої поправки до Конституції США обумовлена низкою сучасних політико-правових обставин, що істотно впливають на функціонування демократичних інститутів у Сполучених Штатах. Поправка, ухвалена в 1951 році як реакція на безпрецедентне чотирикратне президентство Франкліна Делано Рузвельта, встановлює конституційне обмеження президентських повноважень до двох виборних строків. Однак у XXI столітті це положення знову стало предметом гострих суспільних і наукових дискусій, що засвідчує необхідність його комплексного історико-правового осмислення. Особливої ваги ця проблематика набула у зв'язку з політичним курсом і риторикою 45 і 47 Президента США Дональда Трампа, який у 2024 році був обраний на другий, але непослідовний президентський строк. Вперше з часів Г. Клівленда з XIX століття президент повернувся до влади після перерви, що поставило перед науковою спільнотою низку питань щодо меж дії Двадцять другої поправки та потенційної можливості для третього терміну у формально неконституційний спосіб. У березні 2025 року зафіксовано законодавчу ініціативу в Конгресі щодо зміни чинного обмеження, спрямовану на створення правових підстав для чергової кандидатури Д. Трампа у 2028 році. Ці події супроводжуються дедалі частішими закликами до перегляду або скасування поправки, що створює загрозу для стабільності конституційної архітектури США.

Крім того, обмеження терміну президентства викликає наукові дискусії щодо свого впливу на підзвітність виконавчої влади, ефективність урядування у другій каденції, демократичну репрезентацію, а також потенційну концентрацію влади у політичних елітах поза межами виборного циклу. Політична поляризація, зниження довіри до інститутів, спроби делегітимації виборчого процесу та дискусії про гнучкість американського конституціоналізму формують нове тло для оцінки функцій і наслідків Двадцять другої поправки.

У цьому контексті постає потреба у ґрунтовному історико-правовому та теоретико-конституційному аналізі зазначеної поправки, а саме її історичної еволюції, правових пара-

метрів, взаємодії з іншими інститутами державної влади та ролі у сучасній політичній динаміці США. Дослідження є також актуальним для порівняльного правознавства, оскільки дозволяє осмислити моделі обмеження виконавчої влади в демократичних системах та зробити висновки щодо ефективності конституційного стримування в умовах демократичних викликів та зростання персоніфікованого лідерства.

Метою даного дослідження є комплексний історико-правовий та теоретико-конституційний аналіз Двадцять другої поправки до Конституції США як правового механізму обмеження президентських повноважень. Аналіз здійснюється з урахуванням історичних передумов її прийняття, правових наслідків для системи стримувань і противаг, впливу на політичну динаміку Сполучених Штатів Америки, а також сучасних викликів, пов'язаних із потенційною можливістю подолання або трансформації цієї норми. У межах статті досліджується історичне підґрунтя та політична мотивація ухвалення Двадцять другої поправки, розкривається її зміст і конституційно-правова природа, а також аналізується практика її тлумачення й застосування в контексті американської судової юриспруденції — передусім крізь призму правових позицій і коментарів Верховного Суду США.

Стан опрацювання проблеми. Двадцять друга поправка до Конституції США, яка встановлює обмеження президентського терміну до двох виборчих строків, стала предметом глибокого вивчення серед представників американської та міжнародної правничої, історичної та політичної науки. Її історичні витоки, теоретичне підґрунтя і конституційно-правова оцінка аналізувалися багатьма авторитетними науковцями. Вони розглядали цю норму не лише як політико-правову реакцію на чотирикратне президентство Ф. Д. Рузвельта, але і як довгостроковий інструмент обмеження повноважень в межах американського конституціоналізму.

Значний внесок у дослідження цієї теми зробив історик Джеймс МакГрегор Бьорнс (James MacGregor Burns). У своїй книзі «Формування Верховного Суду» («Packing the Court») він дослідив еволюцію президентської

влади у США, приділяючи особливу увагу президентству Ф. Д. Рузвельта та його впливу на прийняття Двадцять другої поправки [1]. Інший значний внесок належить Вільяму Г. Гауеллу (William G. Howell) і Террі М. Мо (Terry M. Moє), які у монографії «Президентська влада: формування президентства для XXI століття» («The Presidential Power: Forging the Presidency for the Twenty-First Century») дослідили, як обмеження строків впливає на розвиток лідерства президента [2]. Стівен В. Стафіс (Stephen W. Stathis) у своїх роботах для Бібліотеки Конгресу США детально аналізував неодноразові спроби скасування цієї поправки, що тривали з 1950-х років, а також її роль у політичному процесі [3]. Санфорд Левінсон (Sanford Levinson) у праці «Наша недемократична Конституція» («Our Undemocratic Constitution») стверджував, що Двадцять друга поправка обмежує виборчий суверенітет, знижуючи підзвітність президента у другому строку та обмежуючи право громадян повторно обирати популярного і ефективного лідера [4]. Брюс Акерман (Bruce Ackerman) у книзі «Ми, народ: Трансформації» («We the People: Transformations») розглянув поправки, зокрема Двадцять другу, як інституційні зміни, які, попри формальну легітимність, можуть мати антидемократичний зміст [5]. Річард Альберт (Richard Albert) у своїй праці «Конституційні поправки: створення, порушення та зміна конституцій» («Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions», 2019) зазначив, що обмеження президентських строків є прикладом норми, яка формально законна, але може суперечити принципу представницької демократії [6]. Девід Кайвіг (David Kyvig) у монографії «Явні та автентичні акти» («Explicit and Authentic Acts») проаналізував юридичні та політичні чинники, що сприяли прийняттю Двадцять другої поправки, відзначаючи, що вона була реакцією на побоювання щодо можливого довічного президентства і перетворення Сполучених Штатів на персоніфіковану форму управління [7]. Джон Фірік (John Feerick) у своїх працях, присвячених питанням наступності президентської влади (зокрема поправки XXV), розглянув, як ці конституційні механізми взаємодіють з обмеженнями, встановленими Двадцять другою поправкою [8].

Щодо судового аспекту, хоча Верховний Суд США не ухвалював прецедентних рішень безпосередньо щодо цієї поправки, наукові коментарі, зокрема Ервіна Чемерінського (Erwin Chemerinsky) у праці «Конституційне право: принципи та політики» («Constitutional

Law: Principles and Policies»), підкреслюють її імперативний характер і складність перегляду без нового конституційного акта [9]. Загалом, ці дослідження формують міждисциплінарну основу для аналізу Двадцять другої поправки, що дозволяє краще зрозуміти її історичне значення, правові обмеження і теоретичні суперечності.

У сучасній українській юридичній науці питання обмеження строків здійснення президентських повноважень, балансування гілок державної влади, а також аналіз зарубіжних моделей конституціоналізму, зокрема американської, посідають вагоме місце в наукових дослідженнях провідних учених. Хоча Двадцять друга поправка до Конституції США рідко виступала самостійним об'єктом спеціалізованого вивчення, національна правнича доктрина виробила низку концептуальних підходів, релевантних для розуміння її природи, функціонального призначення та правових наслідків. Так, О. Ф. Скакун розглядала обмеження строку мандату як ефективний інструмент розподілу влади та механізм юридичної відповідальності суб'єктів владних повноважень [10, с. 386]. На думку Ю. С. Шемшученка, будь-яке обмеження влади повинне бути співмірним із принципом легітимності [11, с. 265]. В. Ф. Погорілко, досліджуючи межі повноважень глави держави, звертав увагу на ризик трансформації другого строку на своєрідну «політичну індульгенцію», коли відсутність електоральної перспективи може знижувати рівень підзвітності [12, с. 188]. Б. Й. Тищик, із позицій історико-правового аналізу, вказував на глибокі історичні корені інституту строкового обмеження влади в правових системах ранньомодерної Європи та Сполучених Штатів Америки [13, с. 214]. Таким чином, українська доктрина переважно підтримує концепцію, відповідно до якої строкові обмеження виконавчої влади є необхідним елементом запобігання її узурпації. Водночас наголошується, що їх запровадження має здійснюватися виважено, із дотриманням принципу демократичного суверенітету народу. Зазначені підходи концептуально співвідносяться з американською традицією конституційного обмеження президентської влади, закріпленою у Двадцять другій поправці до Конституції США. У цьому контексті постає обґрунтована потреба в комплексному історико-правовому та теоретико-конституційному аналізі зазначеної поправки.

Методологічною основою дослідження є поєднання загальнонаукових, спеціально-правових та міждисциплінарних підходів, що забезпечують цілісне, об'єктивне та всебічне

осмислення правової природи, змісту та значення Двадцять другої поправки до Конституції США в контексті її історичного розвитку, сучасної політичної практики та доктрини американського конституціоналізму.

Серед загальнонаукових методів було використано насамперед історико-генетичний та системно-структурний. Історико-генетичний підхід дав змогу простежити витoki ідеї обмеження президентських повноважень, зокрема у практиці добровільного відходу від влади Дж. Вашингтона, а також обґрунтувати, чому політичний прецедент Ф. Д. Рузвельта спричинив конституційну реакцію. Системно-структурний метод було застосовано для аналізу взаємозв'язків Двадцять другої поправки з іншими положеннями Основного Закону США, зокрема статтею II Конституції та Дванадцятою поправкою. Формально-юридичний і догматичний методи слугували основою для юридичного аналізу тексту поправки, її імперативного характеру, обсягу дії та механізмів реалізації. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити американську модель обмеження президентських строків із відповідними механізмами в інших демократичних правових системах, зокрема у Франції, Німеччині та Італії. Це дало можливість виявити унікальні риси американського підходу в контексті загальносвітової еволюції принципу ротації вищої виконавчої влади.

У дослідженні також застосовано політологічний інструментарій для аналізу впливу Двадцять другої поправки на сучасну динаміку президентської влади в умовах посилення політичної поляризації, загострення партійної конкуренції, а також функціонування інституту «хромої качки» у другому строку. Залучення міждисциплінарних інтерпретаційних підходів дозволило врахувати різні доктринальні позиції щодо потенційних прогалин у тексті поправки, а також здійснити аналіз правових дискусій стосовно можливостей її обмеженого чи розширеного тлумачення, зокрема у зв'язку з питаннями повторного обіймання посади президента поза виборчим циклом.

Комплексне застосування зазначених методів дало змогу розглядати Двадцять другу поправку не лише як історичну реакцію на політичний прецедент, але і як чинний правовий інструмент, що в умовах сучасних демократичних викликів та персоніфікації виконавчої влади виконує стабілізаційну та стримувальну функції в системі американського конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. У період ранньої республіки в США Конституція 1787

року не містила жодного прямого обмеження щодо кількості президентських строків. Засновники держави на Філадельфійському конституційному конвенті ґрунтовно обговорювали концепцію обмеження тривалості президентської влади — проводили численні голосування щодо тривалості строку, можливості повторного обрання та способу призначення на посаду. Зрештою, Конвент зупинився на чотирирічному строку з правом переобрання, відхиливши пропозиції щодо обмеження кількості строків через переконання, що такі стримувальні механізми, як імпічмент і регулярні вибори, є достатніми для запобігання тиранії. Проте політична норма, що не слід обиратися більше ніж на два строки, швидко прижилася. Президент Дж. Вашингтон після двох строків (1789–1797) відмовився балотуватися втретє, тим самим започаткувавши традицію добровільного відходу після двох строків. Цю традицію підтримали президенти Томас Джефферсон, Джеймс Медісон та інші лідери початку XIX століття, які також відмовилися від третього строку. Особливо активним прихильником цієї неписаної норми був Т. Джефферсон. Він порівнював виконавчу владу, яка надто довго утримується при посаді, з монархією та застерігав, що президент, який прагне третього строку, демонструє «амбіційні погляди», властиві монарху. Так, у листі 1821 року Т. Джефферсон висловив надію, що американський народ відкине будь-якого президента, який вирішить балотуватися втретє, як прояв таких «амбіційних прагнень». Він також попереджав, що за відсутності обмежень строку влади, популярний лідер може залишитися на посаді навіть після втрати ефективності чи настання старечого недоумства, адже «поблажливості і прихильності народу утримуватимуть людину на посаді, навіть коли вона перетвориться на маразматика» [14].

Слід зазначити, що неписане правило двох строків залишалося чинним понад 140 років. Із 1797 року і до початку XX століття жоден президент США не обіймав посаду більше ніж два строки. У декількох випадках президенти розглядали або намагалися здійснити балотування на третій строк, проте ці спроби зазнавали невдачі. Улісс С. Грант, після двох строків (1869–1877), прагнув здобути республіканську номінацію для неконсеквентного (непослідовного) третього строку в 1880 році, однак партія зрештою обрала іншого кандидата. Теодор Рузвельт, який став президентом у 1901 році та виграв вибори 1904 року, відмовився балотуватися в 1908-му, але згодом змінив своє рішення. У 1912 році він

балотувався втретє, очоливши кампанію від третьої партії, та зазнав поразки [15]. У кожному з цих випадків неформальне правило проти третього строку виявлялося дуже впливовим. Навіть популярні колишні президенти стикалися. Отже, «джентльменська угода» про два строки залишалася непорушною до 1930-х років.

Водночас давню традицію порушив Президент США Ф. Д. Рузвельт. Він здобув безпрецедентний третій строк у 1940 році та четвертий — у 1944 році, на тлі масштабних криз Великої депресії та Другої світової війни. Рішення Рузвельта балотуватися втретє викликало суперечки навіть у його власній партії, тобто частина членів Демократичної партії вважала таке рішення помилковим або таким, що суперечить американській політичній традиції. Кандидат від Республіканської партії у 1944 року, Томас Дьюї, зробив це питання одним із ключових у своїй кампанії, назвавши чотирьохстрокове президентство Ф. Д. Рузвельта «найнебезпечнішою загрозою свободі, яку коли-небудь було запропоновано» [16]. Попри це, Ф. Д. Рузвельт стверджував, що в умовах надзвичайної ситуації необхідна стабільність керівництва, і виборці переобрали його. Втім, його чотирьохстрокове перебування при владі стривожило багатьох американців, які вбачали в цьому небезпечний прецедент надмірної концентрації виконавчої влади та потенційного зловживання нею. Критики прирівнювали необмежений строк президентства до ризику встановлення диктатури або «виборної монархії», відроджуючи ті самі побоювання, які раніше висловлювали засновники держави та політичні діячі на кшталт Т. Джефферсона [16].

Раптова смерть Ф. Д. Рузвельта у квітні 1945 року, лише за кілька тижнів після початку четвертого строку, ще більше підкреслила непередбачуваність і потенційну нестабільність, пов'язані з тривалим перебуванням на посаді. Після завершення епохи Ф. Д. Рузвельта швидко сформувався суспільно-політичний консенсус щодо необхідності офіційного закріплення обмеження президентських строків. Під час проміжних виборів до Конгресу 1946 року питання протидії необмеженому перебуванню президента при владі стало однією з ключових тем кампанії. Республіканці здобули контроль над Конгресом і швидко перейшли до ініціювання відповідної конституційної поправки. У січні 1947 року відбулося відкриття 80-го скликання Конгресу, і вже 21 березня 1947 року він схвалив Спільну резолюцію Палати представників № 27, якою пропонувалося вне-

сти Двадцять другу поправку до Конституції США. Вона передбачала встановлення обмеження на два строки для майбутніх президентів. Після цього поправка була передана на ратифікацію законодавчим органам штатів і отримала широку підтримку. Приблизно за чотири роки необхідні три чверті штатів (36 із 48 на той момент) ратифікували поправку. Вирішальне, тридцять шосте, схвалення було надано штатом Мінесота 27 лютого 1951 року, що й зробило поправку чинною [16].

Отже, процес ратифікації був відносно швидким і рішучим: більшість штатів підтримали поправку вже у 1947–1948 роках, і до 1951 року загальна кількість ратифікацій сягнула 41. Лише два штати – Массачусетс і Оклахома – офіційно відхилили поправку, ще п'ять не вжили жодних дій, що свідчить про наявність широкого національного консенсусу на користь обмеження президентських строків [18].

Президент США Г. С. Трумен, який обіймав посаду на момент внесення поправки, був прямо звільнений від її дії завдяки перехідному положенню, викладеному в першому розділі поправки (воно дозволяло йому балотуватися повторно, попри те, що він вже майже відслужив два строки). Однак фактично Г. С. Трумен відмовився від участі у виборах після невдалого результату на праймеріз у штаті Нью-Гемпшир у 1952 році [16]. Таким чином, перетворивши неписане правило на норму найвищої юридичної сили, Конгрес і штати остаточно закріпили відповідь на питання про тривалість президентської влади, яке періодично виникало ще від часів заснування республіки.

Основні мотиви, що лежали в основі Двадцять другої поправки, були пов'язані зі страхом перед концентрацією влади та перетворенням президентської посади на інститут довічного правління. Під час обговорень у Конгресі в 1940-х роках законодавці висловлювали занепокоєння, що за відсутності чітких обмежень строків президентство може фактично перетворитися на довічну посаду.

Аналогічну позицію зайняв звіт Палати представників 1947 року, в якому зазначалося, що за відсутності «позитивного закріплення» в Конституції, практика двох строків залишається лише звичаєм, і народ має отримати можливість закріпити цей принцип як норму права [16].

Прихильники поправки стверджували, що конституційне обмеження є необхідним для запобігання надмірній концентрації влади в одних руках або надто довгому перебуванню

однієї особи на посаді на шкоду республіканському устрою.

У суспільстві викликала тривогу перспектива, що популярний лідер може стати практично незамінним — саме так багато хто сприймав ситуацію з Ф. Д. Рузвельтом. Це розцінювалося як загроза демократичній ротації влади. Тобто, поправка мала стати запобіжником проти «диктатора на нашій землі», як висловився конгресмен Джон Дженнінгс, підтримуючи її ухвалення. Така позиція апелювала до традиційної для американської політичної культури доби Революції недовіри до монархії й перегукувалася з попередженням Джорджа Мейсона на Конституційному конвенті щодо «виборної монархії» [15].

Водночас існували і голоси проти ухвалення поправки, передусім з боку деяких демократів, які розглядали її як партійну критику спадщини Ф. Д. Рузвельта або ж як недопустиме обмеження свободи народу переобирати президента. Проте ця опозиція виявилася недостатньо потужною, щоби зірвати процес ратифікації. Кодифікувавши обмеження до двох строків, американці вирішили закріпити чітке правило замість покладатися на традицію або самостримування. Особливо показовим у цьому контексті був приклад Великої Британії. Під час Другої світової війни там тимчасово подовжили строк повноважень парламенту понад звичні рамки, однак після завершення війни британці повернулися до традиційних конституційних процедур. У США ж переважала думка, що звичай про два строки може не витримати випробування часом, якщо не буде закріплений у Конституції США [15]. Саме тому політичні сили (передусім республіканці та консервативні південні демократи) домоглися прийняття Двадцять другої поправки, щоби відновити й остаточно гарантувати принцип ротації виконавчої влади.

Двадцять друга поправка до Конституції США складається з двох розділів. Розділ 1 містить матеріальну норму про обмеження строків президентства, а Розділ 2 визначає крайній строк для її ратифікації. Ключове формулювання Розділу 1 звучить так: «Жодна особа не може бути обрана на посаду Президента більше ніж двічі, і жодна особа, яка обіймала посаду Президента або виконувала обов'язки Президента понад два роки строку, на який було обрано іншу особу, не може бути обрана на посаду Президента більше одного разу» [16].

На практиці це означає: (а) особа може бути обрана Президентом не більше двох разів; (б) якщо особа стала Президентом (напри-

клад, як віцепрезидент або виконуючий обов'язки Президента) і пробула на цій посаді понад два роки строку, на який було обрано іншого Президента, це зараховується як один із двох дозволених строків. Це положення гарантує, що жодна особа не зможе перебувати на посаді Президента США більше приблизно ніж десять років, тобто два повних строки, плюс максимум два роки від строку попередника. Крім того, у Розділі 1 було передбачене перехідне положення, згідно з яким поправка не поширюється на чинного президента на момент її пропозиції (посаду займав Г.С. Трумен) і не впливає на решту строку, протягом якого вона набула чинності [16]. Розділ 2 поправки передбачає, що поправка має бути ратифікована трьома чвертями штатів протягом семи років з моменту її подання. Ця умова була виконана. Отже, конституційне правило, встановлене Двадцять другою поправкою, є доволі простим: жодна особа не може бути обрана на посаду Президента більше ніж двічі. Президент, який уже двічі обирався, конституційно позбавлений права балотуватися знову. Так само, віцепрезидент, який став Президентом США і відслужив понад два роки від чужого строку, може балотуватися лише один раз. Натомість, якщо він відслужив менше ніж два роки, то має право балотуватися двічі на повні строки, що потенційно дозволяє йому перебувати на посаді майже десять років [16].

На нашу думку, правило «двох років» було введене з метою збалансувати ситуацію. Воно запобігає тому, щоб особа, яка майже повністю відслужила строк попередника, мала право на ще два повні строки, що перевищувало б еквівалент двох строків. Водночас воно дозволяє наступникові, який пробув на посаді лише короткий час, обиратися двічі.

Слід зазначити, що Президент США Ліндон Б. Джонсон, який став наступником Джона Ф. Кеннеді у листопаді 1963 року, відслужив приблизно президентського строку Д. Ф. Кеннеді й тому мав право балотуватися в 1964 та 1968 роках. Насправді він не балотувався у 1968 році. Президент Дж. Форд, який змінив Р. Ніксона у серпні 1974 року, відслужив приблизно 2,5 роки від його строку. Згідно з Двадцять другою поправкою, Дж. Форд міг бути обраний лише один раз. Він балотувався у 1976 році, але програв Д. Картеру, і якби переміг, це був би його єдиний допустимий обраний строк, оскільки попередній досвід перевищував два роки [15].

Двадцять друга поправка є передусім структурною поправкою до Конституції США. На відміну від багатьох поправок, зокрема,

Білля про права, які гарантують індивідуальні свободи, ця поправка запроваджує конституційні обмеження щодо того, хто може обіймати найвищу державну посаду. Вона фактично додає нову кваліфікаційну вимогу для обіймання президентської посади. У цьому сенсі поправка є аналогічною до інших положень Конституції США, які встановлюють критерії допустимості до зайняття посад, наприклад, вікові, громадянські та резидентські вимоги для Президента США, передбачені в статті II, розділі 1, пункті 5. Водночас, ця поправка є унікальною, оскільки обмежує тривалість перебування на посаді, а не умови її вступу. До 1951 року єдиними вимогами до кандидатів у Президенти США були закладені в Конституції: вік не менше 35 років, громадянство за народженням і проживання в США протягом останніх 14 років. Двадцять друга поправка вперше додала часове обмеження, яке пов'язує допустимість кандидатури із попереднім досвідом перебування на посаді[15].

Згідно з американською правовою доктриною, Двадцять друга поправка є втіленням принципу обмеження тривалості виконавчої влади в одних руках. Вона формалізує ідею ротації у виконавчій владі, яка відповідає республіканським ідеалам доби Заснування, коли тривале перебування при владі викликало глибоку недовіру. Поправка також відображає компроміс між гнучкістю і обмеженням. Як зазначає американська конституціоналістка Г. Метцгер, «неписана традиція дозволяла зберігати корисну гнучкість в надзвичайних обставинах (таких як Друга світова війна). Водночас, потреба вписати правило двох строків у текст Конституції виникла в післявоєнну епоху на тлі страху, що без юридичної норми амбітні президенти не дотримуватимуться традиції» [16].

Інакше кажучи, конституційна сутність цієї поправки полягає у тому, щоб виступати як засіб контролю за виконавчою владою (превентивний механізм), що гарантує регулярну зміну керівництва. Перетворивши традицію на норму права, поправка усунула особистий вибір як чинник. Тобто, після 1951 року навіть популярний чинний Президент більше не міг виправдовувати третій строк національною необхідністю, як це зробив президент Ф. Д. Рузвельт.

З юридичного погляду, Двадцять друга поправка є самовиконуваною (self-executing). Вона не потребує прийняття додаткового імплементаційного законодавства, щоби набути чинності. Її механізм реалізації полягає у конституційному визнанні недійсності кандидату-

ри або виборів особи, якій заборонено обіймати посаду. На практиці це означає, що виборчі органи штатів відмовляться вносити до бюлетеня або виборча колегія не зарахує голоси за кандидата, який явно не відповідає вимогам поправки (тобто вже двічі обирався президентом). Цей механізм фактично ніколи не був перевірений у суді, оскільки жодна велика політична партія з часу набуття чинності поправкою не висувала явно недопустимого кандидата, і жоден штат не засвідчував таку кандидатуру. Уявляється, що вже сама наявність конституційного положення слугує достатнім стримувальним чинником. Таким чином, Двадцять друга поправка діє «мовчки», тобто вона «не втручається» активно у виборчий процес, але встановлює абсолютне правило, яке всі учасники визнають.

Варто зазначити, що поправка не має зворотної сили і не застосовувалася до президентів, які обіймали посаду до її ухвалення. З моменту набуття чинності поправкою вона успішно перешкодила спробам усіх шести президентів, які відслужили два строки, балотуватися втретє, а саме: Д. Ейзенхауер, Р. Ніксон, Р. Рейган, Б. Клінтон, Дж. В. Буш і Б. Обама. Отже, поправка стала нормою, яка міцно інтегрована в конституційний порядок США.

У політичному аспекті, після завершення другого строку чинного президента політична увага автоматично переключається на пошук наступника, а сам президент набуває статусу так званої «кульгавої качки» (lame duck). У другому строці президенти часто втрачають вплив, особливо наприкінці каденції, адже як союзники, так і опоненти усвідомлюють, що президент не зможе переобратися й обов'язково залишить посаду у визначений строк. Частина вчених, політиків вважають, що Двадцять друга поправка послаблює президентів другого строку, даючи Конгресу більше впевненості в протистоянні їм, оскільки дата завершення повноважень стає абсолютно передбачуваною. Інші ж навпаки стверджують, що це звільняє президента другого строку від політичного тиску, дозволяючи ухвалювати непопулярні, але необхідні рішення без страху за переобрання. У будь-якому разі, динаміка президентства з обмеженим строком стала стандартизованою характеристикою американської системи управління, що забезпечує баланс між стабільністю і демократичною змінюваністю влади.

Варто зазначити, що жодна справа у Верховному Суді США на сьогодні безпосередньо не розглядала примусове застосування

Двадцять другої поправки, головним чином тому, що жоден президент або політична партія на практиці не намагалися порушити обмеження на два строки. Це правило дотримується згідно з традицією та політичним процесом, що усуває потребу в судовому втручанні. Тим не менш, Верховний Суд США побічно визнавав значення цієї поправки в суміжних контекстах, і її існування вплинуло на юридичну аргументацію щодо вимог до обіймання посад та обмеження строків у загальному значенні. Однією з важливих справ, яка стосувалася аналогічних питань, є *U.S. Term Limits, Inc. v. Thornton* (1995) [19]. У справі *U.S. Term Limits, Inc. v. Thornton* Верховний Суд США скасував закон штату Арканзас, який намагався встановити обмеження строків для членів Конгресу, постановивши, що штати не можуть додавати нові вимоги до кандидатів у Палату представників або Сенат, окрім тих, які прямо вказані в Конституції США. У думці більшості судів, суддя Джон Пол Стівенс зазначив, що змінювати вимоги до федеральної посади «можна лише шляхом внесення конституційної поправки», а не односторонньо на рівні штату. Він навів Двадцять другу поправку як приклад використання національною спільнотою процедури внесення поправки згідно зі статтею V для встановлення обмеження строку повноважень на федеральну посаду (президента). Поправку, яка обмежує президентів двома строками, було згадано як доказ того, що подібні фундаментальні зміни можливі лише шляхом внесення змін до Конституції. У примітці Суд прямо послався на «U.S. Const., Amend. 22 (1951) (обмеження Президентів двома 4-річними строками)» як приклад конституційного обмеження строків. Справа *Thornton* підтвердила, що Двадцять друга поправка є санкціонованим Конституцією винятком із загального правила необмеженої повторної допустимості, і підкреслила її роль як частини «фіксованої» системи кваліфікацій для обіймання посад [19].

Раніше Верховний Суд у США справі «*Powell v. McCormack* (1969)» [20] постановив, що Конгрес не може відмовити у прийнятті належним чином обраного члена, який відповідає вимогам Конституції США щодо віку, громадянства і проживання – таким чином було підтверджено, що перелік кваліфікацій у Конституції є вичерпним [20]. Як наслідок, будь-яке додаткове обмеження допустимості (наприклад, обмеження строку) для федеральної посади повинне походити з конституційної поправки, а не зі звичайного законодавства. Двадцять друга поправка є саме такою поправ-

кою для посади президента. Вона додала нову умову допустимості – не бути обраним двічі на посаду. Спільне тлумачення справ *Powell* і *Thornton* означає, що обмеження двома строками для президентів є непорушним, окрім як у випадку майбутньої зміни Конституції. Штати не можуть його скасувати, як і Конгрес чи сам Президент. На практиці, якщо колишній президент, який уже двічі обирався, спробує балотуватися знову, суди майже напевно визнають його «конституційно неприпустимим» до посади, подібно до того, як визнали б таким 34-річного кандидата через вік. Оскільки жодна така кандидатура досі не була висунута, Верховний Суд США не мав нагоди винести пряме рішення щодо тлумачення Двадцять другої поправки.

Попри відсутність прямих рішень Верховного Суду, Двадцять друга поправка стала предметом активних правових обговорень, особливо щодо гіпотетичних ситуацій, які перевіряють межі її дії. Юристи та коментатори поставили низку питань про те, що саме ця поправка забороняє, а що – ні. Так буквально тлумачення Двадцять другої поправки припускає, що якщо колишній президент повернеться на посаду не шляхом прямого обрання народом, текст поправки напряму цього не забороняє. Такий висновок породжує важливі дискусії між прихильниками літералістського і телеологічного (цільового) тлумачення, адже буква поправки допускає потенційний обхід, тоді як її дух – запобігання тривалому утриманню влади – міг би трактуватися як перешкода для будь-якої форми повернення до президентства після двох строків.

У своїй статті «*The Twice and Future President*», опублікованій у 1999 році в *Minnesota Law Review*, дослідники Брюс Г. Пібоді (Bruce G. Peabody) та Скотт Е. Гант (Scott E. Gant) детально проаналізували ці «конституційні інтерстиції», тобто прогалини чи невизначеності у тексті Двадцять другої поправки. Вони стверджують, що поправка проводить чітку межу саме на акті обрання, тобто особа, яка вже двічі була обрана, вважається недопустимою саме для виборів на посаду, але не є прямо виключеною із можливості знову обіймати посаду, якщо така можливість виникне поза межами виборчого процесу. На думку авторів, розробники поправки свідомо залишили це вузьке «відчинене вікно».

Г. Пібоді підкреслює, що вибір формулювання в Конгресі «не охоплював усі можливі сценарії», що, на його думку, свідчить про свідоме створення потенційної лазівки [21, с. 570].

Наукову дискусію можна узагальнити як зіткнення між буквальним текстуальним тлумаченням і цільовим тлумаченням поправок. Прихильники буквального підходу стверджують, що навмисне формулювання Двадцять другої поправки означає, що президент, який двічі був обраний, може знову обійняти посаду, якщо це відбудеться не шляхом виборів — тобто залишена лазівка є свідомим конституційним вибором. Прихильники цільового підходу, навпаки, вважають, що мета поправки однозначно полягала в обмеженні перебування на посаді двома строками, і що Дванадцяту поправку слід тлумачити узгоджено з цією метою, аби заборонити будь-які подібні маневри. Зокрема, професор Ден Т. Кунен писав, що трактувати Двадцять другу поправку як таку, що дозволяє лазівку, було б «вкрай натягнуто», оскільки Конгрес свідомо вилучив формулювання, яке однозначно зробило б двічі обраних президентів непридатними; на його думку, трактування вузького тексту поправки як такого, що створює непридатність у контексті Дванадцятої поправки, є необґрунтованим, адже таке формулювання було прямо відкинуте в процесі підготовки [17, с.1302]. Натомість прибічники іншої позиції, такі як Ахілл Рід Амар і Юджин Волох, вважають, що строки «придатний» і «обиральний» по суті є взаємозамінними в цьому контексті — отже, особа, яка не може бути обрана, за визначенням є непридатною. Наразі ці сценарії залишаються гіпотетичними. Жоден колишній президент, який відбув два строки, не намагався стати віцепрезидентом або зайняти президентську посаду шляхом спадкування [22, с. 750; 23].

Отже, можна сказати, що судове тлумачення Двадцять другої поправки донині обмежувалося коментарями та уникненням потенційно спірних ситуацій. Верховному Суду США та судам нижчих інстанцій не довелося скасовувати жодних дій на підставі цієї поправки, що свідчить про дотримання політичною системою конституційного припису. Роль су-

дової влади більше полягала в тому, щоб визнавати наслідки дії поправки (наприклад, у справі *Thornton*) і бути готовою реагувати на крайні випадки, якщо вони виникнуть. Поправка «ще не була застосована» у спірному правовому контексті, проте вона порушує низку питань, особливо щодо взаємодії з Дванадцятою поправкою, які доведеться вирішувати, якщо такі ситуації стануть реальністю [16].

Висновки. Двадцять друга поправка має глибоке юридичне та політичне значення для американської конституційної системи. З юридичної точки зору вона являє собою рідкісний приклад обмеження демократичного вибору заради республіканських принципів: поправка навмисно позбавляє електорат можливості втретє обирати ту саму особу на пост Глави держави, аби запобігти надмірній концентрації влади. Цей свідомий конституційний компроміс між демократичною свободою і недопущенням узурпації влади був історично обґрунтований як необхідний для захисту республіки від загроз довготривалого особистого правління. Практика засвідчує, що поправка загалом досягає поставленої мети: після її прийняття регулярна зміна Президента в США стала усталеною нормою, що допомогло уникнути сценаріїв «виборної монархії» або безстрокового правління, які нерідко призводять до кризи демократії в інших країнах. Норма забезпечує періодичне оновлення верховної влади, надаючи можливість новим особам та ідеям очолити державу. Водночас вона суттєво вплинула на характер президентства в умовах конституційного обмеження двома строками, закріпивши баланс між послабленням впливу Президента наприкінці другого терміну та його свободою дій без перспективи переобрання. Двадцять друга поправка постає як важливий стабілізаційний механізм американського конституціоналізму, що в умовах сучасних викликів продовжує виконувати стримувальну функцію і залишається предметом актуальних політико-правових дискусій щодо доцільності та меж її існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Burns J. MacGregor. *Packing the Court: The Rise of Judicial Power and the Coming Crisis of the Supreme Court*. New York : Penguin Press, 2009. 328 p.
2. Howell W. G., Moe T. M. *The Presidential Power: Forging the Presidency for the Twenty-First Century*. Chicago : University of Chicago Press, 2020. 296 p.
3. Stathis S. W. *The Twenty-Second Amendment and the Limits of Presidential Tenure*. Washington, D.C. : Congressional Research Service, Library of Congress, 2008. 17 p.
4. Levinson S. *Our Undemocratic Constitution: Where the Constitution Goes Wrong (and How We the People Can Correct It)*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 240 p.
5. Ackerman B. *We the People: Transformations*. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1998. 410 p.
6. Albert R. *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 368 p.

7. Kyvig D. E. *Explicit and Authentic Acts: Amending the U.S. Constitution, 1776–1995*. Lawrence (KS) : University Press of Kansas, 1996. 540 p.
8. Feerick J. D. *The Twenty-Fifth Amendment: Its Complete History and Applications*. New York : Fordham University Press, 2014. 265 p.
9. Chemerinsky E. *Constitutional Law: Principles and Policies*. New York : Wolters Kluwer Law & Business, 2023. 1450 p.
10. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник*. Вид. 2-е, перероб. і доп. Харків: Еспада, 2009. 752 с.
11. *Конституційне право України. Академічний курс: підручник: У 2 т.* К.: Юридична думка. Т. 1 / за ред. В.Ф. Погорілка. 2006. 544 с.; Т. 2 / За ред. Ю.С. Шемшученка. 2008. 800 с.
12. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. *Конституційне право України: гідручник*. Київ: Правова єдність, 2010. 432 с.
13. Тищик Б. Й. *Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – поч. XXI ст.)*. Навч. посібник. Львів: Світ, 2016. 720 с.
14. *Presidential Term Limits Are There for a Reason* | FlaglerLive. URL: <https://flaglerlive.com/presidential-term-limits-are-there-for-a-reason/>. (accessed: 14.04.2025).
15. *Twenty-Second Amendment: Presidential Term Limits* | FindLaw. URL: <https://constitution.findlaw.com/amendment22.html> (accessed: 14.04.2025).
16. *Interpretation: Twenty-Second Amendment* | Constitution Center. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/amendments/amendment-22> .(accessed: 14.04.2025).
17. Coenen D. T. Two-Time Presidents and the Vice-Presidency. *Boston College Law Review*. 2015. Vol. 56. P. 1287–1331.
18. Sigel A., Butler D. The Public and the No Third Term Tradition: Inquiry Into Attitudes Toward Power. *Midwest Journal of Political Science*. 1964. Vol. 8. P. 40–41.
19. *U.S. Term Limits, Inc. v. Thornton*, 514 U.S. 779 (1995). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/514/779/>. (accessed: 14.04.2025).
20. *Powell v. McCormack*, 395 U.S. 486 (1969). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/395/486/>. (accessed: 14.04.2025).
21. Peabody B. G., Gant S. E. The Twice and Future President: Constitutional Interstices and the Twenty-Second Amendment. *Minnesota Law Review*. 1999. Vol. 83. P. 565–590. URL: <https://www.minnesotalawreview.org/wp-content/uploads/2016/11/Peabody-2.pdf> (accessed: 14.04.2025).
22. Amar A. R. Intratextualism. *Harvard Law Review*. 1999. Vol. 112. P. 747–788.
23. Volokh E. Bill Clinton for Vice-President?. *Volokh Conspiracy Blog*. 2006. URL: https://volokh.com/posts/chain_1150718698.shtml. (accessed: 14.04.2025).

Стаття надійшла до редакції 08.04.2025

Стаття рекомендована до друку 08.05.2025

I. V. VORONOVA

PhD (Law), Senior Researcher,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines

E-mail: i.voronova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE TWENTY-SECOND AMENDMENT TO THE US CONSTITUTION: A HISTORICAL AND LEGAL STUDY

ANNOTATION. *Introduction.* The Twenty-Second Amendment to the U.S. Constitution, adopted in 1951 in response to Franklin D. Roosevelt's unprecedented four-term presidency, established a constitutional limit of two elected terms for the President. In the 21st century, this provision has once again become the focus of intense public and scholarly debate due to contemporary political and legal developments. Notably, in 2024, Donald Trump was elected to a second, non-consecutive presidential term – becoming the first president since Grover Cleveland to return to office after an interruption. This situation raised a number of questions regarding the scope of the amendment's application and the potential circumvention of its prohibition on a third term. Additionally, in March 2025, a legislative initiative was introduced in the U.S. Congress aimed at amending the current limitation, thereby enabling Trump's possible candidacy in the 2028 election. These developments, along with increasing calls to revise or repeal the amendment, pose a potential threat to the stability of the American constitutional system and underscore the relevance of a thorough legal analysis of the issue. The aim of the article is to conduct a historical and legal study of the Twenty-Second Amendment, focusing on its content, legal nature, and the practice of its interpretation and application. The research methodology combines general scientific, legal-specialized, and historical-legal methods.

Summary of the main results of the study. The article examines the historical origins and political context of the amendment's adoption, highlighting its structural nature, as opposed to other constitutional amendments that typically

protect individual rights and freedoms. It introduces a new eligibility criterion—no more than two terms in the office of President. The article analyzes judicial interpretation and application of the amendment in U.S. case law and establishes that courts have not overturned decisions based on this provision, indicating consistent compliance with the constitutional norm. At the same time, the analysis emphasizes the potential conflict between literal and teleological interpretations: while the text of the amendment does not explicitly prohibit a non-consecutive third term, its spirit clearly aims to prevent prolonged presidential rule. The author argues that the amendment not only serves a restraining function but also significantly shapes the political dynamic of the presidency under the two-term limit.

Conclusions. The Twenty-Second Amendment holds deep legal and political significance within the American constitutional framework. From a legal standpoint, it represents a rare case of restricting democratic choice in favor of republican principles: the amendment intentionally deprives the electorate of the option to elect the same individual for a third presidential term to prevent the excessive concentration of power. This constitutional compromise—historically justified—was designed to protect the republic from the dangers of prolonged personal rule. In practice, the amendment has largely achieved its intended purpose: since its adoption, regular presidential turnover has become a stable feature of U.S. governance, helping the country avoid scenarios of “elective monarchy” or indefinite leadership that often precipitate democratic crises elsewhere. The provision ensures periodic renewal of executive leadership, creating opportunities for new individuals and ideas to lead the nation. It has also affected the nature of the presidency by balancing the diminishing influence of second-term presidents with their enhanced freedom of action, unburdened by re-election prospects. The article concludes that the Twenty-Second Amendment serves as a vital stabilizing mechanism of American constitutionalism and, amid modern challenges, continues to perform its restraining role while remaining the subject of ongoing political and legal debate regarding its justification and future relevance.

KEYWORDS: *Twenty-Second Amendment, U.S. Constitution, presidential term limits, term of office, political accountability, checks and balances, American constitutionalism, democratic representation.*

REFERENCES

1. Burns J. MacGregor. *Packing the Court: The Rise of Judicial Power and the Coming Crisis of the Supreme Court*. New York : Penguin Press, 2009. 328 p.
2. Howell W. G., Moe T. M. *The Presidential Power: Forging the Presidency for the Twenty-First Century*. Chicago : University of Chicago Press, 2020. 296 p.
3. Stathis S. W. *The Twenty-Second Amendment and the Limits of Presidential Tenure*. Washington, D.C. : Congressional Research Service, Library of Congress, 2008. 17 p.
4. Levinson S. *Our Undemocratic Constitution: Where the Constitution Goes Wrong (and How We the People Can Correct It)*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 240 p.
5. Ackerman B. *We the People: Transformations*. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1998. 410 p.
6. Albert R. *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 368 p.
7. Kyvig D. E. *Explicit and Authentic Acts: Amending the U.S. Constitution, 1776–1995*. Lawrence (KS) : University Press of Kansas, 1996. 540 p.
8. Feerick J. D. *The Twenty-Fifth Amendment: Its Complete History and Applications*. New York : Fordham University Press, 2014. 265 p.
9. Chemerinsky E. *Constitutional Law: Principles and Policies*. New York : Wolters Kluwer Law & Business, 2023. 1450 p.
10. Skakun O. F. *Theory of State and Law (Encyclopedic Course): Textbook*. 2nd edition, revised and supplemented. Kharkiv: Espada, 2009. 752 c. (in Ukrainian)
11. *Constitutional Law of Ukraine. Academic course: textbook*: In 2 vols. Kyiv: Yurydychna Dumka. Vol. 1 / edited by V.F. Pohorilko. 2006. 544 p.; Vol. 2 / edited by Y.S. Shemshuchenko. 2008. 800 c.(in Ukrainian)
12. Pogorilko V.F., Fedorenko V.L. *Constitutional Law of Ukraine: Textbook*. K.: Legal Unity, 2010. 432 c. (in Ukrainian)
13. *History of the State and Law of Foreign Countries. Modern times (1918 - beginning of the XXI century). Study guide*. JI: Svit, 2016. 720 c. (in Ukrainian)
14. *Presidential Term Limits Are There for a Reason* | FlaglerLive. URL: <https://flaglerlive.com/presidential-term-limits-are-there-for-a-reason/>. (accessed: 14.04.2025).
15. *Twenty-Second Amendment: Presidential Term Limits* | FindLaw. URL: <https://constitution.findlaw.com/amendment22.html> (accessed: 14.04.2025).
16. *Interpretation: Twenty-Second Amendment* | Constitution Center. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/amendments/amendment-22> .(accessed: 14.04.2025).
17. Coenen D. T. *Two-Time Presidents and the Vice-Presidency*. Boston College Law Review. 2015. Vol. 56. P. 1287–1331.
18. Sigel A., Butler D. *The Public and the No Third Term Tradition: Inquiry Into Attitudes Toward Power*. Midwest Journal of Political Science. 1964. Vol. 8. P. 40–41.
19. *U.S. Term Limits, Inc. v. Thornton*, 514 U.S. 779 (1995). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/514/779/>. (accessed: 14.04.2025).

20. Powell v. McCormack, 395 U.S. 486 (1969). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/395/486/>. (accessed: 14.04.2025).

21. Peabody B. G., Gant S. E. The Twice and Future President: Constitutional Interstices and the Twenty-Second Amendment. *Minnesota Law Review*. 1999. Vol. 83. P. 565–590. URL: <https://www.minnesotalawreview.org/wp-content/uploads/2016/11/Peabody-2.pdf> (accessed: 14.04.2025).

22. Amar A. R. Intratextualism. *Harvard Law Review*. 1999. Vol. 112. P. 747–788.

23. Volokh E. Bill Clinton for Vice-President?. *Volokh Conspiracy Blog*. 2006. URL: https://volokh.com/posts/chain_1150718698.shtml. (accessed: 14.04.2025).

The article was received by the editors 08.04.2025

The article is recommended for printing 08.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-03>

УДК 340.15

О. В. ВОРОНЯНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін

E-mail: voronyansky@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Державний біотехнологічний університет
м. Харків, 61002, вул. Алчевських 44

ФОРМУВАННЯ ПРАВА: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Досліджується трансформація природи права в контексті політичної конкуренції та зміни соціально-економічного укладу. Актуальність теми зумовлена потребою в переосмисленні природи права в умовах глибоких соціально-економічних трансформацій, що зумовлюють зміну джерел владного впливу та механізмів правотворення. Традиційні концепції, які зводять право до сукупності норм, втрачають пояснювальну силу в реаліях, де норми все частіше слугують інструментом легітимації асиметрій, а не регуляції загального порядку.

Стаття спирається на основні положення інтегративного, інституціонального та діалектичного підходів, що розглядають право як форму узагальнення соціальної взаємодії, балансу сил і функціональної значущості суб'єктів. Метою дослідження є з'ясування механізмів, за допомогою яких формуються та змінюються правові норми внаслідок конкуренції соціальних груп з різним ресурсним потенціалом. Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному аналізі, що поєднує теорію права, політичну економію та соціологію.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Обґрунтовується, що право не може розглядатися виключно як система норм або наслідок законодавчої волі держави. Натомість пропонується інтерпретувати право як адаптивний соціальний інститут, похідний від динаміки балансу ресурсних потенціалів суб'єктів політичної конкуренції. продемонстровано, що еволюція права зумовлюється змінами у функціональній значущості соціальних груп.

Право постає не лише як засіб регуляції чи вирішення конфліктів, а як інструмент закріплення владної асиметрії, в межах якого норми відображають досягнуту ресурсну перевагу. Демократичні механізми, соціальні гарантії й принципи участі розглядаються не як продукт лінійного прогресу, а як результат структурного тиску з боку організованих груп, що виконують ключові економічні й соціальні ролі. Увагу акцентовано на подвійній природі права – як засобу адаптації до нових соціальних умов і водночас – механізму стабілізації ієрархій. Такий підхід дозволяє по-новому осмислити зв'язок між правом, владою й соціальною структурою у контексті історичних змін.

З'ясовано, що джерелом правових норм є результат інституціоналізації конкурентної взаємодії значущих соціальних груп, яка закріплює домінування організованих суб'єктів. Показано, що на різних етапах історичного розвитку функціональність класів та їх організованість визначали їхню здатність впливати на правотворення. Демонструється, як у постіндустріальному укладі правове поле фрагментується відповідно до інфраструктурного доступу до каналів розподілу ресурсів.

Висновок. Сучасне право дедалі більше перестає бути універсальним механізмом рівності й перетворюється на структуру, яка легітиміє новий баланс ресурсного контролю та підтримує владну асиметрію.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *правотворення, інституціоналізація правової системи, політична конкуренція, баланс ресурсних потенціалів.*

Як цитувати: Воронянський О.В. Формування права: політичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 46-55. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-03>

In cites: O. V. Voronianskyi (2025). Formation of law: the political dimension *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University*, Series "Law", (39), P. 46-55. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-03> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Право, будучи складним соціальним інститутом, не може розглядатися як нейтральний механізм врегулювання суспільних відносин. Його зміст, фо-

рма та структура безпосередньо залежать від характеру соціальної організації, передусім – від існуючого розподілу владних ресурсів та способу інституціоналізації соціальної ієрархії.

У всіх суспільствах, де присутня соціальна стратифікація – тобто структурований поділ на групи з асиметричним доступом до ресурсів та владних позицій – право відображає співвідношення сил між цими групами.

Вивчення природи права потребує не лише правової систематизації джерел та форм, але й аналізу механізмів його виникнення, функціонування та трансформації в контексті суспільних процесів.

Сучасна теорія права пропонує кілька парадигмальних підходів до осмислення сутності цього феномену: нормативістський, соціологічний, інституціональний, а також інтегративний, кожен з яких має власну епістемологічну й методологічну базу.

Стан наукового дослідження теми. Традиційна нормативістська концепція, започаткована Джоном Остіном і систематизована у вигляді «чистої теорії права» Гансом Кельзеном, трактує право як замкнену й логічно самодостатню систему норм, що ґрунтується на ієрархії юридичних приписів і не залежить від соціального контексту [5, р. 45]. Цей підхід дозволяє забезпечити внутрішню когерентність правової системи, але недостатньо враховує процеси виникнення норм, зокрема їх зв'язок з конфліктами, владними позиціями та балансом інтересів у суспільстві.

На противагу цьому, соціологічна школа права (зокрема, у працях Євгена Ерліха) акцентує на емпіричному базисі нормотворення та стверджує, що джерелом права є не лише держава, а насамперед – соціальна практика, яка через звичаї, судові рішення та організаційні інститути формує «живе право» [4, р. 16]. Такий підхід дозволяє врахувати реальні механізми дії норм, проте іноді знижує аналітичну чіткість у визначенні структур і джерел владного впливу. Значний внесок у розробку концепції соціального поля зробив П'єр Бурдьє, який визначав право як механізм легітимації існуючих ієрархій. У межах політичного або юридичного поля панівні групи закріплюють власне домінування, перетворюючи нерівний доступ до ресурсів та владних позицій на формально визнану норму [3, р. 93]. Така інтерпретація дозволяє тлумачити право як результат еволюції механізмів координації інтересів, які виникають не у формальних структурах влади, а в реальній боротьбі соціальних сил.

Інституціональний підхід, представлений, зокрема, Дугласом Нормом і Карлом Поланьї, дозволяє розглядати право як форму стабілізації соціальних і політичних взаємодій, що регулюють доступ до ресурсів і визначають стимули до дії [8; 9]. Інститути в цьому підході

постають як результат історично сформованих механізмів поведінки, які відображають конфігурації сили в суспільстві.

Проте й соціологічні концепції нерідко недооцінюють роль структурної нерівності між суб'єктами соціальних відносин. Норми не просто виникають як результат кооперації, а постають як результат змагання за право визначати «правила гри». Саме конкуренція між групами з нерівними можливостями – економічними, організаційними, інформаційними чи символічними – визначає, чиї інтереси будуть інституціоналізовані як загальнообов'язкові. У цьому контексті поняття ресурсного потенціалу учасників конкурентної боротьби за доступ до владних позицій, які надають змогу формувати загальнообов'язкові норми та накладати санкції за їх порушення, набуває аналітичної значущості: воно відображає не лише поточну потужність групи, а й її здатність впливати на норми поведінки, котрі легалізуються як право.

Особливе місце посідає інтегративний підхід, який прагне об'єднати ключові елементи згаданих традицій задля побудови цілісної моделі праворозуміння. Він базується на ідеї, що право є водночас і нормативною системою, і соціальним явищем, і результатом владного балансування в межах інституційного простору. Цей підхід, що формується на перетині нормативістських, соціологічних та філософських традицій, сьогодні визнається одним із найбільш перспективних напрямів у загальній теорії права. Його мета – подолання одновимірних моделей аналізу права, які редукують його або до системи формально встановлених норм, або до результату соціальних практик. Одним із найавторитетніших представників цього підходу в європейській правовій науці є німецький філософ і юрист Густав Радбрух, який, намагаючись синтезувати юридичний позитивізм із ідеєю справедливості, сформулював «тріаду Радбруха»: право як поєднання легальності, доцільності та справедливості.

У другій половині XX століття інтегративний підхід отримав подальший розвиток у працях представників неокантіанської, феноменологічної та аналітичної традицій, зокрема у творах Рональда Дворкіна, Герберта Харта та Алекса Керстена, які підкреслювали багатовимірність права як соціального інституту. Право при цьому розглядається як інституціоналізована форма балансування різних вимірів – нормативного, аксіологічного, процедурного, соціального.

У сучасній українській правовій доктрині інтегративне праворозуміння також посідає

значне місце. Так, В.І. Риндюк наголошує на важливості врахування структурної та функціональної багатокomпонентності права. Він обґрунтовує, що сучасна система права не може бути пояснена виключно через нормативний підхід і потребує поєднання структурного, змістовного та функціонального аналізу [1, с. 59–60].

У свою чергу, О.І. Ющик вважає, що криза праворозуміння в Україні пов'язана з домінуванням фрагментарних теорій, які нехтують єдністю форми й змісту права. У межах розробленої ним діалектичної теорії права Ющик показує, що системна інтеграція правових знань можлива лише за умови врахування суперечностей як рушія розвитку правових форм і категорій. Право, у його розумінні, – це динамічна система, яка втілює результат протистояння соціальних інтересів, водночас упорядковуючи їх через формалізовану структуру [2, с. 48–49].

Узагальнення цих підходів уможливорює побудову міждисциплінарної дослідницької моделі, яка враховує не лише позитивне право, а й соціальну динаміку, економічні трансформації, політичну мобілізацію, конфліктність правових норм та їх адаптивність. Методологічне підґрунтя такої моделі спирається на міждисциплінарне поєднання правової соціології, критичної теорії, політичної економії та теорії неоінституціоналізму. Таке розширене трактування дозволяє аналізувати право як інституціональну форму, що легітимує реальні баланси сил, сформовані в результаті конкурентної взаємодії суб'єктів із різними ресурсними потенціалами. Це, в свою чергу, дає змогу осмислити право як поліструктурний соціальний інститут, у якому переплітаються цінності, механізми легітимації, владні баланси та історично змінні функції. У межах цієї дослідницької парадигми право можна розглядати не лише як нормативну систему, але як форму інституціоналізації результатів політичної, економічної та соціальної взаємодії, що постійно адаптується до динаміки балансу потенціалів та соціальної значимості суб'єктів суспільних відносин.

Мета дослідження. Мета даної статті – показати механізм формування та адаптації права як динамічного процесу закріплення певного балансу потенціалів суб'єктів конкурентної боротьби за обмежені ресурси в рамках інститутів соціальної влади, найбільш значимим з яких (але не єдиним) є держава.

Основні результати дослідження. Право виконує функцію легітимації існуючих соціальних ієрархій, закріплюючи домінування

певних груп у суспільстві. Як зазначає П'єр Бурдьє, право є засобом символічного насильства, що перетворює соціальні відносини на легітимні [3, р. 126]. Таким чином, право не лише регулює поведінку, але й відтворює структуру соціального простору, в якому одні групи мають перевагу над іншими.

Конкуренція між соціальними групами за привілейований доступ до обмежених ресурсів (матеріальних, силових, інформаційних, духовних, організаційних тощо), які є доступними для даного суспільства і становлять основу відтворення та розвитку його соціальної інфраструктури, призводить до інституціоналізації певних правил такого доступу, які закріплюються у правових нормах. Ці норми визначають порядок доступу до ресурсів, механізми їх розподілу та способи вирішення конфліктів, які виникають у процесі цього розподілу. Право, як один з таких інститутів, формалізує результати ресурсної конкуренції, забезпечуючи стабільність і передбачуваність у суспільстві. Водночас, правові норми забезпечують збереження привілейованого статусу в соціальній ієрархії (яка й відображає порядок доступу до ресурсів) для певних соціальних. Як зазначає Дуглас Норт, інститути є створеними людьми обмеженнями, що структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію [8, р. 3].

Причому право не є незмінним. Економічна структура суспільства безпосередньо впливає на зміст і характер правових норм. Зміни в економіці, такі як перехід від аграрного до індустріального суспільства, трансформують соціальні відносини і, відповідно, правові інститути. За висновком Карла Поланьї, економічні трансформації супроводжуються відповідними змінами в правових структурах, які адаптуються до нових умов [9, р. 76]. Таким чином, право є динамічним інститутом, що реагує на зміни в економічному базисі суспільства.

Правові норми не виникають у вакуумі; вони є результатом складного процесу, в якому соціальні групи з різними ресурсними потенціалами змагаються за можливість встановлювати та закріплювати правила поведінки. Цей процес можна умовно поділити на кілька етапів:

1. Виникнення неформальних норм у результаті ресурсної переваги. На початковому етапі домінуючі групи встановлюють неформальні правила взаємодії, спираючись на свою ресурсну перевагу. Ці правила можуть проявлятися у формі звичаїв, традицій або інших соціальних практик, які регулюють поведінку в межах певної спільноти. Такі неформальні

обмеження є важливими елементами інституційної структури суспільства, оскільки вони формують поведінкові моделі та впливають на економічну діяльність.

2. Інституціоналізація неформальних норм через організаційні структури. З часом неформальні правила можуть бути інституціоналізовані через створення організаційних структур, які забезпечують їх дотримання та санкціонують порушення. Цей процес включає формалізацію правил, їх кодифікацію та впровадження механізмів контролю. Інститути створюють структуру стимулів у суспільстві, що впливає на поведінку індивідів та організацій.

3. Легітимація правових норм через державні механізми. Остаточним етапом є легітимація правових норм через державні механізми, що надає їм загальнообов'язкового характеру. Держава, володіючи монополією на легітимне насильство, забезпечує примусове виконання правових норм, що закріплюють існуючі соціальні ієрархії.

Як зазначає П'єр Бурдьє, держава використовує право як інструмент символічного насильства, що легітимізує домінування певних груп у суспільстві [3, р. 126]. При цьому закріплюються існуючі ієрархії та обмежуються можливості для змін [3, р. 126]. Інститути створюють структуру стимулів у суспільстві, яка впливає на поведінку індивідів та організацій. Ці структури можуть як сприяти, так і перешкоджати економічному зростанню, залежно від того, як вони закріплюють або змінюють існуючі соціальні відносини [8, р. 25].

Таким чином, право виконує функцію не лише регулювання, але й відтворення соціальної стратифікації, закріплюючи домінування певних груп та обмежуючи можливості для інших. Це підкреслює необхідність критичного аналізу правових норм та інституцій з метою виявлення механізмів, які сприяють або перешкоджають соціальній мобільності та рівності.

Право не лише регулює поведінку індивідів, але й виступає як механізм відтворення існуючих соціальних ієрархій. Цей процес відбувається через закріплення привілейованого статусу певних груп та обмеження доступу всіх інших до ресурсів і владних позицій. Таким чином, право виконує не лише інтегративну функцію, але й функцію відтворення конфігурації архітектури владних відносин, закріплюючи привілейований статус груп з більш потужним ресурсним потенціалом та відсікаючи групи з нижчими потенціалами від змоги зайняти владні позиції, блокуючи їх ресурси за допомогою правових норм, підкріплених дер-

жавною монополією на застосування узаконеного насильства.

У рамках динамічної соціальної системи, де постійно змінюються пропорції доступу до ресурсів, право не може залишатися сталою структурою. Його зміст, механізми застосування та інституційні форми перебувають у стані постійної адаптації до змін у співвідношенні потенціалів суб'єктів політичної конкуренції. Саме політична конкуренція – боротьба за можливість формувати норми, що мають загальнообов'язковий характер, – є тим механізмом, що змушує правову систему реагувати на трансформації у владному полі.

Ключовим чинником, що визначає здатність суб'єкта впливати на правову систему, є його ресурсний потенціал. Під цим поняттям слід розуміти не лише економічні чи організаційні ресурси, але й здатність формувати довготривалі альянси, володіти інформаційними перевагами, мобілізувати підтримку через інші форми впливу. Такий потенціал, у взаємодії з іншими акторами політичного поля, формує баланс сил, який у свою чергу інституціоналізується в нормативних формах.

Згідно з ідеями Джеймса Марча та Йогана Олсена, інститути не є сталими структурами, а є продуктами політичної взаємодії та переосмислення норм в умовах нових викликів [7]. Це означає, що адаптивність правових форм є функцією політичної конкуренції, в якій зазнають змін як ресурси, так і значущість певних груп у загальній системі.

У цьому контексті баланс потенціалів учасників конкурентної боротьби за просування власних інтересів виконує роль структурного механізму: саме співвідношення владних можливостей різних суб'єктів визначає, які норми отримають шанс на інституціоналізацію, а які залишаться маргінальними або будуть витіснені. Як наголошує Джон Ролз, справедливість як інституційний ідеал не виникає з абстрактного розуміння добра, а є результатом погодженого балансу інтересів суб'єктів у рівних умовах [10]. У реальних умовах – особливо за нерівного доступу до ресурсів – цей баланс постає не як результат консенсусу, а як результат тривалої конкурентної взаємодії.

Конкурентна боротьба в такій парадигмі набуває ключового значення – не як деструктивний процес, а як механізм адаптивної еволюції нормативної системи. Через політичну боротьбу за доступ до механізмів правотворення здійснюється відбір та легітимація нових норм, які відображають змінений розподіл потенціалів у суспільстві. Як зазначає Ніл Ма-

кормік, право еволюціонує не як «чиста логіка», а як частина політичної гри, що вимагає постійної гнучкості в умовах зміни владних коаліцій [6].

Отже, адаптивність права є не лише реакцією на зовнішні соціальні зміни, а й внутрішнім механізмом оновлення, зумовленим самою природою політичної конкуренції. Це дозволяє розглядати право як чутливу, але і структурну систему, що балансує між стабільністю інститутів і динамікою просторусоціальної влади. Її розвиток є результатом взаємодії ресурсних потенціалів, що формують нову легітимність через нормотворення.

Таким чином, процес формування правових норм є динамічним і залежить від взаємодії соціальних груп, їх ресурсних потенціалів та здатності впливати на інституційні структури. Розуміння цього процесу дозволяє глибше аналізувати природу права та його роль у відтворенні соціальних ієрархій.

У системі взаємодії економічної, соціальної, політичної та правової підсистем право відіграє роль стабілізуючого механізму, який фіксує співвідношення ресурсних потенціалів та функціональної значущості соціальних груп у певний історичний момент. Це співвідношення не є сталим: зміни в економічному базисі призводять до змін у соціальній структурі, які, в свою чергу, трансформують політичні відносини і, як наслідок, – систему правових норм. Центральним елементом цього процесу є функціональна роль групи в системі суспільного відтворення, яка безпосередньо впливає на обсяг її прав та обов'язків, тобто – її правовий статус.

Правовий статус соціальної групи є інституціоналізованим результатом визначення її місця у системі соціального розподілу. Він не зводиться лише до обсягу наданих прав – це передусім впорядкована структура зобов'язань, прав і обмежень, що виникають із функціонального внеску цієї групи в підтримку життєздатності суспільства. Іншими словами, право надається не лише за наявності ресурсу чи влади, а за умови виконання соціально необхідної функції – економічної, безпекової, управлінської тощо.

Значимість соціальної групи для відтворення суспільного устрою – її соціальна функціональність – може бути підставою для визнання певного обсягу прав, необхідного для виконання цієї функції.

Йдеться не про абстрактне право на участь, а про необхідний мінімум норм, без якого виконання соціально необхідних ролей стає неможливим.

Наприклад:

- в аграрному суспільстві надання земельного наділу воїну було обов'язковою умовою для забезпечення його бойової готовності;

- у системі найманої праці встановлення мінімальної норми оплати праці та обмеження тривалості робочого часу є умовою збереження працездатності працівника як функціонального ресурсу для чого процесу;

- в системі управління делегування владних повноважень і закріплення привілеїв для управлінських верств є необхідними для організації соціальних взаємодій, необхідних для відтворення та розвитку соціальної інфраструктури.

Таким чином, право виконує функцію ресурсного забезпечення соціальної ролі, без чого ця роль не може бути реалізована. У цьому контексті соціальна функціональність не гарантує привілейованого правового статусу, але слугує матеріальною передумовою для легітимації мінімального обсягу прав, необхідних для забезпечення функції.

Коли соціальна група втрачає свою функціональність (тобто більше не забезпечує критично важливих суспільних функцій), обсяг її прав може скорочуватися або перепрофілюватися. Однак у випадках, коли така група здатна захистити свої привілеї політичним шляхом – через насильство, узурпацію, контроль над інституціями – правовий статус може зберігатися або навіть посилюватися за відсутності обов'язків. У цьому разі ми спостерігаємо паразитарний тип соціального суб'єкта, який зберігає привілейований доступ до ресурсів без функціонального виправдання свого становища.

У феодальному суспільстві базовим структурним елементом була військово-господарська взаємозалежність між селянством і феодалом. Селянин отримував військовий захист від феодала – барона, який володів озброєним загоном та замком, утримуваними, власне, коштом селянського господарства. Умовою лояльності селянина до пана була не лише рента, а гарантія того, що його село не буде знищено загонами інших феодалів. Це створювало функціональну основу для формування звичаєвих правовідносин, які легітимізували право феодала на владу, але і його зобов'язання щодо оборони підвладного населення. У процесі формування централізованої монархії (особливо у Франції, Англії, Іспанії XV–XVI ст.) королівська влада успішно підкорила собі озброєні загони баронів і створила регулярну армію. Відтепер зовнішня оборона стала монополією держави, а міжфеодалні

війни було заборонено. Це призвело до втрати феодалами їх ключової функції – захисту селян як виробників основного ресурсу життєзабезпечення тогочасного суспільства, а отже, й легітимної підстави для примусового утримання влади над селянством, перетворивши аристократію та дворянство на соціальних паразитів. Однак ще більше значення мала втрата ними свого військового потенціалу, оскільки утримання власних збройних загонів теж втратило функціональність – затрати на них більше не покривалися прибутками від військової здобичі чи охорони володінь. Різне зниження потенціалу та соціальної функціональності цього соціального класу призвело до того, що його спадкові права були або знівелювані, або формально збережені як декоративні привілеї, що не давали реального доступу до контролю над джерелами ресурсного забезпечення і, як наслідок – не надавали змоги ефективно відстоювати привілейований соціальний статус. Революції XVIII–XX ст. закріпили втрату цього статусу в інституційно-правовій площині.

Однак історичний процес надає й інші моделі трансформації правового статусу соціальних груп. Наприклад, розвиток ринкової економіки в Англії XVI–XVII ст. та зростання експорту вовни зумовили радикальну зміну господарської моделі. Землевласники перейшли від орієнтації на збір натуральної ренти до виробництва продукції для ринку, що більше не потребувало прив'язаного до землі селянства. Як наслідок, відбулося масове так зване огороджування земель, в процесі якого селяни були позбавлені доступу до традиційних угідь, а їх правовий статус було суттєво знижено, оскільки функціональна потреба в них як класі зникла. У Східній Європі у XVI–XVII ст. спостерігався зворотний процес. Зростаючий попит на зерно на європейських ринках сприяв переходу до фольваркового господарства, заснованого на примусовій праці селян. У результаті цього попиту функціональність селянства як джерела експлуатаційного ресурсу зростає, однак це не призводить до розширення його прав, а, навпаки, – до закріпачення. У Новому Світі сільськогосподарське виробництво вимагало високої контрольованості низькокваліфікованої та дешевої праці. Ірландські, а згодом – африканські раби відігравали ключову господарську функцію, однак мали надзвичайно низький правовий статус. Це показує, що соціальна функціональність без організованої політичної сили та можливості самозахисту не гарантує прав, а може співіснувати з повним позбавленням правової суб'єктності.

Формування інститутів демократичного правопорядку – таких як демократична держава, в якій носієм суверенітету вважається нація як асоціація громадян, виборний характер формування органів влади, соціальна спрямованість державної політики – в індустріальний період слід розглядати як процес правової інституціоналізації результатів конкурентної боротьби між соціальними суб'єктами, що в межах нової господарської системи здобули визначальну функціональну роль. Індустріальний лад породив фундаментальну правову асиметрію між двома системно функціональними класами.

Підприємницький клас виступав власником засобів виробництва й акумулював матеріальні та організаційні ресурси, які можна було інституціоналізувати через механізми державної влади. Саме цей клас був домінуючим – не лише економічно, а й політично, оскільки мав змогу інвестувати у вплив на публічні інститути, зокрема нормотворення.

Наймані працівники, навпаки, не володіли матеріальним ресурсом і, відповідно, не мали автономного доступу до владних механізмів. Їх потенціал як соціально-економічного класу формувався винятково через здатність до довготривалої колективної взаємодії, яка дозволяла: формулювати спільні інтереси; створювати канали представництва (масові партії, профспілки); здійснювати організований системний тиск на механізми державної влади.

Клас підприємців, використовуючи матеріальний ресурс, намагався закріпити за собою виключне право на нормотворення, інтегруючи свої інтереси в правову систему через державу як інститут організованого примусу. Це дозволяло йому не лише захищати свою власність, а й легалізувати механізми привласнення результатів праці інших соціальних груп.

Водночас робітничий клас, хоч і не був домінуючим, став джерелом масового тиску, оскільки репрезентував більшість населення в економічно розвинених регіонах, акумулював соціальну енергію протесту та політичної мобілізації, а також створив систему політичного представництва у вигляді масових партій, побудованих на демократичному централізмі, що змусила правлячі угруповання враховувати колективну суб'єктність найманих робітників.

Загальне виборче право, публічне представництво, відповідальність виконавчої влади перед громадянами стали результатом зрівняння можливостей впливати на нормотворення через легітимні механізми участі на пев-

ному етапі розвитку індустріального суспільства. У правовому аспекті це означає:

- визнання колективної дії як джерела суб'єктності;
- перехід від станових до політико-інституційних обмежень права;
- демократизацію правотворення як форму балансування інтересів між структурно нерівними суб'єктами.

Цей компроміс не усунув економічної асиметрії, але трансформував процедури правової легітимації, відкривши доступ до правових позицій суб'єктам, які були спроможні до самоорганізації.

У межах теорії права інституціоналізацію демократичного правопорядку слід тлумачити не в контексті розширення прав як абстрактної категорії, а як результат визнання результатів соціального конфлікту, що створює певну архітектуру балансу потенціалів соціально функціональних суб'єктів, що конкурують за доступ до механізмів правотворення. Правотворення, у цьому аспекті, виступає каналом інституційного оформлення політичного балансу, а демократичний механізм легітимації – наслідком організаційної перемоги функціонально значущої більшості. Демократія в цій моделі – не мета, а інституційний наслідок колективного спротиву більшості суспільства привласненню публічних механізмів вузькими групами з високим ресурсним потенціалом.

У постіндустріальному суспільстві відбувається принципове зміщення джерел владного впливу та механізмів інституціоналізації права. Це пов'язано не лише з технологічними трансформаціями, а з якісною зміною соціально-економічного укладу, у межах якого структура виробництва і механізми привласнення перестають бути тотожними.

Якщо в індустріальну добу прибуток ґрунтувався на конкурентоздатному виробництві матеріальних благ і організованій праці, то в сучасному порядку основним джерелом прибутку стає контроль над інфраструктурами розподілу ресурсів, зокрема – цифровими та фінансовими потоками.

Класичне підприємництво, що базувалося на управлінні виробничими потужностями, поступається місцем формам економічного домінування, що не потребують безпосереднього виробництва. Прибуток формується не внаслідок ефективного виробництва, а через контроль за транзакціями між іншими учасниками ринку, зокрема – споживачами, постачальниками, виконавцями. Визначальну роль починають відігравати корпорації, фінансові

фонди, цифрові платформи та біржові механізми, що акумулюють інформацію, транзакційні дані й управлінські алгоритми.

Цей тип контролю не є територіальним, як у класичній державі, а інфраструктурним – він здійснюється через володіння і доступ до мережових каналів, протоколів обміну інформацією та систем фінансового обліку. Внаслідок цього держава втрачає монополію на регулювання ресурсного розподілу, а разом із нею – і центральну роль у формуванні правових норм, що визначають межі доступу до ресурсів.

Паралельно з цією трансформацією спостерігається послаблення організованої суб'єктності більшості населення, яка в індустріальну епоху була здатна діяти через масові партії, профспілки, виборчі інститути. Наймані працівники, які колись становили ядро політичної більшості, втрачають не лише свою організовану форму, але й саму функціональну вагу, оскільки масова праця більше не є ключовим елементом прибуткоутворення. Їхній ресурс – колективна дія – девальвується в умовах фрагментації трудових відносин, гнучких форм зайнятості й цифрової трудової ізоляції.

Як наслідок, втрачається потреба в широкому політичному представництві, що колись було інституційною основою демократичного правопорядку. Демократія, яка була інструментом легітимації колективного тиску більшості на державу, поступово маргіналізується або зводиться до формального голосування без реального доступу до процесів правотворення. Зникає і підстава для участі у нормотворенні: якщо колективний суб'єкт не має ресурсного потенціалу, його присутність у публічному полі стає умовною.

Водночас правова система зазнає глибокої фрагментації. Замість єдиного поля універсального права виникає система правових режимів, прив'язаних до доступу до інфраструктури контролю. Один і той самий формальний суб'єкт – громадянин або юридична особа – може мати абсолютно різні обсяги правоздатності, що визначаються не нормою закону, а його позицією в мережовій структурі розподілу – доступом до інформації, даних, транзакцій, капіталу.

Це породжує правову селективність: ті, хто має доступ до механізмів цифрового розподілу, можуть трансформувати свої позиції у нормативні привілеї, тоді як інші – втрачають не лише доступ до ресурсів, а й право бути повноцінним суб'єктом. Відбувається новітнє становлення привілейованих груп, яке не спирається на походження чи клас, а на інфра-

структурну здатність до контролю над потоками.

Таким чином, постіндустріальний правопорядок – це не розширення демократичної участі, а звуження правового простору для більшості через втрачену організованість та недоступність нових джерел ресурсної влади. Право, що в модерну добу було результатом колективного спротиву, стає інструментом вибіркового обслуговування інтересів тих, хто контролює інфраструктуру розподілу.

У цілому, на основі наведеного аналітичного матеріалу можна зробити наступні висновки. Право не є абстрактною, універсальною або нейтральною системою норм – його поява, зміст і структура зумовлені конфігурацією політичної організованості та ресурсного потенціалу суб'єктів, які ведуть боротьбу за доступ до нормотворення. У кожний історичний період джерелом права виступає не ідея справедливості чи загального блага, а факт закріплення результату конкурентної взаємодії між соціальними групами, які мають достатню вагу або функціональну значущість, або здатність до колективної дії.

Права як такі не виникають автоматично, а набуваються в результаті визнання за певною групою її ролі в суспільному відтворенні або її сили впливати на публічну владу. Відтак, правовий статус суб'єкта є формалізованим виявом балансу потенціалів, і з його втратою – чи то через втрату функціональності, чи через деорганізацію – втрачається і правоздатність впливати на систему правотворення.

Демократична модель правопорядку не є універсальною формою, а лише однією з історичних конфігурацій, яка постає як наслідок перемоги організованої більшості у боротьбі за доступ до ресурсів через інститути держави. Втрата організованості цієї більшості або її функціональної ваги автоматично призводить до демонтажу демократичних механізмів легітимації. У постіндустріальному суспільстві, де ключовим джерелом ресурсного забезпечення стає контроль над інформаційними та фінансовими інфраструктурами, право втрачає зв'язок із принципом загальності. Воно не усуває конфліктів і нерівностей, а кодифікує їх у стабільну форму, зберігаючи водночас видимість формальної нейтральності.

Висновки.

1. Право не є нейтральною формою регулювання, а слугує інструментом інституціоналізації влади, що закріплює результат конфліктної взаємодії між соціальними групами з різним ресурсним потенціалом. Його норми

завжди відображають домінування певного типу структурної сили, яка виводить групу на рівень правотворення.

2. Ресурсна асиметрія є вихідною точкою для формування соціально-правової ієрархії. Відносини панування і підкорення, що виникають унаслідок цієї асиметрії, не зникають через право, а набувають у ньому легітимної форми – як гарантоване законом розмежування статусів, повноважень і прав.

3. Функціональна роль соціальної групи у суспільному відтворенні зумовлює надання їй мінімального обсягу прав, необхідних для виконання цієї ролі. Однак такий обсяг завжди залежить від поточного балансу сил і здатності групи до самоорганізації та політичного тиску.

4. Політична організованість значно підвищує шанси суб'єкта на нормативну репрезентацію його інтересів. Правотворення є не лише інституційною процедурою, а й полем боротьби за правове визнання інтересів, яке досягається не аргументом, а силою ресурсної позиції та координації дій.

5. Демократія постає не як правова передумова, а як результат інституціоналізації тиску організованої більшості. Її юридичні форми з'являються тоді, коли система більше не здатна ігнорувати функціональну вагу великого сегмента населення.

6. Правова адаптація є похідною від динаміки соціальної структури. Зі зміною форм господарювання, способів комунікації та джерел ресурсів змінюється і суб'єктна конфігурація правотворення, що спричиняє появу нових норм і демонтаж старих правових форм.

7. У сучасному правотворенні дедалі більшу роль відіграє корпоративна селекція норм, яка забезпечує правове підкріплення економічної домінації шляхом техніко-юридичних обмежень доступу до регулятивного поля. Це унеможливорює універсалізм права та формує сегментовану архітектуру нормативного впливу.

8. Право в постіндустріальному контексті стає засобом символічного утвердження нового типу соціальної стратифікації, де привілей виникає не з формального титулу чи класової належності, а з володіння нематеріальними інфраструктурами – даними, мережами, фінансовими потоками.

Для правової теорії ключовим висновком є те, що право не можна аналізувати у відриві від реальної конфігурації соціальних відносин, а процес правотворення має розглядатися як форма стабілізації владного балансу між тими, хто здатен впливати на норми поведінки інших. Адекватне розуміння права як

соціального феномену вимагає відмови від ізоляціоністських концепцій, які редукують право до законодавства, і повернення до між-

дисциплінарного аналізу взаємозв'язку між економікою, владою, організованістю та нормотворенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Риндюк В. І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. №70(1). С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9> (дата звернення:21.04.2025).
- 2.Ющик О. І. Криза праворозуміння і діалектична теорія права. Право України. 2016. № 3. С. 258-265.
- 3.Bourdieu P. Sur l'État: Cours au Collège de France (1989–1992). Paris: Seuil, 2012. – 631 p.
- 4.Ehrlich E. Fundamental Principles of the Sociology of Law. Translated by W. Moll. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. – 523 p.
- 5.Kelsen H. Pure Theory of Law. Translated by Max Knight. Berkeley: University of California Press, 1967. – 356 p.
- 6.MacCormick N. Institutions of Law: An Essay in Legal Theory. Oxford: Oxford University Press, 2007. – 312 p.
- 7.March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. The American Political Science Review, Vol. 78, No. 3 (1984). – P. 734. <https://doi.org/10.2307/1961840> (дата звернення:18.04.2025).
- 8.North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.
- 9.Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time. Boston: Beacon Press, 2001. – 317 p.
- 10.Rawls J. Justice as Fairness: A Restatement. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. – 214 p.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2025

Стаття рекомендована до друку 01.05.2025

O. V. VORONIANSKYI

PhD in History, Professor, Professor at the UNESCO

Department of Philosophy of Human Communication and Social-Humanitarian Disciplines

E-mail: voronyansky@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

State Biotechnological University

Kharkiv, 61002, 44 Alchevskykh St.

FORMATION OF LAW: THE POLITICAL DIMENSION

ANNOTATION. This article examines the transformation of law through the lens of political competition and structural shifts in the socio-economic order. The study addresses the growing need to reconceptualize law not as a fixed system of universal norms, but as a flexible institutional mechanism shaped by changing configurations of power and resource distribution. As societies transition from agrarian to industrial and later to post-industrial or digital models, the actors capable of influencing legal norm creation also change. Against this backdrop, traditional views of law as a neutral, abstract framework are becoming insufficient for explaining how norms emerge, function, and evolve.

The research draws upon integrative, institutional, and dialectical approaches to view law as a product of social interaction, power asymmetry, and the functional relevance of organized groups. It argues that legal norms are not solely the result of legislative intent or political will, but are deeply rooted in the structural dynamics of competition among social actors with varying access to economic, technological, symbolic, or organizational resources. These dynamics shape which norms gain legitimacy and which become obsolete or marginalized.

The article further demonstrates that law performs a dual function: as a tool of social adaptation to new political and economic realities, and as a stabilizing force that legitimizes and codifies asymmetrical power relations. Democratic mechanisms such as representation, voting rights, and access to legal protection are presented not as linear advancements, but as institutional responses to organized social pressure from groups whose roles are essential to maintaining systemic continuity.

Over different historical periods, the legal recognition of particular groups has been closely tied to their capacity for collective action and their systemic indispensability. In the post-industrial context, legal systems become increasingly fragmented, reflecting differentiated infrastructural access to mechanisms of resource allocation and norm-setting.

The study concludes that contemporary law is less a universal expression of equality and more a structured legitimization of newly configured power balances. It functions as both a reflection and a reinforcement of existing hierarchies, embedded within the legal order under the guise of neutrality and universality.

KEYWORDS: lawmaking, legal institutionalization, political competition, resource asymmetry, functional significance.

REFERENCES

1. Ryndiuk, V. I. (2022). The legal system in the context of modern approaches to legal understanding. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, (70(1)), 59–63. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9> (in Ukrainian, accessed: April 21, 2025)
2. Yushchuk, O. I. (2016). The crisis of legal understanding and the dialectical theory of law. Law of Ukraine, (3), 258–265. (in Ukrainian)
3. Bourdieu, P. (2012). Sur l'État: Cours au Collège de France (1989–1992). Paris: Seuil. (in French)
4. Ehrlich, E. (1936). Fundamental principles of the sociology of law (W. Moll, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Kelsen, H. (1967). Pure theory of law (M. Knight, Trans.). Berkeley: University of California Press.
6. MacCormick, N. (2007). Institutions of law: An essay in legal theory. Oxford: Oxford University Press.
7. March, J. G., & Olsen, J. P. (1984). The new institutionalism: Organizational factors in political life. The American Political Science Review, 78(3), 734–749. <https://doi.org/10.2307/1961840> (accessed: April 18, 2025)
8. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Polanyi, K. (2001). The great transformation: The political and economic origins of our time. Boston: Beacon Press.
10. Rawls, J. (2001). Justice as fairness: A restatement. Cambridge, MA: Harvard University Press.

The article was received by the editors 05.03.2025

The article is recommended for printing 01.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-04>

УДК 351.74. 08 (477)''196''

В. А. ГРЕЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства,
заслужений працівник освіти України,
E-mail: grechenko18@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-017>
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, 61080 проспект Ландау, 27

ЗАХОДИ МВС УРСР ЩОДО ПРОТИДІЇ ПРОСТИТУЦІЇ У КІНЦІ 1960-Х РР.

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Історія проституції своїми коренями сягає дуже давніх часів, а її правове регулювання нараховує більше 4-х тисяч років та охоплює всі давні і сучасні культури, про що свідчать писемні джерела. У статті досліджуються основні проблеми, пов'язані з розвитком проституції в кінці 1960-х рр. та заходи, які вживалися МВС УРСР щодо протидії проституції.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У своїй протидії проституції, МВС, в першу чергу, звертало особливу увагу на зв'язок проституції з різними видами злочинності, вимагаючи для викриття кубел розпусти ширше використовувати можливості агентурної роботи. Вказувалося також на необхідність ширшого залучення повій до суспільно корисної праці. Зростання кількості венеричних захворювань та їхній зв'язок з проституцією теж були предметом аналізу МВС, яке вимагало розробити додаткові заходи щодо протидії цьому явищу. Керівництво внутрішніх справ республіки констатувало, що місцеві органи міліції не завжди забезпечували своєчасне виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які залучали до заняття проституцією неповнолітніх. Недостатньо аналізувалися причини, що сприяли моральній розбещеності окремих громадян, особливо молоді. Як і раніше, традиційно для радянських часів, певні надії у боротьбі з проституцією покладалися на використання бесід та лекцій з питань статевого виховання у гуртожитках та навчальних закладах. У літній період вимагалось широко впроваджувати проведення рейдів із затримання жінок, що займаються проституцією, та гомосексуалістів у парках, садах, зелених зонах та інших місцях масового відпочинку населення.

Висновки. Весь світовий історичний досвід свідчить про те, що знищити проституцію неможливо. Доки існуватимуть, по-перше, сексуальність, а по-друге, товарно-грошові відносини, проституція не зникне. Тим більше, що, зокрема, у нашій країні найменш оплачуваними є ті виробництва, де виконується жіноча праця (текстильна та харчова промисловості, освіта, охорона здоров'я). Напередодні російської агресії в Україні досить активно обговорювалося питання про легалізацію проституції, навіть були підготовлені проекти законів, але війна все відсунула на майбутнє і, очевидно, нас чекає нове обговорення цієї проблеми.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Україна, 1960-ті роки, міністерство внутрішніх справ, міліція, злочинність, проституція.

Як цитувати: Греченко В.А. Заходи МВС УРСР щодо протидії проституції у кінці 1960-х рр.. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип.39. С. 56-61 . <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-04>

In cites: V. A. Grechenko.(2025) Measures of the ministry of internal affairs of the ukrainian srr to combat prostitution in the late 1960S. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (39), P. 56-61.* <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-04> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Наявність проституції вперше документально підтверджується в Кодексі Хаммурапі, який датується XVIII ст. до н.е., де визначаються майнові права жінок, включаючи повій.

Правове регулювання проституції вперше було здійснено давньогрецьким реформатором з Атен Солоном (VI ст. до н.е.). Він впровадив істотні зміни у шлюбному законодавстві. Була організована особлива поліція моралі, створені власне публічні будинки, які контролювалися державою та встановлена

фіксована плата за його відвідування. У Стародавньому Херсонесі (II ст. н.е, Крим) був встановлений спеціальний податок, який мав стягуватися з осіб, які відвідували квартал, де проживали повії, а також з самих повій як «суб'єктів підприємницької діяльності» [1, с. 183].

Широко була поширена проституція у Стародавньому Римі. Проституцією тоді тут можна було займатися скрізь: на вулицях, у приватних будинках і громадських закладах (термах – римських лазнях, цирках, театрах),

біля храмів і в храмах, шинках, готелях, кублах і навіть на кладовищах. У давньоримських законах вказувалося, що повія – це «будь-яка жінка, яка заробляє гроші, продаючи своє тіло».

В Середні віки як у Європі, так і на Сході проституція була легальною. Поширення християнства не ліквідувало її. У XV ст. в Кафі (нині Феодосія) повії могли займатися своїм ремеслом «публічно, вдень і явно». Вони повинні були сплачувати на користь воєначальника міста щорічну подать [2, с. 11].

У Росії професійна проституція виникла наприкінці XVII століття. В 1649 році московський цар Алексей Михайлович видав указ, в якому приписував міським об'їзникам стежити, щоб «на вулицях та в провулках бл...ді не було». Проте вважається, що до Петра I професійної проституції у Московії майже існувало. Тривала Північна війна та реформи державного управління призвели до утворення в Росії значних груп неодружених чоловіків (солдати, матроси, чиновники) і це стимулювало утворення широкого ринку сексуальних послуг.

Ставлення до проституції в добу Нового часу було амбівалентним. Період Просвітництва сприяв поширенню протестантської етики, однією з основних засад якої була боротьба проти тілесних втіх, що суперечило толерантному ставленню до проституції. До того ж в цей період було чітко встановлено кореляцію між проституцією та венеричними захворюваннями. З цього часу її стали вважати ганебним заняттям, яке принижує жінку.

З іншого боку, в цей же час проституція набуває нового імпульсу, оскільки слабшає аскетична християнська мораль, а стрімкий розвиток мореплавства в добу великих географічних відкриттів призвів до появи портових повій, які мали обслуговувати моряків і мандрівників [3].

Згідно з офіційною точкою зору в радянські часи, проституція була пережитком капіталізму та серед інших пережитків підлягала ліквідації [4, с. 22-32]. Ідеологи радянської влади стверджували, що проституція «як поширене соціальне явище» не має коріння в соціалістичному суспільстві, оскільки для цього зникли соціально-економічні умови; тому окремі випадки проституції нібито були нетиповими і виявляли себе як наслідок пережиткових особистісних відхилень; проституція розглядалася також як вияв паразитичного існування.

Особливі статті, які карають за проституцію, в радянських кодексах до 1987 року

були відсутні, але повії могли зазнавати переслідувань за іншими статтями кримінального та адміністративного кодексів. Безпосередньо кримінальному переслідуванню підлягало залучення неповнолітніх до проституції, звітництво та утримання кубла. Ідеологічне заперечення проституції не впливало на її існування у СРСР, зв першу чергу, у кримінальних організованих формах (притони, нелегальні будинки). Була значно поширена латентна проституція, як, наприклад, «обробка» відпочиваючих на курортах.

Те, що в СРСР існує проституція, було визнано лише 1986 року. Протягом років перебування ця тема стала модною, причому тоді торгівля тілом часто навіть сприймалася як засіб протистояння тоталітарної ідеології. Але романтичний період швидко закінчився, а реалістичний не наступив. За підрахунками правоохоронців, реально в самому лише Києві на початку XXI століття щодоби виходили працювати не менше 3 тисяч повій (за іншими даними – 5 тис.). За звичайний робочий день повії столиці сумарно заробляли більше мільйона доларів, що означає – більше третини мільярда в рік [5].

Стан наукового дослідження проблеми. Дана проблема у її загальному контексті ніким з істориків права ще не досліджувалася. В наявності лише статті про виникнення проституції та її правове регулювання в Стародавню добу, Середньовіччя, Новий час. Є також публікації про боротьбу з проституцією в 1920 роки, а потім уже в 1980 -ті та наступний період. Отже, ця проблема є недослідженою та потребує вивчення.

Мета дослідження. Основною метою автора є аналіз основних заходів, які планувалися і вживалися МВС Української РСР щодо протидії проституції в кінці 1960-х рр. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- охарактеризувати стан проституції у вказаний період;
- висвітлити організаційні методи, які вживалися МВС УРСР для стримування розвитку проституції та обмеження її зв'язків зі злочинністю, зменшення її впливу на поширення венеричних хвороб;
- узагальнити досвід інших держав Європи щодо вирішення проблеми проституції.

Основні результати дослідження. У кінці 1960-х років правоохоронні органи змушені були звернути більш пильну увагу на протидію проституції, оскільки вона зростала та істотно впливала на стан злочинності, була пов'язана також з утриманням притонів і поширенням венеричних захворювань. Зростання проститу-

ції в Україні було зумовлене, по-перше, недостатнім рівнем життя значної частини населення, як правило, невисокою оплатою жіночої праці. По-друге – падінням моралі, яке почало досить рельєфно виражатися в так званий «застійний» період. Криза моральних засад суспільства була також пов'язана з тим, що в радянському суспільстві все виразніше почав виявлятися подвійний стандарт у життєдіяльності – говорити одне, а робити інше. Цинізм, продажність, оковамилювання, неправда стали звичайними явищами життя в радянському суспільстві. На мікросоціальному рівні зростанню проституції сприяла наявність певних сімейних дисгармоній, нездатність чоловіка достатньо забезпечити сім'ю у матеріальному аспекті, асоціальне середовище. Морально-етичні причини також мали своє коріння в низькому моральному рівні жінок, які займалися проституцією, їхньому бажанні простим і швидким шляхом вирішити свої матеріальні проблеми, а також небажанням працювати.

Загальна небезпека проституції для суспільства обумовлена низкою важливих обставин. По-перше, вона була і є значним чинником поширення венеричних захворювань. По-друге, проституція суттєво впливає на моральність соціуму. Має місце спрощення різноманіття стосунків між чоловіком і жінкою – духовних, емоційних, фізичних і зведення їх до акту купівлі-продажу сексуального задоволення. По-третє, проституція тісно переплітається зі злочинністю у багатьох її видах. Абсолютна більшість повій прямо чи опосередковано має справу зі злочинцями: сутенерами, рекетирами, верховодами злочинних угруповань, торговцями наркотиками.

Уже в 1960-і рр. повії розподілялися на кілька груп: 1. «Елітні» повії, які обслуговували іноземних громадян, ділків тіньової економіки іноді з оплатою в конвертованій валюті. Це була незначна за кількістю група. 2. Наймасовішою була група повій, які обслуговували кримінальний світ, працювали у ресторанах, готелях. 3. До найнижчої групи входили так звані вуличні, трасові («плечові»), які обслуговували водіїв далеких перевезень та пасажирів поїздів, вокзальні повії.

Зростання проституції та посилення її соціальної небезпеки викликало певну реакцію з боку органів внутрішніх справ та їхнього керівництва. Саме на протидію вище вказаним явищам була спрямована Вказівка МВС УРСР «Про активізацію боротьби з утриманням місць розпусти, звідництвом і зараженням венеричними хворобами» від 29 травня 1969 р.

МВС УРСР зазначало, що багато органів внутрішніх справ знизили активність і наполегливість у роботі щодо запобігання та викорінення цих небезпечних явищ. Вимоги міністерства про необхідність послідовного здійснення профілактичних та агентурно-оперативних заходів у напрямку своєчасного викриття та припинення у зародку злочинної діяльності притонотримувачів та звідників виконувалися дуже повільно. У низці місць не було організовано систематичне виявлення осіб, які вели аморальний спосіб життя та створювали умови для розпусти. Допускалися випадки nereагування та поверхневої перевірки сигналів про притонотримувачів, звідників та жінок, які займалися проституцією. Нерідко глибоке та всебічне вивчення їхньої поведінки та зв'язків не проводилося. У встановленні та документуванні злочинної діяльності притонотримувачів і звідників незадовільно використовувалися можливості агентури та довірених осіб, тим більше, що практика свідчила, що притони розпусти, як правило, були притулком кримінального елемента, місцем, де в багатьох випадках збувалися викрадені речі та цінності, організовувалися злочинні групи та намічалися плани скоєння злочинів [6, арк.253].

МВС підкреслювало, що лише кваліфікована агентурна розробка притонотримувачів дозволяла також запобігати та розкривати інші кримінальні прояви. Але ця обставина багатьма співробітниками карного розшуку у повсякденній роботі та плануванні оперативних ходів не враховувалася. В результаті негласне спостереження за особами, підозрюваними в утриманні кубел розпусти, як і раніше, здійснювалося на низькому рівні. Не приділялася належна увага вербуванню агентури зі зв'язками та підходами до притонотримувачів, здатної виконувати завдання щодо їхньої розробки. Через відсутність у багатьох органах міліції агентів, що відповідали цим умовам, притонотримувачі нерідко уникали відповідальності або ж викривалися з великим запізненням. Апаратами карного розшуку Київської області, наприклад, у 1968 році, незважаючи на інформацію, що надходила, не було ліквідовано жодного кубла розпусти. Слабо також велася боротьба з притонотриманням та звідництвом органами внутрішніх справ Волинської, Закарпатської, Миколаївської, Хмельницької, Черкаської, Полтавської та Львівської областей [6, арк. 254].

У деяких областях не набула достатньо цілеспрямованого характеру боротьба з проституцією. Хоча було відомо, що чимало жінок

легкої поведінки тривалий час не займалися суспільно корисною працею, — передбачених законом заходів щодо їхнього працевлаштування з боку низки органів внутрішніх справ не вживалося. У виховних заходах, що проводилися з ними, працівники міліції слабо спиралися на силу суспільного впливу. Не завжди забезпечувалося своєчасне виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які залучали до заняття проституцією неповнолітніх. Недостатньо аналізувалися причини, що сприяли моральній розбещеності окремих громадян, особливо молоді. Внаслідок серйозних недоглядів в організації боротьби з притонуотримувачами, звідниками, жінками легкої поведінки та іншими паразитичними елементами спостерігалось збільшення кількості венеричних захворювань у республіці, насамперед у Донецькій, Київській, Миколаївській, Кримській, Одеській, Чернівецькій та Вінницькій областях. Зростала кількість венеричних захворювань серед неповнолітніх. У Полтавській, Хмельницькій, Херсонській та Черкаській областях їхня кількість за 1968 рік збільшилась у два-три рази, Дніпропетровській, Донецькій, Одеській та Харківській — на 30–50 %. Органи внутрішніх справ цих та інших областей недостатньо виявляли джерела зараження венеричними хворобами, мало взаємодіяли із медичними установами [6, арк.255].

Виходячи з цих фактів, МВС УРСР пропонувало ретельно проаналізувати та перевірити стан боротьби з притонуотримувачами, звідництвом, жінками легкої поведінки, зараженням венеричними хворобами та розробити додаткові заходи щодо усунення зазначених недоліків; розглянути можливості агентурного апарату щодо встановлення притонуотримувачів, звідників, жінок легкої поведінки та залежно від конкретних умов оперативної обстановки передбачити заходи щодо вербування необхідної кількості агентів, які могли б успішно впоратися з цим завданням; посилити профілактичну роботу серед молоді. Спільно з органами охорони здоров'я намітити план проведення кваліфікованими спеціалістами бесід та лекцій з питань статевого виховання у гуртожитках та навчальних закладах; у літній період широко практикувати проведення рейдів із затримання жінок, що займаються проституцією, та гомосексуалістів у парках, садах, зелених зонах та інших місцях масового відпочинку трудящих. Сама згадка про гомосексуалістів в документах МВС була дуже-дуже рідкісним явищем, але тут їх згадали, що говорить про наявність цієї проблеми не в одиничному вимірі. МВС також вимагало від своїх

місцевих органів вжити заходів щодо працевлаштування жінок легкої поведінки, які ведуть паразитичний спосіб життя [6, арк.256].

Звертає на себе увагу те, що в документі не вживається термін «повії», як це було раніше, а використовується термін «жінки легкої поведінки». Очевидно, що це пов'язано з тим, що керівництво держави та МВС не бажали акцентувати увагу на тому, що в соціалістичній країні існують професійні повії, а дещо згладжуючи це явище, вживали евфемізм «жінки легкої поведінки».

Висновки. Організуючи протидію проституції, МВС УРСР діяло в рамках загальної боротьби проти злочинності, намагалося розірвати зв'язок проституції зі злочинністю. З цією метою вимагалось ширше використовувати можливості агентурної роботи, в тому числі для викриття та ліквідації кубел розпуски. Одним із методів протидії проституції вважалось ширше залучення повій до суспільно корисної праці, оскільки існувала думка, що це допоможе забезпечити їхні основні матеріальні потреби і відверне від продажу власного тіла та, до того ж зменшить кількість осіб, які ведуть, за радянськими мірками, паразитичний спосіб життя. Зростання кількості венеричних захворювань та їхній зв'язок з проституцією викликало певну стурбованість у керівництва МВС УРСР, яке вимагало розробити спеціальні додаткові заходи щодо протидії цьому явищу, але не конкретизувало цю вимогу. Певні завдання були поставлені щодо посилення ідеологічної роботи у цьому напрямі, що було традиційним для радянських часів. Радянські урядовці вважали, що протидії проституції сприятиме проведення бесід та лекцій з питань статевого виховання у робітничих та студентських гуртожитках та навчальних закладах різного рівня. Особливо акцентувалося на посиленні та розширенні проведення рейдів із затримання жінок, що займаються проституцією, та гомосексуалістів у літній період у парках, садах, зелених зонах та інших місцях масового відпочинку населення.

Весь попередній світовий історичний досвід свідчить про те, що знищити проституцію неможливо. Доки існуватимуть, по-перше, сексуальність, а по-друге, товарно-грошові відносини, проституція не зникне. Тим більше, що, зокрема, у нашій країні найменш оплачуваними є ті виробництва, де виконується жіноча праця (текстильна та харчова промисловість, освіта, охорона здоров'я).

В юридичній практиці та теорії багатьох держав наразі склалося три основні точки зору щодо вирішення проблеми проституції.

1. Політика прогібіціонізму (повна заборона) – (США, Італія, Україна, Росія). Але історична практика багатьох держав свідчить про неефективність крайніх заходів.

2. Правова регламентація. У такому випадку проституція набуває офіційного статусу і регулюється спеціальним законом (ФРН, Франція, Швеція).

3. Аболіціонізм. Ця політика передбачає скасування усіх законів, які обмежують проституцію, повну відсутність будь-яких заборон

та реєстрації. Прибічники таких заходів аргументують свою позицію тим, що проституція – це особиста справа кожної жінки, тому її заборона чи обмеження є істотним порушенням прав людини.

Напередодні російської агресії в Україні досить активно обговорювалося питання про легалізацію проституції, навіть були підготовлені проекти законів, але війна все відсунула на майбутнє і, очевидно, нас чекає нове обговорення цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права. Харків: Парус, 2006. 352 с.
2. Гавриленко О.А. Становлення основ кримінального права в середньовічній Кафі та Будві: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 73. Ч.1. С. 7-12.
3. Шаповал А. Історія проституції від Вавилону до Амстердаму. Київ: Спадщина, 2012. 240 с.
4. Греченко В.А. Боротьба міліції з проституцією в УСРР у добу непу (1921-1929 рр.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. №1 (68). С. 22-32.
5. Київські повії заробляють 1 млн \$ за добу. *Кореспондент.net*. 2007. 25 квітня.
6. Галузевий державний архів МВС України.(ГДА МВС). Ф. 46. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 253-256.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2025

Стаття рекомендована до друку 10.05.2025

V. A. GRECHENKO

DSc (History), Professor,

Head of Department of Humanities and Ukrainian Studies

E-mail: grechenko18@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-017>

Kharkiv National University of Internal Affairs

Kharkiv, 61080, Landau Avenue, 27

MEASURES OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE UKRAINIAN SSR TO COMBAT PROSTITUTION IN THE LATE 1960S.

ANNOTATION. *Introduction.* The history of prostitution dates back to very ancient times, and its legal regulation dates back more than 4 thousand years and covers all ancient and modern cultures, as evidenced by written sources. The article examines the main problems associated with the development of prostitution in the late 1960s and the measures taken by the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to combat prostitution.

Summary of the main results of the study. In its fight against prostitution, the Ministry of Internal Affairs, first of all, paid special attention to the connection between prostitution and various types of crime, demanding that the possibilities of agent work be used more widely to expose dens of prostitution. Attention was also paid to the wider involvement of prostitutes in socially useful work. The growth in the number of venereal diseases and their connection with prostitution were also the subject of analysis by the Ministry of Internal Affairs, which demanded the development of additional measures to counteract this phenomenon. Ministry leadership stated that local police authorities did not always ensure the timely detection and prosecution of persons who involved minors in prostitution. The reasons that contributed to the moral depravity of individual citizens, especially young people, were not sufficiently analyzed. As before, traditionally for Soviet times, certain hopes in the fight against prostitution were placed on the use of conversations and lectures on sex education in hostels and educational institutions. In the summer period, it was required to widely implement raids to detain women involved in prostitution and homosexuals in parks, gardens, green areas and other places of mass recreation of the population.

Conclusion. All world historical experience shows that it is impossible to destroy prostitution. As long as, firstly, sexuality exists, and secondly, commodity-money relations, prostitution will not disappear. Especially since, in particular, in our country, the lowest paid industries are those where women's labor is performed (textile and food industries, education, healthcare). On the eve of the Russian aggression in Ukraine, there was quite active discussion about the legalization of prostitution, even draft laws were prepared, but the war postponed everything to the future and, obviously, we are waiting for a new discussion of this problem.

KEYWORDS: *Ukraine, 1960s, Ministry of Internal Affairs, police, crime, prostitution.*

REFERENCES :

1. Havrylenko O.A. (2006). Ancient States of the Northern Black Sea Region: at the Origins of Domestic Law. Parus. [in Ukrainian].
2. Havrylenko O.A. (2022). Formation of the foundations of criminal law in medieval Kafa and Budva: a comparative legal study. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series "Law"*. № 73. Part 1. P. 7-12. [in Ukrainian].
3. Shapoval A. (2012). History of prostitution from Babylon to Amsterdam. Spadshchyna. [in Ukrainian].
4. Grechenko V.A. (2015). The struggle of the police with prostitution in the Ukrainian SSR during the NEP era (1921-1929). *Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*. №1 (68). P. 22-32. [in Ukrainian].
5. Kyiv prostitutes earn \$ 1 million per day. *Korespondent.net*. 2007. April 25. [in Ukrainian].
6. Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (SDA of the Ministry of Internal Affairs). C. 46. D.1. F.624. L.253-256. [in Ukrainian].

The article was received by the editors 05.03.2025

The article is recommended for printing 10.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-05>

УДК: 34.07

С. Г. ПЕВКО

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри фундаментальних та
юридичних дисциплін факультету №6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Харківський національний університет внутрішніх справ,
Проспект Льва Ландау, 27, Харків, Харківська область, 61000

ВЛАДНІСТЬ, ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

АНОТАЦІЯ. Вступ. З моменту появи держави, як засобу об'єднання суспільства, виникла потреба у формуванні відповідних владних органів, які б не містили єдиного уособлення усіх сфер відповідальності державного управління та слугували б допоміжними засобами державного регулювання суспільства, що складають механізм держави. У зв'язку із цим, у ході еволюційних процесів суспільного розвитку та державотворення, виникла універсальна система суспільного управління, яка отримала назву «система стримування та протипаг». Але постало питання ризиків реалізації владної волі у ході реалізації державно-правового управління членами суспільства.

Короткий зміст основних результатів дослідження. За для дослідження предмету, що становить проблему наукового розгляду, було проаналізовано наступні ключові компоненти, що у своїй сукупності надають змогу визначити аксіологію та розкрити значення досліджуваного питання.

Було проаналізовано питання суспільства, як першочергового та основного компоненту причини дослідження. Так, як суспільство виступає єдиним об'єктом, як правового так і владного впливу на який направлене правове регулювання в ході якого втілюється суб'єктивна воля органів управління. Суспільство являє собою сукупність осіб, що проживають на певній території та об'єднані спільним інтересами за для задоволення яких вони взаємодіють та утворюють, як державу так і органи управління ними.

Досліджено онтологію держави, як ключового компоненту який зумовлює виникнення та уособлює у собі органи влади. Державою є політико-територіальна організація суспільства на певній території, з чітко окресленими межами, на якій діють відповідні органи влади та правова система. Тобто держава здійснює формування органів влади, які на підставі створених ними правових норм регулюють відносини, що виникають між членами суспільства, тим самим створюючи поле правового регулювання. У ході створення відповідних правових норм, які слугують єдиними, загальнообов'язковими правилами поведінки, нав'язується воля через правове регулювання пануючого класу, що представляє органи влади у державі. Тому постає питання оцінки ролі владності, як засобу створення правового життя суспільства.

Висновки. Отже, питання владної волі у ході здійснення правового регулювання суспільства через створення формально виражених, загальнообов'язкових правил поведінки є досить актуальним. Суспільство створюючи державу, що має наслідком формування відповідних органів влади, має на меті забезпечення їх розвитку та подальшого існування. Тому, досить складним постає питання гарантування добросовісного регулювання суспільства органами влади, що уповноважені на створення правил співжиття його членів, а також можливістю втілення владної волі через механізми державного примусу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: суспільство, право, держава, владна воля, правове регулювання.

Як цитувати: Певко С.Г. Владність, як засіб створення правового життя суспільства. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 62-69 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-05>

In cites: Pevko S. G.(2025) Power as a means of creating the legal life of society. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (39), P. 62-69. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-05> (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Протягом усього часу, із початком виникнення суспільства, існує потреба у врегулюванні суспільних відносин через багатогранність інтересів, поглядів, переконань, думок, бажань їх членів. Засобами врегулювання відповідних протиріч, ставали правила, що були легітимізованими, тобто визнавалися усіма членами суспільства. Перші правила поведінки існували у вигляді

міфів, що внаслідок довготривалого існування у суспільстві ставали традиціями. Як у ході неодноразового використання, ставали звичаями. Тобто загальновідомими правилами поведінки у відповідних видах суспільних відносин.

Пізніше, внаслідок розвитку економічних відносин у суспільстві, виникли норми договірних права.

У ході використання яких було необхідним створення єдиного органу, особи, що вирішувала спори які виникають внаслідок їх застосування. За для цього виділяли певну людину, яка мала авторитет у населення та довіру під час вирішення спірних відносин. Рішення даної особи вкладалися в основу та мало наслідком подальше застосування при врегулюванні подібних відносин. Так почали з'являтися норми позитивного права, що були направлені на врегулювання більшої кількості суспільних відносин. Тобто виникала існуюча й досі, у багатьох країнах, певна система права. Система права слугує засобом встановлення єдиних правил поведінки усіх членів соціуму за для можливості їх співжиття. Відповідні правила визначаються органами влади, що у демократичних державах обираються населенням шляхом участі у виборах, а у тоталітарних чи авторитарних державах призначаються діючими органами влади. Саме за волею певної особи, якщо влада здійснюється одноособово, як то наприклад у монархічних формах правління або колегіально парламентом, дуалістично парламентом та президентом на засадах взаємоузгодження владних питань, встановлюються правила співжиття членів соціуму. Дані правила становлять обов'язкові варіанти взаємодій між членами суспільства, які є зразковими, належними легалізованими. Розробляється механізми їх втілення органами виконавчої влади та їх гарантують силові органи, що наділені повноваженнями у сфері примусу. Тобто воля суб'єктів влади щодо правил поведінки у суспільстві, нав'язується його членам, шляхом її легітимації та легалізації, що підкріплюється потенційною можливістю здійснення примусу органами влади. Тому постає питання владності, як засобу створення правового життя суспільства, її аспектів та особливостей, що може розкрити її переваги та (чи) недоліки під час управління суспільством у сфері правового регулювання.

Стан наукового дослідження теми. Досліджувану правову проблему, що розглянуто в даній статті, комплексно не мали своїм предметом наукових пошуків жодні науковці. Однак окремі складові елементи зазначеної теми були об'єктом наукових пошуків певних вчених. Так питання суспільства, у першу чергу є предметом наукового надбання соціологічної науки, яке розглядали такі дослідники, як: Черниш Н., Піч В. М., Козирев М.П., Пірен М.І., Андрійв В. Предметом наукової думки щодо держави, мало місце у дослідженнях таких науковців, як: Алексеєнко І., Шляхтун П., Цвік М.В., Тополевський Р.Б. Питання сут-

ності права розглядали Клімова Г.П., Петришина О.В., Козюбра М. І., Зайчук О.В.

Мета. Метою даного дослідження є визначення ролі владності державно-правового регулювання життя суспільства. Через встановлення сутності основних елементів досліджуваного питання, що стосуються суспільства, держави, права та владної волі органів влади здійснюється розкриття ролі владно управлінської діяльності щодо створення правового буття суспільства.

Основні результати дослідження.

Розглядаючи зазначену тему, слід віддиференціювати її на окремі частини, а саме: визначити сутність суспільства, права, держави, а також органів влади, що виходячи із владної волі створюють правову реальність суспільного буття. Тому спочатку, дослідимо поняття суспільства, як першочергового елемента, який зумовлює виникнення усіх інших складових наукового пошуку та виникнення доктринальної проблеми владності.

Суспільство являє собою сукупність усіх засобів взаємодії і форм організації осіб, у якій має прояв їх взаємозалежність один від одного та які утворилися історично [1, с.148]. Деякі філософи античного періоду стверджували, що аналізуючи модель суспільного устрою, за своєю суттю, вона може позбавити суспільство суперечностей між індивідом та державою, тобто об'єднати їх в одне органічне ціле. Натомість державу бачили, як сукупність усіх форм взаємодії за для досягнення вищого блага; шляхом створення ідеальної системи, яка має свою структуру і функції [1, с.145]. Також суспільство розглядають, як сукупність історично обумовлених зв'язків та взаємодій, які виникли між особами у процесі їх життєдіяльності. Поняття «суспільство» різниться від значення «країна» і «держава»: країна – це певна територія, яка має відповідні кордони та наділена незалежністю, а держава – це політична організація країни, яка має керувати взаємовідносинами між особами. Суспільство ж це соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. Суспільство у виді соціальної організації, характеризує не тільки країни, а також нації, народності, племена [2, с. 34]. Значення терміну «суспільство» є багатограним, що може розкриватися через такі поняття: 1) суспільство – це особи (тобто сукупність певної кількості людей); 2) дана сукупність осіб має певну ознаку, що їх об'єднує, це може бути громадянство, національність; 3) для особи суспільство є необхідним (і вигідним) [3, с. 62]. Тому суспільство розуміють, як сукупність усіх засобів взаємодії і форм орга-

нізації людей [4, с.44]. Воно являє собою певну соціальну єдність, що існує, функціонує та розвивається за допомогою людини та її діяльності [5, с.77-78].

Виходячи із вищевикладених поглядів, можна визначити суспільство, як певну групу людей, які проживають на конкретно визначеній території та об'єднані спільними інтересами щодо співіснування. Враховуючи те, що особи мають різні погляди, переконання, особисті інтереси тощо, які можуть суперечити відповідним баченням інших членів суспільства, виникла потреба у створенні єдиних правил співжиття. Сучасні системи права виникли досить давно. Спочатку існували міфи, вході їх довготривалого існування, виникли традиції, внаслідок їх багаторазового застосування виникли звичаї, що з часом трансформувалися у норми договірної права, яке виникло у результаті економічного розвитку суспільства. Через існування спорів, що виникали із договірних відносин для вирішення яких залучали старійшин або інших головуючих у суспільстві осіб, їх рішення вкладалось в основу для розв'язання подібних спірних відносин, що виникали на підставі тих самих норм договірної права. У результаті цього виникли норми позитивного права та трансформувалися у сучасні правові норми із розвитком суспільства та держави. Саме тому правові норми є інструментом для врегулювання суспільних відносин, а тому слід визначити онтологію права, як засобу впливу на суспільство.

Багато науковців досліджували питання поняття права та його значення у суспільстві. З них можна виділити наступні погляди, які є більш повноцінними у розкритті сутності права. Деякі науковці стверджують, що правом є реакція соціуму на поетапний суспільний розвиток та ускладнення суспільних відносин. Тому право є однією із ознак, яка характеризує людські суспільства, що існують на певних історичних етапах. Дане явище свідчить про появу людських індивідів, що мають певну соціальну свободу. Систему права називають царством реалізованої свободи. Право ґрунтується на свободі [6, с. 4]: здатність вчиняти дії, реалізуючи вольовий вибір того чи іншого виду поведінки на підставі соціально визнаних норм належного. Тобто, змістом права як соціального цілого є правові норми та принципи, що мають взаємозв'язок між собою та утворюють відповідну структуру права – сукупність правових норм, інститутів, галузей права. Зміст права має об'єктивний характер, він виникає у результаті існування певних суспільних відносин у структурованому вигляді та визна-

чений наперед конкретноісторичними умовами, традиціями, перспективами розвитку суспільства. Зміст права має різницю ніж його сутність. Якщо сутність відображає внутрішню природу права, його основні, визначальні якісні характеристики, без яких право узагалі перестав бути правом, то зміст права – це вираження його сутності у багатьох і різноманітних проявах, у всій системі повторюваних суспільних відносин [7, с. 47]. Право класично визначають, як загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що регламентується чи санкціонується державою за для врегулювання найважливіших суспільних відносин, шляхом встановлення точного змісту прав та обов'язків їх суб'єктів та можливістю застосування відповідальності за їх невиконання або порушення [8, с. 271-272]. Тобто, право це явище, що нерозривно зв'язане із простором та часом, тобто з конкретним людським буттям. Воно функціонує у глибинах життя, розвивається у часі та змінюється разом із ним під впливом багатьох суспільних і природних чинників. Тому визначити певне постійне, універсальне поняття сутності права не є можливим [9, с. 24]. Однак є інші погляди щодо праворозуміння. Можна зустріти погляди, що більшість вчених ототожнюють право із мораллю, визначаючи що саме у праві втілюються суспільні норми моралі. Юридичний позитивізм виходить із того, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує. Існують погляди філософів, що саме влада, а не істина породжує закони. Іншими словами, що в усіх правових системах немає потреби в моральній цінності (справедливості), що має бути притаманна нормі, аби ця норма була правовою. Те, що сутність певного правила може бути визначений як несправедливий, у жодному разі не може бути підставою, щоб не вважати його правовим. Класичний позитивізм стверджував, що право є наказом суверена, і пояснював обов'язковість позитивного права через звичку більшості членів суспільства коритися цим примусовим наказам [10, с. 142]. Виходячи із сукупності наукових поглядів щодо сутності права, можна прийти до висновку, що право є сукупністю загальнообов'язкових, формально виражених правил поведінки, які регулюють суспільні відносини та забезпечуються державою можливістю застосування засобів захисту та примусу у разі їх порушення. Щодо змісту правових норм, а саме волі їх створення, це питання є як доволі простим, так і дискусійним. Слід звернути увагу на погляди мислителів, що зміст правової норми формується саме за волею можнов-

ладців. Навіть враховуючи те, що у республіканській формі правління в державі, влада належить народу, який її реалізовує у демократичний спосіб шляхом участі у виборах, референдумі через які реалізує своє безпосередню владу, маючи вплив на її формування та прийняття колективно державно владних рішень, які є найбільш важливими для держави. Або опосередковано, шляхом звернення до відповідних органів влади. Формування змісту правових норм та прийняття останнього рішення, під час реалізації законодавчих норм, мають саме органи влади, тобто їх представники, що є посадовими особами, які також можуть втілювати власну волю під час їх реалізації. Тому постає питання владності, як засобу створення правового життя. Для дослідження відповідної теми, слід звернути увагу на поняття держави, що нерозривно пов'язана із органами влади від яких походить владна діяльність.

Держава є продуктом розвитку суспільства, який є складним соціальним явищем та тісно пов'язаний і багато у чому залежний від економічного, політичного та культурного розвитку самого суспільства. Тобто держава виступає формою організації політичної влади, що покликана упорядкувати суспільні відносини на певній території [11, с. 32]. Держава являє собою особливу організацію політичної влади, яка існує у соціально неоднорідному суспільстві та забезпечує його єдність, цілісність, безпеку, здійснює управління загальносуспільними справами на підставі права за допомогою спеціального механізму [12, с. 17]. Найбільш повно вчені надають визначення державі, як суверенній, політико-територіальній організації влади суспільства, що виражає, узгоджує та забезпечує інтереси населення шляхом визначення загальнообов'язкових правил поведінки за участю відповідних органів управління та правового примусу, які вирішують загальносуспільні справи і виступають суб'єктом міжнародно-правових відносин [13, с. 35]. Навіть деякі поняття держави, можна стверджувати, що складності у наданні поняття "держава" поглиблюються тим, що даний термін переважно позначається різноманітними предметами та явищами, щоб визначити його дефініцію [14, с. 181]. Існують різні способи формулювання ознак держави, які існували у загальній теорії держави і права та охоплюють переважно одну її сферу – сферу державної влади. Першим елементом держави є політична влада, держава надає своїм власним велінням обов'язкової сили. Ці вказівки виражаються у виді правових норм (законів), які приймаються уповноваже-

ними на це державними органами [15, с. 164]. Тому поняття держави є збірним, воно включає в себе сукупність елементів, які характеризують усі складові її значення. Державу визначають, як засіб політико-територіальної організації суспільства, на якій існують органи влади та діє система права, що у сукупності дає змогу регулювати суспільні відносини з метою їх розвитку. Так, як дане поняття є багатозначним, одним із основних його елементів є наявність органів влади, які мають повноваження державного правління. Саме наявність владних повноважень характеризує їх, як органи що наділені правом здійснювати управління суспільством через законодавчі приписи, які створюються ними та через які втілюється інтерес суспільства та власна воля органів управління. Владно-вольовий характер управління суспільством є невід'ємною складовою комплексних дій публічного адміністрування, як у процесі створення законодавчих приписів так і під час їх реалізації. Саме під час формування, встановлення змісту формально виражених, загальнообов'язкових правил поведінки, що гарантуються можливістю застосування санкціонованого та легітимізованого примусу, які слугують зразковою моделлю взаємодії членів суспільства, виражається інтерес не тільки членів суспільства, а і у першу чергу владність представників органів управління державою. Тому слід визначити питання органів управління та прояв владності під час здійснення публічного управління.

Управління суспільством здійснюється на підставі діючих правових норм через створений механізм держави, що з розвитком соціуму має динаміку. Механізм держави розуміють, як визначення всієї діяльності певних осіб та установ, усіх юридично організованих класів, які у сукупності служать цілям державного управління [16, с.20] Механізм держави складає собою: державний апарат та сукупність інших юридичних осіб, що не мають владних повноважень. Державний апарат розглядають з різних аспектів. Щодо вузького аспекту, то він передбачає сукупність органів управління відповідною організацією і справами. У свою чергу державний апарат є сукупністю державних органів, за допомогою яких реалізується державна влада та функції держави [17, с.86]. Тобто державним апаратом є сукупність державних органів влади, що мають відповідні повноваження направлені на реалізацію завдань та функцій держави. Сукупність інших юридичних осіб є підприємства, що здійснюють функції виробництва та установи, які надають послуги населенню. У сукупності, дані

складові створюють відповідний державний механізм, який шляхом владного управління, виробництва товарів та надання послуг забезпечує розвиток суспільства. Державний апарат має відповідний розподіл на гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову. Принцип поділу влади полягає у створенні протидії кожному з її видів. Оскільки державна влада єдина, то її гілки повинні постійно взаємодіяти, а це не може не створювати їх суперництва за розширення своїх функцій: законодавча влада може перебирати на себе деякі функції виконавчої і навпаки. Для того, що б це не сталося, поглинання однією гілкою влади функцій іншої, на підставі довготривалої політичної практики було створено систему стримувань і протидій. Її суть полягає у тому, щоб не дати можливості жодній із них залишатися безконтрольною [18, с.10]. Кожна із гілок влади відіграє свою роль у регулюванні суспільних відносин. Так, законодавча здійснює розробку та прийняття правових актів, які направлені на регулювання суспільно важливих сфер життя; виконавча гілка влади направлена на реалізацію, шляхом прийняття підзаконних нормативно-правових актів що уточнюють порядок виконання законів, програм втілення у життя, актів які містяться у нормативно-правових актах; судова влада здійснює правосуддя шляхом розгляду та вирішення справ у відповідності до нормативно-правових актів, що діють у державі. Отже, кожна із гілок влади має владний характер дії, але лише законодавча повністю а в цілому формує правове життя суспільства. За для встановлення її онтології, дослідимо погляди вчених. Науковці визначають, що поняття «законодавча влада» вживається у кількох значеннях: це орган, що відповідно з Конституцією України, має право на ухвалення та внесення змін до законів; функцію щодо ухвалення законів; іноді законодавчу владу одночасно розуміють і як орган, і як функцію щодо ухвалення законів [19, с.100]. Законодавча влада є сукупністю повноважень із прийняття законодавчих актів [20, с.124–129]. Тобто саме парламент здійснює створення правил співжиття у суспільстві. Шляхом створення нових, внесення змін до існуючих та скасування існуючих нормативно-правових актів створюється сфера правової взаємодії членів соціуму. Дані приписи, щодо втілення у письмовій формі (тобто є формально вираженими) мають загальнообов'язковий характер для усіх осіб, так як приймаються уповноваженими на те органами, тобто тими які мають владність.

За своєю суттю акти управління є актами одностороннього волевиявлення, на відміну

від цивільно-правових актів, які приймаються за згодою сторін. Владність управлінських актів полягає у тому, що згода на їх виконання з боку тих чи інших осіб або організацій, яким їх адресовано, не потрібна [21, с.23]. Гарантованість права силою (авторитетом). Ця особливість права, що означає втілення правових норм гарантується авторитетом органу влади чи особою, що ці норми прийняла. Саме тому відзначають, що у демократичних країнах державна влада засновується не на авторитеті сили, а на силі авторитету, на повазі до закону, до самої влади, оскільки вона відповідно забезпечує права та свободи громадян [22, с.412]. Тому саме владність, наявність якої окреслює існування права на управління суспільством, дозволяє приймати загальнообов'язкові, формально виражені правила поведінки, які створюють правове життя. Вона засновується як на авторитеті, так і на загальному визнанні, що є наслідком першезгаданого елементу. Владність надає можливість втілювати власну волю суб'єктів, які наділені управлінськими повноваженнями у сфері правотворення (створення правової системи), а саме у ході прийняття нормативних актів. Внаслідок цього ті бачення правового співжиття членів суспільства, стають основою відносин між ними, як належні правовідносини.

Висновки. На підставі вищевикладеного, можна дійти до наступних тверджень.

Суспільство є сукупністю осіб, що проживають на певній території, які пов'язані спільними інтересами за для розвитку соціуму. Через існування різних інтересів, поглядів, переконань тощо у членів суспільства, в ході їх реалізації внаслідок взаємодії його членів, можуть виникати протиріччя, спори. За для вирішення відповідних спірних відносин, виникло право, як універсальний засіб вирішення спорів.

Право являє собою сукупність правил поведінки втілених у письмовій формі, які є формально вираженими, загальнообов'язковими правилами поведінки, що направлені на регулювання суспільних відносин. Тобто це належні правила співжиття, які є легітимізованими (прийняті уповноваженими на те органами) та легітимізованими (прийняті суспільством) та гарантованими державою, в особі органів влади, можливістю застосування засобів примусу у разі їх порушення, що визначають правила взаємодії членів суспільства у найбільш важливих сферах суспільних відносин, що підпадають під дію правового регулювання. Засобом втілення відповідних право-

вих приписів виступає держава, яка не тільки створює відповідні правила взаємодії у суспільстві, а і забезпечує їх реалізацію.

Державою є засіб політико-територіальної організації суспільства, в межах певної території, на якій проживає відповідна кількість осіб, існує система права, органи управління, система оподаткування, сили оборони країни, а також інші факультативні елементи (прапор, герб, гімн, мова). Тобто держава є засобом організації суспільства. Організація суспільства здійснюється через уповноважені на те органи влади, які в межах наданих їм повноважень у відповідності до законодавства, здійснюють функції адміністративно-правового регулювання та публічного адміністрування. Реалізуючи відповідні функції, органи влади здійснюють прояв своєї владності у регулювання суспільних відносин.

Існують класично три гілки влади: законодавча, виконавча та судова, кожна із яких має відповідну владну компетенцію та діє у відповідності до законодавства. Законодавча має на меті створення правової системи, виконавча реалізацію нормативних приписів у життя та нагляд за їх дотриманням у суспільстві та іншими органами влади, судова має на меті здійснення правосуддя шляхом розгляду та

вирішення справ у відповідності до приписів права. Однак єдиним органом влади, що створює систему нормативно-правових приписів є парламент, розглядаючи даний аспект із урахуванням республіканської форми правління, а саме змішаної форми (парламентсько-президентської республіки).

Отже, саме реалізуючи владність під час здійснення законодавчої компетенції, втілюється особиста воля законотворця у правові норми, які створюються у процесі законотворення. Звісно, враховується інтереси суспільства, але особисте політико-суб'єктивне ставлення та власний інтерес законотворця також має місце під час прийняття законодавчих приписів. Тому правові норми, які регламентують формально виражені, загальнообов'язкові правила поведінки, що є мірою належних відносин у суспільстві можуть бути не справедливими, так як є ризик втілення власного інтересу законотворця під час їх створення. Що у свою чергу визначає реалії співжиття членів суспільства, через владний вплив правових норм, які є чинними у державі, завдяки органам виконавчої та судової влади. Тому дуже важливим є свідоме втілення безпосередньої демократії під час реалізації виборчого права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. Львів : Кальварія, 2003. 543 с.
2. Требін М. П. Соціологія : підручник. Харків : Право, 2010. 224 с.
3. Піч В.М. Соціологія : підручник. Львів : Магнолія 2006, 2009. 293 с.
4. Козирев М. П. Соціологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с.
5. Пірен М. І. Загальна соціологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл.. Київ : Персонал, 2014. 478 с.
6. Андріїв В. Наукова думка про право: логіко-історичний контекст аналізу. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 7 (139). С. 3-6.
7. Андріїв В. Соціальна сутність права як регулятора суспільних відносин. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 10 (142). С. 44-47.
8. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
9. Козюбра М. І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
10. Цвік М. В., Петришина О. В. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2009. 584 с.
11. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
12. Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави : навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2019. 124 с.
13. Гусарев С. Д., Тихомирова О. Д. Теорія держави та права : навч. посіб.. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
14. Kelsen H. General Theory of Law and State. New York, 1961. URL: <https://archive.org/details/generaltheoryofl0000hans> (дата звернення: 15.12.2024)
15. Клімова Г. П. Концептуальні підходи до аналізу поняття «Держава». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 161-169.
16. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі : конституційно-правовий статус : монографія. Суми : Еллада-S, 2015. 304 с.
17. Лялюк О.Ю. Державний апарат як елемент механізму реалізації публічної влади. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. № 23. С. 81-92.

18. Алексеєнко І. Взаємодія гілок влади як чинник розвитку форми правління в сучасній Україні. *Політичний менеджмент*. 2011. №1. С.8-11.
19. Георгіца А. Законодавча влада : поняття, правова природа, місце і роль у системі органів публічної влади. *Право України*. 2009. № 11. С. 100–117.
20. Шляхтун П. Конституційне право України : підручник. Київ : Освіта України ; КНТ, 2008. 297 с.
21. Ковальов В. Г. Концептуальні засади дослідження актів державного управління. *Вісник Академії митної служби України. Сер. : Державне управління*. 2009. №1. С. 19–24.
22. Мацюк А. А. Проблеми співвідношення понять влади, демократії, народовладдя та самоврядування. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 410–418.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2025

Стаття рекомендована до друку 10.05.2025

S. G. PEVKO

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Fundamental and
Legal Disciplines of Faculty No. 6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Kharkiv National University of Internal Affairs

27 Leva Landau Avenue, Kharkiv, Kharkiv, 61000, Ukraine

POWER AS A MEANS OF CREATING THE LEGAL LIFE OF SOCIETY

ANNOTATION: *Introduction.* From the moment of the emergence of the state, as a means of uniting society, there was a need for the formation of appropriate authorities that would not contain a single personification of all spheres of responsibility of public administration and would serve as auxiliary means of state regulation of society, which make up the mechanism of the state. In this regard, in the course of the evolutionary processes of social development and state formation, a universal system of public administration emerged, which was called the "system of checks and balances". But the question arose of the risks of the implementation of the will of power in the course of the implementation of state and legal management by members of society.

Summary of the main research results. For the study of the subject that is the problem of scientific consideration, the following key components were analyzed, which in their totality make it possible to determine the axiology and reveal the meaning of the issue under study. The issue of society as the primary and main component of the reason for the study was analyzed. Since society acts as the only object of both legal and power influence on which legal regulation is directed, during which the subjective will of governing bodies is embodied. Society is a set of persons living in a certain territory and united by common interests, for the satisfaction of which they interact and form both the state and their governing bodies.

The ontology of the state as a key component that determines the emergence and personifies the authorities has been studied. A state is a political-territorial organization of society in a certain territory, with clearly defined boundaries, on which the relevant authorities and the legal system operate. That is, the state forms authorities that, on the basis of the legal norms created by them, regulate the relations that arise between members of society, thereby creating a field of legal regulation. In the course of creating appropriate legal norms, which serve as single, generally binding rules of conduct, the will is imposed through the legal regulation of the ruling class, which represents the authorities in the state. Therefore, the question arises of assessing the role of power as a means of creating the legal life of society.

Conclusions. Therefore, the issue of the will of power in the course of the legal regulation of society through the creation of formally expressed, generally binding rules of conduct is quite relevant. Society, creating a state, which results in the formation of relevant authorities, aims to ensure their development and further existence. Therefore, the issue of guaranteeing the conscientious regulation of society by the authorities authorized to create rules of cohabitation of its members, as well as the possibility of embodying the will of power through the mechanisms of state coercion, is quite complicated.

KEYWORDS: *society, law, state, power, legal regulation.*

REFERENCES

1. Chernysh N. (2003). Sociology. Lecture course: textbook. Lviv: Kalvariya. 543 p. (In Ukrainian)
2. Trebin M. P. (2010). Sociology: textbook. Kharkiv: Pravo. 224 p. (In Ukrainian)
3. Pich V.M. (2009). Sociology: textbook. Lviv: Magnolia 2006. 293 p. (In Ukrainian)
4. Kozyrev M. P. (2016). Sociology: textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 656 p. (In Ukrainian)
5. Piren M. I. (2014). General sociology: a textbook for students of higher education institutions. Kyiv: Personal. 478 p. (In Ukrainian)

6. Andriyiv V. (2007). Scientific thought about law: logical and historical context of analysis. *Entrepreneurship, economy and law*. No. 7 (139). P. 3-6. (In Ukrainian)
7. Andriyiv V. (2007). The social essence of law as a regulator of social relations. *Entrepreneurship, economy and law*. No. 10 (142). P. 44-47. (In Ukrainian)
8. Zaychuk O. V., Onishchenko N. M. (2006). *Theory of state and law. Academic course: textbook*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 688 p. (In Ukrainian)
9. Kozyubra M. I. (2015). *General Theory of Law: Textbook*. Kyiv: Vaite. 392 p. (In Ukrainian)
10. Tsvik M. V., Petryshyna O. V. (2009). *General theory of state and law: a textbook for students of legal higher educational institutions*. Kharkiv: Pravo. 584 p. (In Ukrainian)
11. Topolevskyi R. B., Fedina N. V. (2020). *Theory of state and law: textbook*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 268 p. (In Ukrainian)
12. Lysyak O. I., Sokolkin V. L. (2019). *Fundamentals of the theory of state: a textbook*. Kharkiv: UkrDUZT. 124 p. (In Ukrainian)
13. Gusarev S. D., Tikhomirova O. D. (2017). *Theory of State and Law: Textbook*. Kyiv: NAVS, Education of Ukraine. 320 p. (In Ukrainian)
14. Kelsen H. (1961). *General Theory of Law and State*. New York. URL: <https://archive.org/details/generaltheoryofl0000hans> (access date 15.12.2024).
15. Klimova G. P. (2015). Conceptual approaches to the analysis of the concept of "State". *Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*. No. 2. P. 161-169. (In Ukrainian)
16. Sukhonos V. V. (2015). *The head of state in the state mechanism: constitutional and legal status: monograph*. Sumy: Ellada-S. 304 p. (In Ukrainian)
17. Lyaluk O. Yu. (2012). The state apparatus as an element of the mechanism for the implementation of public power. *State construction and local self-government*. No. 23. P. 81-92. (In Ukrainian)
18. Alekseenko I. (2011). The interaction of branches of power as a factor in the development of the form of government in modern Ukraine. *Political management*. No. 1. P. 8-11. (In Ukrainian)
19. Georgitsa A. (2009). Legislative power: concept, legal nature, place and role in the system of public authorities. *Law of Ukraine*. No. 11. P. 100-117. (In Ukrainian)
20. Shlyakhtun P. (2008). *Constitutional law of Ukraine: textbook*. Kyiv: Education of Ukraine; KNT. 297 p. (In Ukrainian)
21. Kovalev V. G. (2009). Conceptual principles of the study of acts of state administration. *Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Ser.: State Administration*. No. 1. P. 19-24. (In Ukrainian)
22. Matsyuk A. A. (2013). Problems of the correlation of the concepts of power, democracy, democracy and self-government. *Public law*. No. 2. P. 410-418. (In Ukrainian)

The article was received by the editors 02.04.2025

The article is recommended for printing 10.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-06>

УДК 004.056

О.С. ПЕРЕДЕРІЙ

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: perederii@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ КІБЕРБЕЗПЕКИ В АСПЕКТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті обґрунтовано викладено важливість дослідження проблематики забезпечення безпеки національного кібернетичного простору. Висвітлено зміст основних організаційно-правових засад протидії загрозам кібербезпеки в сучасній Україні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. На основі аналізу чинного законодавства України про забезпечення безпеки кіберпростору, а також узагальнення положень документів Ради національної безпеки і оборони України з питань кібербезпеки виокремлено основні загрози національному кіберпростору. Зокрема, це постійні агресія Російської Федерації проти України у кіберпросторі, зростання рівня кіберзлочинності, кібершпигунство, розвідувально-підривна діяльність, використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму.

Викладено авторський варіант систематизації управлінсько-правових засад протидії загрозам кібербезпеки в Україні: формування цілісної інституційної системи протидії загрозам кібербезпеки на чолі з РНБО, впровадження конкретних форм реагування на кіберзагрози (заходи кібероборони України, забезпечення безперервного здійснення контррозвідувальних заходів з виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних держав в кіберпросторі, застосування економічних, дипломатичних, розвідувальних заходів, залучення потенціалу приватного сектору), постійний розвиток активної політики співробітництва з Європейським Союзом задля розробки і впровадження спільних дій, спрямованих на протидію кіберзагрозам.

Висновок. Узагальнено викладено висновок про те, що сучасна Україна сформувала систему організаційно-правових засад попередження і протидії кіберзагрозам, які постають перед національним інформаційним середовищем. Задля моніторингу рівня їх ефективності запропоновано поглибити об'єднання зусиль представники юридичної науки, експертного середовища, працівників органів управління, Сектору безпеки і оборони задля оперативного вироблення спільних дієвих підходів до відвернення кіберзагроз.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Україна, кібербезпека, кіберзлочинність, європейська інтеграція, правова система, національна безпека, Європейський Союз, європейська кібербезпека.

Як цитувати: Передерій О.С. Організаційно-правові засади протидії загрозам кібербезпеки в аспекті європейської інтеграції України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 70-74. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-06>

In cites: O. S. Perederii (2025) Organizational and legal principles of countering cyber security threats in the aspect of Ukraine's European integration.. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 70-74. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-06> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасному світі питання, які пов'язані із убезпеченням кіберпростору від загроз і ризиків набули першочергової актуальності для самого широкого кола суб'єктів.

Усі, починаючи з приватних користувачів побутових гаджетів та фрілансерів і закінчуючи державами, міжнародними організаціями і транснаціональними корпораціями зацікавлені в існування ефективної системи попередження і реагування на порушення сталого режиму функціонування цифрового простору. Відповідно, зазначені питання постійно пере-

бувають у центрі уваги на самому найвищому політичному рівні. Теза з виступу Генерального секретаря ООН на дебатах високого рівня у Раді Безпеки ООН у червні 2024 р. про те, що небезпека використання цифрових технологій як зброї збільшується з кожним роком є як ніколи значущою [1].

Реалії сьогодення характеризуються зростанням кількості незаконних посягань на кібербезпеку у кожній державі світу. Так, лише в Україні в останні роки кількість виявлених кіберзлочинів збільшується в середньому на 2,5 тисячі в рік [2, с. 59].

Для України, як і для інших держав світу, забезпечення кібербезпеки і протидія кіберзлочинності в сучасних умовах є надзвичайно важливим завданням. Прикладний аспект цього надають прямі юридичні зобов'язання перед Європейським Союзом (далі – ЄС) щодо удосконалення державної політики у сфері юстиції, свободи і безпеки. Так, у ст. 22 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) визначено, що протидія кіберзлочинності є одним із ключових форматів посилення двостороннього, регіонального та міжнародного співробітництва України і ЄС [3]. Відповідно, розбудова ефективної національної організаційно-правової системи протидії загрозам кібербезпеки є конкретною передумовою прискорення входження України у склад ЄС. В зазначеному аспекті, актуальним науково-практичним завданням для вітчизняної юридичної науки є наукова розробка організаційно-правових засад протидії загрозам кібербезпеки і захист національного цифрового середовища.

Стан наукового дослідження теми.

Питання щодо організаційно-правових засад протидії загрозам кібербезпеки України у вітчизняній теоретичній юриспруденції потрапляло у центр уваги вітчизняних правників у різних конотаціях. Проте, наукова розробка питань забезпечення кібербезпеки в аспекті європейської інтеграції України є незначною. Інформаційним базисом для сформульованих у статті ідей і позицій стали положення нормативних актів про кібербезпеку, а також окремі наукові позиції таких вчених як Н. Лесько, А. Кириченко, С. Кіра, Ю. Онищенко, М. Сироватченко, та ін.

Метою дослідження є висвітлення організаційно-правових засад протидії загрозам кібербезпеки як умови прискорення процесів інтеграції України до ЄС.

Основні результати дослідження. Експертне середовище одностайне у тому, що Україна на сучасному етапі історії перебуває на передовій самої технологічної в історії нашої цивілізації кібервійни. Незважаючи на те, що постійні кібератаки агресора на державні органи України завдають значних збитків, а також акції з цілеспрямованої дезінформації українського суспільства негативно впливають на наше життя, їх можна використати для тестування нових ідей та технологій у галузі захисту інформації [4]. Поряд із пошуком технічних інновацій забезпечення кібербезпеки

України, набутий досвід спонукає також і правників формувати новітній ідейний базис для оновлення юридичної основи кіберзахисту національних інтересів. Це надає певного імпульсу правотворчим інституціям.

Станом на теперішній час, у правовій системі України кібербезпека є окремим правовим інститутом, який забезпечений значним переліком нормативних конструкцій. Слід відзначити, що цілеспрямована політика із правового забезпечення політики кібербезпеки в Україні розпочалася у 2016 р., коли Рада національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) уперше ухвалила Стратегію кібербезпеки, яка буда затверджена Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96 [5]. Реалізація стратегії мала свої позитивні результати. Зокрема, було оновлено нормативно-правову базу із забезпечення кібербезпеки, створено при РНБО Національний координаційний центр кібербезпеки, який розробляє найбільш актуальні рішення з питань кібербезпеки, налагодилася системна міжнародна співпраця з цих питань.

На виконання Стратегії було прийнято спеціалізований закон, який урегулював зазначений інститут. Так, у відповідності до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 р. № 2163-VIII кібербезпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [6]. Основою змісту забезпечення кібербезпеки у відповідності до згаданого закону є комплексна протидія кіберзагрозам, тобто наявним або потенційно можливим явищам і чинникам, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у кіберпросторі, справляють негативний вплив на стан інфраструктури об'єктів кібербезпеки.

Разом із тим, станом на 2021 р. стало очевидним, що Стратегія кібербезпеки 2016 р. потребувала оновлення через низку соціальних, організаційних, технічних і політико-правових причин. Зокрема – документ зразка 2016 р. не враховував положення прийнятої у грудні 2020 р. Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття (далі – Стратегія на десятиліття) [7]. Так, ЄС у Стратегії десятиліття, на основі комплексного прогнозування, визначив кілька найбільш небезпечних загроз кібербез-

пеці та магістральних заходів протидії ним. Базовою засадою зазначеного документа є те, що «кібербезпека є невід'ємною частиною безпеки європейців» і громадяни держав-членів ЄС мають право на гарантії захисту від кіберзагроз. Покращення кібербезпеки є надзвичайно важливим для забезпечення довіри людей у ЄС до інновацій, взаємозв'язку та автоматизації, отримання вигід від них, а також для захисту основних прав і свобод, зокрема права на приватність та захист персональних даних, а також свободу вираження поглядів та інформації. Саме зазначені положення можна вважати визначальним для України з огляду на інтеграцію України до правового простору ЄС в цілому і приведення концепції національної державної політики у відповідність до загальноєвропейських правових нормативів у зазначеній сфері. Через це у серпні 2021 р. Указом Президента України було введено у дію нову Стратегію кібербезпеки України [8].

Стратегія кібербезпеки України визначає діяння, які визначаються як загрози кібербезпеці України:

— постійні агресія Російської Федерації проти України у кіберпросторі (Росія невпинно нарощує арсенал кіберзброї наступального призначення, постійно здійснює кібердиверсії на інформаційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури з метою виведення їх з ладу, отримання прихованого доступу і контролю, здійснення розвідувальної та розвідувально-підривної діяльності, реалізує спеціальні інформаційні операції з метою маніпулятивного впливу на населення, втручання у політичні процеси та дискредитації української державності);

— кіберзлочинність (поширення використання кіберпростору для вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, торгівлею людьми, незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших предметів і речовин, які загрожують життю та здоров'ю людей);

— організовані та спонсоровані урядами інших держав кібератаки, що пов'язані з викраденням у політичних, економічних або військових цілях чутливої інформації (кібершпигунство) та здійсненням розвідувально-підривної діяльності (являють собою продов-

жувані у часі тривалі дії, що ускладнює їх попередження, виявлення та нейтралізацію);

— використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму, фінансової та іншої підтримки терористичної діяльності.

Відзначимо, що зазначені загрози сформульовані РНБО України на основі європейської Стратегії десятиліття. Це забезпечує досягнення загальноєвропейського колективного ситуативного усвідомлення кіберзагроз. Прикметною особливістю Стратегії кібербезпеки 2021 р. є визначення основних управлінсько-правових засад протидії загрозам кібербезпеки. Узагальнюючи основні положення документу, виокремимо базові з них.

Так, першою засадою є формування цілісної інституційної системи протидії загрозам кібербезпеки. Так, реалізація Стратегії безпосередньо здійснюється Національним координаційним центром кібербезпеки РНБО, основними суб'єктами забезпечення національної системи кібербезпеки, Міністерством закордонних справ України, Міністерством цифрової трансформації України, Міністерством освіти і науки України та іншими суб'єктами забезпечення кібербезпеки в межах їх компетенції. Діяльність зазначеної системи органів здійснюється під координацією Президента України та РНБО. Саме РНБО здійснює розроблення планових заходів, які необхідні для забезпечення національних інтересів у сфері кібербезпеки, захисті інформаційної національної інфраструктури. У зазначеному контексті слід погодитися з деякими науковцями, які РНБО у питаннях забезпечення кібербезпеки відводять роль координаційного і інформаційно-аналітичного хабу у системі органів державної влади [9, с. 318].

Другою засадою є формування на управлінському рівні конкретних форм реагування на кіберзагрози. Зокрема, це забезпечення дієвої кібероборони України (кадровий і технологічний розвиток підрозділів з повноваженнями ведення збройного протистояння в кіберпросторі, регулярне вдосконалення зазначених структур), забезпечення безперервного здійснення контррозвідувальних заходів з виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних держав, забезпечення набуття правоохоронними органами та державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями спроможностей для мінімізації загроз кіберзлочинності, посилення їх технологічного і кадрового потенціалу для проведення превентивних заходів та розслідування кіберзлочинів,

розвиток асиметричних інструментів стримування агресивних дій у кіберпросторі проти України шляхом застосування економічних, дипломатичних, розвідувальних заходів, а також залучення потенціалу приватного сектору. Так, сьогодні у системі Збройних Сил України функціонують кібервійська і, як справедливо зазначає Н. Лесько, такі підрозділи постійно перебувають на етапі формалізації у правовому полі та складаються як із самоорганізованих добровольців, так і представників різних держорганів [10, с. 225].

Третьою засадою є проведення і постійний розвиток активної політики співробітництва з Європейським Союзом задля розробки і впровадження спільних дій, спрямованих на протидію кіберзагрозам. Так, розділ 7 Стратегії кібербезпеки 2021 р. передбачає необхідність поглиблення євроінтеграційних процесів шляхом уніфікації підходів, методів і засобів забезпечення кібербезпеки з усталеними практиками ЄС, вжиття узгоджених з європейськими партнерами заходів, спрямованих на посилення кіберстійкості України, розвиток спроможностей національної системи кібер-

безпеки та захист національних інтересів у кіберпросторі. У період 2022-2025 рр. Україна зробила колосальний крок уперед в аспекті поглиблення міжнародного співробітництва не лише з ЄС, а й з іншими стратегічними партнерами держави включаючи зарубіжні країни і військово-політичні блоки (НАТО).

Висновки. Україна станом на 2025 р. сформувала систему організаційно-правових засад попередження і протидії кіберзагрозам, які постають перед національним інформаційним середовищем. Представники юридичної науки, експертне середовище, працівники органів управління та, зокрема, Сектору безпеки і оборони, мають постійно тримати діалог задля оперативного вироблення спільних дієвих підходів до відвернення кіберзагроз. Від цього безпосередньо залежить ефективність національної економіки, динаміка гуманітарних процесів у суспільстві, стан правопорядку у державі та рівень захисту прав і свобод особи. Лише за таких умов Україна розширюватиме вікно можливостей для входження у загальноєвропейський цифровий простір з метою набуття членства у ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Небезпека використання цифрових технологій як зброї зростає – Генсек ООН: повідомлення від 20.06.2024 р. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3877104-nebezpeka-vikoristanna-cifrovih-tehnologij-ak-zbroi-zrostaе-gensek-oon.html> (дата звернення: 02.04.2025)
2. Онищенко Ю., Герасимюк В. Проблеми забезпечення кібербезпеки як складової публічної безпеки. URL: chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/26_11_2019/pdf/15.pdf (дата звернення: 01.04.2025)
3. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014 р. № 40. Стаття 2021
4. Кириченко А. Кібербезпека в Україні: шляхи розвитку та можливості: 03.05.2023 р. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3704093-kiberbezpeka-v-ukraini-slahi-rozvitku-ta-mozlivosti.html> (дата звернення: 02.04.2025)
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016. Офіційний вісник Президента України. 2016. № 10. Ст. 198
6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 403
7. The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=72164 (дата звернення: 01.04.2025)
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 70. Ст. 4417
9. Сироватченко М. Правові аспекти забезпечення кібербезпеки в Україні: сучасні виклики та роль національного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». Т. 11. № 1(41). С. 314-320.
10. Лесько Н. В., Кіра С. О. Кібербезпека як частина національної безпеки України в умовах війни. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2023. № 5. С. 224-226. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/55> (дата звернення: 29.03.2025)

Стаття надійшла до редакції 15.03.2025

Стаття рекомендована до друку 17.05.2025

O.S. PEREDERII

PhD (Law), associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines

E-mail: perederii@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF COUNTERING CYBER SECURITY THREATS IN THE ASPECT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.

ANNOTATION. *Introduction.* The article substantiates the importance of studying the issues of ensuring the security of the national cyberspace. The content of the main organizational and legal principles of countering cyber security threats in modern Ukraine is highlighted.

Summary of the main results of the study. Based on the analysis of the current legislation of Ukraine on ensuring the security of cyberspace, as well as a generalization of the provisions of the documents of the National Security and Defense Council of Ukraine on cybersecurity, the main threats to national cyberspace are identified. In particular, these are the constant aggression of the Russian Federation against Ukraine in cyberspace, the growth of the level of cybercrime, cyber espionage, intelligence and subversive activities, and the use of cyberspace by terrorist organizations to commit acts of cyberterrorism.

The author's version of the systematization of the administrative and legal principles of countering cybersecurity threats in Ukraine is presented: the formation of a holistic institutional system for countering cybersecurity threats led by the National Security and Defense Council, the implementation of specific forms of response to cyber threats (cyber defense measures of Ukraine, ensuring the continuous implementation of counterintelligence measures to detect, prevent and terminate intelligence and subversive activities of foreign states in cyberspace, the use of economic, diplomatic, intelligence measures, and the involvement of the potential of the private sector), the constant development of an active policy of cooperation with the European Union to develop and implement joint actions aimed at countering cyber threats.

The provisions of the EU Cybersecurity Strategy for 2020-2030 are analyzed in terms of borrowing its provisions into regulatory documents on the prevention of cyber threats at the national level.

Conclusion. The conclusion is summarized that modern Ukraine has formed a system of organizational and legal principles for preventing and countering cyber threats that face the national information environment. In order to monitor the level of their effectiveness, it is proposed to deepen the joint efforts of representatives of legal science, the expert community, employees of government bodies, the Security and Defense Sector in order to promptly develop joint effective approaches to preventing cyber threats.

KEY WORDS: *Ukraine, cybersecurity, cybercrime, European integration, legal system, national security, European Union, European cybersecurity.*

REFERENCES

1. The danger of using digital technologies as weapons is growing - UN Secretary General: message dated 06/20/2024. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3877104-nebezpeka-vikoristanna-cifrovih-tehnologij-ak-zbroi-zrosta-gensek-on.html> (date of access: 02.04.2025) (in Ukrainian)
2. Onyshchenko Yu., Herasymiuk V. Problems of ensuring cybersecurity as a component of public security. URL: chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/26_11_2019/pdf/15.pdf (data zvernennia: 01.04.2025) (in Ukrainian)
3. On the ratification of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand: Law of Ukraine dated 16.09.2014 No. 1678-VII. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2014. № 40. Art. 2021 (in Ukrainian)
4. Kyrychenko A. Cybersecurity in Ukraine: development paths and opportunities: 03.05.2023 r. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3704093-kiberbezpeka-v-ukraini-slahi-rozvitku-ta-mozlivosti.html> (date of access: 02.04.2025) (in Ukrainian)
5. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated January 27, 2016 "On the Cybersecurity Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine. 2016. March 15. No. 96/2016. *Official Gazette of the President of Ukraine*. 2016. No. 10. Art. 198 (in Ukrainian)
6. On the basic principles of ensuring cybersecurity in Ukraine: Law of Ukraine dated October 5, 2017 No. 2163-VIII. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2017. No. 45. Art. 403 (in Ukrainian)
7. The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=72164 (date of access: 01.04.2025) (in Ukrainian)
8. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 14, 2021 "On the Cybersecurity Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine dated August 26, 2021 No. 447/2021. *Official Gazette of Ukraine*. 2021. No. 70. Art. 4417 (in Ukrainian)

9. Syrovatchenko M. Legal aspects of ensuring cybersecurity in Ukraine: modern challenges and the role of national legislation. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: "Legal Sciences"*. Vol. 11. No. 1(41). P. 314-320. (in Ukrainian)

10. Lesko N. V., Kira S. O. Cybersecurity as a part of the national security of Ukraine in times of war. *Legal Electronic Scientific Journal*. 2023. No. 5. P. 224-226. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/55> (date of access: 29.03.2025) (in Ukrainian)

The article was received by the editors 15.03.2025

The article is recommended for printing 17.05.2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-07>

УДК 342.5:341.217(4-672ЄС):321.7

М. М. ВОРОНОВ

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри конституційного і муніципального права

E-mail: markvoronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ І ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ:
СУТНІСТЬ, МЕЖІ І НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті здійснено комплексне дослідження прямих і партисипативних (демократії участі) моделей демократії у контексті сучасного Європейського Союзу та його держав-членів. Автор обґрунтовує актуальність теми через посилення демократичного дефіциту, зростання недовіри до політичних еліт та виклики багаторівневого врядування, що актуалізують потребу в інноваційних підходах до залучення громадян у процеси прийняття політичних рішень. Підкреслено, що європейський досвід особливо цінний для аналізу сучасних форм громадянської участі, оскільки протягом останніх десятиліть у країнах ЄС та на рівні самого Союзу запроваджено широкий спектр інструментів прямої демократії (референдуми, громадянські ініціативи) та демократії участі (громадянські асамблеї, партисипативне бюджетування, Європейська громадянська ініціатива).

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті окреслено теоретичні підвалини обох моделей, проведено їх класифікацію, розкрито базові інституційні механізми, а також здійснено історико-правовий аналіз еволюції інструментів прямої та партисипативної демократії від античних часів до сучасного європейського контексту. Особливий акцент зроблено на аналізі нормативного закріплення механізмів участі у договорах ЄС (зокрема, статтях 10 і 11 Договору про Європейський Союз), національних конституціях держав-членів, а також рекомендаціях Ради Європи та Венеційської комісії (Кодекс належної практики проведення референдумів, 2007). Наведено аналіз класичних і сучасних наукових підходів, обґрунтовано значення партисипативної демократії як еволюційного етапу розвитку політичних систем. Розглянуто емпіричні приклади проведення національних референдумів щодо питань ЄС (зокрема, Brexit, ратифікація Маастрихтського договору, Угода про асоціацію Україна–ЄС), функціонування громадянських асамблей і впливу Європейської громадянської ініціативи. Основні результати дослідження полягають у виявленні ключових тенденцій розвитку демократії участі у ЄС: зростання ролі інклюзивних і деліберативних форматів залучення громадян; поступова інтеграція інструментів прямої демократії в рамках представницьких систем; розширення цифрових практик громадянської участі (онлайн-консультації, електронні платформи); визнання принципу участі на рівні європейських договорів та національних конституцій.

Висновок. Підкреслюється, що інтеграція моделей прямої та демократії участі має стати стратегічним напрямом розвитку сучасних політичних систем Європи. Автор доводить необхідність гармонійного поєднання представницьких, прямих та партисипативних інструментів для подолання демократичного дефіциту, підвищення легітимності та ефективності управління. Зроблено висновок, що майбутнє демократії у ЄС залежить від здатності інституцій адаптувати механізми участі до нових суспільних викликів, забезпечити реальну інклюзивність, відкритість і дієвий вплив громадян на формування політики. Результати дослідження можуть бути використані як для подальших наукових розробок, так і для вдосконалення практики врядування у країнах Європейського Союзу та на рівні європейських інституцій.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конституційне право, пряма демократія, демократія участі, Європейський Союз, референдум, громадянська ініціатива, громадянські асамблеї, партисипативне бюджетування, багаторівневе врядування

Як цитувати: Воронов М.М. Пряма демократія і демократія участі в Європейському Союзі: сутність, межі і нормативне забезпечення *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2025. № 39. С. 76-89. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-07>

In cites: Voronov M.M. (2025). Direct and Participatory Democracy in the European Union: Essence, Limits and Regulatory Support *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (39), P. 76-89. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-07> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасному світі демократичне врядування перебуває під значним тиском через зростання недовіри до політичних еліт, кризи представницьких інституцій та поширення феномену «дефіциту демократії» в багаторівневих системах, таких як Європейський Союз (ЄС). У відповідь на ці виклики все більшої популярності набувають альтернативні моделі громадянської участі в процесі вирішення питань державного значення — пряма і демократія участі (партисипативна демократія), які прагнуть розширити залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень, виходячи за межі традиційних виборчих механізмів. Європейський контекст є особливо значущим для аналізу цих моделей, оскільки останні десятиліття характеризуються впровадженням широкого спектру інструментів прямої та демократії участі на рівні ЄС та держав-членів. З огляду на ці тенденції, порівняльний аналіз теоретичних засад, механізмів реалізації, а також викликів і потенціалу обох моделей демократії має надзвичайно важливе значення для науки конституційного права і практики публічного врядування.

Незважаючи на стрімкий розвиток інститутів прямої демократії та демократії участі в європейських країнах і на рівні ЄС, у науковій літературі та політичній практиці зберігається низка суперечливих питань, пов'язаних із їх впровадженням, ефективністю та впливом на якість демократичного врядування. Насамперед, дискусійними залишаються такі проблеми: а) про спроможність прямих демократичних інструментів (референдуми, ініціативи, відкликання посадовців) дійсно підвищити рівень демократичної легітимності, або створити загрозу ризиків тиранії більшості, популізму та маніпуляцій; б) про межі і можливості демократії участі щодо забезпечення справжньої інклюзивності та ефективності в процесі прийняття рішень; в) про можливість гармонійного балансу між представницькими, прямими та партисипативними формами демократії для подолання демократичного дефіциту й підвищення довіри до інституцій. Тому комплексне дослідження теоретичних основ, практичного досвіду та основних проблем реалізації прямої й демократії участі дозволить глибше зрозуміти їх потенціал та обмеження в сучасних політичних системах.

Стан опрацювання проблеми. У статті проблема співвідношення та ефективності

прямих і партисипативних моделей демократії розкривається на основі широкої міждисциплінарної доктрини та ґрунтується як на сучасних, так і класичних підходах провідних науковців. Теоретичне підґрунтя складають праці Ж.-Ж. Руссо [1], Дж. С. Мілля [2], А. де Токвіля [3], К. Пейтмен [4], Б. Барбера [5], К. Марксена [6], Д. Драйзека [7], Д. Фішкіна [8], Г. Сміта [9]. Практичні кейси та емпіричний матеріал почерпнуто з аналітичних звітів Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Європейської комісії та Венеційської комісії Ради Європи [10].

Українська правова та політологічна наука також зробила певний внесок у розробку проблематики прямої демократії і демократії участі. Йдеться, про наукові і аналітичні дослідження Абрам'юка І. [11;12], Нестеровича В.Ф. [13], Дзюбенко Ю.М. [14], Пехник А.В. [14], Ставнійчук М. [15], Ткачука А.Ф. [12;16]

Отже, у статті ґрунтовно опрацьовано як класичну, так і сучасну наукову літературу з проблем прямої демократії й демократії участі, із залученням праць провідних зарубіжних та українських вчених. Такий підхід забезпечує всебічне розкриття предмета дослідження та сприяє формулюванню науково обґрунтованих висновків щодо можливостей, меж, викликів і перспектив інтеграції прямих та партисипативних моделей у сучасні політичні системи.

Метою даного дослідження є здійснення порівняльного аналізу прямих і партисипативних моделей демократії, виявлення їхніх теоретичних засад, меж, інституційних механізмів, переваг і обмежень, а також оцінка особливостей впровадження та впливу цих моделей на розвиток демократичного врядування в країнах ЄС.

Методи дослідження. У процесі дослідження прямих і партисипативних моделей демократії було використано комплекс сучасних наукових методів, що забезпечило всебічність та об'єктивність отриманих результатів. Ключовим виступив порівняльно-правовий метод, який дозволив здійснити системне зіставлення теоретичних засад, інституційних механізмів і практичного функціонування обох моделей як у державах-членах ЄС, так і на рівні самого ЄС. Для поглибленого розуміння нормативних підходів застосовано аналіз міжнародних договорів, законодавства ЄС (зокрема, Лісабонського договору, статей 10 і 11 Договору про Європейський Союз (ДЄС)),

національних конституцій, а також офіційних звітів та рекомендацій органів ЄС і Ради Європи.

Історико-правовий метод дав змогу простежити еволюцію інститутів прямої демократії і демократії участі, визначити ключові етапи становлення цих ідей у європейській політичній та правовій думці, з особливим акцентом на період 1990–2025 років. Використання системного підходу дозволило розглядати досліджувані моделі як невід’ємну частину сучасних політичних систем, у тісному взаємозв’язку з інститутами представницької демократії, громадянського суспільства та політико-правовою культурою.

Аналіз і узагальнення сучасної наукової літератури, монографій і статей провідних українських, європейських та міжнародних дослідників забезпечили комплексне висвітлення основних теоретичних підходів, а також критичних зауважень щодо функціонування механізмів прямої демократії і демократії участі. Емпіричний аналіз, зокрема застосування методу case study, дозволив проаналізувати конкретні приклади впровадження інструментів громадської участі (референдуми, громадянські асамблеї, Європейська громадянська ініціатива, бюджети участі тощо) в країнах ЄС, оцінити їх ефективність, практичні виклики та вплив на суспільне життя.

Отже, сукупність використаних методів забезпечила наукову обґрунтованість висновків, сприяла глибокому і різносторонньому аналізу предмета дослідження та дозволила дати цілісну оцінку перспектив розвитку прямих і партисипативних форм демократії у сучасних політичних системах.

Виклад основного матеріалу. Пряма демократія і демократія участі є двома моделями залучення громадян, які виходять за межі традиційного представницького врядування. У сучасній теорії й практиці демократії пряма демократія й демократія участі постали як важливі парадигми, що прагнуть розширити участь громадян поза межами періодичних виборів. Під прямою демократією зазвичай розуміють механізми, за допомогою яких самі громадяни ухвалюють рішення щодо законів і політик, переважно через референдуми або ініціативи, без передачі повноважень обраним представникам [17, с. 6]. Натомість демократія участі охоплює ширший спектр процесів, які дозволяють громадянам постійно брати актив-

ну участь у врядуванні та прийнятті рішень, акцентуючи увагу на внеску, деліберації та співпраці, а не лише на голосуванні [18, с. 22]. Ці моделі набули популярності як реакція на вади представницької демократії, зокрема розчарування суспільства політичними елітами та «дефіцит демократії» у багаторівневих системах управління, як-от Європейський Союз [6, с. 333].

Слід зазначити, що європейський контекст є цінною лабораторією для порівняння прямої і партисипативної демократії. Починаючи з 1990-х років, багато європейських держав і сам ЄС експериментували з інструментами прямої демократії (наприклад, національні референдуми щодо договорів ЄС або політичних курсів) та з механізмами демократії участі (громадські консультації, громадянські асамблеї, Європейська громадянська ініціатива (ЄГІ), передбачена Лісабонським договором). Ці тенденції супроводжувалися науковими дискусіями. Науковці досліджували, як такі практики можуть узгоджуватися з конституційними системами та захистом прав меншин. Водночас критики таких демократій застерігають від потенційних загроз, а саме: пряма демократія може призводити до переважання більшості або популізму, а демократія участі може бути нестійкою або підпадати під домінування найактивніших соціальних груп.

Пряму демократію, яку іноді називають «чистою демократією», розглядають як форму правління, за якої громадяни безпосередньо ухвалюють рішення щодо суспільно важливих питань [17, с. 7]. На відміну від представницької демократії, де обрані посадовці здійснюють владу від імені народу, пряма демократія передбачає, що прийняття законів та політик здійснюється безпосередньо громадянами. Історично витоки прямої демократії зазвичай пов’язують зі Стародавніми Афінами, де громадяни (хоча й обмежене коло населення) збиралися на Народних Зборах для голосування з приводу законів і важливих державних рішень. Афінська модель асамблейної демократії є архетипічним прикладом здійснення суверенної влади громадянами без посередництва представників [19]. Невеликий масштаб поліса дозволяв особисте обговорення і прийняття рішень більшістю, тобто риси, що згодом стали взірцем для демократичної теорії.

У сучасній політичній думці Ж.-Ж. Руссо часто вважається інтелектуальним бать-

ком прямої демократії. Суверенітет належить загальній волі народу й не може бути переданий представникам У той момент, коли народ дозволяє себе представляти – він уже не є вільним [1, с.78]. Така позиція засвідчує, що для Ж.-Ж. Руссо справжня демократія має бути безпосередньою. Мислителі доби Просвітництва й модерної доби по-різному сприймали ідеї Ж.-Ж. Руссо. Зокрема, Ш.-Л. Монтеск'є застерігав від загроз неконтрольованого правління більшості у безпосередніх асамблеях, а Д. С. Мілль визнавав освітню цінність участі громадян, однак сумнівався у практичності прямого національного законодавства [18, с. 24]. Попри ці застереження, руссоїстський ідеал значно вплинув на демократів-теоретиків, які прагнули зберегти громадян як центральну ланку політичної системи.

Принципи прямої демократії наголошують на непосредній владі громадян у процесі прийняття рішень. Основні інструменти включають: а) референдуми, які дозволяють вирішувати актуальні питання політики чи зміни до конституції шляхом на загального голосування; б) громадянські ініціативи регламентують можливість громадян виносити законопроекти або зміни до конституції на розгляд шляхом збору підписів; в) процедури відкликання, які дозволяють громадянам достроково зняти з посади виборного представника шляхом голосування. Ці механізми покликані забезпечити, щоб врядування відповідало прямій згоді або незгоді керованих. Найсильніше нормативне обґрунтування прямої демократії полягає в тому, що вона підвищує демократичну легітимність рішень, оскільки вони спираються на чітко виражену волю народу. Водночас вона є засобом контролю за представницькими інститутами. Якщо обрані посадовці відходять від волі виборців, механізми прямої демократії дають змогу це виправити, через скасування законів або ініціювання нової політики.

Багато теоретичних аргументів на захист прямої демократії виникають «як реакція на недоліки представницьких систем і теоретичні обмеження ліберальної демократії» [20, с.150]. Іншими словами, пряму демократію часто пропонують як засіб відчуження громадян, коли парламенти або уряди сприймаються як неслухняні або елітарні. Принцип підзвітності також посилюється, тобто виборні посадовці мають враховувати, що громадяни можуть

скасувати їхні рішення або обійти їх через ініціативу. Один із дослідників зауважив, що в сучасних умовах пряма демократія найчастіше є «окремим інструментом прийняття рішень у ширшій системі представницької демократії». Цей факт спонукав теоретика Т. Шиллера описати пряму демократію як «природну основу» теорій демократії участі – не як заперечення представництва, а як його розширення. Якщо демократія участі забезпечує нормативне обґрунтування ширшої участі громадян, то пряма демократія надає конкретні механізми для втілення цієї участі в процесі ухвалення рішень [19].

Демократія участі є моделлю демократії, що передбачає широке залучення громадян до процесів врядування, виходячи за межі участі у виборах і включаючи деліберацію, консультації та спільне ухвалення рішень у публічних справах. Якщо пряма демократія зосереджується на самому акті ухвалення конкретних рішень шляхом загального голосування, то демократія участі охоплює ширший спектр дій, через які громадяни можуть перманентно впливати на ухвалення рішень і формувати політику. Теоретичні підвалини цієї моделі походять із традиції політичної думки, що наголошує на розширенні повноважень індивіда в громадянському житті та прагне скоротити дистанцію між державою та суспільством.

Першими інтелектуальними передвісниками демократії участі вважають не лише ідеї Ж.-Ж. Руссо про активний суверенітет громадян, але й праці Д. С. Мілля та Дж. Д. Г. Коула. Д. С. Мілль у своїх працях про представницьке управління виступав за участь громадян на місцевому рівні та в громадських об'єднаннях як засіб громадянського виховання і формування політичної свідомості. Він вважав, що практикування самоврядування в «нижчих рівнях влади» (наприклад, у муніципалітетах) готує громадян до активнішої участі на національному рівні. Британський мислитель початку ХХ століття Дж. Д. Г. Коул просував ідею гільдійського соціалізму, своєрідної форми індустріальної демократії, та виступав за участь працівників у процесах економічного ухвалення рішень, а також за децентралізоване управління. Ці ранні підходи підготували ґрунт для подальших теоретичних розробок [18, с.22].

Сучасна теорія демократії участі отримала величезний поштовх в 1960–1970-х ро-

ках в умовах зростаючої критики елітаризму та технократизму в ліберальних демократіях. Значний науковий внесок внесли К. Пейтмен і Б. Барбер. У своїй праці «Participation and Democratic Theory» 1970 року К. Пейтмен виклала класичне нормативне обґрунтування демократії участі. Вона стверджувала, що участь має не лише інструментальну цінність (вплив на результати), а й глибоку освітню функцію: участь у прийнятті рішень допомагає людям розвивати здатність до раціонального мислення, підвищує політичну самосвідомість і соціалізує їх у нормах демократичного співжиття. К. Пейтмен виділила три ключові функції участі: а) освітня (educative) – громадяни набувають навичок і громадянських чеснот шляхом практики врядування; б) інтегративна (integrative) – участь сприяє формуванню почуття спільноти та єдності цілей; в) легітимізаційна (legitimizing) – рішення, до яких залучено громадян, легше сприймаються та визнаються суспільством [4, с. 30]. К. Пейтмен та інші дослідники спиралися на психологічні та соціологічні інсайти, припускаючи, що демократична система, в якій участь є повсюдною, формує більш відповідальних, поінформованих і суспільно зорієнтованих громадян. Тому демократія участі постає не лише як механізм ухвалення рішень, але і як процес, що трансформує індивідів, перетворюючи пасивних підданих на активних громадян.

Б. Барбер запропонував власне бачення демократії як процесу, в якому громадяни постійно беруть участь у формуванні спільного життя. Він увів поняття «сильної демократії», під якою розумів політику як діяльність, яку здійснюють самі люди, а не яка здійснюється для них.

Інакше кажучи, ідеться про врядування через безпосередню участь громадян у деліберативних форумах і місцевих радах, а не про епізодичне голосування в ролі спостерігачів. Б. Барбер підтримав думку, що через «спільне бачення й спільну справу» людина стає громадянином, підкреслюючи важливість громадянських чеснот у партисипативній демократії [5, с. 115].

Уявляється, що Б. Барбер і К. Пейтмен виходили за межі державних інституцій, наголошуючи, що структури участі в робочих колективах, районах та школах здатні сприяти розвитку демократичних навичок і впровадженню демократії в повсякденне життя.

Демократія участі виступає важливою альтернативою та доповненням до традиційної представницької моделі, формуючи нові стандарти залучення громадян до процесів ухвалення рішень на різних рівнях врядування. Одним із ключових принципів демократії участі є інклюзивність, що передбачає залучення до політичного процесу максимально широкого кола громадян, а також представників організованого громадянського суспільства. Саме інклюзивний підхід дає змогу враховувати позиції й інтереси соціальних груп, які традиційно залишалися поза межами політичної еліти, підвищуючи легітимність прийнятих рішень та рівень довіри до інституцій. Другим фундаментальним принципом є деліберативна практика, тобто наголос на якісному, аргументованому та структурованому обговоренні, яке передбачає відкритий діалог, дебати й спільний пошук рішень у межах громадських асамблей, форумів або інших інституційних форматів. Деліберативна практика дозволяє враховувати різноманіття точок зору та забезпечує більш обґрунтоване, справедливе прийняття рішень. Третім принципом виступає децентралізація, яка виражається у перенесенні прийняття рішень на той рівень, який є найближчим до громадян, тобто застосування принципу субсидіарності. Це означає розширення повноважень місцевих громад, активізацію участі громадян у вирішенні локальних питань, що сприяє зміцненню місцевої демократії та формуванню стійких горизонтальних зв'язків у суспільстві. Насамкінець, не менш важливим є принцип надання реального впливу, тобто створення таких процедур і механізмів, які забезпечують громадянам не лише право брати участь у публічних консультаціях, але й реальну можливість впливати на остаточні рішення. Це може бути досягнуто шляхом юридичного закріплення обов'язковості врахування пропозицій громадськості, організації процесів спільного ухвалення рішень або делегування частини владних повноважень безпосередньо громадянам. Отже, основні принципи демократії участі мають забезпечувати новий рівень якості демократичного процесу, підвищують його прозорість, ефективність і відповідальність перед суспільством.

Демократія участі це не окрема інституція, а певний процес, який може бути вбудований у різні форми управління. Вона може реалізовуватись через дорадчі органи, зустрічі у

форматі «таун хол» (це спосіб організації публічної зустрічі або обговорення, під час якої громадяни (учасники) мають можливість безпосередньо ставити питання, висловлювати думки та дискутувати з посадовцями, експертами або іншими учасниками щодо важливих суспільних питань), бюджети участі, громадянські журі, референдуми (що частково перетинаються з прямою демократією) та інші механізми, які інтегрують громадську думку в процес врядування на всіх рівнях.

Важливим варіантом або суміжною парадигмою є деліберативна демократія, яку розвивали такі теоретики, як Д. Фішкін і Д. Драйзек. Деліберативна демократія фокусується на якісному обговоренні та раціональному аргументуванні в межах демократичної участі. Поділяючи з партисипативною демократією мету глибшого залучення громадян, вона водночас акцентує на структурованій, раціональній формі обговорення, що покликана забезпечити більш обґрунтовані та раціональні рішення.

Фактично, деліберативна демократія стала як підрозділ теорії партисипативної демократії, підкреслюючи, що просто збільшити участь недостатньо — вирішальне значення має форма участі: осмислена й діалогічна, а не емоційна чи маніпулятивна. У 1990–2000-х роках у науковому дискурсі почали говорити про «партисипативно-деліберативний поворот» у теорії демократії, який передбачає поєднання цих концепцій [7;27]. Наприклад, деліберативні опитування Д. Фішкіна та численні моделі громадянських асамблей є практичними формами демократії участі з деліберативним забарвленням [8, с.20]. Європейські правники зауважують, що визнання демократії участі в Лісабонському договорі супроводжувалося зусиллями зі створення деліберативних форматів діалогу громадянського суспільства на рівні ЄС [6, с. 335]. Отже, теоретична основа демократії участі базується на переконанні, що демократія має бути не лише формою врядування, а й способом життя. Дана модель виходить з того, що стан демократії покращується тоді, коли якомога більше громадян активно беруть у ній участь не лише тому, що рішення більше відображають суспільну волю, а й тому, що сам процес участі має освітній, інтегруючий і згуртовуючий ефекти.

Попри те, що пряму демократію та демократію участі часто розглядають як взаємо-

пов'язані концепції, ці моделі не є тотожними. Вони відрізняються як за змістом, так і за практичними інструментами реалізації. Їх об'єднує прагнення розширити роль громадян у демократичних процесах і подолати обмеження класичної представницької демократії, однак кожна з них має власну методологію та філософію залучення. Пряма демократія передбачає надання громадянам можливості ухвалювати ключові політичні рішення безпосередньо, зокрема за допомогою референдумів, плебісцитів, народних ініціатив та процедур відкликання. Основна ідея цієї моделі полягає у тому, що народ виступає як найвища влада, яка самостійно затверджує або відхиляє важливі законодавчі чи політичні пропозиції. Такі інструменти прямої демократії мають, як правило, епізодичний характер і застосовуються до окремих, суспільно значущих питань. Зазвичай роль громадян тут полягає у винесенні остаточного вердикту щодо конкретного рішення, що підкреслює їхню суверенність, але не забезпечує постійної, системної участі у політичному процесі.

Натомість демократія участі є поняттям ширшим і динамічнішим, яке охоплює всі форми залучення громадян до політики не лише на стадії ухвалення рішень, а й на етапах їхньої розробки, реалізації та моніторингу. Громадяни можуть брати участь у публічних консультаціях, громадських асамблеях, дорадчих органах, партисипативному бюджетуванні, деліберативних форумах тощо. Ця модель ґрунтується на ідеї постійного, інституційно закріпленого діалогу між суспільством і владою, де участь не обмежується епізодами прямого голосування, а стає невід'ємною складовою демократичного врядування. Важливо підкреслити, що демократія участі включає в себе інструменти прямої демократії, але не зводиться лише до них. Її ключова відмінність проявляється у забезпеченні регулярної та змістовної взаємодії громадян із владою, що сприяє формуванню політичної культури відповідальності, підвищенню прозорості процесу прийняття рішень і легітимності державної політики. На практиці ці моделі часто перетинаються. Наприклад, широке громадське обговорення може передувати референдуму, а результати референдуму в подальшому моніторитись або імплементуватись з використанням партисипативних механізмів. Тобто, теоретично демократія участі є ширшою і гнучкі-

шою. Її завдання полягає не лише у прийнятті “остаточного рішення”, а у забезпеченні сталого та якісного залучення громадян на всіх етапах політичного циклу. Саме завдяки цьому демократія участі вважається сучасною відповіддю на певну кризу традиційної представницької моделі, сприяє розвитку громадянського суспільства та забезпечує ефективний громадський контроль за владою.

Інтеграція моделей прямої та демократії участі в управління в Європі відбувається поступово і досі перебуває в процесі розвитку. Правова й політична система ЄС, зокрема, повинна була адаптуватися до зростаючого тиску щодо більшої участі громадян. Це обговорення узагальнює, як впровадження цих моделей вплинуло на демократію ЄС і які виклики залишаються. Як пряма, так і демократія участі в Європі зазвичай впроваджуються як доповнення до представницьких інституцій, а не як їх заміна. ЄС залишається фундаментально представницькою системою (з Європейським парламентом, Радою ЄС тощо), а держави-члени є парламентськими або напівпрезидентськими демократіями. Положення договорів (статті 10 і 11 ДЕС) чітко визначають партисипативні й прямі елементи як додаткові: стаття 10(1) ДЕС зазначає, що «функціонування Союзу ґрунтується на представницькій демократії», хоча у статтях 10(3) і 11 далі розкриваються партисипативні аспекти [21]. Це відображає консенсус, що легітимність випливає з виборів, але може бути підсилена участю громадян.

На практиці ЄС виявив, що залучення громадян до формування порядку денного (через ЄГІ або діалоги) може надати цінну інформацію та легітимність, однак остаточні рішення все одно ухвалюються у звичному законодавчому порядку. Можна сказати, що формується багатоканальна демократія, де громадяни мають кілька точок входу: вони голосують за представників, можуть безпосередньо голосувати з деяких питань на національному рівні, можуть брати участь у формуванні пропозицій і долучатися до публічного дискурсу, що впливає на посадовців.

Одним із головних стимулів для проведення партисипативних реформ стало прагнення підвищити рівень громадської довіри до інституцій ЄС. Існують емпіричні докази того, що коли люди відчувають, що їхній голос počuto, рівень довіри зростає. Наприклад, одне з

політичних досліджень виявило, що у Швейцарії сама лише наявність прав на пряму демократію (навіть якщо ними рідко користуються) корелює з вищим рівнем довіри до інституцій [18, с.24]. За аналогією, ЄС сподівався, що створення ЄГІ та процесів консультацій стане сигналом відкритості та чутливості до громадян. Однак сама наявність механізмів недостатня. Вирішальним є те, як саме вони використовуються й наскільки ефективно на них реагують. Спочатку обмежене реагування на ЄГІ, ймовірно, мало незначний вплив на сприйняття ЄС як віддаленого від громадянського суспільства. Згодом зусилля ЄС демонструвати відкритість (наприклад, тепер Європейська Комісія швидше зустрічається з ініціаторами ЄГІ та публікує детальні відповіді) можуть покращити його демократичний імідж. Конференція з питань майбутнього Європи (“Conference on the Future of Europe”, квітень 2021 – травень 2022 року) була задумана не лише як майданчик для широкого суспільного діалогу, а й як інструмент посилення демократичної легітимності інституцій ЄС. Ініціатива виникла у відповідь на серію політичних та інституційних викликів, серед яких особливе значення мало зниження довіри до європейських інституцій після кризи довкола Brexit та хвилі євроскептицизму в державах-членах. У цьому контексті Конференція мала на меті продемонструвати, що ЄС відкритий до ідей своїх громадян, готовий чути їхні пропозиції щодо реформ і враховувати ці ідеї у виробленні майбутньої політики.

На національному рівні приклади на кшталт успішних громадянських асамблей в Ірландії, після яких проводились референдуми, підвищили довіру громадськості до способу розв’язання делікатних питань [22]. Громадяни, які брали участь, часто повідомляли про зростання політичної ефективності, тобто вони відчували, що їхній голос справді має значення. Ці «ефекти демократичного пролонгування», коли після позитивного досвіду участі громадяни стають більш активними або довірливими, це одне з очікуваних досягнень партисипативного управління. З іншого боку, невдало реалізована пряма демократія (наприклад, коли уряд ігнорує результати референдуму або ініціатива, що була підтримана, анулюється судом) може підірвати довіру, підтверджуючи цинічне переконання, що еліти слухають лише тоді, коли їм це вигідно.

З юридичного погляду, ЄС зробив суттєвий крок, формалізувавши принцип демократії участі у своєму правопорядку. Як вже зазначалося, вперше це було чітко закріплено у ДЕС, зокрема у статті 11, яка проголошує право громадян брати участь у демократичному житті Союзу та визначає обов'язок інституцій ЄС підтримувати відкритий, прозорий і регулярний діалог із громадянським суспільством [21]. Така формалізація створює правову основу для подальшого розширення партисипативних інструментів, зокрема й через впровадження нових механізмів залучення громадян. Вважаємо, що стаття 11 ДЕС здатна стати підґрунтям для розробки інноваційних інституцій, наприклад, загальноєвропейських деліберативних опитувань, розширення вимог до консультацій у процесі нормотворення, а також обов'язкового врахування результатів громадських обговорень під час прийняття політичних рішень. Це поступово наближає ЄС до моделі відкритої партисипативної демократії на наднаціональному рівні.

Практика окремих держав-членів ілюструє широкий спектр підходів до інституціоналізації прямої демократії.

Серед найважливіших референдумів щодо питань ЄС, які мали визначальний вплив на європейську інтеграцію та розвиток ЄС, слід відзначити низку знакових голосувань. У 1975 році у Великій Британії було проведено референдум щодо членства в Європейському економічному співтоваристві. Виборцям було запропоновано відповісти на питання: «Чи повинна Велика Британія залишатися членом Європейського економічного співтовариства?». За підсумками голосування 67,2% виборців підтримали членство країни, а явка склала 64,6%.

У 1992 році у Франції відбувся референдум з питання ратифікації Маастрихтського договору, який започаткував новий етап європейської інтеграції, заклавши інституційні основи Європейського Союзу. На запитання «Чи схвалюєте ви ратифікацію Договору про Європейський Союз?» 51,0% громадян відповіли ствердно, при явці 69,7%. Цей результат, здобутий з незначною перевагою, став знаком для подальшого розвитку ЄС.

Значний резонанс у всій Європі мав референдум у Великобританії у 2016 році, відомий як «Brexit». На референдумі вирішувалося питання: «Чи повинна Велика Британія залишитися членом Європейського Союзу чи вийти з нього?». Більшість виборців (51,9%) про-

голосували за вихід країни з ЄС, а рівень участі у голосуванні сягнув 72,2%. Це рішення призвело до однієї з найбільших політичних трансформацій у сучасній історії Європи.

Ще одним прикладом значущих референдумів є голосування в Нідерландах у 2016 році щодо ратифікації Угоди про асоціацію між ЄС і Україною.

Виборцям було поставлене запитання: «Чи підтримуєте ви ратифікацію Угоди про асоціацію між ЄС і Україною?». За результатами референдуму 61% учасників проголосували «проти» ратифікації, явка виборців становила 32,2%. Це голосування засвідчило складність і суперечливість процесів прийняття рішень щодо зовнішньої політики ЄС та розширення європейського простору [23]. Помітною еволюцією стало впровадження цифрових технологій. Пандемія COVID-19 (2020–2021) змусила багато партисипативних процесів перейти в онлайн-формат, що пришвидшило прийняття цифрових інструментів демократії. Платформа Конференції з питань майбутнього Європи дозволяла кожному громадянину подати ідею або проголосувати за інші ідеї в багатомовному форматі, десятки тисяч людей взяли участь, що засвідчило потенціал загальноєвропейської цифрової участі (хоча скептики зазначають, що це лише невелика частка всього населення ЄС). Уряди дедалі частіше розглядають е-демократію як спосіб забезпечення залучення без надмірних витрат або часових обмежень.

Хоча демократія участі загалом позитивно оцінюється в дискурсі ЄС, до прямої демократії (референдумів) ставлення більш стримане, особливо на рівні Союзу. Дотепер ЄС не має механізму для загальносоюзного обов'язкового референдуму, і процес зміни договорів досі залежить від ратифікацій парламентами або національних референдумів. Досвід негативних референдумів, радше, зробив європейські еліти більш обережними щодо прямої демократії.

Дехто пропонував запровадити загальноєвропейський референдум для справді демократичного ухвалення важливих рішень (наприклад, голосування щодо майбутнього договору ЄС, щоб одна держава не могла заблокувати зміни, які підтримує більшість європейців).

Проте реалізація такої ідеї стикається з правовими й політичними перешкодами (національний суверенітет, нерівномірні конституційні положення тощо).

Таблиця 1. Референдуми щодо питань ЄС у країнах Європи (1972–2022)
[Referendums on EU issues in European countries (1972–2022)] [23]

№	Країна	Дата	Питання/Предмет референдуму	Явка (%)	Результат
1	Норвегія	25.09.1972	Членство в ЄЕС	79,2	53,5% «проти»
2	Данія	02.10.1972	Членство в ЄЕС	90,1	63,3% «за»
3	Велика Британія	05.06.1975	Членство в ЄЕС	64,6	67,2% «за»
4	Ірландія	10.05.1972	Членство в ЄЕС	71,0	83,1% «за»
5	Греція	29.03.1975	Конституція (ЄЕС-орієнтація)	75,6	69,2% «за»
6	Португалія	08.11.1977	Членство в ЄЕС	63,2	67,5% «за»
7	Іспанія	12.03.1986	Членство в ЄЕС	59,4	56,9% «за»
8	Австрія	12.06.1994	Членство в ЄС	82,3	66,6% «за»
9	Швеція	13.11.1994	Членство в ЄС	83,3	52,3% «за»
10	Фінляндія	16.10.1994	Членство в ЄС	70,8	56,9% «за»
11	Норвегія	28.11.1994	Членство в ЄС	89,0	52,2% «проти»
12	Швейцарія	06.12.1992	Приєднання до ЄЕП	78,3	50,3% «проти»
13	Ірландія	18.06.1987	Єдиний європейський акт	44,1	69,9% «за»
14	Данія	02.06.1992	Маастрихтський договір	83,1	50,7% «проти»
15	Франція	20.09.1992	Маастрихтський договір	69,7	51,0% «за»
16	Ірландія	18.06.1992	Маастрихтський договір	57,3	68,7% «за»
17	Данія	18.05.1993	Маастрихтський договір (повторне голосування)	86,5	56,8% «за»
18	Ірландія	22.05.1998	Амстердамський договір	56,3	61,7% «за»
19	Данія	28.05.1998	Амстердамський договір	76,2	55,1% «за»
20	Ірландія	07.06.2001	Ніщський договір	34,8	46,1% «проти»
21	Ірландія	19.10.2002	Ніщський договір (повторне голосування)	49,5	62,9% «за»
22	Ірландія	12.06.2008	Лісабонський договір	53,1	53,4% «проти»
23	Ірландія	02.10.2009	Лісабонський договір (повторне голосування)	59,0	67,1% «за»
24	Данія	28.09.2000	Приєднання до єврозони	87,6	53,2% «проти»
25	Швеція	14.09.2003	Вступ до єврозони	81,2	56,1% «проти»
26	Словенія	23.03.2003	Членство в ЄС	60,3	89,6% «за»
27	Угорщина	12.04.2003	Членство в ЄС	45,6	83,8% «за»
28	Польща	07-08.06.2003	Членство в ЄС	58,9	77,5% «за»
29	Чехія	13-14.06.2003	Членство в ЄС	55,2	77,3% «за»
30	Словаччина	16-17.05.2003	Членство в ЄС	52,1	92,5% «за»
31	Естонія	14.09.2003	Членство в ЄС	64,1	66,8% «за»
32	Латвія	20.09.2003	Членство в ЄС	71,5	67,0% «за»
33	Литва	10-11.05.2003	Членство в ЄС	63,4	91,1% «за»
34	Мальта	08.03.2003	Членство в ЄС	91,0	53,6% «за»
35	Кіпр	24.04.2004	Возз'єднання Кіпру (план Аннана, вступ до ЄС)	87,0	24,2% «за» (грецька частина)
36	Хорватія	22.01.2012	Членство в ЄС	43,5	66,7% «за»
37	Франція	29.05.2005	Конституційний договір ЄС	69,3	54,7% «проти»
38	Нідерланди	01.06.2005	Конституційний договір ЄС	63,3	61,6% «проти»
39	Іспанія	20.02.2005	Конституційний договір ЄС	41,8	76,7% «за»
40	Люксембург	10.07.2005	Конституційний договір ЄС	90,4	56,5% «за»
41	Румунія	19.10.2003	Конституційна реформа (членство в ЄС)	55,7	89,7% «за»
42	Болгарія	25.06.2005	Парламентські вибори та ЄС-орієнтація	55,8	56,3% «за»
43	Швейцарія	05.06.2005	Розширення Шенгенської зони	56,5	54,6% «за»
44	Швейцарія	21.05.2000	Двосторонні угоди з ЄС	48,3	67,2% «за»
45	Нідерланди	06.04.2016	Ратифікація Угоди про асоціацію Україна-ЄС	32,2	61% «проти»
46	Угорщина	02.10.2016	Програма розселення біженців ЄС	44,0	98% «проти» (невизнано)
47	Греція	05.07.2015	Умови фінансової допомоги ЄС	62,5	61% «проти»
48	Велика Британія	23.06.2016	Вихід із ЄС (Brexit)	72,2	51,9% «за вихід»
49	Данія	03.12.2015	Зміни у сфері юстиції та внутрішніх справ ЄС	72,0	53,1% «проти»
50	Ірландія	31.05.2012	Договір про стабільність, координацію та управління	50,6	60,3% «за»

У деяких державах-членах уряди вдаються до стратегічного використання референдумів, наприклад, для зміцнення своїх позицій або протидії опонентам, а не з принципової відданості прямій демократії. Виклик полягає в конструктивному використанні референдумів, зокрема за ірландською моделлю, коли спочатку проводиться деліберация, а потім референдум, або шляхом забезпечення належної підготовки до референдуму (надання неупередженої інформації виборцям тощо), як це рекомендовано, Венеційською комісією (Європейською комісією "За демократію через право") Ради Європи в її Кодексі належної практики проведення референдумів (2007) [24].

Як уже зазначалося, пряма демократія може становити загрозу для прав меншин або міжнародних зобов'язань. Конституційні рамки в Європі часто передбачають певні запобіжники. Суди можуть переглядати результати референдумів (наприклад, у Німеччині будь-яке гіпотетичне рішення референдуму, що порушує Основний закон, не матиме чинності. В Італії, згідно з конституцією, референдуми не можуть скасовувати міжнародні договори або податкове законодавство, тим самим виключаючи низку чутливих питань. Венеційська комісія у своїх рекомендаціях радить не проводити референдуми з питань, що можуть порушити загальнолюдські права [24]. Слід зазначити, що дотримання таких стандартів є нерівномірним. Так, відсутній наднаціональний арбітр, якщо лише питання не стосується прав людини, у такому разі справа може потрапити до Європейського суду з прав людини (наприклад, якщо внаслідок референдуму права меншин будуть обмежені). Тобто, це динамічна сфера, тому що сам ЄС поки що утримується від регулювання референдумів у державах-членах, вважаючи це внутрішнім питанням, за винятком забезпечення чесних умов для виборів до Європейського парламенту тощо.

У сучасному ЄС референдуми вже не є єдиною чи навіть домінуючою формою залучення громадян до ухвалення суспільно важливих рішень. Значного розвитку набули й інші механізми демократії участі, що дозволяють громадянам впливати на формування політики ЄС як безпосередньо, так і опосередковано через інституційні інновації. Дійсно, з 2012 року впроваджено ЄПІ, який надає громадянам ЄС право виступати із законодавчими пропозиціями на рівні Союзу. Для того щоб така ініціатива була розглянута Європейською Комісією, необхідно зібрати не менше 1

мільйона підписів громадян із щонайменше семи різних держав-членів ЄС. Це суттєво підвищує можливості для громадської участі та сприяє розвитку європейської політичної ідентичності.

Крім того, останніми роками у країнах ЄС активізувалося впровадження «громадянських асамблей і деліберативних форумів». До таких належать як загальноєвропейські проєкти (наприклад, Конференція про майбутнє Європи), так і численні національні та місцеві громадянські зібрання. Формат деліберативних форумів передбачає глибоке обговорення важливих для суспільства питань, залучення експертів, формування рекомендацій, що можуть бути враховані законодавцями або урядовими органами.

Ще одним поширеним механізмом стали «онлайн-консультації та громадські обговорення», які організовуються Європейською Комісією й іншими інституціями для збору думок громадян щодо різних аспектів політики Союзу. Електронні платформи дозволяють залучити широкий спектр учасників до обговорення екологічних питань, цифровізації, дотримання прав людини тощо, забезпечуючи прозорість процесу формування політики та підзвітність органів влади.

Уявляється, що демократія участі найкраще працює на локальному рівні або в межах ретельно відібраних невеликих груп. Основний виклик полягає в залученні ширшого загалу. Конференція з питань майбутнього Європи спробувала гібридну модель. Обмежена кількість випадково обраних громадян для обговорення та широка платформа для краудсорсингу. Але навіть так охоплення залишалося обмеженим. Залучити мільйони громадян до повсякденного врядування неможливо, однак мета полягає в тому, щоб надати можливість висловитись різним людям у різний час (ротація учасників, жеребкування тощо). Деякі теоретики уявляють собі "другу палату" парламенту з випадково відібраних громадян є досить радикальною ідеєю, яку в експериментальному порядку випробовували у Франції та Великій Британії в рамках кліматичних асамблей. Чи приживуться подібні ідеї, залежить від політичної волі та суспільного прийняття.

У країнах, де відсутня традиція прямої демократії (наприклад, у Німеччині або Португалії), може спостерігатись громадський скепсис або юридичні перепони. Часто для впровадження подібних практик потрібен політичний каталізатор (наприклад, нові суспільні рухи, розчарування традиційною політикою тощо).

У період 1990–2025 років у Європі спостерігається розширення інструментів демократії. Все більше країн впроваджують референдуми (або принаймні дискутують про них), відбувається стрімкий розвиток партисипативних інновацій. Ця еволюція, ймовірно, триватиме далі. До 2025 року такі поняття, як «громадянські асамблеї» чи «бюджетування за участі громадян», вже не є виключеннями²⁵, вони стали частиною лексики сучасного врядування. ЄС, через свої інституції та фінансування, часто сприяє обміну найкращими практиками (наприклад, щорічна конференція ECI Day, звіти OECD та ЄС щодо деліберативної демократії тощо) [25].

Однак існує й механізм зворотної корекції. Там, де щось пішло не так, відбувається згортання процесів (як-от скасування закону про референдуми в Нідерландах). Це свідчить про те, що як пряму, так пряму демократію, так й демократію участі постійно оцінюють через призму результатів. Якщо вони забезпечують конструктивні результати, на кшталт, освіченої громадськості, харизматичних політиків з широкою підтримкою, ефективно вирішення проблем, то вони здобувають легітимність. Якщо ж вони призводять до паралічу або соціального конфлікту, то, звісно, втрачають підтримку.

Тому у європейському правовому контексті можна очікувати поступових змін. Наприклад, зниження бар'єрів для національних референдумів у деяких країнах, подальше вдосконалення правил ЄПІ (зокрема, перехід до е-ініціатив, які автоматично запускають обговорення в Європарламенті), а також формалізація громадянських асамблеїв як складової політичного циклу (наприклад, регулярна громадянська панель при Єврокомісії щодо певних питань). Європейський парламент навіть запропонував ідею постійного «механізму партисипативної демократії», який би забезпечував участь громадян у формуванні рішень ЄС.

Європейський досвід підкреслює, що жодна модель демократії не є самодостатньою. Представницька демократія була і залишається основою. Пряма демократія є потужним, важливим, але неоднозначним інструментом для ключових рішень. Демократія участі забезпечує постійний канал участі та обговорення. Суттєвим викликом і водночас можливістю, є розуміння і реалізація парадигми гармонійного поєднання цих підходів задля досягнення максимальної демократичної легітимності та ефективного врядування. Європа, яка виступає лабораторією демократій, без сумніву, продо-

вжить шукати важливий оптимальний баланс, під пильним наглядом громадян усього світу.

Пряма демократія, що ґрунтується на ідеї безпосереднього народного суверенітету, надає громадянам інструменти для вирішення доленосних питань, реалізуючи обіцянку «влади народу» в її найчистішій формі. Демократія участі, яка постає з критики елітарного врядування, розширює розуміння політичної участі, наполягаючи, що громадяни повинні активно долучатися до обговорення й ухвалення рішень у всіх сферах суспільного життя, а не лише на виборчих дільницях. Обидві моделі виникають із бажання подолати вади представницької демократії. Вони прагнуть зменшити розрив між керованими й керівниками, подолати політичне відчуження та підвищити легітимність рішень шляхом залучення громадської думки [20, с.55].

Вважаємо, що хоча ці моделі мають спільну мету, вони відрізняються за механізмами реалізації та стикаються з різними викликами. Ключові інструменти прямої демократії – референдуми, ініціативи, відкликання посадовців надають громадянам реальну владу, але водночас породжують традиційні побоювання щодо тиранії більшості, впливу грошей і дезінформації в кампаніях, а також здатності виборців вирішувати складні питання простою більшістю голосів.

Демократія участі передбачає постійні консультації, обговорення, форуми співуправління, що обіцяє більш інклюзивний і діалогічний процес формування політики, але стикається з проблемами масштабованості, потенційної нерівності участі та сумнівної ефективності впливу на реальні рішення [26, с. 22]. Ці критичні зауваження не є фатальними недоліками, але важливими чинниками, які повинні враховуватись при інституційному проєктуванні (наприклад, правові гарантії у випадку референдумів, жеребкування у громадянських асамблеях, чіткі процедури реагування на громадські ініціативи, просвітницька робота з громадянами).

Слід зазначити, що в період з 1990 до 2025 року Європа стала авангардом демократичних інновацій, поєднуючи ці моделі з традиційною представницькою демократією. Держави-члени ЄС проводили референдуми, які буквально змінили карту Європи (від розширення ЄС до Брекзиту), та переглядали національну політику з соціальних питань, демонструючи глибокий вплив прямої демократії на хід історії. Водночас такі ініціативи, як ЄПІ чи місцеві бюджети участі, поступово змінювали способи формування політики,

відкриваючи нові канали для внесення ідей і пріоритетів громадян у міжвиборчий період. Інституційне прийняття демократії участі ЄС у Лісабонському договорі та такі ініціативи, як Конференція з питань майбутнього Європи, свідчать про зрушення в бік визнання важливості залучення громадян. Досвід Ірландії та Франції доводить, що поєднання партисипативного обговорення з прямими рішеннями (референдумами або законами) може призвести до легітимних і прийнятних для суспільства результатів у складних питаннях [22].

Застосування та еволюція цих моделей у контексті ЄС демонструють і потенціал, і труднощі. З одного боку, пряма та демократія участі можуть допомогти подолати «демократичний дефіцит» ЄС, залучаючи громадян до прийняття рішень. З іншого – політична та конституційна різноманітність держав-членів означає, що універсального підходу не існує: одні країни обережні щодо референдумів, інші активно їх використовують; одні мають розвинуті структури громадянського діалогу, інші — лише розпочинають. ЄС має враховувати ці відмінності при впровадженні партисипативних інструментів (наприклад, забезпечуючи доступність ЄПІ у всіх країнах та повагу до результатів громадської участі у рамках Союзу як об'єднання держав і народів).

Очевидний висновок полягає в тому, що ні пряма демократія, ні демократія участі не повинні розглядатися як панацея чи заміна представницької демократії. Кожна модель має свої переваги. Пряма демократія є конкретним засобом контролю влади та вираз народної волі. Демократія участі це спроба збагачення політичного процесу завдяки знанням, аргументам і участі громади. І кожна модель має слабкі сторони, які можна нівелювати за допомогою іншої. Партисипативні процеси можуть підготувати ґрунт для обґрунтованого референдуму, результати партисипативних ініціатив можуть набувати зобов'язальної сили завдяки прямому голосуванню. Європейська тенденція вказує на перехід до гібридної демократії або, як її ще називають науковці, «поліцентричної демократії» — де представницькі інститути, прямі голосування й партисипативні форуми співіснують і доповнюють одне одного. Тому, на нашу думку, демократичний ландшафт Європи став більш плюралістичним.

Традиційна представницька демократія, залишаючись основою, доповнюється інструментами прямої й партисипативної участі, які ще донедавна були рідкістю. Цей шлях ще не завершено. Постійно тривають дебати щодо

вдосконалення громадських ініціатив, можливостей загальноєвропейських референдумів, інституціоналізації громадянських асамблей та ролі цифрових технологій у зміцненні або, навпаки, підриві демократичного залучення. Європейський досвід, безперечно, й надалі слугуватиме цінним джерелом ідей для всього світу в справі поєднання прямих, партисипативних і представницьких форм демократії в ім'я більш досконалого демократичного врядування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку науково обґрунтованих висновків щодо природи, потенціалу та обмежень прямих і партисипативних моделей демократії у сучасних політичних системах, зокрема в країнах ЄС. По-перше, пряма демократія і демократія участі виступають важливими альтернативами традиційній представницькій демократії, реагуючи на її структурні недоліки, зокрема «демократичний дефіцит», відчуження громадян від прийняття рішень та зниження довіри до інституцій влади. Водночас, ці моделі не є взаємовиключними, а часто ефективно доповнюють одна одну, створюючи багатоканальну систему демократичної участі. По-друге, теоретичний аналіз засвідчив, що пряма демократія забезпечує реалізацію принципу народного суверенітету та дає громадянам реальні інструменти впливу на державну політику (референдуми, громадянські ініціативи, відкликання посадовців). Проте її функціонування супроводжується серйозними викликами тобто ризиком тиранії більшості, популізму, недостатньої поінформованості та впливу особливих інтересів. Це вимагає запровадження належних конституційних і процедурних запобіжників, що підтверджується як теоретичними, так і емпіричними спостереженнями у країнах ЄС. По-третє, демократія участі розширює поняття політичної участі, акцентуючи увагу на постійному залученні громадян через деліберативні форуми, громадські асамблеї, бюджети участі та інші механізми, що сприяють підвищенню якості та легітимності прийнятих рішень. Водночас, її практична реалізація стикається з проблемами масштабованості, нерівності участі, ризиком імітаційних процедур та складністю досягнення реального впливу на політику. По-четверте, європейський досвід підтверджує, що найбільш ефективними є гібридні моделі, які поєднують представницькі, прямі та партисипативні елементи, забезпечуючи не лише формальне, а й змістовне залучення громадян до врядування. Такі підходи сприяють зростанню довіри до інститутів влади, формуванню

політичної культури участі та демократичної ефективності. По-п'яте, подальший розвиток демократії в європейських країнах і ЄС потребує вдосконалення правових механізмів захисту прав меншин у процесі прямої демократії, а також розробки ефективних стратегій інклюзивної участі в рамках партисипативних процесів. Важливою умовою є також цифровізація механізмів участі та адаптація до нових соціальних і технологічних викликів.

Отже, прямі й партисипативні моделі демократії мають суттєвий потенціал для поглиблення демократичних процесів у сучасних суспільствах. Їх інтеграція до правових і політичних систем повинна здійснюватися на основі комплексного, науково обґрунтованого підходу, з урахуванням як позитивного, так і критичного досвіду, що дозволить підвищити легітимність і ефективність демократичного врядування в ЄС, державах-членах і в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ : Основи, 2001. 349 с.
2. Мілль Дж. С. Про свободу : есе / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 463 с.
3. Tocqueville A. De la démocratie en Amérique. Paris : Flammarion, 1981. 528 p.
4. Pateman C. Participation and Democratic Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. 196 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720444>.
5. Barber B. R. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. Berkeley : University of California Press, 1984. 320 p.
6. Marxsen C. Participatory Democracy in Europe: Article 11 TEU and the Legitimacy of the European Union // German Law Journal. 2015. Vol. 16, Issue 2. P. 325–358.
7. Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, and Contestations. Oxford : Oxford University Press, 2000. 195 p. DOI: 10.1017/S000305540040016X.
8. Fishkin J. S. Democracy When the People Are Thinking: Revitalizing Our Politics Through Public Deliberation. Oxford : Oxford University Press, 2018. 368 p. DOI: 10.1093/oso/9780198820291.001.0001.
9. Smith G. Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 127 p.
10. OECD. Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave. Paris : OECD Publishing, 2020. 150 p. URL: <https://www.newtactics.org/conversations/strengthening-citizen-participation-local> (дата звернення: 28.04.2025).
11. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. Всеукраїнська мережа фахівців та практиків з регіонального і місцевого розвитку. Матеріали до курсу. № 7. 2014. 50. URL: https://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf (дата звернення: 28.04.2025).
12. Абрам'юк І., Ткачук А. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою. Київ : Легальний статус, 2011. С. 22–24.
13. Нестерович В.Ф. Конституційно-правова модернізація органів державної влади у рамках утвердження демократії участі в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2016. № 1. С. 67–76.
14. Пехник А.В., Дзюбенко Ю.М. Безпосередня демократія як форма реалізації народовладдя в Україні (місцевий рівень). Актуальні проблеми політики. 2018. Вип. 61. С. 275–285.
15. Ставнійчук М. Демократія участі в Україні: актуальний конституційно-правовий аспект. Юридичний вісник. 2016. № 2. С. 35–45.
16. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід : посібник / А. Ф. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. Київ : Заповіт, 1997. 186 с.
17. Rattanasevee P., Akarapattananukul Y., Chirawut Yod. Humanities and social sciences communications. 2024. P. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-024-04245-1>.
18. Kern A. The Effect of Direct Democratic Participation on Citizens' Political Attitudes in Switzerland: The Difference between Availability and Use. Politics and Governance. 2017. Vol. 5. No. 2. P. 16–26.
19. Direct democracy | Definition, History, & Facts | Britannica / Theo Schiller, The Editors of Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/direct-democracy> (дата звернення: 28.04.2025).
20. Schiller T. Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy – some observations. Direct Democracy in Europe / ed. Theo Schiller. Wiesbaden : VS Verlag, 2011. P. 52–63.
21. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 28.04.2025).
22. Harris C. Bridging representative and direct democracy? Ireland's Citizens' Assemblies. URL: <https://www.hansardsociety.org.uk/blog/bridging-representative-and-direct-democracy-irelands-citizens-assemblies> (дата звернення: 28.04.2025).

23. Referendums on EU issues. Fostering civic engagement. European Parliamentary Research Service. PE 729.358. April 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729358/EPRS_BRI\(2022\)729358_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729358/EPRS_BRI(2022)729358_EN.pdf) (дата звернення: 28.04.2025).
24. Venice Commission (Council of Europe). Code of Good Practice on Referendums. Strasbourg : Council of Europe, 2007. URL: [https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD\(2007\)008-e](https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD(2007)008-e) (дата звернення: 28.04.2025).
25. ECI Day 2023. URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/agenda/our-events/events/eci-day-2023> (дата звернення: 28.04.2025).
26. Parvin P. The Participatory Paradox: An Egalitarian Critique of Participatory Democracy. *Representation*. 2020. Vol. 57, no. 3. P. 1–23. DOI: 10.1080/00344893.2020.1823461.
27. Fung A. Varieties of Participation in Complex Governance. *Public Administration Review*. 2006. Vol. 66, Issue s1. P. 66–75. DOI: 10.1111/j.1540-6210.2006.00667.x.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2025

Стаття рекомендована до друку 22.05.2025

M. M. VORONOV

PhD (Law), Associate Professor,

Head of the Constitutional and Municipal Law Department,

E-mail: markvoronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

DIRECT DEMOCRACY AND PARTICIPATORY DEMOCRACY IN THE EUROPEAN UNION: ESSENCE, LIMITS AND REGULATORY SUPPORT

ANNOTATION. *Introduction.* The article presents a comprehensive study of direct and participatory (participatory democracy) models in the context of the contemporary European Union and its Member States. The author substantiates the relevance of the topic through the intensification of the democratic deficit, the rise of distrust in political elites, and the challenges of multilevel governance, which highlight the need for innovative approaches to citizen involvement in political decision-making processes. It is emphasized that the European experience is particularly valuable for analyzing modern forms of civic participation, as a wide range of instruments of direct democracy (referendums, citizens' initiatives) and participatory democracy (citizens' assemblies, participatory budgeting, European Citizens' Initiative) have been introduced both at the level of EU countries and at the Union level over the past decades.

Summary of main research results. The article outlines the theoretical foundations of both models, provides their classification, reveals the basic institutional mechanisms, and conducts a historical and legal analysis of the evolution of instruments of direct and participatory democracy from ancient times to the contemporary European context. Special attention is paid to the analysis of the normative consolidation of participation mechanisms in EU treaties (in particular, Articles 10 and 11 of the Treaty on European Union), the national constitutions of Member States, as well as recommendations of the Council of Europe and the Venice Commission (Code of Good Practice on Referendums, 2007). The analysis covers both classical and modern scholarly approaches, substantiating the significance of participatory democracy as an evolutionary stage in the development of political systems. Empirical examples are provided, including national referendums on EU issues (such as Brexit, ratification of the Maastricht Treaty, the EU–Ukraine Association Agreement), the functioning of citizens' assemblies, and the impact of the European Citizens' Initiative. The main findings of the study identify key trends in the development of participatory democracy in the EU: the growing role of inclusive and deliberative formats for citizen engagement; gradual integration of direct democracy tools within representative systems; expansion of digital practices for civic participation (online consultations, electronic platforms); and the recognition of the participation principle at the level of European treaties and national constitutions.

Conclusion. It is emphasized that the integration of direct and participatory democracy models should become a strategic direction in the development of modern European political systems. The author argues for the need for a harmonious combination of representative, direct, and participatory instruments to overcome the democratic deficit, enhance legitimacy, and improve the effectiveness of governance. It is concluded that the future of democracy in the EU depends on the ability of institutions to adapt participation mechanisms to new societal challenges, ensure genuine inclusiveness, openness, and effective citizen influence on policymaking. The results of this study may be used both for further scholarly research and for improving governance practices in the European Union Member States and at the level of European institutions.

KEYWORDS: constitutional law, direct democracy, participatory democracy, European Union, referendum, citizens' initiative, citizens' assemblies, participatory budgeting, multilevel governance.

REFERENCES

1. Rousseau, J.-J. (2001). *The Social Contract, or Principles of Political Right*. Kyiv: Osnovy. 349 p. (in Ukrainian)
2. Mill, J. S. (2001). *On Liberty: Essay* (Trans. from English). Kyiv: Osnovy. 463 p. (in Ukrainian)
3. Tocqueville, A. (1981). *De la démocratie en Amérique*. Paris: Flammarion. 528 p.
4. Pateman, C. (1970). *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 22–44.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511720444.002>
5. Barber, B. R. (1984). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press. 320 p.
6. Marxsen, C. (2015). Participatory Democracy in Europe: Article 11 TEU and the Legitimacy of the European Union. *German Law Journal*, 16(2), 325–358.
7. Dryzek, J. S. (2000). *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, and Contestations*. Oxford: Oxford University Press. 195 p. <https://doi.org/10.1017/S000305540040016X>
8. Fishkin, J. S. (2018). *Democracy When the People Are Thinking: Revitalizing Our Politics Through Public Deliberation*. Oxford: Oxford University Press. 368p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198820291.001.0001>
9. Smith, G. (2009). *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge: Cambridge University Press. 127 p.
10. OECD. (2020). *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. Paris: OECD Publishing. 150 p. Available at: <https://www.newtactics.org/conversations/strengthening-citizen-participation-local> [Accessed 28 Apr. 2025].
11. Abramyiuk, I. (2014). Participatory Democracy: Mechanisms of Public Participation at Local, Regional, and National Levels. All-Ukrainian Network of Experts and Practitioners on Regional and Local Development. Course materials, No. 7, 50. Available at: https://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf [Accessed 28 Apr. 2025]. [in Ukrainian]
12. Abramyiuk, I., & Tkachuk, A. (2011). Regulation of Citizen Participation Mechanisms in Community Governance. Kyiv: Legal Status. pp. 22–24. [in Ukrainian]
13. Nesterovych, V. F. (2016). Constitutional and Legal Modernization of State Authorities in the Context of Participatory Democracy in Ukraine. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Law Series*, (1), 67–76. [in Ukrainian]
14. Pekhnyk, A. V., & Dziubenko, Yu. M. (2018). Direct Democracy as a Form of People's Sovereignty in Ukraine (Local Level). *Topical Issues of Politics*, (61), 275–285. [in Ukrainian]
15. Stavnychuk, M. (2016). Participatory Democracy in Ukraine: Current Constitutional and Legal Aspects. *Legal Bulletin*, (2), 35–45. [in Ukrainian]
16. Tkachuk, A. F., Agranoff, R., & Brown, T. (1997). *Local Self-Government: World and Ukrainian Experience: A Handbook*. Kyiv: Zapovit. 186 p. [in Ukrainian]
17. Rattanaseeve, P., Akarapattananukul, Y., & Yod, C. (2024). *Humanities and Social Sciences Communications*, 1–9. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-04245-1>
18. Kern, A. (2017). The Effect of Direct Democratic Participation on Citizens' Political Attitudes in Switzerland: The Difference between Availability and Use. *Politics and Governance*, 5(2), 16–26.
19. Schiller, T., & Editors of Encyclopaedia Britannica. (n.d.). Direct Democracy. Definition, History, & Facts. Britannica. Available at: <https://www.britannica.com/topic/direct-democracy> [Accessed 28 Apr. 2025].
20. Schiller, T. (2011). Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy – Some Observations. In T. Schiller (Ed.), *Direct Democracy in Europe* (pp. 52–63). Wiesbaden: VS Verlag.
21. Treaty Establishing the European Community. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text [Accessed 28 Apr. 2025].
22. Harris, C. (n.d.). Bridging Representative and Direct Democracy? Ireland's Citizens' Assemblies. Available at: <https://www.hansardsociety.org.uk/blog/bridging-representative-and-direct-democracy-irelands-citizens-assemblies> [Accessed 28 Apr. 2025].
23. European Parliamentary Research Service. (2022). Referendums on EU Issues. Fostering Civic Engagement. PE 729.358. April. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729358/EPRS_BRI\(2022\)729358_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729358/EPRS_BRI(2022)729358_EN.pdf) [Accessed 28 Apr. 2025].
24. Venice Commission (Council of Europe). (2007). *Code of Good Practice on Referendums*. Strasbourg: Council of Europe. Available at: [https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD\(2007\)008-e](https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD(2007)008-e) [Accessed 28 Apr. 2025].
25. ECI Day 2023. (n.d.). Available at: <https://www.eesc.europa.eu/en/agenda/our-events/events/eci-day-2023> [Accessed 28 Apr. 2025].
26. Parvin, P. (2020). The Participatory Paradox: An Egalitarian Critique of Participatory Democracy. *Representation*, 57(3), 1–23. <https://doi.org/10.1080/00344893.2020.1823461>
27. Fung, A. (2006). Varieties of Participation in Complex Governance. *Public Administration Review*, 66(s1), 66–75. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2006.00667.x>

The article was received by the editors 17.03.2025

The article is recommended for printing 22.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-08>

УДК 342.25

Л.М. ГРИШКО

кандидат юридичних наук, завідувач сектором
муніципального права та місцевого самоврядування
E-mail: lm.hryshko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, 61024, вул. Чернишевська, 80

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Євроінтеграційний напрям розвитку України включає децентралізацію, регіоналізацію, згуртованість, добре врядування, перегляд екологічної політики на базі громад. Окрім того, комунальна власність, як форма публічної власності, закладає особливості щодо управління нею. Уже розпочата муніципальна реформа направлена на впровадження відповідних аспектів у територіальні громади України. Проте, нові виклики, що пов'язані з повномасштабним вторгненням Росії в Україну не дозволяють завершити розпочаті реформи та не сприяють розвитку інститутів партисипативної демократії.

Попри те, що сучасні держави світу, які вдало вирішують питання економічного розвитку громад не стикалися безпосередньо з війною, однак їхні практики можуть бути корисними для України.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Обмежуватися Методикою формування спроможних громад, не слід. Так, дійсно, даний документ був базовим для формування спроможних громад в процесі їх об'єднання. І хоча й досі цей акт залишається чинним, проте, ним питання спроможності не обмежуються.

Економічно спроможна громада це більше ніж економічні показники. Процеси євроінтеграції включають регіоналізацію, децентралізацію (компетенції та фінансів) та згуртованість територіальних громад, що виступає логічним продовженням муніципальної реформи після об'єднання територіальних громад. Незавершеність конституційної реформи істотно стримує завершення муніципальної.

Можна стверджувати, що згуртованість територіальної громади може виступати водночас результатом, інструментом і наслідком економічної спроможності. Економічна спроможність громади це також здатність забезпечити належні соціальні стандарти в межах території. Економічний розвиток громади пропонує численні переваги в межах громади, гарантуючи, що громади формують своє місцеве економічне майбутнє як стратегічно, так і практично.

Висновок. Економічно спроможна громада у сучасному розумінні це згуртована громада де забезпечено основи для сталого розвитку. При цьому, існування таких громад можливе виключно в демократичних децентралізованих державах.

Серед зарубіжних заходів слід відзначити: локальні освітні пілотні проекти в межах конкретного населеного пункту (Фінляндія); системні проекти в межах конкретної галузі, де спостерігається вивільнення працівників та припинення роботи підприємств спрямовані на перенавчання з урахуванням розвитку галузі (держави ЄС); зовнішня та внутрішня міграційна політика (Канада, Австралія, Японія, Португалія); запровадження дистанційної роботи або роботи з гнучким графіком, побудова в малих громадах інфраструктури для дистанційної роботи її жителів; підтримка місцевих енергетичних громад та соціального спрямування економіки та сучасні технології та ін.

Серед успішних практик забезпечення економічної спроможності громад, які можна запровадити в Україні, слід виокремити наступні: освіта як спосіб заповнення робочих місць у межах конкретної громади; стимулювання внутрішньої міграції та дистанційна робота як спосіб забезпечення громади працівниками; розробка програм імміграції з урахуванням потреб громад у працівниках; підтримка створення місцевих енергетичних громад та соціального спрямування економіки та базі сучасних технологій.

Цифровізація сьогодні це і про безпеку також, оскільки доступність інформації про загрози та доступність адміністративних послуг в умовах дії воєнного стану забезпечують збереження та забезпечення життя та здоров'я населення.

Попри численні вдалі проекти в зарубіжних громадах, не слід відволікатися від ключових аспектів забезпечення спроможних територіальних громад України. До ключових складових стратегії економічного розвитку територіальних громад в Україні слід віднести наступні: завершення децентралізації, зокрема, розмежування повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування; впровадження навчання та стимулювання практики залучення громадян до прийняття рішень через інституту партисипативної демократії;

залучення інвестицій з метою забезпечення сталого розвитку та згуртованості територій; підвищення рівня контролю з боку громади за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування; подальша цифровізація громад та впровадження електронного голосування на виборах та референдумах; визначення стратегій розвитку громад на основі конституційних цінностей та засад конституційного ладу. Насамкінець, слід застерегти від суто ідейного підґрунтя для реформування без урахування реалій кожної територіальної громади.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *місцеве самоврядування, економічний розвиток громад, цифровізація, децентралізація, згуртованість громад.*

Як цитувати: Гришко Л. М. Забезпечення економічної спроможності територіальних громад: зарубіжний досвід *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 90-104. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-08>

In cites: Hryshko L. M (2025) Ensuring the economic capacity of territorial communities: foreign experience.. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 90-104. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-08> (in Ukrainian)

Вступ. Євроінтеграційний напрям розвитку України включає децентралізацію, регіоналізацію, згуртованість, добре врядування, перегляд екологічної політики на базі громад. Окрім того, комунальна власність, як форма публічної власності, закладає особливості щодо управління нею. Уже розпочата муніципальна реформа направлена на впровадження відповідних аспектів у територіальні громади України. Проте, нові виклики, що пов'язані з повномасштабним вторгненням Росії в Україну не дозволяють завершити розпочаті реформи та не сприяють розвитку інститутів партисипативної демократії.

Попри те, що сучасні держави світу, які вдало вирішують питання економічного розвитку громад не стикалися безпосередньо з війною, однак їхні практики можуть бути корисними для України.

Пріоритетами регіонального розвитку на період до 2027 року, з поміж іншого, є розвиток інституційної спроможності органів місцевого самоврядування на регіональному та місцевому рівні у сфері стратегічного планування, проектного менеджменту, цифровізації, протидії корупції. У свою чергу серед інвестиційних інструментів регіональної політики передбачається посилення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, створення умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних та делегованих повноважень [1].

Стан наукової розробки проблеми. Питання економічної спроможності вже стало предметом дослідження українських вчених і останні часом наукова діяльність у цьому напрямі активізується. Так, Л. Квасній та О. Лобик дослідили теоретичні засади формування фінансово-економічної спроможності територіальних громад в Україні, зазначивши, що фінансово-економічна спроможність територіальної

громади це, зокрема, можливість забезпечення високих стандартів соціально-економічного розвитку. Вчені не обмежують зміст спроможності громад положеннями Методики формування спроможних громад, хоча й досліджують даний документ (далі - Методика) [2; 3, с. 14].

Щодо оцінки спроможності громад було проведено дослідження Я. Казюк у 2023 році за результатами якого підготовлено аналітичні матеріали. Зроблено висновок про те, що застосування показників, визначених у Методиці, є спрощеним та мінімалістським підходом. Така оцінка спроможності була відносно прийнятна для застосування в процесі укрупнення територіальних громад та завершення їх об'єднання адміністративним шляхом, але не відповідає меті функціонування цих громад як економічно спроможних [4].

Запропоновані у Методичних рекомендаціях показники щодо оцінки рівня фінансової спроможності територіальних громад також не можуть слугувати достатнім інструментом для оцінки громад, адже характеризують виключно фінансову складову спроможності і не охоплюють економічну, демографічну, географічну складові, наявність інфраструктури та багатьох інших питань існування громад. Вчені пропонують власний підхід та аналізують інші методики, які в порівнянні з чиною є суперечливими за результатами оцінки. Проте, досі не було змінено офіційний підхід до оцінки спроможності громад [4]. Отже, запропоновані Методикою до критеріїв оцінки рівня спроможності показники (чисельність населення та учнів шкіл, площа території територіальної громади; індекс податкоспроможності бюджету територіальної громади; частка місцевих податків та зборів у доходах бюджету територіальної громади) є недостатніми для реальної оцінки спроможності.

Зрозуміло, що об'єднання територіальних громад в Україні було викликане низьким рівнем спроможності громад і Методика створення спроможних громад була направлена на корегування показників в межах суміжних громад, що об'єднувалися. Проте, для забезпечення сталого розвитку громад такий підхід давно не дозволяє побачити реальний стан проблем та перешкод для їх розвитку.

Серед останніх праць слід згадати дослідження 2025 року, що проведено Л. Квасній, З. Квасній, Ю. Даниленко, О. Гацкова, Ю. Строгуша, які розкрили проблеми управління фінансовим забезпеченням розвитку територіальних громад в Україні. Вчені розробили практичні рекомендації для місцевих органів щодо вдосконалення механізмів фінансування територіальних громад в умовах війни. Так, органам місцевого самоврядування рекомендується 10 напрямків, серед яких освіта та підготовка кадрів, залучення інвестицій та підтримки держави та ін. [5, с. 54].

В. Лісовик, О. Шевченко, М. Шовкалюк розкривають проблему підвищення спроможності громад у проєктах відновлення шляхом навчання з питань енергоефективності. Вчені розробили рекомендації і шаблони документів для створення групи впровадження проєктів, розроблено навчальну програму для фахівців територіальних громад у цій сфері [6].

Загалом, вітчизняні дослідники відзначають, що децентралізація в Україні позитивно вплинула на вдосконалення адміністративної системи та процес розвитку регіонів. Відзначено роль територіальних громад, які були утворені в результаті проведеної реформи та отримали механізми фінансування та можливості здійснювати владні та адміністративні повноваження на своїх територіях. Саме дотримання європейського вектору розвитку та наближення вітчизняного законодавства до кращих європейських стандартів є запорукою успіху країни загалом та формування сильних, економічно спроможних регіонів [7, с. 106].

Отже, проведені дослідження свідчать про багатоаспектність питання спроможності територіальних громад та різноманітність підходів до її підвищення, які не вичерпуються суто бюджетно-фінансовими заходами. Таким чином дане питання потребує подальшої розробки і саме зарубіжний досвід у сфері

розбудови спроможних громад представляє для України суттєвий інтерес.

Метою дослідження є розкриття основних напрямів та позитивних практик щодо забезпечення економічної спроможності територіальних громад на основі зарубіжного досвіду. Важливо виокремити конституційно-правові основи формування економічно спроможних громад. Йдеться не про сліпе переймання зарубіжних практик, а визначення конституційно-правової дійсності в якій ці успішні практики є можливими.

1. Сутність та зміст поняття «економічна спроможність місцевого самоврядування» та основні напрями забезпечення.

Щодо економічної спроможності територіальних громад в Україні, то обмежуватися Методикою формування спроможних громад, не слід. Так, дійсно, даний документ був базовим для формування спроможних громад в процесі їх об'єднання. І хоча й досі цей акт залишається чинним ним питання спроможності не обмежуються [2].

Економічно спроможна громада це більше ніж економічні показники. Процеси євроінтеграції включають регіоналізацію, децентралізацію (компетенції та фінансів) та згуртованість територіальних громад, що виступає логічним продовженням муніципальної реформи після об'єднання територіальних громад. Незавершеність конституційної реформи істотно стримує завершення муніципальної. Проте, децентралізація в Україні позитивно вплинула на вдосконалення адміністративної системи та процес розвитку регіонів [7, с. 106].

Згуртованість в конституційно-правовому аспекті на рівні громад – це демократизація та розвиток форм взаємодії з громадами через форми партисипативної демократії з метою забезпечення єдності громад та народу у напрямі до впровадження доброго врядування і забезпечення прав та свобод людини не залежно від місця проживання. Це про доступність послуг, роботи, транспортне сполучення територій і т.д. У питаннях згуртованості однаково важливі правові, соціальні, економічні та безпекові складові. Згуртованість сьогодні має бути ключовим аспектом державної політики, оскільки вона розглядається як умова політичної стабільності та безпеки, як джерело добробуту громад, підвищення якості життя її жителів. Висока якість життя і соціально-економічний добробут в межах територій громад сьогодні є серцевиною змісту згуртованості [8, с. 256,]. Можна

стверджувати, що згуртованість територіальної громади може виступати водночас результатом, інструментом і наслідком економічної спроможності.

На думку Л. Квасній та О. Лобик, фінансово-економічну спроможність територіальної громади можна визначити як єдність достатності фінансового потенціалу громади, ефективного використання бюджетних коштів і можливості забезпечення високих стандартів соціально-економічного розвитку громади. Сутність «спроможності» це наявність здібностей та можливостей реалізовувати заплановану діяльність. У нашому випадку це успіх в економічній сфері, що включає успішне здійснення цієї діяльності. Окремо розрізняють реальну та потенційну спроможність. Остання, за додавання важливих організаційних (вдала реалізація правових та організаційних форм діяльності) та інституційних складових цілком може стати реальною. Наявність ресурсів не завжди призводить до сталої спроможності, тут важливу роль відіграє кадровий потенціал громади та інвестиційна привабливість [3, с. 14, 15].

Економічно спроможна громада це ніби результат, який забезпечується конкретними механізмами та засобами, а проявляється в динаміці. Саме тому, дану проблему вивчають крізь поняття «економічний розвиток громади», а іноді можна зустріти поняття «економічно розвинена громада». Саме ці поняття ми дослідимо далі через фактичні (наприклад, спроможність покривати видатки бюджету), динамічні (як процеси, що направлені на встановлення певної системи відносин і є постійними практиками, наприклад, реалізація демократії участі) та якісні складові (наприклад, рівень взаємодії між суб'єктами).

Роланд В. Енглін (Roland V. Anglin) у своїй праці 2011 року про сприяння сталому місцевому та громадському економічному розвитку в США зазначає, що економічний розвиток громад (community economic development) є важливим інструментом для відродження місць та людей. Охоплюючи низку заходів, установ та політик, він направлений на покращення якості життя та сприяти економічним можливостям для людей з низьким рівнем доходу [9, с. 1]. Отже, тут слід додати, що економічна спроможність громади це також здатність забезпечити належні соціальні стандарти в межах території.

Економічний розвиток громад розглядається як процес розбудови успішного

майбутнього за участі місцевих жителів та залученням наступних активів: державні та приватні інвестиції, благодійні інвестиції, людський капітал, соціальні мережі, природні ресурси, культурні традиції та лідерство громади, інститути громадянського суспільства. Відзначається важливість здатності громади приймати колективні рішення (соціальний капітал), накопичувати досвід розвитку та отримувати доступ до зовнішніх активів, які з часом можуть поповнювати їхні власні.

Термін «інститути економічного розвитку громад» використовується для позначення широкого кола місцевих організацій, залучених до економічного розвитку громад. Інститути розвитку громад: релігійні установи, будинки для поселень, агентства з обслуговування молоді, організації розвитку сім'ї, організації мистецтва та культури, групи громадських організацій та ін. Інститути економічного розвитку громад, як правило, є громадськими (або орієнтованими на громаду) організаціями, місією яких є фізичний, соціальний та економічний розвиток людей та місць. Існують первинні інститути економічного розвитку громад, які безпосередньо займаються розвитком навичок робочої сили та забезпеченням достатку. Також існують організації розвитку громад, які створюють мережі, соціальний капітал, людський капітал та якість життя, що покращує шанси інститутів економічного розвитку громад досягти своїх цілей у будь-якій громаді.

Дуже важливим є висновок Роланда В. Енгліна про те, що економічний розвиток громади не може відбутися без розвитку самої громади. Обидва нерозривно пов'язані головною метою – розвитком економічно маргіналізованих людей та місць. Корпорації розвитку громад, які контролювані мешканцями, долають уявну та реальну відсутність організації в бідних громадах шляхом планування та керівництва місцевими економічними ініціативами та програмами.

Наявність (або відсутність) сильних інституцій визначає темпи розвитку в будь-якому контексті. Економічний розвиток громад розвивався переважно, але не виключно, як локальна стратегія. Результати розвитку вимірювалися будівництвом доступного житла, започаткуванням бізнесу та створенням робочих місць: усе це призводило до економічного розвитку в географічно визначеному місці. У цьому відношенні економічний розвиток громад є важливою

інституційною інновацією, в якій уряд співпрацює з приватним та некомерційним секторами для розробки політичних мереж та стратегій скорочення бідності та створення багатства в громадах з низьким рівнем доходу [9, с. 1, 2, 18].

Канадська мережа економічного розвитку громад (далі - КМЕР) складається з членів по всій Канаді, включаючи організації, мережі та окремих осіб, які використовують партисипативні, демократичні, інноваційні та підприємницькі стратегії в громадах [10]. КМЕР визначила досить вдалий підхід до становлення економічно спроможних громад, який перекликається із підходом та розумінням даного процесу Роланда В. Енгліна.

Економічний розвиток громади містить принципи та цілі, засновані на низовому підході до розвитку, де громади обирають цілеспрямовані дії для впливу на місцеву економіку та покращення якості життя своїх жителів. Деякі приклади принципів економічний розвиток громади включають: мобілізацію місцевих ресурсів (людей, капіталу, установ, організацій тощо) для задоволення місцевих потреб; реінвестування прибутку в місцеву економіку. Цілями економічного розвитку громади є наступні: створення робочих місць; оновлення, стабілізація та/або покращення громади та місцевої економіки; розвиток місцевих економічних зв'язків; покращення фізичного середовища громади [10, с. 1]. Під «фізичним середовищем громади» розуміють місце, де люди живуть, навчаються, працюють та відпочивають (повітря, вода, земля, клімат навколо них, споруди, інфраструктура та ін.). Громади можуть використовувати принципи та цілі економічного розвитку громад, запровадити належний процес планування та вибрати відповідні стратегії для досягнення поставлених цілей. Це означає, що розвиток громади, економічний розвиток та екологічна стійкість не залишаються напризволяще, а керуються людьми, які живуть та працюють у громаді.

Загалом, КМЕР пропонує визначення стратегічного фокусу на основі аналізу даних. Це може включати комбінацію таких стратегій, як: розвиток бізнесу (наприклад: місцевий інвестиційний пул, послуги підтримки бізнесу); місцевий розвиток (наприклад: благоустрій, зонування, промислові парки); розвиток людських ресурсів (наприклад: місцеві навчальні ініціативи); розвиток конкретного сектору

(наприклад: проекти збереження та розширення бізнесу, аналіз розривів у ланцюжку поставок) [10, с. 1].

КМЕР також пропонує навчання для впровадження практик економічного розвитку громад і є не єдиною мережею у сфері надання послуг у економічній розбудові громад. Ще одним прикладом є Міжнародне агентство залучення інвестицій Research FDI, яке має офіси в Канаді та США, Мексиці, Колумбії, Великобританії, Франції, Німеччині, Італії, Чорногорії, Індії, Індонезії, Сінгапурі, Тайланді, Китаї та Японії. Подібно до КМЕР компанія Research FDI також розуміє під економічним розвитком громад як комплексний підхід, спрямований на зміцнення місцевої економіки та покращення добробуту громад. Ініціативи та стратегії керуються соціальними, екологічними та економічними пріоритетами громади. Знову наголошується на активній участі членів громади у формуванні ініціатив та рішень економічного розвитку, які впливають на їхнє життя [11].

Економічний розвиток громади пропонує численні переваги в межах громади, гарантуючи, що громади формують своє місцеве економічне майбутнє як стратегічно, так і практично. По-перше, він сприяє розширенню місцевих можливостей шляхом широкої участі членів громади в процесах прийняття рішень, надаючи їм можливість активно формувати майбутнє своїх громад. Стратегії економічного розвитку громад також сприяють економічній стійкості, заохочуючи диверсифікацію місцевої економіки та зменшуючи залежність від зовнішніх факторів. Завдяки своїй спрямованості на заохочення підприємництва, підтримки малого бізнесу та просування місцевих ресурсів, економічний розвиток громад зміцнює економічну основу громад, роблячи їх більш стійкими до економічних потрясінь. Інвестиції, здійснені в громаді завдяки цим стратегіям, також мають тенденцію створювати мультиплікаційний ефект, поширюючись на місцевому рівні, стимулюючи подальшу економічну активність та створюючи позитивний хвильовий ефект [11].

Економічний розвиток громади не лише покращує загальний економічний добробут громади, але й підвищує соціальну згуртованість та якість життя її жителів. Це дає можливість створювати стійкі, інклюзивні та процвітаючі громади на довгострокову перспективу [11]. Таким чином, сформувалася певна стратегія економічного розвитку громад,

яка включає інвестиції, соціальну згуртованість, інститути партисипативної демократії, інклюзивність, використання місцевих ресурсів, навчання лідерства та управління.

Цей загальний тренд навчання та сприянню економічному розвитку територіальних громад підтримують також університети. Так, в Університеті Саймона Фрейзера (Simon Fraser University) (Канада), викладається сертифікована навчальна програма з планування та практики економічного розвитку громад. Економічний розвиток громади в межах даної програми розглядається як інклюзивний та партисипативний процес, за допомогою якого громади ініціюють та генерують власні численні рішення економічних проблем. Розробники економічного розвитку громад зосереджуються на створенні інклюзивної місцевої економіки, розвитку сприятливих можливостей для існування, використанні місцевих ресурсів та потенціалу, посиленні контролю та відповідальності громади, покращенні стану навколишнього середовища та заохоченні стійкості громади. Хоча підходи до економічного розвитку громад можуть виглядати дуже по-різному в кожній громаді, багато з них мають п'ять спільних основних принципів: орієнтація на засоби до існування; різноманітність та інклюзивність; сталий розвиток; місцевий розвиток; контроль громади.

Щоб забезпечити користь економічного та соціального розвитку для місцевих громад, він має контролюватися цими громадами. Економічний розвиток громад сприяє контролю громади, використовуючи низові процеси планування «знизу вгору», які інтегрують різноманітні голоси. Основа планування громади, у свою чергу, підтримується наявністю здорових інституцій, які можуть залучати зацікавлені сторони та доносити свої бачення та потреби до вищих рівнів прийняття рішень (урядових та інших) [12].

Загальносвітовий інтерес до економічного розвитку громад та територій підтверджується проведенням Шостого Всесвітнього форуму місцевого економічного розвитку (далі - Форум), який відбувся в Іспанії з 1 по 4 квітня 2025 року. Форум був присвячений питанням справедливого переходу, фінансуванню розвитку та територіальним рішенням. Зокрема, йдеться про глобальні пріоритети в рамках теми соціальної справедливості, навчання для

працевлаштування на відповідній території, державного управління, державно-приватного партнерства та ролі приватного сектору, а також соціальної та солідарної економіки, зайнятості та гідної праці, а також підходу нової економіки, яка «підключається» про територію, а також багаторівневих альянсів, глобальної, національної та децентралізованої (регіонально-місцевої) політики [13].

За підсумками форуму прийнято Декларацію та заявляється про трансформаційний вплив місцевого економічного розвитку на досягнення Цілей сталого розвитку. Форум об'єднав учасників з понад 100 країн, серед яких також представники та асоціації національних, регіональних та місцевих органів влади; організації та мережі громадянського суспільства; агентства та програми системи ООН, включаючи Програму розвитку ООН (ПРООН) та Міжнародну організацію праці; агентства розвитку та ін. [14, с. 2]. Загальна мета Форуму полягає у просуванні Порядку денного на період до 2030 року та вирішенні проблем, пов'язаних з реалізацією Цілей сталого розвитку на місцевому рівні. З цією метою Форум сприяє обміну знаннями, навчання та спільному створенню інклюзивної політики місцевого економічного розвитку. Цього року були обговорені такі теми, як інвестиції в інфраструктуру, продовольча безпека та суверенітет, податкові пільги, енергетичний перехід, екотуризм, гідна праця, державно-громадські та державно-приватні партнерства, а також мікро-, малі та середні підприємства, розбудова миру та цифрова трансформація та ін.

Крім того, було зосереджено увагу на потребах та проблемах конкретних груп населення, включаючи жінок, молодь, людей з інвалідністю, корінні народи, а також сільські райони та окремі території, такі як прикордонні райони, малі острівні держави, що розвиваються та середні міста. У Декларації за результатами Форуму згадується про екологічні, цифрові та соціальні переходи, які створюють можливості. Наголошується також на важливості вирішення криз, спричинених конфліктами та стихійними лихами, шляхом соціального та громадянського діалогу та залучення всіх учасників до процесу прийняття рішень. Підтверджується нагальність зміцнення місцевої та регіональної державної політики щодо гідної зайнятості, інновацій, сталого розвитку, загального доступу до державних послуг, а також економічної та кліматичної

стійкості територій. Учасники Форуму закликали до справедливої, децентралізованої та прогресивної фінансової архітектури для локалізації фінансування, яка гарантує достатні ресурси для місцевого економічного розвитку та надання державних послуг усьому населенню. Ця стратегія повинна базуватися на принципах субсидіарності, спільної відповідальності та справедливості.

По суті, йдеться про розбудову спроможності територіальних громад і не тільки через впроваджувати політики, яка сприяє добробуту, зменшує структурну нерівність та зміцнює місцеві виробничі системи з довгостроковим баченням, оскільки розрахована на досягнення стабільної економічної спроможності. Також Декларацією проголошено, що захищається економічні моделі, засновані на територіальному розвитку, з політикою, що зміцнює місцеве виробництво, соціальну згуртованість та екологічний баланс між містом і сільською місцевістю.

Основні пропозиції Форуму за результатами роботи у квітні 2025 року наступні: чітко визнати стратегічну роль місцевих та регіональних органів влади як ключових партнерів та перших союзників національних держав у мобілізації фінансування, що доповнює національні ресурси, та динаміці впровадження сталого та інклюзивного місцевого економічного розвитку; моніторингу та обміну інформацією щодо локалізації фінансування; забезпечити фіскальну автономію та децентралізацію для місцевого багатства та створити важелі впливу у фінансуванні сталих та стійких інвестицій, необхідних для забезпечення майбутнього населення, особливо у сфері фінансування адаптації територій; сприяти гендерно-трансформаційним, орієнтованим на догляд та заснованим на солідарності рішенням у всьому порядку денному фінансування розвитку, просуваючи прогресивні та стійкі моделі фінансування, а також надаючи пріоритет державним інвестиціям у впровадження політики та систем наглядку як центральних компонентів місцевого економічного розвитку та ін. [14, с. 2-3, 5-6].

Отже, економічно спроможна громада у сучасному розумінні це згуртована громада де забезпечено основи для сталого розвитку. При цьому, існування таких громад можливе виключно в демократичних децентралізованих державах.

2. Успішні практики забезпечення економічної спроможності громад.

Нещодавно стратегія навчання як способу заповнення робочих місць в громадах була застосована у Фінляндії та Шотландії. Нерпес, невеликий населений пункт у Західній Фінляндії, забезпечує та адаптує професійну освіту, яка відповідає потребам місцевої економіки, що стало частиною успіху його регіональної привабливості. Це досягається завдяки тісній співпраці регіону з основними підприємствами, що призводить до створення навчальної програми, яка включає логістику, металообробку, будівництво та догляд за домом, що відображає потреби місцевості. Освітня програма неодноразово коригується, про що свідчить нещодавній пілотний проект, розпочатий з метою задоволення високого попиту на зварювальників компанії Närpes Trä & Metall (NTM).

Це пілотне дослідження стало результатом тісної співпраці між школою, муніципалітетом Нерпес та урядом, який надав фінансування, та Регіональним центром економічного розвитку, транспорту та навколишнього середовища (ELY-Centre), який розробив пілотний проект.

Незважаючи на досить віддалене розташування, Нерпес за останнє десятиліття містечко має позитивний приплив населення та на 10% вищий рівень зайнятості порівняно із середнім показником по країні, що частково пояснюється підходом до професійно-технічних шкіл, який відповідає потребам бізнесу, належною імміграційною політикою та ефективною системою охорони здоров'я. Кількість людей, які навчаються в системі освіти для дорослих, зростає, і більшість студентів знаходять роботу в регіоні після закінчення навчання. Індивідуальна система освіти є однією з причин, яка приваблює нових працівників як всередині країни, так і за кордоном, а також утримує місцевих працівників, пропонуючи можливості переходу на інші професії [15, с. 100-101].

Для досвідчених працівників уряди можуть сприяти навчанню протягом усього життя, щоб надати їм можливість адаптуватися до поточних тенденцій на ринку праці. Прикладом цього є RES-SKILL, європейська ініціатива, яка спрямована на те, щоб надати нинішнім та колишнім працівникам вугільної промисловості навички, необхідні для роботи у сфері відновлюваної енергетики, такі як установники сонячних фотоелектричних установок або техніки вітрових турбін. Стратегія навчання дорослих уряду Шотландії на 2022–2027 роки спрямована на створення доступних можливостей навчання для

дорослих. Стратегія наголошує на навчанні на базі громади, заохочуючи місцеві організації пропонувати індивідуальні освітні програми для задоволення потреб громади. Вона сприяє партнерству між урядом, освітніми закладами та підприємствами для розробки та впровадження відповідних навчальних програм. Це включає вирішення питань цифрової грамотності, щоб забезпечити участь усіх дорослих у цифровій економіці та адаптацію до технологічних змін [15, с. 106].

Наступна практика, яка може бути ключовою для України – запровадження спеціальних міграційних програм для забезпечення працівниками громади. Деякі країни запровадили регіональні імміграційні програми для вирішення проблеми нестачі робочої сили. Канадська атлантична імміграційна програма (Atlantic Immigration Program) сприяє процесу найму кваліфікованих іммігрантів для роботодавців, які не можуть заповнити свої вакансії в чотирьох атлантичних провінціях Канади. Атлантична імміграційна програма – це шлях до постійного проживання для кваліфікованих іноземних працівників та випускників канадських навчальних закладів, які бажають працювати та жити в одній із 4 атлантичних провінцій Канади – Нью-Брансвіку, Новій Шотландії, Острові Принца Едварда або Ньюфаундленді та Лабрадори [16]. Програма допомагає роботодавцям наймати кваліфікованих кандидатів на посади, які вони не змогли заповнити на місцевому рівні. Ця програма розпочалася як пілотний проект у 2017 році та з того часу заповнила понад 9 800 вакансій у ключових секторах, що відчувають дефіцит, включаючи охорону здоров'я, виробництво та громадське харчування [15, с. 106-107].

Після успіху цього пілотного проекту Канада оголосила про нові пілотні імміграційні програми для підтримки сільських громад та франкомовних меншин. Пілотні програми імміграції до сільських та франкомовних громад – це шляхи до постійного проживання для кваліфікованих працівників, які хочуть працювати та жити в одній з 18 сільських та менших громад Канади. Особа може подати заявку на постійне проживання через ці пілотні проекти, за умови якщо: є кваліфікованим працівником; отримала кваліфіковану пропозицію роботи від визначеного роботодавця. На час звернення особа може проживати за кордоном або вже перебувати в Канаді як тимчасовий резидент. Їй не потрібен кваліфікований досвід роботи,

якщо вона нещодавно закінчили державну вищу школу в громаді [17].

Австралія запровадила аналогічну регіональну імміграційну систему через Угоди про міграцію у визначених районах, які дозволяють регіональним роботодавцям спонсорувати іноземних працівників (Департамент внутрішніх справ Австралії, 2024). Угода про міграцію в визначену зону – це офіційна угода між урядом Австралії та урядом штату чи території чи регіональним органом влади. Вона надає доступ більшій кількості іноземних працівників, ніж стандартна програма кваліфікованої міграції. Угоди про міграцію в визначену територію діють на основі угоди, що забезпечує гнучкість для регіонів у реагуванні на їхні унікальні економічні умови та умови ринку праці. Головні угоди укладаються між урядом Австралії та представником визначеної території (зазвичай урядами штатів або територій або регіональними органами, такими як торгові палати, офіси регіонального розвитку Австралії або Ради графств). Вони містять перелік професій, а також узгоджені умови та поступки щодо критеріїв кваліфікації для отримання візи, узгоджених між сторонами.

Далі індивідуальні трудові угоди укладаються між урядом Австралії та схваленими роботодавцями/підприємствами, що працюють у відповідному визначеному регіоні. Вони зазвичай діють протягом п'яти років та використовують візові програми підкласу 482 «Навички, що потребують попиту», підкласу 494 «Регіональна (тимчасова) схема, що спонсорується кваліфікованими роботодавцями» та підкласу 186 «Схема, що висувається роботодавцями». Крім того, Угоди гарантують, що роботодавці пріоритетно наймають на роботу громадян Австралії та постійних жителів. Серед іншого, роботодавці повинні продемонструвати справжню спробу найняти на роботу австралійців, перш ніж отримати доступ до трудової угоди для найму мігрантів.

Угоди про міграцію в визначену зону Австралії адаптовані до конкретних економічних потреб та потреб кожного регіону в робочій силі, забезпечуючи стратегічне рішення для місцевого дефіциту шляхом залучення кваліфікованих мігрантів до малонаселених районів [15, с. 106-107]. Подібну імміграційну політику можна було б запровадити в Україні для подолання нестачі робочої сили

Стимулювання внутрішньої міграції та

дистанційна робота як спосіб забезпечення громади працівниками. Різні країни запровадили прямі стимули для внутрішньої міграції у формі податкових пільг, житлових субсидій та загального регіонального розвитку. Така політика може сприяти пом'якшенню дефіциту робочої сили в громадах, що стикаються зі скороченням населення, шляхом повернення працівників. Прикладом такої політики є Японія, яка прогнозує, що до 2040 року населення майже в половині її муніципалітетів скоротиться на 50% або більше. Для вирішення цієї проблеми уряд запровадив свою Політику регіонального відродження. Ця політика спрямована на управління скороченням населення в постраждалих регіонах та зменшення концентрації населення в районі Токіо шляхом надання субсидій та стимулів для заохочення міграції з міських до сільських районів. Це включає підтримку переїзду бізнесу, житлові субсидії та гранти для окремих осіб та сімей, які переїжджають до менш населених районів.

Португалія запровадила програму «Зайнятість у внутрішній сфері плюс – підтримана мобільність для сталого розвитку внутрішніх районів» у 2020 році, метою якої є стимулювання конкурентоспроможності регіонів. Завдяки цій політиці працівники та дистанційні працівники, які переїжджають у внутрішні райони, мають доступ до прямої фінансової підтримки до 4 827 євро, включаючи додаткові 20% на кожного члена домогосподарства та покриття витрат на переїзд [15, с. 107].

Розвиток потенціалу дистанційної роботи: приклади Ірландії, Тренто та Нідерландів. Стратегія дистанційної роботи в автономній провінції Тренто, Італія. Була реалізована у 2021 році з метою зниження потреби в щоденних поїздках на роботу та розширення кадрового резерву шляхом залучення кваліфікованих фахівців через можливість дистанційної роботи. Для досягнення цієї мети було запроваджено низку політик, включаючи створення просторів для дистанційної роботи в селах шляхом перепрофілювання будівель та перепланування телецентрів. Роботодавцям рекомендується пропонувати гнучкий графік роботи через гібридну роботу, щоб забезпечити менш часті поїздки на роботу та зручні для сім'ї умови. Для просування, заохочення та обміну досвідом та передовим досвідом дистанційної роботи було створено спільноту фахівців з управління персоналом.

План розвитку сільських районів

Ірландії на 2021-2025 роки був запроваджений як ініціатива відновлення сільських районів після COVID-19 і має на меті розвинути потенціал дистанційної роботи в сільській місцевості Ірландії. Це включає оптимізацію інтернет-інфраструктури, підтримку зайнятості та кар'єри в сільській місцевості, покращення державних послуг, відродження міст та досягнення кліматично нейтральної громади. Серед переваг дистанційної роботи наводяться зменшення викидів від транспорту, підтримання місцевого бізнесу і дає можливість для працевлаштування молоді безпосередньо в їхніх громадах. План включає інвестування в інфраструктуру дистанційної роботи, щоб допомогти людям залишатися в своїх громадах. План спрямований на досягнення цього шляхом будівництва 400 об'єктів дистанційної роботи, а також переведення 20% державного сектору на дистанційну роботу та поступового збільшення цього відсотка. Нарешті, план також розглядає стимули для переселення до сільських міст шляхом надання фінансування місцевим органам влади для розробки стратегії залучення талантів.

Закон Нідерландів про гнучкий графік роботи прийнятий у 2016 році заохочує гнучкий графік роботи. Послідовно кілька міст запровадили власні ініціативи, спрямовані на просування гнучкого графіку роботи, такі як Амстердам, який створив «Центри розумного робочого процесу» як спільні офісні приміщення, де працівники можуть працювати ближче до своїх домів. Інші міста, такі як Леуварден і Роттердам, розробили ініціативи щодо гнучкого графіку роботи з метою зменшення заторів на дорогах та забруднення повітря. На загальнонаціональному рівні закон передбачає право вимагати гнучкого робочого графіку (що дозволяє обґрунтовану відмову в запиті) та захист від дискримінації. Закон про гнучкий робочий графік застосовується до всіх працівників та роботодавців незалежно від типу організації [15, с. 107-108].

Залучення місцевих зацікавлених сторін, таких як роботодавці, навчальні заклади та громадські організації, забезпечує цінну інформацію в режимі реального часу, яка може підвищити ефективність політики щодо робочої сили. Така співпраця сприяє розробці більш обґрунтованої, широко прийнятої та адаптивної політики, яка відповідає регіональним економічним умовам [15, с. 109].

Європейський Союз виступає за законодавчу підтримку місцевих енергетичних громад. Заходи включають сприяння

динамічному розподілу енергії та дискримінаційним тарифам на електроенергію. Місцеві енергетичні спільноти будуть важливим наріжним каменем успіху енергетичного переходу, що дозволяє підвищити прибутковість до 25%. ЄС у пакеті «Чиста енергія для всіх європейців» визнає необхідність регуляторних рамок, які надають можливість споживачам відновлюваної енергії виробляти, споживати, зберігати та продавати електроенергію назад у мережу. Таким чином, ЄС вводить поняття спільнот відновлюваної енергії як суб'єктів господарювання, що керуються фізичними особами, місцевими органами влади або малими підприємствами. З соціального боку, місцеві енергетичні громади дозволяють створити енергетичну систему з більшою участю та демократичним контролем з боку громадян, нове джерело фінансування проектів відновлюваної енергетики, генерування знань, пов'язаних з енергетикою, експертизу та згуртованість серед членів громади, а також підвищити обізнаність громади щодо питань сталого розвитку [18, с. 1, 2].

За результатами аналітичного дослідження, що проведене в Іспанії у 2023 році, соціальне спрямування економіки держави позитивно впливає на згуртованість громад. В Іспанії Закон про соціальну економіку визначає інституції, що складають соціальну економіку, та їхні керівні принципи. Суб'єкти господарювання мають керуватися принципами пріоритету особистості та соціальної мети над капіталом, розподіл прибутку, отриманого від економічної діяльності, відповідно до соціальної мети суб'єкта господарювання, сприяння внутрішній солідарності та солідарності з суспільством, що сприяє відданості місцевому розвитку, рівним можливостям між чоловіками та жінками, соціальній згуртованості, інтеграції осіб, які перебувають під ризиком соціальної ізоляції, створенню стабільних та якісних робочих місць та сталому розвитку, а також незалежність від державних органів влади [19, с. 8, 27]. На наш погляд, перекладення таких зобов'язань на суб'єктів господарювання вимагає додаткових витрат, що безумовно не мають бути надмірними. Найкраще, коли соціальні відповідальність розділяється між усіма учасниками відносин пропорційно.

3. Зарубіжний досвід для України та вітчизняний досвід.

Зарубіжний підхід демонструє, що економічний розвиток пов'язують із

досягненням Цілей сталого розвитку. Саме на досягнення Цілей сталого розвитку спрямовано стратегії розвитку територіальних громад України до 2030 року.

Слід відзначити, що проблеми, які порушуються на світових форумах не завжди спрямовані на вирішення проблем з якими стикається України в умовах повномасштабної війни. Замінування сільськогосподарських земель та лісів не сприяє розвитку громад на основі місцевих ресурсів. Вимушене переміщення мільйонів людей негативно впливають на згуртованість створених у 2020 році територіальних громад. Реінтеграція в нові громади за місцем проживання є важливою, проте не вирішує питання щодо відновлення економічної спроможності деокупованих та прифронтових громад.

Цифровізація, як важливий напрям розвитку громад в Україні триває попри війну. На вебпорталі «Дія» вже 334 (загалом в Україні 1331 територіальна громада) територіальні громади визначили рівень цифрової трансформації. Індекс визначається за наступними напрямками: цифрова економіка, цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифровізація публічних послуг. Так, наприклад, частка онлайн-послуг обласної державної (військової) адміністрації для бізнесу у Хмельницькій області становить 80 %. Це найбільший показник по Україні станом на квітень 2025 року. Цифрова інфраструктура найкраща у Волинській, Львівській та Дніпропетровській областях. Серед показників, по яким проводиться оцінка наступні: частка обласних об'єктів соціальної інфраструктури підключених до волоконно-оптичних мереж; частка обласних об'єктів соціальної інфраструктури облаштованих відкритими Wi-Fi зонами у громадських місцях; частка найпростіших укриттів в обласних закладах, облаштованих відкритими Wi-Fi зонами, на території області та ін. [20].

Цифровізація територіальних громад визначається за наступними показниками: розвиток підприємств ІТ-сектору в громаді; цифрові технології для бізнесу. Найкращі показники у Львівській області (показники вище нуля мають близько 20 громад області), а за нею слідує Рівненська та Дніпропетровська області (показник вище нуля мають 9 громад та 20 відповідно). На третьому місці Харківська область (показники вище нуля мають 8 громад з найбільшим показником Балаклійська територіальна громада). Проте, слід зазначити, що далеко не усі громади долучилися до оцінки цифровізації громад,

тому дані показники є поки неповними [20]. Цифровізація сьогодні це і про безпеку, оскільки доступність інформації про загрози та доступність адміністративних послуг в умовах дії воєнного стану забезпечують збереження та забезпечення життя та здоров'я населення.

За підсумками 2024 року загалом Я. Казюк, В. Венцель констатували, що територіальні громади належним чином продовжують забезпечувати виконання основних завдань бюджетної політики та фінансування пріоритетних статей видатків з огляду на умови воєнного стану. При цьому, зважаючи на відсутність коректних статистичних даних щодо чисельності населення територіальних громад (насамперед, з огляду на проведення активних бойових дій, спричинених вторгненням РФ), для проведення оцінювання використовувалися останні наявні верифіковані дані станом на 01.01.2022 з урахуванням чисельності внутрішньо переміщених осіб. У результаті з 1331 територіальної громади України високий рівень фінансової спроможності мають 456 (34,3%) громад, а критичний - 131 (9,8%) [21]. Проте, можливість оплачувати видатки ще не означає стійку економічну спроможність та гарантії сталого розвитку. Про необхідність системного перегляду питання розвитку громад свідчать висновки вчених проте, що по мірі зниження категорії рівня спроможності (від високого до критичного) частка територіальних громад міського типу зменшується, водночас частка сільських громад зростає [21]. Ми вже згадували про недостатність показників Методики для оцінки спроможності громад, яку відзначила сама Я. Казюк у 2023 році. І хоча застосування показників, визначених у Методиці, є спрощеним та мінімалістським підходом, на жаль, у 2024 використовувався аналогічний підхід для оцінки спроможності громад, крім того, що до уваги не брали кількість учнів, що навчаються в громаді [4]. На порталі «Децентралізація» розміщено посібники для громад, що прагнуть підвищити спроможність у сфері енергоефективності та посібник з інституційного розвитку громад. Посібники описують алгоритми дій, основні проблеми у цих сферах та поточні практики українських громад у співпраці між громадами та із зарубіжними партнерами [22]. Подібні посібники є надзвичайно важливими для громад, які не мають досвіду у цих процесах.

На перший погляд може здатися, що питання економічної спроможності територіальних громад є суто економічним,

проте дана проблема є комплексною. При вирішенні поставленого питання не достатньо суто економічного рішення, оскільки для забезпечення спроможності громад в економічному сенсі, слід забезпечити для початку кадрову, інституційну та функціональну спроможність. Крім того, економічна спроможність має забезпечуватися в межах реалізації конституційних цінностей та засад конституційної держави з повагою до прав людини та впровадженням інститутів партисипативної демократії.

Висновки. Економічно спроможна громада у сучасному розумінні це згуртована громада де забезпечено основи для сталого розвитку. При цьому, існування таких громад можливе виключно в демократичних децентралізованих державах.

Серед зарубіжних заходів слід відзначити: локальні освітні пілотні проєкти в межах конкретного населеного пункту (Фінляндія); системні проєкти в межах конкретної галузі, де спостерігається вивільнення працівників та припинення роботи підприємств спрямовані на перенавчання з урахуванням розвитку галузі (держави ЄС); зовнішня та внутрішня міграційна політика (Канада, Австралія, Японія, Португалія); запровадження дистанційної роботи або роботи з гнучким графіком, побудова в малих громадах інфраструктури для дистанційної роботи її жителів; підтримка місцевих енергетичних громад та соціального спрямування економіки та сучасні технології та ін.

Серед успішних практик забезпечення економічної спроможності громад, які можна запровадити в Україні, слід виокремити наступні: освіта як спосіб заповнення робочих місць у межах конкретної громади; стимулювання внутрішньої міграції та дистанційна робота як спосіб забезпечення громади працівниками; розробка програм імміграції з урахуванням потреб громад у працівниках; підтримка створення місцевих енергетичних громад та соціального спрямування економіки та бази сучасних технологій.

Цифровізація сьогодні це і про безпеку також, оскільки доступність інформації про загрози та доступність адміністративних послуг в умовах дії воєнного стану забезпечують збереження та забезпечення життя та здоров'я населення.

Попри численні вдалі проєкти в зарубіжних громадах, не слід відволікатися від ключових аспектів забезпечення спроможних

територіальних громад України. До ключових складових стратегії економічного розвитку територіальних громад в Україні слід віднести наступні: завершення децентралізації, зокрема, розмежування повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування; впровадження навчання та стимулювання практики залучення громадян до прийняття рішень через інституту партисипативної демократії; залучення інвестицій з метою забезпечення сталого розвитку та згуртованості територій;

підвищення рівня контролю з боку громади за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування; подальша цифровізація громад та впровадження електронного голосування на виборах та референдумах; визначення стратегій розвитку громад на основі конституційних цінностей та засад конституційного ладу.

Насамкінець, слід застерегти від суто ідейного підґрунтя для реформування без урахування реалій кожної територіальної громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Стратегія, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (в ред. Постанови від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
2. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>
3. Квасний Л. Г., Лобик О. О. Теоретичні засади формування фінансово-економічної спроможності територіальних громад в Україні. *Регіональна економіка*. 2023. № 4. С. 13-19. URL: https://re.gov.ua/re202304/re202304_013_KvasniyLH,LobykOO.pdf
4. Казюк Я. Аналіз методик оцінювання спроможності територіальних громад, висновки, пропозиції. 2023. URL: <https://decentralization.ua/news/17549>
5. Квасний, Л., Квасний, З., Даниленко, Ю., Гацков, О., & Строгуш, Ю. Проблеми управління фінансовим забезпеченням розвитку територіальних громад в Україні. *Публічне управління і політика*. 2025. №1 (5). С. 47–57. URL: <https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.1.06>
6. Лісовик В. Л., Шевченко О. М., Шовкалюк М. М. Підвищення спроможності громад у проєктах відновлення шляхом навчання з питань енергоефективності. *Технології та інжиніринг*. 2024. № 5 (22). С. 57-70. URL: <https://technologies-engineering.com.ua/web/uploads/pdf/57-70.pdf>
7. Orel, Y., Kulinich, O., Korniiievskiy, S., Serohina, S., & Gryshko, L. (2024). The impact of decentralization on regional development in Ukraine: challenges and opportunities in the post-war era. *Amazonia Investiga*, 13(80), 99–108. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.80.08.9>.
8. Гришко Л.М. Шляхи підвищення згуртованості територіальних громад в Україні. Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / редкол.: С. Г. Серьогіна та ін. Харків : Право, 2023. № 46. С. 236-261. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2023-46-236>
9. Anglin, R.V. Promoting Sustainable Local and Community Economic Development (1st ed.). Routledge. 2011. 302 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315089409>
10. Community Economic Development for the Local Economic Development Officer: HANDBOOK. Manitoba. 2018. 21 p. URL: https://ccednet-rcdec.ca/sites/ccednet-rcdec.ca/wp-content/uploads/2022/09/community_economic_development_for_the_local_economic_development_officer.pdf
11. Building Stronger Communities: Understanding the Power of Community Economic Development. ResearchFDI. Published on June 27, 2023. URL: <https://researchfdi.com/building-stronger-communities-understanding-the-power-of-community-economic-development/>
12. Community Economic Development. Certificate. What is CED? Simon Fraser University. URL: <https://www.sfu.ca/ced/certificate/About.html>
13. VI World Forum of the Local Economic Development. 2025. URL: <https://ledworldforum.org/>
14. Just Transition, Development Financing And Territorial Solutions VI World Forum on Local Economic Development Seville, Spain. 1 to 4 April 2025. Final Declaration (Reduced version) URL: <https://ledworldforum.org/wp-content/uploads/data/resources/Final-Declaration-VI-WFLED-EN.pdf?v=1698842700>
15. OECD (2024), Job Creation and Local Economic Development 2024: The Geography of Generative AI, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/83325127-en>.
16. Atlantic Immigration Program. Immigrate to Canada. <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees->

citizenship/services/immigrate-canada/atlantic-immigration.html

17. Rural and Francophone Community Immigration pilots. Immigrate to Canada. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/rural-franco-pilots.html>

18. Manso-Burgos, Á.; Ribó-Pérez, D.; Alcázar-Ortega, M.; Gómez-Navarro, T. Local Energy Communities in Spain. Economic Implications of the New Tariff and Variable Coefficients. Sustainability. 2021. № 13, 10555. P. 1-18. URL: <https://doi.org/10.3390/su131910555>

19. The Socio-Economic Impact Of Social Economy Values And Principles In Spain. Analysis Report. Confederación Empresarial Española de la Economía Social, Prepared by Abay Analistas Económicos, S.L. / Isabel Martínez Martín, Rosa Santero Sánchez, Belén Castro Núñez. 2023. 85 p. URL: <https://www.cepes.es/files/publicaciones/143.pdf>

20. Цифрова громада. Національний вебпортал для цифрових лідерів і лідерок, де разом будуюмо найзручнішу державу у світі. URL: <https://hromada.gov.ua/>

21. Казюк Я., Венцель В. Оцінка фінансової спроможності територіальних громад за підсумками 2024 року. URL: <https://decentralization.ua/news/19455>

22. Посібники для громад, що прагнуть підвищити спроможність у сфері енергоефективності. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/19228?page=1034>

Стаття надійшла до редакції 20.03.2025

Стаття рекомендована до друку 23.05.2025

L.M. HRYSHKO

PhD (Law),

Head of the Municipal Law and Local Government Sector of the Scientific Research

E-mail: l.m.hryshko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>

Research Institute of State Construction and Local Self-Government

of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, Kharkiv, str. Chernyshevska, 80

ENSURING THE ECONOMIC CAPACITY OF TERRITORIAL COMMUNITIES: FOREIGN EXPERIENCE

ANNOTATION. *Introduction.* The European integration direction of Ukraine's development includes decentralization, regionalization, cohesion, good governance, and revision of environmental policy on the basis of communities. In addition, communal property, as a form of public property, lays down specifics regarding its management. The municipal reform that has already begun is aimed at introducing relevant aspects into the territorial communities of Ukraine. However, new challenges associated with Russia's full-scale invasion of Ukraine do not allow completing the reforms that have been initiated and do not contribute to the development of institutions of participatory democracy.

Despite the fact that modern states of the world that successfully solve the issues of economic development of communities have not encountered war directly, their practices can be useful for Ukraine.

Summary of the main results of the study. We should not limit ourselves to the methodology for forming capable communities approved by the Government. Yes, indeed, this document was the basis for the formation of capable communities in the process of their unification. And although this act remains in force, however, the issues of capacity are not limited to it.

An economically viable community is more than economic indicators. The processes of European integration include regionalization, decentralization (of competences and finances) and cohesion of territorial communities, which is a logical continuation of municipal reform after the unification of territorial communities. The incompleteness of the constitutional reform significantly hinders the completion of the municipal one.

It can be argued that the cohesion of a territorial community can be at the same time a result, a tool and a consequence of economic capacity. The economic capacity of a community is also the ability to ensure appropriate social standards within the territory. The economic development of a community offers numerous advantages within the community, ensuring that communities shape their local economic future both strategically and practically.

Conclusion. An economically capable community in the modern sense is a cohesive community where the foundations for sustainable development are provided. At the same time, the existence of such communities is possible only in democratic decentralized states.

Among foreign measures, it is worth noting: local educational pilot projects within a specific settlement (Finland); systemic projects within a specific industry, where there is a release of workers and the cessation of work of enterprises, aimed at retraining taking into account the development of the industry (EU countries); external and internal migration policy (Canada, Australia, Japan, Portugal); introduction of remote work or work with a flexible schedule, construction of infrastructure for remote work of its residents in small communities; support for local energy communities and the social direction of the economy and modern technologies, etc.

Among the successful practices of ensuring the economic capacity of communities that can be implemented in Ukraine, the following should be highlighted: education as a way to fill jobs within a specific community; stimulation of internal migration and remote work as a way to provide the community with workers; development of immigration programs taking into account the needs of communities in workers; support for the creation of local energy communities and the social direction of the economy and the basis of modern technologies.

Today, digitalization is also about security, since the availability of information about threats and the availability of administrative orders under martial law ensure the preservation and provision of life and health of the population.

Despite numerous successful projects in foreign communities, one should not be distracted from the key aspects of ensuring capable territorial communities of Ukraine. The key components of the strategy for the economic development of territorial communities in Ukraine include the following: completion of decentralization, in particular, the separation of powers between executive authorities and local self-government bodies; implementation of training and stimulation of the practice of involving citizens in decision-making through the institution of participatory democracy; attraction of investments in order to ensure sustainable development and cohesion of territories; increasing the level of community control over the activities of local self-government bodies and officials; further digitalization of communities and the introduction of electronic voting in elections and referendums; definition of community development strategies based on constitutional values and principles of the constitutional order. Finally, one should be wary of a purely ideological basis for reform without taking into account the realities of each territorial community.

KEYWORDS: *local self-government, community economic development, digitalization, decentralization, community cohesion.*

REFERENCES

1. State Strategy for Regional Development for 2021-2027: Strategy approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 5, 2020 No. 695 (as amended by Resolution dated August 13, 2024 No. 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian]
2. On approval of the Methodology for the formation of capable territorial communities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 8, 2015 No. 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian]
3. Kvasniy L. H., Lobyk O. O. Theoretical foundations for the development of the financial and economic capacity of territorial communities in Ukraine. *Regional Economy*. 2023, № 4. C. 13-19. URL: https://re.gov.ua/re202304/re202304_013_KvasniyLH,LobykOO.pdf [in Ukrainian]
4. Kazyuk Ya. Analysis of methods for assessing the capacity of territorial communities, conclusions, proposals. 2023. URL: <https://decentralization.ua/news/17549> [in Ukrainian]
5. Kvasnii, L., Kvasniy, Z., Danylenko, Y., Gatskov, O., & Strohush, Y. Problems Of Managing Financial Support For The Development Of Territorial Communities In Ukraine. *Public Management and Policy*. 2025. № 1(5), 47–57. URL: <https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.1.06> [in Ukrainian]
6. Lisovyyk V. L., Shevchenko O. M., Shovkaliuk M. M. Increasing the capacity of communities in recovery projects through energy efficiency training. *Technologies and Engineering*. 2024. № 5 (22). C. 57-70. URL: <https://technologies-engineering.com.ua/web/uploads/pdf/57-70.pdf> [in Ukrainian]
7. Orel, Y., Kulinich, O., Korniiievskyi, S., Serohina, S., & Gryshko, L. (2024). The impact of decentralization on regional development in Ukraine: challenges and opportunities in the post-war era. *Amazonia Investiga*, 13(80), 99–108. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.80.08.9>. [in English].
8. Hryshko L. M. Ways of Increasing the Cohesion of Territorial Communities in Ukraine. *State Building and Local Government* : coll. of sc. papers / ed. board: S. H. Serohina (a head of the ed. board) et al. – Kharkiv : Pravo. 2023. № 46. C. 236-261. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2023-46-236> [in Ukrainian]
9. Anglin, R.V. *Promoting Sustainable Local and Community Economic Development* (1st ed.). Routledge. 2011. 302 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315089409> [in English].
10. *Community Economic Development for the Local Economic Development Officer: handbook*. Manitoba. 2018. 21 p. URL: https://ccednetredec.ca/sites/ccednetredec.ca/wpcontent/uploads/2022/09/community_economic_development_for_the_local_economic_development_officer.pdf [in English].
11. *Building Stronger Communities: Understanding the Power of Community Economic Development*. ResearchFDI. Published on June 27, 2023. URL: <https://researchfdi.com/building-stronger-communities-understanding-the-power-of-community-economic-development/> [in English].
12. *Community Economic Development. Certificate. What is CED?* Simon Fraser University. URL: <https://www.sfu.ca/ced/certificate/About.html> [in English].
13. VI World Forum of the Local Economic Development. 2025. URL: <https://ledworldforum.org/> [in English].
14. Just Transition, Development Financing And Territorial Solutions VI World Forum on Local Economic Development Seville, Spain - 1 to 4 April 2025. Final Declaration (Reduced version) URL: <https://ledworldforum.org/wp-content/uploads/data/resources/Final-Declaration-VI-WFLED-EN.pdf?v=1698842700> [in English].
15. OECD (2024), *Job Creation and Local Economic Development 2024: The Geography of Generative AI*, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/83325127-en>.
16. Atlantic Immigration Program. Immigrate to Canada. <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/atlantic-immigration.html> [in English].

17. Rural and Francophone Community Immigration pilots. Immigrate to Canada. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/rural-franco-pilots.html> [in English].
18. Manso-Burgos, Á.; Ribó-Pérez, D.; Alcázar-Ortega, M.; Gómez-Navarro, T. Local Energy Communities in Spain. Economic Implications of the New Tariff and Variable Coefficients. Sustainability. 2021. № 13, 10555. P. 1-18. URL: <https://doi.org/10.3390/su131910555> [in English].
19. The Socio-Economic Impact Of Social Economy Values And Principles In Spain. Analysis Report. Confederación Empresarial Española de la Economía Social, Prepared by Abay Analistas Económicos, S.L. / Isabel Martínez Martín, Rosa Santero Sánchez, Belén Castro Núñez. 2023. 85 p. URL: <https://www.cepes.es/files/publicaciones/143.pdf> [in English].
20. Digital Community. A national web portal for digital leaders, where together we build the most convenient state in the world. URL: <https://hromada.gov.ua/> [in Ukrainian]
21. Kazyuk Ya., Wenzel V. Assessment of the financial capacity of territorial communities by the results of 2024. URL: <https://decentralization.ua/news/19455> [in Ukrainian]
22. Guides for communities seeking to build capacity in energy efficiency. Decentralization. URL: <https://decentralization.ua/news/19228?page=1034> [in Ukrainian]

The article was received by the editors 20.03.2025

The article is recommended for printing 23.05.2025

Л. В. ГУДЗЬ

кандидат юридичних наук, доцентка

доцентка кафедри конституційного і муніципального права

E-mail: l.v.gudz@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІСЛЯ ПРИПИНЕННЯ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті висвітлено питання проведення виборів до органів місцевого самоврядування після припинення режиму воєнного стану як важливого етапу відновлення демократії та політичної стабільності. Розглянуто необхідність врахування викликів безпеки, реінтеграції постраждалих територій і захисту виборчих прав, зокрема внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон. Акцентовано увагу на вдосконаленні виборчого законодавства, адаптації механізмів голосування та запобіганні зовнішньому втручанню, що сприятиме демократичному розвитку країни та суспільному примиренню.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Зазначено, що місцеві вибори 2020 року в Україні відбулися в умовах децентралізації та адміністративної реформи, що призвело до змін у складі місцевих рад. Використання пропорційної виборчої системи з відкритими списками виявилось лише частково ефективним, оскільки партії мали можливість самостійно формувати порядок кандидатів, а необхідність набрати 25% виборчої квоти ускладнювала зміну їхньої черговості. Запровадження гендерних квот сприяло збільшенню представництва жінок у місцевих радах, однак супроводжувалося значними труднощами у реалізації. Підсумки виборів засвідчили зростання впливу локальних політичних партій, що підкреслює необхідність подальшого вдосконалення виборчого законодавства.

Місцеві вибори 25 жовтня 2020 року продемонстрували рекордно низьку явку виборців — лише 36,88%, що значною мірою пояснюється пандемією COVID-19. Найбільша активність виборців спостерігалася в західних регіонах країни, тоді як у східних областях рівень участі у голосуванні був помітно нижчим. Основними факторами, що зумовили низьку явку, стали проблеми зі здоров'ям, проживання виборців не за місцем реєстрації та загальна пасивність громадян.

Висновок. Після завершення війни в Україні необхідно буде провести загальнодержавні та місцеві вибори для відновлення демократичних процесів, забезпечивши їх відповідність європейським стандартам. Виборчий процес має відбутися не пізніше ніж за 90 днів після припинення чи скасування воєнного стану, з особливим фокусом на організацію голосування на звільнених територіях.

Важливими завданнями є законодавче врегулювання обмеження виборчих прав осіб, причетних до державної зради та колабораціонізму, а також питання подвійного громадянства. Дистанційне голосування потребує надійних механізмів безпеки відповідно до стандартів ЄС. Крім того, варто запобігти дискримінації українців, змушених покинути країну, шляхом впровадження альтернативних форм голосування. Загалом, вибори мають відбуватися з урахуванням нових викликів, спричинених війною та окупацією.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вибори до органів місцевого самоврядування, режим воєнного стану, гендерні квоти, активні і пасивні виборчі права, внутрішньо переміщені особи, явка виборців.

Як цитувати: Гудзь Л. В., Організація і проведення виборів до органів місцевого самоврядування після припинення режиму воєнного стану в Україні: проблеми, виклики та перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 105-112. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-09>

In cites: L. V. Gudzy (2025) The organization and conduct of elections to local governments after the termination of martial law in Ukraine: problems, challenges and perspectives. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 105-112 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-09> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Проведення місцевих виборів в Україні у період після завершення режиму воєнного стану є ключовим етапом відновлення демократичних інститутів, забезпечення політичної стабільності та реалі-

зації принципів народовладдя. В умовах відновлення України виборчий процес має відповідати викликам безпеки, гарантувати чесність і прозорість голосування, а також сприяти реінтеграції постраждалих територій

та відновленню довіри громадян до державних інституцій.

Попередній досвід виборчих кампаній в Україні та міжнародна практика проведення виборів у післявоєнний період свідчать про необхідність удосконалення виборчого законодавства, адаптації механізмів виборчої кампанії до нових соціально-політичних умов та запровадження додаткових гарантій дотримання виборчих прав громадян України. Особливого значення набувають питання організації голосування для внутрішньо переміщених осіб, відновлення виборчої інфраструктури на звільнених територіях, а також боротьба з потенційними загрозами маніпуляцій та зовнішнього втручання у виборчий процес.

Таким чином, дослідження даної тематики є вкрай важливим для формування ефективного виборчого процесу до органів місцевого самоврядування, який сприятиме демократичному розвитку країни, політичній стабільності та суспільному примиренню.

Стан наукового дослідження теми. Проблеми виборчого права і процесу в Україні були і залишаються об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема в галузях правознавства та політології. Серед українських конституціоналістів, які досліджували питання виборчого права та процесу: М. Баймуратов, О. Батанов, О. Бакумов, Ю. Барабаш, О. Бандурка, М. Козюбра, В. Кравченко, Ю. Ключковський, Д. Ковриженко, О. Марцеляк, Н. Мяловицька, В. Погорілко, С. Сєрьогіна, О. Совгіря, В. Сєрьогін, М. Ставнічук, Ю. Тодика, О. Тодика, В. Шаповал та інші. Особливості місцевих виборів 2020 року були висвітлені в роботах таких науковців, як М. Бучин та А. Ковальчук [1], О. Сінькевич [2] та К. Білоус [3].

Мета дослідження полягає в аналізі правових аспектів організації виборів до органів місцевого самоврядування в Україні після припинення або скасування режиму воєнного стану, з урахуванням досвіду попередньої виборчої кампанії 2020 року, а також у визначенні напрямів вдосконалення виборчого законодавства України для підвищення його ефективності та прозорості.

Основні результати дослідження. Міжнародні організації та іноземні спостерігачі відзначали високий рівень демократичності останніх виборів в Україні, зокрема в оцінці "Індексу демократії" Economist Intelligence Unit, де Україна отримала 8,25 балів з 10 [4]. Це підтверджувало статус України як країни з повноцінною демократією і відкривало пер-

спективи для удосконалення виборчого законодавства. Останні місцеві вибори, які були проведені 25 жовтня 2020 року стали важливим етапом реформи децентралізації, проводились за новими правилами Виборчого кодексу України та в умовах адаптивного карантину, що підвищувало значення представницького мандату в нових територіальних громадах.

У Виборчому кодексі України було запроваджено низку новел, зокрема скасування одномандатних округів на місцевих виборах та введення багатомандатних округів для сільських, селищних і міських рад. У територіальних громадах з кількістю виборців до 10 тисяч вибори проводились за мажоритарною системою відносної більшості, а у громадах з понад 10 тисячами виборців – за пропорційною системою з відкритими списками політичних партій. Ці зміни, зокрема, скасування одномандатних округів, мали зменшити проблему підкупу виборців, але разом з тим постало питання про ефективність мажоритарної системи відносної більшості в багатомандатних округах, яка призвела до непропорційного розподілу голосів. Крім того збільшилась роль політичних партій, оскільки кандидатів на вибори до місцевих рад змогли висувати тільки місцеві осередки партій.

Новелою у Виборчому кодексі України також стало запровадження гендерних квот, які зобов'язували партії включати певну кількість кандидатів обох статей у виборчі списки. У громадах з менш як 10 тисяч виборців, де застосовувалася мажоритарна система відносної більшості в багатомандатних округах, партії повинні були забезпечити не менше 30% кандидатів однієї статі. У громадах з понад 10 тисячами виборців, де діяла пропорційна система з відкритими списками, гендерна квота вимагала, щоб у кожній п'ятірці списку було представлено по два кандидати кожної статі, а також забезпечувалося чергування статей у списку, якщо кількість кандидатів не була кратною п'яти.

Згідно з п.1 ч.1 ст.230 Виборчого кодексу України, був встановлений механізм дотримання гендерних квот, передбачаючи відмову в реєстрації партії, яка не виконує ці вимоги. Це призвело до подачі численних позовів від місцевих організацій партій, які оскаржували рішення територіальних виборчих комісій про відмову в реєстрації через порушення гендерних квот. На нашу думку, у цьому напрямку є корисним досвід Франції, де партії, що дотримуються квот отримують державну підтримку. У післявоєнний період в Україні постане питання на важливості якості та професіоналізму

кандидатів, а не їх статі, особливо на місцевому рівні. Тому ефективнішим було б партійне (індивідуальне) квотування, яке дозволить партіям самостійно вирішувати, як дотримуватися гендерних квот [5].

Для оцінки ефективності нововведень у виборчому законодавстві України, як приклад, розглянемо їхній вплив на місцеві вибори 25 жовтня 2020 року в Харкові та Харківській області. Харківська область, з чисельністю виборців 2 091 391, була поділена на 7 нових районів замість 27 старих у процесі децентралізації. Вибори до районних рад відбулися в оновлених районах: Харківському (84 депутати), Чугуївському, Лозівському, Красноградському, Куп'янському, Ізюмському та Богодухівському (по 42 депутати в кожному).

Харківська область була поділена на 14 округів (7 у Харкові та 7 в області). До розподілу мандатів допускалися партії, що набрали щонайменше 5% голосів по області. Кількість мандатів визначалася за виборчою квотою – кількістю голосів, необхідних для одного мандату, яку обчислювали, поділивши загальну кількість голосів партій, що подолали бар'єр, на 120 мандатів обласної ради. Розподіл відбувався у два етапи: спершу між регіональними списками партій, а залишкові голоси перерозподілялися за загальним списком. Відповідно до ст. 259 Виборчого кодексу України, партія самостійно встановлює порядок кандидатів у списку. Для зміни черговості в списку кандидат має набрати щонайменше 25% виборчої квоти.

Але, як виявилось на практиці "відкритість" списків за новою пропорційною системою була умовною й не створювала рівних можливостей для всіх кандидатів. Представникам партій, що отримали 5–10% голосів, було складно змінити свою позицію в регіональному списку. Тому, на нашу думку, для забезпечення реальної відкритості партійних списків слід відмовитися від єдиних виборчих списків та скасувати вимогу щодо набрання 25% виборчої квоти для зміни місця в списку. На нашу думку, черговість кандидатів має визначатися виключно кількістю отриманих голосів виборців.

Запровадження гендерних квот сприяло зростанню кількості жінок-депутаток у міській раді – 28 проти 18 у попередньому скликанні. Найвищий відсоток жінок обрано від "Блоку Кернеса — Успішний Харків" (47%, 16 мандатів). У "Слuzі народу" жінки становили 44% обраних депутатів, у "Європейській солідарності" – 33%. Водночас у ОПЗЖ частка жінок-депутатів склала лише 16%, а у "Блоці Світли-

чної" з шести мандатів два отримали жінки. Партія Шарія не дотрималася гендерних квот, і серед її депутатів у міськраді немає жінок. Невизначеність судової практики та рішення територіальних виборчих комісій продемонстрували, що дотримання законодавчих вимог щодо гендерної рівності у виборчому процесі не завжди забезпечується.

Формування гендерних квот у партійних списках супроводжувалося низкою проблем: квоти часто виконувалися формально, окремих жінок-кандидаток виключали через неповний перелік документів, а також існував ризик відмови від мандатів після виборів. Тому, важливою є завчасна підготовка партіями кадрового резерву та необхідність чіткого визначення моменту підтвердження квот – під час висунення, подачі документів, реєстрації, включення у бюлетень чи формування фракції.

Під час виборчого процесу також важливо звертати увагу на кількість порушень виборчого законодавства України. 25 жовтня 2020 року на території Харкова та області поліція зафіксувала 272 порушення. В результаті було відкрито 11 кримінальних проваджень: 6 за перешкоджання виборчому праву, 2 за незаконне використання виборчого бюлетеня, 1 за фальсифікацію, підробку, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, 1 за хуліганство та 1 за грабіж. Громадянська мережа ОПОРА зазначила, що забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній на місцевих виборах 2020 року було незадовільним, з обмеженим доступом до фінансових звітів кандидатів та формальним контролем. Для відповідності рекомендаціям GRECO необхідно посилити вимоги до публікації звітів, зміцнити контроль з боку НАЗК і запровадити онлайн-механізм для оперативного оприлюднення витрат і внесків виборчих фондів [6].

Місцеві вибори в Україні 25 жовтня 2020 року відзначилися рекордно низькою явкою, оскільки значна частина українців вирішила не брати участь у голосуванні. За даними ЦВК, остаточна явка склала 36,88%. Для порівняння, на попередніх місцевих виборах явка була значно вищою: 75,6% у 1994 році, 70,8% у 1998 році, 69,3% у 2002 році, 67,6% у 2006 році, 48,7% у 2010 році, 46,5% у 2015 році. У 2020 році з понад 28 мільйонів українців, внесених до списків, бюлетені отримали лише трохи більше 10 мільйонів. Найвища явка була в Тернопільській області (44,68%), а найнижча — в Донецькій (31,67%). У Харкові явка становила 31,3%, а в Харківській області — 32,57%. ЦВК вказав пандемію коронавірусу як одну з основних причин низької явки.

Аналіз зв'язку між новими випадками захворювання та явкою виборців показав, що прямої залежності між цими факторами не існує. Незважаючи на високий рівень захворюваності, найвищу явку продемонстрували жителі західних областей, таких як Тернопільська (44,68%) і Львівська (43,82%), тоді як у східних регіонах, зокрема в Донецькій (31,67%), Миколаївській (32,02%) та Харківській (32,57%) областях, явка була найнижчою. Це вказує на вплив інших чинників на участь громадян у голосуванні.

Дослідження явки виборців також враховує дані соціологічних опитувань. Згідно з результатами опитування групи "Рейтинг", основними причинами неучасті українців у виборах стали стан здоров'я (20%), проживання не за місцем реєстрації (19%), зайнятість у день виборів (15%), невизначеність щодо кандидатів (14%), побоювання через COVID-19 (10%), відсутність зацікавленості (12%) та інші фактори (10%). Таким чином, пандемія та її наслідки стали причиною відмови від участі у виборах для майже третини респондентів [7].

Але незважаючи на низьку явку, місцеві вибори 2020 року в Україні були визнані такими, що відбулися. Результати не викликали сумнівів, оскільки українське виборче законодавство не передбачає порогу явки, який міг би вплинути на їх легітимність. Проте низька явка може означати, що результати не повністю відображають інтереси та пріоритети більшості населення, що може призвести до ухвалення рішень органами місцевої влади, які не завжди відповідають бажанням більшості виборців. Крім того, низька явка зазвичай сприяє кандидатам і партіям з постійною та мобілізованою електоральною базою. Це дає перевагу тим партіям і кандидатам, які мають лояльних виборців, готових прийти на вибори навіть за складних умов.

Навіть під час воєнного стану, коли вибори не проводяться, важливо не забувати про виборче законодавство України. Після завершення війни для відновлення демократичних процесів в Україні буде необхідно провести серію загальнодержавних та місцевих виборів. Статус кандидата на вступ до ЄС вимагатиме відповідності європейським стандартам, і підготовка до цих виборів повинна відбутися швидко, адже відповідно до ч.2. ст. 19 Закону «Про правовий режим воєнного стану» Верховній Раді України надається лише 90 днів для призначення чергових або позачергових виборів після його припинення або скасування.

Особливої уваги потребує питання строків призначення та оголошення виборчого

процесу на місцевих виборах. Підстави для проведення позачергових виборів, які виникають через дострокове припинення повноважень органів чи посадових осіб, визначаються Конституцією України та відповідними законами. Такі підстави регулюються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також діють Закони України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про військово-цивільні адміністрації», Виборчим кодексом України, що передбачають можливість припинення повноважень органів місцевого самоврядування. В умовах війни, зокрема на звільнених територіях, може виникнути потреба уточнити підстави для проведення позачергових місцевих виборів, якщо органи місцевого самоврядування не змогли відновити свою діяльність або вибори не відбулися у 2020 році.

У зв'язку з введенням воєнного стану Центральна виборча комісія 24 лютого 2022 року призупинила всі виборчі процеси, зокрема вибори 9 сільських, селищних і міських голів, а також депутатів до 69 місцевих рад на 126 вакантних мандатів. Внаслідок війни було зафіксовано випадки загибелі, зникнення безвісти або колаборації представників місцевої влади, що посилює сьогодні також потребу у проведенні позачергових виборів. Однак їх організація залежатиме від безпекової ситуації, повернення переміщених осіб та відновлення територіальних громад [8].

Згідно з ч. 1 ст. 195 Виборчого кодексу України, чергові місцеві вибори мають бути призначені не пізніше ніж за 90 днів до дня голосування, а позачергові – не пізніше ніж за 60 днів до дня виборів. Оскільки останні місцеві вибори були проведені 25 жовтня 2020 року, тому наступні чергові місцеві вибори повинні бути проведені відповідно до ч. 2 ст.141 Конституції України – у жовтні 2025 року. Тобто якщо завершиться правовий режим воєнного стану у травні 2025 року, то призначення чергових місцевих виборів має відбутись у липні 2025 року. Оскільки військові адміністрації припиняють свою діяльність через 30 днів після завершення воєнного стану, неясно, як буде організовано управління громадою до проведення виборів. Цю ситуацію потрібно вирішити законодавчо уже зараз.

Для належної організації виборів необхідно також забезпечити точний облік громадян і створити умови для формування актуальних списків виборців. З 24 лютого 2022 року Державний реєстр виборців залишається закритим і не оновлюється. Однак ще серйознішою проблемою є відсутність реєстрації масштабних

міграційних процесів як всередині країни, так і за її межами. Наразі немає чіткого розуміння, де перебувають виборці. До того ж після завершення війни ці процеси продовжаться, що ще більше ускладнить їх облік. Тому, на нашу думку, потрібно врахувати кілька ключових аспектів: по-перше, необхідно розпочати актуалізацію даних Державного реєстру виборців із запровадженням механізмів для перевірки даних виборців, які змінили місце проживання через війну, а саме інтегрувати Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб з Державним реєстром виборців; по-друге, використовувати дані з інших державних реєстрів (наприклад, Єдиного державного демографічного реєстру), а також провести масштабну інформаційну кампанію щодо необхідності оновлення даних у Державному реєстрі виборців.

Війна та тимчасова окупація частини територій України можуть викликати додаткові питання щодо визначення суб'єктів виборчого права, зокрема у контексті конституційного цензу громадянства. Відповідно до Закону «Про громадянство України», набуття громадянства іншої держави, особливо країни-агресора, призводить до втрати українського громадянства та, відповідно, виборчих прав. Враховуючи нещодавні обговорення щодо наявності «двох паспортів» при перетині кордону, важливо врегулювати цю суперечність стосовно виборчих прав громадян, які добровільно без примусу отримали громадянство країни-агресора.

Потенційна участь у виборах осіб, які скоїли злочини проти державної безпеки України, зокрема державну зраду чи колабораціонізм, є серйозною політичною проблемою. Хоча санкції Кримінального кодексу України передбачають заборону на обіймання певних посад, до винесення обвинувального вироку ці особи можуть користуватися виборчими правами.

Законодавець повинен знайти механізми, щоб запобігти їхньому допуску до балотування на післявоєнних виборах, зокрема через застосування критеріїв «нагальної суспільної потреби», визначених Європейським судом з прав людини. Це може потребувати внесення нових підстав для позбавлення виборчих прав (як активних так і пасивних) на місцевих виборах.

Виборчий кодекс України, відповідно до статті 18, дозволяє використання інноваційних технологій у виборчому процесі, які можна поділити на три основні сфери: облік результатів голосування, машинне голосування на дільницях та дистанційне електронне голосу-

вання. Хоча Виборчий кодекс України дозволяє експериментувати з цими методами, результати таких експериментів не впливають на офіційні підсумки. На нашу думку, дистанційне голосування, через Інтернет або пошту, несе ризики для чесності та таємності виборів, і має бути впроваджене обережно, з дотриманням стандартів Ради Європи та Європейського Союзу. Неправильне запровадження цих методів може призвести до порушень виборчих прав і поставити під сумнів легітимність обраних осіб. У контексті кібератак, забезпечення безпеки та достовірності виборчих результатів є надзвичайно важливим.

Ще однією важливою проблемою, яка виникне під час післявоєнних місцевих виборів, є застосування вимоги про ценз осілості. У нашому дослідженні важливою є інтерпретація вимоги щодо проживання в межах територіальної громади. Конституція України (ч. 1 та ч. 2 ст. 141) встановлює, що депутати місцевих рад і голови сільських, селищних та міських рад обираються на основі загального виборчого права мешканцями територіальної громади. Різниця між частинами першою та другою цієї статті є стилістичною, оскільки в обох випадках суб'єктом виборчого права є жителі територіальної громади, що мають право голосу згідно зі ст. 70 Конституції України.

Це підкреслює, що громадяни України, які мають право голосу згідно зі ст. 70 Конституції України, але не є членами конкретної територіальної громади, не можуть брати участь у місцевих виборах цієї громади. Таким чином, Конституція України встановлює обмеження на загальне виборче право під час місцевих виборів: право голосу мають лише ті громадяни, які відповідають вимогам ст. 70 Конституції і є мешканцями відповідного села, селища чи міста, тобто належать до територіальної громади. Це запроваджує ценз осілості як додаткову умову для реалізації активного виборчого права на місцевих виборах. Наявність цього цензу не суперечить загальним принципам виборчого права, оскільки відповідає правовій природі місцевого самоврядування.

Європейська конституційна доктрина дозволяє встановлення цензу осілості для місцевих виборів, при цьому термін проживання поза межами громади не має перевищувати кількох місяців, хоча в окремих випадках може бути більшим.

Венеціанська комісія вважає, що максимальний період проживання поза межами громади не має перевищувати шести місяців (пункт I.1.1.c.iv Кодексу належної практики у

виборчих справах), допускаючи довші терміни лише за умови захисту виборчих прав осіб національних меншин.

У контексті майбутніх післявоєнних місцевих виборів чинний ценз осілості може призвести до позбавлення активного виборчого права великої кількості українців, які під час війни знайшли притулок у дружніх країнах. Це масове обмеження виборчих прав є непропорційним і має гендерний аспект, оскільки більшість тих, хто виїхав з України під час війни, становлять жінки. Для уникнення такого обмеження, яке може бути сприйняте як дискримінаційне, пропонується впровадження інститутів голосування поштою або за дорученням. Ці методи ще недостатньо досліджені в українському виборчому праві, хоча польські конституціоналісти провели більш детальне дослідження. Польща, незважаючи на серйозні застереження від провідних фахівців, впровадила обидва інститути у новому Виборчому кодексі, і їхній досвід є для нас корисним. Наступна проблема, яка може постати під час проведення виборів до органів місцевого самоврядування це безпекові умови.

Прикладом може бути вісімнадцять територіальних громад Донецької та Луганської областей, які були наближені до лінії розмежування, в яких вибори у 2020 році так і не відбулись. Центральна виборча комісія тричі зверталась до Донецької та Луганської військово-цивільних адміністрацій і отримувала від них висновки про неможливість проведення місцевих виборів на цих територіях через безпекову ситуацію. На нашу думку, важливо визначити на законодавчому рівні чіткі критерії і механізми встановлення неможливості призначення і проведення виборів на виборчих дільницях і окремих територіях.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки. Місцеві вибори 2020 року в Україні пройшли на фоні децентралізації та адміністративної реформи, що вплинуло на кількість депутатів у місцевих радах.

Пропорційна система з відкритими списками виявилася лише частково відкритою, оскільки партії самостійно визначали порядок кандидатів, а вимога набрати 25% виборчої квоти ускладнювала зміну черговості кандидатів. Гендерні квоти сприяли збільшенню кількості жінок-депутаток, але їх дотримання супроводжувалося істотними труднощами.

Результати виборів показали успіх локальних партій, що свідчить про необхідність вдосконалення виборчого законодавства в цьому напрямку.

Місцеві вибори 25 жовтня 2020 року в Україні мали рекордно низьку явку — 36,88%, що частково пояснюється пандемією COVID-19. Найвища явка спостерігалась у західних регіонах, тоді як у східних вона була значно нижчою.

Основними причинами неучасті виборців стали проблеми зі здоров'ям, проживання не за місцем реєстрації та абсентеїзм виборців. Після завершення війни в Україні виникне потреба в проведенні загальнодержавних та місцевих виборів для відновлення демократичних процесів. Для досягнення статусу кандидата на вступ до ЄС країна повинна відповідати європейським стандартам, а підготовка до виборів повинна відбуватися в межах обмеженого часу — до 90 днів після припинення або скасування воєнного стану.

Особливу увагу необхідно приділити врегулюванню питань, що стосуються місцевих виборів, зокрема їх призначення та організації на звільнених територіях. Однією з проблем, що потребує законодавчого врегулювання, є можливе обмеження виборчих прав для осіб, які вчинили державну зраду чи колабораціонізм, а також визначення чітких правил для таких громадян.

Крім того, важливим є питання подвійного громадянства і позбавлення виборчих прав тих, хто добровільно набув громадянства держави-агресора. Впровадження інноваційних технологій, таких як дистанційне голосування, повинно здійснюватися з дотриманням стандартів Ради Європи та Європейського Союзу, при цьому особлива увага має бути приділена забезпеченню безпеки виборів. Окрім цього, ценз осілості може стати бар'єром для виборчих прав українців, які були змушені покинути країну через війну.

Це непропорційне обмеження може вимагати запровадження дистанційних форм голосування, таких як голосування поштою або за дорученням.

У загальному контексті, післявоєнні вибори до органів місцевого самоврядування в Україні повинні бути підготовлені відповідно до демократичних стандартів і враховувати нові виклики, що виникли через війну та окупацію частини територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бучин М., Ковальчук А. Специфіка та основні наслідки впливу пандемії коронавірусу на місцеві вибори 2020 року в Україні. Гуманітарні візії. 2023. №1. Вип.9. С.14-20

2. Сінкевич О. Місцеві вибори в Україні: до питання обрання виборчої системи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 45-47
3. Білоус К. Сучасна виборча система як інструмент формування політичної відповідальності (на прикладі Харківської області). Актуальні проблеми державного управління. 2020. № 1. С. 196-204
4. Democracy Index 2020: In sickness and in health? A report by the Economist Intelligence Unit. URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_name=democracy_index_2020&utm_term=eiudemocracy_index&utm_content=general&gclid=Cj0KCQiA962BBhCzARIsAlpWEL0N1klOubm3JmiWNJ1LSwUdWwd4uJjN6zf3jVXHUNVqKLL_7g9_AMaAsniEALw_wcB (дата звернення: 16.02.2025)
5. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 16.02.2025)
6. Остаточний звіт за результатами спостереження Громадянської мережі ОПОРА на місцевих виборах — 2020. 11 жовтня 2021. URL: https://www.oporaua.org/vybory/zvit-mistsevi-vybory_2020-23539 (дата звернення: 16.02.2025)
7. Пиріг, В. Соціологи з'ясували причини низької явки на місцевих виборах. 2020. Zaxid Net. URL: https://zaxid.net/sotsiologi_diznalisya_chomu_bilshist_ukrayintsiv_ne_yshli_golosovati_na_mistsevih_viborah_n1509732 (дата звернення: 16.02.2025)
8. Вибори після Перемоги: що може змінитися. URL: <https://cvk.gov.ua/zmi-pro-tsvk/vibori-pislya-peremogi-shho-mozhe-zminitisya.html>

Стаття надійшла до редакції 20.03.2025

Стаття рекомендована до друку 20.05.2025

L.V. GUDZ

PhD (Law), Associate Professor,

Associate Professor of the Constitutional and Municipal Law Department,

E-mail: l.v.gudz@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF ELECTIONS TO LOCAL GOVERNMENTS AFTER THE TERMINATION OF MARTIAL LAW IN UKRAINE: PROBLEMS, CHALLENGES AND PERSPECTIVES

ANNOTATION. *Introduction.* The article discusses the issue of holding local elections after the termination of martial law as an important stage in the restoration of democracy and political stability. The author considers the need to take into account security challenges, reintegration of the affected territories, and protection of voting rights, in particular of internally displaced persons. Attention is focused on improving the electoral legislation, adapting voting mechanisms, and preventing external interference, which will contribute to the country's democratic development and social reconciliation.

Summary of the main results of the study. It is noted that the 2020 local elections in Ukraine took place in the context of decentralization and administrative reform, which led to changes in the composition of local councils. The use of a proportional electoral system with open lists proved to be only partially effective, as parties were able to independently form the order of candidates, and the need to reach 25% of the electoral quota made it difficult to change their order. The introduction of gender quotas contributed to an increase in the representation of women in local councils but was accompanied by significant implementation difficulties. The election results showed an increase in the influence of local political parties, which underscores the need for further improvement of the electoral legislation.

The local elections on October 25, 2020, saw a record voter turnout of only 36.88%, largely due to the COVID-19 pandemic. The highest voter activity was observed in the western regions of the country, while in the eastern regions, the level of voting participation was significantly lower. The main factors behind the low turnout were health problems, voters not living at their place of registration, and the general passivity of citizens.

Conclusion. After the end of the war in Ukraine, it will be necessary to hold national and local elections to restore democratic processes, ensuring their compliance with European standards. The electoral process should take place no later than 90 days after the termination or lifting of martial law, with a special focus on organizing voting in the liberated territories.

Important tasks include legislative regulation of the restriction of the voting rights of persons involved in treason and collaboration, as well as the issue of dual citizenship. Remote voting requires reliable security mechanisms in line with EU standards. In addition, discrimination against Ukrainians forced to leave the country should be prevented by introducing alternative forms of voting. Overall, the elections should be held with due regard to the new challenges caused by the war and occupation.

KEY WORDS: *local government elections, martial law, gender quotas, active and passive voting rights, internally displaced persons, voter turnout.*

REFERENCES

1. Buchyn M., Kovalchuk A. Specificity and main consequences of the impact of the coronavirus pandemic on local elections in 2020 in Ukraine. Humanitarian visions. 2023. №1. Issue 9. P.14-20 (in Ukrainian).
2. Sinkevych O. Local elections in Ukraine: to the issue of electoral system selection. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser: Jurisprudence. 2022. № 57. P.45-47 (in Ukrainian).
3. Bilous K. Modern electoral system as a tool for the formation of political responsibility (on the example of Kharkiv region). Actual problems of public administration. 2020. № 1. P. 196-204. (in Ukrainian).
4. Democracy Index 2020: In sickness and in health? A report by the Economist Intelligence Unit. URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracyindex2020/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_name=democracy_index_2020&utm_term=eiudemocracy_index&utm_content=general&gclid=Cj0KCQiA962BBhCzARIsAIpWEL0NI1klOubm3JmiWNJ1LSwUdWwd4uJjN6zf3jVXHUNVqKLL_7g9_AMaAsniEALw_wcB (accessed 16.03.2025)
5. Electoral Code of Ukraine No. 396-IX of December 19, 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (accessed 16.03.2025) (in Ukrainian).
6. Final report on the results of OPORA's observation of the 2020 local elections. October 11, 2021. URL: https://www.oporaua.org/vybory/zvit-mistsevi-vybory_2020-23539 (accessed 16.03.2025) (in Ukrainian).
7. Pirig, V. Sociologists found out the reasons for low turnout in local elections. 2020. Zaxid Net. URL: https://zaxid.net/sotsiologi_diznalisya_chomu_bilshist_ukrayintsiv_ne_yskli_golosuvati_na_mistsevih_viborah_n1509732 (accessed 16.03.2025) (in Ukrainian).
8. Elections after the Victory: what may change. URL: <https://cvk.gov.ua/zmi-pro-tsvk/vibori-pislya-peremogishho-mozhe-zminitisya.html> (accessed 16.03.2025) (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.03.2025

The article is recommended for printing 20.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-10>

УДК 342.821

О.В. МАРЦЕЛЯК

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права

E-mail: Martseliak@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6686-0255>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

м. Київ, 01601, вул. Володимирська, 64

С.М. МАРЦЕЛЯК

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного і муніципального права

E-mail: advokat_smm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4645-3051>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

НОВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ СИСТЕМИ ГОЛОСУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* В статті відзначається, що сучасний високий рівень науково-технічного прогресу має наслідком широку інформатизацію суспільства, яка викликає значні соціокультурні зміни у світі, стимулює проникнення інформаційно-комунікативних технологій у широкі сфери суспільних відносин. За цих умов актуалізується в теоретичному і праксеологічному аспектах питання впровадження та розвитку в Україні електронної демократії та використання інноваційних технологій голосування при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В дослідженні аналізується різноманітний досвід впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних систем голосування громадян у розвинутих демократичних країнах. Акцентується увага на використанні цими країнами таких технологій як механічні та електронні виборчі машини для голосування, перфокарти для ЕВМ, компостерні картки, оптичне сканування бюлетенів, електронне голосування через Інтернет, телефоном через надсилання SMS-повідомлення, через систему інтерактивного телебачення (ІТВ) тощо.

Висновок. Дослідивши зарубіжний досвід використання інформаційно-комунікаційних систем голосування при формуванні представницьких органів публічної влади, робиться висновок, що сьогодні в Україні, на жаль, ще немає відповідних умов для імплементації системи голосування через Інтернет. Це доцільно робити тоді, коли в нашій країні буде розроблено належної якості апаратне та програмне забезпечення для електронного голосування, матиме місце достатня поширеність Інтернету та можливість користуватися його послугами у широкій масі населення, у виборців буде достатня довіра до такої форми голосування.

Натомість зараз слід говорити про використання зарубіжного досвіду і впровадження в Україні інших інноваційних технологій, технічних та програмних засобів для організації голосування та проведення виборів в нашій країні, що відповідатиме приписам ч. 1 ст. 18 Виборчого кодексу України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *вибори, виборці, права виборців, голосування, інформаційно-комунікаційні системи у виборчому процесі, електронне голосування, інноваційні технології голосування, електронна демократія.*

Як цитувати: Марцеляк О.В., Марцеляк С.М., Новітні інформаційно-комунікаційні системи голосування як інструмент електронної демократії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С. 113-125. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-10>

In cites: O. V. Martseliak, S. M. Martselyak (2025) The latest information and communication systems voting as a tool of electronic democracy. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 113-125 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-10> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується високим рівнем науково-технічного прогресу, який охопив майже всі сфери життєдіяльності людей. На сьогодні цей прогрес, як пишуть окремі науковці, навіть призвів до конфлікту цінностей традиційного і інформаційного суспільства, яке характеризу-

ється темпоральним комунікативним кіберконтинуумом в аспекті врахування трансцендентального прояву індивіда, істотного для організації структур спілкування [1, с. 5]; суспільством, в основі якого розвиток Інтернету, представляє собою не вузькофункціональну технологію, а глобальний системний феномен,

що володіє властивістю саморозвитку і створює широкий спектр соціокультурних ефектів, коли Інтернет викликає значні соціокультурні зміни, стимулює проникнення інформаційно-комунікативних технологій у широкі сфери суспільних відносин [2, с. 6].

В умовах сучасності інформатизація охоплює взаємопов'язані політичні, організаційні, соціально-економічні, правові, науково-технічні та виробничі процеси, спрямовані на формування умов для задоволення інформаційних потреб людини і суспільства на основі створення, розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки [3].

За цих обставин актуалізується в теоретичному і праксеологічному сенсах питання впровадження та розвитку в Україні електронної демократії взагалі та використання новітніх інформаційно-комунікаційних систем при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема. Для українського суспільства ці питання набувають особливої гостроти у зв'язку з війною з російським агресором і необхідністю проведення повоєнних виборів у найближчому майбутньому, коли значна частина наших співгромадян як біженці перебувають за межами України, велика кількість громадян в статусі внутрішньо переміщених осіб теж змінили свої виборчі процеси. Це вимагає адекватного правового вирішення цієї проблеми і впровадження інформаційно-комунікаційних систем, зокрема електронного голосування, розглядається як один з цих шляхів.

Стан наукового дослідження теми. Вибори як форма демократії та інститут народовладдя були в полі зору значної кількості вітчизняних науковців (О. Батанов, Ю. Ключковський, А. Крусян, В. Нестерович, І. Панкевич, О. Скрипнюк, В. Серьогін, В. Шаповал та ін.), праці яких є надзвичайно вагомими науковими здобутками з цього питання. Однак з огляду на сферу наукових інтересів та предмети наукових досліджень зазначених вчених нами все ж вбачається потреба в окремому дослідженні правової природи виборів через призму впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних систем голосування як інструменту електронної демократії.

Таким чином, метою статті є вивчення зарубіжного досвіду впровадження новітніх інноваційних засобів голосування на виборах як елементу електронної демократії і окреслення організаційно-правового механізму імплементації передових інформаційно-

комунікаційних систем в нашій країні при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Основні результати дослідження. Вибори виступають важливою формою демократії, завдяки чому забезпечується легітимність державної влади, стабільність конституційного ладу та формування державності на демократичних, правових засадах. Вони забезпечують репродукцію, оновлення представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування на демократичних засадах, їх ротацію відповідно до волі народу чим фактично здійснюється публічне політичне відтворення самої держави.

Соціальна цінність виборів полягає і в тому, що вони характеризують ступінь народовладдя, спрямовані на реалізацію установчої влади народу, забезпечення активної участі громадян у політичному житті країни, створення умов для подолання відчуження громадян від влади.

Вони є основним механізмом, за допомогою якого громадяни можуть реалізувати своє право на управління державними справами, на формування системи влади, являють собою один з істотних моментів політичного самоствердження громадян, юридичного визнання за ними права брати участь в управлінні державою. Саме завдяки виборам вирішується питання щодо шляхів подальшого розвитку країни, визначаються політичні та державні лідери. Проте це може бути реальним на практиці лише за умови закріплення ефективної виборчої системи та демократичних принципів і процедур формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Суспільна значущість інституту виборів ставить на порядок денний питання формування в Україні представницьких органів публічної влади в сучасних реаліях війни з Росією. Актуалізує його той факт, що термін повноважень Президента України, як і депутатів Верховної Ради України уже завершилися, а повноваження представницьких органів місцевого самоврядування мають завершитися уже скоро.

Безумовно, що в умовах російської агресії провести вибори Президента України, народних депутатів України, сільських, селищних, міських голів та депутатів місцевих рад неможливо. На цьому неодноразово наголошували цілий ряд вітчизняних науковців та експертів, оскільки при цьому порушуватимуться виборчі права громадян, не будуть до-

тримані приписи Конституції та Виборчого кодексу України [4; 5, с. 112-117; 6].

Водночас, вітчизняний законодавець повинен уже зараз напрацювати відповідну нормативну базу, що дозволить провести після скасування воєнного стану та завершення повномасштабної війни, з повним дотриманням політичних прав і свобод громадян, пов'язаних із демократичним виборчим процесом перші повоєнні вибори представницьких органів публічної влади. При цьому народними депутатами України, на наш погляд, має бути взято до уваги ряд міжнародних документів, які передбачають впровадження електронної демократії та новітніх інформаційних технологій голосування. До числа таких відносяться: Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії; Настанови ОБСЄ/БДПЛ щодо спостереження й оцінювання цифрових рішень, які застосовують на виборах; Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність; Рекомендації R (2004) 11 Комітету Міністрів Ради Європи з правових, організаційних і технічних стандартів електронного голосування, які прийняті Комітетом Міністрів 30 вересня 2004 року; Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1459 (2005) «Про усунення обмежень на право голосу», яка міститься рекомендація державам-членам і спостерігачам Ради Європи полегшити здійснення права голосу громадянам, які проживають за межами країни, передбачивши можливість дистанційного голосування (поштою та/або в консульських установах) і розглянувши можливість е-голосування; Рекомендації CM/Rec (2017) 5 Комітету міністрів державам-членам щодо стандартів для електронного голосування, які містять 49 правових, організаційних та технічних стандартів, а саме детальні вимоги, які застосовують до всіх видів електронного голосування та електронного підрахунку голосів в країнах-членах Ради Європи; Рекомендація CM/Rec(2018)4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті (прийнята Комітетом міністрів 21 березня 2018 року), яка передбачає впровадження електронного голосування на місцевих виборах; рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо електронної демократії (електронної демократії): CM/Rec (2009)1 від 18 серпня 2019 р., яка виокремила цілий ряд секторів електронної демократії, в тому числі електронні вибори, електронний референдум, електронна ініціатива, електронне голосування; Принципи використання цифрових технологій, що відповідають основним правам, у виборчих процесах,

затверджені Радою демократичних виборів на її 70-му засіданні (10 грудня 2020 р.) та прийняті Венеціанською комісією на 125-му пленарному засіданні (11-12 грудня 2020 р.) та ін.

Ці міжнародні акти визначають ключові напрями і стандарти розвитку електронної демократії у сучасному світі, окреслюють розуміння її політичних «меж», розкривають природу електронної демократії як невід'ємної складової сучасних процесів в інформаційному суспільстві, яке підтримує традиційні та формує низку інноваційних механізмів та інструментів, корисних для застосовування в новітніх демократичних процесах державотворення, що передбачає участь громадян на всіх рівнях державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів і технологій.

Маємо визнати, що сьогодні, незважаючи на те, що інформатизація та цифровізація суспільства відіграють значну роль у всіх процесах вітчизняного державного будівництва, на жаль у сфері виборів Україна має ще багато що зробити, вивчивши, передусім зарубіжний досвід з цього питання і запровадивши, як мінімум, нові нетрадиційні інформаційні технології голосування. Голосування паперовими бюлетенями, незважаючи на те, що воно доволі-таки просте, застосовується у світі все менше. Так, за даними американської Служби виборчих даних, якщо в наприкінці XX ст. у такий спосіб голосувало 11% громадян США, то на початку XXI ст. тільки 0,7% виборців голосували стандартними паперовими бюлетенями. На сьогодні в США паперові бюлетені використовуються деякими місцевими органами влади, переважно у сільській місцевості, в малонаселених регіонах Великого Плато та на Заході (у штатах Техас, Небраска, Монтана та Айдахо) [7, с. 102-103].

В сучасних умовах усе частіше для голосування використовуються нові нетрадиційні технології – виборчі машини, перфокарти для ЕВМ, спеціальні бюлетені, які «зчитуються» високошвидкісними фотоелектронними детекторами і т. ін. Зокрема в Нідерландах, Тринідаді, Тобаго, багатьох штатах США, приблизно п'ятій частині виборчих округів Індії, для голосування використовуються спеціальні виборчі механічні машини. Цю технологію винайшли ще наприкінці XIX на початку XX ст. у США (закон від 14 лютого 1899 р. для виборів членів конгресу США та закон 1900 р. для виборів депутатів представницького органу Онтаріо [8, с. 79]). Вважається, що машини не тільки не дозволяють спостерігати за волевиявленням виборців і швидше визначають

результати голосування, але й гарантують від можливих навмисних зловживань з метою коригування результатів виборів.

Виборча машина (її різновидів багато) являє собою апарат для подачі голосів і автоматичного їх підрахунку. Вона міститься в ізольованій кабіні, схожій на телефонну будку, і коли виборець входить до неї, опускається шторка, що автоматично відкривається тільки після того, як він проголосує. Сам виборець бачить перед собою панель з декількома перемикачами. Потягнувши на себе важіль, виборець активує машину, після чого голосує в кожному виді виборів шляхом вмикання перемикача, що відповідає обраному ним кандидату. Після такого заповнення бюлетеня виборець знову тягне на себе початковий важіль для фіксації голосу.

Деякі моделі машин містять панелі, по вертикалі яких розташований перелік посад, що підлягають заміщенню шляхом виборів. Навпроти назви кожної посади зазначено імена кандидатів, що розташовані також по вертикалі відповідно до їх партійної приналежності. Біля імені кожного кандидата є важіль. Крім того, над списком кандидатів кожної партії є так званий «партійний важіль». Якщо виборець бажає проголосувати за кандидатів з різних партійних списків, то він пускає в хід важелі біля імен відповідних кандидатів. Коли ж він має намір проголосувати за весь партійний список разом, то для цього досить потягнути за «партійний важіль». Машина сконструйована таким чином, що двічі проголосувати неможливо.

У час запровадження виборчих машин вони були значним досягненням. Але оскільки машини складні у використанні, виборцям важко виправити помилки після заповнення бюлетеня, тому сьогодні їх використання обмежується. Так, в США до 2004 р. тільки 14% виборців (і 37% округів) голосували таким способом (механічні машини використовуються в декількох штатах, включаючи більшість Луїзіани, Вірджинії, Нью-Йорка та Коннектикуту).

Натомість у Сполучених Штатах все частіше використовуються електронні машини для голосування. Незважаючи на те, що вони мають деякі проблеми з безпекою, роботою (часто виходять із ладу під час голосування, створюючи труднощі для виборців) та можливостями перевірки правильності голосування, оскільки не дають паперового підтвердження голосування, і це робить неможливим перевірити, чи правильно врахований голос, або провести повторний підрахунок голосів, елект-

ронні машини для голосування стали дуже популярними, і на 2004 р. 31% виборців (22% округів) прийняли цю технологію.

У Бразилії для голосування використовуються перфокарти для ЕВМ, завдяки чому результат голосування зчитується негайно і тут же передається до центру. У США – це система компостерних карток (двох різновидів – punch cards і Data Vote). Систему punch cards розробили для запровадження комп'ютеризованих технологій підрахунку голосів. Використовуючи її, бюлетень слід ретельно вирівняти, аби він та отвори компостера відповідно розміщувалися. Якщо текст бюлетеня неправильно вирівняний, виборець може зробити помилку. Тому бюлетені мусять бути змакетовані таким чином, щоб узгоджувалися із розміщенням отворів. Найбільш відомий випадок, пов'язаний з цією проблемою, трапився у Флориді в 2000 р. під час президентських виборів, коли внаслідок погано змакетованого бюлетеня багато виборців помилково віддали свій голос міноритарному кандидату. Таким чином, прискорюючи підрахунок голосів, компостерні картки в той же час здатні продукувати певні помилки. Крім того, при пробиванні на бюлетені отвору шматочки паперу можуть і надалі залишатися на бюлетені, створюючи проблеми при визначенні волі виборців. Тому якщо в 1980 р. компостерні картки використовували 28% виборців США (17% округів), то у 2004 р. – уже тільки 12% (9% округів). Система Data Vote також передбачає пробиття отворів на бюлетені, але потребує для цього спеціальних машин. Унаслідок цього лише 3% виборців (1% округів) застосовували цю технологію у 1980 р. і 1% виборців (0,8% округів) у 2004 р. (переважно в сільській місцевості в Каліфорнії).

У США використовується і така технологія голосування, як оптичне сканування бюлетенів. Ця технологія має декілька переваг. Зокрема, хоча виборець і заповнює паперовий бюлетень, однак самі бюлетені рахуються машиною.

Процес підрахунку швидший і точніший, ніж підрахунок вручну. Паперові бюлетені можна оглянути і при повторному підрахунку голосів, або коли машина з якихось причин не працює. Волю виборця легше визначити, аніж при застосуванні бюлетенів у формі компостерних карток. Ця технологія набула досить значного поширення. На 2004 р. її застосовували у 45% округів (34% виборців). Окрім того, подібну технологію використовує більшість американських університетів для перевірки знань в аудиторіях з великою кількістю студе-

нтів, тому вартість обладнання не така висока, як електронних машин для голосування [7, с. 103].

Має місце використання нових технологій голосування і в Канаді. В кінці 90-х років XX ст. була досліджена готовність канадців використовувати різні, більш сучасні форми голосування, а саме електронну пошту, телефон, персональний комп'ютер, сенсорний екран і обчислювальні машини. Думки респондентів розділилися: 54% респондентів висловили готовність голосувати за допомогою сенсорного екрану, 67% – вичислювальними машинами, 36% – голосувати телефоном, 31% – поштою і 29% – персональним комп'ютером.

Найбільш простим на той час для багатьох канадців видавалося голосування телефоном. У 1992 р. Ліберальна партія Nova Scotia провела навіть експеримент щодо виборів її лідера шляхом "tele-convention", коли було поєднано гнучкість кнопочних телефонних апаратів з високошвидкісною здатністю опрацювання даних комп'ютерів і аудіовізуальною здатністю телебачення. І після цього тільки члени партії Alberta Liberals не підтримали televoting (за нього висловились всього 33% членів партії). Натомість 70% партійців British Columbian Liberals і 90% партійців Nova Scotia Liberals виступили за впровадження такої технології голосування.

Сама система elevating (найбільш вдало в Канаді це сконструйована Maritime Tel and Tel, яка згодом дістала назву MT&T Technologies) являє собою наступний процес: виборець набирає номер 1-800 чи 1-900 MT*T номера і чує записане повідомлення, що пропонує йому увести свій PIN – короткий персональний ідентифікатор (типовий персональний ідентифікаційний номер), який призначений для кожної особи, що має право голосу й оплатила свою участь у виборах. Якщо введений неправильний PIN, виборцю пропонують спробувати знову. Правильно названий PIN дає доступ до голосування. Виборця просять ввести номер із трьома цифрами, що відповідають певному кандидату (список імен кандидатів і номери включені в пакет PIN, який направляється кожному виборцю чи надаються йому за столом реєстрації). Виборець входить в номер, натискає кнопку з зіркою (*) на телефоні і чує записане повідомлення з голосом кандидата, чий номер був уведений. Повідомлення дякує абоненту за його голос і просить, щоб він підтвердив його зіркою (*) знову. Якщо виборець зробив помилку, він може натиснути ознаку номера кнопкою (*) і повертатися до першого повідомлення. Коли ж голосування

було правильне, він підтверджує його і чує інше коротке повідомлення від кандидата. Тоді система дає повідомлення, дякуючи виборцеві, і підтверджуючи, що голосування прийнято, автоматично від'єднується.

Зарубіжні фахівці з виборчого права по різному оцінюють цю технологію голосування. Наприклад, R. Kenneth Carty зазначає, що televoting обіцяє реальні корисні дії і може стати універсальним інструментом голосування, а виборці Канади можуть легко опанувати цю технологію голосування. Проте основна турбота полягає у тому, щоб вона гарантувала недопустимість порушення активного виборчого права громадян [9, с. 17-18]. Натомість відома канадська вчена MacIvor Heather досить скептично ставиться до впровадження нових технологій у процес голосування. Вона зазначає, що майбутнє технократії залежить від стану самої демократії безпосередньо, а застосування і виробництво нових технологій в значній мірі керується корпораціями, що роблять на цьому великі гроші, і логіка заробляючого великі прибутки підриває логіку демократії [10, с. 14-15]. Інші противники televoting побоюються, що ця технологія стане ще одним аспектом, який все більш відчувуватиме виборчий процес, в якому колективний вимір політики поступатиметься приватним інтересам. Висловлюються побоювання, що конфіденційність опцій електронного голосування може бути скомпрометована із-за неправильної доставки PIN кодів, що можливе скуповування PIN кодів операторами, можливе послаблення зв'язку між кандидатами і виборцями і т. ін. Тобто можна зробити висновок, що існує не стільки проблема в сприйнятті нових технологій голосування, як в їх реалізації з точки зору дотримання виборчих прав громадян [11, с. 530-532].

Зазначимо, що незважаючи на побоювання з боку окремих науковців та політиків щодо запровадження новітніх технологій голосування, вони отримують все більше поширення у світі. При цьому, якщо брати до уваги зарубіжний досвід, останнім часом у спеціальній літературі все частіше почали писати про використання більш сучасних, таких, що відповідають сьогоdnішньому рівню технічного розвитку, способів голосування.

Перш за все мається на увазі використання Інтернету. Слід сказати, що вибори з використанням Інтернету надають більш широкі і різноманітні можливості голосування через електронні комунікативні системи, через телефон, діджитальне телебачення, SMS, через комп'ютерні центри, шляхом використання

електронних виборчих пристроїв на виборчих дільницях чи в публічних місцях (kiosk voting) і т. ін.

Використання Інтернету при голосуванні законодавчо дозволено у Швейцарії, Естонії, Бразилії, Індії, Канаді та цілому ряді інших країнах. Ще в багатьох державах в цьому напрямку ведуться експерименти. Так, у 1995 році Бельгія відповідно до закону «Про здійснення автоматизованого (електронного) голосування» від 11 квітня 1994 р. впровадила у національний виборчий процес електронне голосування за допомогою комп'ютера, в який вставляється магнітна карта; у 1999 році Франція протестувала технологію Інтернет-голосування у семи містах на виборах до Європарламенту, а з 2009 р. окремим указом визначені правові аспекти здійснення відповідного виду голосування для громадян, які проживають за кордоном; у травні 2000 р. у США в штаті Аризона демократи дозволили своїм виборцям голосувати через електронну мережу на «праймеріз» президентських виборів. У результаті 40 тис. виборців уперше проголосували через Інтернет. Продовжуючи цей експеримент на самих президентських виборах, голосувати через електронну мережу дозволили в містах Фенікс (Аризона) та Сан-Дієго і Сакраменто (Каліфорнія). Окрім того, 200 військовослужбовців, що перебували в день виборів за кордоном, голосували через Інтернет у місцях свого постійного проживання в Південній Кароліні, Техасі, Флориді та Юті. У 2009 році 47 держав обговорювали чи використовували ті чи інші форми електронного голосування, в 2015 році таких країн уже нараховувалося 99.

У 1982 році пілотний проект Е – голосування запроваджено в Індії. З 2002 року машини для голосування працюють по всій території цієї держави. Країна використовує недороге обладнання та порівняно прості технології. Однак полеміка навколо ймовірних проблем через можливі хакерські втручання підштовхує до реформування процедури Е-голосування.

Південна Корея у 2005 році теж ввела систему електронного голосування.

Доволі успішно досвід країн, які започаткували електронне голосування засвоїла Естонія, яка реалізувала цей спосіб голосування на місцевих виборах у 2005 р. Тоді через Інтернет проголосувало тільки 2% виборців. Однак на парламентських виборах у березні 2007 р. у цей спосіб проголосувало вже понад 3% виборців (приблизно 36 тисяч громадян Естонії). А на парламентських виборах в 2023 році в Естонії вперше онлайн проголосували понад

50% виборців, які взяли участь у виборах (із 615 тисяч виборців, які взяли участь у голосуванні, онлайн свої голоси віддали 313 тисяч).

При впровадженні електронного голосування в Естонії бралось до уваги, що Інтернетом в країні користувалося більше 63% громадян у віці від 25 до 40 років.

Електронна система голосування в Естонії була розроблена приватною компанією і її загальна вартість становила близько 300 тисяч євро. Вона доволі проста у користуванні. На офіційному сайті «Valimised.ee» міститься інформація навчального характеру щодо голосування через Інтернет (інструкції для голосування). Цей же сайт використовується для самого Інтернет-голосування. Проголосувати по Інтернету можна на будь-якому комп'ютері, який під'єднаний до Інтернету, має пристрій, що зчитує чіп-картки (і програмне забезпечення до нього), а також операційні системи Windows, MacOS або Linux.

Само Інтернет-голосування в Естонії є декількох видів:

а) Інтернет-голосування за допомогою індивідуальної ідентифікаційної карти (ID-карти), до якої додаються два PIN-коди. Карта вставляється в пристрій для її зчитування — в карт-рідер і після верифікації виборця завдяки першому з отриманих PIN-кодів, виборець заходить на офіційний сайт для голосування, скачує і запускає спеціальний додаток. Якщо виборця ідентифіковано, то з'являється веб-сторінка з прізвищами кандидатів і виборець здійснює свій вибір із запропонованого списку. Надалі цей вибір підтверджується електронним підписом виборця (другим PIN-кодом). Цим завершується електронне голосування і виборця просять закрити вікно програми.

б) Інтернет-голосування за допомогою цифрового посвідчення особи (digi-ID), яке є документом, що посвідчує особу виборця в Інтернеті як такого, що має цифровий підпис (нагадує ID-карту без фото) і використовується тільки в мережі Інтернет. Процедура голосування за допомогою Digi-ID ідентична голосуванню завдяки індивідуальній ідентифікаційній карті (ID-карті) — після ідентифікації виборця електронна система надає йому можливість ознайомитися зі списками кандидатів від партій та кандидатів у його виборчому окрузі. В електронному виборчому бюлетені виборець зазначає реєстраційний номер кандидата, після чого система підтверджує прийняття чи неприйняття його бюлетеня.

в) Інтернет-голосування за допомогою мобільного телефону, який, по-перше, повинен мати спеціальну сертифіковану SIM-карту

(mobile-ID SIM), по-друге, бути підключений до комп'ютера. У свою чергу, виборець має завчасно отримати відповідні PIN-коди для електронного голосування та мати цифровий підпис.

Вперше цей спосіб голосування був впроваджений у 2011 р. на виборах Рийгикогу. Для голосування мобільний телефон підключається до комп'ютера, виборець заходить на сайт для голосування і запускає відповідний додаток. Надалі введенням PIN 1 відбувається ідентифікація виборця, а підтвердження його вибору введенням PIN 2.

Слід відзначити, що всі необхідні для дистанційного електронного голосування додаткові пристрої доволі доступні для придбання, наприклад, карт-рідер в естонських магазинах продається приблизно за 8 дол. PIN-коди громадяни Естонії отримують безкоштовно в Бюро обслуговування Департаменту громадянства і міграції. Там же вони отримують ID-карту, яка слугує внутрішнім паспортом в Естонії.

Все це сприяє тому, що громадяни цієї країни доволі схвально сприймають таку форму голосування і з кожною виборчою кампанією кількість виборців, які реалізують своє виборче право шляхом електронного голосування збільшується [5, с. 113-116].

Доволі поширене електронне голосування у Швеції, де згідно Федерального закону «Про політичні права» від 17 грудня 1976 р. (з відповідними змінами та доповненнями) дозволено Федеральній раді, проконсультувавшись із зацікавленими кантонами та муніципалітетами, проводити експерименти з електронного голосування. На сьогодні в цій країні діє дві системи електронного голосування: женевська та цюріхська.

Женевська система характеризується тим, що для електронного голосування введено карту виборця із 16-значним особистим ідентифікатором і 4-значним кодом безпеки та опціями щодо різних способів голосування. Для виборців також створено спеціальний веб-сайт, на якому можна шляхом введення персонального коду отримати бюлетень для голосування та здійснити саме голосування, яке складається із чотирьох стадій:

1. Щоб бути перевіреною як особа, що має право голосу, е-виборець повинен ввести індивідуальний ідентифікаційний номер, який розміщений на бюлетені та змінюється для кожної спроби голосування (звичайно, можна спробувати ввести випадкові числа, але при цьому шанси знайти потрібний номер, як стверджують фахівці, один на п'ять мільярдів).

Коли система розпізнає користувача як авторизованого виборця, він підключається до захищеного сервера.

2. Особа вважається такою, що проголосувала, після введення фактичних даних.

3. Система забезпечує підтвердження зробленого вибору та запитує підтвердження користувача. Особа повинна пройти попередню процедуру ідентифікації, зазначивши свою дату народження та пін-код зі свого виборчого бюлетеня. Цей пін-код знаходиться під гумовим ущільнювачем, який необхідно зняти щоб його побачити. Після зняття гумового ущільнювача бюлетень для голосування вважається недійсним і не може бути використаний в подальшому голосуванні поштою або у виборчу скриньку. Однак цим бюлетенем можна послуговуватися в разі, якщо виборець ще не віддав свій голос в електронному вигляді.

4. Особа отримує підтвердження, що її голос прийнятий та внесений у базу даних системи електронного голосування.

Специфікою цієї моделі є те, що всі офіційні документи надсилаються виборцям поштою за три тижні до дати голосування. З наданою карткою для персонального голосування виборці можуть надавати свої бюлетені поштою, в Інтернеті або в виборчу скриньку. Картка для голосування дійсна тільки для поточного голосування, що по суті означає реалізацію активного виборчого права громадянина на виборах і забезпечує принцип «одна людина – один голос», оскільки такий голос не може бути використаний повторно.

Цюріхська система електронного голосування складається з кількох елементів, розміщених у різних місцях, які обслуговуються різними сторонами: з виборчої системи, яка збирає, перевіряє та опрацьовує відповідні дані; платформи для електронного голосування; центрів для відомостей (дата-центри) у різних громадах у межах кантону, які містять реєстраційні дані виборців; інтерфейсу користувача; технічних засобів (комп'ютера з інтернет-підключенням, мобільного телефону або системи інтерактивного телебачення). Усі ці елементи пов'язані один з одним в межах особливої публічної мережі передачі даних. Як у Женеві, виборець отримує реєстраційну інформацію листом і з вказівкою на всі засоби голосування.

Щодо електронного голосування, то реєстраційний лист містить ID користувача, збережений пін-код, «відбитки пальців» для перевірки дійсності сертифікату браузера, а також спеціальний символ безпеки для подальшої аутентифікації. Крім того, в листі знаходиться

таблиця кодів SMS, які можуть використовуватися в поєднанні із системою SMS. З метою безпеки ці коди різні для кожної людини.

Для того щоб проголосувати через Інтернет користувач направляє браузер до веб-сайту для електронного голосування, а потім вводить свій ідентифікатор, після чого отримує та заповнює електронний бюлетень. Потім особа повинна переконатися, що ідентифікатор безпеки, відображений на веб-сайті для електронного голосування, відповідає коду, який він попередньо отримав у листі. Після цього йому пропонується ввести дату народження та пін-код, теж отриманий поштою, і тоді з'являється можливість подати бюлетень для голосування. Користувач отримує підтвердження. SMS-голосування здійснюється за подібною процедурою. Користувач генерує проект SMS-повідомлення, що містить його ID користувача, код для конкретного голосування, в якому він бажає брати участь, а також код, що позначає потрібне голосування. Для отримання підтвердження особа надсилає SMS-повідомлення за номером, чекає на відповідь, а потім надсилає ще одне SMS-повідомлення зі своїм пін-кодом і датою народження.

Цюріхська система також містить вимоги з безпеки та конфіденційності, пов'язані з відповідними функціями. Дані про реєстрацію виборців передаються тільки від окремих громад з метою отримання реєстраційного листа та перевірки ідентифікації виборця під час використання системи електронного голосування. По суті, «віртуальний» реєстр створюється заново на кожен екземпляр, коли потрібні дані, наприклад, кожного разу, коли користувач здійснює електронне голосування на платформі, - але видаляється одразу після цього. Комунікації між комп'ютером інтернет-користувача та сервером платформи для електронного голосування шифруються, і сервери додатково захищені брандмауером. Віддані голоси зберігаються у базі даних у зашифрованому вигляді й одночасно зберігаються у сервісі Write Once Read Multiple (WORM) для додаткової безпеки. Пін-коди захищені печатками безпеки, щоб засвідчити, що люди, які подають паперові бюлетені, ще не проголосували електронним способом.

Як бачимо, у Цюріху система електронного голосування має додаткові функції, оскільки окрім інтернет-голосування система також дозволяє голосувати, надсилаючи SMS-повідомлення, а також використовувати при голосуванні системи інтерактивного телебачення (ІТВ) [1, с. 24-27].

Позитивний приклад Швейцарії, Естонії та інших країн з впровадження ДЕГ дозволяє говорити про його достатню надійність і безпеку, а також про легітимність результатів голосування. Хоча відзначимо, що в деяких країнах навпаки відмовляються від електронного голосування. Так, у 2006 році всього за декілька тижнів перед початком першого Е-голосування уряд Бахрейну вирішив повернутися до паперового голосування через тиск із боку опозиції, яка підозрювала намір фальсифікувати результати голосування. Також у 2008 році Е-голосування було призупинене після 20 років використання в Нідерландах. Тоді активістам вдалось переконати суспільство у тому, що системи, які використовуються, за певних обставин можуть поставити під загрозу таємницю голосування [12].

Це спонукало вітчизняних політиків зробити перші кроки щодо визнання такої моделі голосування в нашій країні, зокрема:

1. Верховною Радою України прийнято:

а) Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 09 січня 2007 р. № 537-V [13];

б) Виборчий кодекс України, який ч. 1 ст. 18 передбачає використання інноваційних технологій у виборчому процесі [14];

в) Закон України «Про всеукраїнський референдум», згідно з яким питання електронних процедур у процесі всеукраїнського референдуму здійснюватиметься у порядку, визначеному законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування [15];

г) Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 01 грудня 2022 р. № 2807-IX, який прийшов на зміну однойменному закону 1998 р., і вперше на законодавчому рівні закріпив легальне визначення «електронної демократії» [16].

2. Президентом України видано Указ «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від 29 липня 2019 р. № 558/2019, який одним із пріоритетних завдань забезпечення доступності та зручності електронних послуг для фізичних осіб передбачає започаткування можливості запровадження електронного голосування під час виборів та референдуму [17];

3. Кабінетом Міністрів України затверджені:

а) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20 вересня 2017 р. № 649-р. [18];

б) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» від 08 листопада 2017 р. № 797-р. [19];

в) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17 січня 2018 р. № 67-р, яка визначає, що можливість голосувати через Інтернет-мережу підвищить загальну оперативність отримання результатів, полегшить процедуру волевиявлення, дасть можливість скористатися своїм виборчим правом дистанційно і у перспективі дозволить залучити до виборчого процесу більшу кількість громадян, що покращить репрезентативність та якість виборів і передбачає у Плані заходів щодо її реалізації розроблення проекту Закону «Про електронне голосування» [20].

Можна говорити, що Україною здійснена й значна «технічна» підготовка до запровадження електронного голосування на виборах:

1. запроваджені сучасні електронні методи ідентифікації особи (внутрішні паспорти у вигляді ID-карток та біометричні закордонні паспорти громадян України, Mobile ID, Bank ID), які у перспективі можуть бути використані для ідентифікації виборця під час електронного голосування;

2. наші співгромадяни мають можливість отримати електронний цифровий підпис, який у перспективі може бути використаний під час електронного голосування;

3. упроваджено додаток «Дія» – сервіс, за допомогою якого реалізується ідея «країни в смартфоні», одним з етапів якої у може стати електронне голосування [21].

Проте, незважаючи на ці досягнення, вітчизняні дослідники цього питання справедливо зазначають, що провести вибори в «Дії» або з використанням інших електронних ресурсів сьогодні занадто ризиковано. Електронні вибори в інших державах тестуються декілька років і лише поступово впроваджуються на національний рівень, коли є відповідна довіра і впевненість у їхній ефективності. Ризики кібератак з боку хакерів держави-агресора залишаються вкрай високими для вітчизняних виборів, навіть якщо організувати онлайн-вибори лише для закордонних виборців. Окрім цього існують ризики фальсифікацій результатів виборів. Не зрозуміло й те, як забезпечити таємницю волевиявлення, адже для гіпотетичної участі в онлайн-виборах громадянину доведеться підтвердити свою особу під час авторизації у відповідній електронній системі. Від-

критими залишаються питання підрахунку таких голосів, спостереження з метою недопущення фальсифікації виборів тощо. Отже, онлайн-вибори наразі передчасні та нереалістичні для України.

В літературі справедливо застерігається, що відповідно до наявних у Раді Європи підходів імплементації системи електронного голосування в Україні має передувати реалізація цілого ряду різноманітних напрямків державної політики, і передусім технологічного характеру, які повинні охоплювати:

-розробку необхідного сертифікованого апаратного та програмного забезпечення для електронного голосування та його перевірку компетентним органом на предмет відповідності технічним вимогам;

-узгодження технологій електронного голосування з наявними в нашій країні ініціативами у сфері електронного урядування;

-з'ясування рівня підготовленості та спроможності технічної інфраструктури щодо кібербезпеки, захисту даних та ідентифікації виборців з метою запобігання маніпулювання технологіями;

-залучення виборців, представників громадськості до проектування системи електронного голосування, щоб своєчасно виявити її недоліки, обмеження та проводити тестування системи на предмет її зручності використання на кожному етапі у процесі розробки [21].

До того ж, таке залучення громадян до проектування системи електронного голосування вкрай потрібне із-за причини, що до самої ідеї електронного голосування наші співгромадяни ставляться вкрай скептично: під час опитування КМІС, 65% респондентів висловились проти голосування через Інтернет [22].

Однак, це не значить, що ми маємо залишити поза увагою таку форму голосування. Навпаки повинні визнати той факт, що сьогодні Інтернет та нові інформаційні технології являють собою значний потенціал розширення можливості участі громадян у політичному житті країни, забезпечення більшої прозорості реалізації демократичних процесів державотворення, розширення «публічної сфери» форм участі громадян у формуванні представницьких органів публічної влади в Україні і т. ін.

Саме електронне голосування являє собою нову, таку що розвивається і отримує свої визнання у все більшого числа країн, а відповідно доволі актуальну форму голосування. Це пояснюється тим, що електронне голосування, по-перше, достатньо мобільне, по-друге, воно

все більше сприймається молодшими представниками суспільства, які не готові стояти в чергах на виборчих дільницях і в той же час готові приймати участь в управлінні державою, впливати на державну політику завдяки новітнім технологіям голосування, по-третє, це економічно вигідно – витрати на розробку відповідної програми одноразові і вони фінансово згортаються уже через декілька виборчих кампаній.

Не слід залишати поза увагою й той факт, що міжнародна спільнота позитивно відноситься до питання запровадження національними державами електронного голосування. Зокрема про це свідчать уже згадані нами Рекомендації R (2004) 11 Комітету Міністрів Ради Європи з правових, організаційних і технічних стандартів електронного голосування, які прийняті Комітетом Міністрів 30 вересня 2004 року та інші міжнародні акти, які ми називали вище.

Вітчизняним парламентаріям варто врахувати ці фактори. Тому, на наш погляд, депутати Верховної Ради України мають опрацювати законодавчі варіанти запровадження у майбутньому в Україні електронного голосування (взявши за взірць практику тієї ж Естонії, Швеції та інших країн), коли для цього будуть сприятливі умови, зокрема, достатня поширеність в Україні Інтернету, можливість користуватися його послугами широкої маси населення тощо.

Така форма голосування отримавши своє законодавче визнання в Україні не буде сприйматися як щось надзвичайне, а навпаки, своєю оригінальністю буде приваблювати, особливо виборців, які в день виборів перебувають за межами місця свого постійного проживання, чий фізичний стан не дозволяє їм прибути на виборчі дільниці, та молоде покоління виборців, яке найбільше схильне до абсентеїзму, до участі у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом реалізації свого активного виборчого права.

Висновки. Можемо резюмувати, що сьогодні імплементувати в Україні систему електронного голосування ще зарано. Це доцільно робити тоді, коли: а) в суспільстві буде мати місце чітке розуміння необхідності його впровадження; б) існуватиме широка згода

щодо доцільності електронної форми голосування у різних політичних сил; в) буде розроблено належної якості апаратне та програмне забезпечення для електронного голосування; г) матиме місце достатня поширеність Інтернету в країні та можливість користуватися його послугами у широкої маси населення; г) у виборців буде довіра і впевненість у виборчій системі, виборчій адміністрації, результатах виборів.

Натомість зараз слід говорити про використання зарубіжного досвіду і впровадження в Україні інших інноваційних технологій, технічних та програмних засобів для організації голосування та проведення виборів в нашій країні, що відповідатиме приписам ч. 1 ст. 18 Виборчого кодексу України, яка проголошує: «Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проекту стосовно:

1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів та програмних засобів (машинне голосування);

2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів;

3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи» [14].

Це сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до держави, матиме наслідком високий рівень прозорості демократичних процедур формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування; сприятиме мотивації участі громадян у виборчих кампаніях. Щоправда, запровадження цих новел голосування, підрахунку голосів виборців та визначення підсумків і результатів голосування на виборах теж має супроводжуватися чітким нормативним регулюванням з тим, щоб забезпечити проголошені Основним Законом України принципи виборчого права, щоб виключити з боку будь-кого контроль за волевиявленням громадян, можливість голосування осіб, які не мають на це права, голосування більше одного разу та інші виборчі зловживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
2. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / За ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової; Запоріж. держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА, 2017. 282 с.

3. Про національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27-28. Ст. 181.
4. Юридична довідка про неможливість проведення виборів в умовах воєнного стану. URL: <https://www.opora.ua.org/vybory/yuridichna-dovidka-pro-nemozhlyvist-provedennya-viboriv-v-umovah-voyennogo-stanu-24947> (дата звернення: 01.04.2025).
5. Марцеляк О. Вибори в Україні в умовах російської агресії: виклики та шляхи їх подолання. *National security and defence* (Національна безпека і оборона). 2024. № 1-2 (195-196) С. 110-117. DOI: https://razumkov.org.ua/images/2024/10/28/NSD195-196_2023_ukr.pdf
6. Можливість проведення загальнонаціональних виборів в умовах воєнного стану. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/mozhlyvist-provedennya-zahalnonatsionalnykh-vyboriv-v-umovakh-voyennoho> (дата звернення: 01.04.2025).
7. Херрон Е. Порівняльна оцінка технологій голосування: досвід Сполучених Штатів. *Вибори та демократія*. 2006. № 3 (9). С. 98-108.
8. Шалланд Л.А. Питання виборчого права: Випуск 1. Таємне подання голосів. *Вибори та демократія*. 2007. № 4(14). С. 64-79.
9. Carty R.K. Televoting for Canadians: Lessons from Party Leadership Contests. *Canadian Parliamentary Review*. Autumn 1996. P. 17-18.
10. MacIvor Heather. Some Reflections on Technology and Politics. *Canadian Parliamentary Review*. Winter 1996/1997. P. 14-15.
11. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України : навч. посібник. Харків : ТОВ «Прометей-Прес», 2007. 620 с.
12. Максенко М. У ЦВК пояснили чому Україна відмовилася від електронного та поштового голосування. URL: https://www.ukr.net/news/details/society/110529657.html?utm_source=share&utm_medium=mobile (дата звернення: 05.04.2025).
13. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 09 січ. 2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
14. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 25.03.2025).
15. Про всеукраїнський референдум: Закон України № 1135-IX від 26.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 29.03.2025).
16. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01 грудня 2022 р. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2807-20> (дата звернення: 05.04.2025).
17. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг: Указ Президента України від 29.07.2019 № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (дата звернення: 05.04.2025).
18. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (дата звернення: 30.03.2025);
19. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.03.2025).
20. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
21. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> (дата звернення: 01.04.2025).
22. Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через Інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян: результати телефонного опитування проведеного 30 вересня - 11 жовтня 2023 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1> (дата звернення: 01.04.2025).

Стаття надійшла до редакції 20.03.2025

Стаття рекомендована до друку 20.05.2025

O.V. MARTSELYAK

DSc (Law), Professor,

Professor of the Department of Constitutional Law

E-mail: Martseliak@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6686-0255>

Taras Shevchenko Kyiv National University
Kyiv, 01601, St. Volodymyrska, 64

S.M. MARTSELIAK

PhD (Law), associate professor of the department
constitutional and municipal law

E-mail: advokat_smm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4645-3051>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

**THE LATEST INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS
VOTING AS A TOOL OF ELECTRONIC DEMOCRACY**

ANNOTATION. *Introduction.* The article notes that the current high level of scientific and technical progress results in the broad informatization of society, which causes significant sociocultural changes in the world, stimulates the penetration of information and communication technologies into broad spheres of social relations. Under these conditions, the issue of the introduction and development of electronic democracy in Ukraine and the use of innovative voting technologies in the formation of representative bodies of state power and local self-government are actualised in the theoretical and praxeological aspects.

Summary of the main results of the study. The study analyses the diverse experience of implementing the latest information and communication systems for citizen voting in developed democratic countries. Attention is focussed on the use of such technologies by these countries as mechanical and electronic voting machines, punched cards for EVM, composter cards, optical scanning of ballots, electronic voting via the Internet, by phone through sending SMS messages, through the interactive television system (ITB), etc.

Conclusion. After examining the foreign experience of using information and communication systems for voting in the formation of representative bodies of public power, it is concluded that today in Ukraine, unfortunately, there are still no appropriate conditions for the implementation of the voting system via the Internet. It is advisable to do this when the appropriate quality hardware and software for electronic voting is developed in our country, there will be a sufficient prevalence of the Internet and the ability to use its services by a wide mass of the population, voters will have sufficient confidence in this form of voting.

Instead, now we should talk about the use of foreign experience and the introduction in Ukraine of other innovative technologies, technical and software tools for organising voting and holding elections in our country, which will meet the provisions of Part 1 of Art. 18 of the Electoral Code of Ukraine.

KEY WORDS: *elections, voters, vote's rights, voting, information and communication systems in the electoral process, electronic voting, innovative voting technologies, electronic democracy.*

REFERENCES

1. Barikova A. A. *Electronna derzhava: nova efektyvnist uryaduvannia: monografia*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2016. 224s.
2. *Informatsiynе suspistvo v sviti ta Ukrayini: problemy stanovlennia ta zakonomirnosti rozvytku: kolektyvna monografia / Za red. d. filosof. n., prof. V. G. Voronkovoyi; Zaporiz. derzh. inj. akad. Zaporijjia: ZDIA, 2017. 282 s.*
3. *Pro natsionalnu programu informatyzatsiyi: Zakon Ukrayiny vid 4 lutoho 1998r. №74/98-VR. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 1998. №27-28. St. 181.*
4. *Yurydychna dovidka pro nemojlyvist provedennia vyboriv v umovah voyennoho stanu. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/yuridichna-dovidka-pro-nemozhlyvist-provedennya-vyboriv-v-umovah-voyennogo-stanu-24947> ((accessed: 01.04.2025) (in Ukrainian).*
5. *Martseliak O. (2024). Vybyry v Ukrayini v umovah rossiyskoyi agresiyi: vyklyky ta shliahy ih podolannia // NATIONAL SECURITY AND DEFENCE (Natsionalna bezpeka ta oborona). №1-2 (195-196). S. 110-117. DOI: https://razumkov.org.ua/images/2024/10/28/NSD195-196_2023_ukr.pdf (in Ukrainian).*
6. *Mojlyvist provedennia zahalnonatsionalnykh vyboriv v umovah voyennoho stanu. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/mozhlyvist-provedennya-zahalnonatsionalnykh-vyboriv-v-umovakh-voyennoho> (accessed: 01.04.2025).*
7. *Herron E. (2006). Porivnialna otsinka tehnolohiy holosuvannia: dosvid Spoluchenyh Shtativ. Vybyry ta demokratiya. № 3(9). S. 98-108 (in Ukrainian).*
8. *Shalland L.A. (2007). Pytannia vyborchoho prava: Vypusk 1. Tayemne podannia holosiv. Vybyry ta demokratiya. № 4 (14). S. 64-79 (in Ukrainian).*

9. Carty R.K. Televoting for Canadians: Lessons from Party Leadership Contests; Canadian Parliamentary Review; Autumn 1996. P. 17-18.
10. MacIvor Heather. Some Reflections on Technology and Politics. Canadian Parliamentary Review; Winter 1996/1997. P. 14-15.
11. Martseliak O.V. Vybery narodnykh deputativ Ukrainy : navch. posibnyk. Kharkiv : TOV "PROMETEY-PRES", 2007. 620 s.
12. Maxenko M. U TSVK poyasnyly chomu Ukraina vidmovylasia vid elektronnoho ta poshtovoho holosuvannia. URL: https://www.ukr.net/news/details/society/110529657.html?utm_source=share&utm_medium=mobile (accessed: 05.04.2025) (in Ukrainian).
13. Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiynoho suspilstva v Ukraini na 2007-2015 roky : Zakon Ukrainy vid 09 sich. 2007 r. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (accessed: 10.04.2025) (in Ukrainian).
14. Vyborchyi kodex Ukrainy vid 19.12.2019 r. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (accessed: 25.03.2025) (in Ukrainian).
15. Pro vseukrayinskyi referendum: Zakon Ukrainy № 1135-IX від 26.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (accessed: 29.03.2025) (in Ukrainian).
16. Pro natsionalnu systemu informatyzatsiyi: Zakon Ukrainy vid 01 hrudnia 2021 r. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2807-20> (accessed: 05.04.2025) (in Ukrainian).
17. Pro deyaki zahody shodo polipshennia dostupu fizychnykh ta yurydychnykh osib do elektronnykh poshuh: Ukaz Presydena Ukrainy vid 29.07.2019 № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (accessed: 05.04.2025).
18. Pro shvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoho vriaduvannia v Ukraini: Rozporiadjennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.09.2017 № 649-p. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (accessed: 30.03.2025) (in Ukrainian).
19. Pro shvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoyi demokratiyi v Ukraini ta planu zahodiv shodo yiyi realizatsiyi: rozporiadjennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08.11.2017 № 797-p. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p> (accessed: 30.03.2025) (in Ukrainian).
20. Pro shvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovoyi ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky ta zatverdjennia planu zahodiv shodo yiyi realizatsiyi: rozporiadjennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 sichnia 2018 r. № 67-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (accessed: 31.03.2025) (in Ukrainian).
21. Tokar-Ostapenko O.V. Electronne holosuvannia: perspektyvy vprovadjennia v Ukraini. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> (accessed: 01.04.2025) (in Ukrainian).
22. Koly mayut buty provedeni vybory, stavlennia do holosuvannia cherez Internet ta stavlennia do mojlyvoho obmejennia prav hromadian: rezultaty telefonnoho opytuvannia provedenoho 30 veresnia – 11 jovtnia 2023 roku. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1> (accessed: 01.04.2025) (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.03.2025

The article is recommended for printing 20.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-11>

УДК 342.8

Г. В. ЗУБЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і

муніципального права юридичного факультету

E-mail: zubenkoa@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЇХ ФІНАНСУВАННЯ ТА ЗВІТУВАННЯ В УКРАЇНІ І ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Статтю присвячено дослідженню особливостей нормативно-правового регулювання відповідальності політичних партій за порушення законодавства щодо їх фінансування та звітування. Метою дослідження є розкриття проблемних питань законодавчого регулювання та практичної реалізації відповідальності політичних партій в Україні за порушення законодавства щодо фінансування їх діяльності та звітування про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Для вирішення поставленої мети в статті було використано такі методи наукового дослідження, як логіко-семантичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний та ін.

Короткий зміст результатів дослідження. Розглянуто європейські регіональні стандарти щодо фінансування політичних партій. На підставі аналізу вищезазначених стандартів виокремлено основні засади відповідальності політичних партій за порушення порядку такого фінансування. Розглянуто досвід деяких держав-членів ЄС щодо відповідальності політичних партій за порушення законодавства в сфері їх фінансування та звітування. Акцентовано увагу на законодавстві України, що передбачає правопорушення, які можуть бути вчинені в цій царині.

Висновки. Наголошено на необхідності посилення відповідальності політичних партій за порушення порядку їх фінансування та звітування, зокрема за: недотримання обмежень у здійсненні внесків на підтримку політичних партій; порушення порядку отримання державного фінансування їх статутної діяльності та подання звіту про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *європейські регіональні стандарти фінансування політичних партій, запобігання корупції, відповідальність, політичні партії, звіт про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, внески на підтримку політичної партії.*

Як цитувати: Зубенко Г.В. Відповідальність політичних партій за порушення порядку їх фінансування та звітування в Україні і державах-членах європейського союзу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 126-133. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-11>

In cites: H. V. Zubenko (2025). Responsibility of political parties for violations of the procedure for their financing and reporting in Ukraine and the European Union member states. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (39), P. 126-133. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-11> (in Ukrainian)

Вступ. Політичні партії є фундаментальним елементом демократичного політичного режиму держави й основним засобом вираження політичної волі громадян. В свою чергу, корупція є суттєвою загрозою принципу верховенства права, правової держави, демократії та іншим принципам, які складають зміст засад конституційного ладу України, яка ставить під загрозу стабільність демократичних інститутів та підриває засади існування і функціонування громадянського суспільства. Однією з проблем, яка разом з іншими залишається невирішеною в Україні в аспекті ефективного запобі-

гання й протидії корупції, є забезпечення доброчесності політичних партій, у тому числі й в питанні дотримання законодавства щодо фінансування цих інституцій громадянського суспільства та їх звітування. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми, як ми вже зазначали раніше, є встановлення системи контролю за фінансуванням діяльності політичних партій, приведення її у відповідність до європейських регіональних стандартів і кращих європейських практик, а також притягнення політичних партій – порушників законодавства про їх фінансування до юридичної відповідальності.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена тією обставиною, що приведення законодавства України щодо відповідальності політичних партій за порушення порядку їх фінансування та звітування до європейських стандартів має стати додатковим фактором якнайшвидшого євроінтеграційного процесу нашої держави.

Огляд праць з даної проблематики. У вітчизняній правничій літературі тематиці, що є предметом нашого дослідження, приділялась певна увага. Зокрема, це питання досліджували в своїх наукових працях О.В. Совгіря, аналізуючи правовий аспект державного фінансування політичних партій, О.П. Васильченко, розглядаючи фінансування політичних партій в зарубіжних країнах; Ю.М. Бисага, досліджуючи відповідальність за порушення правил фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму та інші науковці. Проте деякі аспекти цього питання й на сьогодні залишаються недостатньо розглянутими, а отже потребують більш ґрунтового аналізу.

Мета статті. Мета дослідження полягає у тому, щоб розкрити проблемні питання законодавчого регулювання та практичної реалізації відповідальності політичних партій в Україні за порушення законодавства щодо фінансування їх діяльності та звітування про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити наступні завдання: розглянути європейські стандарти та досвід держав-членів Європейського Союзу щодо цього питання; з'ясувати особливості законодавчого регулювання відповідальності партій в Україні за порушення законодавства щодо їх фінансування та звітування; на підставі здійсненого аналізу запропонувати зміни до законодавства України в цій сфері.

Основні результати дослідження. Серед документів, що закріплюють європейські регіональні стандарти і найкращі практики в сфері фінансування політичних партій та їх звітування можна назвати такі, як: Рекомендація ПАРЕ № 1516 (2001) від 22 травня 2001 р.; Керівні принципи щодо фінансування політичних партій, прийняті Європейською комісією «За демократію через право» 9-10 березня 2001 р.; Рекомендація Rec (2003)4 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо Єдиних правил проти корупції у сфері фінансування політичних партій та виборчих кампаній від 8 квітня 2003 р.; Керівні принципи регулювання діяльності політичних партій, прийняті ОБСЄ та Європейською комісією «За демокра-

тію через право» 15-16 жовтня 2010 р.; Керівні принципи регулювання політичних партій, прийняті Венеціанською комісією «За демократію через право» 11-12 грудня 2020 р. тощо.

Аналізуючи європейські регіональні стандарти в сфері фінансування політичних партій взагалі, та відповідальності за порушення законодавства щодо такого фінансування зокрема, позиція ПАРЕ зводиться до наступних принципів: розумний баланс між державним і приватним фінансуванням, справедливі критерії для розподілу державних внесків між партіями, суворі правила щодо приватних пожертвувань, повна прозорість рахунків, створення незалежного аудиторського органу та значні санкції для тих, хто порушує правила. Зокрема, відповідно до Рекомендації ПАРЕ № 1516 (2001) від 22 травня 2001 р., політичні партії повинні отримувати фінансові внески з державного бюджету, задля запобігання залежності від приватних донорів і гарантування рівності шансів між політичними партіями. Фінансування політичних партій має бути повністю прозорим, що вимагає від політичних партій, зокрема: ведення суворого обліку усіх доходів і витрат, результати якого мають подаватися принаймні раз на рік незалежному контрольному органу та оприлюднюватися; декларувати особу донорів, які надають фінансову підтримку, що перевищує певний ліміт. У разі порушення законодавства до політичних партій мають бути застосовані суттєві санкції, зокрема часткова чи повна втрата або обов'язкове відшкодування державних внесків та накладення штрафів. Коли встановлено індивідуальну відповідальність, санкції повинні включати анулювання обраного мандату або період дискваліфікації [1].

Відповідно до п.п. 13,14 Керівних принципів щодо фінансування політичних партій, прийнятих Європейською комісією «За демократію через право» від 9-10 березня 2001 р.: «Будь-яке порушення у фінансуванні політичної партії тягне за собою санкції, пропорційні тяжкості правопорушення, які можуть полягати у повній або частковій втраті державного фінансування на наступний рік. Вищезазначені правила, включаючи накладення санкцій, застосовуються виборчим суддею (конституційним або іншим) відповідно до закону» [2].

Також окремі аспекти відповідальності політичних партій за порушення порядку їх фінансування та звітування закріплюються Рекомендацією Rec (2003) Комітету Міністрів Ради Європи «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній» від 8 квітня 2003 р.,

відповідно до ст. 16 якої, держави повинні встановити ефективні, сумірні та погрозові санкції за порушення правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній [3, с. 485].

Доволі докладно основні засади відповідальності політичних партій щодо порушення ними законодавства про їх фінансування, звітування, застосування санкцій доволі закріплюються Керівними принципами регулювання діяльності політичних партій, прийнятими ОБСЄ та Європейською комісією «За демократію через право» 15-16 жовтня 2010 р. та Керівними принципами регулювання політичних партій, ухваленими Венеціанською комісією 11-12 грудня 2020 р.. Зокрема, останній документ встановлює наступні базові положення щодо вищезазначеної відповідальності:

1. Законодавство повинно містити вказівки щодо того, яким чином його порушення може бути доведено до відома відповідних наглядових органів, які повноваження щодо розслідування надаються таким органам, а також щодо діапазону застосовних санкцій;

2. Органи, уповноважені здійснювати контроль за політичними партіями, повинні утримуватися від надмірного контролю за діяльністю партій та обмежувати свої розслідування лише тими випадками, коли є ознаки правопорушень з боку окремої партії;

3. Санкції мають застосовуватися до політичних партій, які порушують відповідні закони та правила, і повинні мати стримуючий характер. Крім того, що санкції мають бути примусовими, вони завжди повинні бути об'єктивними, ефективними та пропорційними конкретному порушенню. Використання санкцій для притягнення політичних партій до відповідальності за їхні дії не слід плутати із заборонаю та розпуском на підставі застосування партією насильства або загрози громадянському миру чи основоположним демократичним принципам.

Заборона та розпуск партій на підставі таких надзвичайних обставин є найсуворішою формою відповідальності за порушення законодавства і має застосовуватися лише як крайній захід, якщо це необхідно в демократичному суспільстві. Якщо партія є злісним порушником законодавства і не намагається виправити свою поведінку, втрата реєстраційного статусу може бути доречною, залежно від прав та переваг, пов'язаних з таким статусом;

4. Санкції за порушення, які не мають настільки серйозного характеру, щоб призвести до заборони або розпуску партії, можуть включати в себе:

- адміністративні штрафи, розмір яких має визначатися відповідно до характеру порушення, в тому числі з урахуванням того, чи є порушення повторним;

- часткове або повне призупинення або втрата державного фінансування та інших форм державної підтримки на певний період часу;

- позбавлення права на державну підтримку на певний період часу;

- часткове або повне призупинення або втрата відшкодування витрат на виборчу кампанію;

- конфіскація неправомірної фінансової підтримки, раніше перерахованої або прийнятої партією;

- позбавлення права висувати кандидатів/балотуватися на виборах на певний період часу у випадках, коли кандидат серйозно порушив суттєві правила проведення виборчих кампаній або правила фінансування виборчих кампаній;

- відхилення виборчого списку партії або окремих кандидатів, виключення з виборчого бюлетеня;

- у випадках значних порушень – застосування кримінальних санкцій до членів партії, відповідальних за порушення;

- скасування обрання кандидата на посаду, але лише за рішенням суду, з дотриманням належної правової процедури і лише у випадку, якщо порушення закону могло вплинути на результат виборів; та

- втрата партією реєстраційного статусу.

5. Санкції, як правило, мають бути спрямовані на відповідну партію або сегмент/відділення партії, де відбулося порушення. Перед запровадженням будь-якої санкції компетентний наглядовий орган повинен ретельно зважити мету санкції та її можливий негативний вплив на політичний плюралізм або реалізацію захищених прав. При застосуванні санкцій громадськість повинна бути поінформована про факти, що призвели до порушення закону, та про конкретну санкцію, накладену на політичну партію [4].

Якщо звернутися до практики держав-членів ЄС в цій сфері, слід зауважити, що обов'язок політичних партій нести юридичну відповідальність за порушення законодавства щодо їх фінансування та звітування передбачений в майже в усіх цих країнах. До політичних партій, їх керівників можуть бути застосовані різноманітні санкції.

Зокрема, в Іспанії партії є суб'єктами адміністративної відповідальності за порушення, пов'язані з їхнім фінансуванням. У

випадку порушення партією встановлених вимог щодо джерел і розмірів внесків на неї накладається стягнення у вигляді штрафу, який становить подвійний розмір внеску на її користь, отриманого з порушенням встановлених вимог. Неподання або подання недостовірного (неповного) фінансового звіту партією може мати наслідком втрату права на державне фінансування. Крім того, керівник політичної партії, її головний представник, виборчий адміністратор суб'єкта виборчого процесу за порушення встановленого порядку фінансування партій і виборчих кампаній несуть кримінальну відповідальність [5, с. 48].

В Нідерландах у випадку неподання партією до Міністерства внутрішніх справ фінансового звіту політичної партії, а також у разі виявлення недоліків в адмініструванні фінансами партії чи вчинення інших діянь, якими порушено умови надання державного фінансування, партія втрачає право на державне фінансування на строк до 5 років. У Франції неподання партією щорічного фінансового звіту, або подання звіту, незасвідченого двома аудиторами, тягне позбавлення партії державного фінансування протягом наступного року. В Норвегії санкцією за порушення у сфері фінансування партій, є припинення державного фінансування у випадках наявності обґрунтованих сумнівів в існуванні партії чи її місцевої організації та неподання партією чи її місцевою організацією щорічного звіту про доходи [5, с. 50].

В Польщі за порушення у сфері фінансування політичні партії можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності. Зокрема, у разі неподання партією звіту про субвенцію, одержану з Державного бюджету, та використання коштів цієї субвенції, відмови у прийнятті такого звіту, партія втрачає право на державне фінансування протягом поточного року. У випадку отримання партією коштів із порушенням законодавчих вимог, такі кошти звертаються в доход держави. Уповноважені особи партій, фінансові агенти виборчих комітетів за порушення законодавства про фінансування партій можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності [5, с. 52].

Таким чином, законодавство вищезазначених та інших країн ЄС в цілому відповідає розглянутим нами в статті європейським регіональним стандартам. Зазвичай, за порушення законодавства щодо їх фінансування та звітування, політичні партії притягаються до адміністративної відповідальності, уповноважені особи політичних партій, винні у порушенні встановленого порядку фінансування політич-

них партій можуть нести кримінальну відповідальність.

Щодо законодавства України, яким встановлюється відповідальність за правопорушення в сфері фінансування та звітування політичних партій, по-перше, це відповідальність за недотримання обмежень у здійсненні внесків на підтримку політичних партій. Зокрема, згідно зі ст. 17 Закону України «Про політичні партії в Україні» у разі отримання грошового внеску від особи, яка відповідно до закону не має права здійснювати такий внесок, або якщо розмір такого внеску перевищує встановлений законом розмір, про що уповноваженій особі політичної партії (її місцевої організації, яка в установленому порядку набула статусу юридичної особи) достовірно відомо, політична партія (її місцева організація, яка в установленому порядку набула статусу юридичної особи) зобов'язана протягом 30 робочих днів з дня отримання уповноваженою особою політичної партії (її місцевої організації, яка в установленому порядку набула статусу юридичної особи) відповідної достовірної інформації відмовитися від такого грошового внеску чи його частини (у сумі, на яку грошовий внесок перевищує встановлений цим Законом розмір) [6]. В такому випадку на підставі заяви про відмову від грошового внеску чи його частини та відповідної платіжної інструкції установа банку, в якій відкрито рахунок, на який зараховано цей грошовий внесок, має повернути внесок або його частину особі, яка його внесла. У разі неможливості повернення внеску установа банку зобов'язана перерахувати його (його частину) до державного бюджету. Також, відповідно до вищезазначеного закону, політична партія має право на власний розсуд відмовитися від грошового внеску до дня подання звіту про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру за період, в якому отримано цей внесок [6]. Таким чином, згідно з положеннями чинного законодавства, порушенням встановленого законом порядку отримання внеску на підтримку партії є неподання партією або її місцевою організацією зі статусом юридичної особи заяви про відмову від грошового внеску чи його частини, що перевищує встановлений законом розмір (в т.ч. обрахований сумарно), протягом 30 робочих днів з того дня, коли стало відомо про це.

Однак, згідно з ч. 2 ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні» відповідальність за недотримання таких обмежень несе особа, що здійснює внесок. Партія (її місцева організація, яка в установленому порядку на-

була статусу юридичної особи) та її уповноважені особи не несуть юридичної відповідальності за порушення вимог, передбачених частинами першою, третьою - п'ятою статті 15 вищезазначеного закону [6]. Разом з тим, відповідно до ст. 17-7 Закону України «Про політичні партії в Україні», повторне протягом року умисне отримання політичною партією внеску, отриманого від особи, яка не мала права здійснювати такий внесок, чи в розмірі, що перевищує встановлений законом розмір, є підставою для припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії. Але, звісно, така санкція може бути застосована лише до тих партій, що отримують державне фінансування їх статутної діяльності.

Разом з тим, ст. 159-1 Кримінального кодексу України та ст. 212-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачають кримінальну та відповідно адміністративну відповідальність керівника політичної партії (місцевої організації політичної партії) за таку протиправну поведінку, як порушення порядку отримання внеску на підтримку політичної партії. Умисне отримання внеску на користь політичної партії від особи, яка не має права здійснювати такий внесок, або отримання такого внеску у великому розмірі тягне за собою кримінальну відповідальність, вчинення таких дій з необережності – відповідно адміністративну.

По-друге, це відповідальність за порушення порядку отримання державного фінансування статутної діяльності політичної партії, які згідно зі ст. 17-8 Закону України «Про політичні партії в Україні» можуть полягати в наступному:

- використання політичною партією коштів, виділених з державного бюджету на фінансування статутної діяльності політичної партії, на фінансування її участі у виборах народних депутатів України, виборах Президента України, місцевих виборах чи на цілі, що не пов'язані із здійсненням її статутної діяльності. Факти такого використання мають бути встановлені судом за позовом Національного агентства з питань запобігання корупції;

- невикористання коштів, отриманих на фінансування статутної діяльності політичної партії, протягом одного року з дня, коли такі кошти вперше були зараховані на окремий рахунок політичної партії в установі банку;

- повторне протягом року зарахування на окремий рахунок політичної партії, відкритий в банківській установі України для зарахування коштів державного бюджету на фінансування статутної діяльності політичної партії,

коштів, які заборонено зараховувати на цей рахунок відповідно до законодавства.

У разі вчинення вищезазначених порушень Національним агентством з питань запобігання корупції може бути прийнято рішення про припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії.

За порушення порядку отримання державного фінансування статутної діяльності політичної партії її керівник також може нести адміністративну відповідальність відповідно до ст. 212-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення [8].

По-третє, це порушення порядку подання звіту політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Так, згідно з ч. 9 ст. 17 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія щоквартально, не пізніше ніж на сороковий день після закінчення звітного кварталу, зобов'язана подати до Національного агентства з питань запобігання корупції звіт про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру (у тому числі її місцевих організацій, які у встановленому порядку набули статусу юридичної особи) шляхом заповнення такого звіту на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції [6].

Неподання політичною партією звіту вищезазначеного звіту у встановлений законом строк або подання його оформленим з грубим порушенням встановлених вимог, або подання звіту, який містить недостовірні відомості про майно політичної партії чи кошти або витрати політичної партії в розмірі більше двадцяти розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного календарного року є підставою для зупинення Національним агентством з питань запобігання корупції державного фінансування статутної діяльності політичної партії в порядку, визначеному ст. 17-7 Закону України «Про політичні партії в Україні». У разі усунення політичною партією причин, які викликали зупинення державного фінансування її статутної діяльності, воно може бути відновлено. Повторне протягом року вчинення політичною партією вищезазначеного правопорушення є підставою для припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії.

Як приклад застосування такої санкції до політичної партії можна навести Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 25.06.2024 р. № 167/24 Про припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії «Голос» [7].

Найбільш поширеною практикою вчинення політичною партією цього правопорушення, є порушення строків подачі або неподання звіту про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру у визначені законодавством терміни; невідповідність оформлення звіту встановленим вимогам (наприклад, невідповідність поданого звіту в електронній формі звіту в паперовій формі), неповноту відображення в звіті інформації (наприклад, відсутність у звіті за рік висновку щорічного внутрішнього аудиту).

Крім того, ст. 159-1 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, а ст. 212-21 Кодексу України про адміністративні правопорушення за порушення встановленого порядку або строків подання цього звіту або подання його оформленим з порушенням встановлених вимог – адміністративну. При цьому існує певна проблема визначення суб'єкта адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 212-21 Кодексу України про адміністративні правопорушення, адже як свідчить судова практика, існують випадки притягнення до відповідальності керівника політичної партії; притягнення до відповідальності особи, за підписом якої було подано звіт або особи, яка є відповідальною за подання такого згідно зі статутом політичної партії; і навіть закриття провадження у зв'язку з тим, що суб'єктом правопорушення є політична партія як юридична особа або у зв'язку з невизначеністю суб'єкта адміністративного правопорушення [9, с. 77].

Висновки. Таким чином, оцінюючи законодавство України щодо закріплення відпо-

відальності політичних партій за порушення ними порядку їх фінансування та звітування, практику притягнення до відповідальності за вищезазначені порушення, слід зазначити, що нашою державою в цілому дотримано європейські регіональні стандарти в цій сфері.

Разом з тим, деякі аспекти такої відповідальності потребують перегляду. Зокрема, це стосується посилення відповідальності саме політичних партій за порушення, пов'язані з порядком подання звітів про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру.

А саме, пропонуємо за повторне протягом року вчинення політичною партією будь-якого з таких порушень: неподання політичною партією до Національного агентства з питань запобігання корупції у встановлений законом строк звіту політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру; подання політичною партією до Національного агентства з питань запобігання корупції звіту політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, оформленого з грубим порушенням встановлених вимог, або звіту, який містить недостовірні відомості про майно політичної партії або кошти чи витрати політичної партії у розмірі більше двадцяти розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного календарного року; умисне отримання політичною партією внеску від особи, яка не мала права здійснювати такий внесок, або в розмірі, що перевищує встановлений розмір, передбачити на законодавчому рівні обмеження для політичних партій брати участь у чергових та позачергових парламентських виборах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Financing of political parties Parliamentary Assembly Recommendation 1516 (2001). URL : <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16907&lang=en> (дата звернення: 12.04.2025).
2. Guidelines and report on the financing of political parties adopted by the Venice Commission at its 46th Plenary Meeting, (Venice, 9-10 March 2001) [http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF\(2001\)008-e.html](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)008-e.html) (дата звернення : 13.04.2025).
3. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. К., 2009. 500 с.
4. Guidelines on Political Party Regulation prepared by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR) and by the Council of Europe's Venice Commission and adopted by the Venice Commission at its 125th online Plenary Session (11–12 December 2020). URL : <https://www.osce.org/odihr/538473> (дата звернення : 15.04.2025).
5. Підтримка належного урядування: проект протидії корупції в Україні. К., 2009. 56 с. URL : <https://parlament.org.ua/upload/docs/Text.pdf> (дата звернення : 15.04.2025).
6. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення : 20.04.2025).
7. Про припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії «Голос» : Наказ

Національного агентства з питань запобігання корупції від 25 червня 2024 р. № 167/24. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/documents/nakaz-vid-25-06-2024-167-24-pro-prypynennya-derzhavnogo-finansuvannya-statutnoi-diyalnosti-politychnoi-partii-golos/> (дата звернення : 20.04.2025).

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1-212-24) : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення : 20.04.2025).

9. Цуркан М., Зальцберг Ю., Шешеня А., Романюк П., Мохончук Б. Огляд судової практики у справах про адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній: посібник для суддів. Київ : Друкарський двір Олега Федорова, 2021. 152 с.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

H. V. ZUBENKO

Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Constitutional and Municipal Law

E-mail: zubenkoa@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

RESPONSIBILITY OF POLITICAL PARTIES FOR VIOLATIONS OF THE PROCEDURE FOR THEIR FINANCING AND REPORTING IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the study of the peculiarities of legal regulation of liability of political parties for violation of legislation on their financing and reporting. The purpose of the study is to reveal the problematic issues of legislative regulation and practical implementation of liability of political parties in Ukraine for violation of legislation on financing their activities and reporting on property, income, expenses and financial liabilities. To achieve this goal, the article uses such methods of scientific research as logical and semantic, systemic and structural, comparative legal, formal legal, etc.

Summary of the main research results. The article considers the European regional standards for financing political parties. On the basis of the analysis of the above-mentioned standards, the main principles of liability of political parties for violation of the procedure of such financing are highlighted. The experience of some EU member states regarding the liability of political parties for violations of legislation in the field of their financing and reporting is considered. The author focuses on the legislation of Ukraine providing for offences that may be committed in this sphere.

Conclusions. The author emphasises the need to strengthen the responsibility of political parties for violations of the procedure for their financing and reporting, in particular for: non-compliance with restrictions on making contributions to support political parties; violation of the procedure for obtaining state funding for their statutory activities and submission of reports on property, income, expenses and financial liabilities.

KEY WORDS: *European regional standards for the financing of political parties, prevention of corruption, liability, political parties, statement of assets, income, expenses and financial liabilities, contributions to support a political party.*

REFERENCES

1. Financing of political parties Parliamentary Assembly Recommendation 1516 (2001). URL : <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16907&lang=en> (date of application : 12.04.2025).
2. Guidelines and report on the financing of political parties adopted by the Venice Commission at its 46th Plenary Meeting, (Venice, 9-10 March 2001) [http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF\(2001\)008-e.html](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)008-e.html) (date of application : 13.04.2025).
3. European democratic achievements in the field of electoral law: Materials of the Venice Commission, the Parliamentary Assembly, the Committee of Ministers, the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe: translated from English / edited by Y.Kliuchkovskyi. 500 c. (in Ukrainian)
4. Guidelines on Political Party Regulation prepared by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR) and by the Council of Europe's Venice Commission and adopted by the Venice Commission at its 125th online Plenary Session (11–12 December 2020). URL : <https://www.osce.org/odihr/538473> (date of application : 15.04.2025).
5. Support for Good Governance: Anti-Corruption Project in Ukraine. K., 2009. 56 p. URL : <https://parlament.org.ua/upload/docs/Text.pdf> (date of application : 15.04.2025). (in Ukrainian)
6. On Political Parties in Ukraine: Law of Ukraine of 5 April 2001 № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (date of application : 20.04.2025). (in Ukrainian)
7. On termination of state funding of the statutory activities of the political party «Golos» : Order of the National Agency for the Prevention of Corruption of 25.06.2024 № 167/24. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/documents/nakaz-vid-25-06-2024-167-24-pro-prypynennya-derzhavnogo-finansuvannya-statutnoi-diyalnosti-politychnoi-partii-golos/>

25-06-2024-167-24-pro-prypynennya-derzhavnogo-finansuvannya-statutnoi-diyalnosti-politychnoi-partii-golos/ (date of application : 20.04.2025). (in Ukrainian)

8. Code of Ukraine on Administrative Offences (Articles 1 - 212-24) : Law of Ukraine of 07 December 1984. № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (date of application : 20.04.2025). (in Ukrainian)

9. Tsurkan M., Saltzberg Y., Sheshenia A., Romaniuk P., Mohonchuk B. Review of judicial practice in cases of administrative and criminal liability for violation of the rules of financing political parties and election campaigns: a manual for judges. Kyiv : Oleg Fedorov Printing House, 2021. 152 p. (in Ukrainian)

Стаття надійшла до редакції 08.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-12>

УДК 342.573

А. М. КУЛІШ

аспірант юридичного факультету

E-mail: andreykulish1805@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8465-1372>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНІ ОЗНАКИ РЕФЕРЕНДНОГО ПРОЦЕСУ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» 266 разів вживає термін «процес референдуму», однак не містить визначення того, що під цим терміном розуміється. Серед вітчизняних дослідників референдної проблематики теж мало хто бере на себе відповідальність визначити це поняття та виокремити його ключові елементи. Водночас у вітчизняному законодавстві (як чинному, так і тому, що вже втратило чинність) міститься офіційне визначення референдуму, де не згадується процесуальна форма його реалізації, а відтак недостатньо коректно розкривається сутність даного видународного волевиявлення. Тож перед сучасною юридичною наукою стоїть завдання розробки понятійного апарату, спроможного поліпшити механізм правового регулювання, забезпечити ясність і зрозумілість законодавчого тексту, у тому числі й щодо порядку організації та проведення референдуму.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У чинному законодавстві України та сучасній правовій доктрині наявні різні підходи до найменування порядку організації та проведення референдуму. На погляд автора, вживання терміна «референдний процес» має перевагу перед іншими, оскільки є однопорядковим до назв решти видів юридичного процесу, котрі мають місце в конституційному праві, як-от «виборчий процес» та «законодавчий процес». Більше того, використаний законодавцем термін «процес референдуму» має скоріше соціологічний, ніж юридичний характер, оскільки слово «процес» у даному контексті може тлумачитись як синонім слова «перебіг», тоді як його вживання у поєднанні з прикметником «референдний» унеможливило широке тлумачення, акцентуючи увагу на тому, що йдеться виключно про різновид юридичного процесу.

Родовою ознакою референдного процесу є те, що він виступає одним із різновидів юридичного процесу, що врегульовані нормами конституційного права. Це не викликає жодних застережень і звільняє нас від необхідності наводити розлогий перелік ознак, притаманних усім видам юридичного процесу, зосередивши свою увагу виключно на тих видових особливостях, що є сутнісними, найважливішими, такими, що вирізняють референдний процес з-поміж усіх інших видів юридичного процесу, в тому числі й тих, що внаормовані конституційним правом. На погляд автора, таких ознак три. Першою серед них є мета референдного процесу, яка має двосиний характер. З одного боку, референдний процес має юридично зафіксувати політичну волю первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а з іншого – забезпечити реалізацію громадянами права на участь у референдумах. Другою сутнісною ознакою референдного процесу є те, що він реалізується виключно в ініціативному порядку, тобто має ініціативний характер. Третьою сутнісною ознакою референдного процесу є його завершеність (у спеціальній літературі цю ознаку ще називають імперативністю).

Висновки. Використаний вітчизняним законодавцем термін «процес референдуму» має скоріше соціологічний, ніж юридичний характер, оскільки слово «процес» у даному контексті може тлумачитись як синонім слова «перебіг», тоді як його вживання у поєднанні з прикметником «референдний» унеможливило широке тлумачення, акцентуючи увагу на тому, що йдеться виключно про різновид юридичного процесу. Відповідно, з точки зору законодавчої техніки більш коректним є термін «референдний процес».

Референдний процес слід розглядати в об'єктивному та суб'єктивному аспектах, котрі діалектично співвідносяться між собою як форма і зміст. Референдний процес у суб'єктивному сенсі – це ініціативний та імперативний різновид юридичного процесу, що врегульований конституційно-правовими нормами та має на меті юридично зафіксувати політичну волю первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також забезпечити реалізацію громадянами права на участь у референдумах. Референдний процес в об'єктивному сенсі – це інститут референдного права, що являє собою сукупність конституційно-правових норм, котрі регулюють процесуальний порядок юридичної фіксації політичної волі первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також реалізації громадянами свого права на участь у референдумах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конституція, конституційні форми безпосередньої демократії, референдум, референдний процес, стадії референдуму, ініціювання референдуму, політичні права особи.

Як цитувати: Куліш А. М. Поняття та сутнісні ознаки референдного процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 134-142. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-12>

In cites: A.M. Kulish (2025) Concept and essential features of the referendum process *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 134-142 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-12> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» 266 разів вживає термін «процес референдуму» [1], однак не містить визначення того, що під цим терміном розуміється. Серед вітчизняних дослідників референдної проблематики теж мало хто бере на себе відповідальність визначити це поняття та виокремити його ключові елементи. Водночас у вітчизняному законодавстві (як чинному, так і тому, що вже втратило чинність) міститься офіційне визначення референдуму, де не згадується процесуальна форма його реалізації, а відтак недостатньо коректно розкривається сутність даного видународного волевиявлення.

Звісно, закон не можна перетворювати на юридичний тезаурус, але ключові поняття мають бути в ньому представлені, аби уникнути розбіжностей у тлумаченні відповідних правових явищ і досягти єдності правозастосовчої практики. Тож перед сучасною юридичною наукою стоїть завдання розробки понятійного апарату, спроможного поліпшити механізм правового регулювання, забезпечити ясність і зрозумілість законодавчого тексту.

Ступінь розробленості проблеми. У вітчизняній конституційно-правовій доктрині напрацьована доволі значна теоретична база, що стосується референдуму як провідної форми безпосередньої демократії, достатньо пригадати ґрунтовні дослідження М. Бондар, Ю. Будника, В. Кириченка, К. Книгіна, М. Оніщука, О. Панкевича, В. Погорілка, Т. Рябченко, А. Ставнійчук, В. Федоренка, А. Янчука та інших. Водночас варто відзначити, що у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття вітчизняний дискурс щодо організації та проведення референдумів отримав міцну теоретико-правову основу у вигляді праць С. Алексєєва, І. Атаманчук, В. Горшенєва, О. Куракіна, М. Кельмана, О. Лук'янової, П. Недбайла, М. Максютіна, С. Олейнікова, А. Павлушиної, І. Погрібного, О. Сидоренко, Д. Слинька, О. Ющика та інших дослідників, якими сформовано загальну теорію юридичного процесу.

Однак процесуальний порядок проведення референдуму досі значною мірою залишається поза межами уваги вітчизняних конституціоналістів, що не відповідає тим викликам, які стоять перед Україною як демократичною, правовою державою на сучасному етапі її розвитку.

Мета дослідження полягає у формулюванні універсального для всіх видів референдуму визначення референдного процесу та висвітлення сутнісних його ознак. Досягнення поставленої мети досягається використанням формально-юридичного (догматичного), семантичного, системно-структурного, функціонального та інших методів сучасної юриспруденції на основі діалектичного підходу, шляхом критичного аналізу наявної законодавчої та доктринальної бази.

Виклад основного матеріалу. У чинному законодавстві України та сучасній правовій доктрині наявні різні підходи до найменування порядку організації та проведення референдуму. Так, у Законі України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX вжито термін «процес всеукраїнського референдуму» [1]. Натомість В. Погорілко та В. Федоренко зазначають, що той порядок, в якому реалізуються матеріальні норми референдного права, в юридичній науці мають назви «референдний процес», «референдна процедура», «порядок підготовки і проведення референдумів», «основні стадії всеукраїнського та місцевого референдуму» тощо, і водночас стверджують, що найбільш виправданим терміном, який розкриває сутність порядку організації та проведення референдумів в Україні, є термін «референдний процес» [2, с. 231]. На наш погляд, такий підхід заслуговує на підтримку, але потребує додаткового обґрунтування. На наш погляд, вживання терміна «референдний процес» має перевагу перед іншими, оскільки є однопорядковим до назв решти видів юридичного процесу, котрі мають місце в конституційному праві, як-от «виборчий процес» та «законодавчий процес». Більше того, використаний законодавцем термін «процес референдуму» має скоріше соціологічний, ніж юридичний характер, оскільки слово «процес» у даному контексті може тлумачитись як синонім слова «перебіг», тоді як його вживання у поєднанні з прикметником «референдний» унеможливує широке тлумачення, акцентуючи увагу на тому, що йдеться виключно про різновид юридичного процесу.

Принагідно відзначимо, що в монографічній літературі юридичний процес тлумачиться як «різновид соціального процесу, що являє собою юридично внормовану, динамічно структуровану (стадійну), локаційно-темпорально

визначену, формалізовану поведінку уповноважених суб'єктів, спрямовану на вирішення юридичних справ» [3, с. 159]. Референдному процесу притаманні всі перелічені ознаки, тож це дає достатні підстави стверджувати, що він є різновидом юридичного процесу.

Юридична внормованість референдного процесу означає, що поведінка його суб'єктів чітко врегульована процесуальними нормами, котрі вказують, у якому порядку реалізуються права та обов'язки учасників референдуму, передбачені матеріальними нормами права [4, с. 11-12]. Сукупність норм, що регулюють референдний процес, утворюють однойменний інститут як структурне утворення (простий інститут) у межах загального конституційно-правового інституту «Референдне право». Визначення референдного процесу як інституту референдного права чітко вказує на дислокацію відповідних норм у системі конституційного права як галузі права. За допомогою відповідних процесуальних норм, з одного боку, реалізується право громадян на участь у референдумі, а з іншого – об'єктивується політична воля первинного колективного суб'єкта (у разі загальнодержавного референдуму – суверенна воля народу, а в разі місцевого референдуму – воля територіальної громади). При цьому саму участь у референдумі слід розглядати як певний комплекс конкретних політичних правомочностей особи (серед яких – право брати участь в ініціюванні референдуму, в обговоренні питань, що виносяться на референдум, у голосуванні на референдумі, в оскарженні його результатів тощо).

На вищезазначені два аспекти (значення) референдного процесу вже зверталася увага в науковій літературі. Так, В. Федоренко розглядав референдний процес в об'єктивному та суб'єктивному значенні. В об'єктивному значенні цей науковець пропонував визначати референдний процес як інститут конституційного права, що об'єднує конституційно-правові та інші галузеві норми права, котрі регулюють суспільні відносини, пов'язані з ініціюванням, організацією та проведенням всеукраїнського й місцевих референдумів, а також реалізацією їх рішень. Водночас, у суб'єктивному значенні В. Федоренко розумів референдний процес як сукупність низки нормативно визначених послідовних дій, спрямованих на реалізацію права громадян України на участь у референдумі. Окремі групи таких дій (ініціювання, організація та проведення референдумів і реалізація їх рішень) визначаються як стадії референдного процесу. Тобто, у суб'єктивному значенні референдний процес

– це нормативно визначені стадії реалізації права громадян на участь у референдумі [5, с. 75-76]. Погоджуючись в цілому з таким підходом, маємо зауважити, що поняття «референдний процес» в об'єктивному та суб'єктивному сенсі діалектично співвідносяться між собою, як форма і зміст, оскільки за допомогою норм відповідного інституту відбувається юридичне закріплення тих процесуальних правовідносин, зміст яких складають права та обов'язки учасників референдуму.

Досить часто, надаючи визначення поняттю «референдний процес», науковці вдаються до його порівняння з іншими видами юридичного процесу в межах конституційного права, передусім із виборчим та законодавчим процесами. У даному контексті вважаємо слушним зауваження В. Погорілка та В. Федоренка, що при визначенні порядку організації та проведення всеукраїнського референдуму, потрібно уникати ототожнення процедури референдуму із процедурою виборів та законотворчим процесом [2, с. 239]. Справді, всі вони різняться за метою, за переліком та змістом стадій, за складом учасників, їх правами та обов'язками, підставами та порядком оскарження неправомірних дій тощо.

К. Книгін акцентує увагу на тому, що найбільш близьким за своєю природою до референдуму є інститут виборів до органів державної влади і місцевого самоврядування [6, с. 241]. В. Федоренко конкретизує цю ідею, наголошуючи на тому, що референдний процес має схожі з виборчим процесом ознаки: він також є формою реалізації політичного права громадян України; склад суб'єктів референдного процесу частково співпадає з системою учасників виборчого процесу; існують певні схожі стадії – складання списків виборців, утворення дільниць для голосування; голосування, оприлюднення результатів тощо.

Водночас, В. Федоренко вказує на те, що референдний та виборчий процеси суттєво відрізняються за предметом правового регулювання: якщо виборчий процес є нормативно визначеним способом формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то референдний процес – формою безпосереднього вирішення громадянами України найважливіших питань загальнодержавного та місцевого значення [5, с. 74].

У свою чергу, Т. Рябенко в цілому ріді своїх досліджень визначає референдуми як форму правотворчості українського народу [7, с. 21-22; 8, с. 167-169; 9, с. 36], і в такому контексті дослідження неможливо обійтись без

співставлення референдного та законодавчого процесів.

Ми погоджуємось із тим, що референдний процес має деякі схожі риси з виборчим та законодавчим процесом, що зумовлено спільністю предмета конституційно-правового регулювання, однак при формулюванні універсального для всіх видів референдуму визначення референдного процесу маємо наголосити на унікальності даного виду юридичного процесу. У свою чергу, цевимагає від нас розкриття сутнісних ознак референдного процесу, котрі вирізняють його з-поміж усіх інших видів юридичного процесу. Такий підхід видається єдиною можливістю, враховуючи наявність відмінних правових норм, що регулюють схожі відносини в різних видах юридичного процесу, навіть в межах однієї галузі права, зокрема неможливість використання за аналогією правових положень виборчого чи законодавчого процесу під час підготовки та проведення референдуму.

Переходячи безпосередньо до визначення поняття референдного процесу, слід зауважити, що у вітчизняній конституційно-правовій доктрині вже є певні напрацювання, котрі можуть слугувати підґрунтям і відповідною точкою для наших подальших міркувань і висновків. Принагідно слід відзначити, що в даному питанні вітчизняна правова думка навіть випереджає аналогічні зарубіжні розробки, оскільки західна конституційно-правова доктрина намагається уникати універсальних визначень, а тим більш їх закріплення у законодавчих актах, обґрунтовуючи цей підхід принципом наукового плюралізму та неможливістю надати єдиного й довершеного визначення правовим явищам.

На відміну від західної, вітчизняна конституційно-правова наука, не абсолютизуючи роль дефініцій у праві, завжди прагнула їх сформулювати з метою одноманітного розуміння і застосування на практиці. Так, К. Книгін, пропонуючи авторське визначення референдного процесу, виходить з пріоритету прав і свобод людини і громадянина, а відтак вважає за доцільне загострити увагу на тому, що це – сукупність передбачених законодавством дій уповноважених суб'єктів, спрямованих на реалізацію своїх законних прав та обов'язків з приводу референдуму. Водночас цей автор також звертає увагу на двох аспектах поняття «референдний процес», наголошуючи на тому, що правова регламентація відповідних дій здійснюється на підставі процесуальних норм, сукупність яких складає інститут референдного процесуального права [6, с. 241-242]. У

свою чергу, Т. Рябенко, зосереджуючи свою увагу на дослідження тільки одного різновиду референдного процесу – референдного правотворчого процесу, – пропонує визначати його як «сукупність юридично регламентованих послідовних дій щодо створення нормативно-правових актів належної юридичної сили безпосередньо народом шляхом загальнодержавного референдуму» [10, с. 239-240].

Подібне до наведених вище визначення надають В. Панасюк, Ю. Бальцій та І. Глиняний, наголошуючи, що за змістом процес референдуму – це «діяльність уповноважених суб'єктів, яка регламентована процесуальними нормами, спрямована на досягнення конкретного юридичного результату (прийняття рішення народом шляхом реалізації безпосередньої демократії) та передбачає офіційне закріплення за допомогою відповідних правових актів» [11, с. 7]. Очевидно, під словом «діяльність» в даному випадку розуміється сукупність дій та бездіяльності, що походить від уповноважених суб'єктів протягом тієї чи іншої стадії референдного процесу.

А. Ставнійчук пропонує визначення референдного процесу, котре, на її думку, є найбільш зрозумілим для широкого загалу. За її словами, це – «чітко регламентована процедура, що відповідає на питання, як призначити чи проголосити референдум, як організувати голосування, хто голосуватиме, хто підраховуватиме голоси, що робити з результатами» [12, с. 157]. Погоджуючись із загальною оцінкою щодо простоти й доступності даного визначення для розуміння з боку широкого загалу, маємо констатувати його невелику наукову цінність через відсутність вказівки на сутнісні юридичні ознаки даного явища.

Узагальнення запропонованих вітчизняними конституціоналістами визначень референдного процесу свідчить про наявність певного консенсусу щодо загального розуміння даного правового явища, але водночас – і про відсутність належної чіткості через невиокремлення його сутнісних ознак.

Сучасні зарубіжні конституціоналісти з країн Західної Європи та Північної Америки, на відміну від вітчизняних, враховуючи досить тривалі демократичні традиції своїх країн, а також стабільну наявність законодавчої бази для проведення референдумів, а відтак і їх практику, здебільшого зосереджуються на емпіричних дослідженнях, а відтак – на проблемах, що впливають під час їх проведення, оминаючи проблематику визначення референдного процесу та його ознак. Втім вони дуже часто сприймають референдум, у першу чергу,

як процес його проведення. Таким чином по-перше, референдному процесу справедливо віддається центральне місце в рамках інституту референдуму, по-друге, референдний процес не зводиться ними до голосування та сприймається як тривалий демократичний процес, у рамках якого не лише приймається, але й генерується волею народу певне рішення. Так, Б. Фрей наголошує на важливій інституційній особливості референдуму: референдуми не просто складаються з вибору між заданими альтернативами, а повинні розглядатися як процес, що розтягується в часі [13, с. 338-339]. Схожої думки дотримується й С. Тірні, який наголошує на тому, що розглядати референдум як єдиний безперервний процес від прийняття рішення про проведення референдуму до його результатів, є хибною позицією, аргументуючи таким чином ознаку стадійності референдного процесу [14, с. 11]. Д. Мацусака визначає референдум як процес, за допомогою якого громадяни голосують за політику, запропоновану урядовцями [15, с. 1], таким чином критикуючи тлумачення референдуму як засобу забезпечення безпосереднього народовладдя. Більш позитивне ставлення до інституту референдуму висловлює Л. Ушват, зазначаючи, що референдум – це демократичний процес, за допомогою якого народ прямо і незалежно виявляє свій суверенітет шляхом народного голосування з конкретного питання, що становить загальний інтерес, із національним або місцевим впливом [16, с. 102]. Критичний аналіз наведених вище позицій дозволяє стверджувати, що для зарубіжної конституційно-правової доктрини характерним є узагальнений, політологічний підхід до визначення референдуму, коли його сутність розглядається через призму народовладдя і прав людини, у контексті демократичного врядування. Однак при цьому поза межами уваги залишаються суто юридичні характеристики референдного процесу, чим істотно зменшується значення відповідних визначень для юридичної практики.

У вітчизняній конституційно-правовій науці зроблено чимало спроб виокремити ознаки референдного процесу. Так, В. Федоренко серед ознак референдного процесу в його суб'єктивному значенні виділяє: цілеспрямований і послідовний характер діяльності відповідних суб'єктів; системний характер його стадій; його об'єктивізацію в нормах чинного законодавства; інваріаційний характер залежно від виду референдуму; свободу вибору громадян України щодо участі у референдному процесі на будь-якій його стадії та свободу прий-

няття рішення щодо питань, які виносяться на всеукраїнський та місцеві референдуми [5, с. 75-76].

Попри досить деталізовані характеристики, надані В. Федоренком суб'єктивним та об'єктивним ознакам референдного процесу, А. Ставнійчук у своєму дослідженні, присвяченому місцевим референдумам, вирішила більш розлого розкрити зміст суб'єктивних ознак референдного процесу. Так, відповідно до результатів роботи названої дослідниці, ознака «цілеспрямований і послідовний характер діяльності суб'єктів референдного процесу» полягає у тому, що потреба у референдумі виникає після настання проблеми на місцевому рівні у регулюванні суспільних відносин, які є важливими для певної групи членів територіальної громади або у цілому для громади. Її представники створюють ініціативну групу, яка цілеспрямовано і послідовно займається організаційними питаннями з ініціювання і проведення місцевого референдуму. Ознака «системний характер стадій референдного процесу» полягає у тому, що стадії ініціювання та організації проведення місцевого референдуму мають бути взаємопов'язані та витікати одна з одної. Об'єктивізація референдного процесу на рівні спеціального законодавчого акту України зумовлена вимогою Основного Закону України. Складність та комплексність проблеми організації і проведення місцевого референдуму, необхідність і гарантованість реалізації прав громадян України при проведенні місцевого референдуму, а також принципи реалізації його результатів, гарантії захисту прав громадян, у тому числі і судового, зумовлює комплексний характер системи законодавчих актів, що мають врегулювати референдні правовідносини. Зміст ознаки інваріаційного характеру референдного процесу полягає у тому, що організація всеукраїнського або місцевого референдумів має різні за значенням масштаби організаційних питань. Свобода вибору громадян України щодо участі у референдному процесі та свобода прийняття рішення щодо питань, які виносяться на місцевий референдум, характеризують інститут місцевого референдуму саме як демократичну складову суспільства у цілому, основою якої є філософський принцип свободи волі, що формалізується як установча влада народу і може бути фактично реалізована.

Незважаючи на те, що Ставнійчук А. розкрила ознаки референдного процесу при організації та проведенні місцевого референдуму, дана характеристика, з врахуванням особливостей загальнодержавних референдумів, є акту-

альною й для ознак референдного процесу в цілому [12, с.158-160].

Розглядаючи референдний процес як вид юридичного процесу, власний перелік його ознак наводять В. Панасюк, Ю. Бальцій та І. Глиняний. Розподіляючи їх на загальні та специфічні, науковці відносять до специфічних такі ознаки, як швидкоплинність, варіативність стадій та процедур (залежно від виду референдуму за предметом), імперативність (рішення, ухвалені народом на всеукраїнському референдумі чи рішення територіальної громади, ухвалені на місцевому референдумі, не підлягають затвердженню будь-якими органами влади чи посадовими особами), абсолютність (результат народного волевиявлення не підлягає оскарженню чи скасуванню). Серед загальних науковці виділяють наступні ознаки: націленість на конкретний результат, а саме прийняття рішення безпосередньо народом як одним із способів реалізації народного суверенітету; здійснення уповноваженими суб'єктами; спрямованість на забезпечення реалізації норм матеріального права; системний характер стадій, що означає зміну їх у нормативно визначеній послідовності; документально виражений характер. Кожна процесуальна дія суб'єктів оформлюється відповідним актом (рішенням, постановою, протоколом, заявою, скаргою тощо) [11, с. 6-7].

Вважаємо розкриті вітчизняними науковцями ознаки референдного процесу аргументованими та такими, що здатні досить адекватно охарактеризувати поняття референдного процесу. Втім усі вищезазвані позиції мають два суттєві недоліки: по-перше, вони не повною мірою враховують загальні ознаки юридичного процесу, виокремлені загальнотеоретичною юриспруденцією; по-друге, вони не виокремлюють сутнісні ознаки референдного процесу, які вирізняють його з-поміж інших видів конституційного (в сенсі галузевої приналежності) процесу.

Як відомо, з точки зору формальної логіки, оптимальним вважається таке визначення, що надається через рід і видові відмінності. Тож спробуємо саме в такий спосіб сформулювати визначення референдного процесу.

Скептично ставлячись до спроб виокремлення конституційного процесуального права (обґрунтування цієї позиції перебуває поза межами даного дослідження), родовою ознакою референдного процесу вважаємо те, що він є одним із різновидів юридичного процесу, що врегульовані нормами конституційного права. Це не викликає жодних застережень і звільняє нас від необхідності наводити розло-

гий перелік ознак, притаманних усім видам юридичного процесу, зосередивши свою увагу виключно на тих видових особливостях, що є сутнісними, найважливішими, такими, що вирізняють референдний процес з-поміж усіх інших видів юридичного процесу, в тому числі й тих, що встановлені конституційним правом.

На наш погляд, таких ознак три. Першою серед них є мета референдного процесу, яка має двоєдиний характер. Як уже зазначалося вище, з одного боку, референдний процес має юридично зафіксувати політичну волю первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а з іншого – забезпечити реалізацію громадянами права на участь у референдумах. Єдність цих двох аспектів зумовлена тим, що колективна воля первинного колективного суб'єкта являє собою суму індивідуальних воľ усіх громадян, які взяли участь у голосуванні. Натомість метою виборчого процесу є формування персонального складу відповідних органів публічної влади, а метою законодавчого процесу – прийняття правового акта вищої юридичної сили.

Важливою ознакою референдного процесу, на яку, як зазначалося вище, звертають увагу як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці, є його стадійність. Втім стадійність є загальною ознакою юридичного процесу, що притаманна всім його видам. Насправді другою сутнісною ознакою референдного процесу є не сама стадійність, а наявність у переліку його стадій такої первинної стадії, як стадія ініціювання. Іншими словами, референдний процес реалізується виключно в ініціативному порядку, тобто має ініціативний характер, тоді як багатьом іншим видам юридичного процесу (наприклад, виборчому процесу) така стадія не притаманна взагалі.

Третьою сутнісною ознакою референдного процесу є його завершеність (у спеціальній літературі цю ознаку ще називають імперативністю): рішення, прийняте на референдумі, не потребує схвалення чи затвердження органами публічної влади, і набуває чинності з дня проведення голосування чи оприлюднення його результатів. Відтак стадія голосування і визначення результатів референдуму є кінцевою стадією референдного процесу, тоді як у межах виборчого і законодавчого процесу вона є центральною, але не кінцевою. Кандидати, обрані на виборах, отримують мандат тільки після складення ними присяги, а закон, прийнятий парламентом, підлягає підписанню президентом і може бути ним ветоований.

Виходячи з наведеного вище, референдний процес у суб'єктивному сенсі можна ви-

значити якініціативний та імперативний різновид юридичного процесу, що врегульований конституційно-правовими нормами та має на меті юридично зафіксувати політичну волю первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також забезпечити реалізацію громадянами права на участь у референдумах. Виходячи із запропонованої вище дефініції, референдний процес в об'єктивному сенсі можна визначити як інститут референдного права, що являє собою сукупність конституційно-правових норм, котрі регулюють процесуальний порядок юридичної фіксації політичної волі первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також реалізації громадянами свого права на участь у референдумах.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Використаний вітчизняним законодавцем термін «процес референдуму» має скоріше соціологічний, ніж юридичний характер, оскільки слово «процес» у даному контексті може тлумачитись як синонім слова «перебіг», тоді як його вживання у поєднанні з прикметником «референдний» унеможливує широке тлумачення, акцентуючи увагу на тому, що йдеться виключно про різновид юридичного процесу. Відповідно, з точки зору законодавчої техніки більш коректним є термін «референдний процес».

2. Референдний процес слід розглядати в об'єктивному та суб'єктивному аспектах, котрі діалектично співвідносяться між собою як форма і зміст.

3. Референдний процес у суб'єктивному сенсі – це ініціативний та імперативний різновид юридичного процесу, що врегульований конституційно-правовими нормами та має на меті юридично зафіксувати політичну волю первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також забезпечити реалізацію громадянами права на участь у референдумах.

4. Референдний процес в об'єктивному сенсі – це інститут референдного права, що являє собою сукупність конституційно-правових норм, котрі регулюють процесуальний порядок юридичної фіксації політичної волі первинного колективного суб'єкта (народу чи територіальної громади), а також реалізації громадянами свого права на участь у референдумах.

Виходячи з сутнісних ознак референдного процесу, вбачаємо необхідним подальше дослідження конституційно-правового регулювання його окремих стадій, зокрема початкової стадії – ініціювання референдуму.

Також вважаємо перспективним поглиблення досліджень статусу суб'єктів референдного процесу, зокрема суб'єктів ініціювання референдуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20 (дата звернення: 01.04.2025).
2. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдне право України: навч. посібник. Київ: Ліра, 2009. 366 с.
3. Слинько Д.В. Теоретико-правові засади юридичного процесу: дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2018. 506 с.
4. Конституційно-процесуальне право України : підручник (вид. перероб., допов. та вдосконалене) / Ю. М. Бисага, В.В. Гомонай, В.І. Чечерський, Л.Б. Васильчук, С.М. Греца. Ужгород : РІК-У, 2024. 436 с.
5. Федоренко В. Референдне право в системі конституційного права. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2005. № 2. С. 72-76.
6. Книгін К. Г. Процесуальні аспекти всеукраїнського референдуму. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 239-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_45 (дата звернення 01.04.2025).
7. Рябченко Т. О. Поняття референдної правотворчості як виду юридичного процесу. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Суми, 18-19 травня 2017 р.* Суми, 2017. С. 21-24.
8. Рябченко Т. О. Офіційне оприлюднення правових актів всеукраїнського референдуму як стадія референдного правотворчого процесу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2011. Випуск 14. С. 167-174.
9. Рябченко Т. О. Референдна правотворчість як вид правотворчості в Україні. Доцільність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 21–22 травня 2015 р. Суми, 2015. С. 33-36.
10. Рябченко Т. О. Поняття та стадії референдного правотворчого процесу в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 235-243.

- 11.Панасюк В., Бальцій Ю., Глиняний І. Конституційний процес : навч.-метод. посіб. [Електронне видання].Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/27247> (дата звернення 01.04.2025).
- 12.Ставнійчук А. П. Місцевий референдум як форма безпосереднього здійснення муніципальної влади територіальною громадою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2017. 240 с.
- 13.Frey B. S. Direct Democracy: Politico-economic Lessons from Swiss Experience. American Economic Review.1994 . Vol. 84(2). P. 338-342.
- 14.TierneyS. The Referendum in Multi-level States: Fracturing or Fostering Federal Models of Government? Federal Idea: A Quebec Think Tank on Federalism.Quebec, 2014. URL: http://ideefederale.ca/documents/Tierney_ang.pdf(дата звернення: 01.04.2025).
- 15.Matsusaka J. Initiative and Referendum. Encyclopedia of Public Choice / edited by C.K. Rowley, F. Schneider.New York: Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 624-628. URL:https://www.researchgate.net/publication/226732889_Initiative_and_Referendum (дата звернення 01.04.2025).
- 16.Uşvat L. Local Referendum – mechanism of the participative democracy. European Journal of Social Sciences Education and Research. 2017. Vol. 19(33). URL: https://www.researchgate.net/publication/318904138_Legitimation_of_the_Referendum_the_Standard_Mechanism_of_Participatory_Democracy (дата звернення 01.04.2025).

Стаття надійшла до редакції 07.03.2025

Стаття рекомендована до друку 08.04.2025

A.M. KULISH

PhD student, Faculty of Law

E-mail: andreykulish1805@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8465-1372>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

CONCEPT AND ESSENTIAL FEATURES OF THE REFERENDUM PROCESS

ANNOTATION.*Introduction.* The current Law of Ukraine “On the All-Ukrainian Referendum” uses the term “process of referendum” 266 times, but does not contain a definition of what is meant by this term. Among domestic researchers of referendum issues, few people also take responsibility for defining this concept and identifying its key elements. At the same time, domestic legislation (both current and obsolete) contains an official definition of a referendum, which does not mention the procedural form of its implementation, and therefore does not sufficiently correctly reveal the essence of this type of popular expression. Therefore, modern legal science is faced with the task of developing a conceptual apparatus capable of improving the mechanism of legal regulation, ensuring clarity and comprehensibility of the legislative text, including the procedure for organizing and conducting a referendum.

Summary of the main results of the study. In the current legislation of Ukraine and modern legal doctrine, there are different approaches to naming the procedure for organizing and conducting a referendum. In the author's opinion, the use of the term "referendum process" has an advantage over others, since it is of the same order as the names of other types of legal process that take place in constitutional law, such as "electoral process" and "legislative process". Moreover, the term "referendum process" used by the legislator is more sociological than legal in nature, since the word "process" in this context can be interpreted as a synonym for the word "course", while its use in combination with the adjective "referendum" makes a broad interpretation impossible, emphasizing that it is exclusively a type of legal process.

The generic feature of the referendum process is that it is one of the types of legal process that are regulated by the norms of constitutional law. This does not raise any reservations and frees us from the need to provide an extensive list of features inherent in all types of legal process, focusing exclusively on those specific features that are essential, most important, those that distinguish the referendum process from all other types of legal process, including those regulated by constitutional law. In the author's opinion, there are three such features. The first among them is the goal of the referendum process, which has a dual nature. On the one hand, the referendum process must legally record the political will of the primary collective subject (the people or territorial community), and on the other, ensure the realization by citizens of the right to participate in referendums. The second essential feature of the referendum process is that it is implemented exclusively in an initiative manner, that is, it has an initiative nature. The third essential feature of the referendum process is its completeness (in the special literature this feature is also called imperativeness).

Conclusions. The term “referendum process” used by the domestic legislator is more sociological than legal in nature, since the word “process” in this context can be interpreted as a synonym for the word “course”, while its use in combination with the adjective “referendum” makes a broad interpretation impossible, emphasizing that it is exclusively

a type of legal process. Accordingly, from the point of view of legislative technique, the term "referendum process" is more correct.

The referendum process should be considered in objective and subjective aspects, which are dialectically correlated with each other as form and content. The referendum process in the subjective sense is an initiative and imperative type of legal process, which is regulated by constitutional and legal norms and aims to legally record the political will of the primary collective subject (the people or territorial community), as well as to ensure the realization by citizens of the right to participate in referendums. The referendum process in the objective sense is an institution of referendum law, which is a set of constitutional and legal norms that regulate the procedural order of legal fixation of the political will of the primary collective subject (people or territorial community), as well as the exercise by citizens of their right to participate in referendums.

KEYWORDS: *constitution, constitutional forms of direct democracy, referendum, referendum process, stages of a referendum, initiation of a referendum, political rights of an individual.*

REFERENCES

1. On the All-Ukrainian Referendum: Law of Ukraine dated 01.26.2021 No. 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20>(in Ukrainian).
2. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. (2009). Referendum Law of Ukraine: Textbook. Kyiv: Lira. 366 p.(in Ukrainian).
3. Slynko D. V. (2018)/ Theoretical and Legal Principles of the Legal Process: Dissertation Doctor of Law: 12.00.01. Kharkiv. 506 p.(in Ukrainian).
4. Constitutional and Procedural Law of Ukraine: Textbook (revised, supplemented and improved edition) / Yu. M. Bysaga, V. V. Gomonay, V. I. Chechersky, L. B. Vasylchuk, S.M. Gretska (2024). Uzhhorod: RIK-U. 436 p.(in Ukrainian).
5. Fedorenko V. (2005). Referendum law in the system of constitutional law. Bulletin of the Central Election Commission. No. 2. P. 72-76(in Ukrainian).
6. Knygin K. G. (2004). Procedural aspects of the all-Ukrainian referendum. Current problems of the state and law. Issue 22. P. 239-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_45(in Ukrainian).
7. Ryabchenko T. O. (2017). The concept of referendum lawmaking as a type of legal process. Reforming the legal system in the context of European integration processes: materials of the International Scientific and Practical Conference. Sumy, May 18-19, 2017. Sumy. P. 21-24(in Ukrainian).
8. Ryabchenko T. O. (2011). Official publication of legal acts of the all-Ukrainian referendum as a stage of the referendum law-making process. Scientific journal of the NPU named after M. P. Dragomanov. Series 18: Economics and Law. Issue 14. P. 167-174(in Ukrainian).
9. Ryabchenko T. O. (2015). Referendum law-making as a type of law-making in Ukraine. The feasibility of public authorities in ensuring the stability and security of society: materials of the International Scientific and Practical Conference of May 21-22, 2015. Sumy. P. 33-36.
10. Ryabchenko T. O. (2013). Concept and stages of the referendum law-making process in Ukraine. Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 18: Economics and Law. Issue 22. P. 235-243(in Ukrainian).
11. Panasyuk V., Baltsiy Yu., Glynyany I. (2024). Constitutional Process: Teaching and Methodological Manual. [Electronic Edition]. National University "Odessa Law Academy". Odessa: Phoenix. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/27247>(in Ukrainian).
12. Stavnichuk A. P. (2017). Local Referendum as a Form of Direct Exercise of Municipal Power by a Territorial Community: Dissertation ... Candidate of Law: 12.00.02. Kyiv. 240 p.(in Ukrainian).
13. Frey B. S. (1994). Direct Democracy: Politico-economic Lessons from Swiss Experience. American Economic Review. Vol. 84(2). P. 338-342.
14. Tierney S. (2014). The Referendum in Multi-level States: Fracturing or Fostering Federal Models of Government? Federal Idea: A Quebec Think Tank on Federalism. Quebec. URL: http://ideefederale.ca/documents/Tierney_ang.pdf.
15. Matsusaka J. (2003). Initiative and Referendum. Encyclopedia of Public Choice / edited by C.K. Rowley, F. Schneider. New York: Kluwer Academic Publishers. P. 624-628. URL: https://www.researchgate.net/publication/226732889_Initiative_and_Referendum
16. Uşvat L. (2017). Local Referendum – mechanism of the participatory democracy. European Journal of Social Sciences Education and Research. Vol. 19(33). URL: https://www.researchgate.net/publication/318904138_Legitimation_of_the_Referendum_-_the_Standard_Mechanism_of_Participatory_Democracy

Стаття надійшла до редакції 07.03.2025

Стаття рекомендована до друку 08.04.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-13>

УДК 342.1:340.12

В. В. МОМОТ

аспірант юридичного факультету

E-mail: momot@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5296-2513>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

КОНСТИТУЦІЙНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ: СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Проблематика правосуб'єктності в конституційному праві є важливою складовою сучасної правової теорії та практики, особливо в умовах демократичних трансформацій. Визначення ролі суб'єкта конституційного права та його взаємодія з іншими учасниками правової системи має ключове значення для забезпечення стабільності правопорядку та ефективності публічного управління. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, питання глибинної природи правосуб'єктності та її місця в публічному праві потребує подальшого осмислення.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті здійснено теоретико-правовий аналіз концепції правосуб'єктності в конституційному праві. Розглянуто природу правосуб'єктності як інституційного феномену, здатного відображати роль особи або інституції в публічних правовідносинах на основі конституційних норм. Автор наголошує на трьох основних характеристиках правосуб'єктності: правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, розкриваючи їх функціональне значення у механізмі організації та здійснення публічної влади. Особливу увагу приділено авторському визначенню суб'єкта конституційного права, як активного учасника публічних правовідносин, наділеного правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. Визначено значення правосуб'єктності як складової частини демократичного процесу, здатної забезпечувати легітимність публічної влади.

Висновок. Висвітлено, що концепція правосуб'єктності повинна бути розширена через включення елементів етичної відповідальності та соціальної легітимації. Окреслено необхідність подальшого розвитку цієї категорії на основі міждисциплінарного підходу, який поєднує правову теорію, соціологію, філософію права та компаративістику. Це дозволить сформувати узгоджену та ефективну модель правосуб'єктності, яка відповідає вимогам сучасної демократичної правової держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: суб'єкт конституційного права, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, конституційний лад, публічна влада.

Як цитувати: Момот В. В. Конституційна правосуб'єктність: сучасне розуміння та теоретичні засади *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 143-152. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-13>

In cites: V.V. Momot (2025) Constitutional legal personality: modern understanding and theoretical principles. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 143-152 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-13> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Проблематика суб'єктів конституційного права є однією з найважливіших у теорії конституціоналізму, адже саме через призму суб'єктності реалізується функціонування механізму публічної влади, визначаються межі та форми участі осіб й інституцій у політичному та правовому житті суспільства.

Як свідчить досвід конституційного будівництва, ефективне формування правової держави вимагає чіткого визначення юридичної природи суб'єктів конституційного права, їхньої правосуб'єктності, ролі в конституційних правовідносинах. Попри значну кількість публікацій, присвячених аналізу право-

суб'єктності в галузі загальної теорії права, у сфері конституційного права це поняття продовжує залишатися предметом наукових дискусій. Зокрема, у вітчизняній правничій доктрині спостерігаються розбіжності щодо критеріїв класифікації суб'єктів (за функціональним призначенням чи за формою організаційно-правового статусу), обсягу їхньої правоздатності та дієздатності (загальна чи спеціальна правосуб'єктність), а також визнання певних учасників політико-правових процесів як повноцінних суб'єктів конституційного права (наприклад, територіальні громади, громадські об'єднання, органи місцевого самоврядування).

У порівнянні із зарубіжною доктриною, українська конституційно-правова наука менш системно підходить до розмежування рівнів суб'єктності (інституційний, персоніфікований, колективний), а також рідше залучає міждисциплінарні підходи до аналізу. У працях представників американської та європейської правових шкіл натомість акцентується увага на інтегративному підході, який поєднує правовий, політичний та соціологічний виміри правосуб'єктності. Це відкриває можливість для поглибленого теоретичного осмислення природи суб'єктів конституційного права в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду.

Стан опрацювання проблеми. У вітчизняній юриспруденції до питання про систему суб'єктів конституційного права та конституційної правосуб'єктності звертались у своїх дослідженнях такі вчені, як З. Гладун, В. Гуральник, В. Журавський, В. Кодавбович, В. Копейчиков, І. Костюк, В. Кравченко, В. Кравчук, В. Мелашенко, А. Мхітарян, В. Погорілко, О. Скрипнюк, О. Совгіря, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, С. Халюк, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна та інші. Втім у переважній більшості випадків йшлося, фактично, про екстраполяцію розробок загальнотеоретичної юриспруденції (зокрема, щодо поняття та структури правосуб'єктності) на статус конкретних суб'єктів конституційного права. Водночас поза межами уваги залишалась юридична природа конституційно-правової відповідальності, її ознаки та галузева специфіка.

Виходячи з наведеного вище, мета даного дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати юридичну природу суб'єктів конституційного права, окреслити їх фундаментальні ознаки, розкрити зміст конституційної правосуб'єктності як складної юридичної категорії, тісно пов'язаної з принципами народного суверенітету, правової держави та верховенства права.

Методологія дослідження. Методологія дослідження базується на використанні аналітичного, порівняльно-правового, історико-правового методів та методу системного аналізу. Аналітичний метод застосовувався для теоретичного розкриття понять правосуб'єктності, порівняльно-правовий — для аналізу міжнародного досвіду, історико-правовий — для дослідження етапів розвитку інституту в Україні, а метод системного аналізу — для вивчення взаємозв'язку правосуб'єктності з іншими конституційними категоріями. Ці методи забезпечили комплексний підхід до дослідження правосуб'єктності в українському праві.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичному контексті правосуб'єктність визначається як здатність суб'єкта бути учасником правовідносин, носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. У межах конституційного права це поняття набуває специфічного змісту, що обумовлено особливостями предмета конституційного регулювання — функціонуванням системи публічної влади, забезпеченням основоположних прав і свобод, організацією державної влади та демократичних процесів.

Правосуб'єктність є одним із найфундаментальніших і водночас найскладніших понять у праві. По суті, правосуб'єктність — це те, завдяки чому суб'єкти права можуть набувати прав та обов'язків. Іншими словами, це те, що дозволяє тим чи іншим суб'єктам проявляти себе у правовому полі, виявляти свою активність у правових відносинах. Поняття правосуб'єктності визначає, хто теоретично може бути суб'єктом юридичних прав та зобов'язань згідно із законом. Таким чином, поняття правосуб'єктності є широким та всеохоплюючим, впливаючи на сприйняття багатьох галузей права. Перш за все, правосуб'єктність фундаментально впливає на теоретичну юридичну науку, але, що ще важливіше, вона впливає на різні галузі конкретного права. З індійської точки зору, розуміння правосуб'єктності та її наслідків має велику специфічність. Індійське право визначає різні категорії суб'єктів права, включаючи людину та юридичну особу, які можуть мати різні форми, такі як корпорації, трасти, неурядові організації та деякі нелюдські юридичні особи, такі як храми та ідоли. Індійська правова система, яка значною мірою базується на загальному праві та практиці корінних народів, приховує багато таємниць і відкриває численні можливості для аналізу того, як визначається та надається правосуб'єктність, а також що відбувається після цього.

У даному зв'язку правосуб'єктність у конституційному праві виходить за межі індивідуальної правової здатності та охоплює інституційну, політико-правову та соціальну площину.

На нашу думку, конституційна правосуб'єктність становить складну юридичну категорію, яка виступає невід'ємною властивістю суб'єкта конституційного права і виражає його здатність бути носієм конституційних прав та обов'язків, а також брати участь у формуванні та реалізації конституційного правопорядку. Ця категорія має не лише сучасний прикладний вимір, а й глибоке історико-

теоретичне підґрунтя, що дає змогу простежити еволюцію розуміння суб'єкта у праві, зокрема в публічному праві.

Ідея правосуб'єктності виникла ще в римському праві, де ключове значення мала правоздатність як здатність особи бути носієм суб'єктивних прав. У середньовічному праві розуміння суб'єкта поступово набуває соціального й інституційного забарвлення. Згодом, у період формування буржуазного конституціоналізму, акцент зміщується на природні права людини, що зумовлює виникнення концепції правосуб'єктності як властивості індивіда бути учасником конституційно-правових відносин у межах правового порядку, визначеного Конституцією. Вже в цей період правосуб'єктність починає трактуватися як не лише особиста якість, а й юридично закріплений статус особи у структурі державної влади. Вплив економічних, соціальних, політичних і правових трансформацій стимулює еволюцію поняття правової суб'єктності. Вивчення цих змін дозволяє краще зрозуміти правову природу суб'єкта, виявлення структури, ознак та складових елементів правосуб'єктності [1, с. 45-47].

Цілком слушною є позиція В. Федоренка, який наголошує, що у сфері конституційного права правосуб'єктність є особливим публічно-правовим статусом, що формується безпосередньо на підставі конституційних норм і виражає здатність особи чи інституції брати участь у здійсненні публічної влади, реалізації прав і свобод, конституційного контролю та державного управління [2, с. 84]. На думку О.В. Щербанюк, правосуб'єктність, будучи юридичною передумовою реалізації народного суверенітету, є формою опосередкування суспільної волі через організаційно оформлену компетентність органів публічної влади, що втілює довіру суспільства до держави як правової структури [3, с. 102-103]. Питання правосуб'єктності досліджувалося і в межах загальної теорії права. В. Січевлюк пропонує глибоке теоретичне осмислення поняття правосуб'єктності в межах загальної теорії права [1, с. 307-308]. Він визначає правосуб'єктність як фрагмент об'єктивного права, що став атрибутом соціального суб'єкта. Це означає, що правосуб'єктність є не лише юридичною конструкцією, але й відображенням соціальної природи особи, а також розглядає правосуб'єктність як динамічну категорію, що еволюціонує разом із розвитком права та суспільства, і вимагає постійного теоретичного осмислення та оновлення понятійного апарату. Концепція колективної правосуб'єктності, як здатності суб'єктів реалізовувати не лише індивідуальні,

а й спільні права в межах публічного права, знаходить своє обґрунтування в підходах М. Савчина. У межах ідеї соціетального конституціоналізму він наголошує на ролі громадянського суспільства у формуванні публічної влади на засадах субсидіарності та самоорганізації, що підкреслює значущість колективної правосуб'єктності в умовах демократичного правопорядку [4, с. 120].

Поняття конституційної ідентичності постає як складне і багатовимірне явище, що охоплює сукупність основоположних принципів, цінностей та нормативних орієнтирів, які формують правову самобутність певного національного конституційного ладу. У дослідженні М. Розенфельда конституційна ідентичність трактується як теоретично контроверсійне явище, що не має усталеного універсального визначення, а отже, не піддається однозначному тлумаченню в межах загальної доктрини конституціоналізму. На думку М. Розенфельда, вона не є сталою чи застиглою категорією – навпаки, її зміст постійно трансформується під впливом історичних, політичних та культурних чинників, втілюючись не лише в тексті основного закону, але й у практиці його тлумачення та реалізації. Особливої актуальності набуває проблема взаємодії національної конституційної ідентичності з наднаціональними правовими системами, що зумовлена викликами нормативного плюралізму та глобалізаційних процесів. Як підкреслює М. Розенфельд, саме порівняльний підхід дає змогу виявити механізми, через які держави формують і захищають свою конституційну самобутність, адаптуючи її до нових правових і політичних контекстів [5, с. 11].

Історично значущими є підходи, сформовані в межах західної правової традиції. Зокрема, у порівняльному правознавстві правосуб'єктність у публічному праві розглядається як явище, тісно пов'язане із здатністю діяти в інтересах суспільства, забезпечуючи виконання завдань та функцій легітимного державного управління.

У статті Р. Гіршля та А. Гадсона «A Fair Process Matters: The Relationship between Public Participation and Constitutional Legitimacy» аргументовано доводиться, що визначальним чинником легітимності конституції є не стільки фактична участь громадян, скільки сприйняття процесу її ухвалення як справедливого. Автори підкреслюють, що прозорість і процедурна доброчесність здатні істотно посилити громадську підтримку, навіть за умов обмеженого залучення населення. Такий висновок актуалізує концепцію «конституційної особис-

тості», відповідно до якої індивід у правовій державі є не лише носієм суб'єктивних прав, а й активним суб'єктом політико-правового формування. Участь у демократичному процесі, зокрема через легітимацію справедливих процедур, розглядається як форма відповідальності за підтримання конституційного порядку. У цьому контексті публічне право постає як ключова площина реалізації громадянської ідентичності у межах конституційного ладу [6, с. 2076-2079].

У німецькій правовій доктрині, наприклад, важливе значення має концепція Grundrechtsträger – носія основних прав. Як зазначає Е. Еберле, німецьке конституційне право розглядає суб'єкта не тільки як формального адресата норм, а й як особу, що має гідність (Menschenwürde), автономію та спроможність захищати себе від втручання держави [7, с. 967-979].

У Франції підхід до суб'єкта конституційного права тісно пов'язаний із публічним правом як особливою галуззю, в якій особа виступає передусім як адресат загальнообов'язкових норм державної влади. Як підкреслює М. Тропер, французька конституційна традиція виходить із пріоритету публічного інтересу над індивідуальними правами, що виявляється в обґрунтуванні конституційності законів через їх відповідність загальному правопорядку [8, с. 2-4].

В Італії, відповідно до підходу С. Кассе-зе, суб'єкт конституційного права розглядається не лише як носій прав і обов'язків, а як елемент публічного порядку, що бере участь у формуванні і реалізації публічної влади. Особливу увагу приділено взаємодії між індивідом та державними інституціями, де суб'єктність передбачає не лише підпорядкування, але й участь у виробленні політики, контролі за публічною адміністрацією та судовому захисті своїх прав [9, с. 441].

Втім варто відзначити, що в умовах формування багатополярного світу, не можна залишатись у полоні євроцентризму чи західного ізоляціонізму, а слід звертати увагу на увесь спектр національного конституціоналізму, у тому числі азійського, африканського й латиноамериканського, кожен із яких має власну специфіку, в тому числі й у частині конституційної правосуб'єктності. Яскравим прикладом такого роду може слугувати правова система Індії, котра поряд зі звичним для європейської юриспруденції поділом суб'єктів права на фізичних та юридичних осіб вирізняє таку категорію, як «неживі суб'єкти права» (англ. non-human legal persons), до яких нале-

жать, зокрема, храми та ідоли [10, с. 357]. Взагалі, індійська правова система, яка значною мірою базується на загальному праві та практиці корінних народів, приховує багато таємниць і відкриває численні можливості для аналізу того, як визначається та надається правосуб'єктність, а також що відбувається після цього.

Втім на основі порівняльного аналізу вбачається, що загальним для більшості правових систем є визнання суб'єкта конституційного права як носія прав та активного учасника публічного порядку. Водночас національні моделі різняться щодо визнання пріоритетності публічного чи приватного інтересу, складу суб'єктів та концептуального обґрунтування їхнього статусу. Враховуючи це, вбачається доцільним переглянути традиційне вузьке трактування суб'єкта конституційного права в українській науці як переважно пасивного носія прав, на користь його розуміння як активного формувальника конституційного правопорядку. З огляду на це слід розширити категорію суб'єктів, включивши до неї не лише класичні органи влади, а й інші інституції, що впливають на публічну політику. Доцільно також поглибити розмежування правоздатності та дієздатності з урахуванням європейського досвіду, а саму правосуб'єктність осмислювати через призму функціонального та соціального підходів.

На нашу думку, правосуб'єктність у конституційному праві повинна розглядатися не як статична юридична категорія, а як динамічна модель участі в публічному житті, що змінюється відповідно до соціального контексту, міжнародних зобов'язань держави та трансформацій самої державності. Це дає підстави для формулювання більш гнучкої, функціональної концепції правосуб'єктності, яка відповідатиме сучасним викликам розвитку конституційної демократії в Україні.

Вважаємо, що ці міркування підводять до необхідності більш чіткого формулювання поняття самого суб'єкта конституційного права як ключового елемента системи правового регулювання у демократичній державі. Адже розкриття категорії правосуб'єктності вимагає точного розуміння того, хто саме є її носієм, за яких умов і в якій формі здійснюється ця правова властивість. У цьому сенсі суб'єкт конституційного права – це не абстрактна юридична фігура, а реальний носій публічно-правової активності, що впливає на конституційне буття держави.

Суб'єкт конституційного права визначається як особа (фізична чи юридична), орган,

інституція або спільнота, які наділені здатністю виступати в ролі учасника конституційно-правових відносин, реалізовувати права, передбачені Конституцією, та виконувати визначені нею обов'язки. Він має нормативно закріплений правовий статус, що дозволяє брати участь у публічно-владній сфері, включаючи як державотворчу діяльність, так і реалізацію основоположних прав людини і громадянина. Зазначене визначення передбачає дві ключові ознаки: правову здатність бути адресатом та учасником конституційно-правових норм і реальну спроможність здійснювати юридично значущі дії в межах конституційного регулювання.

Наукова доктрина подає різні тлумачення цієї категорії. Наприклад, В. Шаповал вказує, що суб'єкти конституційного права – це учасники суспільних відносин, які мають визначену правову природу, юридично закріплені повноваження та функціональне призначення у системі публічної влади [11, с. 22]. О. Олькіна підкреслює, що суб'єктність у конституційному праві зумовлюється не тільки володінням правоздатністю, а й фактичною включеністю до механізму реалізації конституційних функцій [12, с. 120]. На думку В. Січевлюка, правосуб'єктність слід розглядати не як технічну юридичну ознаку чи похідну від участі в правовідносинах, а як самостійну правову категорію, що відображає особливий спосіб буття особи у праві. Вона поєднує не лише формальні (правоздатність, дієздатність) ознаки, а й ширший ціннісний, соціокультурний і філософський зміст. Такий підхід дозволяє бачити в правосуб'єктності не лише інструмент участі в правовідносинах, а й форму існування особи в межах правового порядку, що ґрунтується на визнанні її гідності, автономії та відповідальності [1, с. 26].

Підсумовуючи наведені підходи, можна стверджувати, що суб'єкт конституційного права – це не лише формальний елемент правовідносин, а й активний учасник публічно-владної взаємодії, здатний впливати на правову реальність шляхом реалізації конституційно визначених повноважень та функцій.

Ознаками суб'єкта конституційного права є, передусім, нормативне визначення, тобто, юридична фіксація статусу суб'єкта у конституції або інших нормативно-правових актах конституційного рівня. Це забезпечує легітимність його правового становища у правовій системі. Наступною є здатність бути учасником публічно-правових відносин, що передбачає включення суб'єкта до політичного, правотворчого чи правозастосовного процесу. Та-

кож визначальним є наявність конституційно визначених повноважень або прав, реалізація яких здійснюється у межах демократичної правової системи. Важливою є і функціональна ознака – спроможність суб'єкта впливати на зміст та динаміку конституційного правопорядку.

На думку В. Погорілка, специфікою суб'єктів конституційного права є їхня безпосередня включеність у процес формування волі держави, що відрізняє їх від суб'єктів інших галузей права. Саме тому до переліку таких суб'єктів входять не лише органи державної влади, а й виборці, політичні партії, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, тобто всі ті, хто має конституційно значущу здатність впливати на державну політику.

Як зазначає О. Щербанюк у своїй монографії «Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави», важливим аспектом правосуб'єктності є здатність суб'єкта брати участь у формуванні державної волі та впливати на механізми реалізації народного суверенітету [3, с. 57-58]. Така здатність є ключовою для визначення ролі суб'єкта в демократичному процесі та забезпечення легітимності публічної влади.

Тому, формулюючи поняття суб'єкта конституційного права, слід виходити з того, що це – гарантований Конституцією учасник публічно-правових відносин, який має юридично закріплений статус, визначений обсяг прав і обов'язків, функціональну спроможність брати участь у реалізації народного суверенітету та втіленні засад публічної влади. У свою чергу, його ознаки мають не лише формально-юридичний характер, а й глибоке політико-функціональне наповнення, що забезпечує стабільність, легітимність і цілісність конституційного ладу.

Таке розуміння суб'єкта конституційного права передбачає більш глибоке осмислення категорії правосуб'єктності не як зовнішнього статусу, що присвоюється чи констатується, а як властивості, що притаманна суб'єктові за самою його участю в публічно-правовому просторі.

Конституційна правосуб'єктність у такому контексті розглядається як правова якість, що реалізується через здатність бути органічною частиною правопорядку, взаємодіяти з системою норм, установ та інститутів у межах конституційного механізму держави. Її сутність полягає не тільки в здатності набувати права і виконувати обов'язки, а й у глибинному, інституційному зв'язку з державністю,

народовладдям і легітимною владною організацією.

Конституційна правосуб'єктність є важливим елементом політичної та правової системи, що виходить за межі класичного поділу на «правоздатність» та «дієздатність». Вона виступає як засіб реалізації народного суверенітету, участі в державотворчих процесах та забезпечення принципів публічного управління. Таким чином, суб'єкт набуває правосуб'єктності не тільки через юридичне визнання, а й через інтеграцію в правопорядок та систему правових відносин, що мають конституційне значення.

Правосуб'єктність — це не лише здатність мати права, але й вираження людської гідності, свободи та автономії діяти в публічному просторі. Вона поєднує індивідуальну відповідальність та інституційну сталість, стаючи точкою взаємодії між індивідуальними правами та публічним правом. В цьому контексті право стає механізмом організації політичного життя.

Важливою є ідея правового зв'язку між суб'єктом і державою, що має двосторонній характер. Держава визнає правовий статус суб'єкта, а суб'єкт, у свою чергу, бере на себе обов'язок діяти в межах правового поля, дотримуючись принципів і норм, що лежать в основі конституційного ладу. Саме цей взаємозв'язок формує реальну правосуб'єктність, яка є основою для легітимації участі в публічному житті.

Конституційна правосуб'єктність розглядається як онтологічна категорія, що виражає включеність певної людини чи організації в політико-правову систему. Вона відображає системний зв'язок між індивідом, суспільством та державою, виявляючись через активну здатність суб'єкта до участі в політико-правових процесах — виборах, референдумах, законодавчих ініціативах, в обговоренні та/або оскарженні рішень органів публічної влади тощо.

Отже, правосуб'єктність має бути розглянута не лише в юридичному сенсі, але й як індикатор соціального включення, демократичної відповідальності та публічної ефективності. Вона стає не лише пасивною здатністю бути носієм прав, а «життям у праві», що виявляється у взаємодії суб'єкта з політико-правовою системою.

У результаті, конституційна правосуб'єктність є комплексною якістю, яка поєднує юридичне визнання, нормативну визначеність, соціальну функціональність та політичну активність суб'єкта. Вона виступає не прос-

то як формальний наслідок нормотворчості, а як основа для взаємозв'язку між індивідом, правопорядком, інституціями громадянського суспільства та демократичною державою. Її осмислення як властивості дозволяє глибше зрозуміти природу публічної влади та визначити концепцію відповідального учасника конституційного процесу, який не тільки реалізує права, але й сприяє підтримці цілісності правової системи у контексті соціальних трансформацій. Іншими словами, визнання за певним суб'єктом конституційної правосуб'єктності означає його визнання повноцінним учасником політико-правового спілкування, суб'єктом політичної системи, носієм певних інтересів, прав та обов'язків у політико-правовій сфері, здатним реалізовувати їх як самотійно, так і спільно з іншими суб'єктами, як безпосередньо, так і через певні суспільні інституції.

Оскільки конституційна правосуб'єктність є галузевим різновидом правосуб'єктності, то її сутність зумовлена предметом конституційного права як галузі права, а відтак має фундаментальний (основоположний) політико-правовий характер. Вона є необхідною передумовою і фундаментом всіх інших галузевих видів правосуб'єктності, а відтак закріплюється на найвищому рівні — рівні Основного Закону та розкривається (деталізується) в чинному законодавстві.

Визнання державного суверенітету й неприпустимості втручання у внутрішні справи держави з боку зовнішніх суб'єктів закономірно зумовлює той факт, що іноземні суб'єкти можуть мати виключно обмежений конституційно-правовий статус. Вони не можуть впливати на вироблення й реалізацію державної політики, а вимушені обмежити свою правову активність участю в соціально-економічному та культурному житті. Виняток може бути передбачений тільки для тих іноземців, котрі постійно проживають на території відповідної територіальної громади, для участі в місцевому самоврядуванні, а також для участі в політичному житті наднаціонального утворення (на прикладі ЄС).

Осмислення конституційної правосуб'єктності як правової властивості, що забезпечує зв'язок суб'єкта з національним чи наднаціональним публічно-правовим порядком, потребує глибшого розкриття її внутрішньої структури.

У юридичній науці правосуб'єктність традиційно складається з двох основних елементів — правоздатності та дієздатності. Деякі автори стверджують, що в контексті публічно-

го права, зокрема конституційного, ця структура є неповною без урахування деліктоздатності – здатності суб'єкта нести юридичну відповідальність за порушення конституційних норм. Втім, якщо виходити з уявлення про юридичну відповідальність як обов'язок зазнати негативних наслідків за вчинення протиправної поведінки у межах охоронного правовідношення, то деліктоздатність може розглядатись як елемент дієздатності.

Конституційна правоздатність – це потенційна юридична можливість бути носієм прав і обов'язків, прямо або опосередковано визначених нормами Конституції України. Вона є первинною і загальною властивістю, що виникає незалежно від факту реалізації конкретних повноважень. Для фізичних осіб правоздатність виникає з моменту народження, а для органів державної влади – з моменту їх створення та визнання в системі публічного управління. Цей елемент правосуб'єктності закріплює приналежність до правовпорядку і гарантує легітимність участі у публічно-правових процесах.

Конституційна дієздатність – це фактична здатність реалізовувати передбачені Конституцією права та виконувати юридичні обов'язки. Вона вимагає не лише формальної належності до суб'єктів публічного права, а й певного рівня зрілості, компетенції та функціональної спроможності до участі в державно-владних процесах. На відміну від приватного права, де дієздатність визначається переважно за віковим критерієм, у конституційному праві вона часто пов'язується з політико-правовим статусом – громадянством, мандатом, членством у колегіальному органі тощо. Саме дієздатність дозволяє суб'єктові переходити від пасивного носія прав до активного учасника публічного життя.

Втім, для повноти правового статусу недостатньо лише здатності мати і реалізовувати права. Публічна влада передбачає не тільки активність, а й відповідальність. Тому важливим елементом конституційної дієздатності виступає деліктоздатність – спроможність нести юридичну відповідальність за дії чи бездіяльність, що суперечать конституційно-правовим нормам. Цей елемент суттєво відрізняється від приватноправового розуміння відповідальності, оскільки має публічно-правову природу, пов'язану з охороною конституційного ладу, захистом прав і свобод, принципу народного суверенітету тощо.

Деліктоздатність проявляється у здатності суб'єкта бути адресатом таких санкцій як імпічмент (для Президента України), достро-

кове припинення повноважень (для народних депутатів, суддів, органів місцевого самоврядування), втрата права обіймати публічні посади (наприклад, за рішенням суду у справах про корупційні правопорушення), а також конституційно-правову відповідальність у формі дисциплінарних проваджень або публічного осуду. Деліктоздатність є органічною частиною конституційної правосуб'єктності, оскільки саме вона забезпечує юридичну зворотність влади, тобто можливість контролю за її здійсненням і застосуванням санкцій у разі зловживання.

Особливість деліктоздатності полягає також у тому, що вона відображає публічну природу правовпорядку, де влада не є самоодстатньою, а підпорядковується принципам верховенства права, прозорості та підзвітності. Так, здатність органу публічної влади чи посадової особи відповідати за порушення конституції засвідчує не лише ефективність політико-правової системи, а й глибину демократичної культури, де кожен суб'єкт є не лише користувачем, а й носієм обов'язку перед державою і суспільством.

Таким чином, структура конституційної правосуб'єктності є двоєдиною. Правоздатність фіксує включеність до політико-правової системи, тоді як дієздатність забезпечує реалізацію прав та обов'язків, функцій і компетенції, у тому числі гарантує здатність відповідати за порушення конституційно-правових норм. Обидва елементи формують цілісний, системний механізм взаємозв'язку суб'єкта з конституційним правовпорядком, у межах якого відбувається не лише реалізація влади та основоположних прав і свобод людини і громадянина, але й забезпечення балансу між свободою та відповідальністю в конституційній демократії.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що поняття суб'єкта конституційного права є складним і багатовимірним феноменом, який не зводиться до формального закріплення прав і обов'язків, а поєднує змістовий, нормативний та функціональний виміри. Суб'єкт конституційного права – це гарантований конституцією учасник публічно-правових відносин, наділений нормативно визначеним правовим статусом, здатний до участі у формуванні, реалізації та захисті конституційного правовпорядку.

У межах цієї категорії розкривається не лише правовий статус осіб або інституцій, а й характер їхньої включеності в політичну систему, інституційну взаємодію та реалізацію принципів публічної влади. Ознаками суб'єкта

конституційного права, які мають прикладне значення для правової доктрини та практики, є нормативне визнання, здатність до участі у публічно-правових відносинах, наявність визначених конституцією повноважень та функціональна роль у стабілізації конституційного ладу.

У статті запропоновано розуміння конституційної правосуб'єктності як властивості суб'єкта права, а не лише його формального статусу, що відкриває можливості для переосмислення меж позитивістського підходу та інтерпретації суб'єктності як правової якості, що забезпечує зв'язок суб'єкта з системою норм, інститутів та принципів конституційного права. Такий підхід є особливо важливим в умовах демократичної трансформації держави, коли саме якісна суб'єктність – свідомо, відповідальна, інституційно закріплена – може розглядатися як чинник легітимності та ефективності публічного управління.

Отже, варто відзначити як один із результатів дослідження виділення двоєдиної структури конституційної правосуб'єктності, яка охоплює правоздатність і дієздатність. Така модель дозволяє не лише описати наявність суб'єкта у правовій системі, а й дає змогу розглядати його як активного та відповідального учасника публічного життя.

Особливої уваги заслуговує деліктоздатність як елемент дієздатності, що являє собою здатність суб'єкта нести публічно-правову відповідальність за порушення конституційних норм і що може бути важливою складовою

демократичних механізмів правової відповідальності та підзвітності влади.

На підставі проведеного аналізу може бути запропоноване для подальшого обговорення в доктрині таке визначення: суб'єкт конституційного права – це визначений конституцією учасник конституційно-правових відносин, наділений правоздатністю та дієздатністю, який функціонально включений у механізм формування, реалізації та охорони конституційного правопорядку. Водночас аналіз зарубіжного досвіду, зокрема правових систем Німеччини, США, Франції, вказує на потенційні підстави для переосмислення конституційної правосуб'єктності не лише як національно-правової конструкції, а як універсального інструменту забезпечення людської гідності, участі в управлінні та правової інтеграції.

З урахуванням цього пропонується розширити національну концепцію суб'єкта конституційного права, включаючи елементи соціальної легітимації, етичної відповідальності та комунікативної здатності діяти в умовах сучасного правового плюралізму.

Таким чином, подальший розвиток доктрини конституційної правосуб'єктності доцільно здійснювати на основі комплексного, міждисциплінарного підходу, що поєднує правову теорію, філософію права, соціологію та компаративістику. Такий підхід дозволить сформулювати не лише внутрішньо узгоджену юридичну конструкцію, а й реальний інструмент ефективного функціонування суб'єктів у демократичній правовій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : монографія. Київ: Юридична думка, 2020. 462 с.
2. Федоренко В. Л. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, види, питання конституційної правосуб'єктності. *Право України*. 2014. № 5. С. 83–91.
3. Щербанюк О. В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: монографія. Кн. 2. Київ: Логос, 2013. 306 с.
4. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
5. Rosenfeld M. Constitutional Identity. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* / eds. M. Rosenfeld, A. Sajó.: online edn, Oxford Academic, 21 Nov 2012. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0037> (accessed: 08.04.2025).
6. Hirschl R., Hudson A. A fair process matters: The relationship between public participation and constitutional legitimacy. *Law & Social Inquiry*. 2024. Vol. 49. № 4. P. 2074–2101. DOI: <https://doi.org/10.1017/lsi.2023.82> (accessed: 04.04.2025).
7. Eberle E. J. Human Dignity, Privacy, and Personality in German and American Constitutional Law. *Utah Law Review*. 1997. Vol. 1997. P. 963–1056. URL: https://docs.rwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1067&context=law_fac_fs (accessed: 06.04.2025).
8. Troper M. Sovereignty. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* / eds. M. Rosenfeld, A. Sajó. : online edn, Oxford Academic, 21 Nov. 2012. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0019> (accessed: 08.04.2025).
9. Cassese S. Il diritto amministrativo: storia e prospettive. Milano: Giuffrè Editore, 2010. P. 584.
10. Tanwar T. The concept of legal personalities. *Indian Journal of Integrated Research in Law*. 2024. Volume IV. Issue III. P. 356–364.

11. Шаповал В. М. Суб'єкти конституційного права України: постановка проблем теоретичного визначення. *Право України*. 2000. № 8. С. 21–24.
12. Олькіна О. В. Юридичні особи як суб'єкти конституційних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2012. Вип. 12. С. 120–123.
13. Січевлюк В. Категорія "правова суб'єктність": усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 3. С. 22–28.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2025

Стаття рекомендована до друку 12.05.2025

V.V. MOMOT

PhD student, Faculty of Law

E-mail: momot@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5296-2513>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

CONSTITUTIONAL LEGAL PERSONALITY: MODERN UNDERSTANDING AND THEORETICAL PRINCIPLES

ANNOTATION. *Introduction.* The issue of legal personality in constitutional law is an important part of modern legal theory and practice, especially in the context of democratic transformations. Defining the role of the actor of constitutional law and its interaction with other participants in the legal system is crucial for ensuring the stability of the legal order and the effectiveness of public administration. However, despite numerous studies, the deeper nature of legal personality and its place in public law still requires further consideration.

Summary of the main results of the study. This article provides a theoretical and legal analysis of the concept of legal personality in constitutional law. The nature of legal personality is examined as an institutional phenomenon that reflects the role of an individual or institution in public legal relations based on constitutional norms. The author emphasizes two key characteristics of legal personality: legal capacity and dispositive legal capacity, revealing their functional significance in the organization and exercise of public power. Special attention is given to the author's definition of the actor of constitutional law as an active participant in public political and legal relations, endowed with legal capacity and dispositive legal capacity. The significance of legal personality as an integral part of the democratic process, capable of ensuring the legitimacy of public power, is highlighted.

Conclusion. It is emphasized that the concept of legal personality should be expanded by incorporating elements of ethical responsibility and social legitimacy. The necessity for further development of this category based on an interdisciplinary approach that combines legal theory, sociology, philosophy of law, and comparative law is outlined. This will allow for the creation of a coherent and effective model of legal personality that meets the requirements of a modern democratic legal state.

KEY WORDS: *actor of constitutional law, legal personality, legal capacity, dispositive legal capacity, constitutional order, public authority.*

REFERENCES

1. Sichevliuk V. A. (2020). *Evolutsiia katehorii "pravova subiektnist" (teoretyko-prykladni zasady)* : monohrafiia. Kyiv: Yurydychna dumka. 462 p. [In Ukrainian].
2. Fedorenko V. (2014). Subiekty konstitutsiino-pravovykh vidnosyn: poniattia, vydy, pytannia konstitutsiinoi pravosubiektnosti. *Pravo Ukrainy*. № 5. P. 83–91. [In Ukrainian].
3. Shcherbaniuk O. V. (2013). *Narodnyi suverenitet i realizatsiia vladospromozhnosti demokratychnoi derzhavy*: monohrafiia. Kn. 2. Kyiv: Lohos, 306 p. [In Ukrainian].
4. Savchyn M. V. (2018). *Suchasni tendentsii konstitutsionalizmu u konteksti hlobalizatsii ta pravovoho pluralizmu*: monohrafiia. Uzhhorod: RIK-U. 440 p. [In Ukrainian].
5. Rosenfeld M. (2012). Constitutional Identity. In: Rosenfeld M., Sajó A. (eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford Academic, online edn, 21 Nov. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0037> (accessed: 08.04.2025).
6. Hirschl R., Hudson A. (2024). A fair process matters: The relationship between public participation and constitutional legitimacy. *Law & Social Inquiry*. Vol. 49, № 4. P. 2074–2101. DOI: <https://doi.org/10.1017/lsi.2023.82> (accessed: 04.04.2025).
7. Eberle E. J. (1997). Human Dignity, Privacy, and Personality in German and American Constitutional Law. *Utah Law Review*. P. 963–1056. URL: https://docs.rwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1067&context=law_fac_fs (accessed: 06.04.2025).
8. Troper M. (2012). Sovereignty. In: Rosenfeld M., Sajó A. (eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford Academic, online edn, 21 Nov. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0019> (accessed: 08.04.2025).
9. Cassese S. (2010). *Il diritto amministrativo: storia e prospettive*. Milano: Giuffrè Editore. 584 p.

10. Tanwar T. (2024). The concept of legal personalities. *Indian Journal of Integrated Research in Law*. Volume IV. Issue III. P. 356-364.
11. Shapoval V. (2000). Subiekty konstitutsiinoho prava Ukrainy: postanovka problem teoretychnoho vyznachennia. *Pravo Ukrainy*. № 8. S. 21–24 [In Ukrainian].
12. Olkina O. V. (2012). Yurydychni osoby yak subiekty konstitutsiinykh pravovidnosyn. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pravo*. Vol. 12. P. 120–123. [In Ukrainian].
13. Sichevliuk V. (2018). Katehoriia "pravova subiektnist": ustaleni pidkhody do spryiniattia i rozuminnia ta potreba u yikh perehliadi. *Biuleten Ministerstva yustytzii Ukrainy*. № 3. P. 22–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_3_13 (accessed: 01.04.2025). [In Ukrainian].

The article was received by the editors 01.04.2025

The article is recommended for printing 12.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-14>

УДК 324: 342.8

Б. О. ПРУДКИЙ

аспірант відділу конституційного права і місцевого самоврядування

E-mail: prudkyi.b@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5755-2346>

Інститут держави і права імені В.М. Корецького

Київ, 01001, вул. Трьохсвятительська, 4

ПЕРЕДВИБОРНА АГІТАЦІЯ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ МЕРЕЖЕВИХ РЕСУРСІВ ТА МЕДІА СЕРЕДОВИЩА

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті висвітлено процес трансформації підходів до регулювання питань, пов'язаних із передвиборною агітацією у законодавстві ЄС в контексті акумуляції політичного контенту на мережеских ресурсах, а також приділено увагу постулатам концепції «співрегулювання», що передбачає співпрацю держав зі стейкхолдерами в особі корпорацій, котрі володіють означеними ресурсами.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Аналіз європейського досвіду та провідних практик з тематики регулювання передвиборної агітації у сучасному медіа середовищі укупі з даними про структуру споживання контенту в Україні дозволили виокремити центральні проблеми сьогодення на галузевому рівні, зокрема: 1) незадовільний ступінь прозорості політичної реклами, розміщеної на мережеских ресурсах; 2) відсутність механізмів контролю за діяльністю суб'єктів виборчого процесу під час здійснення агітаційної діяльності в мережі; 3) ризики зловживань при використанні персональних даних, зібраних за допомогою алгоритмічних систем; 4) корпоративна монополія на регулювання суспільних відносин з розміщення агітаційних, рекламних матеріалів політичного характеру на онлайн платформах.

Особлива увага в роботі присвячена питанню пошуку консенсусів між державним та корпоративним регулюванням досліджуваних відносин та перспективам створення дієвої системи їх «співрегулювання».

Висновок. Обґрунтовано вектори роботи над удосконаленням національного виборчого законодавства в контексті релевантних проблем, пов'язаних із перенесенням виборчих кампаній в онлайн середовище, а також запропоновано модель співпраці держави із юридичними особами приватного права задля урівноваження сфер впливу та приведення до відповідності українському законодавству внутрішніх правил агітаційної діяльності на мережеских ресурсах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вибори, виборча кампанія, передвиборна агітація, мережеский ресурс, онлайн-платформа, співрегулювання.

Як цитувати: Прудкий Б. О. Передвиборна агітація: сучасні виклики щодо регулювання мережеских ресурсів та медіа середовища. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 153 – 160. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-14>

In cites: Prudkyi B. O. (2025) Pre-election campaigning: contemporary challenges regarding the regulation of online resources and media environment. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 153-160 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-14> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В умовах сьогодення питання перспектив проведення повоєнних виборів в Україні набуває чимдалі більшої актуальності, адже передбачені Основним Законом строки повноважень Президента та Верховної Ради України спливають. І хоча конституційний принцип континуїтету влади укупі з положеннями частини 1 статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» забезпечать їх подальше функціонування в умовах воєнного стану, після завершення такого питання призначення та проведення виборів стоятиме одним з перших на повісті денній. Разом з тим варто відзначити, що, хоча

з початку повномасштабного вторгнення парламент провадить суттєву законотворчу роботу, з цілком зрозумілих причин така діяльність вже не є всеохоплюючою, адже ключова увага відведена роботі над нормативно-правовими актами, що мають на меті регулювання життєдіяльності українського суспільства в умовах війни. Оскільки ані вибори, ані референдуми не видаються можливими за тих умов, які склалися внаслідок вторгнення ворожої армії на територію України, питання, що безпосередньо стосуються правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з формами безпосередньої демократії, не розглядаються.

З моменту проведення останніх загальнонаціональних виборів у 2019 році суспільні відносини, пов'язані з виборчим процесом, насамперед з передвиборною агітацією, пережили суттєві трансформації, обумовлені технічним прогресом та впровадженням у повсякденне життя його результатів. В першу чергу відзначаємо комунікаційні сферу, адже саме на цьому поприщі відбулися найбільш очевидні та значущі зміни, що мають надзвичайно вагомий вплив на реалізацію народовладдя як в Україні, так і в усьому прогресивному світі.

Стан наукового дослідження теми.

Питання правового регулювання передвиборної агітації цілком обґрунтовано є предметом постійного дослідження вчених-правників, адже ця категорія має складний багатовекторний характер і виступає міждисциплінарним феноменом, на який впливає ціла низка різноманітних факторів, в першу чергу тих, що зумовлені розвитком технологій та безупинною трансформацією соціально-комунікаційної сфери.

Що ж стосується безпосередньо питання передвиборної агітації у мережевих ресурсах, йому присвячені роботи таких вітчизняних правників, як Л.І. Адашис, Н.М. Волошенюк, П.В. Романюк, Т.В. Стещенко, Б.В. Фасій, В.Є. Шеверєва, Т.С. Шевченко та інші. Крім того, свій внесок у розробку проблематики досліджуваної теми також зробили вітчизняні вчені – представники інших галузей наукових знань, серед них Н.О. Войтович [3], О.І. Гоцур, В.В. Кропивко, Ю.Р. Шведа.

Однак, як і будь-яка інша категорія, що характеризується високим ступенем динамічності, передвиборна агітація потребує систематичних досліджень, оцінки змінних, що корелюють з нею та відповідей на нові виклики сьогодення. Тож актуальність проблематики правового регулювання передвиборної агітації з часом тільки зростає та потребує проведення подальших досліджень заради комплексного її вирішення на рівні національного законодавства.

Мета дослідження. Метою дослідження є виокремлення актуальних проблем правового регулювання передвиборної агітації на онлайн-платформах, аналіз європейського досвіду з цього питання задля напрацювання рекомендацій щодо можливих шляхів удосконалення національного галузевого законодавства та забезпечення належного рівня співпраці держави із зарубіжними онлайн-платформами як надавача-

ми рекламних послуг у частині спільного регулювання правовідносин з розміщення інформації, яка має характер передвиборної агітації або ж виборчої комунікації.

Основні результати дослідження.

Ще з початку минулого десятиліття активна експансія мережевих ресурсів і початок епохи їх всезагальної доступності ознаменували фундаментальні трансформаційні процеси у сфері обміну інформацією. Дещо пізніше ці процеси почали відігравати суттєву роль у тому числі в зміні вектору проведення виборчих кампаній, адже інтернет-ресурси стали найменш урегульованим з точки зору законодавства майданчиком для розповсюдження агітації, політичної реклами, для ідеологічних суперечок прихильників різних політичних поглядів. Повільно, але упевнено, інтернет витіснив телебачення, радіо та зовнішню рекламу в якості основного «постачальника» інформації для людей майже в усьому світі (виняток становлять деякі країни третього світу та країни з авторитарними/тоталітарними режимами, що суттєво обмежують мережеві ресурси для власного населення).

В цьому контексті звернемося за прикладом до одного з останніх досліджень, присвячених темі інформаційного простору в Україні. За результатами опитування, проведеного USAID-Internews у листопаді 2023 року, було зроблено наступні висновки:

- 76% опитуваних користуються соціальними мережами;
- 41% – новинними сайтами;
- 30% використовують телебачення в якості джерела інформації;
- 10% все ще користуються радіо;
- всього 3% респондентів в якості джерела інформаційного контенту відзначають пресу [1, с. 4].

Важливо, що вже з кінця минулого десятиліття бюджети політичних партій, кандидатів на просування засобами мережевих ресурсів почали стрімко зростати. При цьому відображення таких витрат частково або навіть повністю лишалося поза фінансовою звітністю про використання коштів виборчих фондів. Говорити про контроль за агітаційними матеріалами, що були розміщені на мережевих ресурсах, про дотримання будь-яких законодавчих обмежень чи вимог (належне маркування реклами, день тиші та інші) взагалі марно, адже дієвих інструментів правового регулювання цієї діяльності на рівні національного законодавства не існувало.

Очевидним стає той факт, що на наступних виборах будь-якого рівня мережеві ресурси будуть відігравати ключову роль в боротьбі за електорат. Тож законодавець має вже зараз звернути увагу на потребу забезпечення належної нормативної бази, яка б відображала реальні суспільні відносини з приводу проведення передвиборної агітації в мережі.

Водночас у Європейському Союзі вже почало з'являтися галузеве законодавство, спрямоване на вирішення окресленої проблематики. В силу того, що Україна продовжує рухатися в напрямку євроінтеграції, однією з кращих опцій за нинішніх умов є аналіз загальних орієнтирів з даного питання, прийнятих у ЄС, а також їх адаптація до особливостей національної правової системи, медійної сфери з подальшою імплементацією результатів до законодавства. Хоча у 2022 році в Україні й було прийнято Закон «Про медіа», котрий, крім іншого, заклав основи регулювання мережевих ресурсів як інструментів розповсюдження інформації, без подальших галузевих напрацювань нормативно-правовий акт ризикує стати де-факто нефункціональним відносно питань, пов'язаних з політичною комунікацією під час виборчого процесу.

Поточне дослідження якраз і має на меті аналіз напрацювань Комітету Міністрів Ради Європи відносно новітніх викликів щодо регулювання передвиборчої комунікації та висвітлення в медіа виборчих кампаній задля виокремлення низки ключових рекомендацій щодо удосконалення національного виборчого законодавства, а також визначення найбільш нагальних напрямків, котрі потребують подальших досліджень.

Системотворчою для питань виборчої комунікації та висвітлення передвиборних кампаній в медіа виступає Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи за номером CM/Rec(2022)12, яка надає широкий огляд існуючих на сьогодні викликів, зумовлених розвитком соціальних мереж в якості найбільших площадок для генерації, розповсюдження, обговорення інформаційного контенту, а також необхідних законодавчих заходів та напрямків доктринальних розробок для їх вирішення.

Загальний аналіз змісту загаданої Рекомендації дає змогу виокремити центральну проблематику питання, яка розглядається на рівні ЄС:

- брак правової бази з регулювання діяльності політичної реклами в мережі – як

наслідок цілковито безконтрольності процесу в контексті встановлення дійсних акторів, витрат, інструментів реклами;

- брак транспарентності як передумова виникнення нерівності кандидатів та партій в процесі провадження кампаній;

- потенційні ризики конфлікту прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, при створенні та впровадженні належного законодавства, а саме права на вільні вибори, права на свободу слова та права на повагу до приватного життя й захист персональних даних;

- потреба у створенні особливої форми галузевого «співрегулювання» із залученням корпорацій, що здійснюють управління найбільшими онлайн-платформами – себто необхідність налагоджувати діалог з суб'єктами приватного сектору, котрі формально мають доволі посередній правовий зв'язок з державами ЄС (хоч техногіганти і сплачують податки з доходів від реклами на території країн, де провадиться їх діяльність, жодних договорів компанії не укладають, вимог до ліцензування цієї діяльності, її стандартів просто немає).

Виходячи з наведеного, контекст виклику, з яким зіткнулася євроспільнота, стає більш зрозумілим.

Однак найбільший інтерес представляють звичайно ж шляхи вирішення представлених проблем.

Насамперед Комітет Міністрів визначає контури принципів, на яких має бути заснованим підхід до регулювання правовідносин з приводу політичної комунікації на мережевих ресурсах в цілому. Підкреслюється наступне:

- важливість дотримання балансу публічних інтересів, інтересів користувачів, посередників в особі самих онлайн-платформ та інтереси індустрії в цілому;

- розробка системи санкцій за порушення норм спільного регулювання або ж відмову від такої співпраці;

- необхідність створення незалежних спеціально уповноважених органів з наглядовими функціями для співпраці з онлайн-платформами в процесі створення норм спільного регулювання вказаних відносин;

- утворення незалежних постійно діючих органів консультативного характеру, що складались би з представників експертного середовища та громадянського суспільства, і надавали би необхідну фахову підтримку вищезгаданим структурам [2, с. 5-6].

Загальні основи підходу до розробки нормативно-правової бази з питань регулювання політичної комунікації, виборчих кампаній є цілком зрозумілими та відповідають потребам сьогодення, особливо в частині створення системи органів, котрі мали б широкі повноважень з виділених питань. Те ж саме слід визнати й відносно питання «співрегулювання», адже іншим чином забезпечити дієвість нової правової бази не вдасться: як показує практика, будь-які спроби імперативного впливу третіх держав на онлайн-платформи, аж до блокування, не приносять реальних результатів, якщо звісно не брати до уваги країни з авторитарними режимами та повним контролем інтернету загалом.

Та коли доходимо до більш конкретних рекомендацій з регулювання описаної проблематики, виникають доволі серйозні питання до реалістичності та дієвості цих заходів.

Насамперед маємо, на перший погляд, цілком слушну вимогу щодо забезпечення транспарентності політичної реклами в мережі, яка, виходячи зі змісту Рекомендації, зводиться до належного маркування такої реклами та вказівки на фізичну чи юридичну особу, котра сплатила кошти за її розміщення.

Звісно ж, прозорість політичної реклами є основою оцінки її якості в розумінні відповідності вимогам виборчого законодавства та законодавства про політичні партії. Але варто вказати на проблему широко використовуваної прихованої реклами, що традиційно є забороненою ледь не в кожній країні цивілізованого світу. В умовах сьогодення така реклама розповсюджується за рахунок так званих «лідерів громадських думок» – під виглядом їх власних переконань, через активні обговорення в коментарях у соціальних мережах, сумнівної природи соціопитування. Крім того, навіть цілком звичне інформування виборців (авт. – здійснюване медіа в межах діяльності з інформаційного забезпечення виборів) може перейти у форму прихованої політичної реклами, коли матеріали не мають чіткого розмежування між фактами та коментарями, а інформація подається незбалансовано та упереджено [3, с. 13].

Варто визнати, що попри численні спроби з боку законодавців як в Україні, так і в європейських країнах, проблема прихованої політичної реклами залишається актуальною. Простого способу впоратися з цим

викликом, на жаль, немає. Якщо відносно діяльності традиційних медіа можна припустити можливість забезпечення належного моніторингу матеріалів під час виборчого процесу, адже модель комунікації є лінійною й передбачає розповсюдження інформації на широку аудиторію конкретним джерелом – медіа, то проконтролювати аналогічні процеси в мережі без кардинальних і неспівмірних обмежень свободи слова не видається можливим. Говорити про подальше доведення вини осіб, що виступають розповсюджувачами такої інформації взагалі не доводиться. Як правило, під час розгляду судових справ з цієї категорії згадані «лідери громадських думок» зводять свою позицію до того, що висловлювали оціночне судження, яке не може розглядатися з точки зору правдивості.

З цього приводу варто звернутися до Рішення ЄСПЛ у справі «Лінгенс проти Австрії» (1986), у якій розглядалося питання притягнення до відповідальності особи за оціночні судження, що носили негативний характер. На думку Суду, слід уважно розрізняти факти та оціночні судження. Наявність фактів можна довести, а правдивість оціночних суджень не можна. У зв'язку з цим Суд зауважує, що факти, на яких пан Лінгенс ґрунтував свої оціночні судження, були незаперечними, як і його добросовісність. Що ж стосується оціночних суджень, вимогу про доведення їх правдивості неможливо виконати, і вона є порушенням самої свободи поглядів, яка є основою складовою права, гарантованого статтею 10 Конвенції про захист прав людини та основних свобод [4].

Та попри це варто також зазначити, дотримання вимоги транспарентності щодо реклами, котра розповсюджується відкрито за рахунок алгоритмів онлайн-платформ з використанням відповідних інструментів (реklamних кабінетів, таргетування), все ж видається реалістичним. Навіть якщо результати появи відповідних норм та механізмів їх реалізації не зможуть вирішити всі аспекти проблематики політичної реклами в мережі, вони все ж зможуть суттєво вплинути на рівень прозорості процесів фінансування передвиборної агітації, а отже сприятимуть дотриманню рівності між кандидатами та партіями, що безпосередньо корелює із тими питаннями, пошуку шляхів вирішення яких присвячена ця робота.

Наступна позиція, що міститься у Рекомендації (2022)¹², розкривається через

встановлення обов'язку політичних акторів в особі кандидатів та партій зберігати архіви всієї своєї політичної реклами, опублікованої офлайн та онлайн, разом із специфікаціями щодо груп, на які націлена індивідуальна реклама, таким чином звітуючи про детальну демографію цих груп у той самий спосіб, який використовувався для придбання та розповсюдження реклами.

Відносно цієї вимоги варто додати лише те, що задля її дотримання на практиці необхідно буде забезпечувати належний моніторинг реклами під час проведення виборчих кампаній та порівнювати ці дані з фінальними звітами кандидатів і партій. В такому випадку процес реалізації вимоги є цілком реальним і потребує лише належної реалізації концепції зі створення незалежних органів вузької компетенції, які б опікувалися виключно питаннями співпраці з онлайн-платформами та мережевими ресурсами в питаннях спільного регулювання політичної реклами та виборчих кампаній.

Власне, це і є наступною рекомендацією укупі зі створенням (за потреби) додаткового консультативного органу, що забезпечував би належну підтримку в роботі першого. Тут варто відзначити, що подібне рішення на рівні держав європейської спільноти буде де-факто безальтернативним і єдиним правильним, адже надавати подібні повноваження вже існуючим владним структурам вочевидь недоречно. Центральним для подальшої успішної діяльності таких структур буде саме фактор незалежності, забезпечений через процедуру формування їх складу та винесення органу поза межі звичної структури гілок влади.

Конкретні повноваження таких органів, методи роботи, використовувані інструменти залишаються предметом дискусії. Більше того, навіть Комітет Міністрів вказує на те, що розробка конкретних механізмів з моніторингової частини роботи цих органів буде відбуватися вже в процесі їх роботи, а головним у цьому контексті буде питання забезпечення належного нагляду за дотриманням норм «співрегулювання» та забезпечення рівного й недискримінаційного доступу усіх без винятку кандидатів і партій до проведення заходів з передвиборної агітації на відповідних платформах.

Особлива увага традиційно приділена питанню фінансування виборчих кампаній, що корелює з усім викладеним попереду. Загалом вимоги, що застосовуються до такого фінансування є цілком звичними, ос-

новна задача – найбільш ефективним способом поширити їх на ту частину агітаційної діяльності, що провадиться у мережі. Вказується на пересторогу про дотримання граничних лімітів виборчих фондів, обмеження щодо краудфандингової діяльності, заборону анонімних пожертвувань і, звичайно, надання партіями і кандидатами комплексною проміжною й підсумковою звітністю про надходження коштів на рахунки виборчих фондів та їх використання в контексті сплати за розміщення рекламних матеріалів на онлайн-платформах.

До новел у питанні транспарентності фінансування можна віднести обов'язок мережеских ресурсів надавати також і зі свого боку звітність про розміщення рекламних матеріалів на їх майданчиках. Вказується також на необхідність захисту персональних даних та інформації щодо політичних поглядів конкретних осіб (судячи з контексту, йдеться насамперед про донорів, що безпосередньо сплачували розміщення реклами, а також про тих, що засобами мережеских ресурсів здійснювали пожертвування на користь партій, кандидатів). Відповідно функції щодо контролю фінансової звітності онлайн-платформ мають належати уповноваженим органам, до компетенції яких віднесений контроль за фінансовою звітністю кандидатів та партій у цілому або ж і до компетенції спеціально утворених органів, про які йшлося вище.

Останнім важливим положенням, викладеним у Рекомендації (2022)¹² є позиція Комітету Міністрів щодо необхідності зобов'язати онлайн-платформи надавати відкриті дані щодо особливостей роботи їх алгоритмічних систем, котрі відповідають за збір користувацьких даних задля подальшого їх використання у таргетуванні реклами. А також забезпечення належної діяльності з боротьби проти ботів, фейкових акаунтів та активних дій з розповсюдження політичної дезінформації.

З боку корпорацій, що володіють онлайн-платформами, ці вимоги зустріли велими негативну реакцію. Так, було висловлено занепокоєння офіційних представників Meta, Inc (Facebook, Instagram), котрі зазначили, що розглядають питання повної відмови від надання послуг з розміщення політичної реклами на власних платформах через можливий конфлікт між нормами Рекомендації та політикою конфіденційності сервісів Meta, мотивуючи це тим, що наведені у документі дефініції політичної рек-

лами та суміжних понять носять надто широкий, на їхню думку, характеру. За таких умов постає питання проблематичності реалізації подібних ініціатив та ризики з розкриття комерційної таємниці компанії [5].

Своєрідним доповненням до наведених матеріалів можна вважати окремі тези з низки інших Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи, що мають галузеве спрямування. Вони дозволяють більш цілісно та мультиаспектно осягнути різні сторони проблем, пов'язаних з сучасною комунікацією в діджитал-просторі.

Так, Рекомендація CM/Rec(2022)4 присвячена питанням створення сприятливого середовища для якісної журналістики в цифрову еру. Важливою в контексті поточної роботи є увага до змісту інформаційного контенту, до його наповненості, адже якість останнього невпинно знижується разом зі зростанням його кількості. Швидкість публікації інформації вочевидь не сприяє належній перевірці її на правдивість, в той час як надзвичайна кількість контенту «перевантажує» його споживачів і привчає поглинати інформацію без належного аналізу. Відтак посилюється процес сегментації людей за аудиторіями, в яких кожен обирає конкретне джерело (або ж декілька джерел) інформації й презюмує, що саме це джерело заслуговує на довіру. Зрештою такі перетворення процесу дистрибуції та споживання інформації стали причиною широкого розповсюдження дезінформації та «фейкових новин». В свою чергу політики, спіймавши тренд, почали використовувати повістку в свої корисних цілях, особливо під час виборчих кампаній, задля дискредитації критично до них налаштованих медіа, посягаючи таким чином на журналістську діяльність, та висуваючи все нові й нові законодавчі пропозиції, спрямовані на обмеження свободи слова. [6, с. 3].

Слід згадати і про Рекомендацію CM/Rec(2022)16, що присвячена питанням боротьби з мовою ворожнечі. Її положення також спрямовані на змістовну складову розповсюджуваної інформації. Крім іншого, органам влади країн-членів, їх виборним органам та політичним партіям радять впроваджувати конкретну політику саморегулювання – прийняття кодексів правил

поведінки, котрі передбачають внутрішні процедури подання скарг і накладення санкцій – для боротьби з мовою ворожнечі, зокрема в контексті виборчих кампаній і виступів, дебатів офіційних осіб [7, с. 5].

Висновки. Підсумовуючи усе викладене, відзначимо, що національне виборче законодавство однозначно потребуватиме цілої низки глибинних змін до моменту проведення перших повоєнних виборів в Україні. Один з центральних напрямків, за яким необхідно впроваджувати ці зміни – передвиборна агітація. Вони мають стосуватися як форми, так і змісту агітаційної діяльності й націлитися на якісне регулювання «сірих зон», що виникли унаслідок всеохоплюючої цифровізації, й існують досі.

Відштовхуючись від кон'юнктури сьогодення, законодавцеві варто загострити увагу на створенні правової бази, здатної унормувати відносини, котрі складаються з приводу провадження виборчих кампаній за допомогою мережевих ресурсів, як з позиції забезпечення їх прозорості, рівності умов для всіх партій, кандидатів, транспарентності фінансування, так і з позиції контролю за змістом матеріалів агітації. Безумовно, в цьому питанні недостатньо буде лише внутрішньополітичних зусиль – необхідно залучити до співпраці представників найпопулярніших в Україні онлайн-платформ з метою напрацювання дієвих механізмів «співрегулювання». І, звісно ж, для цього потрібно буде створити принципово новий незалежний орган спеціальної компетенції, який, враховуючи чутливий політичний контекст, варто було би сформувати із залученням незалежних зарубіжних фахівців задля усунення ризиків, пов'язаних із використанням такого органу для будь-яких потенційно можливих маніпуляцій з боку влади, та доповнити консультативним органом, що складався би з вітчизняних експертів і представників громадянського суспільства.

Однак, як показує наше дослідження, існує ще купа питань відносно конкретних засобів, методів, механізмів правового регулювання передвиборної агітації засобами онлайн-платформ, щодо яких потрібно продовжувати шукати належні відповіді, й провадити подальші напрацювання в царині національної юридичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 р. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа. Листопад 2023. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainian-media-stavlenia-ta-dovira-2023r.pdf> (дата звернення: 15.12.2024).

2. Recommendation CM/Rec(2022)12 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 6 April 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a6172e (дата звернення: 16.12.2024).

3. Войтович Н. О. Правові, етичні та соціально-психологічні аспекти політичної реклами як складової соціальних комунікацій: автореф. дис.... канд.. соц. комун. наук: 27.00.01. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2021. 21 с.

4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» (12/1984/84/131) (Страсбург, 8 липня 1986 р.). База даних законодавства України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066#Text (дата звернення: 19.12.2024).

5. Meta bosses look at political ads ban in Europe. Article by Javier Espinoza and Cristina Criddle in Valencia MARCH 30 2023. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/1a133b5c-35f9-4776-99fc-7c02095ff2aa> (дата звернення: 22.12.2024).

6. Recommendation CM/Rec(2022)4 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 17 March 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectId=0900001680a5ddd0 (дата звернення: 18.12.2024).

7. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 20 May 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955 (дата звернення: 19.12.2024).

Стаття надійшла до редакції 18.03.2025

Стаття рекомендована до друку 18.05.2025

B. O. PRUDKYI

PhD student, Department of Constitutional Law and
Local Self-Government

E-mail: prudkyi.b@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5755-2346>

V. M. Korotky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, 01001, Triokhsviatytska street, 4

PRE-ELECTION CAMPAIGNING: CONTEMPORARY CHALLENGES REGARDING THE REGULATION OF ONLINE RESOURCES AND MEDIA ENVIRONMENT

ANNOTATION. *Introduction.* The article explores the transformation of approaches to regulating issues related to pre-election campaigning within EU legislation, particularly in the context of the accumulation of political content on online platforms. Special attention is given to the principles of the “co-regulation” concept, which envisions cooperation between states and stakeholders – primarily corporations that own and operate such digital resources.

Summary of the main results of the study. An analysis of European experience and leading practices in the field of regulating pre-election campaigning in the modern media environment, combined with data on content consumption structures in Ukraine, enabled the identification of key sectoral-level challenges, including: 1) inadequate transparency in political advertising disseminated via online platforms; 2) lack of effective mechanisms for monitoring the activities of electoral process participants during online campaigning; 3) misuse risks for personal data collected through algorithmic systems; 4) corporate monopoly over the regulation of public relations involving the placement of political and campaign-related content on digital platforms.

The study places particular emphasis on the search for a balanced consensus between state and corporate regulation of these relationships, and on the prospects for establishing an effective system of “co-regulation.”

Conclusion. The paper substantiates the directions for improving national electoral legislation in the context of emerging challenges linked to the digitalization of election campaigns. It also proposes a model for cooperation between the state and private legal entities aimed at balancing spheres of influence and aligning internal rules governing campaigning activities on online platforms with Ukrainian legal standards.

KEY WORDS: elections, election campaign, pre-election campaigning, online resource, digital platform, co-regulation.

REFERENCES

1. Ukrainian media, attitudes and trust in 2023: USAID-Internews media consumption survey. November 2023. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf> (accessed: 15.12.2024) (in Ukrainian).

2. Recommendation CM/Rec(2022)12 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 6 April 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a6172e (accessed: 16.12.2024).

3. Voityvych N. O. (2021). Legal, ethical and socio-psychological aspects of political advertising as a component of social communications: autoref. thesis ... candidate of social comm. sciences : spec. 27.00.01. Dnipro. 21 p. (in Ukrainian).

4. European Court of Human Rights. Case of Lingens v. Austria (12/1984/84/131) (Strasbourg, 8 July 1986) – Ukrainian legislation databse / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066#Text (accessed: 19.12.2024) (in Ukrainian).

5. Meta bosses look at political ads ban in Europe. Article by Javier Espinoza and Cristina Criddle in Valencia MARCH 30 2023. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/1a133b5c-35f9-4776-99fc-7c02095ff2aa> (accessed: 22.12.2024).

6. Recommendation CM/Rec(2022)4 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 17 March 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a5ddd0 (accessed: 18.12.2024).

7. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 20 May 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955 (accessed: 19.12.2024).

The article was received by the editors 18.03.2025

The article is recommended for printing 18.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-15>

УДК 352.07:342.553

М.А. ТУРЧЕНКО

аспірантка юридичного факультету

E-mail: masakatur@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1846-0377>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ВІД SMART ДО COGNITIVE: ЧИ ГОТОВІ ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ ДО ЕВОЛЮЦІЇ МІСТА, ЩО ВЧИТЬСЯ?

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Інтенсивне впровадження цифрових технологій у міські простори змінює парадигму урбанізації та потребує правового базису для свого впровадження. Сьогоднішній етап науково-технічної революції наближає нас до нового феномену «когнітивного міста», що передбачає використання штучного інтелекту, інтернету речей, великих даних та машинного навчання не тільки для управління інфраструктурою, але й для забезпечення глибинного розуміння потреб громади, короткострокового та довгострокового прогнозування та адаптивності. Метою цієї статті є окреслення основних особливостей переходу від розумного міста до когнітивного, аналіз правових викликів та ризиків юридичного характеру, що пов'язані з розгортанням цих концепцій.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджується розвиток концепцій від цифрового до когнітивного міста. Автор аналізує базові характеристики розумного міста, включаючи використання цифрових технологій, участь громади, забезпечення цифрової інклюзії, кібербезпеки, приватності та принципи сталого розвитку. Окреслено проблемні моменти нової стадії розвитку та функціонування міст. Стаття обґрунтовує необхідність розробки комплексного правового забезпечення цифрової трансформації міст із урахуванням принципів прозорості, безпеки та сталого розвитку. Цифрова еволюція міст стала синонімом терміна «розумне місто» – підходу до управління містом, який прагне стати більш ефективним та сталим завдяки впровадженню підключених цифрових технологій.

Ці технології контролюють та автоматизують міські комунальні послуги та послуги, обмінюються інформацією в режимі реального часу з муніципальними адміністраціями, постачальниками послуг та мешканцями міста. «Когнітивні міста» виходять за рамки створення підключених технологічних екосистем, але й інтегрують передові технології для створення інтелектуальних та адаптивних міських систем. Штучний інтелект та машинне навчання використовуються для аналізу величезних обсягів даних з метою персоналізації послуг для мешканців та забезпечення ефективного надання послуг. Для когнітивного міста характерний проактивний погляд на вирішення потенційних проблем, така собі «гра на випередження». Місто не чекає поки мешканці звернуться за допомогою, а передбачає таке звернення, оскільки аналізує особливості функціонування районів, інфраструктури, тощо. Так, міська влада починає реконструкцію водогону не тому, що він вже протікає, а тому пройшов строк ефективної експлуатації і відповідно з'являються потреба в модернізації.

Усі вищезазначені аспекти мають істотні правові наслідки, зокрема чимало цих змін стосуються законодавства про цифрові технології. Але є й інші, які слід врахувати. Найбільш очевидними правовими питаннями є ті, що стосуються законодавства про інформацію та цифрові технології. Передусім йдеться питання, яке одразу спадає на думку, це захист інформаційного прайвесі. Величезні масиви даних, які щодня проходять через розумні міста, містять багато персональних даних: де ми фізично знаходимося в певний момент часу, наше споживання води та електроенергії, як ми використовуємо певну громадську інфраструктуру тощо. Водночас варто чітко усвідомлювати, що розбудова когнітивного міста закономірно поставить перед юриспруденцією й інші питання, безпосередньо не пов'язані з цифровим правом. Зокрема, створення інфраструктури когнітивних міст вимагає і продовжуватиме вимагати змін до законодавства про публічні договори (контракти). Найбільш очевидною сферою сьогодні є те, як вимоги до інновацій – ключових для розумних міст – будуть включені до таких договорів.

Висновки. Таким чином, обидві сучасні концепції розбудови міст – «розумне місто» і «когнітивне місто» – покликані покращити добробут мешканців міст, забезпечити сталий розвиток та розбудову комфортного, безпечного середовища. При цьому вони супроводжуються низкою викликів правового, соціального, економічного та етичного характеру, від так потребує правової регламентації та знаходження балансу між інформаційними технологіями та правами людини. Використання «когнітивних систем» дає можливість бути не просто технічно просунутим, але й «навчатися» та адаптуватися до викликів. Це створює можливості якісно нового рівня управління задля забезпечення сталого розвитку. Комплексне правове забезпечення такої еволюції міського простору має ґрунтуватися на балансі інтересів між інноваціями, соціальною прийнятністю та правовим обґрунтуванням і захистом прав людини та інтересів громадянського суспільства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: місцеве самоврядування, інновації в праві, розумне місто, когнітивне місто, інноваційний розвиток, сталий розвиток, правове регулювання.

Як цитувати: Турченко М.А. Від smart до cognitive: чи готові правові інститути до еволюції міста, що вчиться?. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 161-169. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-15>

In cites: M.A.Turchenko, (2025). From smart to cognitive: are legal institutions ready for the evolution of the learning city? *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 161-169. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-15> (in Ukrainian)

Вступ. Інтенсивне впровадження цифрових технологій у міські простори змінює парадигму урбанізації та потребує правового базису для свого впровадження. Сьогоднішній етап науково-технічної революції наближає нас до нового феномену «когнітивного міста», що передбачає використання штучного інтелекту, інтернету речей, великих даних та машинного навчання не тільки для управління інфраструктурою, але й для забезпечення глибинного розуміння потреб громади, короткострокового та довгострокового прогнозування та адаптивності.

Метою цієї статті є окреслення основних особливостей переходу від розумного міста до когнітивного, аналіз правових викликів та ризиків юридичного характеру, що пов'язані з розгортанням цих концепцій.

Стан наукового дослідження теми. У науковій літературі питання реформування міських просторів посідає вагоме місце у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів: Е. Таунсенд, Ч. Харрісон, М. Дікін та Х. Аль Ваєр, Б. Омен, Л. Ф. Кассар, Ф. Калабрезе, К. Робінс та Ф. Вебстер, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, І.І. Бодрова, В.М. Борденюк, В.Г. Олюха, М.М. Воронов, В.П. Грובה, О.В. Делія, І.В. Дробуш, Н.М. Кондрацька, М.М. Корнієнко, П.М. Любченко, О.Ю. Лялюк, А.М. Онупрієнко, М.О. Петришина, О.В. Прієшкіна, С.Г. Серьогіна та інші.

Основні результати дослідження. Сьогодні ми живемо у світі панування цифрових технологій. Для нас стало звичним використання телефону для роботи, навчання та відпочинку. За допомогою інформаційно-телекомунікаційних засобів ми взаємодіємо з іншими людьми, державою та, безперечно, містами у яких ми живемо. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у міське життя мало декілька фаз. У цій статті ми розглянемо шлях від цифрових міст до когнітивних.

Цифрова еволюція міст стала синонімом терміна «розумне місто» (англ. «smart city») – підходу до управління містом, який прагне стати більш ефективним та сталим завдяки впровадженню підключених цифрових

технологій. Ці технології контролюють та автоматизують міські комунальні послуги та послуги, обмінюються інформацією в режимі реального часу з муніципальними адміністраціями, постачальниками послуг та мешканцями міста.

Розуміння функціонування людського мозку та інтелекту завжди було однією з кінцевих цілей науки. Хоча ми все ще маємо лише рудиментарне розуміння того, як працює людський мозок, за останні десятиліття відбулися вражаючі досягнення як у когнітивній нейронауці, так і в інформатиці.

Когнітивні обчислення, що стосуються апаратного та програмного забезпечення, що імітує функціонування людського мозку, змінили спосіб нашої взаємодії з машинами та відкрили цілий новий світ можливостей. Обробка природної мови, штучні нейронні мережі та розпізнавання зображень є одними з основних технологій у цій галузі. Коротко кажучи, когнітивні системи – це системи, здатні відчувати, сприймати та реагувати на зміни в навколишньому середовищі, а отже, адаптуватися до нього [15]. Щоб досягти цього рівня обчислень, когнітивні системи повинні бути: 1) адаптивними, 2) інтерактивними, 3) ітерактивними та такими, що відображають реальний стан, та (4) контекстними [7].

«Когнітивні міста» (англ. «cognitive city») виходять за рамки створення підключених технологічних екосистем, але й інтегрують передові технології для створення інтелектуальних та адаптивних міських систем. Штучний інтелект та машинне навчання використовуються для аналізу величезних обсягів даних з метою персоналізації послуг для мешканців та забезпечення ефективного надання послуг.

Це стало можливим завдяки взаємопов'язаним системам, побудованим на датчиках, пристроях Інтернету речей (IoT), механізмах мислення, супердодатках, обробці природної мови, інтерфейсах людина-комп'ютер, глибокому навчанню та зворотному зв'язку, а також циклом навчання, серед іншого, для сприйняття, міркування, навчання та взаємодії з мешканцями, особами, що приймають рішення, та іншими користувачами інтелектуальних

льним, але безпечним способом. Використовуючи величезну кількість даних та базових систем, міста можуть приймати обґрунтовані рішення, оптимізувати розподіл ресурсів, покращувати міську інфраструктуру та надавати своїм мешканцям більш адаптивні послуги.

Найпростішим варіантом взаємозв'язку міста та технологій можна назвати саме цифрові міста (англ. «digital city»). Їх можна розглядати як інформаційну інфраструктуру, як засіб зв'язку, як інструмент для місцевої демократії та участі, як простір для віртуального вираження та досвіду, і як ресурс для повсякденного життя та вирішення проблем. Це «перший крок» у впровадженні технологій у міста, де ми використовуємо здобутки науки та техніки, щоб зробити наші міста такими, що відповідають викликам часу. Цифрове місто можна розглядати як практичні можливості для організації повсякденного життя, що виявляється у місцевій електронній комерції та надання державних онлайн-послуг, як підтримку місцевої економічної діяльності [14, с. 166].

Китайські науковці (Д. Лі та інші) говорять про безперервну глобальну просторово-інформаційну модель реальної Землі – цифрову Землю (digital Earth). Вона упорядковує як географічну, так і негеографічну інформацію, розподілену по всьому світу, зібрану за допомогою різних методів, таких як електронні карти, зображення дистанційного зондування, назви місць, номери будинків, визначні місця, мальовничі місця та історичні місця з використанням універсальних глобальних координат [12, с. 722]. Відповідно місто, яке має просторово-інформаційну модель, у комп'ютерному середовищі стає цифровим. Така модель може проявлятися в оцифруванні баз даних, наявності електронних карт міста, сайту громади тощо, тобто в створенні інформаційної інфраструктури.

Коли інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) проникли в усі сфери життя людей, вони стали невід'ємною частиною інфраструктури міста та забезпечили новий рівень інтеграції всіх його складових. Це створило умови для оптимізації процесів, підвищення ефективності управління ресурсами, поліпшення якості послуг та створення більш комфортного середовища для мешканців. Так місто стало інтелектуальним (intelligent city).

Міста впроваджують когнітивні технології не лише для вирішення зростаючого тиску на інфраструктуру та надання міських послуг, а також для покращення якості життя, але й для того, щоб зрештою підвищити стійкість.

Заглиблюючись у динамічну сферу міського розвитку, вкрай важливо визнати ключові рушійні сили, що лежать в основі еволюції від розумних міст до когнітивних міст. Ці рушійні сили являють собою фундаментальні елементи, що рухають наші міста до майбутнього, що характеризується інтелектуальними та адаптивними міськими екосистемами. Наведені нижче ключові рушійні сили (драйвери) слугують наріжними каменями у формуванні міст майбутнього:

1. Покращена якість життя – завдяки покращеному наданню послуг, Когнітивне місто сприяє покращенню якості життя своїх громадян. Громадяни можуть отримувати кращі послуги більш своєчасно та надійно в різних сферах. Крім того, Когнітивне місто є безпечнішим та захищенішим містом, яке має здатність проактивно прогнозувати та зменшувати кількість інцидентів, пов'язаних з безпекою, що ще більше сприяє покращенню якості життя.

2. Підвищена стійкість та сталість – Когнітивне місто допоможе містам стати більш стійкими та сталими, починаючи з етапу планування. Когнітивне місто використовує можливості таких технологій, як цифрові двійники, що дозволяє містобудівникам оцінювати різні сценарії планування та об'єктивно оцінювати переваги та недоліки.

3. Підвищена операційна ефективність міста – Ефективність роботи міста можна значно підвищити завдяки трансформації Когнітивного міста. Керівники міста можуть приймати кращі рішення, використовуючи величезну кількість доступних даних, що підтримуються моделями штучного інтелекту, які можуть надавати рекомендації.

4. Економічне зростання – когнітивне місто може сприяти економічному зростанню, допомагаючи розкрити нові потоки доходів завдяки використанню величезної кількості даних.

Крім того, робочі місця можуть бути створені новоствореними компаніями, створеними для задоволення потреб міста, що постійно змінюються.

Когнітивні плани для міста можуть базуватися на кількох фундаментальних принципах та положеннях, що лежать в основі концепції інтелектуального міського життя.

Ці принципи мають слугувати основою та керівною філософією проектування-редизайну, розвитку-перепланування та управління міським середовищем у цифрову епоху.

На думку Х. Галаля і В. Хоудхарі [9, с. 9], до числа таких принципів належать:

1. Людиноцентричність (людино-орієнтованість) – надання приємного і привабливого досвіду, що стимулює залученість користувачів та може створити відчуття спільноти.

2. Проспективність – використання прогнозової аналітики та аналізу на основі даних для передбачення та вирішення міських проблем, оптимізуючи таким чином роботу міста та підвищуючи загальну стійкість та якість життя.

3. Надійність – забезпечення безпеки, конфіденційності та етичного використання даних і технологій шляхом встановлення надійного управління, заходів кібербезпеки та прозорої політики для побудови та підтримки довіри між громадянами, бізнесом та зацікавленими сторонами.

4. Розвиток – запровадження технологій та можливостей, що охоплюють гнучкість та безперервне навчання, і таким чином адаптуються до змінних технологій та вимог міста.

5. Узгодженість та інтегрованість – забезпечення безперебійного досвіду для підвищення зручності та оптимізації, використання та інтеграція даних, зібраних з різних джерел, для формування повного розуміння потреб користувачів.

Використовуючи новітні технології, когнітивні міста можуть стати проактивними, інтелектуальними та адаптивними екосистемами, що покращують якість життя своїх мешканців. Когнітивні міста генерують та використовують величезні обсяги даних з різних джерел, включаючи сенсорні системи, пристрої Інтернету речей, мобільні додатки, соціальні мережі та державні послуги, такі як транспорт, охорона здоров'я, освіта, дорожні камери, лічильники комунальних послуг тощо, використовуючи обробку даних у режимі реального часу для отримання цінної інформації про міську динаміку. Дані, зібрані за допомогою надійного механізму, можуть бути упорядковані для того, щоб місто могло навчатися, міркувати, адаптуватися та приймати автономні рішення в усіх міських службах, створюючи більш ефективну та адаптивну міську екосистему [9, с. 14].

Без сильного лідерства когнітивні міста навряд чи досягнуть успіху. Когнітивна трансформація міста починається з зобов'язань місцевих органів влади, чіткого бачення та цілей, що підкріплюється довгостроковим мисленням, зосередженим поза межами негайних вигод короткострокових проєктів. Таке лідерство вимагає практики передбачення, сприяння

співпраці та побудови альянсів і партнерств для покращення життя міських жителів. Політичне схвалення «зверху вниз» служить для подальшого розширення можливостей місцевих органів влади та керівництва когнітивних міст для стимулювання трансформаційних змін у міському управлінні.

Лідери повинні вміти не лише розвивати культуру інновацій, але й плекати цю культуру для забезпечення стійких інновацій. Це виходить за рамки простого сприяння та фінансування досліджень і розробок, але й створює цілу екосистему, спільна культура якої є культурою інновацій. Наприклад, створення «живих лабораторій» у партнерстві з дослідницькими та академічними установами може забезпечити екосистему відкритих інновацій, яка повторює та тестує когнітивні рішення. «Живі лабораторії» діють як посередники між громадянами, дослідницькими організаціями, приватними компаніями та державними установами, використовуючи реальне середовище для швидкого прототипування, тестування та масштабування інновацій, зосереджуючись на спільній творчості, де рішення формуються та розробляються з використанням внеску користувачів та споживачів (ENoLL).

Інтелектуальні міста інтегрують у свою діяльність цифрові телекомунікаційні мережі, вбудований інтелект, датчики і теги, програмне забезпечення. Вони не існують окремо від інших міських систем, або пов'язані з ними тільки через людину. Від так зростають прямі зв'язки із механічними та електричними системами будівель, побутовими приладами, виробничим обладнанням, транспортом, електромережами та іншими мережами постачання, переробкою відходів, системами, що забезпечують безпеку. Такі системи управління практично є характерними для будь-якої людської діяльності. Між ними зростають перехресні з'єднання, як горизонтальні, так і вертикальні [13, с. 6]. Тобто за «цифрового міста» використання технологій носило більш хаотичний та поверхневий характер, то «інтелектуальне місто» передбачає вибудову системних зв'язків. Цифрове місто більше орієнтоване на технологічну основу та має більш чіткі межі, інтелектуальне їх розширює, але при цьому все ще спирається на технічну складову, тоді як розумне місто стосується як технологій, так і сталого розвитку. Розумне ж місто охоплює людські та державні аспекти технології.

Для розумних міст важливим інтеграція й автоматизування рутинних функцій, що обслуговують окремих людей, будівлі, транспортні системи, та розуміння, аналіз, контроль,

і планування майбутнього міста для підвищення ефективності, справедливості та якості життя його громадян в реальному часі. Це змінює підходи плануванню, створюючи необхідність мислити та планувати в різних часових масштабах (один рік, п'ять років, десятиліття). І підвищувати перспективи того, що міста можна зробити розумнішими в довгостроковій перспективі шляхом міркування в короткостроковій перспективі [3, с. 482].

Для А. Карагліу, К. Дель Бо та П. Нійкампа місто стає розумним за дотримання умови, що інвестиції в капітал людський і соціальний, а також традиційну (транспортну) і сучасну (ІКТ) комунікаційну інфраструктуру сприяють сталому економічному зростанню та високій якості життя, а також розумному управлінню природними ресурсами за допомогою спільного управління [5, с. 68].

Іспанські вчені Т. Бакічі, Е. Альміралл і Дж. Верем, аналізуючи Барселону з підходів розумного міста, звертають увагу на об'єднання зусиль людей, інформації та складових частин міста (органи, інфраструктура, тощо) за допомогою нових технологій для створення сталого, більш екологічного міста, конкурентоспроможної та інноваційної торгівлі та підвищення якості життя [2, с. 136].

Інший підхід визначає розумне місто як міську інноваційну екосистему, що має чотири виміри (управління, міське середовище, техніко-економічне та соціально-інституційне забезпечення). Розвиток цієї екосистеми залежить від варіанту складовими елементами вимірів. Будь-яке місто, яке хоче стати розумнішим, має розробляти проекти відповідно до комплексного стратегічного плану [4, с. 164].

М. Дікін та Х. Аль Ваер виділяють ознаки розумного міста. По-перше, це використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у різних середовищах (робочому, громадському, державному). По-друге, залежність від території, інновації мають бути спрямовані на конкретну місцевість та мають відповідати її потребам [6, с. 138].

Дж. Галегуа зазначає, що «неоднозначність поняття «розумне місто» дає змогу організаціям, зацікавленим у різних аспектах міського життя, підлаштовувати його під власні потреби та започатковувати інновації й покращення в різних сферах» [1, с. 20]. Українське законодавство не містить визначення «розумного міста».

За останні п'ять років було прийнято низку законів, спрямованих на розбудову інформаційного суспільства, зокрема «Про електронні комунікації» (2020 р.), «Про стимулю-

вання розвитку цифрової економіки в Україні» (Дія.City) (2021 р.), «Про публічні електронні реєстри» (2021 р.), «Про платіжні послуги» (2021 р.), «Про медіа» (2022 р.), «Про Національну програму інформатизації» (2022 р.). Втім жоден із них не стосувався місцевого самоврядування безпосередньо. Тому видається необхідним окреслити складові поняття «розумне місто»:

– використання цифрових технологій (технології «big data» (великих даних) через Інтернет речей (IoT), впровадження штучного інтелекту для управління системами міста та інші технічні складові функціонування міського простору);

– участь громади (місто функціонує, розвивається та вдосконалюється людьми заради людей. Технології – це знаряддя, що покликані забезпечити безпечне, інклюзивне та стає життя громади. Це стає можливим тільки за умови, що громада активно бере участь у розбудові систем міста, інформує про проблеми, долучається до їх вирішення, аналізує та контролює роботу органів самоврядування);

– інтеграція міських систем (місто – це сукупність підсистем, що утворюють систему високого порядку. Якщо якась складова страждає місто перестане функціонувати належним чином. Ми не можемо впровадити інформаційні технології в усі сфери життя і вважати, що це вирішити усі існуючі проблеми.

Сучасне місто потребує комплексного підходу до розвитку, який передбачає не лише технологічну модернізацію, а й усебічне вдосконалення інституційної, правової, соціальної та екологічної складових міського простору. При цьому саме технології можуть стати підґрунтям, яке надасть поштовх для визначення пріоритетних напрямів роботи та пошуку балансу між різними підсистемами: економічною, соціальною, транспортною, екологічною, адміністративною.

– цифрова інклюзія, кібербезпека та приватність (це «тріада безпеки»: усі містяни мають можливість використати цифрові та інші надбання міста; їхні данні знаходяться під захистом, мінімізовано ризики пов'язані з кіберпростором; особистісні кордони не порушуються та особи почуваються комфортно та безпечно);

– сталий розвиток (планування є запорукою реалізації концепції розумного міста, оцінка ризиків, інтеграція історичного спадку, адаптація та швидке реагування на виклики, збереження екологічної рівноваги, розумне використання ресурсів і підтримка соціальної згуртованості є необхідними умовами для дов-

гострокового функціонування міського середовища.

Питання сталого розвитку наближують нас до нового бачення розвитку міст у контексті когнітивних (cognitive city). Таке місто поєднує у собі ефективність «розумних міст» зі стійкістю. Цей тип міста не намагається усунути людський фактор, а пізнати його, обробити та використати творчу складову людської безпосередності, а також здатності вчитися та протистояти руйнівним змінам, що підтримуються когнітивними системами (КС) [8, с. 3]. Це стало можливим завдяки взаємопов'язаним системам, побудованим на датчиках, пристроях Інтернету речей (IoT), механізмах мислення, спеціальних додатках, обробці природної мови, інтерфейсах людина-комп'ютер, глибокому навчанню та зворотному зв'язку, а також циклам навчання для сприйняття та взаємодії з мешканцями, особами, які приймають рішення, та іншими користувачами в інтелектуальний, але безпечний спосіб [9, с. 7].

Для когнітивного міста характерний проактивний погляд на вирішення потенційних проблем, така собі «гра на випередження». Місто не чекає поки мешканці звернуться за допомогою, а передбачає таке звернення, оскільки аналізує особливості функціонування районів, інфраструктури, тощо. Так, міська влада починає реконструкцію водогону не тому, що він вже протікає, а тому пройшов строк ефективної експлуатації і відповідно з'являються потреби в модернізації.

Міські та громадські потреби не є сталими відповідно місту необхідно постійно аналізувати дані та «навчатися». Дані з різних сфер (охорона здоров'я, транспорт, енергетика, освіта тощо) об'єднуються.

Завдяки цьому можна комплексно вирішувати проблеми: наприклад, при плануванні нових маршрутів громадського транспорту враховується стан здоров'я населення, економічну активність районів, дані про забруднення повітря тощо.

Ще однією вагомою складовою є щільна інтеграція систем міста зі штучним інтелектом, коли дозволяє автоматизувати велику складову роботи міста і допомагає у прийнятті рішень.

Відтак постає декілька правових викликів, пов'язаних із впровадженням концепцій як «розумного», так і «когнітивного» міст:

- відсутність належної правової регламентації діяльності штучного інтелекту та інших технологічних складових (питання правосуб'єктності штучного інтелекту, відповідаль-

ність за його рішення, порядок обробки та зберігання даних);

- проблеми забезпечення права на прайвесі (права на приватність), особливо щодо захисту персональних даних;

- подолання цифрового розриву та цифрова інклюзія (жодна соціальна група немає бути виключена із муніципальних процесів через неможливість доступу до технічних пристроїв з різних причин (вік, стан здоров'я, матеріальне становище тощо);

- кібербезпека (ми вже були неодноразовими свідками хакерських атак, які призводили до ускладнення чи унеможливлення роботи державних та приватних підприємств, установ та організацій);

- етичне регулювання використання когнітивних систем (наскільки є допустимим аналіз поведінки людей, оцінка ризиків та їхнього профілювання).

Водночас необхідно посилити законодавчі процеси, оскільки законодавство має йти в ногу зі зміною реальності цифрових рішень. Адже вони наразі ризикують бути надмірно інтегрованими в приватне життя людини [11, с. 280].

Усі вищезазнані аспекти мають істотні правові наслідки, зокрема чимало цих змін стосуються законодавства про цифрові технології. Але є й інші, які слід врахувати.

Найбільш очевидними правовими питаннями є ті, що стосуються законодавства про інформацію та цифрові технології. Передусім йдеться питання, яке одразу спадає на думку, це захист інформаційного прайвесі. Величезні масиви даних, які щодня проходять через розумні міста, містять багато персональних даних: де ми фізично знаходимося в певний момент часу, наше споживання води та електроенергії, як ми використовуємо певну громадську інфраструктуру тощо. І це породжує нові виклики перед чинним законодавством навіть у державах-членах ЄС. На деякі з них звертають увагу французькі дослідники Е. Жефfrey і Ж.-Б. Обі. Зокрема, норми французького закону від 6 січня 1978 року «Про інформацію та свободу особистості» існують для того, щоб захистити громадян від цифрового вторгнення в їхнє приватне життя, але вони матимуть труднощі в контексті розумного міста; особливо делікатним питанням буде анонімізація даних [10].

З іншого боку, хоча питання забезпечення права на прайвесі є особливо делікатними, вони не є єдиними правовими проблемами, які режим даних у цифрових містах викликає і продовжуватиме викликати. Важливо спочатку

зрозуміти, що дані, необхідні для функціонування розумних міст, не обов'язково зберігаються органами публічної влади. Вони можуть перебувати в руках деяких їхніх партнерів, залучених до місцевого публічного бізнесу – як правило, делегованих операторів публічних послуг щодо постачання води, електроенергії, газу, транспортних перевезень чи паркування, або навіть у руках суто приватних операторів – наприклад, телекомунікаційних компаній. Звідси й нинішня поява поняття «даних загального інтересу», які власник повинен надавати органам публічної влади. Саме це, до речі, встановлює французький Закон «Про цифрову республіку» від 7 жовтня 2016 року стосовно делегованих операторів публічних послуг. Під відповідною дискусією лежить набагато загальніша дискусія, яка ще далеко не завершена, щодо того, чи можуть дані бути об'єктом авторського права.

Крім того, дані, що зберігаються органами публічної влади, породжують інші проблеми. Мета зробити їх публічними в рамках угод про відкриті дані у Франції тепер є реальністю завдяки згаданому вище закону від 7 жовтня 2016 року, який зобов'язав муніципалітети з населенням понад 3500 жителів надавати людям доступ до даних та використовувати їх, як правило, безкоштовно. Кілька винятків стосуються національних організацій, таких як INSEE – французьке бюро статистики, та IGN – французький інститут географічної та лісової інформації. Реалізувати ці норми на практиці виявилось нелегко, оскільки деякі муніципалітети не мають достатнього оснащення для їх дотримання: розпорошені дані, оброблені в різних форматах, формати, непридатні для відкриття та повторного використання тощо.

Ще одне питання, яке розглядається у французькому законі від 7 жовтня 2016 року, полягає в тому, чи можуть органи публічної влади базувати свої рішення на алгоритмічній обробці наборів даних. Закон говорить, що вони можуть, водночас вимагаючи, щоб адресати рішень були поінформовані про цей стан справ, а опис компонентів алгоритму був у їхньому розпорядженні.

Водночас варто чітко усвідомлювати, що розбудова когнітивного міста закономірно поставить перед юриспруденцією й інші питання, безпосередньо не пов'язані з цифровим правом. Зокрема, створення інфраструктури когнітивних міст вимагає і продовжуватиме вимагати змін до законодавства про публічні договори (контракти). Найбільш очевидною сферою сьогодні є те, як вимоги до інновацій –

ключових для розумних міст – будуть включені до таких договорів. У Франції нещодавно для цієї мети була розроблена особлива форма публічного контракту, так зване «інноваційне партнерство». Окрім цих змін, легко уявити, що взаємопов'язаний характер інфраструктури когнітивного міста вимагатиме для її створення та управління «консорціальних» договірних механізмів, які включають велику кількість сторін і зобов'язують їх на довгострокову перспективу. У фахівців з договірного права досі немає впевненості у тому, що такі механізми легко впишуться в чинне законодавство.

Можна також сміливо стверджувати, що містобудівне законодавство – міське планування, дозволи на будівництво тощо – має адаптуватися до контексту, в якому правила розумного чи когнітивного міста вимагають одночасного управління великою кількістю проблем та обмежень: від питань захисту прайвесі до постійно мінливих технологій, від енергетичного переходу до покращення дорожнього руху тощо. Нарешті, не уникне змін і законодавство про статус місцевих органів влади, оскільки, безсумнівно, необхідно буде знайти нові способи формулювання взаємовідносин між місцевою владою з її ресурсами та новими повноваженнями та краще поінформованими громадянами, з одного боку, та приватним сектором, який, безумовно, відіграє ключову роль у фактичному будівництві розумного міста, з іншого. Законодавство про управління розумним містом, загалом, ще не винайдено [10].

Висновки. Таким чином, обидві сучасні концепції розбудови міст – «розумне місто» і «когнітивне місто» – покликані покращити добробут мешканців міст, забезпечити сталий розвиток та розбудову комфортного, безпечного середовища. При цьому вони супроводжуються низкою викликів правового, соціального, економічного та етичного характерів, від так потребує правової регламентації та знаходження балансу між інформаційними технологіями та правами людини.

Використання «когнітивних систем» дає можливість бути не просто технічно просунутим, але й «навчатися» та адаптуватися до викликів. Це створює можливості якісно нового рівня управління задля забезпечення сталого розвитку.

Комплексне правове забезпечення такої еволюції міського простору має ґрунтуватися на балансі інтересів між інноваціями, соціальною прийнятністю та правовим обґрунтуванням і захистом прав людини та інтересів громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галегуа Дж. Розумні міста / пер. з англ. О. Стукало. Київ: Фам. друк. Huss, 2021. 192 с.
2. Bakici T., Almirall E., Wareham J. A. Smart City Initiative: the Case of Barcelona. *Journal of Knowledge Economic*. 2013. Vol. 4. P. 135–148. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13132-012-0084-9>
3. Batty M., Axhausen K.W., Giannotti, F. et al. Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*. 2012. Vol. 214. P. 481–518. DOI: <https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3>
4. Camboim G. F., Zawislak P. A., Pufal N. A. Driving elements to make cities smarter: Evidences from European projects. *Technological Forecasting and Social Change*. 2019. Vol. 142(C). P. 154–167.
5. Caragliu A., Del Bo Ch., Nijkamp P. Smart Cities in Europe. *Journal of Urban Technology*. 2011. Vol. 18. № 2. P. 65–82. DOI: <https://doi.org/10.1080/10630732.2011.601117>
6. Deakin M., Al Waer H. From intelligent to smart cities. *Intelligent Buildings International*. 2011. Vol. 3. Issue 3. P. 133–139. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17508975.2011.586673>
7. Feldman S., Reynolds H. Cognitive computing: A definition and some thoughts. *KM World Magazine*. 2014. October, 27. URL: <http://www.kmworld.com/Articles/News/News-Analysis/Cognitive-computing-A-definition-and-some-thoughts-99956.aspx>
8. Finger M., Portmann E. What Are Cognitive Cities? Towards Cognitive Cities / E. Portmann, M. Finger (eds). Cham: Springer Cham, 2016. P. 1–11. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-33798-2_1
9. Galal H., Chowdhary R., Vessali K. et al. Cognitive Cities A journey to intelligent urbanism. *PwC*. 2023. 38 p. URL: <https://www.pwc.com/ml/en/publications/documents/cognitive-cities-a-journey-to-intelligent-urbanism.pdf>
10. Geffray E., Auby J.-B. The political and legal consequences of smart cities. *Field Actions Science Reports* [Online]. 2017. Special Issue 16. URL : <http://journals.openedition.org/factsreports/4281>
11. Giela M. Cognitive Technologies in Smart City Services as the Future in Strategic Management of Cities. *Management Systems in Production Engineering*. 2022. Vol. 30. Issue 3. P. 276–281. DOI: <https://doi.org/10.2478/mspe-2022-0035>
12. Li D., Yao Y., Shao Zh., Wang L. From digital Earth to smart Earth. *Chinese Science Bulletin*. 2014. Vol. 59. URL: https://www.researchgate.net/publication/271951596_From_digital_Earth_to_smart_Earth
13. Mitchell W. Intelligent cities. *UOC papers*. 2007. No. 5. P. 3–8. URL: <https://uocpapers.uoc.edu/uocpapers/5/dt/eng/mitchell.pdf>
14. Miyagawa S., Kaneko I. The Mutual Development of Role, Rule, and Tool Through the VCOM Project. Conference paper. *Lecture Notes in Computer Science*. 2000. Vol. 1765. P. 165–178. DOI: https://doi.org/10.1007/3-540-46422-0_14
15. Moyser R., Uffer S. From smart to cognitive: A roadmap for the adoption of technology in cities. *Studies in Systems, Decision and Control*. Cham: Springer International Publishing, 2016. P. 13–35. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-33798-2_2

Стаття надійшла до редакції 19.04.2025

Стаття рекомендована до друку 20.05.2025

TURCHENKO M.A.

PhD student, Faculty of Law,

E-mail: masakatur@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1846-0377>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

FROM SMART TO COGNITIVE: ARE LEGAL INSTITUTIONS READY FOR THE EVOLUTION OF THE LEARNING CITY?

ANNOTATION. *Introduction.* The intensive introduction of digital technologies into urban spaces is changing the paradigm of urbanization and requires a legal basis for its implementation. Today's stage of the scientific and technological revolution brings us closer to the new phenomenon of the "cognitive city", which involves the use of artificial intelligence, the Internet of Things, big data and machine learning not only for infrastructure management, but also for ensuring a deep understanding of community needs, short-term and long-term forecasting and adaptability. The purpose of this article is to outline the main features of the transition from a smart city to a cognitive one, analyze the legal challenges and risks of a legal nature associated with the deployment of these concepts.

Summary of the main results of the study. The digital evolution of cities has become synonymous with the term "smart city" – an approach to city management that seeks to become more efficient and sustainable through the implementation of connected digital technologies. These technologies control and automate city utilities and services, exchanging information in real time with municipal administrations, service providers and city residents. "Cognitive cities" go beyond the creation of connected technological ecosystems, but also integrate advanced technologies to create intelligent and adaptive city systems. Artificial intelligence and machine learning are used to analyze huge amounts of data in order to personalize services for residents and ensure effective service delivery. A cognitive city is characterized by a proactive approach to solving potential problems, a kind of "game of anticipation". The city does not wait for residents to ask for help, but anticipates such an appeal, as it analyzes the peculiarities of the functioning of districts, infrastructure, etc. For example, city authorities begin the reconstruction of a water supply system not because it is already leaking, but because its effective service life has passed and, accordingly, there is a need for modernization. All of the above aspects have significant legal implications, and many of these changes relate to digital law. But there are others

that should be considered. The most obvious legal issues are those related to information and digital law. First and foremost, the issue that immediately comes to mind is the protection of information privacy. The vast amounts of data that pass through smart cities every day contain a lot of personal data: where we are physically at a given moment, our water and electricity consumption, how we use certain public infrastructure, etc. At the same time, it is worth clearly realizing that the development of a cognitive city will naturally raise other issues for jurisprudence that are not directly related to digital law. In particular, the creation of the infrastructure of cognitive cities requires and will continue to require changes to the law on public contracts (contracts). The most obvious area today is how the requirements for innovation - key for smart cities - will be included in such contracts.

Conclusions. Thus, both modern concepts of urban development – "smart city" and "cognitive city" – are designed to improve the well-being of city residents, ensure sustainable development and the development of a comfortable, safe environment. At the same time, they are accompanied by a number of challenges of a legal, social, economic and ethical nature, which requires legal regulation and finding a balance between information technologies and human rights. The use of "cognitive systems" makes it possible not only to be technically advanced, but also to "learn" and adapt to challenges. This creates opportunities for a qualitatively new level of management to ensure sustainable development. Comprehensive legal support for such an evolution of urban space should be based on a balance of interests between innovations, social acceptability and legal justification and protection of human rights and the interests of civil society.

KEY WORDS: *local government, innovations in law, smart city, cognitive city, innovative development, sustainable development, legal regulation.*

REFERENCES

1. Galegua J. (2021). *Smart Cities* / trans. from English. O. Stukalo. Kyiv: Fam. printing. Huss, 2021. 192 p. (in Ukrainian).
2. Bakici T., Almirall E., Wareham J. A. (2013). Smart City Initiative: the Case of Barcelona. *Journal of Knowledge Economic*. Vol. 4. P. 135–148. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13132-012-0084-9>
3. Batty M., Axhausen K.W., Giannotti, F. et al. (2012). Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*. Vol. 214. P. 481–518. DOI: <https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3>
4. Camboim G. F., Zawislak P. A., Pufal N. A. (2019). Driving elements to make cities smarter: Evidences from European projects. *Technological Forecasting and Social Change*. Vol. 142(C). P. 154-167.
5. Caragliu A., Del Bo Ch., Nijkamp P. (2011). Smart Cities in Europe. *Journal of Urban Technology*. Vol. 18. № 2. P. 65–82. DOI: <https://doi.org/10.1080/10630732.2011.601117>
6. Deakin M., Al Waer H. (2011). From intelligent to smart cities. *Intelligent Buildings International*. Vol. 3. Issue 3. P. 133-139. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17508975.2011.586673>
7. Feldman S., Reynolds H. (2014). Cognitive computing: A definition and some thoughts. *KMWorld Magazine*. October, 27. URL: <http://www.kmworld.com/Articles/News/News-Analysis/Cognitive-computing-A-definition-and-some-thoughts-99956.aspx>
8. Finger M., Portmann E. (2016). What Are Cognitive Cities? Towards Cognitive Cities / E. Portmann, M. Finger (eds). Cham: Springer Cham. P. 1-11. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-33798-2_1
9. Galal H., Chowdhary R., Vessali K. et al. (2023). Cognitive Cities A journey to intelligent urbanism. *PwC*. 38 p. URL: <https://www.pwc.com/ml/en/publications/documents/cognitive-cities-a-journey-to-intelligent-urbanism.pdf>
10. Geffray E., Auby J.-B. (2017). The political and legal consequences of smart cities. *Field Actions Science Reports* [Online]. Special Issue 16. URL : <http://journals.openedition.org/factsreports/4281>
11. Giela M. (2022). Cognitive Technologies in Smart City Services as the Future in Strategic Management of Cities. *Management Systems in Production Engineering*. Vol. 30. Issue 3. P. 276-281. DOI: <https://doi.org/10.2478/mspe-2022-0035>
12. Li D., Yao Y., Shao Zh., Wang L. (2014). From digital Earth to smart Earth. *Chinese Science Bulletin*. Vol. 59. URL: https://www.researchgate.net/publication/271951596_From_digital_Earth_to_smart_Earth
13. Mitchell W. (2007). Intelligent cities. *UOC papers*. No. 5. P. 3-8. URL: <https://uocpapers.uoc.edu/uocpapers/5/dt/eng/mitchell.pdf>
14. Miyagawa S., Kaneko I. (2000). The Mutual Development of Role, Rule, and Tool Through the VCOM Project. Conference paper. *Lecture Notes in Computer Science*. Vol. 1765. P. 165-178. DOI: https://doi.org/10.1007/3-540-46422-0_14
15. Moyser R., Uffer S. (2016). From smart to cognitive: A roadmap for the adoption of technology in cities. *Studies in Systems, Decision and Control*. Cham: Springer International Publishing. P. 13-35. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-33798-2_2

The article was received by the editors 19.04.2025

The article is recommended for printing 20.05.2025

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ
ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE
LAW**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-16>

УДК 347. 92

О. М. ВОЛОЩЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

юридичного факультету

E-mail: o.voloshchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4780-4594>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**УДОСКОНАЛЕННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ
ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У РОЗРІЗІ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Проєвропейський курс розвитку демократичної держави створює низку зобов'язань щодо реалізації потреб по удосконаленню вітчизняного законодавства до європейських стандартів. Природа походження об'єктів права інтелектуальної власності (тісний зв'язок з інноваційними досягненнями у сфері науково-технічного прогресу) потребує комплексних підходів вирішення проблем охорони і захисту прав на такі об'єкти. Розвиток науково технічного прогресу як сприяє появі інноваційних підходів до створення об'єктів інтелектуальної власності, так і спонукає до констатації спеціалізованими інстанціями нових способів порушення виключних прав. Окреслені вище правові процеси потребують комплексного доктринального дослідження з перспективами розробки практичних рекомендацій з питань як попередження вчинення дій щодо порушення суб'єктивних прав інтелектуальної власності так і захисту вже порушених, невизнаних або оспорюваних прав. Врахування висновків Європейського суду з прав людини є ключовим до напрацювання найбільш ефективних механізмів охорони і захисту прав інтелектуальної власності.

Короткий зміст основних результатів. Доктринальне дослідження процесів взаємодії розвитку інтелектуальної власності із іншими інститутами права (накшталт, свободи вираження поглядів), у взаємодії із використанням новітніх технологій та у розрізі практики Європейського суду з прав людини надало можливість зробити наступні тези: механізми захисту прав інтелектуальної власності щільно пов'язані із процедурно-процесуальними процесами, що реалізуються безпосередньо під час розгляду та вирішення справи. Зокрема, висновки судових інстанцій виконують допоміжну функцію у питаннях формування лінії захисту; якість рівня реалізації прав інтелектуальної власності залежний від рівня виконання позитивних зобов'язань держави по забезпеченню заходів щодо охорони і захисту таких прав. Це стосується обов'язків держави по дотримання процедурних зобов'язань в частині строків проведення процедур на стадіях досудового розслідування та судового розгляду тощо; взаємодія правових явищ на рівні окремих інститутів сприяє появі і констатації нових форм порушення прав інтелектуальної власності. Практика Європейського суду з прав людини констатувала та визнала порушенням бездіяльність осіб (в аспекті перевірки змісту інформації щодо порушення прав інтелектуальної власності), які відповідали за надання дозволів для розміщення інформації на веб-сайті; допустимість застосування державою обмежень може обумовлюватися гострою суспільною потребою.

Висновок. Проведений доктринальний аналіз спеціалізованої практики Європейського суду з прав людини у сфері права інтелектуальної власності надав можливість сформулювати висновки практичного значення, використання яких сприятиме удосконаленню інструментів захисту порушених прав та проведенню подальших наукових напрацювань у сфері охорони і захисту права інтелектуальної власності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *практика Європейського суду з прав людини, захист права інтелектуальної власності, обмеження прав інтелектуальної власності, засоби доказування.*

Як цитувати: Волощенко О.М. Удосконалення способів захисту права інтелектуальної власності у розрізі практики Європейського суду з прав людини *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 9. С. 170-176. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-16>

In cites: O.M. Voloshchenko (2025) Improvement of methods of protection of intellectual property rights in view of the practice of the European court of human rights. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 170-176. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-16> (in Ukrainian).

Вступ. Новелізація права інтелектуальної власності у розрізі євроінтеграційних процесів сприяє формуванню та появі нових підходів щодо розуміння як традиційних правових явищ у даній підгалузі права, так і нових, що виникають у результаті розвитку науково-технічного прогресу. Проєвропейський курс, який Україна «тримає» з моменту підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом зобов'язує вживати заходи по наближенню до європейських стандартів як національного законодавства так і процедур, пов'язаних із охороною та захистом суб'єктивних прав. Орієнтація на акти еталонних європейських інституцій в державній політиці з питань удосконалення національних законотворчих процесів обумовлено високим рівнем авторитету та довіри до якості виконуваних першими функцій. Тому рішення Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) у відносинах, що регулюються правом інтелектуальної власності є одними із пріоритетних в питаннях поліпшення якості механізмів реалізації прав та способів захисту.

Актуальність даної теми обумовлена великим спектром проблем в питаннях належної реалізації та потребою пошуку оптимальних шляхів адаптації національних процедурних питань захисту порушених прав до європейських стандартів. Шляхи досягнення належного рівня трансформування процесів реалізації суб'єктивних прав до вимог європейських стандартів є ефективними за умови комплексного підходу щодо аналітики судової практики судової інстанції вищого рівня та використання доктринальних підходів в питаннях здійснення процедури такої адаптації.

Стан наукового дослідження теми.

Огляд наукових праць з даної проблематики вказує на те, що тема значення та застосування практики ЄСПЛ як безпосередньо, так і дотично, була предметом дослідження низки вчених, серед яких Н. Блажівська, І. Ващинець, Х. Майкут, С. Дяченко та інші. Висновки у наукових роботах вищезазначених науковців зводяться до констатації ряду проблем охорони і захисту прав інтелектуальної власності та визначення судової практики, як одного із пріоритетних способів подолання перших. Наявні Наукові висновки та дослідження на предмет необхідності удосконалення діючого законодавства та процедур захисту прав інтелектуальної власності стосуються констатації та характеристики наявних проблем даної сфери.

Такий стан потребує додаткового дослідження і розробки висновків практичного значення для формування лінії захисту у категорі-

ях справ про порушення прав інтелектуальної власності.

Постановка завдань статті обумовлена практичною потребою в удосконаленні розуміння специфіки способів порушення прав інтелектуальної власності та застосування ефективних механізмів захисту з урахуванням тенденцій судової практики. Основним завданням статті є: дослідження прецедентів Європейського суду з прав людини в сфері права інтелектуальної власності та дослідження взаємозв'язків залежності способів захисту інтелектуальної власності з процесуально-процедурними явищами судового розгляду та вирішення справи по суті.

Метою даного наукового дослідження є розробка наукових висновків щодо удосконалення інструментів захисту прав інтелектуальної власності.

Основні результати дослідження. Євроінтеграційний курс розвитку держави, який Україна розпочала у 2014 році має наслідком активізацію процесів по впровадженню у сфери життя суспільства принципів та цінностей європейського походження. Фактично з моменту підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом зміни торкнулись як процесуальних, так і матеріальних галузей права. Найбільш реформованою підгалуззю права залишається право інтелектуальної власності. Впровадження євроінтеграційних принципів вплинуло на якість законодавства про охорону інтелектуальної власності, процедури реєстрації прав, оновлення інституту патентних повірених та процедурних питань захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав законних право володільців інтелектуальної власності тощо.

Питання захисту прав тісно пов'язано із процесуально-процедурними процесами реалізації можливостей відшкодування завданої шкоди у випадках таких порушень. Тому характерною рисою процесів вдосконалення охорони та захисту інтелектуальної власності є щільний синтез із процедурно-процесуальними явищами, які трактуються через призму судової практики.

Світовий рівень захисту прав інтелектуальної власності є одним із найбільш зразкових, з точки розробки та забезпечення механізмів реалізації такого права та розгалуженості спеціалізованих інституцій. Законні право володільці реалізують право на захист шляхом звернення до Всесвітньої організації інтелектуальної власності або до Офісу Європейського Союзу з інтелектуальної власності. До компетенції вищезазначених спеціалізованих ор-

ганів відноситься розгляд та вирішення справ, які стосуються виключно меж інтелектуальної власності. Однак, вказана підгалузь права є надзвичайно складною з точки зору можливостей до реалізації майнових прав законними право володільцями. Складність полягає у взаємодії та залежності прав інтелектуальної власності з особистими немайновими правами на вираження особистих поглядів, приватного життя, правом власності тощо.

Підхід до вирішення такого роду спорів потребує специфічної спеціалізації та досвіду у розгляді справ. Тому не представляється доцільним вважати, що спеціалізовані установи з розгляду справ інтелектуальної власності (в тому числі найвищого рівня) забезпечують в таких випадках повноцінний розгляд та вирішення справи по суті. Дане твердження базується на специфіці спеціалізації уповноважених установ. Також, непоодинокими є випадки, коли право на захист зазнає різного роду порушень, які виникають у зв'язку із відсутністю належних механізмів реалізації такого права. Це прецеденти затягування строків розгляду справи на національному рівні, прогалини законодавства щодо цілісності та вичерпності процедур захисту тощо. В таких випадках звернення до Європейського суду з прав людини є пріоритетним.

Закріплення на законодавчому рівні розширеного переліку джерел цивільного процесуального права дозволило використовувати практику Європейського суду з прав людини, як базис та безапеляційний «орієнтир» у напрямку формування моделі відносин права інтелектуальної власності. Такий підхід є надзвичайно важливим і ефективним в питаннях вирішення справ, щодо пошуку балансу між захистом права інтелектуальної власності та свободою вираження поглядів. (як один із пріоритетних) Тому, врахування досвіду європейських судових інституцій при вирішення спору та формуванню подальшої практики розбудови відносин між суб'єктами права інтелектуальної власності в контексті їх дотичності до базових прав людини є неминучим.

Починаючи з 90-х років XX століття практика ЄСПЛ послідовно визначила, що авторські права та права промислової власності належать до сфери дії ст. 1 Першого протоколу. Зокрема, у рішенні *Smith Kline and French Laboratories Ltd v. the Netherlands* було сформульовано правову позицію, відповідно до якої на патенти поширюється поняття «майно» за визначенням ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. (Далі - Конвенція)

[1, с. 84] У вищевказаних прецедентах суд констатував належність прав інтелектуальної власності до категорії «майно», надав розширене тлумачення вказаного терміну. Дана прецедентна практика дозволила розширити бачення та підтвердила юрисдикцію ЄСПЛ з питань розгляду справ інтелектуальної власності. Подальша прецедентна діяльність ЄСПЛ сприяла напрацюванню відповідної стратегії та алгоритму вирішення справ сфери права інтелектуальної власності.

Пріоритетні висновки, сформовані ЄСПЛ виконують допоміжну функцію у питаннях формування лінії захисту сторонами справи, надають орієнтир щодо розуміння сфери дій порушення прав інтелектуальної власності як третіми особами так і органами державної влади тощо. Подальша аналітика рішень судової інстанції надасть можливість формувати найбільш важливі висновки з точки зору їх практичної цінності у сфері розгляду вирішення справ інтелектуальної власності.

Зразкове рішення «*Anheuser-Busch Inc. проти Португалії*», стосується спору між американським виробником пива *Anheuser-Busch Inc.* та португальською Компанією *Budejovicky Budvar*, щодо використання торговельної марки *Budweiser*. Американська компанія звернулася до ЄСПЛ з заявою, в якій вимагала припинення дій з використання у комерційних цілях торговельної марки португальської компанії. Між компаніями також було укладено угоду на використання зазначеної торговельної марки, однак не визначалося питання щодо використання останньої на території Європи. Важливим елементом у відносинах з використанням об'єкта інтелектуальної власності була відсутність правоохоронного документа у *Anheuser-Busch Inc.*

На моменти виникнення спірної ситуації та подання заяви до ЄСПЛ торговельна марка *Budweiser* перебувала у стані реєстрації. Вищезазначене стало основним аргументом компанії *Budejovicky Budvar* в питаннях доведення їх правомірності використання без отриманого дозволу. За результатами розгляду заяви ЄСПЛ дійшов висновку, що процеси реєстрації і правомірне користування торговельними марками до отримання охоронного документу підпадають під дію статті 1 Першого протоколу Конвенції. Таке твердження базується на розумінні та можливості внесення зазначеного виду прав до статутного капіталу підприємства.

Також ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушень у діях компанії *Budejovicky Budvar* на предмет використання спірної тор-

говельної марки на території Європи, що відповідало чинному законодавству Чеської Республіки.

Питання порушення прав інтелектуальної власності може трактуватися не тільки через призму неправомірних дій недобросовісних користувачів, а тому числі і через діяльність органів державної влади. Цінним, з огляду констатації кваліфікації дій державних органів як таких, що порушують права законних право володільців інтелектуальної власності є рішення по справі «Коротюк проти України». ЄСПЛ з'ясовано, що заявниця, як автор книги «Науково-практичний коментар до Закону України «Про нотаріат» звернулася до поліції із заявою про проведення слідчих дій на предмет встановлення обставин незаконного розміщення зазначеної авторської книги та її оплатної реалізації у мережі-інтернет та притягнення до відповідальності винних осіб. В процесі дослідження матеріалів зави також було встановлено факт бездіяльності органів досудового розслідування, що має місце у вигляді затягування розслідування по справі та прийнятті постанови про закриття кримінального провадження.

Суд врахував доводи заявниці та висловив позицію, що у «держави виникає позитивний обов'язок забезпечити у своїй національній правовій системі, щоб право власності було достатньою мірою захищено законодавством і були доступні належні засоби юридичного захисту, за допомогою яких потерпілий від втручання може захистити свої права, у тому числі, за необхідності, вимагаючи відшкодування будь-якої завданої шкоди. Крім того, якщо втручання має кримінальний характер, цей обов'язок також вимагатиме від органів державної влади проведення ефективного розслідування та, у випадку необхідності, притягнення до відповідальності винних осіб».[3]

Отже, ЄСПЛ констатовано забезпечення механізму реалізації права на майно у контексті ст1 Першого Протоколу до Конвенції через призму комплексу обов'язків держави у встановленні необхідних та ефективних гарантій по захисту прав інтелектуальної власності. Виконання позитивних зобов'язань держави по захисту прав інтелектуальної власності виконує як каральну так і превентивну функції стосовно належного використання об'єктів інтелектуальної власності.

Окрім фіксації фактів та явищ юридичного значення, які відбуваються із сферою інтелектуальної власності, практика ЄСПЛ тлумачить бачення нових способів порушення майнових прав у світлі цифро візованих реалій

сьогодення. Розвиток інтелектуальної власності нерозривно пов'язаний із темпами розвитку науково-технічного прогресу. Поява електронного мистецтва, нових способів передачі та зберігання даних – наслідки комп'ютеризації сфер суспільного життя. Поява можливостей до створення нових об'єктів сприяє появі нових платформ демонстрації таких об'єктів та порушення прав на них, відповідно. Зразковим, з огляду своєї практичної кваліфікації дій суб'єкта у спірних правовідносинах є справа Фредрік Ней (Fredrik Neij) та Петер Сунде Колмісoppi (Peter Sunde Kolmisoppi) проти Швеції» [4]

Заявники звернулися до ЄСПЛ з заявою про порушення їхнього права на свободу вираження поглядів (у контексті ст. 10 Конвенції) у розрізі свободи отримання та передавання інформації. За національним законодавством Швеції зазначена група осіб була визнана винною у порушенні прав інтелектуальної власності. Серед способів порушення фіксувалась бездіяльність щодо заборони розміщення інформації, яка містить об'єкти авторського права. Заявники обґрунтували свою позицію тим, що вони володіють статусом провайдера, суть повноважень якого зводиться до надання засобів третім особам щодо розміщення інформації на сайті. ЄСПЛ підтримав рішення національних судів, які вказали на ознаки очевидності об'єктів авторського права, що мало б бути вирішальним при наданні провайдерами згоди на розміщення та подальше поширення таких об'єктів.

Встановлено тісний зв'язок залежності свободи вираження поглядів та діями щодо поширення і порушення прав на об'єкти авторського права. Порушенням визнається в тому числі бездіяльність суб'єктів, які надають платформу для отримання та передання інформації, щодо перевірки на предмет правомірності використання об'єктів авторського права.

Також питання свободи вираження поглядів обґрунтовується у зразковій справі Ashby Donald and Others v. France [5] Заявники справи були визнані винними у вчиненні дій з розміщення на веб-сайті фотографічних творів без дозволу законних право володільців.

Ешбі Дональд та інші, у виправданні своїх дій, посилались на те що дії органів державної влади є обмеженими в питаннях заборони публікації інформації, яка має суспільне значення. Фотографії із серії фешн-індустрії, які стали предметом спору, на думку заявників, несуть в собі інформацію про актуальні тенденції в моді, що розцінюється як суспільно

значуща для певної категорії суспільства. Також заперечення стосувалось обґрунтування на предмет втручання органів державної влади у процес реалізації їх права на свободу вираження поглядів шляхом розповсюдження інформації. Заявник посилався на зміст статті 10 Європейської конвенції з прав людини [6], в якій констатується заборона втручання держави у процеси розповсюдження своїх поглядів суб'єктами відносин.

Дослідивши матеріали справи, ЄСПЛ встановив, що коли йдеться про втручання у право на свободу вираження поглядів, держави користуються ширшою свободою розсуду, якщо оскаржуваний захід спрямований на захист інших прав згідно з Конвенцією, як-от право на мирне володіння майном, у цьому конкретному випадку щодо авторського права [7] Також, розтлумачено зміст категорії «необхідності» у сенсі можливості застосування обмежень зі сторони держави. ЄСПЛ вказав умову можливості застосування обмежень у випадках «необхідності», що зводиться до обставин «гострої суспільної потреби» таких обмежень. Суд дійшов висновку, що застосовані міри обмеження права на свободу вираження поглядів заявників були обумовлені наявним порушенням прав інтелектуальної власності та спів розмірні переслідуваній законом цілі.

Зразковим в контексті бачення доказової бази при доведення питання належності права, я на винагороду є рішення «Affaire Dima c. Roumanie». [8] Заявник звернувся з вимогою про захист порушеного права отримання винагороди на частину прибутку компанії, власником якої він є, від реалізації об'єктів інтелектуальної власності. Ключовим в питаннях захисту порушених прав заявник вважав наявність фальсифікованої бухгалтерської документації та документів, що підтверджували авторське право, виданих Міністерством Культури Румунії. Однак, позиція національних судів зводилась до відхилення зазначених доказів та відмови у проведенні бухгалтерської експертизи. Розглянувши матеріали справи констатовано позицію наявності порушень зі сторони національних судів, які унеможливають в подальшому реалізувати заявниками право на захист та виявити ЄСПЛ порушення таких прав. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що надання належної правової оцінки та ухвалення остаточного рішення по справі на національних рівнях є вирішальним в питаннях як забезпечення гарантій реалізації виключних прав, так і підтвердження факту володіння такими правами на законних підставах.

Вказане рішення демонструє позицію ЄСПЛ про визнання національних систем джерелом становлення фундаментальних елементів лінії захисту права інтелектуальної власності.

Проведене фрагментарне дослідження змісту окремих рішень ЄСПЛ надало змогу зробити наступні **висновки**:

1. Процеси удосконалення охорони і захисту прав інтелектуальної власності щільно пов'язані із процесуально-процедурними явищами при розгляді та вирішенні справи по суті, як на національному, так і на європейському рівнях. Аналітичні висновки ЄСПЛ є ключовими в контексті такого поліпшення, оскільки формуються на підставі комплексного дослідження як фактів справи так і якості процедур забезпечення можливостей реалізації порушених прав заявниками. Такий підхід дозволяє виділити позитивну динаміку розвитку процесів захисту у розрізі констатації як нових механізмів такого захисту так і поліпшення існуючих. Обов'язковість виконання прецедентної практики сприяє подальшій уніфікації європейських цінностей у національні системи держав світу.

2. Розширення кола спірних питань, які підпадають під дію статті 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дозволило закріпити додаткові гарантії захисту порушених прав інтелектуальної власності на стадіях реєстрації та отримання охоронного документа на об'єкт інтелектуальної власності.

3. Належний рівень реалізації виключних прав залежить від якості виконання позитивних зобов'язань держави по забезпеченню заходів щодо охорони і захисту інтелектуальної власності. В контексті «позитивних зобов'язань» необхідно розуміти своєчасне та якісне виконання органами державної влади покладених обов'язків залежно від виду та компетенції таких.

Наприклад, дотримання процесуальних строків та вчинення активних дій органами досудового розслідування у справах про порушення авторських прав, сприяє встановленню винних осіб та своєчасності подання позову про відшкодування матеріальної шкоди тощо.

4. Тісний зв'язок між правом на свободу вираження поглядів та діями щодо розповсюдження об'єктів авторського права у мережі Інтернет має наслідком фіксацію нових способів порушення прав інтелектуальної власності. Зокрема, ЄСПЛ встановлено, що бездіяльність суб'єктів, в обов'язки яких входить надання платформи для розміщення інформації в ме-

режі Інтернет при виявленні об'єктів інтелектуальної власності, як складових інформації кваліфікується як порушення прав інтелектуальної власності.

5. В питаннях захисту права інтелектуальної власності держава може застосовувати

обмеження, що мотивуються гострою суспільною необхідністю. Зокрема, допускається обмеження права на свободу вираження поглядів в контексті заборони поширення інформації з використанням об'єкта авторського права без наданого дозволу право володільця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Н. Блажівська Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. №5. 2018. С. 83-90. (дата звернення 15.03.2025 р.)
2. Case Anheuser-Busch Inc. v Portugal № 73049/01 URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення 15.03.2025 р.)
3. Справа Коротюк проти України заява № 74664/12 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i51#Text (дата звернення 18.03.2025 р.)
4. Case Fredrik Neij others v Swedish URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-117513%22%7D> (дата звернення 18.03.2025 р.)
5. Case Ashby Donald and Others v. France № 36769/08 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-7393%22%7D> (дата звернення 19.03.2025 р.)
6. Європейська конвенція з прав людини 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 20.03.2025 р.)
7. Посібник зі статті 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини. 2024. 107 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_1_protocol_1_ukr (дата звернення 20.03.2025 р.)
8. Case Affaire Dima c. Roumanie. No 58472/00. HUDOC 26.03.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-78042%22%7D> (дата звернення 21.03.2025 р.)

Стаття надійшла до редакції 01.04.2025

Стаття рекомендована до друку 08.05.2025

O. M. VOLOSHCHENKO,
candidate of Law, associate Professor,
associate Professor of Civil Law
Faculty of Law

E-mail: o.voloshchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4780-4594>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

IMPROVEMENT OF METHODS OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN VIEW OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

ANNOTATION. *Introduction.* The pro-European course of development of a democratic state creates a number of obligations to implement the needs to improve domestic legislation to European standards. The nature of the origin of intellectual property rights (close connection with innovative achievements in the field of scientific and technological progress) requires comprehensive approaches to solving the problems of protecting and defending rights to such objects. The development of scientific and technological progress both contributes to the emergence of innovative approaches to the creation of intellectual property objects and encourages specialized bodies to identify new ways of violating exclusive rights. The legal processes outlined above require a comprehensive doctrinal study with the prospect of developing practical recommendations on issues such as preventing actions to violate subjective intellectual property rights and protecting already violated, unrecognized, or contested rights. Taking into account the conclusions of the European Court of Human Rights is key to developing the most effective mechanisms for the protection and enforcement of intellectual property rights.

Summary of the main results. Doctrinal research into the processes of interaction between the development of intellectual property and other legal institutions (such as freedom of expression), in interaction with the use of new technologies and in the context of the practice of the European Court of Human Rights has made it possible to make the following theses: mechanisms for protecting intellectual property rights are closely linked to procedural processes that are implemented directly during the consideration and resolution of the case. In particular, court opinions perform a supporting function in matters of forming a line of defense; the quality of the level of implementation of intellectual property rights depends on the level of fulfillment of the state's positive obligations to ensure measures to protect and defend such rights. This concerns the state's obligations to comply with procedural obligations regarding the timing of procedures at the stages of pre-trial investigation and trial, etc.; the interaction of legal phenomena at the level of individual institutions contributes to the emergence and ascertainment of new forms of infringement of intellectual property

rights. The practice of the European Court of Human Rights has stated and recognized as a violation the inaction of persons (in terms of checking the content of information regarding infringement of intellectual property rights) who were responsible for granting permissions to post information on the website; the permissibility of the state's application of restrictions may be determined by an urgent social need.

Conclusion. The conducted doctrinal analysis of the specialized practice of the European Court of Human Rights in the field of intellectual property rights provided an opportunity to formulate conclusions of practical importance, the use of which will contribute to the improvement of instruments for the protection of violated rights and the conduct of further scientific developments in the field of protection and defense of intellectual property rights.

KEY WORDS: *practice of the European Court of Human Rights, protection of intellectual property rights, limitations of intellectual property rights, means of proof.*

REFERENCES

1. N. Blazhivska General characteristics of the protection of intellectual property rights in the practice of the European Court of Human Rights. *Theory and practice of intellectual property*. №5. 2018. P. 83-90. (in Ukrainian)
2. Case Anheuser-Busch Inc. v Portugal № 73049/01 URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
3. Case of Korotyuk v. Ukraine application № 74664/12 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i51#Text (in Ukrainian)
4. Case Fredrik Neij others v Swedish URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-117513%22%5D%7D>
5. Case Ashby Donald and Others v. France № 36769/08 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-7393%22%5D%7D>
6. European Convention on Human Rights 04.11.1950 p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (in Ukrainian)
7. Guide to Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights 2024. 107 c. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_1_protocol_1_ukr (in Ukrainian)
8. Case Affaire Dima c. Roumanie. No 58472/00. HUDOC 26.03.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-78042%22%5D%7D>

The article was received by the editors 01.04.2025

The article is recommended for printing 08.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-17>

УДК 347.918:341.9:341.63

К. М. ВОРОНОВ

кандидат юридичних наук.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,

E-mail: k.voronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5315-9574>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ТА ІНШИХ ДЖЕРЕЛ «М'ЯКОГО ПРАВА» В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті розглядаються питання застосування Принципів європейського договірної права (PECL) та інших джерел «м'якого права» Європейського Союзу в міжнародному комерційному арбітражі. Висвітлено юридичні засади, практичні аспекти та особливості інтеграції цих актів у практику європейських арбітражних інституцій.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Визначено, що хоча джерела «м'якого права», такі як PECL та Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, не є формально обов'язковими, вони набувають дедалі більшого значення в практиці вирішення комерційних спорів. Це пов'язано з їхньою здатністю ефективно заповнювати прогалини національного законодавства і міжнародних договорів, забезпечуючи уніфікацію правових стандартів і підвищуючи передбачуваність арбітражних рішень. Досліджено практику основних європейських арбітражних інституцій: ICC (Париж), LCIA (Лондон), SCC (Стокгольм), VIAC (Відень), DIS (Німеччина). Встановлено, що ці інституції активно посилюються на PECL та Принципи УНІДРУА як для прямого застосування (за умови явної волі сторін), так і для тлумачення договірних положень і заповнення нормативних прогалин у відсутність чіткого вибору права. Зокрема, арбітражна практика демонструє широке використання PECL та Принципів УНІДРУА у питаннях тлумачення зобов'язань сторін, а також застосування принципів добросовісності та розумності.

Висновок. Обґрунтовано, що інтеграція джерел «м'якого права» в арбітражну практику арбітражних юрисдикцій відображає сучасні тенденції розвитку міжнародного комерційного права і відповідає потребам міжнародного комерційного обороту. Водночас, для подальшого розширення їх застосування потрібне поглиблення правової визначеності, уточнення меж використання таких інструментів і подальша стандартизація практик європейських арбітражних центрів. У перспективі, посилення ролі PECL та Принципів УНІДРУА у міжнародному комерційному арбітражі може сприяти подальшій гармонізації договірної права на європейському та глобальному рівнях.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міжнародний комерційний арбітраж, принципи європейського договірної права, PECL, UNIDROIT, м'яке право, арбітражна практика, гармонізація права.

Як цитувати: Воронов К.М. Застосування принципів європейського договірної права та інших джерел «м'якого права» в міжнародному комерційному арбітражі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 177-185. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-17>

In cites: K. M. Voronov (2025) Application of the principles of european contract law and other sources of «soft law» in international commercial arbitration. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 177-185. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-17> (in Ukrainian)

Підготовлено в рамках виконання проєкту "Договірне право ЄС (EU-Contract)" за напрямком Дії Жан Моне (Модуль) Програми ЄС Еразмус+ (101127494 — EU-Contract — ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH)

Дисклеймер: "Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them"

Постановка проблеми. Міжнародний комерційний арбітраж все частіше звертається до інструментів «м'якого права» — необов'язкових, але впливових наборів принципів — особливо в контексті європейського договірної права. В арбітражній практиці в Європейському Союзі сторони та арбітражні

суди звертаються не лише до національного законодавства, а й до таких джерел, як Принципи європейського договірної права (PECL) та інші інструменти «м'якого права» (наприклад, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та Проект Стандартів Європейського Союзу (далі — DCFR).

Ці інструменти, розроблені науковцями та міжнародними організаціями, містять загальні принципи договірних права та спрямовані на гармонізацію різних правових традицій. Виникає питання, як і в якій мірі таке «м'яке право» застосовується в арбітражних провадженнях в Європі. У статті досліджується правова основа для використання PECL та подібних принципів в арбітражі, аналізується їхня роль у тлумаченні договорів та заповненні прогалин, а також розглядаються практичні приклади з практики провідних європейських арбітражних інституцій.

Стан наукового дослідження теми.

Питання застосування джерел «м'якого права», зокрема PECL та Принципів УНІДРУА, у міжнародному комерційному арбітражі активно досліджувалося науковцями у сфері міжнародного приватного права, арбітражу та договірних права. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі автори, як К.П. Бергер, Л.А. ДіМаттео, О. Ландо, Ф. Гелінас, М.М. Ердем, Г. Кауфман-Кохлер, та інші. Разом з тим, комплексне дослідження практичних і теоретичних аспектів інтеграції PECL та інших джерел «м'якого права» саме в діяльність європейських арбітражних інституцій ще не набуло достатньої глибини й повноти, що й зумовило актуальність цієї роботи.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексне висвітлення особливостей застосування Принципів європейського договірних права та інших джерел «м'якого права» ЄС у міжнародному комерційному арбітражі. Автор ставить завдання виявити юридичні засади, практичні підходи та характерні особливості такого застосування в діяльності провідних європейських арбітражних центрів, зокрема ICC, LCIA, SCC, VIAC та DIS, а також сформулювати пропозиції щодо подальших шляхів розвитку використання цих нормативних інструментів з метою досягнення більшої правової визначеності та гармонізації міжнародного договірних права.

Основні результати дослідження. У міжнародному комерційному арбітражі автономія волі сторін має першорядне значення - сторони можуть вільно обирати правила, що регулюють їх договір і процедуру арбітражного провадження. Ця автономія є відправною точкою для використання «м'якого права». Більшість сучасних арбітражних законів та інституційних правил дозволяють арбітрам застосовувати не лише національне законодавство, але й норми права, обрані сторонами або ті, які вони вважають за доцільні [1]. Термін «норми права» свідомо залишає двері відкритими

для недержавних норм, включаючи такі інструменти, як Принципи УНІДРУА. На практиці це означає, що якщо сторони обрали «м'яке право» як застосоване право договору, арбітри можуть це використовувати. Навіть за відсутності прямого вибору міжнародні комерційні арбітражі (на відміну від національних судів) часто мають право на власний розсуд безпосередньо застосовувати «м'яке право» або використовувати його як доповнення чи допоміжний засіб для тлумачення [2]. Така гнучкість впливає з природи арбітражу та його мети – ефективного вирішення спорів, що ускладнені іноземним елементом.

З теоретичної точки зору, застосування «м'якого права» в арбітражі порушує питання правосуб'єктності та можливості виконання арбітражного рішення. Арбітражні рішення мають бути виконані відповідно до Нью-Йоркської конвенції 1958 року, яка, як правило, вимагає застосування права, обраного сторонами [3]. Однак жодне положення прямо не забороняє застосування іноземного права, якщо це передбачено угодою сторін або арбітражним регламентом.

Регламент Лондонського міжнародного арбітражного суду (далі – LCIA) передбачає, що за відсутності вибору сторін арбітражний суд застосовує право або норми права, які він вважає за доцільне (стаття 22.3) [4], а Регламент МТП дозволяє обирати «норми права» (стаття 21), що є досить широким формулюванням, яке охоплює *lex mercatoria* або такі інструменти, як Принципи європейського договірних права (далі – PECL) [5].

При цьому арбітри все одно повинні враховувати будь-які обов'язкові норми або державну політику країни, в якій відбувалося арбітражне провадження, або країни, в якій буде виконуватися арбітражне рішення. «М'яке право» не може замінити інші елементи законодавства (наприклад, законодавство ЄС про конкуренцію або захист прав споживачів), якщо воно застосовується до спору. Однак загалом такі інструменти, як PECL або Принципи УНІДРУА, стосуються загальних питань контрактів (укладення, виконання, засобів правового захисту) і розроблені таким чином, щоб відображати загальні принципи, а не суперечити державній політиці. Вони часто слугують для подолання розбіжностей між концепціями цивільного права і пропонують нейтральні рішення, підвищуючи сприйняття легітимності та нейтральності арбітражного рішення. Коли національне законодавство не дає задовільного результату у спорі, що ускладнено іноземним елементом, суд або арбітраж

«може прийняти рішення, передбачене Принципами, знаючи, що вони представляють спільне ядро європейських систем» [6]. Це підкреслює роль «м'якого права» як засобу, що заповнює прогалини або вирішує питання, коли розбіжності в національному законодавстві або відсутність прецедентів змушують арбітрів шукати справедливий результат.

PECL – розроблені Комісією з європейського договірної права на чолі з Оле Ландо, є набором правил, що охоплюють більшість типових норм договірної права. Вони були академічною спробою виокремити спільне європейське ядро контрактних принципів у різних юрисдикціях. Наприклад, положення PECL підтверджують обов'язки добросовісності, правила оферти та акцепту, засоби правового захисту у випадку невиконання зобов'язань тощо, використовуючи нейтральну та доступну термінологію. Важливо, що PECL були задумані як сходинка до майбутнього Європейського цивільного кодексу і вплинули на пізніші проекти, такі як DCFR [7]. DCFR у 2009 розширили сферу дії PECL, включивши не лише контракти, але й інші зобов'язання. Хоча DCFR залишається необов'язковим і здебільшого академічним документом, на нього посилаються суди, і він, в принципі, може слугувати орієнтиром для арбітражного провадження [8].

Поряд з PECL та DCFR, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА виступають ключовим джерелом «м'якого права». Принципи УНІДРУА (вперше опубліковані в 1994 році, остання редакція 2016 року) [9] були створені міжнародною організацією (УНІДРУА) з метою «збалансованого формулювання основних загальних принципів, що переважають у сфері транскордонних контрактів» [10]. Вони природньо перетинаються з PECL, а в деяких сферах PECL і Принципи УНІДРУА вплинули на розробку один одного. Принципи УНІДРУА охоплюють майже ті самі питання, що й PECL (загальні положення, зобов'язання тощо), з деякими відмінностями у підходах та більшою кількістю коментарів.

На противагу цьому, самі PECL застосовуються дещо рідше, частково через те, що вони є регіонально орієнтованими і менш відомими за межами європейського регіону. Вони були спеціально створені для торгівлі всередині ЄС, тому арбітражний суд, який шукає збалансоване рішення для європейських сторін, може звернутися до PECL як до відображення спільних принципів. У PECL зазначено, що їх можна використовувати шляхом загального посилання (наприклад, у контракті

з посиланням на «загальні принципи торгівлі»), і передбачено, що вони представляють загальні правила, які можуть застосовуватися за відсутності конкретних національних вказівок. Більше того, арбітри і навіть законодавці використовують PECL як орієнтир – наприклад, частково PECL були інтегровані в Німецьке цивільне уложення під час реформи договірної права 2002 року. Таке взаємозбагачення означає, що арбітр, який застосовує, скажімо, німецьке або французьке право, може опосередковано застосовувати принципи, що відповідають PECL, оскільки ці системи розвивалися у світлі європейських дискусій щодо «м'якого права».

Одним із способів застосування «м'якого права» в арбітражі є застереження сторін про вибір права. Сторони міжнародних договорів іноді домовляються про те, що їхній договір регулюватиметься не національним правом, а «загальними принципами права», «lex mercatoria» або певним набором принципів, наприклад, Принципами УНІДРУА. У більшості арбітражних систем такий вибір є допустимим. Регламенти ICC, LCIA, SCC, VIAC та DIS допускають застосування норм іноземного права, якщо сторони домовилися про це. Наприклад, нові Віденські правила (VIAC) прямо додали термін «норми права», щоб надати сторонам гнучкість у виборі «нормативної бази, відмінної від національного законодавства, включаючи Принципи УНІДРУА» [11]. Це узгоджується зі статтею 28(1) Типового закону ЮНСІТРАЛ [12], на яку орієнтується багато національних законів, дозволяючи сторонам вказувати «норми права» замість національної правової системи.

На практиці доволі часто трапляються контракти, де свідомо обирають «м'яке право» як застосовне. Нещодавня справа, яку розглядала Міжнародна торгова палата, ілюструє цей підхід: застереження про вибір права в контракті містило посилання на «принципи права, спільні для [кількох країн], а за відсутності таких спільних принципів – на принципи права, які зазвичай визнаються націями загалом» [13]. Зіткнувшись із цим застереженням, арбітражний суд вирішив, що спільних принципів немає, а тому звернувся до Принципів УНІДРУА як до відображення загальновизнаних договірних норм. Таким чином, арбітражний суд застосував неупереджений набір правил, уникаючи надання переваги якомусь одному національному законодавству – досягнувши того результату, якого, здавалося б, прагнуло застереження. Варто зазначити, що рішення у цій справі повністю ґрунтувалося на

Принципах УНІДРУА і згодом не було скасовано, підтвердивши, що вибір «м'якого права» може бути ефективним і придатним до виконання.

Однак слід визнати, що чіткий вибір PECL або DCFR все ще є відносно рідкісним на практиці. Сторони частіше використовують такі терміни як «загальні принципи міжнародного комерційного права» або «*lex mercatoria*», і тоді арбітрам доводиться вирішувати, що саме вони мають на увазі. У таких ситуаціях арбітри часто використовують такі інструменти, як Принципи УНІДРУА або PECL, щоб наповнити змістом абстрактне посилання.

Існує певна теоретична дискусія щодо *lex mercatoria* та того, чи повинні арбітри обходити національні колізійні норми на користь цього права. Традиціоналісти стверджують, що арбітр повинен прив'язувати своє рішення до національного законодавства, якщо тільки прямо не дозволено зробити інакше, щоб забезпечити міцну прив'язку до правової системи. Однак багато сучасних арбітражних законів вирішили це питання, прямо дозволивши пряме застосування норм права. Наприклад, англійський Закон «Про арбітраж» 1996 року [14] все ще приписує арбітражним судам застосовувати право, обране сторонами, або, за відсутності вибору, право, визначене колізійними нормами.

На відміну від цього, французьке законодавство не накладає таких обмежень - французькі суди можуть безпосередньо застосовувати норми права, які вони вважають доречними, якщо сторони мовчать, без аналізу колізійних норм. Багато інституційних правил мають перевагу над будь-якими національними обмеженнями в силу згоди сторін з цими правилами. На практиці навіть англійські арбітри, які працюють за регламентами LCIA не соромляться застосовувати транснаціональні принципи, якщо це передбачено договором або якщо це явно впливає з намірів сторін (що підтверджується умовами договору або характером транзакції).

Набагато частіше, ніж вони обираються безпосередньо, PECL та інші джерела «м'якого права» використовуються в арбітражному процесі як допоміжні засоби для тлумачення або заповнення прогалин поряд із застосовним національним законодавством або міжнародною конвенцією. У цих сценаріях арбітражний суд застосовує певне регулююче право, але виявляє, що це право є неповним або нечітким у певному питанні. Принципи «м'якого права», що представляють порівняльну найкращу практику, можуть допомогти арбітражному

суду отримати рішення, яке відповідатиме міжнародним стандартам і принципу справедливості.

Ще одна сфера для заповнення прогалин за допомогою «м'якого права» – це коли договір регулюється міжнародною конвенцією, такою як CISG (Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів). CISG є основним джерелом у сфері купівлі-продажу, але в ній є прогалини (вона не охоплює всі питання, пов'язані з договором, наприклад, дійсність договору або відсоткові ставки за прострочення платежів). Стаття 7(2) CISG передбачає, що прогалини мають бути врегульовані відповідно до загальних принципів CISG або, за відсутності таких принципів, відповідно до застосовного права за допомогою колізійних норм. Замість того, щоб одразу звертатися до національного законодавства, арбітри демонструють готовність використовувати Принципи УНІДРУА або PECL для заповнення цих прогалин, оскільки там часто містяться положення, аналогічні тим, що диктують принципи CISG [15].

Наприклад, у CISG нічого не сказано про процентну ставку за прострочення платежів, що є сумнозвісною прогалиною. Деякі арбітражні суди посилалися на статтю 7.4.9 Принципів УНІДРУА або на положення про відсотки в PECL як такі, що відображають розумну ставку і загальний принцип повної компенсації [16]. В одній зі справ ICC арбітражний суд розглянув статтю 4:507 CISG (про відсотки) як таку, що виражає загальний принцип, і застосував її відповідно до статті 7(2) CISG для присудження відсотків за комерційною ставкою, зазначивши, що цей принцип лежить в основі CISG, навіть якщо він прямо не зазначений [17].

Аналогічно, щодо питань, пов'язаних з форс-мажором: CISG не містить прямого застереження про форс-мажорні обставини, але арбітри вводять це поняття, посилаючись на Принципи УНІДРУА або PECL, які містять детальні положення про форс-мажорні обставини. У відомому арбітражному провадженні *ad hoc* щодо довгострокового контракту в Екваторі арбітражному суду довелося тлумачити сферу застосування статті Цивільного кодексу Екватору про зміну обставин (аналогічно до скрутних обставин) [18]. Арбітражний суд послався як на Принципи УНІДРУА так і на PECL, як на засіб тлумачення національного законодавства. Зокрема, норма PECL передбачала, що у разі виникнення форс-мажорних обставин збитки мають бути справедливо розподілені між сторонами - концепція, яку арбіт-

ражний суд витлумачив як вимогу еквадорського законодавства щодо справедливості при вирішенні питання про внесення змін до договору. Таким чином, трибунал забезпечив відповідність рішення транснаціональним стандартам справедливості в умовах, що змінилися, продемонструвавши, як «м'яке право» може впливати на тлумачення навіть національного кодексу.

Якщо умови договору є нечіткими, а право, що їх регулює, не містить визначених процедур, арбітри можуть використовувати PECL або Принципи УНІДРУА, як свідчення обґрунтованого тлумачення. Наприклад, якщо в договорі відсутній механізм визначення умови про відкриту ціну, арбітр може зазначити, що Принципи УНІДРУА, і PECL допускають встановлення розумної ціни, якщо сторони мали намір укласти договір.

Інструменти «м'якого права» слугують джерелом загальних принципів, які арбітражні суди використовують для заповнення прогалин або посилення аргументації. Їх необов'язковий характер насправді є сильною стороною: арбітр не замінює регулююче право, а скоріше роз'яснює його, посилаючись на переконливі авторитети. Мета, звичайно, полягає в тому, щоб досягти результату, який є комерційно обґрунтованим і справедливим - чому може сприяти «м'яке право», надаючи нейтрально сформульовані рішення, які арбітри сприймають як збалансовані.

Варто зазначити, що арбітри не використовують «м'яке право» у вакуумі; вони часто посилаються на порівняльне прецедентне право або наукові коментарі в тандемі. Наприклад, в арбітражному рішенні може міститися посилання на статтю Принципів УНІДРУА, а також згадка про те, що кілька національних законів або судових рішень дотримуються такого ж підходу, підкреслюючи, що принцип «м'якого права» дійсно відображає ширший консенсус. Сукупна вага цих посилань може зробити аргументацію арбітражного рішення більш стійкою до оспорування, оскільки вона показує, що арбітражний суд не діяв примхливо, а обґрунтовував своє рішення загальновизнаними нормами.

Таким чином, інструменти «м'якого права», такі як PECL та Принципи УНІДРУА, є дуже ефективними в арбітражі як інструменти тлумачення та заповнення прогалин. Вони допомагають арбітрам вирішувати питання, які залишаються відкритими в законодавстві, а також надають загальну точку відліку, яку сторони з різним правовим досвідом можуть визнати легітимною. Таке використання підк-

реслює гібридну природу арбітражу: арбітри працюють на перетині різних правових традицій і часто розробляють рішення, спираючись на всі з них. У цьому процесі PECL, Принципи УНІДРУА та подібні джерела слугують *lingua franca* транснаціонального договірного права.

Підхід до «м'якого права» ЄС в арбітражі можна також розглядати через практику та правила основних європейських арбітражних інституцій. Ці інституції з часом адаптували свої правила та розглядали справи, пов'язані з «м'яким правом». Нижче наведено огляд того, як кожна провідна інституція застосовує або стикається на практиці з такими інструментами, як PECL та PICC:

- ICC (Міжнародна торгова палата, Париж): Суд МТП розглядав численні справи, пов'язані з ненаціональними правовими нормами. Стаття 21 Регламенту МТП дозволяє трибуналу застосовувати норми права, обрані сторонами, а за відсутності такого вибору - ті, які він вважає за доцільне. Це положення з відкритим терміном дії дозволило трибуналам МТП застосовувати *lex mercatoria* або загальні принципи у кількох резонансних справах. Історично, рішення МТП у 1980-х (наприклад, справа МТП № 3131) та 1990-х роках сприяли популяризації ідеї застосування транснаціональних правил - у справі Norsolor трибунал застосовував торгові звичаї та загальні принципи для вирішення спору, і це рішення пізніше було підтримано французькими судами, що свідчить про визнання *lex mercatoria* [19]. Останнім часом трибунали МТП прямо посилаються на Принципи УНІДРУА, коли контракти вимагають «міжнародно визнаних принципів» або коли вони доповнюють національне законодавство. МТП навіть опублікував рішення (у відредагованому вигляді), де єдиним застосовним правом були Принципи УНІДРУА. Трибунал МТП у 2020 році (справа 19869) тлумачив застереження про вибір права, звернувшись до Принципів УНІДРУА як до вираження загальновизнаних принципів [20]. Арбітри МТП, особливо у справах, що розглядаються в юрисдикціях континентального права, як правило, досить сприйнятливі до аргументів, що ґрунтуються на PECL або Принципах УНІДРУА, а сторони часто посилаються на ці документи. Глобальний характер діяльності МТП також означає, що він розглядає багато спорів між державами з різними правовими системами, де нейтральний набір принципів може стати компромісом між різними правовими підходами.

- LCIA (Лондонський міжнародний арбітражний суд): арбітражний регламент LCIA

також дозволяє застосування елементів «м'якого права». На практиці арбітражі, що засідають у Лондоні, історично схилиються до застосування національного права (найчастіше англійського), якщо сторони не домовилися про інше. Однак трибунали LCIA мають великий досвід застосування «м'якого права» за домовленістю сторін або у випадках, коли саме англійське право передбачає застосування транснаціональних принципів. Наприклад, контракти, укладені за англійським правом, часто містять такі поняття, як добросовісність, і арбітри LCIA можуть звертатися до Принципів УНІДРУА або PECL для тлумачення таких термінів або для оцінки розумності та звичаїв. Більше того, у багатьох справах LCIA беруть участь сторони з юрисдикцій цивільного права, які наводять аргументи, що ґрунтуються на ширших принципах.

У відомій справі LCIA 1995 року було застосовано Принципи УНІДРУА у вирішенні спору, що свідчить про те, що навіть у Лондоні «м'яке право» знаходить своє місце в арбітражній аргументації [21]. В оновленій редакції 2020 року ст. 16.4 LCIA чітко визначає, що арбітражні суди можуть застосовувати будь-які норми права, не заборонені правом місця розгляду справи, що відповідає тенденції відкритості LCIA до ненаціональних норм. Таким чином, хоча англійські арбітри можуть бути традиційно обережними, інституційні рамки та характер справ LCIA гарантують, що PECL та Принципи УНІДРУА дійсно є частиною інструментарію.

- SCC (Арбітражний інститут Торгової палати Стокгольма) [22]: Стокгольм, будучи популярним місцем укладання контрактів (включаючи багато контрактів, що стосуються CISG), став місцем, де арбітри маневрують між різними правовими системами. Регламент SCC також дозволяє застосовувати іноземне право. Шведське арбітражне законодавство (як і Типовий закон ЮНСІТРАЛ) дозволяє арбітражним судам безпосередньо обирати застосовне право за відсутності згоди сторін. У практиці SCC арбітражні суди посиляються на «м'яке право».

Наприклад, арбітри в Стокгольмі застосували Принципи УНІДРУА про складні обставини для забезпечення адаптаційного механізму в довгострокових договорах поставки, що регулюються CISG.

Хоча конкретні рішення не є публічними, арбітри SCC часто походять зі скандинавської традиції, яка цінує «м'яке право» (Принципи УНІДРУА були перекладені та обгово-

рювалися у Швеції, а дослідники CISG з країн Скандинавії часто посиляються на PECL).

- VIAC (Віденський міжнародний арбітражний центр, Відень): арбітражі у Відні користуються перевагами дуже сприятливої для арбітражу правової бази. Австрійське законодавство прямо уповноважує арбітражні суди застосовувати «закон або норми права, які вони вважають доцільними», якщо сторони самостійно не роблять вибір.. У справах VIAC часто беруть участь сторони з Центральної та Східної Європи, і іноді між ними нелегко досягти згоди щодо застосування спільного національного права. Трибунали у Відні неодноразово застосовували принципи *lex mercatoria*. Наприклад, у справі VIAC, що стосувалася багатонаціонального спільного підприємства, де в контракті не було застереження про вибір права, арбітражний суд вирішив застосувати «загальні принципи міжнародного комерційного права» та використав Принципи УНІДРУА як регулюючі норми, зважаючи на те, що сторони мали досвід ведення бізнесу в різних державах ЄС [23].

- DIS (Німецький арбітражний інститут): німецька арбітражна практика за Регламентом DIS традиційно дотримується колізійного підходу німецького арбітражного законодавства. Однак юридична спільнота Німеччини брала активну участь у проєктах PECL/DCFR, і німецькі арбітри часто з академічних міркувань схильні враховувати ці принципи. Регламент DIS 2018 року також допускає застосування «норм права» [24]. Хоча рішення DIS зрідка публікуються, варто зазначити, що німецькі суди (наприклад, Федеральний Верховний Суд) у своїх рішеннях посиляються на PECL та PICC як на переконливий авторитет у договірних спорах [25]. Така судова позиція, ймовірно, дає впевненість арбітрам DIS у тому, що вони можуть спиратися на ті самі джерела. Крім того, в арбітражах DCIC за участю міжнародних сторін може бути обрано саме ПІКК.

У всіх цих арбітражних установах виникає спільна позиція: європейські арбітражні центри відкриті для використання інструментів «м'якого права», а їхні регламенти активно цьому сприяють. Інституції також підготували вказівки та провели семінари на цю тему, заохочуючи арбітрів використовувати PECL та Принципи УНІДРУА. Ці зміни відображають реальність того, що значна частина міжнародних контрактів вимагає альтернативи суворому національному законодавству, а арбітраж є ареною, де це можна реалізувати.

Висновки. На завершення слід зазначити, що PECL та пов'язані з ними інструменти

«м'якого права» ЄС відіграють значну та зростаючу роль у міжнародному комерційному арбітражі, особливо в Європі. За останні кілька десятиліть те, що починалося як академічні проекти (PECL, DCFR) або амбітні переформулювання (Принципи УНІДРУА), перетворилося на практичні інструменти, якими часто користуються арбітри. Правовий вплив PECL в арбітражі полягає насамперед у тому, що вони є переконливим джерелом загального ядра європейського договірного права, гарантуючи, що результати трансграничних спорів резонують зі спільними правовими цінностями юрисдикцій ЄС.

Теоретичні дебати щодо використання «м'якого права» в арбітражі здебільшого завершилися на користь його використання за умови, що воно доповнює автономію волі сторін.

Арбітражна практика продемонструвала, що «м'яке право» може бути інтегроване без шкоди для правової визначеності. Навпаки, воно може підвищити передбачуваність, пропонуючи готові рішення в тих випадках, коли національне законодавство суперечить або не відповідає вимогам арбітражного провадження. Арбітри демонструють збалансований підхід: вони не нав'язують «м'яке право», а використовують його розумно, щоб заповнити прогалини або підкріпити висновки, при цьому обґрунтовуючи свої рішення контрактом і застосовним правом.

Практика, що була проаналізована (з рішень ICC, LCIA, SCC, VIAC, DIS), свідчить про те, що «м'яке право» в ЄС є придатним для практичного застосування. Інституції адаптувалися, навчаючи арбітрів і коригуючи

правила, щоб сприяти цим змінам. Посилання сторони на PECL або Принципи УНІДРУА в аргументації вже не є дивиною, а ознакою ретельної юридичної підготовки.

Можемо прогнозувати, що актуальність «м'якого права» ЄС в арбітражі зростатиме. Ми спостерігаємо тенденцію до конвергенції: чим більше арбітрів використовують ці принципи, тим більше вони стають де-факто стандартами укладання міжнародних договорів. Вони також впливають на складання контрактів - багато міжнародних контрактів зараз включають формулювання безпосередньо з Принципів УНІДРУА або PECL.

Арбітраж, як приватна система, в деяких аспектах прискорив уніфікацію договірного права, вільно використовуючи ці зусилля з гармонізації «м'якого права» та застосовуючи їх у спорах.

Зрештою, інструменти «м'якого права» в ЄС, такі як PECL, довели свою цінність у міжнародному арбітражі. Вони пропонують узгоджений набір принципів, які можна застосовувати на транснаціональному рівні, сприяючи справедливості та прогнозованості результатів. Арбітражні суди використовують ці інструменти для ефективного та справедливого вирішення спорів. Цей симбіоз між «м'яким правом» та арбітражем, ймовірно, поглиблюватиметься, а арбітри продовжуватимуть виступати в ролі каталізаторів розвитку договірного права.

Таким чином, значення «м'якого права» в ЄС постійно розвивається і, за всіма ознаками, розширюється, оскільки глобалізація торгівлі вимагає рішень, які ці принципи мають унікальну можливість забезпечити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Lew J.D.M., Mistelis L.A., Kröll S.M. Comparative International Commercial Arbitration. The Hague: Kluwer Law International. 2003. 956 p.
2. DiMatteo L. A. CISG as a Basis for a Comprehensive International Sales Law. *Villanova Law Review*. 2013. Vol. 54. 33 p.
3. 1958 - Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards - "The New York Convention". URL: <https://www.newyorkconvention.org/english>
4. 2020 LCIA Arbitration Rules, URL: https://www.lcia.org/Dispute_Resolution_Services/lcia-arbitration-rules-2020.aspx
5. 2021 ICC Rules of Arbitration, URL: <https://iccwbo.org/dispute-resolution/dispute-resolution-services/arbitration/rules-procedure/2021-arbitration-rules/>
6. Lando O., Beale H. Principles of European Contract Law. Parts I and II / prepared by the Commission on European Contract Law. Hague; London; Boston. Kluwer Law International, 2000. XXIV, 535 p.
7. 2009 Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: <https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dcfcr.pdf>
8. DiMatteo L. A. Soft Law and the Principle of Fair and Equitable Decision Making in International Contract Arbitration. *Chinese Journal of Comparative Law*. 2013. Vol. 1. 28 p.
9. UNIDROIT Principles 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>
10. Cordero-Moss G. Soft Law as a Replacement or Corrective of National Law in Investment Arbitration? *European International Arbitration Review*. 2019. 16 p.

11. 2021 VIAC Arbitration and Mediation Rules. URL: https://www.viac.eu/wp-content/uploads/2025/02/VIAC_schieds_mediationsordnung_2021_e_v4_1812s.pdf
12. 2021 UNCITRAL Arbitration Rules. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/21-07996_expedited-arbitration-e-ebook.pdf
13. ICC International Court of Arbitration. Final Arbitral Award in case No. 19869/MCP/DDA (Yemen v. Canadian Nexen Petroleum Yemen et al.) 04 February 2020. URL: <https://www.unilex.info/principles/case/2413>
14. England, Wales and Northern Ireland Arbitration Act. 1996. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents>
15. Magnus U. CISG vs. Regional Sales Law Unification: With a Focus on the New Common European Sales Law. Munich. Sellier European Law Publishers, 2012. 405 p.
16. Міжнародний арбітражний суд при Міжнародній торговій палаті. Арбітражне рішення у справі № 8128 (Швейцарський покупець проти Австрійського продавця). Базель, 1995. URL: https://ciscg-online.org/files/cases/6493/fullTextFile/526_19052877.pdf
17. CISG Advisory Council Opinion No. 14 Interest Under Article 78 CISG. URL: https://ciscg-online.org/files/ac_op/CISG_Advisory_Council_Opinion_No_14.pdf
18. Permanent Court of Arbitration (PCA). Chevron Corporation and Texaco Petroleum Corporation v. The Republic of Ecuador (II), PCA Case No. 2009-23. The Hague: Permanent Court of Arbitration, 2018. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/49/>
19. Pabalk Ticaret Limited Sirketi v. Norsolor, ICC Case No. 3131. URL: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-pabalk-ticaret-limited-sirketi-v-norsolor-award-friday-26th-october-1979>
20. Republic of Yemen v. Canadian Nexen Petroleum Yemen Ltd., ICSID Case No. ARB/14/30, Final Award, 2020.
21. Eckart Brödermann. The Multiple Roles of the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts in Arbitration. Kluwer Arbitration Blog. 2023. URL: <https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2023/09/13/the-multiple-roles-of-the-unidroit-principles-of-international-commercial-contracts-in-arbitration/>
22. 2023 SCC Arbitration Rules. URL: https://sccarbitrationinstitute.se/wp-content/uploads/2024/12/SCC_Arbitration_Rules_2023_English.pdf
23. Joint Venture Case VIAC (Vienna International Arbitral Centre), Final Award, 2013, Case No. SCH-5243, published in Vienna International Arbitral Centre, Selected Arbitral Awards, Volume 1, Verlag WKÖ Service GmbH (2015), p. 312.
24. 2018 DIS Arbitration Rules. URL: https://www.disarb.org/fileadmin//user_upload/Werkzeuge_und_Tools/2018_DIS-Arbitration-Rules_012023.pdf
25. Bundesgerichtshof [Federal Supreme Court of Germany]. CLOUT Case No. 445 (VIII ZR 60/01). 2001.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2025

Стаття рекомендована до друку 18.04.2025

K. M. VORONOV

PhD, Associate Professor, Civil Law Disciplines Department,

E-mail: k.voronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5315-9574>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

APPLICATION OF THE PRINCIPLES OF EUROPEAN CONTRACT LAW AND OTHER SOURCES OF «SOFT LAW» IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

ANNOTATION. *Introduction.* The article examines the application of the Principles of European Contract Law (PECL) and other sources of "soft law" of the European Union in international commercial arbitration. It highlights the legal foundations, practical aspects, and particularities of integrating these instruments into the practices of European arbitral institutions.

Summary of the main results of the study. It is determined that although "soft law" instruments such as the PECL and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts are not formally binding, they increasingly influence the resolution of commercial disputes. This is due to their ability to effectively bridge gaps in national legislation and international treaties, ensuring uniform legal standards and enhancing predictability in arbitration awards. The practices of major European arbitration institutions, such as ICC (Paris), LCIA (London), SCC (Stockholm), VIAC (Vienna), and DIS (Germany), were analyzed. It was established that these institutions actively refer to the PECL and the UNIDROIT Principles both for direct application (when explicitly chosen by the parties) and for interpreting contractual provisions and filling normative gaps when no explicit choice of law is made. Arbitration practice particularly

demonstrates extensive reliance on the PECL and the UNIDROIT Principles in matters related to interpreting obligations of the parties and applying the principles of good faith and reasonableness.

Conclusion. It is substantiated that the integration of "soft law" sources into the arbitration practices of arbitral jurisdictions reflects contemporary trends in international commercial law and meets the needs of international trade. However, further expansion of their application requires enhancing legal certainty, clarifying the scope of application of such instruments, and further standardizing the practices of European arbitration centers. In perspective, strengthening the role of the PECL and UNIDROIT Principles in international commercial arbitration can promote further harmonization of contract law at the European and global levels.

KEY WORDS: *international commercial arbitration, Principles of European Contract Law, PECL, UNIDROIT, soft law, arbitration practice, harmonization of law.*

REFERENCES

1. Lew J.D.M., Mistelis L.A., Kröll S.M. Comparative International Commercial Arbitration. The Hague: Kluwer Law International. 2003. 956 p.
2. DiMatteo L. A. CISG as a Basis for a Comprehensive International Sales Law. Villanova Law Review. 2013. Vol. 54. 33 p.
3. 1958 - Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards - "The New York Convention". URL: <https://www.newyorkconvention.org/english>
4. 2020 LCIA Arbitration Rules, URL: https://www.lcia.org/Dispute_Resolution_Services/lcia-arbitration-rules-2020.aspx
5. 2021 ICC Rules of Arbitration, URL: <https://iccwbo.org/dispute-resolution/dispute-resolution-services/arbitration/rules-procedure/2021-arbitration-rules/>
6. Lando O., Beale H. Principles of European Contract Law. Parts I and II / prepared by the Commission on European Contract Law. Hague; London; Boston. Kluwer Law International, 2000. XXIV, 535 p.
7. 2009 Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: <https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dcfcr.pdf>
8. DiMatteo L. A. Soft Law and the Principle of Fair and Equitable Decision Making in International Contract Arbitration. Chinese Journal of Comparative Law. 2013. Vol. 1. 28 p.
9. UNIDROIT Principles 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>
10. Cordero-Moss G. Soft Law as a Replacement or Corrective of National Law in Investment Arbitration? European International Arbitration Review. 2019. 16 p.
11. 2021 VIAC Arbitration and Mediation Rules. URL: https://www.viac.eu/wp-content/uploads/2025/02/VIAC_schieds_mediationsordnung_2021_e_v4_1812s.pdf
12. 2021 UNCITRAL Arbitration Rules. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/21-07996_expedited-arbitration-e-ebook.pdf
13. ICC International Court of Arbitration. Final Arbitral Award in case No. 19869/MCP/DDA (Yemen v. Canadian Nexen Petroleum Yemen et al.) 04 February 2020. URL: <https://www.unilex.info/principles/case/2413>
14. England, Wales and Northern Ireland Arbitration Act. 1996. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents>
15. Magnus U. CISG vs. Regional Sales Law Unification: With a Focus on the New Common European Sales Law. Munich. Sellier European Law Publishers, 2012. 405 p.
16. International Court of Arbitration at the International Chamber of Commerce. Award in Case No. 8128 (Swiss Buyer v. Austrian Seller), Basel, 1995. URL: https://cisg-online.org/files/cases/6493/fullTextFile/526_19052877.pdf
17. CISG Advisory Council Opinion No. 14 Interest Under Article 78 CISG. URL: https://cisg-online.org/files/ac_op/CISG_Advisory_Council_Opinion_No_14.pdf
18. Permanent Court of Arbitration (PCA). Chevron Corporation and Texaco Petroleum Corporation v. The Republic of Ecuador (II), PCA Case No. 2009-23. The Hague: Permanent Court of Arbitration, 2018. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/49/>
19. Pabalk Ticaret Limited Sirketi v. Norsolor, ICC Case No. 3131. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-pabalk-ticaret-limited-sirketi-v-norsolor-award-friday-26th-october-1979>
20. Republic of Yemen v. Canadian Nexen Petroleum Yemen Ltd., ICSID Case No. ARB/14/30, Final Award, 2020.
21. Eckart Brödermann. The Multiple Roles of the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts in Arbitration. Kluwer Arbitration Blog. 2023. URL: <https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2023/09/13/the-multiple-roles-of-the-unidroit-principles-of-international-commercial-contracts-in-arbitration/>
22. 2023 SCC Arbitration Rules. URL: https://sccarbitrationinstitute.se/wp-content/uploads/2024/12/SCC_Arbitration_Rules_2023_English.pdf
23. Joint Venture Case VIAC (Vienna International Arbitral Centre), Final Award, 2013, Case No. SCH-5243, published in Vienna International Arbitral Centre, Selected Arbitral Awards, Volume 1, Verlag WKÖ Service GmbH (2015), p. 312.
24. 2018 DIS Arbitration Rules. URL: https://www.disarb.org/fileadmin/user_upload/Werkzeuge_und_Tools/2018_DIS-Arbitration-Rules_012023.pdf
25. Bundesgerichtshof [Federal Supreme Court of Germany]. CLOUT Case No. 445 (VIII ZR 60/01). 2001.

The article was received by the editors 07.03.2025

The article is recommended for printing 18.04.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-18>

УДК 347.412.917

А.М. ГУЖВА

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: guzhva@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7813-1455>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖ МАЙБУТНІХ РЕЧЕЙ (EMPTIO REI SPERATAE, EMPTIO SPEI) У РИМСЬКОМУ ПРАВІ

АНОТАЦІЯ У статті досліджується договір купівлі-продажу майбутніх речей у римському праві. Проаналізовано два види договорів: *emptio rei speratae* (купівля майбутньої речі) та *emptio spei* (купівля надії).

Предметом першого виду договору могли бути майбутні плоди, майбутній врожай, приплід тварин, дитина рабині. Предметом правочинів щодо купівлі майбутніх речей могли бути не лише ті речі, які вже росли, але ще й ті, що не були зібрані. Обґрунтовано, що договір купівлі майбутньої речі (*emptio rei speratae*) був договором під відкладальною умовою: у сторін виникають обов'язки: у покупця – обов'язок оплатити товар, у продавця – передати товар. Покупець повинен був оплачувати товар лише в тій кількості, в якій він з'явиться. Тому ризик невиконання договору повністю покладався на продавця: він не отримував ціну у разі відсутності товару. Якщо ж продавець перешкоджатиме настанню умови, то покупець матиме до продавця право на позов із купівлі на відшкодування збитків. Цей договір знайшов своє відображення у сучасних правопорядках.

Другий договір купівлі-продажу майбутньої речі мав назву «*emptio spei*», який за своєю правовою природою був алеаторним правочином. Предметом цього договору були майбутній улов риби або птахів, або подарунки принцепса-триумфатора, який викидали у натовп (*iactus missilium*). Купівля-продаж вважалася дійсною навіть тоді, коли нічого не буде отримано, оскільки маємо «купівлю надії». В цьому виді договору ризик повністю покладався на покупця, який повинен сплатити ціну навіть у разі, коли предмет купівлі-продажу не з'явиться у розпорядженні продавця або з'явиться у значно меншій кількості, ніж очікувалося. Однак обґрунтовується думка про те, що від продавця вимагався певний мінімальний стандарт поведінки: здійснено необхідні дії для отримання майбутнього товару та у разі успіху його передано покупцеві. З'ясовано, що у цьому виді договору купівлі майбутньої речі відповідальність продавця наставала лише у разі недобросовісності продавця.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: договір, договір купівлі-продажу, правочин під умовою, алеаторний правочин, купівля-продаж майбутніх речей, *emptio rei speratae*, *emptio spei*.

Як цитувати: Гужва А.М. Особливості договору купівлі-продаж майбутніх речей (*emptio rei speratae*, *emptio spei*) у римському праві. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 186-193. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-18>

In cites: A. M. Guzhva (2025) Purchase and sale contract features of future things (*emptio rei speratae*, *emptio spei*) in roman law *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 186-193. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-18> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Чинний ЦК України серед предметів договору купівлі-продажу називає товар, який буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому (ч. 1 ст. 656 ЦК України). Щодо купівлі-продажу об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості ЦК України надає відсилочну норму на спеціальний закон. Таким спеціальним законом є Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Саме з його прийняттям у цивільному праві України з'явилося поняття майбутній об'єкт нерухомості, який визначається як «передбачена проектною документа-

цією на будівництво складова частина подільного об'єкта незавершеного будівництва, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом нерухомого майна (квартира, гаражний бокс, інше житлове або нежитлове приміщення, машиномісце тощо)».

До запровадження вказаним законом поняття «майбутній об'єкт нерухомості» у юридичній практиці об'єктом правочинів були майнові права на нерухомість.

У судовій практиці визначалося, що майнові права на нерухомість, які є об'єктом будівництва (інвестування), не є речовими правами на чуже майно, оскільки

об'єктом цих прав не є «чуже майно», а також не є правом власності, оскільки об'єкт будівництва (інвестування) не існує на момент установлення іпотеки, а тому не може існувати й право власності на нього. Суди оперували поняттям «право очікування», яке визначалося у контексті об'єктів нерухомого майна як «обмежене речове право, за яким власник цього права наділений певними, але не всіма правами власника майна та яке засвідчує правомочність його власника отримати право власності на нерухоме майно чи інше речове право на відповідне майно в майбутньому».

Отже, маємо два концептуально різних підходи щодо визначення об'єкту права на об'єкти нерухомості, які будуть створені у майбутньому, – визначення об'єкта як майнового права очікування та поняття «майбутній об'єкт нерухомості».

Відповідно, якщо прийняти другий підхід, то необхідно концептуально обґрунтувати поняття «майбутня річ» як об'єкт цивільних прав. Для цього доцільно звернутись до історії питання про майбутню річ як об'єкт правочину, зокрема, до римського права, яке започаткувало у європейській правовій традиції концепцію майбутньої речі. Майбутні речі, або за римською термінологією «*res speratae*», згадуються у римському праві насамперед у зв'язку із правочинами купівлі-продажу та застави. Втім Б. Сарецька називає ще серед таких римських алеаторних договорів також позику рибалці або атлету з умовою, що гроші будуть повернуті, коли рибалка щось зловить, а атлет виграє у змаганнях та отримує винагороду [6, с. 165].

Згадується у джерелах також можливість передання майбутніх речей за заповідальним відказом. Наприклад, в Інституціях Гая передбачено можливість відказувати через заповідальний відказ річ, якої ще немає у природі, якщо вона з'явиться в майбутньому, наприклад, плоди, які з'являться на цій земельній ділянці, або того, хто народиться від рабині (Gai, Inst. II, 203).

Але найпоширенішим правочином з майбутніми речами є договір купівлі-продажу. Саме тому і в деяких сучасних цивільних кодексах майбутні речі вказуються як можливий предмет цього договору. Наприклад, у ст. 1472 ЦК Італії встановлено, що у разі продажу майбутньої речі набуття права власності відбувається з моменту виникнення речі. Якщо предметом купівлі-продажу є дерева або плоди землі, право власності набувається в момент зрізання дерев або відокремлення плодів. Статтею 1163 ЦК Франції передбачено, що

зобов'язання має своїм предметом надання в теперішньому або майбутньому. Це може бути річ, яку потрібно зробити, урожай, який має прийти, тварина, яка народиться, права, які будуть набуті.

Стан наукового дослідження теми. Дослідженням купівлі-продажу майбутніх речей у римському праві приділили увагу такі вчені, як В. Аранджіо-Руїц, Ф. Бартол, Й. Бенке, К. Вірвінська, Д. Даубе, Д. Палінг, А. Рабелло, Б. Сарецька, Р. Ціммерман та багато інших вчених. Втім наразі дискусійними залишаються питання про предмет цього договору, його правову природу, момент виникнення зобов'язання тощо.

Для розуміння договору купівлі-продажу майбутніх речей за сучасним правом вважаємо необхідним дослідити купівлю-продаж майбутньої речі у римському праві, яке стало «фундаментом» для появи відповідних норм у сучасних правопорядках. Зокрема, важливими, на наш погляд, є питання про предмет договору купівлі-продажу майбутньої речі, правову природу цього договору, момент виконання, розподіл ризиків тощо.

Метою цієї статті є виявлення характерних рис договорів купівлі-продажу майбутніх речей у римському праві.

Виклад основного матеріалу. Щодо купівлі-продажу майбутніх речей у джерелах римського права найбільш цитованим у науковій літературі є фрагмент римського юриста Помпонія. Юрист стверджує, що купівля-продаж не можлива без наявності речі, яку продають. Однак Помпоній допускає можливість купівлі майбутніх плодів та майбутніх дітей рабів: у такому разі вважається, що продаж здійснено тоді, коли вчинено правочин. Якщо ж продавець буде чинити перешкоди, щоб дитина раба не народилася або плоди не з'явилися, то покупцю належатиме позов з купівлі.

На думку Д. Даубе, покупець наділяється позовом лише у тому разі, якщо майбутні речі з'являться, якщо ж вони не з'являться, договір анулюється. Тому купівля продаж майбутніх речей (*emptio rei speratae*), на думку вченого, не вважатиметься умовним правочином [7, с. 123]. Втім поява речей, які є предметом купівлі-продажу, і є тією відкладальною умовою, за якої у сторін виникають обов'язки: у покупця – обов'язок оплатити товар, у продавця – передати товар. Якщо ж продавець перешкоджатиме настанню умови, то покупець матиме до продавця право на позов із купівлі на відшкодування збитків. Це підпорядковується відомому римському правилу,

сформульованому Ульпіаном, згідно з яким, «у цивільному праві прийнято, що завжди, коли через того, в інтересах кого було, щоб умова не настала, робиться так, щоб вона дійсно не настала, то визнається так, що умова немовби настала». Вказане правило було імплементовано сучасними правопорядками (Порівняємо із ч. 3 статті 212 ЦК України: «Якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це не вигідно, обставина вважається такою, що настала»). Тобто якщо продавець своєю поведінкою (діями або бездіяльністю) сприятиме тому, щоб речі, що є предметом купівлі-продажу не з'явилися, то він відповідатиме за позовом так, начебто його зобов'язання перед покупцем із договору купівлі-продажу є невиконаним.

Важливим питанням є визначення кола майбутніх речей, які могли бути предметом купівлі-продажу у римському праві. Серед речей, що є предметом купівлі-продажу в майбутньому (*res speratae*), у джерелах римського права насамперед називають плоди, майбутній врожай, приплід худоби. Тобто це ті речі, які очікувано повинні з'явитися, якщо продавцем будуть здійснені певні дії. Непоява вказаних речей можлива лише через випадок, непереборну силу або умисну бездіяльність продавця. Р. Ціммерман, звертаючись до праці Катона «Про сільське господарство» називає такі майбутні предмети продажу у Стародавньому Римі: оливки на дереві, виноград на лозі, зимовий корм для худоби, приплід від отари овець. Причому предметом правочинів, на думку Р. Ціммермана, могли бути не лише ті речі, які вже росли, але ще й ті, що не були зібрані. Це також могли бути врожай майбутнього року з певного поля або потомство від певної кількості самиць тварини, від рабінь, навіть якщо сім'я ще не було засіяно, або вівця або рабinya ще не були запліднені [10, с. 246].

У фрагменті Юліана до купівлі майбутніх речей віднесено олію, яку отримають з оливок, які під час укладення договору купівлі продажу ще не зірвані з дерева. Але покупець у такому разі оплатить лише стільки олії, скільки буде реально отримано, а не стільки, скільки було обумовлено під час укладення договору. У Юліана, який наводить спільну думку більшості юристів, вказано, що продавець, який продав оливки на дереві та пообіцяв 10 фунтів за вагою олії, встановив ціну, виходячи з того, що вийде 10 фунтів олії: тому якщо буде зібрано лише 5 фунтів, покупець зможе вимагати не більше, ніж 5 за вагою олії, яку було отримано. А. Рабелло вважає, що «на основі вивчення фрагменту Дигест D. 18.1.39.1

вчені XIX століття намагалися прийти до загального критерію. Вони встановили, що продаж речі, якої ще немає, створює враження купівлі очікуваного або бажаного предмета, відповідно з волі сторін (*quaestio voluntatis*)» [5, с. 351, 352].

На думку Р. Ціммермана, такий договір купівлі-продажу (*emptio rei speratae*) був алеаторним правочином: він набував чинності з моменту появи предмету, тобто під відкладальною умовою [10, с. 246]. Наприклад, якщо врожай не вродився, то покупець не повинен був сплачувати за нього ціну. Тобто предметом договору купівлі-продажу була та річ, яка обов'язково з'явиться, якщо річ не з'являлась, то виконувати договір було не потрібно. Ризик непояви майбутньої речі покладался на продавця: якщо рік виявиться неврожайним, то продавець нічого не отримає за таким договором. Але ж якщо продавець перешкоджав появі врожаю або приплоду, то умова купівлі-продажу вважалася виконаною і договір набував чинності.

Однак, на думку Б. Сарецької, *emptio rei speratae* не було типовим алеаторним договором, оскільки предметом його є речі, щодо яких розумно очікується, що вони з'являться (врожай, приплід), або які вже існують, але ще не потрапили в розпорядження продавця (ще не впольована тварина). На думку дослідниці, ризик у таких договорах був присутнім, але він залежав від фактичних обставин: договір міг стосуватися плодів, які вже були видимими, але ще не дозріли, або стосуватися майбутнього врожаю, який ще навіть не був засіяний. Ризик стосується співвідношення вартості майбутньої речі та ціни, узгодженої заздалегідь, але, за словами дослідниці, такий ризик завжди присутній у договорі купівлі-продажу, який може бути збитковим або прибутковим [6, с. 168]. Тут можна сказати, що сторони договору сподівались на «звичайний хід речей», за яким речі повинні з'явитися, якщо продавець здійснить дії, на які від нього сподіваються (зірве плоди, засіє поле, влаштує полювання, закине сітку в річку тощо). Продавець сам зацікавлений у тому, щоб предмет купівлі-продажу з'явився, оскільки у протилежному випадку він сам нічого не отримає від покупця.

Водночас римський юрист Помпоній наводить інший вид купівлі-продажу, коли «купується, так би мовити, можливість». Така купівля отримала назву «*emptio spei*» (буквально «купівля надії»). Юрист називає такі предмети купівлі: майбутній улов риби або птахів, або подарунок принцепса-триумфатора

(чим могли бути монети, квитки на зерно, одяг, дорогоцінне каміння тощо), який він міг наказати кинути у натовп, щоб його схопила певна людина (*iactus missilium*). А. Рабелло вважає, що в останньому випадку продавець» обіцяє віддати покупцеві всі монети, які йому вдасться зібрати і покупець, у свою чергу, зобов'язується сплатити погоджену ціну – у будь-якому випадку (тобто незалежно від результату) [5, с. 351]. Купівля-продаж буде дійсною навіть тоді, коли нічого не буде отримано, оскільки маємо «купівлю надії». Якщо вхоплений подарунок відсудять («*si evictus fuerit*»), то зобов'язання продавця із договору купівлі-продажу не виникає, оскільки вважається, що таким був намір сторін. Д. Даубе розуміє слова «якщо відсудять» («*si evictus fuerit*») у тому сенсі, що «якщо відсудять у того, хто купує в особи, яка вхопила». Відповідно, ці слова не відносяться до гарантії від евікції за договором купівлі-продажу [4, с.179].

Можна припустити, що предметом купівлі-продажу майбутніх схоплених подарунків були *res derelictae* (залишені власником речі). Звичай викидати подарунки у натовп зародився ще за часів Принципату. Як правило, це відбувалося під час того, як імператори йшли на гладіаторські ігри або поверталися з них, щоб виказати народу свою щедрість. Ф. Бартол, посилаючись на Светонія, вказує, що предметом цих подарунків могли бути дуже різноманітні речі: імператори Август та Калігула викидали продукти харчування, плоди, монети, Нерон – птахів, пшеничні облігації, одяг, золото, срібло, дорогоцінне каміння, картини, та навіть облігації, які можна було обміняти на рабів, звірів, свійських тварин, кораблів, блоки будинків чи поля [1, с. 447]. Вважаємо, що такі викидання речей у натовп не можна розцінювати як акт дарування, це слід кваліфікувати як відмову від права власності. Відповідно, захоплення цих подарунків (*occupatio*) є нічим іншим як набуттям права власності на речі, що нікому не належать (*res nullius*).

Такі види договорів (*emptio spei*) у римському праві треба вважати алеаторними. Ризик повністю покладався на покупця. Йдеться про випадки, коли покупець погоджується сплатити певну ціну за кожен раз, коли рибалка закидає сітку, мисливець наставляє зброю чи розставляє пастку для птахів, – він повинен буде сплатити ціну навіть тоді, коли не отримає товар, на який він сподівався, або отримує його у кількості, значно меншій, ніж він розраховував. У таких договорах предметом дого-

вору купівлі-продажу є не річ, на думку Б. Сарецької, а можливість отримання речі, яка залежить від випадку [6, с. 169]. Сторони договору не могли передбачити, чи з'явиться сама річ – предмет купівлі-продажу, чи ні (чи буде впольована тварина або зловлено рибу).

Втім певний мінімальний стандарт поведінки від продавця вимагався: римський юрист Цельс вказує, що коли покупець купує улов, а рибалка взагалі не схоче закидати сітку, то оцінка справи є невизначеною; якщо ж рибалка не схоче віддати вловлену рибу, то підлягає оцінці те, що він зловив. Тобто те, що залежить від продавця рибалки повинно за таким договором бути виконане у будь-якому разі: закинуто сітку та передано улов. Це вказує на вимогу добросовісності щодо поведінки продавця. За позовом з купівлі (*actio empti*) суддя оцінював інтерес покупця у тому, щоб договір було виконано належним чином, а від цього залежав і розмір збитків у разі невиконання. Б. Сарецька припускає, що у випадку, коли рибалка взагалі відмовився закидати тенета, то збиток покупця міг бути оцінений середнім розміром улову, який зазвичай уловлював цей рибалка або рибалки взагалі, коли закидали свої тенета у певному місці [6, с. 173]. Тому сторони, укладаючи договір купівлі-продажу майбутньої речі, не покладаються на «чистий» випадок.

Й. Бенке стверджує, що обов'язки продавця ґрунтувалися на добросовісному характері договору та включали в себе зробити улов, дійти до покупця (*facere*) та передати покупцю (*dare*), оскільки продавець повинен зробити все для того, щоб придбання обіцяного товару залежало від прихильності природи. У разі порушення договору особою, що його уклала, збитки за невиконання договору, на які мав право покупець, визначалися як невизначена сума (*incertum*) відповідно до купівельної ціни та відповідно до середньої врожайності або звичайного улову. Продавця можна було притягнути до відповідальності у розмірі фактичної вартості улову [2, с. 206].

У такому договорі купівлі-продажу майбутніх речей (*emptio spei*) продавець не надавав гарантії якості товару, а також гарантію від евікції, оскільки набуття продавцем права власності на річ була первісним.

До недобросовісної поведінки продавця можна віднести також ситуацію, коли продавець приховує те, що умова появи речі не могла настати. Римський юрист Павло пише, «якщо рабиня, майбутня дитина якої продана, є безплідною, або їй більше п'ятдесяти років і покупець про це не знає, то продавець

відповідає за позовом з купівлі». Мова йде про уведення в оману покупця, який не знає про дійсний стан речей. Продавець, приховуючи від покупця факти, що вказують на неможливість появи майбутньої речі, вчиняє недобросовісно, а тому покупцю належать позов – *actio empti*, який належав до позовів доброї совісті (*bonae fidei*) у римському праві.

Отже, маємо два види договору купівлі продажу майбутньої речі у римському праві: купівля улову, якщо він буде вдалим – *emptio rei speratae* (тоді покупець заплатить лише за ту кількість риб чи тварин, які буде отримано), та купівля за погоджену ціну певного результату улову – *emptio spei* (тоді покупець сплатить обумовлену ціну, не залежно від кількості того, що буде впольовано). Ф. Бартол вважає, що договір *emptio spei* був безумовним правочином, оскільки предметом купівлі була надія (*spes*) [1, с. 453].

Продавець, хоч і знав, що він у будь-якому разі отримає обумовлену ціну, все одно був зацікавлений в успіху, щоб до нього і надалі звертались із пропозиціями укласти договір *emptio spei*. Якщо мова йшла про рибалку чи полювання, то на успіх впливали не лише досвід продавця, але й кліматичні умови, пора року (на відміну від купівлі викинутих подарунків). [1, с. 452]. Тому можна сказати, що рівень ризику покупця був різним в залежності від предмету договору *emptio spei* та залежав від різних факторів (досвіду та вміння продавця, кліматичних умов, пори року та інших випадкових обставин).

Д. Палінг висуває гіпотезу, що римська “*emptio spei*” стала у Стародавньому Римі формою купівлі-продажу з відстроченням платежу. Римські торговці сільськогосподарським знаряддям або торговці зерном могли укладати спеціальні договори з землеробами, які потребували грошей. Ціна за сільськогосподарські знаряддя або зерно могла бути зарахована за ціну частини річного врожаю. Якщо не було грошей, то така форма розрахунків могла бути своєрідною формою обміну [4, с. 180].

На думку Д. Палінга, «*emptio spei*» у Середньовіччі та Відродженні отримала розповсюдження у Північній Європі для страхування морських ризиків. Торгові перевізники у XVI ст. обладнали свої кораблі, купуючи акції доходів від перевезення. У відомій трьохсторонній торгівлі між Європою, Західною Африкою та Америкою, капітал залучався шляхом попереднього продажу акцій у прибутках від продажу цукру, кави чи бавовни, яку сподівалися привезти з Америки; капітал йшов на придбання дрібничок, якими

торгували на узбережжі Західної Африки для рабів, яких вивозили до Америки; рабів продавали, а прибуток використовували для купівлі цукру, кави чи бавовни [4, с. 181].

До купівлі надії відносили у римському праві також купівлю спадщини. Римський юрист Ульпіан допускає продаж, вчинений у таких словах: «якщо буде якийсь спадок, то воно куплено тобою». За словами Ульпіана, «тут має місце немовби «надія на спадок», тому що продається невизначеність наявності речі, як це відбувається під час продажу улову».

На момент укладення договору купівлі-продажу сторони не знають, що буде входити до спадкової маси, а тому ризик такої купівлі покладається на покупця. Це підтверджується фрагментом, що належить Яволену, в якому сказано, що «якщо під час продажу спадщини передбачено, що продається певне право, яке згодом належатиме продавцю, і потім сторони не несуть жодної відповідальності, то якщо продавець так і не отримає спадок, він не буде зобов'язаний що-небудь надавати; тому що правочин спрямований на те, щоб покупцю належала вигода від правочину та щоб на нього покладався ризик».

У літературі передання спадщини досить часто пов'язують із відступленням у праві спадкування (*in iure cessio hereditatis*), що є лише способом передачі, який ґрунтується на здійсненому сторонами правочині. Якщо цим правочином є купівля-продаж, то покупець заінтересований у придбанні певної кількості та якості спадщини. Цілком слід погодитись із Дж. Томасом, що покупець спадщини розраховує придбати майбутні активи, а не просто титул спадкоємця [8, с. 546].

Алеаторність купівлі спадщини полягає у тому, що вартість спадщини на момент договору купівлі-продажу та її вартість на момент отримання можуть суттєво відрізнитись. Наприклад, Дж. Томас вказує на випадки, коли продавець спадку виявиться спадкоємцем більш дальньої черги або буде призначено через заповіт іншого спадкоємця [8, с. 547].

Закономірним є питання, що саме є предметом договору купівлі-продажу, якщо мова йде про *emptio spei*. К. Вірвінська називає такі можливі точки зору щодо цього питання: предметом може бути сама надія (*spes*); річ, яка з'явиться в майбутньому; або надія на отримання речі, або сама майбутня річ, залежно від результату; договір, спрямований на отримання речі, якої на момент укладення ще не існує, взагалі не повинен кваліфікуватися як договір купівлі-продажу [9, с. 408]. Так, В.

Аранджіо-Руїц вважав, що предметом купівлі-продажу є не власне майбутня річ, а можливість того, що її буде надано. Д. Даубе вважав, що *emptio spei* – це купівля очікування, яке може здійснитися, а може і не здійснитися, на відміну від купівлі речі [9, с. 408].

Отже, якщо річ, щодо якої укладено договір купівлі-продажу (*emptio spei*) не з'явиться (рік виявиться неврожайним, рибалка не спіймає рибу, мисливець не вполює тварину), ціна все одно повинна бути сплачена. Й. Бенке також стверджує, що ціна сплачується незалежно від зусиль продавця, що обумовлено особливістю предмету цього договору купівлі-продажу та особливістю обов'язків продавця [2, с. 206]. У такому разі не можна вважати, що предметом купівлі-продажу є річ. Під час укладення договору покупець лише розраховує її отримати і заздалегідь погоджується на те, що якщо речі не буде або буде в меншій кількості, ніж він сподівався, він втратить сплачену ціну на користь продавця. Тому можна вважати, що покупець сплачує ціну за можливість отримати товар і приймає на себе ризик його неотримання.

К. Вірвінська притримується думки, що при укладенні договору *emptio spei*, в якому покупець погоджується сплатити ціну, незалежно від результату, мова йде не про чисту випадковість, де все залежить від зовнішніх та випадкових обставин, а про ризик та невизначеність, на які можна розумно розраховувати [9, с. 410].

На думку дослідниці, покупець, який вирішив укласти договір *emptio spei*, мав розраховувати на отримання прибутку, а отже, на те, що винагорода контрагента перевищить його витрати. Ступінь ризику у такому договорі був вищим за ризик у звичайному договорі купівлі-продажу. Втім у такому договорі покупець не покладався виключно на долю, випадок. Покупець, як вважає К. Вірвінська, оцінив ризик та визначив можливість понесення повних збитків [9, с. 411].

Якщо припустити, що предметом договору *emptio spei* була не сама річ, а можливість її отримання чи надія, то треба буде визнати, що ціна, яку сплачує покупець, сплачується не за майбутній товар, а саме за можливість його отримати. Тоді треба допустити, що обов'язок сплатити ціну за річ буде навіть, якщо річ з'явиться у розпорядженні, але її не буде передано.

Однак ж і в «звичайному» договорі купівлі-продажу, в якому річ існує під час його укладання, але момент обов'язку щодо передавання речі відтерміновано у часі, покупець

сплачує ціну за річ, а не за «можливість його отримати з настанням певного строку». Різниця лише в тому, що строк передання речі у «звичайній» купівлі-продажу неминуче настане, а умова появи майбутньої речі перебуває під ризиком ненастання.

Отже, притримуємось точки зору, що предметом договору *emptio spei* була саме майбутня річ, навіть за умови її «нульової» кількості або ризику непояви. Але, на відміну від продажу майбутніх речей (*emptio rei speratae*), у договорі *emptio spei* ризик повною мірою покладався на покупця, оскільки можливість продавця вплинути на появу майбутньої речі була мінімальною. Лише умисна недоброросівська поведінка продавця могла вплинути на невиконання договору.

Висновки. Огляд договорів купівлі-продажу майбутніх речей у римському праві дозволяє зробити певні узагальнення. До майбутніх речей у римському праві відносили плоди, майбутній врожай, приплід тварин, майбутній спадок, улов риби, майбутніх впольованих тварин, подарунки, що викидали у натовп за наказом римських магістратів, принцепсів тощо.

Римляни розрізняли купівлю продаж майбутніх речей – *emptio rei speratae*, який був договором під відкладальною умовою: речі повинні були оплачені лише у разі їхньої появи і в тій кількості, в якій вони з'являлись. У такому договорі ризик повністю покладався на продавця, оскільки у разі відсутності речей, щодо яких було укладено договір, обов'язок оплати у покупця не наставав.

Цей вид договору купівлі-продажу майбутніх речей був запозичений сучасними правопорядками.

Предметом такого договору була саме річ. Інший вид договору був за своєю природою алеаторним правочином – *emptio spei*. У цьому договорі ризик повністю покладався повністю на покупця, оскільки заздалегідь визначена ціна повинна була бути сплачена у будь-кому випадку, навіть якщо майбутні речі, що були предметом договору не з'являлись у розпорядженні покупця: обов'язок продавця з передачі речі залежав від випадку (чи буде зловлено рибу, впольовано тварину, схоплено викинутий у натовп подарунок, отримано спадщину тощо).

На підставі слів римського юриста Помпонія «*veluti cum quasi alea emitur*» - «немовби випадковість купується» було визначено назву цього правочину як алеаторного.

Предмет цього договору купівлі-продажу була майбутня річ, а не можливість

отримати річ у майбутньому в залежності від успіху дій продавця. Від продавця вимагався лише мінімальний стандарт поведінки, за якого річ повинна була з'явитися: здійснення не-

обхідних дій щодо набуття речі та передання предмету купівлі-продажу покупцю у разі успіху. Відповідальність продавця мала місце лише у разі його недобросовісності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bartol. F. *Emptio iactus missilium*. *Revista de derecho UNED*. 2007. No. 2. P. 445-453.
2. Benke J. Das Konzept von spei emptio und dessen Reminiszenzen im angelsächsischen Rechtsdenken mit besonderer Rücksicht auf die USA: An den Grenzen von Rechtsgeschichte und Rechtstheorie. *Legal Roots. The International Journal of Roman Law, Legal History and Comparative Law*. 2023. No. 12. P. 197-252.
3. Marchi E. C. S., Compra-e-venda Condicional e “emptio perfecta” em tema de riscos da coisa vendida (“periculum rei venditae”). *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de São Paulo*. 2008. No. 103. P. 71-90.
4. Paling D. *Emptio spei and emptio rei speratae*. *Irish Jurist*. 1973. Vol. 8. No. 1. P. 178-182.
5. Rabello A. M., The “impossible contract”: from Roman law to the UNIDROIT Principles of international contracts and the Principles of European Contract Law. *Fundamina*. 2010. No. 16 (1). P. 346-358.
6. Szarecka B., Z problematyki umów aleatoryjnych w prawie rzymskim : emptio rei speratae i emptio spei. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2003. No. 2. P. 165-174.
7. Thomas J. A. C., Fictitious satisfaction and conditional sales in Roman Law. *Irish Jurist*. 1966. Vol. 1, No. 1. P. 116-127.
8. Thomas J. A. C., Venditio hereditatis and emptio spei. *Tulane Law Review*. 1958. Vol. XXXIII. P. 541-550.
9. Wyrwińska K., Kazus złotego trójnoga a przedmiot sprzedaży w kontrakcie “emptio spei”. *Zeszyty Prawnicze UKSW*. 2011. No. 11.1. P. 403-419.
10. Zimmermann R. *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Cape Town : Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

A.M. GUZHVA

PhD, associate professor

Department of Civil Law Disciplines

E-mail: guzhva@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7813-1455>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

PURCHASE AND SALE CONTRACT FEATURES OF FUTURE THINGS (EMPTIO REI SPERATAE, EMPTIO SPEI) IN ROMAN LAW

ANNOTATION. The article examines the contract of purchase and sale of future things in Roman law. Two types of contracts are analyzed: emptio rei speratae (purchase of a future thing) and emptio spei (purchase of hope).

The subject of the first type of contract could be future fruits, future harvest, offspring of animals, a slave's child. The subject of transactions for the purchase of future things could be not only those things that were already growing, but also those that had not been harvested. It is substantiated that the contract of purchase of a future thing (emptio rei speratae) was a contract under a suspensive condition: the parties have obligations: the buyer has the obligation to pay for the goods, the seller has the obligation to transfer the goods. The buyer had to pay for the goods only in the quantity in which they appear. Therefore, the risk of non-fulfillment of the contract was entirely borne by the seller: he did not receive the price in the absence of the goods. If the seller prevented the condition from occurring, the buyer would have the right to sue the seller for damages. This contract was reflected in modern legal systems.

The second contract for the sale of a future thing was called “emptio spei”, which by its legal nature was an aleatory transaction. The subject of this contract was the future catch of fish or birds, or gifts of the princeps triumphant, which were thrown into the crowd (iactus missilium). The purchase and sale was considered to be valid even if nothing was received, since we have a “purchase of hope”. In this type of contract, the risk was entirely borne by the buyer, who must pay the price even if the object of the purchase and sale did not appear at the seller's disposal or appeared in a much smaller quantity than expected. However, the idea that a certain minimum standard of conduct was required of the seller is substantiated: the necessary actions were taken to obtain the future goods and, if successful, they were transferred to the buyer. It is found that in this type of contract for the purchase of a future thing, the seller's liability arose only in the event of the seller's bad faith.

KEY WORDS: contract, contract of purchase and sale, transaction under condition, aleatory transaction, purchase and sale of future things, emptio rei speratae, emptio spei.

REFERENCES:

1. Bartol. F. (2007). Emptio iactus missilium. *Revista de derecho UNED*. No. 2. P. 445-453.
2. Benke J. (2023). Das Konzept von spei emptio und dessen Reminiszenzen im angelsächsischen Rechtsdenken mit besonderer Rücksicht auf die USA: An den Grenzen von Rechtsgeschichte und Rechtstheorie. *Legal Roots. The International Journal of Roman Law, Legal History and Comparative Law*. No. 12. P. 197-252.
3. Marchi E. C. S. (2008). Compra-e-venda Condicional e “emptio perfecta” em tema de riscos da coisa vendida (“periculum rei venditae”). *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de São Paulo*. No. 103. P. 71-90.
4. Paling D. (1973). Emptio spei and emptio rei speratae. *Irish Jurist*. Vol. 8, No. 1. P. 178-182.
5. Rabello A. M. (2010). The “impossible contract”: from Roman law to the UNIDROIT Principles of international contracts and the Principles of European Contract Law. *Fundamina*. No. 16 (1). P. 346-358.
6. Szarecka B. (2003). Z problematyki umów aleatoryjnych w prawie rzymskim : emptio rei speratae i emptio spei. *Studia Iuridica Lublinensia*. No. 2. P. 165-174.
7. Thomas J. A. C. (1966). Fictitious satisfaction and conditional sales in Roman Law. *Irish Jurist*. Vol. 1, No. 1. P. 116-127.
8. Thomas J. A. C. (1958). Venditio hereditatis and emptio spei. *Tulane Law Review*. Vol. XXXIII. P. 541-550.
9. Wyrwińska K. (2011). Kazus złotego trójnoga a przedmiot sprzedaży w kontrakcie "emptio spei". *Zeszyty Prawnicze UKSW*. No. 11.1. P. 403-419.
10. Zimmermann R. (1992). The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town : Juta & Co, Ltd, 1241 p.

The article was received by the editors 22.03.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-19>

УДК 347.412.1

М. В. ГУРА

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: m.gura@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7695-7672>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ДЛЯ ІТ-ПРАВА

АННОТАЦІЯ. *Вступ.* Стрімкий прогрес інформаційних технологій та їх поширення у всі сфери життя змушує безупинно вдосконалювати правове регулювання сфери ІТ. В Україні цей процес ускладнюється необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до європейських норм, зокрема до практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Зміст. У статті аналізуються окремі рішення ЄСПЛ щодо різних аспектів ІТ-права: право на приватність в інформаційну епоху (S. and Marper v. The United Kingdom, Kopp v. Switzerland, Roman Zakharov v. Russia), свобода висловлювання в мережі (Ahmet Yildirim v. Turkey, Delfi AS v. Estonia), право на отримання інформації (Ukraine v. Russia (re Crime)) та інші.

Висновки. Автор зазначив, що рішення ЄСПЛ мають розумний вплив на українське законодавство щодо захисту персональних даних, цензури, свободи слова в Інтернеті та відповідальності провайдерів за розміщений контент, а також сприяють розвитку культури прав людини. Дослідник акцентував увагу на наявності галузевих викликів та шляхах їх вирішення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ, ІТ-право, Європейська Конвенція з прав людини, право на приватність, свобода вираження поглядів, доступ до інформації, захист персональних даних.*

Як цитувати: Гура М. В. Значення судової практики єспл для іт-права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С.194-201 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-19>

In cites: M.V.Hura (2025). The significance of the ECHR case law for IT law. *The Journal of V.N. Karazin National University, Series "Law"*, (39), P. 194-201 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-19> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Дослідження присвячено аналізу впливу рішень ЄСПЛ на ІТ-право, з акцентом на їх роль в Україні. Європейська Конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ) має вирішальне значення для розробки фундаментальних правових змін у таких сферах, як захист даних, свобода вираження думок в Інтернеті та доступ до інформації, що допомагає посилити захист основних прав у цифровому середовищі. Проте дотримання судової практики ЄСПЛ характеризується низкою проблем, зокрема, прогалинами в реалізації та імплементації рішень, необхідність пристосування до нових технологій і необхідність врахування прав та інтересів різних учасників правовідносин, як приватних, так і публічних. Україна зробила значні кроки у приведенні свого законодавства про інформаційні технології у відповідність до стандартів ЄС та норм ЄКПЛ, але нагальною залишається необхідність покращення сфері політики та законодавства для ефективного впровадження актуа-

льних норм та подолання нових викликів.
Стан наукового дослідження теми. Окремі питання проблематики ІТ-права та впливу рішень ЄСПЛ досліджували О. Гиляк, М. Гнатовський, І. Жаровська, Ю. Іоффе, О. Петришин, Л. Спицька, О. Туазон, Т. Худолій, С. Четрі та інших.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Визначити вплив та значення судової практики ЄСПЛ для ІТ-права, з акцентом на їх роль в Україні.

Матеріали та методи. Для проведення дослідження застосовувались загально-наукові та спеціально-наукові методи. Загальнонаукові методи: 1) аналіз та синтез: дозволили розчленувати проблему на складові частини (аналіз рішень ЄСПЛ, законодавства України, наукових джерел) та об'єднати отримані результати та структурувати дослідження; 2) індукція та дедукція: застосовано для виявлення закономірностей на основі аналізу рішень ЄСПЛ та формулювання

висновків щодо впливу цих рішень на ІТ-право; 3) порівняння: дозволило зіставити правові норми та практики України з положеннями ЄКПЛ та рішеннями ЄСПЛ, виявити подібності та відмінності; 4) абстрагування: допомогло виділити суттєві характеристики досліджуваних явищ

Спеціально-наукові методи: 1) формально-догматичний метод: використано для аналізу правових норм, що містяться в ЄКПЛ, рішеннях ЄСПЛ та законодавстві України, з метою виявлення їх змісту, структури та взаємозв'язку; 2) герменевтичний метод: застосовано для тлумачення правових текстів, зокрема рішень ЄСПЛ, з урахуванням контексту, мети та обставин їх прийняття. Матеріали дослідження: міжнародно-правові акти, національне законодавство, рішення ЄСПЛ, наукова література.

Виклад основного матеріалу. Необхідність розвитку ІТ-права в Україні набуває все більшої актуальності, особливо з огляду на появу нових технологій та необхідності гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС. ІТ-право має важливе значення для приватних та публічних правовідносин, зокрема у питаннях електронного урядування як фактору удосконалення функціонування пуб-

лічної влади в поствоєнний період [1, с. 158].

Рішення ЄСПЛ є джерелом національного права багатьох країн та є обов'язковими для виконання всіма державами-учасниками Європейської Конвенції з прав людини, що прямо передбачено у ст. 46 ЄКПЛ.

Додатково дана вимога закріплена у національних нормативних актах, зокрема, у ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Законі Великої Британії «Про права людини» та ін. З одного боку, у ЄКПЛ не має окремого розділу, який присвячено питанням ІТ-права, проте, її окремі норми мають прямий вплив на сферу інформаційних технологій.

Умовно можна виокремити чотири основні сфери впливу ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ на ІТ-право: 1) право на приватність в цифрову епоху; 2) свобода вираження поглядів в інтернеті; 3) авторське право та суміжні права в цифровому середовищі; 4) доступ до інформації.

Хоча рішення ЄСПЛ можуть напряду не стосуватися ІТ-права, значна їх кількість мала ґрунтовний вплив на законодавство та галузь інформаційних технологій.

В даній статті розглядаються деякі з рішень ЄСПЛ.

Таблиця. 1. Окремі рішення ЄСПЛ, які вплинули на ІТ-право
[Individual decisions of the ECHR that have influenced IT law].

Справа	Рік	Опис	Значення для ІТ-права
S. and Marper v. the United Kingdom	2008	Зберігання біометричних даних.	Встановлення строків зберігання інформації, отриманої шляхом застосування інформаційних технологій.
Kopp v. Switzerland	1998	Прослуховування телефонних розмов.	Вплив на спостереження за даними в Інтернеті, контроль за зберіганням даних, регламентація перехоплення даних, захист конфіденційної інформації, правила транскордонної передачі даних.
Roman Zakharov v. Russia	2015	Моніторинг електронної комунікації.	Захист права на приватність в контексті моніторингу електронної комунікації роботодавцями.
Ahmet Yildirim v. Turkey	2012	Блокування доступу до сайту.	Встановлення умови пропорційності блокування інформації, захист посередницьких платформ, визнання Інтернету ключовою платформою для обміну інформацією та вираження поглядів.
Delfi AS v. Estonia	2015	Відповідальність провайдерів за коментарі користувачів.	Визначення відповідальності провайдерів за контент, який розміщують користувачі, необхідність модерації контенту з ознаками дифамації.
Ukraine v. Russia (re Crimea)	2024	Порушення свободи слова та доступу до інформації в Криму.	Підкреслення важливості дотримання свободи слова та доступу до інформації в онлайн-просторі.

Право на приватність в цифрову епоху ґрунтується на положенні, що кожен має право

на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [2, ст.

8]. Дане положення має ключове значення для ІТ-права, адже впливає на питання збору, обробки та поширення інформації, узгодження меж приватного життя та національної безпеки, а також сферу державного нагляду та контролю. Як слушно зазначають О. В. Петришин та О. С. Гиляка, цифровізація практично усіх сфер життя призводить в деяких випадках і до негативного впливу, перш за все щодо забезпечення природних, невідчужуваних прав людини, особливо коли мова йде про недоторканність особистого життя [3, с. 30].

Право на приватність пов'язано зі збором та поширенням інформації, адже саме на цьому етапі відбувається втручання у приватне життя фізичної особи, яке визнається фундаментальним правом людини на міжнародному та конституційному рівнях. Даний процес уточнюється додатковими нормативними актами, зокрема, Конвенцією 108 Ради Європи, в якій захист даних розглядається як захист основних прав і свобод людини [4]. На сьогодні вже понад сто двадцять країн світу в тому чи іншому обсязі ратифікували норми міжнародного законодавства про конфіденційність та захист персональних даних фізичних осіб, зробивши їх частиною національного законодавства, задля забезпечення суворішого захисту та здійснення пильного контролю у цій сфері [5, с. 28]. Наявність спеціальних правових норм зумовлює ІТ компанії впроваджувати у свої додатки та сайти спеціальні алгоритми для отримання згоди користувача на збір, обробку та використання інформації. В цьому контексті можна виділити дві показові судові справи, *S. and Marper v. the United Kingdom* (2008) та *Kopp v. Switzerland* (1998).

Справа *S. and Marper v. the United Kingdom* (2008) стосувалась збереження біометричних даних отриманих під час арешту двох осіб. ЄСПЛ постановив, що безстрокове зберігання даних фізичних осіб порушує принцип пропорційності та є втручанням у приватне життя [6]. Центральним питанням даної справи був не сам факт збирання інформації, а обов'язкове визначення строків її зберігання. Як наголошує О. М. Туазон, такі дані є конфіденційними, а їх зберігання може призвести до стигматизації та неналежного використання, що породжує необхідність дотримання балансу між спільним інтересом та правом на приватне життя [7]. Хоча це рішення стосується діяльності правоохоронних органів, воно мало значний вплив на законодавство різних країн та встановлення строків зберігання інформації, зокрема, отриманої шляхом застосування інформаційних технологій.

Справа *Kopp v. Switzerland* (1998) стосувалась втручання у приватне життя шляхом прослуховування телефонних розмов, які Г. С. Копп вчиняв відносно працівників своєї юридичної компанії, через підозру, що його дружина передає конфіденційну інформацію прокурору [8]. Суд звернув увагу на відсутність детального нормативного розмежування між професійною та приватною інформацією, а також відсутності належної регламентації порядку незалежного нагляду та наголосив, що професійна діяльність також підпадає від дію ст. 8 ЄКПЛ [9]. Дана справа мала важливий вплив на ІТ-право в декількох напрямках: 1) спостереження за даними в Інтернеті (зокрема, електронною поштою); 2) суворий контроль за зберіганням даних постачальниками телекомунікаційних послуг; 3) чітка регламентація порядку перехоплення даних урядовими інституціями; 4) захист конфіденційної інформації професійного характеру; 5) правила транскордонної передачі даних, зокрема, при співпраці правоохоронних органів.

Моніторинг електронної комунікації створює загрозу для дотримання права на приватність та потребує чіткої правової регламентації, адже може проводитись не лише державними установами, а й роботодавцями, які аналізують електронну пошту, історію пошукових запитів, тощо, своїх працівників. Показовою тут є справа *Roman Zakharov v. Russia* (2015) в якій суд підтримав позицію журналіста, який вимагав визнання національного законодавства своєї країни таким, що протирічить ст. 8 ЄКПЛ через дозвіл таємного перехоплення комунікації без судового контролю та чітких критеріїв для його санкціонування [10].

Порушення права на приватність розглядалися і в інших справах ЄСПЛ, і хоча не всі вони на пряму пов'язані з ІТ сферою, вони мають прямий вплив на впровадження нових алгоритмів та правил збору, зберігання та поширення інформації.

Окремою проблематикою, якій ЄСПЛ приділяє значну увагу, є випадки приниження честі, гідності та ділової репутації (дифамації) в Інтернеті, а також доступ до Інтернету, обмеження якого може порушувати право на інформацію і протирічити ст. 10 ЄКПЛ, в якій йдеться про свободу вираження поглядів. Ш. Чхетри слушно наголошує, що метою законів про дифамацію є створення балансу між захистом індивідуальної репутації та свободою вираження поглядів, але на практиці, такі закони часто використовуються як засіб пригнічення [11, с. 1981]. У справі *Ahmet Yildirim v. Turkey* (2012) йшлося про блокування доступу до сай-

ту турецького науковця через загальне блокування всіх сайтів, створених на платформі Google Sites, а не через порушення, які вчинив позивач. Підставою для цього стало розміщення на іншому сайті інформації, яка принижує честь та гідність М. К. Ататюрка.

Застосування загального, а не індивідуального (вибіркового) підходу стало причиною визнання порушення ст. 10 ЄКПЛ. Суд визнав такі дії не пропорційними (блокування всього порталу слід застосовувати лише за крайніх обставин) та наголосив на необхідності ефективного судового перегляду актів про блокування веб-ресурсів, а також доцільності застосування вузько направлених санкцій з видалення контенту, а не блокування сайту, або платформи [12]. Держава має блокувати лише окремі контент, адже блокування всього ресурсу, на якому він був розміщений, призводить до порушення права на свободу вираження поглядів та доступу до інформації. За аналогією можна говорити про недоцільність блокування платформи YouTube або Facebook через окремі коментарі, або поширення інформації, яка визнана державою «небажаною». Дана справа є важливою для ІТ-права, адже встановлює умову пропорційності блокування інформації, захисту посередницьких платформ та визначення Інтернету ключовою платформою для обміну інформацією та вираження поглядів.

В контексті зазначеного, актуальною є дискусійна ситуація в Україні, пов'язана з критикою та обговоренням того, що Верховна Рада України 14 січня 2025 року прийняла у другому читанні та в цілому проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації, реєстр. №11321 від 05.06.2024 року [13]. В цьому проекті пропонується закріпити, що суб'єкти у сфері онлайн-медіа звільняються від відповідальності за поширення недостовірної інформації, а також інформації, заборона поширення якої передбачена статтями 36, 42 та 119 вказаного закону, якщо така інформація була поширена користувачами у розділах для коментування чи розміщення користувацьких публікацій на вебсайті чи веб-сторінці такого медіа, за умови що суб'єкт у сфері онлайн-медіа обмежив доступ до такої інформації впродовж трьох робочих днів не тільки з моменту отримання відповідної скарги чи припису Національної ради, а й з моменту отримання ухвали про відкриття відповідного провадження судом [14, с. 3]. Публічна критика була стосувалась нових обов'язків ЗМІ щодо видален-

ня окремих коментарів, але, як пояснив Інститут масової інформації, даний проект закону не створює нових зобов'язань для медіа щодо видалення коментарів читачів, але звільняє їх від відповідальності за умови своєчасної модерації коментарів читачів, що можуть ображати людей, мати характер наклепу чи самі по собі порушувати закон, щоб не отримати судовий позов чи повістку на допит до слідчого [15].

В контексті відповідальності провайдерів та посередників за контент, який розміщують користувачі доцільно розглянути справу *Delfi AS v. Estonia* (2015). Естонський суд визнав компанію Delfi AS винною та зобов'язав її виплатити компенсацію за розміщення на її порталі інформації про скасування будівництва дороги, що призвело до появи негативних, образливих коментарів в адресу компанії-підрядника. Національний суд підтримав позицію останнього, що веб-портал несе відповідальність за коментарі, які розміщені на його сайті. ЄСПЛ також підтримав цю позицію, та наголосив на наступному: 1) власник сайту вів комерційну діяльність та отримував прибуток за рахунок відвідувачів його порталу; 2) Delfi AS мав інструменти для модерації неприйнятних коментарів; 3) негативні коментарі в адресу підрядника завдавали шкоду його діловій репутації; 4) через сукупність цих фактів, притягнення компанії Delfi AS до відповідальності не порушують ст. 10 ЄКПЛ [16].

Дана справа мала важливий прецедентний характер, а з урахуванням її змісту можна констатувати, що в певних випадках, суб'єкти у сфері онлайн-медіа мають аналізувати та видаляти інформацію (включно з коментарями третіх осіб), які мають ознаки дифамації, а тому, зазначений проект закону №11321 не протиричить ст. 10 ЄКПЛ.

Рішення ЄСПЛ мають важливе значення для розбудови національного законодавства України в сфері захисту даних та всього ІТ-права. Зокрема, ст. 8 та ст. 10 ЄКПЛ були дотримані у ЗУ «Про захист персональних даних», Типовому порядку обробки персональних даних, Порядку здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних та Порядок повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних, про структурний підрозділ або відповідальну особу, що організовує роботу, пов'язану із захистом персональних даних при їх обробці, а також оприлюднення вказаної інформації

[17]. Також в Україні ведеться активна діяльність щодо імплементації в законодавство положень Конвенції про захист осіб щодо автоматизованої обробки персональних даних та GDPR (Загальний регламент захисту даних). Окрім цього, ще у 2021 році було подано проект Закону про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації.

Рішення ЄСПЛ вплинули на українське ІТ-законодавство в різних напрямках, особливо, щодо збору та захисту інформації, авторського права, справедливого суду, доступу до інформації, свободи вираження поглядів. Актуальним прикладом останнього є судова справа *Ukraine v. Russia (re Crimea)* (2024) в якій ЄСПЛ, серед іншого, визнав відповідача винним у порушенні ст. 10 ЄКПЛ за утиск українських ЗМІ (включаючи онлайн) та обмеження свободи зібрань [18].

Окрім зазначеного вище, рішення ЄСПЛ свідчать про те, що учать у демократичних процесах потребує забезпечення фундаментального права на доступ до інформації та Інтернету. Це підкреслює нагальну потребу в актуалізації українського ІТ-законодавства для його відповідності стандартам ЄСПЛ.

Також, у контексті сучасної кібербезпеки та моніторингу, ЄСПЛ розробив структуру, яка забезпечує належний захист конфіденційності, одночасно вирішуючи питання безпеки. Такий моніторинг має здійснюватися законно і громадяни повинні знати, що відбувається, на яких підставах та в яких межах. Україна продовжує вносити зміни у свою кіберполітику та політику моніторингу відповідно до цілей, визначених у рішеннях ЄСПЛ.

Окремою темою можна виділити проблеми цифрового авторського права та суміжних прав. Розвиток інформаційних технологій вимагає нових форм творчості та методів використання існуючих творів, тому особливу увагу слід приділяти захисту авторського права на міжнародному рівні. З рішень ЄСПЛ можна побачити, що інтереси автора мають бути узгоджені з інтересами громадськості, що вимагає захисту права на доступ до інформації та свободи думки. В цьому контексті актуальним питанням визнається відповідальність постачальників послуг Інтернету та власників інтернет порталів за порушення авторських прав їхніми користувачами. У справі *Promusicae v. Telefónica de España S.A.U.* (2012), суд наголосив на тому, що відповідальність провайдерів не є сторонньою, але, в той

же час, вони зобов'язані вжити заходів для блокування доступу до контенту, який порушує правові норми [19]. Це рішення має вирішальне значення для регулювання авторського права в кіберпросторі, оскільки воно позначає поріг відповідальності провайдера, а також процес блокування доступу до контенту.

Інше не менш важливе питання стосується захисту авторських прав на комп'ютерне програмне забезпечення. ЄСПЛ у справі *SAS Institute Inc. v. World Programming Ltd.* (2012) визнав, що ідеї та концепції комп'ютерної програми не підпадають під дію авторського права, але вихідний код, алгоритми та їх організація захищаються законом [20]. Це судове рішення важливе для ІТ-права, адже воно сприяє творчості та суперництву, дозволяючи програмістам розробляти нове програмне забезпечення на основі змінених ідей без необхідності безпосередньо копіювати вихідний код програм.

Крім того, окремі рішення ЄСПЛ стосуються захисту баз даних, права на використання творів для навчання та обмеження авторського права з метою суспільної користі. Всі наведені судові рішення мають велике значення для подальшого розвитку ІТ-права та встановлення правового порядку в цифровому просторі.

ЄСПЛ залишається дуже активним у вирішенні питань, які стосуються авторського права в цифровому світі, беручи до уваги розвиток технологій та нові способи створення творів. Цей аспект практики ЄСПЛ має ключове значення для розвитку ІТ-законодавства України, оскільки допомагає узгодити національне право з європейськими принципами, з метою забезпечення ефективного захисту авторських прав у цифровій економіці.

З урахуванням зазначеного слід визнати, що одним з найбільш актуальних викликів для українського ІТ-законодавства є його гармонізація з європейськими стандартами, що характеризується низкою викликів: 1) рішення ЄСПЛ, в яких Україна не є стороною спору зазнають неоднозначності у застосуванні [21]; 2) швидкий розвиток технологій потребує постійної актуалізації законодавства, з урахуванням нових нормативних актів ЄС (зокрема, у сфері ШІ); 3) проблеми послідовності та ефективності застосування прецедентів ЄСПЛ [22]; 4) необхідність критичної оцінки ефективності українського законодавства та посилення механізмів інкорпорації міжнародного права у національне законодавство [23, с. 15].

Таблиця. 2. Виклики для ІТ-права України [Challenges for Ukrainian IT law].

Виклик	Шляхи вирішення
Неоднозначність застосування рішень ЄСПЛ, в яких Україна не є стороною спору.	Аналіз та адаптація рішень з урахуванням національної специфіки, розробка методичних рекомендацій для судів.
Швидкий розвиток технологій.	Постійний моніторинг нових технологій та їх правового регулювання, своєчасне внесення змін до законодавства, співпраця з експертами в галузі ІТ.
Проблеми послідовності та ефективності застосування прецедентів ЄСПЛ.	Підготовка судових збірників з практикою застосування рішень ЄСПЛ, проведення навчальних семінарів для суддів, підвищення рівня правової обізнаності населення.
Необхідність критичної оцінки ефективності законодавства.	Проведення регулярних досліджень ефективності законодавства, залучення громадськості до обговорення законопроектів, створення механізмів зворотного зв'язку.

Висновки. Рішення ЄСПЛ мають значний вплив на розвиток ІТ-права та, зокрема, українського законодавства у цій сфері, що призводить до внесення змін до існуючих нормативних актів та сприяє формуванню правової культури, орієнтованої на права людини. Досягнення цих цілей вимагає від України подальшого розвитку ІТ-сектору з дотриманням рішень, уже прийнятих на рівні ЄСПЛ, згідно з якими від України вимагається створити середовище, сприятливе для інновацій, одночасно захищаючи права людини та верховенство права.

Україні необхідно працювати над існуючими викликами, посилюючи механізми реалі-

зації та забезпечення адекватного діалогу між державою та учасниками ІТ-ринку. В майбутньому це має забезпечити Україні ІТ-середовище, яке є дружнім до прав людини, захищає свободи, сприяє розвитку технологій і розбудові держави.

При проведенні подальших досліджень слід зосередитись на оцінці ефективності законодавчих та адміністративних втручань і впливу рішень ЄСПЛ на певні аспекти ІТ-права, особливо на національну безпеку, приватні правовідносини та ІІІ. Це допоможе покращити державну політику в сфері ІТ, і допоможе зрозуміти взаємозв'язок між правами людини та інформаційними технологіями в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – переможниця в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія (Батанов О.В. та ін.) / за заг. ред. Бисаги Ю.М., Белова Д.М., Пирого І.С., Берч В.В., Скрипнюка О.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Братислава, Ужгород: РІК-У, 2023. 288 с.
2. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
3. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини у цифрову епоху : виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 7-35. URL: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.15-23](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.15-23).
4. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 28 January 1981, ETS 108. URL: <https://rm.coe.int/1680078b37>.
5. Khudolii T. I. Personal data in the system of personal non-property rights of individuals on the internet: a general description. *Actual problems of native jurisprudence*. 2021. Vol. 4, no. 4. P. 25–30. URL: <https://doi.org/10.15421/392175>.
6. S. and Marper v. the United Kingdom (2008). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-90051>
7. Tuazon O. M. Universal forensic DNA databases: acceptable or illegal under the European Court of Human Rights regime? *Journal of law and the biosciences*. 2021. Vol. 8, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1093/jlb/lsab022>.
8. Kopp v. Switzerland (1998). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58144>.
9. Introduction to Swiss Law / A. Thier et al. ; ed. by M. Thommen. Sui Generis Verlag, 2022. URL: <https://doi.org/10.38107/026>.
10. Roman Zakharov v. Russia (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-159324>.

11. Chhetri S. The defamation in the internet age: cyber defamation. Int'l JL mgmt. & human. 2021. Vol. 1, no. 4. P. 1981–1994. URL: <http://doi.org/10.1732/IJLMH.25957>.
12. Ahmet Yildirim v. Turkey (2012). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115705>.
13. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Верховна Рада України прийняла Закон щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/257651.html>.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації». Апарат Верховної Ради України. 215д9/1-2024/121773 від 03.06.2024 р.
15. Зеленчук В. Законопроект № 11321 не створює нових зобов'язань для медіа щодо видалення коментарів. Інститут масової інформації. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/zakonoprojekt-11321-ne-stvoryuye-novyh-zobov-yazan-dlya-media-shhodo-vydalennya-komentariv-imi-i66053>.
16. Delfi AS v. Estonia (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155105>.
17. Baker McKenzie. Key data privacy and cybersecurity laws | Ukraine. Global Data Privacy and Cybersecurity Handbook. URL: <https://resourcehub.bakermckenzie.com/en/resources/global-data-privacy-and-cybersecurity-handbook/emea/ukraine/topics/key-data-privacy-and-cybersecurity-laws>.
18. Ukraine v. Russia (re Crimea) (2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347>.
19. Gnatovskyy M., Ioffe Y. Twenty years of the ECHR in Ukraine. Blog of the European Journal of International Law. URL: <https://www.ejiltalk.org/twenty-years-of-the-echr-in-ukraine/>.
20. Promusicae v. Telefónica de España S.A.U. (2012). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62006CJ0275>.
21. SAS Institute Inc. v. World Programming Ltd. (2012). URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-406/10>.
22. Dospehova E. For what Ukrainians often judged with Ukraine in the ECHR. Center for Civil Liberties. URL: <https://ccl.org.ua/en/positions/for-what-ukrainians-often-judged-with-ukraine-in-the-echr/>.
23. Sptytska L. Problems of enforcement of judgments of the European Court of Human Rights in Ukraine. Social Legal Studios. 2024. Vol. 7, no. 3. P. 9–16. URL: <https://doi.org/10.32518/sals3.2024.09>.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2025

Стаття рекомендована до друку 24.05.2025

M. V. HURA

PhD in Law,

Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines,

E-mail: m.gura@karazin.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7695-7672>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE SIGNIFICANCE OF THE ECHR CASE LAW FOR IT LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The swift progress of information technologies and the diffusion of the latter into all spheres of life compels an uninterrupted enhancement of the legal regulation of the sphere of IT.

Summary of the main results of the study. In Ukraine, this process is further complicated by the necessity of bringing the national legislation into compliance with European norms, particularly with the practice of the European Court of Human Rights (ECHR). The paper analyses the most important rulings of the ECHR on the different aspects of the IT law: right to privacy in the information age (S. and Marper v. The United Kingdom, Kopp v. Switzerland, Roman Zakharov v. Russia), freedom of expression in the net (Ahmet Yildirim v. Turkey, Delfi AS v. Estonia), right to receive information (Ukraine v. Russia (re Crimea)).

Conclusion. The author pointed out that the decisions of the ECHR have a reasonable influence on Ukrainian legislation regarding personal data protection, censorship, Internet free speech, and providers' liability for hosted content, and they also contribute to developing a human rights culture. The author emphasised problematising the significant sectoral challenges and modalities of their solution.

KEYWORDS: *European Court of Human Rights, ECHR, IT law, European Convention on Human Rights, right to privacy, freedom of expression, access to information, protection of personal data.*

REFERENCES

1. Restoration and systemic post-war development of Ukraine - the winner in the new world legal order: analysis, views, predictions: international collective monograph (Batanov O.V. et al.) / edited by Y.M. Bysaha, D.M. Belov, I.S. Piroga, V.V. Berch, O.V. Skrypniuk, L.M. Deshko, V.V. Zaborovsky and V.I. Prodan (2023). : RIK-U., 288 p. (in Ukrainian).
2. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
3. Petryshyn O.V., Hilyaka O.S. (2021) Human rights in the digital age: challenges, threats and prospects. *Bulletin of the National Academy of Law Sciences of Ukraine*. T. 28. № 1. P. 7-35. URL:

[https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021). P.15-23. (in Ukrainian).

4. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 28 January 1981, ETS 108. URL: <https://rm.coe.int/1680078b37>.

5. Khudolii T.I. (2021) Personal data in the system of personal non-property rights of individuals on the internet: a general description. *Actual problems of native jurisprudence*. Vol. 4, no. 4. P. 25–30. URL: <https://doi.org/10.15421/392175>. (in Ukrainian).

6. S. and Marper v. the United Kingdom (2008). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-90051>.

7. Tuazon O.M. (2021). Universal forensic DNA databases: acceptable or illegal under the European Court of Human Rights regime? *Journal of law and the biosciences*. 2021. Vol. 8, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1093/jlb/lbab022>.

8. Kopp v. Switzerland (1998). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58144>.

9. Introduction to Swiss Law / A. Thier et al.; ed. by M. Thommen. Sui Generis Verlag, 2022. URL: <https://doi.org/10.38107/026>.

10. Roman Zakharov v. Russia (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-159324>.

11. Chhetri S. (2021). The defamation in the internet age: cyber defamation. *Int'l JL mgmt. & human*. Vol. 1, no. 4. P. 1981–1994. URL: <http://doi.org/10.1732/IJLMH.25957>.

12. Ahmet Yildirim v. Turkey (2012). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115705>.

13. Press service of the Verkhovna Rada of Ukraine. The Verkhovna Rada of Ukraine adopted a law to strengthen some guarantees for media, journalists and citizens to access information. Official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/257651.html>. (in Ukrainian).

14. Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Strengthening Certain Guarantees of Media, Journalists and Citizens' Access to Information". Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine. 21.09.2024/1-2024/121773 від 03.06.2024 p. (in Ukrainian).

15. Zelenchuk V. (2025). Draft Law No. 11321 does not create new obligations for the media to remove comments. Institute of Mass Information. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/zakonoprojekt-11321-ne-stvoryuye-novyh-zobov-yazan-dlya-media-shhodo-vydalennya-komentariv-imi-i66053>. (in Ukrainian).

16. Delfi AS v. Estonia (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155105>.

17. Baker McKenzie. Key data privacy and cybersecurity laws | Ukraine. Global Data Privacy and Cybersecurity Handbook. URL: <https://resourcehub.bakermckenzie.com/en/resources/global-data-privacy-and-cybersecurity-handbook/emea/ukraine/topics/key-data-privacy-and-cybersecurity-laws>.

18. Ukraine v. Russia (re Crimea) (2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347>.

19. Gnatovskyy M., Ioffe Y. (2017). Twenty years of the ECHR in Ukraine. Blog of the European Journal of International Law. URL: <https://www.ejiltalk.org/twenty-years-of-the-echr-in-ukraine/>.

20. Promusicae v. Telefónica de España S.A.U. (2012). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62006CJ0275>.

21. SAS Institute Inc. v. World Programming Ltd. (2012). URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-406/10>.

22. Dospehova E. (2016). For what Ukrainians often judged with Ukraine in the ECHR. Center for Civil Liberties. URL: <https://ccl.org.ua/en/positions/for-what-ukrainians-often-judged-with-ukraine-in-the-echr/>.

23. Sptyska L. Problems of enforcement of judgments of the European Court of Human Rights in Ukraine. *Social Legal Studios*. 2024. Vol. 7, no. 3. P. 9–16. URL: <https://doi.org/10.32518/sals3.2024.09>.

The article was received by the editors 22.04.2025

The article is recommended for printing 24.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-20>

УДК 374.23 (045)

Ж.В. ЗАВАЛЬНА

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
E-mail: Zavalna@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЄС

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті здійснено дослідження наукових концепцій та теорій, які стали базисом для створення договірного права в ЄС та в Україні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В результаті проведеного аналізу наукових робіт та нормативних джерел права Європейського Союзу виявлено, що договірне право Європейського Союзу (ЄС) має глибоку відмінність від договірного права України у концептуальних підходах до договору та договірного права в самому широкому значенні.

Відмінність полягає у різниці філософського світосприйняття та побудови політичного, економічного та правового правопорядків європейських держав-учасниць Євросоюзу. Сукупність зразків правового регулювання відносин та домовленості між політичним керівництвом цих держав послугували базисом для створення єдиного правопорядку в Європейському Союзі. Тому в договірному праві ЄС спостерігається плюралістичний підхід до створення норм договірного права. На сьогодні, найбільшу частину в договірному праві ЄС мають три наукові концепції – лібералістична, комунітарна, утилітарна – із привалюванням останньої. На цій основі в регулятивних конструкціях договірної сфери прослідковується плюралізм економічних та правових наукових теорій.

Аналіз договірного права в Україні показав його концептуальний монізм. Сучасне українське договірне право базується на залишках марксистсько-ленінської концепції побудови правового регулювання суспільних відносин, взагалі, та договірного права зокрема, що залишалась в українській правовій системі у вигляді радянської спадщини. Останніми роками під впливом глобалізації та Європейської інтеграції в теорії договірного права зокрема та в системі права загалом, в руслі реформ управлінської системи, судової системи в Україні на ґрунт правових норм сконструйованих на нормативіському праворозумінні здійснюються намагання пристосувати зміни навіть ліберальними концепціями та теорією природного права.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що успішність адаптації та гармонізації норм законодавства ЄС з правовим регулюванням договірних відносин та ефективність застосування адаптованих законодавчих норм в Україні залежить від розуміння сутності концепцій та теорій договірного права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: договір, договірне право, договірне право ЄС, теорія договірного права, філософські концепції, утилітаризм, комунітаризм, лібералізм, нормативізм, позитивізм.

Як цитувати: Завальна Ж.В. Особливості концептуальних основ договірного права ЄС. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 202-209. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-20>

In cites: Zavalna Zh. V. (2025). Specifics of the conceptual foundations of EU contract law.. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 202-209. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-20> (in Ukrainian)

Стаття підготовлення на виконання проєкту:

«Договірне право ЄС» № 101127494 — EU-Contract — ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH

Постановка проблеми. Іноземні науковці, дослідники європейського договірного права ставлять питання про переосмислення нормативних засад європейського контрактного права, зокрема питання критичне обговорення політичної філософії європейського контрактного права. На сьогодні тривають академічні та політичні дебати про зміст та систему європейського договірного права, а також

про необхідність його виведення за межі позитивізму, ринкового редукаціонізму, нормативного інтуїтивізму, есенціалізму приватного права та методологічного націоналізму.

Більшість учасників дебатів щодо створення єдиного європейського цивільного кодексу, відмовилися від ідеї про необхідність створення єдиного європейського джерела приватного права і перейшли до обговорення

про те, що необхідно зосередитись на регулюванні окремих економічних сфер, а також як ефективно адаптувати національні законодавства у сфері приватного права відповідно до вимог Брюсселя [1].

23 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Саме цим фактом зумовлено необхідність дослідження філософських, політичних та економічних особливостей законодавчих систем ЄС та України для забезпечення ефективної імплементації рекомендацій Директив та Рішень Ради ЄС. Така необхідність вимагає не тільки знання змісту норм відповідних європейських актів, що складають договірне право ЄС, але й його світоглядного розуміння. Це необхідно для формування розуміння цілеспрямованості правового регулювання договірних відносин на території ЄС. Проблема полягає в тому, що європейське право засноване на думках філософів, політологів, економістів представників, які відстоювали ідеали ринкової економіки. І навпаки, і українське договірне право і законодавство сформовано на радянських політичних лівій ідеології та філософії марксизма-ленінізму. Роки незалежності України хоча і були позначені декількома хвилями зміни українського законодавства із проголошенням руху до ринкової економіки, але теорія права взагалі та договірного права, зокрема, в основі своїй зберегла радянські і пострадянські основи. Водночас теорія договірного права сприймала більшість, якщо не всі рекомендації ЄС набула змішаної консистенції із формуванням норм законодавства, яке увібрало в себе прагнення будувати ринкову економіку, але на старих принципах та підходах.

Такий підхід призвів до того, що старий філософський та економічний фундамент із новими нормами законодавства перетворились на будинок-хімеру, який мав би слугувати для щасливого і спокійного життя, але лякає своїми заплутаними коридорами пострадянського праворозуміння та привидами радянських та пострадянських економічних принципів управління економікою. Для віднайдення точок дотику і формування ефективного правотворчого процесу у справі гармонізації договірного права України та імплементації норм права ЄС до українського законодавства, нам вбачається за необхідне, глибше проникнення в основи побудови та механізми застосування договірного права.

Стан наукового дослідження теми. *Вітчизняні науковці.* Представники філософії права обговорювали особливості втілення тієї

чи іншої концепції взагалі в регуляторному механізмі держави та суспільства [2, 3]. Інші науковці філософсько-правового спрямування досліджень досить опосередковано торкалися проблем договірного регулювання через ідею індивідуалізму у філософії [4] та суспільного договору [5]. Дослідники галузевих наук, дискутують із окремих питань теорії договірного права як то: Луць В. В. [6] досліджував розвиток інституту договору, зокрема та тенденції розвитку цивільного права, загалом; Меденцев П.А. [7] здійснює спеціальні юридичні дослідження поняття договору як концептуальної основи; Мережко О.О. [8] обговорює окремі проблеми укладення та виконання міжнародних договорів; інші автори обговорюють договір як універсальну конструкцію регулюючу та правозахисну конструкцію та особливості її застосування у порівнянні із іншими правовими конструкціями, що передбачені в правовій системі України [9]. Із вище зазначено випливає, що вітчизняна філософія права, теорія права та теорія цивільного права на сьогоднішній день практично не має досліджень з питань філософських основ та загальних теоретичних концепцій (теорій) договірного права ЄС.

Іноземні науковці. В зв'язку із провалом прийняття європейського цивільного кодексу, представники європейської юридичної науки доволі активно поринули у дослідження філософських концепцій, які слугували базисом для розробки договірного права Європейського Союзу. Обговорюються роль та вплив філософських концепцій як на формування інституту договірного права в окремих правових сім'ях, національних правових системах, так і на правові інструменти, регулятивні засоби (способи), які увійшли в правову систему Європейського союзу загалом та регуляторних актів в сфері контрактного права ЄС [1, 10]. Також науковці обговорюють можливість та доцільність обрання однієї договірної концепції для подальшого форматування та розвитку Європейського договірного права [11].

Представники «нових країн» європейського союзу, зокрема болгарські вчені розглядають проблеми різниці договірних принципів в праві ЄС та болгарському національному праві, що є одним із контекстуальних факторів проблем в адаптації норм ЄС до національного законодавства, а також говорять про необхідність переоцінки поточної політики «одного розміру для всіх», схваленої інституціями ЄС щодо контрактів [12].

Відсутність наукових досліджень філософських основ договірного права в Україні

вимагає долучитись до досліджень даної проблематики.

Мета, методологія та матеріали дослідження. Метою даної статті є виявлення різниці у філософському та світоглядних підходах до побудови договірного права ЄС та договірного права для підвищення ефективності роботи правотворців із адаптації та імплементації норм ЄС в правову систему України. Відповідно, завданням, стало дослідження положень філософсько-правових вчень, концепцій, теорій науковців, які займаються проблемами філософії договірного права Європейського Союзу.

Методами для даного дослідження стали науковий аналіз та синтез, які були застосовані для виокремлення ознак та характеристик основних елементів філософських основ та концепцій договірного права ЄС та України. В ході дослідження застосовувався системний та порівняльний методи, які стали основою для виокремлення різниці між концептуальними основами українського договірного права та договірного права ЄС. Матеріалами для даної статті стали наукові дослідження в галузі філософії, філософії права та теорії права.

Основні результати дослідження. Сутність договірного права ЄС та договірного права України.

Перш ніж розпочати аналіз концепцій договірного права ЄС, необхідно визначитись із його поняттям, оскільки вже починаючи і самого розуміння, уявлення про договірне право починаються розбіжності в у правотворців ЄС та України.

Відповідно до уявлень європейських науковців право Європейського Союзу (European Union law) є автономною системою регулювання суспільних відносин, котра відрізняється від класичних систем національного та міжнародного права, але одночасно можуть включати їх норми. Право ЄС у вузькому значенні – це право європейського співтовариства, доповнене певною мірою правовим регулюванням держав Європейського Союзу як наддержавної інституції [13]. Право ЄС в розумінні об'єктивного права є сукупністю правових норм, що створюються та діють в рамках ЄС та мають юридичну силу в межах його території і для учасників даного союзу [14].

Договірне право є новим юридичним феноменом, що має ознаки наднаціонального та водночас внутрішнього права держав-членів ЄС. Договірне право ЄС також розуміють в двох значеннях – широкому та вузькому. В широкому значенні дане поняття включає всі договірні норми права, незалежно від похо-

дження, які застосовуються в ЄС, охоплюючи не лише договірне право, що походить від законодавчих інституцій ЄС, а також від держави-учасниці, а також із міжнародних конвенцій, до яких приєдналися країни-члени ЄС. У вузькому значенні (що є найбільш прийнятливим) договірне право ЄС є сукупністю норм в писаних та неписаних первинних та вторинних джерелах права ЄС як наддержавної інституції. В такому значенні, воно включає всі норми договірного права, присутні в директивах, постановах, договорах, принципах, рішеннях Суду ЄС тобто всіх джерелах права [15].

Договірне право в Україні розуміється договірне право є сукупністю норм, які регулюють відносини, що виникають на переддоговірній стадії (стадії укладення договору) та стадії виконання договору, й відповідно встановлюють: принципи договірних відносин; правила та порядок укладення договорів; права та обов'язки сторін; порядок виконання договірних зобов'язань; правові наслідки неналежного виконання (невиконання) договірних зобов'язань та способи захисту порушених прав сторін договору тощо [16]. Вітчизняні науковці, правотворці та право застосовувач сриймають договірне право як більш-менш цілісну частину правової системи України (підгалузь права, інститут права), що побудований на нормативіських (позитивіських) науково-теоретичних основах.

Таке розуміння договірного права та формулювання його в нормативно-позитивіських поняттях є нормальним для пост радянської правової системи, якою є правова система України. Саме виходячи із нормативіського та позитивіського розуміння права, які втілені в традиціях пострадянської правової юриспруденції, марксистсько-ленінських наративів із класичним сприйняттям права як форми політики та побудови державної моделі.

Наукові концепції (теорії) та договірне право ЄС. Провідні концепції розуміння та побудови регулятивних впливів у державі та суспільстві це: ліберальна; комунітаризм; утилітаризм та інші [1]. Економічні та нормативні теорії договірно регулювання: теорія волі; теорія довіри; теорія справедливості; теорія згоди (угоди); теорія ефективності [11]. В цих теоріях пропонуються можливі варіанти механізму правового регулювання договірних відносин, що відображатимуться безпосередньо в законодавчих нормах, засобах та інструментах регулювання відносин.

Концепція лібералізму. Ліберали в масовій свідомості часто сприймаються як ті, хто

зосереджені виключно на захисті громадянських свобод індивідів і доступі до економічних ресурсів. У ліберальній традиції природного права, кристалізувалося індивідуалістично-інструменталістське розуміння ролі громадянина. Сучасні філософсько-правові дослідження виявили коло тих нових ідей, які в результаті їх уніфікування створили нову систему ліберальних цінностей лібералізму. Складовими елементами лібералізму є: індивідуалізм, індивідуальне благо, раціональність, негативна свобода, права людини, права як такі [2].

Концепція комунітаризму. Поняття «комунітарний» вживається для визначення будь-якої доктрини, яка своєю провідною ідеєю вбачає – соціальне благо або цінності загального блага і обмежує прагнення до індивідуальної незалежності та самореалізації. Комунітаризм як політико-правова ідеологія чи соціально-політичний рух розглядає людину як представника певної спільноти. Метою комунітаризму є досягнення соціального блага (спільного добра). Основним завданням комунітаризму є встановлення балансу між автономією особи і суспільним порядком. Ідеологія комунітаризму підтверджується функціонуванням і розвитком ринкової економіки заради підвищення рівня «спільного добра», «загального добробуту» («public good») [3].

У цілому можна говорити, що розбіжності лібералізму та комунітаризму зводяться до філософського конфлікту між індивідуалізмом та колективізмом, адже у розбіжностях між індивідуальним благом та загальним, позитивною та негативною свободою, раціональністю та ірраціональністю, правами та обов'язками, правом та мораллю простежуються їхня основна мета, яка в індивідуалізмі полягає в першочерговому задоволенні інтересів індивіда, а у колективізмі – інтересів суспільства. Сучасні науковці пропонують знайти золоту середину у філософському напрямку який втілить переваги лібералізму та комунітаризму і стане підставою для формування нового синтезу лібералізму та комунітаризму [2].

Концепція утилітаризму, на сьогоднішній день переросла у окремий науковий напрямок економічного аналізу права і дало розвиток в економічній теорії договорів (економіка контрактів) та нормативного розуміння договорного права. Обидві теорії приймають суб'єктивне розуміння колективного блага, коли стверджують, що договірне право ЄС має сприяти суспільному добробуту, загальній ефективності держави. Було проведено багато дебатів щодо європейського договорного права, в яких стверджувалось (або малось на ува-

зі), що договірне право має сприяти ефективності економічних відносин на європейському ринку [1].

Сучасний економічний аналіз права в межах теорії ефективності виражається в трьох елементах [11]: а) «реляційного контракту», тобто контракти регулюють постійні, багатогранні відносини [17]; б) «приватного регулювання», тобто контракти втілюють конструкції регулювання, що встановлюються приватними сторонами (поліпшення за Паретто) [18]; в) «теорії власності», тобто контракти призначені для миттєвої передачі всього комплексу прав та обов'язків власника (теорема Коуза) [19].

Економічні теорії. Сучасний економічний аналіз договорного права, розпочався з теорій, які прирівнювали ефективність виконання обіцянок до ефективності виконання обіцяних дій, і цей підхід різко суперечив багатьом неекономічним підходам. Проте сучасний економічний аналіз, визнає, що забезпечення дотримання норм закону викликає набагато складніший комплекс наслідків, ніж його порушення. Основною економічною теорією, яка лягла в основу договорного права ЄС є теорія ефективності.

Дана теорія охоплює весь спектр договірних відносин починаючи зі стадії надання обіцянки, також включає вивчення проблем ефективності виконання обіцяної дії, а також розглядає питання ефективності створення деяких більший набір стимулів отримання ефективного результату обміну. Ефективність укладення та виконання договору залежить від поінформованості сторін договірних відносин на початок відносин і на момент його виконання. За допомогою контракту на сторону, яка має інформаційну перевагу накладаються обмеження. З точки зору економічного аналізу контракт може бути офіційним (письмовим, явним), і звичайним (усним, моментальним, неявним), який складається із норм звичаєвої поведінки притаманної для даних видів відносин в конкретному сегменті економіки. Виконання договору за даною теорією, забезпечується третьою особою (державою, недержавними інституціями) або бажанням самих учасників підтримати свою репутацію в процесі участі конкурентної діяльності. Для економістів важливо, що в даній теорії виконання неявного контракту досягається встановленням рівноваги у взаємодії сторін контракту [20].

Економічний аналіз ефективності правового регулювання продуктивності діяльності учасників відносин може розглядатись із точки зору якості обіцянок, тобто, які саме обіцянки

повинні виконуватись. Із тлумачення цієї теорії витікає, що із позитивного боку, більшість добровільних обіцянок слід виконувати. Крім того, економісти також зосереджуються на тому, чи продуктивність буде ефективною або чи створить вона «обмін, що збільшує вартість» [21]. Ця теорія наголошує на двох моментах. По-перше, можуть існувати такі обставини, за яких виконання договору може бути неефективним. По-друге, договірне право можна розглядати як таке, що дозволяє стороні прийняти рішення про свідоме невиконання договору і відшкодувати збитки, що буде ефективніше з точки зору витрат, ніж намагатися примусити здійснити високе за вартістю виконання із використанням судової заборони або посилення штрафних санкцій. Іншими словами, економісти наводять ряд простих економічних аргументів, які виправдовують невиконання договору [22].

Правові теорії. Наукова європейська думка спродувала доволі багате розмаїття теорій контрактів (теорій договірного права). Умовно всі теорії договірного права можна поділити на нормативні і позитивні. Нормативні теорії договірного права зосереджуються на договірному праві, яким воно має бути і намагаються зрозуміти або пояснити його існування та дію, наприклад, з точки зору його ролі у суспільстві [23]. Більшість нормативних теорій частково відображені в правових матеріалах правових систем як самих європейських держав-членів ЄС так і в договірному праві ЄС. Навпаки, позитивні теорії розглядають договірне право таким, яким воно є і намагаються зрозуміти або пояснити його існування та функціонування, наприклад, з точки зору його суспільної ролі [1]. Правові теорії договірного права, на сьогоднішній день в більшості своїй застосовуються правотворцями не для визначення змістовного наповнення норм Європейського права, а для встановлення порядку формалізації положень економічних теорій і втілення їх у нормативні джерела, а науковцями та представниками судових інституцій для тлумачення існуючого в Європейському Союзі нормативного регулювання договірних відносин.

Обговорення. Неспівпадіння на концептуальному рівні самих конструкцій побудови регулювання дає неефективність аж до неможливості прийняття та застосування єдиних правових конструкцій регулювання.

Договірне право ЄС засноване на філософських засадах індивідуального блага, економічного інтересу та отримання прибутків. Дані ідеї були привнесені в систему права ЄС

юристами-представниками країн-учасниць ЄС, які входили у відповідні комісії із створення нормативних актів. Відповідно, правові конструкції договірного права ЄС створювалось на основі бачення та розуміння вихованців юридичних шкіл, які створювали свої напрямки на ідеях політичних та економічних революцій Європи 18-19 сторіччя. Стала правова традиція із багатовіковим політичним досвідом та капіталістичним напрямком розвитку економіки держав-учасниць Європейського Союзу створила лібералістично-утилітарну основу для договірного права ЄС.

І навпаки, молоде українське право, яке зазнало не менше трьох хвиль зміни законодавства із набуттям незалежності держави, засноване на радянських традиціях тоталітарної політичної системи та соціально спрямованої економіки комунітарного типу (із урівнянням оплати праці та адміністративно-плановою), із перерваною жовтневим переворотом правовою традицією. Сукупність всіх цих історичних, економічних та політичних факторів дають виникнення юридичної школи радянського права, носіями, в тій чи іншій мірі на сьогодні є майже всі науковці та практики України, можливо за виключенням випускників останніх п'яти років, підготовка яких перемешувалась мобільним обміном студентів і викладачів із ВНЗ Європи. На основі нормативської теорії праворозуміння було створено договірне право України, яке на сьогодні намагаються змінити в порядку рекодифікації Цивільного кодексу України, і врахувати всі вимоги, які передбачаються угодою про підготовку до вступу до Євросоюзу. Але необхідно враховувати, що вимоги Євросоюзу сформульовані на основі західно-європейських концепцій бачення регулювання, так само і результат очікується у відповідному наративі, а українські правотворці діють на основі знань та праворозуміння сформованих в радянських і пострадянських юридичних наукових школах.

Розуміння сутності концепцій та теорій договірного права ЄС необхідно українським правотворцям для врахування зазначеної вище концептуальної різниці, оскільки від цього залежить успішність імплементації, адаптації та гармонізації норм законодавства ЄС з правовим регулюванням договірних відносин законодавчих норм в Україні.

Висновки. Право ЄС в цілому і нормативне регулювання в окремих сферах свідчить про втілення цілої сукупності концепцій права, які не є юридичними за своєю природою, а мають скоріше політичну, економічну, культурологічну, морально-етичну, природу.

Наразі в договірному праві ЄС втілені положення із різних філософських концепцій. Найбільш переважає кількість положень, що засновані на переважно утилітаристській концепції організації держави та суспільства (економічний аналіз права), частково – лібералістської, і ще в меншій мірі лібертаріанської, комунітарної, конституційної. В українській юриспруденції вкорінене нормативістське праворозуміння, яке має пострадянське коріння, що відображає сполучення ліворадикальної та комунітарної концепцій. На сьогодні під впливом численних реформ в правовій та політичній

сферах, правотворчі та правозастосовувачі здійснюють намагання внести в діючу модель правового регулювання положення концепцій природного права. Така розбіжність в концептуальних основах побудови договірного права в Україні та Європейського Союзу не сприяє безпроблемній адаптації та імплементації норм ЄС в національне законодавство України, зокрема це стосується і договірного права.

Дані висновки є проміжними, а проблематика гармонізації та імплементації договірного права ЄС вимагає подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Hesselink M. W. Contract theory and EU contract law. Chapter in: Handbook on EU consumer & contract law. Ed. Christian & Twigg-Flesner. Publisher: Edward Elgar, 2016. https://www.researchgate.net/publication/284187195_Contract_theory_and_EU_contract_law (accessed: 01.05.2025).
2. Гришук О. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. <https://www.constjournal.com/pub/1-2018/liberalnyi-komunitaryzm-yak-filosofia-pravoho-rozvytku-postmodernoho-suspilstva/> (accessed: 01.05.2025).
3. Калараш А. Конс'юмеризм та комунітаризм: актуальні питання детермінованості та взаємодії в межах територіальної громади. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 141-146. <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/362> (accessed: 01.05.2025).
4. Пилипишин П. Формування ідей індивідуалізму у філософії права Джона Локка. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. http://yurvisnyk.in.ua/v1_2021/7.pdf (accessed: 01.05.2025).
5. Городницький А. Європейський концепт суспільного договору в українському контексті: рефлексія і практика: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 225 с.
6. Луць В. Договірне право України: сучасний стан і тенденції розвитку. *Юридичний вісник*. 2 (11). 2009. С. 52-55.
7. Меденцев П. Поняття договору як концептуальна основа договірного права країн романо-германської правової сім'ї. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 43. 2008. С. 152-158. <http://liber.onu.edu.ua/opacunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:315547/Source:default> (accessed: 01.05.2025).
8. Мережко О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Таксон, 2002. 334 с.
9. Договір як універсальна правова конструкція: монографія /За ред. А. Гетьмана, В. Борисової. Харків: Право, 2012. 432 с.
10. Martijn W. Hesselink. Progress in EU Contract Law. *Eur. Rev. Contract Law* 2022. 18(4). P.p. 281–302. <https://doi.org/10.1515/ercl-2022-2050> (accessed: 01.05.2025).
11. Randy E. Barnett. A Consent Theory of Contract. *Columbia Law Review*. Vol. 86. 1986. P. 269-323. <https://core.ac.uk/download/pdf/70375446.pdf> (accessed: 01.05.2025).
12. Tzvetanova R. Change of Economic Circumstances in Bulgarian and English Law. What Lessons for the Harmonization of Contract Law in the European Union? Faculty of Laws, University College London Submitted for the degree of Doctor of Philosophy. July 2016. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1503925/1/E-Thesis%20Radosveta%20Vassileva.pdf> (accessed: 01.05.2025).
13. Ковалів М., Тимчишин Т., Ніканорова О. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с. С. 44-46.
14. Стрельцова О. Загальні принципи права ЄС як джерела права ЄС. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 94-99. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63930/55-Streltsov.pdf?sequence=1> http://www.pap.in.ua/2_2017/6.pdf (accessed: 01.05.2025).
15. Research Handbook on EU Consumer and Contract Law. Edited by Twigg-Flesner C. University of Hull, UK; Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2016. 624 p.
16. Мілаш В. Договірне право: конспект лекцій. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 80 с.
17. Логоша Р., Мазур К., Підвальна О. Контрактний підхід у контексті сучасних економічних досліджень ринку. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 12. С. 97-111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2018_12_11 (accessed: 01.05.2025).

18. Richard H. Thaler. *Misbehaving. The Making of Behavioral Economics*. New York, London: W.W. Norton, 2015. 372 p.
19. Heller M., Salzman J. *Mine! How the Hidden Rules of Ownership Control Our Lives*. New York: Doubleday, 2021. 323 p.
20. Karbowski A. Discussion on the Social Rate of Discount: from Sen to Behavioural Economics. *Economics and Sociology*. 2016. Vol. 9. No 2. P. 46-60. DOI: 10.14254/2071-789X.2016/9-2/3 (accessed: 01.05.2025).
21. Muris Timothy J. Opportunistic Behavior and the Law of Contracts. *Minnesota Law Review*. 1981. 2443 p. <https://scholarship.law.umn.edu/mlr/2443> (accessed: 01.05.2025).
22. Adamus M. Reasons for Doing Good: Behavioural Explanations of Prosociality in Economics. *Economics and Sociology*. 2017. Vol. 10. №. 1. P. 122-134. URL: <http://dx.doi.org/10.14254/2071-789X.2017/10-1/9> (accessed: 01.05.2025).
23. Grundmann S., Micklitz H.-W. & Renner M. New Private Law Theory. A Very Brief Introduction. *German Law Journal*. 2022. № 23. P. 801–804. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/E05DF2469B2C31FD56BF2E68A1B14282/S2071832222000591a.pdf/new_private_law_theorya_very_brief_introduction.pdf (accessed: 01.05.2025).

Стаття надійшла до редакції 01.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

Zh.V. ZAVALNA

DSc (Law), Professor,

Professor of the Civil Law Department

E-mail: Zavalna@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

SPECIFICS OF THE CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF EU CONTRACT LAW

ANNOTATION. *Introduction.* Introduction. The article examines the scientific concepts and theories that have become the basis for the creation of contract law in the EU and Ukraine.

The article summarizes the main results of the study. As a result of the analysis of scientific papers and regulatory sources of the European Union law, the author has found that the contract law of the European Union (EU) has a profound difference from the contract law of Ukraine in terms of conceptual approaches to the contract and contract law in the broadest sense.

The difference lies in the difference in the philosophical worldview and the construction of the political, economic and legal order of the European Member States of the European Union. A set of models of legal regulation of relations and agreements between the political leadership of these states served as the basis for the creation of a single legal order in the European Union. Therefore, the EU contract law is characterized by a pluralistic approach to the creation of contract law rules. Today, three scientific concepts - liberalistic, communitarian, and utilitarian - with the latter being privileged - have the largest share in EU contract law. On this basis, the regulatory constructs of the contractual sphere reflect the pluralism of economic and legal scientific theories.

The analysis of contract law in Ukraine has shown its conceptual monism. The modern Ukrainian contract law is based on the remnants of the Marxist-Leninist concept of building legal regulation of social relations in general and contract law in particular, which remained in the Ukrainian legal system as a Soviet legacy. In recent years, under the influence of globalization and European integration, the theory of contract law in particular and the system of law in general, as well as the reforms of the administrative system and the judicial system in Ukraine, have been making attempts to adapt the changes inspired by liberal concepts and the theory of natural law on the basis of legal norms based on the normative legal understanding.

Conclusion. The author concludes that the success of adaptation and harmonization of EU legislation with the legal regulation of contractual relations and the effectiveness of application of the adapted legislative provisions in Ukraine depends on understanding the essence of the concepts and theories of contract law.

KEY WORDS: *contract, contract law, EU contract law, contract law theory, philosophical concepts, utilitarianism, communitarianism, liberalism, normativism, positivism.*

REFERENCES

1. Hesselink M. (2016). Contract theory and EU contract law. Chapter in: Handbook on EU consumer & contract law. Ed. Christian & Twigg-Flesner. Publisher: Edward Elgar. https://www.researchgate.net/publication/284187195_Contract_theory_and_EU_contract_law (accessed: 01.05.2025).
2. Hryshchuk O. (2018). Liberal Communitarianism as a Philosophy of Legal Development of Postmodern Society. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*. № 1. URL: <https://www.constjournal.com/pub/1-2018/liberalnyi-komunitaryzm-yak-filosofia-pravoho-rozvytku-postmodernoho-suspilstva/> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian).

3. Kalarash A. (2020). Consumerism and communitarianism: topical issues of determinism and interaction within the territorial community. *Journal of Kyiv University of Law*. № 2. <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/362> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian).
4. Pylypyshyn P. (2021). Formation of the Ideas of Individualism in the Philosophy of Law of John Locke. *Legal Bulletin*. № 1. (in Ukrainian). http://yurvisnyk.in.ua/v1_2021/7.pdf (accessed: 01.05.2025).
5. Gorodnyskyi A. (2018). The European concept of social contract in the Ukrainian context: reflection and practice: PhD in Philosophy: 09.00.03; National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv. 225 p. (in Ukrainian).
6. Lut V. V. (2009). Contract law of Ukraine: current state and development trends. *Legal Bulletin*. № 2 (11). (in Ukrainian).
7. Medentsev P. (2008). The concept of contract as a conceptual basis of contract law of the countries of the Romano-Germanic legal family. *Actual problems of state and law*. Iss. 43. URL: <http://liber.onu.edu.ua/opacunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:315547/Source:default> (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian).
8. Merezko O. (2002). *Law of International Treaties: Modern Problems of Theory and Practice*: monograph. Kyiv: Takson. (in Ukrainian).
9. Contract as a universal legal construction (2012) : a monograph / edited by A. Hetman, V. Borisova. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian).
10. Martijn W. (2022). Hesselink. Progress in EU Contract Law. *Eur. Rev. Contract Law* 18 (4). URL: <https://doi.org/10.1515/ercl-2022-2050> (accessed: 01.05.2025).
11. Randy E. Barnett. (1986). A Consent Theory of Contract. *Columbia law review*. Vol. 86. <https://core.ac.uk/download/pdf/70375446.pdf> (accessed: 01.05.2025).
12. Tzvetanova R. (2016). Change of Economic Circumstances in Bulgarian and English Law. What Lessons for the Harmonization of Contract Law in the European Union? Faculty of Laws, University College London Submitted for the degree of Doctor of Philosophy. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1503925/1/E-Thesis%20Radosveta%20Vassileva.pdf> (accessed: 01.05.2025).
13. Kovaliv M., Tymchyshyn T., Nikanorova O. (2020). *Fundamentals of the Law of the European Union: a textbook*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 212 c. (in Ukrainian).
14. Streltsova O. (2013). General principles of EU law as a source of EU law. *University Scientific Notes*. № 1 (45). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63930/55-Streltsov.pdf?sequence=1> http://www.pap.in.ua/2_2017/6.pdf (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian).
15. *Research Handbook on EU Consumer and Contract Law* (2016). Edited by Twigg-Flesner C. University of Hull, UK; Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA.
16. Milash V. (2018). Contract law: lecture notes. Kharkiv National University of Municipal Economy named after O.M. Beketov. Kharkiv: KhNUME named after A.M. Beketov. (in Ukrainian).
17. Logosha R., Mazur K., Pidvalna O. (2018). Contractual approach in the context of modern economic market research. *Economics. Finance. Management: topical issues of science and practice*. № 12. http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2018_12_11 (accessed: 01.05.2025). (in Ukrainian).
18. Richard H. Thaler. (2015). *Misbehaving. The Making of Behavioral Economics*. New York, London: W.W. Norton.
19. Heller M., Salzman J. (2021). *Mine! How the Hidden Rules of Ownership Control Our Lives*. New York: Doubleday.
20. Karbowski A. (2016). Discussion on the Social Rate of Discount: from Sen to Behavioural Economics. *Economics and Sociology*. Vol. 9. № 2. DOI: 10.14254/2071-789X.2016/9-2/3 (accessed: 01.05.2025).
21. Muris Timothy J. (1981). Opportunistic Behavior and the Law of Contracts. *Minnesota Law Review*. URL: <https://scholarship.law.umn.edu/mlr/2443> (accessed: 01.05.2025).
22. Adamus M. (2017). Reasons for Doing Good. Behavioural Explanations of Prosociality in Economics, *Economics and Sociology*. Vol. 10. №. 1. URL: <http://dx.doi.org/10.14254/2071-789X.2017/10-1/9> (accessed: 01.05.2025).
23. Grundmann S., Micklitz H.-W. & Renner M. (2022). New Private Law Theory. A Very Brief Introduction. *German Law Journal*, 23. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/E05DF2469B2C31FD56BF2E68A1B14282/S2071832222000591a.pdf/new_private_law_theory_a_very_brief_introduction.pdf (accessed: 01.05.2025).

The article was received by the editors 01.10.2024

The article is recommended for printing 09.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-21>

УДК 347.614.2

М.П. КУЗЕНКО

аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: mariia.kuzenkoo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2115-9864>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи

ДОПОМІЖНІ РЕПРОДУКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЩОДО ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті розглянуто допоміжні репродуктивні технології в якості об'єкту цивільно-правового регулювання щодо особистих немайнових прав фізичних осіб. У зв'язку з тим, що ДРТ належить до медичної діяльності і послуг в сфері охорони здоров'я, вони розглядаються як об'єкт цивільно-правового регулювання таких особистих немайнових прав фізичних осіб, як права на медичну допомогу із застосуванням ДРТ, права на інформацію; права на біологічний матеріал (сперму, яйцеклітини, ембріони); договірні відносини (донорство, сурогатне материнство).

Короткий зміст основних результатів дослідження. Акцентується, що основними суб'єктами реалізації права на ДРТ є: пацієнти - подружні пари, самотні жінки чи чоловіки, ЛГБТ-пари; заклади охорони здоров'я, в яких реалізуються програми ДРТ; донори гамет чи ембріонів; сурогатні матері; державні органи нагляду чи контролю. До інституційних компонентів права на медичні послуги із застосуванням ДРТ належать система медичних закладів, в яких реалізуються ці програми, а також державні контролюючі органи – МОЗ, Держліксслужба. Окреме місце серед інституційних компонентів означеного права відводиться науковим установам, в яких проводяться дослідження в галузі репродуктивної медицини.

Висновок. Проблемними аспектами забезпечення права фізичних осіб на медичну допомогу із застосуванням ДРТ в Україні визначено відсутність єдиного спеціального закону, що спричинює прогалини в правозастосуванні. Серед важливих питань означеного права також належить прогалини в захисті персональних даних, оскільки через недостатньо чіткі механізми контролю може порушуватися як анонімність донорів, так і конфіденційність потенційних батьків.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: допоміжні репродуктивні технології, об'єкт цивільно-правового регулювання, немайнові права фізичних осіб, суб'єкти реалізації права на ДРТ, донор гамет, сурогатне, інформація про походження дитини.

Як цитувати: Кузенко М.П. Допоміжні репродуктивні технології як об'єкт цивільно-правового регулювання щодо особистих немайнових прав фізичних осіб. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 210-218. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-21>

In cites: M.P. Kuzenko (2025) Assisted reproductive technologies as a subject of civil law regulation concerning the personal non-property rights of individuals). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 210-218. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-21> (in Ukrainian)

Вступ. Постановка проблеми. Використання ДРТ займає важливе місце в сучасній системі медичних послуг, які забезпечують реалізацію права на репродуктивне здоров'я особи.

Про їх зростаючу популярність свідчить стійка динаміка збільшення кількості дітей, народжених за допомогою ДРТ.

Якщо в 2010 р., за експертними оцінками, у світі народилось близько 3,5 млн дітей внаслідок використання методик ДРТ [1, р.604], то в 2022 р. ця кількість вже перевищила 8 млн.

В Україні завдяки використанню ДРТ щороку народжується близько 11 000 немов-

лят, а за весь період використання цих технологій кількість дітей досягла 100 000.

У законодавстві різних країн світу правове регулювання ДРТ має характерні особливості, які можна виокремити в три правові режими, пов'язані з обмеженням, дозволом та невизначеністю їх застосування.

Щодо режиму обмеження, то він полягає у визначенні законодавством конкретних методів ДРТ, застосування яких обмежено. Приміром, у Італії Законом «Про норми допоміжних репродуктивних технологій» від 19 лютого 2004 р. повністю заборонено сурогатне материнство, а також обмежено застосування й інших репродуктивних технологій.

При режимі дозволу використання більшості методів ДРТ законодавчо дозволено, хоча й прописані чіткі правила для учасників цього процесу. Так, в Англії, Греції, Грузії, Ізраїлі, Іспанії, Індії, Казахстані, окремих штатах США використання ДРТ повністю дозволено. Проте, в Швеції, де сурогатне материнство має пряму заборону, дозволено його застосування при гомосексуальному партнерстві

У свою чергу, режим невизначеності супроводжується достатньо неоднозначним станом, при якому в законодавстві немає ані чіткого дозволу, ані заборони використання ДРТ. Такий режим зумовлений відсутністю регулювання правовідносин щодо ДРТ [2, с.153]. Приміром, у таких країнах Африканського континенту, Азії та Південної Америки, як Гана, Уганда, Танзанія, М'ямна, Гватемала та ін. попри зростаючу популярність ДРТ, законодавча база залишається недостатньо розвинутою, а правовий вакуум створює нерегульованість правовідносин, відсутність державного контролю за якістю цих медичних послуг, що становить загрозу як для їх отримувачів (пацієнтів), так і надавачів (медичних закладів, працівників). Для країн із режимом невизначеності також характерні часткові обмеження. Приміром, у Непалі при відсутності законодавства щодо ДРТ, сурогатне материнство, яке раніше приваблювало іноземців, заборонено лише частково. Аналогічна ситуація склалася в Камбоджі, де 2016 р. було заборонено комерційне сурогатне материнство, але комплексне законодавство щодо ДРТ відсутнє.

У країнах із відсутнім правовим регулюванням використання ДРТ зачасти практикується «медичний туризм». Приміром, певний час в Індії це явище було надзвичайно поширеним. Послугами із ДРТ, зокрема сурогатного материнства, масово користувалися іноземці через низьку вартість та слабе правове регулювання сурогатного материнства. Отож, низький рівень соціально-економічного розвитку та правової системи стали визначальними факторами для нерегульованого статусу ДРТ у країнах, що розвиваються. Водночас, доводиться констатувати, що у країнах із середнім рівнем економічного розвитку, до яких належить також і Україна, правове регулювання ДРТ може бути фрагментарним або ж недостатньо чітким. Так, попри те, що в українському правовому полі існують окремі нормативні акти, але все ще відсутній комплексний закон про ДРТ, виникають прогалини в їх регулюванні.

Актуальність теми. науковий аналіз ДРТ як об'єкту цивільно-правового регулювання

щодо особистих немайнових прав фізичних осіб зумовлюється активністю та зростанням таких відносин на тлі проблеми відсутності належного правового регулювання.

Мета статті полягає у виявленні структурних компонентів застосування допоміжних репродуктивних технологій як об'єкту цивільно-правового регулювання щодо особистих немайнових прав фізичних осіб. Проаналізувати цивільно-правовий підхід до права фізичних осіб на застосування ДРТ в Україні.

Стан наукового дослідження теми. С.О. Болдіжар дослідила особливості правового регулювання донорства при застосуванні репродуктивних технологій [3]; А. П. Головащук визначила механізм цивільно-правового регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням ДРТ [4]. Є.О. Мічурін проаналізував сучасні аспекти суспільних відносин щодо ДРТ, які належать до сфери правового регулювання цивільного права [5]; Р.С. Стефанчук висвітлив суть поняття та особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи [6]; В. І. Чечерський провів конституційно-правове дослідження щодо права на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини [7]. Зважаючи на те, що ДРТ набуває широкого застосування як метод лікування безпліддя та дієвий засіб подолання демографічної кризи в Україні, а суспільний запит на їх використання суттєво зростає, зумовлюючи необхідність вдосконалення правового регулювання цивільно-правових відносин, пов'язаних із ДРТ, є підстави вважати, що науковий аналіз наявних невирішених проблем з вказаної тематики залишається актуальним.

Основні результати дослідження. Застосування ДРТ належить до медичної діяльності і послуг в сфері охорони здоров'я, тому виступають в якості об'єкта цивільно-правового регулювання таких особистих немайнових прав фізичних осіб, як права на медичну допомогу із застосуванням ДРТ, права на інформацію; права на біологічний матеріал (сперму, яйцеклітини, ембріони); договірні відносини (донорство, сурогатне материнство).

Права на медичну допомогу із застосуванням ДРТ. У Цивільному кодексі України встановлено, що кожній фізичній особі належить право на медичну допомогу, яке надається незалежно від обставин та її матеріального становища із врахуванням вікових особливостей малолітніх і неповнолітніх осіб [8]. Структурними елементами права на медичну допомогу є: право на вибір лікаря та методів лікування; право на згоду або відмову від медич-

ного втручання; право на інформацію та таємницю щодо стану свого здоров'я. Аналогічним чином визначаємо і сутність права фізичних осіб на медичну допомогу із застосуванням ДРТ.

Основоположною складовою права на медичну допомогу із застосуванням ДРТ є право самостійно приймати рішення щодо актуальності медичної допомоги, вибору її форм і методів. На законодавчому рівні встановлено окремий критерій права вибору – це наявні можливості медичної установи забезпечити конкретну форму лікування із застосуванням ДРТ [9]. Щодо права особи на вибір фахівця, який надає медичну допомогу, то його гарантом виступає конституційне право на доступність медичної допомоги, яке на міжнародному рівні закріплено у ст. 2 Європейської хартії пацієнтів [10], а національному – ч. 3 ст. 49 Конституції України.

До вищезазначеного права також належить право на самостійний та вільний вибір чи заміну лікаря та медичного закладу незалежно від форми власності. Пацієнт може обирати як із державних, так і приватних медичних інституцій той заклад, в якому створено умови для відповідного лікування, надається висококваліфікована діагностика і якісні медичні маніпуляції, а також здійснювати вибір методів лікування. Це цілком закономірно, оскільки правом на медичну допомогу передбачено здатність фізичної особи обирати свою поведінку у сфері охорони здоров'я, керуючись межами, передбаченими законодавством.

Із позиції цивільно-правового підходу до права на медичну допомогу із застосуванням ДРТ розглядаються у контексті договірних відносин між пацієнтом і закладом охорони здоров'я. При цьому окрема увага приділяється таким аспектам, як:

- особливості правової природи договорів про застосування ДРТ;
- правовому регулюванню штучного запліднення, донорства гамет і ембріонів, сурогатного материнства;
- визначенню прав і обов'язків у такого роду правовідносинах.

Основними суб'єктами реалізації права на ДРТ є: 1) пацієнти – подружні пари, самотні жінки чи чоловіки, ЛГБТ-пари; 2) заклади охорони здоров'я, в яких реалізуються програми ДРТ; 3) донори гамет чи ембріонів; 4) сурогатні матері; 5) державні органи нагляду чи контролю. До інституційних компонентів права на медичні послуги із застосуванням ДРТ належать система медичних закладів, в яких реалізуються ці програми, а також державні

контролюючі органи – МОЗ, Держлікслужба. Окреме місце серед інституційних компонентів означеного права відводиться науковим інституціям, в яких проводяться дослідження в галузі репродуктивної медицини.

У процедурі ДРТ можуть використовуватися донорські гамети або попередньо піддані кріоконсервації ембріони. Аналогічним чином ця процедура може відбуватися із залученням сурогатного чи гестаційного носія Сурогатне материнство – це метод ДРТ, який передбачає досягнення вагітності жінкою, внаслідок інсемінації її яйцеклітини спермою чоловіка-партнера подружжя, не здатного мати дітей. Фактично ця жінка стає біологічною матір'ю дитини. Щодо гестаційного носія, то вагітність жінки досягається шляхом екстракорпорального запліднення чи внутрішньоматкової інсемінації з використанням яйцеклітини жінки з пари, яка проходить процедуру ДРТ, донорською чи спермою чоловіка з цієї ж пари. Як наслідок, вона залишається генетично не пов'язаною з дитиною, що є важливим фактором як з психоемоційної сторони, так і юридичної точки зору. Сурогатне материнство зумовлює виникнення проблеми, що потребує чіткого правового регулювання, оскільки у процес ДРТ залучається третя сторона – сурогатна мати.

Проблемними аспектами забезпечення права фізичних осіб на медичну допомогу із застосуванням ДРТ в Україні є відсутність єдиного спеціального закону, що спричинює прогалини в правозастосуванні. Так, відсутність чітких норм щодо сурогатного материнства, попри те, що цей метод ДРТ дозволений у національному законодавстві, спричинює правові колізії у справах між сурогатними матерями та генетичними батьками.

До важливих аспектів означеного права також належить прогалини в захисті персональних даних. Через недостатню чіткі механізми контролю може порушуватися як анонімність донорів, так і конфіденційність потенційних батьків.

У забезпеченні права фізичних осіб на медичну допомогу з використанням ДРТ залишається не врегульованим доступ ЛГБТ-пар до їх використання. Відсутність в українському законодавстві чітких норм щодо доступності використання ДРТ одностатевими парами як складової права на медичну допомогу створює дискримінаційні обмеження.

Право на інформацію у процесі застосування ДРТ мають потенційні батьки, сурогатна матір, а також дитина народжена в результаті використання ДРТ. Щодо потенційних

батьків вони мають право бути поінформованими про стан здоров'я та перебіг перинатального розвитку своєї дитини, зачатой із застосуванням ДРТ. Обов'язком лікаря, який проводить спостереження вагітності, є повідомлення потенційним батькам про всі зміни у стані здоров'я та розвитку плоду, включаючи інформацію про потенційні ризики ускладнень чи захворювань. Важливою складовою права на інформацію потенційних батьків є забезпечення можливості попередньо отримати інформацію про донора, який надав свій репродуктивний матеріал для реалізації їхньої програми ДРТ. У реалізації цього права потенційних батьків йдеться про отримання інформації про фенотипічний портрет донора [11, с. 241].

Необхідно відзначити, що фенотипічний портрет описує: 1) зовнішні фізичні ознаки донора гамет (колір волосся, очей, шкіри; форма обличчя, носа, губ; особливості статури та зросту); 2) біологічні параметри (група крові; резус фактор; фізіологічні особливості); 3) етнічне і расове походження; 4) медичні дані (відсутність чи схильність до конкретних генетичних захворювань). У контексті правового регулювання визначається інформація, яку можна надавати потенційним батькам та умови гарантій конфіденційності донора.

Фенотипічний портрет донора дозволяє досягнути зовнішньої схожості дитини з батьками та збереження етнічної ідентичності, а в юридичному плані – забезпечує право потенційних батьків на інформацію.

До прав на інформацію сурогатної матері належить її попереднє інформування медичними працівниками про всі медичні ризики застосування цього методу ДРТ. Таке роз'яснення має провести лікар, який застосовуватиме репродуктивну технологію. Проте, сурогатну матір не інформують про стан здоров'я потенційних батьків, їх діагноз чи інші персональні дані. У зв'язку з тим, що потенційні батьки мають статус пацієнтів, то інформація стосовно їх здоров'я правомірно вважається лікарською таємницею.

Відтак, сурогатній матері належить право виключно на інформацію щодо медичного аспекту застосування цього методу ДРТ, можливі ризики для її здоров'я. До важливих аспектів забезпечення інформаційних прав сурогатної матері також належить отримання інформації про стан ембріону та перебіг його розвитку [11, с. 241].

З огляду на те, що природне запліднення можливо реалізувати лише щодо жінки, інформація про стан розвитку плоду першочергово

повідомляється жінці. Положення про переважне право жінки у прийнятті рішення у репродуктивному виборі відображено й у відповідних звітах консультантів ВООЗ [12]. Враховуючи той факт, що стан здоров'я жінки, яка виношує дитину, має безпосередній вплив на розвиток і здоров'я дитини, інформація про стан плода в лоні матері може бути структурним компонентом інформації про стан здоров'я матері. Під час застосування ДРТ, жінка, яка виконує функцію сурогатної матері також має право отримати інформацію про стан перинатального розвитку дитини, бо стан її здоров'я безпосередньо пов'язаний зі станом здоров'я дитини. Водночас, вона має право зберігати ці відомості в таємниці. Право на інформацію про стан здоров'я (розвитку) дитини, яка виношується сурогатною матір'ю, аналогічно як і конфіденційність цих відомостей, мають і потенційні батьки майбутньої дитини. Відтак, присутня наявність спільного права генетичних батьків і сурогатної матері, а в окремих випадках, за наявності, її чоловіка, на інформацію про стан перинатального розвитку дитини та здоров'я сурогатної матері. Аналогічним чином, спільним є право на таємницю про стан розвитку плоду та здоров'я сурогатної матері [13, с. 241]. Вважаємо слушною думку щодо позитивних наслідків розширення поінформованості сурогатної матері. Так, завдяки отриманій інформації жінка, яка практично є біологічною матір'ю, може переконатися, що дитина житиме в безпечних умовах. Це особливо актуалізується, коли учасниками ДРТ є самотні особи, іноземці чи одностатеві пари. Також сурогатна мати має право на інформацію щодо фінансових гарантій, зокрема оплати страхування, компенсації за медичні послуги, терміни та умови виплат. У цьому випадку прозорий підхід до фінансової інформації убезпечує сурогатну матір від шахрайських дій чи невиконаних зобов'язань з боку потенційних батьків.

Право на інформацію щодо юридичних наслідків участі сурогатної матері в програмі ДРТ передбачає її обізнаність, зокрема в тому, чи мають потенційні батьки право на усиновлення і чи вона не буде змушена нести відповідальність за народжену житину шляхом використання ДРТ, внаслідок відмови батьків-учасників цієї програми.

Забезпечення права сурогатної матері на інформацію також вважаємо ефективним засобом запобігання торгівлю людьми та їх експлуатації, адже відсутність доступу до інформації може спричинити маніпуляції та втягнення жінки в незаконні оборудки.

Поряд із вищезначеними аргументами щодо позитивних аспектів розширення права сурогатної матері на інформацію, необхідно зазначити чому інформація про потенційних батьків може бути обмеженою. Приміром, у випадку публічності осіб потенційних батьків чи наявності в них особистого переконання про неприпустимість розголошення інформації про застосування ДРТ в народженні їх дитини, буде порушено немайнові права фізичних осіб на приватність особистого життя, честь і гідність.

Обмеженість інформації про потенційних батьків також запобігає виникненню в сурогатної матері емоційної прив'язаності і потенційних конфліктів щодо прав на дитину після її народження. Поруч із цим, необхідно зважити на той факт, що за умови надмірної обізнаності сурогатної матері з особистою життєвою ситуацією потенційних батьків, виникають ризики втручання в їх приватне життя, зокрема висунення додаткових вимог чи відмова від передачі дитини. Таким чином, цивільно-правове регулювання права потенційних батьків та сурогатної матері на інформацію має регламентуватися чітко прописаним договором та мати юридичні гарантії захисту прав усіх учасників процесу ДРТ.

Право дітей, народжених у результаті використання ДРТ, на інформацію про своє походження, доцільно враховувати положення щодо забезпечення права дитини, народженої природним шляхом, в якому йдеться про те, що основою інформації про власне походження є ідентифікація її батьків. У Програмі ЮНІСЕФ щодо роз'яснення та імплементації норм Конвенції визначено різні категорії батьків. До цього переліку включено: генетичних (осіб, які надали біологічний матеріал під час запліднення дитини, приміром донор яйцеклітини); біологічних (матір, яка народила дитину, і батька, який може перебувати в шлюбі чи іншій формі взаємовідносин із матір'ю та визнає своє батьківство щодо дитини) і психологічних чи соціальних (осіб, які уповноважені законом виховувати дитину – опікунів, усиновлювачів) [14].

Традиційний підхід до розуміння сутності поняття «походження» в українській правовій доктрині ґрунтується на констатації наявності біологічного зв'язку дитини із батьками. У юридичній науці диференційовано поняття «народження дитини» – подія та її «походження» – юридичний склад (встановлення її походження від батька і матері). Термін «походження дітей» означає, зареєстроване в органах реєстрації актів, біологічне похо-

дження дитини від конкретних чоловіка і жінки. Питання щодо права на інформацію дитини про походження залишається доволі дискусійним у наукових джерелах. Проте, зарубіжна юридична практика, зокрема Німеччини, доводить доцільність, надання повного доступу до цього права особі після 16 років. Аргументами німецької доктрини права є факт, що саме у цьому віці в людини формування психологічної готовності сприймати такого роду інформацію, а відтак і розширюються можливості щодо правової та соціальної його реалізації [15].

Інформація про походження дитини – це основний елемент дитячої індивідуальності (children's identity), визнанням факту її існування, що включає поряд із її сімейними зв'язками, ім'я, громадянство, расу, стать і релігійну належність. Такий підхід до права на інформацію про походження забезпечує реалізацію таких немайнових прав фізичної особи, як повага до особистості, її честі й гідності [16].

У контексті вищезазначеного доцільно зауважити, що право дитини, народженої внаслідок використання ДРТ на інформацію про своє походження, може мати для неї життєво важливе значення, оскільки знання генетичної історії, сприяє обізнаності із генетичними захворюваннями та дозволить запобігти їх розвитку. Інформація про походження дитини також сприяє юридичній визначеності та можливості спадкування.

Аргументами щодо необхідності обмеження права на інформацію про походження, дитини народженої засобами ДРТ, можуть слугувати можливі ризики порушення права донора на анонімність, прав соціальних батьків та можливі психотравмуючі наслідки для самої дитини. У більшості юрисдикцій донорам гамет гарантується конфіденційність, з метою їх захисту від соціальних і юридичних негативних наслідків. Соціальні батьки, які приймають рішення не розкривати історію походження дитини, зачатої методом ДРТ, можуть бути проти розголошення цієї інформації, оскільки вважають, що це порушить гармонійні стосунки в їх сім'ї, а в дитини, яка отримає інформацію про своє донорське зачаття, може виникнути психотравма чи емоційна криза. Загалом, право на інформацію у процесі застосування ДРТ потребує пошуків компромісів. У законодавстві різних країн простежується кардинально протилежні точки зору на означену проблему: від повної анонімності інформації про донорів до визначення віку, в який можна зробити її доступною, приміром

18 років. Хоча й в Україні зберігається модель анонімності донорства, проте питання залишається доволі дискусійним.

Право на договірні відносини (донорство, сурогатне материнство) є важливою складовою об'єкту цивільно-правового регулювання щодо особистих немайнових прав фізичних осіб у використанні ДРТ. Це право означає, що особи, які бажають отримати цю медичну послугу можуть укладати відповідні договори щодо донорства гамет та сурогатного материнства,

Важливою умовою регулювання правовідносин у сфері медичних послуг із використання методів ДРТ є укладення договору про їх надання. До сторін цього договору належать потенційні батьки і медичні інституції, де проводиться репродуктивна програма. Зазначений договір є двостороннім, оплатним, консенсуальним цивільно-правовий договір. Договір набуває чинності одразу після підписання обома сторонами: учасниками програми ДРТ – потенційними батьками і медичною установою, де вона здійснюється.

Зарубіжний досвід регулювання правовідносин у використанні ДРТ, свідчить, що окрім закладу охорони здоров'я, в укладенні договору може брати участь посередник. Саме з цим посередником укладається договір на надання репродуктивних послуг потенційним батькам. У такий спосіб, диференційовано функції різних учасників ДРТ. Так, заклад охорони здоров'я забезпечує надання медичних послуг; посередник – організаційних та консультативних, адвокат, у свою чергу, – юридичних послуг.

Регулювання правовідносин із донорства репродуктивних клітин здійснюється шляхом укладання договору донорства гамет. Сторонами договору щодо донорства можуть бути, донор репродуктивного матеріалу і медичний заклад чи пацієнт, який проходить програму ДРТ і потребує донорських гамет. Згідно з угодою донори сперми чи ооцитів передають свої статеві клітини для використання в програмах ДРТ. Як правило, донори не мають батьківських прав щодо дитини, народженої в результаті використання їх репродуктивних клітин. Договір донорства гамет є двостороннім, відплатним, консенсуальним договором. При цьому враховується, що у вітчизняному законодавстві залишається не врегульованою можливість грошової компенсації за донацію гамет і ембріонів. На перешкоді правового врегулювання знаходяться традиційні переконання більшості людей, що оплата донорам за ембріони є неетичною, оскільки таким чином

може їх перетворити на товар, що з огляду на потенціал ембріона розвитку в людину, є не припустимим.

За умови анонімної донації, сторонами договору є винятково донор та заклад охорони здоров'я. При не анонімній адресній донації, заклад охорони здоров'я виконує функції посередника, а сторонами договору - донор та реципієнт. Медична інституція не набуває прав власності на донорські гамети чи ембріони. Якщо донорами ембріонів є подружжя пара або жінка і чоловік, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, то донація ембріонів здійснюється виключно за їх спільною згодою. Водночас, донори ембріонів можуть відкликати свою згоду включно до моменту імплантації реципієнту. Тоді донори зобов'язуються компенсувати витрати на зберігання ембріонів у кріобанку.

Збереження репродуктивних клітин (кріоконсервація), будучи одним із напрямів реалізації права на репродуктивне здоров'я, вже стало доволі поширеним явищем. Завдяки цьому методу суттєво зросли можливості захисту репродуктивних прав, оскільки майбутні батьки, які планують відкласти народження дітей в силу об'єктивних причин (соціоекономічних обставин чи медичних показань), мають змогу використати замороження і збереження ооцитів, ембріонів, сперматозоїдів.

Правовідносини з кріоконсервації репродуктивних клітин та ембріонів регулюються договором про зберігання гамет та ембріонів, укладеним двома сторонами - потенційними батьками та закладом охорони здоров'я, в якому будуть зберігатися репродуктивні клітини та ембріони. Предмет такого договору – зберігання гамет наданих потенційним батькам. Зазначений договір є строковим, сторони визначають конкретний час зберігання репродуктивних клітини та ембріон. Він є двостороннім, відплатним, консенсуальним, строковим [17, с.188].

Відповідний договір також укладається в правовідносинах з використання сурогатного материнства як методу ДРТ.

Сторонами цього договору сурогатного материнства є жінка, яка виконує відповідні до потреб цієї програми ДРТ функції, та потенційні батьки. Структура цього договору включає: назву договору; інформацію про сторони договору; визначення сутності термінів і понять, які використовуються в договорі; інформацію про характер медичної послуги та ризи, пов'язані з її реалізацією; предмету договору; роз'яснення прав і обов'язки сторін; відповідальності сторін; ціну договору; строку догово-

ру; умов розірвання договору; інших умови; реквізитів сторін.

Предметом договору сурогатного материнства є дії. За умови не комерційного сурогатного материнства ціна становить виключно обов'язкові поточні витрати. До цих витрат належить оплата всіх медичних консультацій і маніпуляцій, необхідних лікувальних засобів, харчування, проживання (за необхідності) сурогатної матері, а також придбання для неї одягу, відшкодування транспортних затрат та інших видатків, які виникатимуть під час програми сурогатного материнства. За умови комерційного сурогатного материнства, окрім вище зазначених витрат, сурогатна матір отримує грошову компенсацію.

Висновки. Таким чином, проблема безпліддя до цих пір є причиною звернення все більшої кількості людей за спеціалізованою медичною допомогою із застосуванням ДРТ в медичні центри, лікувальні заклади, що актуалізує розробку чіткої нормативної бази, згідно з якою буде регламентовано права і обов'язки всіх суб'єктів цих правовідносин.

Сьогодні штучне запліднення здійснюється різними методами із застосуванням таких сучасних програм ДРТ, як: сурогатне (допоміжне) материнство, репродуктивне донорство, постмортальна інсемінація, редукція ембріонів тощо.

Динаміка розвитку цих лікувальних послуг відповідає інтенсивності наукових досягнень в галузі медичної репродуктології і зумовлює необхідність активізації розвитку зако-

нодавчого регулювання права фізичних осіб на застосування ДРТ.

Використання програм ДРТ належить до видів медичних послуг, а таким чином виступає об'єктом цивільно-правового регулювання таких особистих немайнових прав фізичних осіб, як: право на медичну допомогу із застосуванням ДРТ, право на інформацію; право на біологічний матеріал (сперму, яйцеклітини, ембріони); договірні відносини (донорство, сурогатне материнство). Однією з основних проблем регулювання правовідносин, що виникають при застосуванні ДРТ, є невизначеність термінів та понять на законодавчому рівні. Зокрема, невизначеними у чинному законодавстві України залишаються такі поняття, як «сурогатна (замінна) матір», «сурогатне (замінне) материнство», «генетичні батьки», «донація ооцитів», «донор репродуктивних клітин», «інсемінація», «екстракорпоральне запліднення», «донор-родич», «донор ембріона», «донор репродуктивних клітин (гамет)» «кріоконсервація репродуктивних клітин», не врегульованими також залишаються питання вікових меж для осіб, яким можуть бути проведені ДРТ, питання застосування допоміжних репродуктивних технологій незаміжним жінкам та неодруженим чоловікам.

З огляду на актуальність цих ДРТ на сьогодні є недостатньо вивченими у цивільному праві. Поза законом залишаються багато питань пов'язаних із застосуванням ДРТ, що в свою чергу призводить до низки проблем як для медичних закладів, так і для пацієнтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Connolly, M., Hoorens, S., Chambers, G. The Costs and Consequences of Assisted Reproductive Technology: An Economic Perspective. *Human reproduction update*. 2010. No. 16. P. 603-613. DOI: 10.1093/humupd/dmq013.
2. Чістякова І. М. Генезис міжнародно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4(25). Т.3. С. 153-157.
3. Болдіжар С. О. Правове регулювання донорства при застосуванні репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 1(3). С. 13-16.
4. Головащук А. П. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій: дис. ... кандидата юр. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 258 с.
5. Мічурін Є. О. Допоміжні репродуктивні технології: цивільно-правове регулювання. *Університетські наукові записки*. 2024. №6(102). С. 4-12. DOI DOI 10.37491/UNZ.102.1
6. Стефанчук Р.С. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 66-72.
7. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Автореф. дисерт. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. н. за спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2020. 40 с.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV Відомості Верховної Ради України. 2004. №№ 40-44. ст. 356
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. С.19. URL: <https://surl.lt/xblazv>
10. European Charter of Patients' Rights. Basis document. Rome. No. 2002 . URL: <https://surl.lu/tuxyil>
11. Терешко Х. Інформаційні права у сфері допоміжних репродуктивних технологій: окремі аспекти. *Приватне право в сфері охорони здоров'я: виклики та перспективи. Київські правові читання. Матеріали*

міжн. наук.-практ. конф. Київ, 17 вер. 2020 р. / Р. А. Майданик, К.В. Москаленко та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2020. С. 237-242

12. Review of Ethical issues in Medical Genetics: Report of Consultants to WHO Professors D. C. Wertz, J. C. Fletcher, K. Berg. URL: <https://surl.li/ucqktn>

13. Hodgkin, R., Newell, P. UNICEF Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child. Geneva, 2007. 787 p.

14. Солодовнікова Х. Право на інформацію про походження: закордонний досвід. *Юридичний вісник*. №3. 2020. С. 262-269

15. Крушельницька А. Цивільно-правові аспекти донації ембріонів людини in vitro. *Цивільне право і процес*. 2021. №3. С.43-49.

16. Vermeulen, M., Giudice, M.-G., Del Vento, F., Wyns Ch.. Role of stem cells in fertility preservation: current insights. *National library of Medicine*. 2019. 12. P. 27-48. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6689135/>.

17. Головашук А. П. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 258 с.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2025

Стаття рекомендована до друку 22.05.2025

M.P. KUZENKO

PhD of Civil Law Disciplines

E-mail: mariia.kuzenkoo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2115-9864>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES AS A SUBJECT OF CIVIL LAW REGULATION CONCERNING THE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS

ANNOTATION. *Introduction.* The article analyzes assisted reproductive technologies (ART) as an object of civil law regulation concerning the personal non-property rights of individuals. Since ART is classified within medical activities and healthcare services, it is regarded as an object of civil law regulation concerning specific personal non-property rights. These include the right to access medical care involving ART, the right to receive information, rights associated with biological material (such as sperm, oocytes, and embryos), and the regulation of contractual relationships (including donation and surrogacy arrangements).

Summary of the main results of the study. The article highlights that the primary subjects of the right to access assisted reproductive technologies (ART) include patients namely, married couples, single women or men, and LGBT couples as well as healthcare institutions implementing ART programs, gamete and embryo donors, surrogate mothers, and state supervisory and regulatory authorities. The institutional framework supporting the right to medical services involving ART encompasses the network of medical institutions where such programs are carried out, alongside state regulatory bodies such as the Ministry of Health and the State Service on Medicines and Drugs. Particular attention is given to the role of scientific institutions engaged in research within the field of reproductive medicine, which occupy a distinct position among the institutional components of this right.

Conclusion. The problem of ensuring individuals' right to medical care with the use of ART in Ukraine is the lack of a single special law, which causes gaps in law enforcement. Among the important issues of this right are also gaps in the protection of personal data, as both the anonymity of donors and the confidentiality of potential parents may be violated due to insufficient clear control mechanisms.

KEYWORDS: *assisted reproductive technologies, object of civil law regulation, non-property rights of individuals, subjects of realization of the right to ART, gamete donor, surrogacy motherhood, information about the child's origin.*

REFERENCES

1. Connolly, M., Hoorens, S., Chambers, G. (2010) The Costs and Consequences of Assisted Reproductive Technology: An Economic Perspective. *Human reproduction update*. No. 16. P. 603-613. DOI: 10.1093/humupd/dmq013.
2. Chistiakova I. M. (2018) Genesis of international legal regulation of assisted reproductive technologies. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vyp. 4(25). T.3. S. 153-157. (in Ukrainian)
3. Boldizhar S. O. (2019) Legal regulation of donation in the application of reproductive technologies. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. № 1(3). S. 13-16. (in Ukrainian)
4. Holovashchuk A. P. (2017) Civil legal regulation of relations related to the use of assisted reproductive technologies: dissertation. ... Candidate of Law: 12.00.03. Kyiv. 258 s. (in Ukrainian)
5. Michurin Ye. O. (2024) Assisted reproductive technologies: civil law regulation. *University scientific notes*. №6 (102). S. 4-12. DOI 10.37491/UNZ.102.1. (in Ukrainian)

6. Stefanchuk R.S. (2004) Concept, system, features of the exercise and protection of reproductive rights of an individual. *Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Administration and Law*. № 1-2. S. 66-72. (in Ukrainian)
7. Checherskyi V.I. (2020) The right to reproduction (reproduction) in the system of fundamental human rights: constitutional and legal research. Qualifying scientific work in the rights of a manuscript. Author's abstract of the dissertation for the degree of scientific degree. Dr. Law. N. in speciality 12.00.02 – constitutional law; municipal law. State Higher Educational Institution “Uzhgorod National University”, Uzhhorod. 40 s. (in Ukrainian)
8. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2004. №№ 40-44. st. 356 (in Ukrainian)
9. Fundamentals of the legislation of Ukraine on health care. Law of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1993. № 4. S.19. URL: <https://surl.lt/xblazv> (in Ukrainian)
10. European Charter of Patients' Rights. Basis document. Rome. 2002. URL: <https://surl.lu/tuxyil>
11. Tereshko Kh. (2020) Information rights in the field of assisted reproductive technologies: some aspects. *Private law in the field of health care: challenges and prospects. Kyiv legal readings. Proceedings of the international scientific-practical conference Kyiv, September 17, 2020* / R. A. Maidanyk, K.V. Moskalenko et al.; deputy editor R. A. Maidanyk. Lviv: LOBF "Medicine and Law". P. 237-242. (in Ukrainian)
12. Review of Ethical issues in Medical Genetics: Report of Consultants to WHO Professors D. C. Wertz, J. C. Fletcher, K. Berg. URL: <https://surl.li/ucqktn>
13. Hodgkin, R., Newell, P. (2007) UNICEF Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child. Geneva. 787 p.
14. Solodovnikova Kh. (2020) The right to information about origin: foreign experience. *Legal Bulletin*. №3. S. 262-269. (in Ukrainian)
15. Krushelnytska A. (2021) Civil-legal aspects of human embryo donation in vitro. *Civil law and process*. №3. S.43-49. (in Ukrainian)
16. Vermeulen, M., Giudice, M.-G., Del Vento, F., Wyns Ch. (2019) Role of stem cells in fertility preservation: current insights. *National library of Medicine*. 12. P. 27-48.
17. Holovashchuk A. P. (2017) Civil legal regulation of relations related to the use of assisted reproductive technologies: dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.03. Kyiv. 258 s. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 17.04.2025

The article is recommended for printing 22.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-22>

УДК 347.441.62

О. А. УСТИМЕНКО

кандидат юридичних наук,

завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: ustymenko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9625-9347>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

КРИТЕРІЇ ТА ПРАВИЛА ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРІВ У ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ ЄС

АНОТАЦІЯ. Вступ. Джерела договірної права ЄС містять критерії та правила тлумачення змісту договорів. Одностайні підходи щодо тлумачення змісту укладених договорів мають надати сторонам певний інструментарій, що сприятиме єдиному розумінню змісту договору з метою його належного виконання або вирішення договірної спору. Критерії та правила тлумачення договорів, передбачені договірним правом ЄС, застосовуються також при вирішенні договірних спорів, що свідчить про важливість їх дослідження.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Основним критерієм, що застосовується під час тлумачення договорів у договірному праві ЄС, є намір сторін. Цей критерій застосовується у разі, якщо є можливість встановити цей намір сторін, тобто, якщо щодо наміру сторін немає сумніву, то суперечності щодо тлумачення усуваються. Намір сторін під час тлумачення превалює над буквальним змістом тексту договору. Якщо намір сторін встановити неможливо, то положення договору треба тлумачити відповідно до того, як за аналогічних обставин їх розуміли «розсудливі особи» (reasonable persons), подібні до сторін. «Розсудливою особою» у комерційних договорах слід розуміти підприємця, який має певні знання та досвід у відповідній сфері. Під аналогічними обставинами, за яких діє «розсудлива особа», у контексті тлумачення договору слід розуміти характер та мету договору, попередню поведінку сторін, переддоговірні відносини, значення, що надається термінам та умовам у відповідній сфері, звичаї, добросовісність тощо.

Висновок. Акти договірної права ЄС пропонують також певні правила, які повинні застосовуватись під час тлумачення у разі неоднозначності тексту договору: «favor negotii» («на користь чинності правочину»), правило переваги першого варіанту тексту договору, правило системного тлумачення, «contra proferentem» («проти того, хто запропонував»), правило переваги умов, що були обумовлені індивідуально. Вказані правила можуть бути застосовані також й у національному праві, що є свідченням нагоди досвіду європейського договірної права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: договір, договірне право ЄС, тлумачення договору, contra proferentem, комерційні договори, споживчі договори, захист прав споживачів.

Як цитувати: Устименко О. А. Критерії та правила тлумачення договорів у договірному праві ЄС. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 219-226. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-22>

In cites: Ustymenko O. A. (2025). Criteria and rules for interpreting contracts in EU contract law. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 219-226. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-22> (in Ukrainian)

Учасник проекту «Договірне право ЄС» № 101127494 – EU-Contract – ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH.

Постановка проблеми. Джерела договірної права ЄС містять критерії та правила, які повинні застосовуватись під час тлумачення змісту договору. Ці правила певною мірою є подібними між собою, не зважаючи на час чи місце прийняття того чи іншого акту європейського права.

Вищевказане обумовлюється єдністю підходів щодо інтерпретації договорів, що укладаються між суб'єктами, національне право

яких належить до різних правопорядків, а, можливо, й до різних правових сімей.

Розробка єдиних підходів до тлумачення змісту укладених договорів має на меті допомогти сторонам дійти до єдиного розуміння змісту договору з метою його належного виконання або вирішення договірної спору, оскільки національні правопорядки можуть містити різні підходи до тлумачення у сфері договірної права.

Як було зауважено, критерії та правила, встановлені у джерелах договірної права ЄС для з'ясування «справжнього» змісту договорів, застосовуються під час вирішення договірних спорів, оскільки для встановлення факту порушення договору необхідним є однозначне тлумачення всіх його умов. У науковій літературі наразі можна зустріти позицію щодо того, що «... в контрактному праві європейських країн формується договірне інтерпретаційне право як процесуальний інститут, який демонструє широку практику європейських судів з перетворення умов контракту» [3, с. 2].

Стан наукового дослідження теми. Окремі питання тлумачення договорів розроблялись в науковій літературі, зокрема, такими науковцям, як: Веретельник Л. К., Вовк М. З., Гайдулін О. О., Кьотц Г., Никифорак В., Процьків Н., Устименко А. В., Юркевич Ю. М. тощо. Втім, у публікаціях приділено недостатньо уваги формуванню цілісного уявлення щодо критеріїв та правил тлумачення договорів в договірному праві ЄС.

Слід також зауважити, що підходи та правила щодо тлумачення змісту договорів, вироблені в європейському договірному праві, досить часто імплементуються у національне законодавство та використовуються у судовій практиці національних судів, проте навіть на рівні джерел договірної права ЄС окремі підходи та правила тлумачення договорів різняться у формулюваннях, що може призвести до неоднозначного їх застосування у судовій практиці. За таких обставин, метою цієї статті є з'ясування спільних та особливих загальних критеріїв та правил щодо інтерпретації змісту договорів, які застосовуються у джерелах договірної права ЄС. Для досягнення поставленої мети доцільним вбачається дослідження відповідних норм Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, Принципів міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА), Принципів європейського договірної права (PECL) та Draft Common Frame of Reference (далі по тексту – DCFR), зважаючи на те, що аналіз підходів до тлумачення змісту договорів у договірному праві ЄС буде актуальним й для розвитку національного договірної права.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш розповсюджених критеріїв тлумачення договорів у європейському договірному

праві є намір сторін: у Принципах міжнародних комерційних договорів зазначено, що договори потрібно тлумачити відповідно до спільних намірів сторін (ст. 4.1. УНІДРУА). Аналогічне положення міститься у Принципах європейського договірної права: договір має тлумачитися відповідно до спільного наміру сторін, навіть якщо він відрізняється від буквального значення слів (ст. 5:101 PECL). У Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів також міститься подібне формулювання: заявчи інша поведінка сторони тлумачиться згідно з її наміром, якщо інша сторона знала або не могла не знати, який був цей намір (ч. 1 ст. 8 Конвенції). Також у DCFR встановлюється, що договір повинен тлумачитися відповідно до спільного наміру сторін, навіть якщо він відрізняється від буквального значення слів (Chapter 8, section 1, Article 8:101 DCFR). Проте намір сторін є фактично «стартовим» критерієм тлумачення договору, таким, що застосовується, якщо є можливість встановити цей намір, або якщо щодо наміру сторін немає сумніву, то й суперечності щодо тлумачення усуваються. Оскільки намір сторін під час тлумачення превалює над буквальним змістом тексту договору, то з цього можна зробити висновок, що намір сторін договору є об'єктивним критерієм, який може не збігатися із буквальним змістом договору.

Г. Кьотц вказує, що у тлумаченні договорів можна виділити два підходи. Перший полягає в тому, що перевага віддається наміру сторін, який узгоджується з принципом автономії сторін, щодо того, що юридичні зобов'язання виникають через вільне волевиявлення індивіда. Другий підхід ілюструє перевагу того, що підписано, тобто зовнішню форму вираження, так як соціальна та комерційна взаємодія вимагає захисту довіри й покладається на те, що насправді говорять інші, а не на те, що вони хотіли сказати [11, с. 113].

Коментатори тексту DCFR на такому прикладі ілюструють застосування критерію наміру сторін під час тлумачення договору: «Власник великої будівлі наймає малярну фірму для перефарбування «Зовнішніх віконних рам» («Exterior window frames»). Малярі перефарбовують зовнішній бік зовнішніх вікон та стверджують, що роботу завершено, а власник стверджує, що внутрішні поверхні рам зовнішніх вікон також повинні бути пофарбовані.

Попередні документи підтверджують, що представники власника та малярної фірми, які вели переговори за контрактом, явно передбачали, що обидві поверхні буде виконано. Хоча звичайне тлумачення може передбачати, що лише у контракті малися на увазі лише зовнішні поверхні, оскільки зовнішня та внутрішня обробка виконують окремо, спільний намір сторін повинен превалювати» [12, с. 254]. Отже, спільний намір сторін було прийнято до уваги під час тлумачення договору тоді, коли його було встановлено із змісту переддоговірних документів й цьому спільному наміру було надано перевагу перед буквальним текстом самого договору.

Лише у разі неможливості встановити намір сторін, застосовуються інші критерії тлумачення, які можна вважати суб'єктивними. Принципи УНІДРУА проголошують, що, якщо намір сторін встановити неможливо, то положення договору треба тлумачити відповідно до того, як за таких самих обставин «розсудливі особи» (reasonable persons), подібні до сторін, їх би розуміли [7]. У п. 2 ст. 8 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів встановлено, що у разі неможливості застосування наміру сторони для тлумачення її заяв чи поведінки, заява чи інша поведінка сторони тлумачаться згідно з тим розумінням, яке мала б розумна особа, що виступає в тій самій якості, що й інша сторона за аналогічних обставин [5].

Л. К. Веретельник зауважує, що у п. 2 ст. 8 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів є спроба переходу від суб'єктивного критерію у встановленні намірів сторони до об'єктивного критерію – до розуміння «розсудливої особи». Авторка вказує, що за умови незрозумілості або неможливості встановлення дійсного наміру сторони встановлюється певна презумпція: умови договору повинні інтерпретуватися на підставі розуміння ідеального суб'єкта (reasonable person), що діє так само і за аналогічних обставин [1, с. 249, 250]. Оскільки Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів та Принципи УНІДРУА стосуються саме комерційних договорів, то «reasonable person» слід розглядати не просто як пересічну людину, а безпосередньо як підприємця. Тобто, за неможливості встановлення наміру сторони договору його зміст повинен оцінюватися з точки зору особи-підприємця й, до цього ж, має вра-

ховуватись також сфера підприємницької діяльності, з якою пов'язаний предмет договору. Так, наприклад, якщо договір поставки стосується деталей для автомобіля, то потрібно враховувати бачення підприємця, діяльність якого тим чи іншим чином пов'язана із автомобільним бізнесом (дистрибуція автомобілів або автозапчастин тощо). Аналогічно у Принципах європейського договірної права встановлюється, що «...якщо намір неможливо встановити відповідно до (1) або (2), контракт слід тлумачити відповідно до значення, яке розумні особи того самого роду, що й сторони, надали б йому за тих самих обставин» (п. 3 ст. 5:101 PECL). Вочевидь, формулювання «...особи того самого роду, що й сторони» означає сферу діяльності й досвід таких осіб, а не вік, стать, соціальний статус або що. Такі положення актів європейського договірної права вказують на те, що дії сторін договору повинні бути передбачуваними з точки зору підприємців у відповідній сфері бізнесу, а поведінка сторін договору повинна відповідати певній моделі, яку можна вважати загальноприйнятою у відповідній сфері підприємницької діяльності в аналогічних обставинах.

Отже, дефініцію «розсудлива особа» слід тлумачити як особу підприємця, який має певні знання та досвід у відповідній сфері. Г. Кьотц називає ці знання «фоновими знаннями» («background») [11, с. 116], які й є тим досвідом, що має набути звичайна людина, що займається підприємницькою діяльністю у відповідній сфері. Окрім фонових знань, які «reasonable person» повинна враховувати для правильного тлумачення договору, на думку також треба зважати на фактичні обставини, за яких було укладено договір, звичаї ділового обороту та абсолютно все, що могло б вплинути на спосіб, в який «reasonable person» могла б зрозуміти мову документу [11, с. 116]. Дослідник Г. Кьотц наводить щодо цього такий приклад: «...якщо підприємець, що займається експортом, надає «гарантію за вимогою» ціни, яку потрібно сплатити за експортовані товари, то він повинен заплатити негайно на вимогу продавця, оскільки саме так цей вислів розуміють у зовнішній торгівлі» [11, с. 116].

Вбачається, що критерій «reasonable person» є доволі суб'єктивним та проблематичним у застосуванні. Наприклад, в ситуації, коли договірний спір розглядає арбітр міжнародного комерційного арбітражу, то він не

може самостійно оцінити зміст договору з точки зору «reasonable person», оскільки він не є цим підприємцем у відповідній сфері, не має «фонових знань», не може «змодельовати» поведінку сторони договору, хоча саме цього й вимагає від нього застосування цього критерію.

За таких обставин, більш зрозумілим та зручним для застосування є поняття «аналогічні обставини», оскільки європейські джерела містять доволі детальні описи таких обставин, які слід враховувати під час тлумачення договорів. До них відносять характер та мету договору; тлумачення, що узгоджуються із попередніми укладеними сторонами договорів; переддоговірні відносини між сторонами; поведінку сторін після укладення договорів, якщо така поведінка пояснює спірне питання тощо [11, с. 116]. Принципи УНІДРУА надають перелік вказаних обставин: (а) попередні переговори між сторонами; (b) практику, яка встановилась між сторонами; (c) поведінку сторін після укладення договору; (d) характер та мету договору; (e) значення, яке надається умовам і термінам у торгівлі; (f) звичаї (стаття 4.8., п. 2). Принципи європейського договірного права пропонують схожий перелік: (а) обставини, за яких було укладено, включаючи попередні переговори; (b) поведінка сторін, навіть після укладення контракту; (c) характер і мета контракту; (d) тлумачення, яке сторони вже дали подібним положенням, і практику, яку вони встановили між собою; (e) значення, яке за звичай надається термінам і виразам у відповідній галузі діяльності, і тлумачення, яке подібні положення вже могли отримати; (f) звичаї; і (g) добросовісність і чесність (Article 5:102 PECL). Аналогічний перелік обставин викладено у DCFR. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів серед вказаних обставин вказує також переговори, будь-яку практику, яку сторони встановили у своїх відносинах, звичаї і будь-яку наступну поведінку сторін (ч. 3 ст. 8 Конвенції).

Доцільним вбачається при тлумаченні договору оцінювати вказані обставини в їхній сукупності та взаємозалежності, а не кожен окремо, тому що практично всі вони мають об'єктивний характер (Принципи європейського договірного права та DCFR додають ще «good faith and fair dealing», що не завжди може бути однаково оцінено суб'єктами тлума-

чення). Якщо при тлумаченні договору береться до уваги такий критерій як звичай, то відповідне значення набуває місце виконання договору, тому що звичаї, що застосовуються у певній сфері, можуть відрізнятися в залежності від місцеперебування сторін договору.

Крім релевантних критеріїв, на які треба звертати увагу під час при тлумаченні договорів, джерела європейського договірного права пропонують також певні правила, якими треба керуватись. Так, важливим при тлумаченні договору є правило надання переваги дійсності правочину над його недійсністю у разі сумніву (це правило має назву «favor negotii» («на користь правочину»)), яке у Принципах європейського договірного права сформульоване наступним чином: «Тлумачення, яке робить умови договору законними або чинними, має бути перевагою перед тим, яке не було б таким» (Article 5:106 PECL). Коментатори DCFR наводять такий приклад ілюстрації цього правила: «Архітектор А передає свою практику архітектору Б та зобов'язується не здійснювати цю свою діяльність упродовж п'яти років «у регіоні». Якщо регіон тлумачити як адміністративний регіон, який містить декілька департаментів, то цей пункт буде недійсним як занадто широкий. Якщо ж регіон тлумачити у менш технічному та більш розумному сенсі, то цей пункт буде чинним та повною мірою застосовним» [12, с. 245].

Отже, правило «на користь чинності правочину» означає, що, якщо при тлумаченні є можливість договір або його окрему умову можна визнати чинними, то таке тлумачення й повинно застосовуватись, тобто європейське договірне право притримується позиції визнання чинності договору навіть за наявності певних сумнівів.

Окремим видом тлумачення договорів є лінгвістичне тлумачення, існування якого зумовлено тим, що переважна більшість договорів, зокрема, у зовнішньоекономічній діяльності, укладається декількома мовами. Таке тлумачення застосовується при тлумаченні термінів та у разі надання переваги одному із варіантів тексту договору, якщо його викладено різними мовами. Принципи УНІДРУА встановлюють правило вирішення спорів між варіантами тексту, викладеного різними мовами, згідно з яким у разі багатомовного тексту договору та за умови, що всі примірники мають однакову юридичну силу, перевага надається

тлумаченню на основі найпершого варіанту договору (стаття 4.7. Принципів УНІДРУА). Аналогічно Принципи європейського договір-ного права (Article 5:107 PECL) та DCFR (II.– 8:107: Linguistic discrepancies) у разі наявності розбіжностей між кількома різномовними вер-сіями договору надають перевагу версії, мо-вою якої договір було складено спочатку. Вка-зане правило можна пояснити тим, що варіант тексту договору, який складено раніше за інші версії іншими мовами, вважається оригіналь-ним, тобто розбіжності між версіями договору різними мовами виникають внаслідок того, що було зроблено невірний переклад первісного варіанту. Отже, другий та наступні варіанти первісного тексту вважаються такими, що ви-кривляють оригінальний текст, а тому варіант договору, укладений тією мовою, якою його було складено першим, вважається автентич-ним. Справедливим буде зауважити, що це правило застосовується лише тоді, коли сторо-ни самі у тексті договору не визначили пріори-тет, тобто не вказали безпосередньо у догово-рі, текст, викладений якою мовою матиме пе-ревагу у разі наявності розбіжностей під час тлумачення. Якщо у договорі міститься засте-реження щодо того, що перевага надається варіанту договору, викладеному певною мо-вою, то першість складення не матиме значен-ня.

Важливим є також правило посилання на договір в цілому (правило системного тлума-чення). Так, у Принципах УНІДРУА це сфор-мульовано таким чином: терміни та вирази мають тлумачитись у контексті всього догово-ру або заяви, в яких вони вживаються (стаття 4.4. Принципів УНІДРУА). Аналогічним чи-ном Принципи європейського договір-ного права (Article 5:105 PECL) та стаття II.–8:105 DCFR визначають, що умови тлумачаться «в світлі» всього договору, в якому вони фігуру-ють.

Означене правило слід розуміти як таке, що унеможливорює тлумачення одного й того самого терміну в одному договорі у різних значеннях, всі поняття повинні вживатися у тексті договору у їхньому взаємозв'язку між собою та з текстом в цілому (наприклад, у пре-амбулі договорів включають розділ «Терміни та визначення»). Коментатори DCFR вказують, що це правило може застосовуватись у до гру-пи договорів, наприклад, можна розглядати рамочний (основний) договір (frame-work

(master) contract) та договори, які укладені від-повідно до нього, як єдине ціле [12, с. 244].

Далі, договірне право ЄС містить прави-ло «contra proferentem» («слова документу тлумачаться проти того, хто їх запропонував»). У Принципах УНІДРУА вказане правило сфор-мульоване наступним чином: «Якщо умови договору, запропоновані однією стороною, є незрозумілими, то тлумачення відбувається не на користь цієї сторони» (стаття 4.6. Принци-пів УНІДРУА). У принципах європейського договір-ного права зазначено, що у разі виник-нення сумнівів щодо значення умов договору, які не були обговорені індивідуально, перевага надається тлумаченню терміну «проти сторо-ни», яка його надала (Article 5:103 PECL). Аналогічним чином визначене вказане прави-ло у статті II.– 8:103 DCFR, яка має назву «Interpretation against party supplying term» – «Тлумачення проти сторони, що запропонува-ла умову». Застосування правила «contra proferentem» у коментарях DCFR проілюстро-вано таким прикладом: «Договір страхування містить пункт, який виключає збитки, спричи-нені «повеннями». Страхова компанія, яка скла-ла договір, не може стверджувати, що це ви-ключення застосовується до збитку, що спри-чинений водою, яка витекла з прорваної труби, оскільки вона не вказала на це явно у тексті договору» [12, с. 243]. Також правило «contra proferentem» міститься у Директиві Ради 93/13/ЄЕС про несправедливі умови спожив-чих договорів. Відповідно до статті 5 цієї Ди-рективи запропоновані споживачу умови дого-вору повинні бути сформульовані простою й зрозумілою мовою, а сумнів щодо тлумаченні умови надає перевагу найбільш вигідному для споживача тлумаченню. У контексті вказаної Директиви неясна чи двозначна умова може бути визнана несправедливою (ч. 2 ст. 7 Дире-ктиви) [4]. Тлумачення договірних умов на користь споживача у разі сумніву захищає споживача як «слабку сторону» споживчого договору, оскільки умови споживчих догово-рів зазвичай формулюються у стандартних формах на користь підприємців, порушуючи баланс інтересів сторін договору. Споживач, який не зобов'язаний бути обізнаним щодо практики та норм законодавства у відповідній сфері, може не зрозуміти або зрозуміти невір-но зміст певної умови, запропонованої підпри-ємцем. З метою уникнення такого порушення рівноваги сторін споживчого договору й вста-

новлюється правило «contra proferentem» – на користь споживача. У науковій літературі зазначається, що правило «contra proferentem» застосовується, насамперед, до споживчих договорів, однією зі сторін яких є непрофесіонали, а також до підприємницьких договорів у разі наявності дисбалансу переговорних можливостей. Оскільки «домінуюча» сторона розробляє та пропонує умови, а «слабка» сторона позбавлена будь-яких шансів на ведення переговорів, то дефекти у формулюванні неоднозначності та незрозумілості покладаються на «сильну» сторону [10, с. 117]. Втім окреслена позиція не виключає зловживань у застосуванні правила «contra proferentem», і за таких обставин воно не повинно застосовуватись до всіх без виключення договірних спорів, у яких має бути здійснено тлумачення з метою усунення неоднозначності.

Варто відзначити, що правило «contra proferentem» активно застосовується у національній судовій практиці до споживчих договорів та до договорів між підприємцями. Зокрема, Верховним Судом у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду у Постанові від 18.04.2018 р. зроблено наступний висновок: «У разі, якщо з'ясувати справжній зміст відповідної умови договору неможливо за допомогою загальних підходів до тлумачення змісту правочину, передбачених у частинах третій та четвертій статті 213 ЦК України, слід застосовувати тлумачення contra proferentem. Особа, яка включила ту або іншу умову в договір, повинна нести ризик, пов'язаний з неясністю такої умови. При цьому це правило застосовується не тільки в тому випадку, коли сторона самостійно розробила відповідну умову, але й тоді, коли сторона скористалася стандартною умовою, що була розроблена третьою особою. Це правило підлягає застосуванню не тільки щодо умов, які «не були індивідуально узгоджені» (no individually negotiated), але також щодо умов, які хоча і були індивідуально узгоджені, проте були включені в договір «під переважним впливом однієї зі сторін» (under the dominant influence of the party)» [6]. Слушною є думка М. З. Вовк та Ю. М. Юркевич, які вважають, що тлумачення змісту цивільно-правового договору на підставі принципу «contra proferentem» є доцільним та перспективним, оскільки може використовуватись у випадку неможливості застосування законодавчо закріплених правил тлумачення договорів, а

також сприяє реалізації загальних засад цивільного законодавства [2, с. 409]. Варта уваги також думка Н. Процьків та В. Никифорак про те, що застосування принципу «contra proferentem» необхідно визнати ефективним інструментом забезпечення справедливості й добросовісності при вирішенні спорів, пов'язаних із тлумаченням договорів, і стимулюванні учасників договірного процесу до належної поведінки [9, с. 53].

Принципи європейського договірного права та DCFR також містять правило надання переваги умовам, що були обумовлені індивідуально (Preference to Negotiated Terms), яке полягає у тому, що умови, які узгоджені індивідуально, мають пріоритет над тими, які не були узгоджені (стаття II.–8:105 DCFR, Article 5:104 PECL). Вбачається, що це правило повинно застосовуватись також до змін, які вносяться до тексту договору. Наприклад, сторони вирішили внести зміни або доповнення до договору й зробили це шляхом власноручного внесення відповідного запису до тексту документу: за таких обставин умова договору повинна застосовуватись у тому варіанті, який було викладено сторонами власноруч. Вказане правило щодо переваги договірної умови, що обумовлена індивідуально, зазначено також й у Директиві Ради 93/13/ЄС про несправедливі умови споживчих договорів. У ч. 1 статті 3 цієї Директиви договірною умовою, яка не була обговорена в індивідуальному порядку, кваліфікується як несправедлива умова, якщо вона всупереч вимозі щодо добросовісності істотно порушує баланс між правами та обов'язками сторін, що виникають із договору, на шкоду споживачу. При цьому умова вважається завжди такою, що не була обумовлена в індивідуальному порядку, якщо її сформулювали заздалегідь і споживач, таким чином, не міг вплинути на зміст умови, особливо в контексті попередньо сформульованого стандартного договору (ч. 2 ст. 3 Директиви) [4]. Отже, за таких обставин слід дійти висновку про те, що умова, не обумовлена в індивідуальному порядку, це умова: 1) несправедлива, якщо вона сформульована на шкоду споживачу; 2) яка позбавляє споживача можливості вплинути на її зміст (доказування факту того, що стандартна умова була обговорена в індивідуальному порядку, покладається на контрагента споживача, а вищевказані положення Директиви покликані захистити права споживача).

Висновки. Основним критерієм, що застосовується при тлумаченні договорів в договірному праві ЄС, є намір сторін, й тільки у разі, якщо цей критерій застосувати не можливо, то акти європейського договірного права пропонують застосовувати інший критерій – розуміння «розсудливої особи» (reasonable person), яке має бути в «аналогічних обставинах». При тлумаченні з точки зору «розсудливої особи» треба зважати на те, що поведінка сторін договору повинна відповідати певній моделі, яку можна вважати загальноприйнятою у відповідній сфері підприємницької діяльності в аналогічних обставинах. Обставинами, які треба розуміти як аналогічні, є харак-

тер та мета договору, попередня поведінка сторін, переддоговірні відносини, звичаї, добросовісність тощо.

Акти договірного права ЄС містять також певні правила, що повинні застосовуватись при тлумаченні у разі неоднозначності тексту договору: «favor negotii» (на користь чинності правочину); правило переваги першого варіанту тексту договору; правило системного тлумачення; «contra proferentem» (проти того, хто запропонував); правило переваги умов, що були обумовлені індивідуально. Вказані правила можуть бути застосовані у національному праві, що є наявним фактом нагоди досвіду договірного права ЄС..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веретельник Л. К. Тлумачення цивільно-правових договорів за законодавством європейських країн. Право і безпека. 2011. № 1 (38). С. 248-251.
2. Вовк М. З., Юркевич Ю. М. Проблеми тлумачення договорів в Україні в умовах гармонізації з правом Європейського Союзу. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 2 (20). С. 394-405. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2\(20\)-394-405](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20)-394-405).
3. Гайдунін О. О. Інститут інтерпретації (тлумачення) в європейському контрактному праві: теоретико-цивільні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.03. Київ, 2021. 37 с.
4. Директива Ради 93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 року про несправедливі умови споживчих договорів. Верховна Рада України. Законодавство України. 1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text (дата звернення: 23.03.2025).
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. Верховна Рада України. Законодавство України. 1980. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 23.03.2025).
6. Судова справа № 753/11000/14-ц : Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18.04.2018 р. База правових позицій. Верховний Суд. URL : <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/4447> (дата звернення: 23.03.2025).
7. Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації. / пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ : Асоц. «ЗЕД», 2013. 304 с. URL : https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf (дата звернення: 23.03.2025).
8. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА / пер. с англ. О. С. Білоус. 2010. URL : <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 23.03.2025).
9. Процьків Н., Никифорак В. Використання принципу contra proferentem у правозастосовній практиці. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 50-53. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.08>.
10. Устименко А. В. Contra proferentem rule у вітчизняній доктрині договірного права. Відповідність європейським підходам. Право і суспільство. 2023. № 1. С. 113-119. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.17>.
11. Kötz H. European Contract Law / translated by G. Mertens, T. Weir. Oxford : Oxford University Press, 2017. 390 p.
12. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Oxford : Oxford University Press, 2009. 6100 p.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2025

Стаття рекомендована до друку 22.04.2025

O. A. USTYMENKO

PhD (Law),

Head of of the Department of Civil Law Disciplines

E-mail: ustymenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9625-9347>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square,4

CRITERIA AND RULES OF INTERPRETATION OF CONTRACTS IN EU CONTRACT LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The sources of EU contract law contain criteria and rules for interpreting the content of contracts. Uniform approaches to interpreting the content of concluded contracts are designed to provide the parties with a certain toolkit that helps to reach a common understanding of the content of the contract for the purpose of its proper execution or resolution of a contractual dispute. The criteria and rules for interpreting contracts provided for in EU contract law are also applied when resolving contractual disputes in national law, which indicates the importance of their study in doctrine and practice.

Summary of the main results of the study. The main criterion used when interpreting contracts in EU contract law is the intention of the parties. This criterion is applied if it is possible to establish this intention of the parties, that is, if there is no doubt about the intention of the parties, then contradictions in interpretation are eliminated. The intention of the parties during interpretation prevails over the literal content of the text of the contract. If the intention of the parties cannot be established, the provisions of the contract must be interpreted in accordance with how reasonable persons similar to the parties would have understood them in similar circumstances. The criterion of a «reasonable person» in commercial contracts must be understood as an entrepreneur who has certain knowledge and experience in the relevant field. By similar circumstances in which a reasonable person acts, in the context of interpreting a contract, one must understand the nature and purpose of the contract, the previous conduct of the parties, pre-contractual relations, the meaning given to terms and conditions in the relevant field, customs, good faith, etc.

Conclusion. EU contract law acts also offer certain rules that must be applied during interpretation in the event of ambiguity in the text of the contract. These include «favor negotii» (in favor of the validity of the transaction), the rule of preference of the first version of the text of the contract, the rule of systematic interpretation, «contra proferentem» (against the one who proposed), the rule of preference of terms that were agreed individually. The above rules can be applied and enforced in national law, where the experience of EU contract law can be useful.

KEYWORDS: *contract, EU contract law, interpretation of contract, contra proferentem, commercial contracts, consumer contracts, consumer protection.*

REFERENCES

1. Veretelnik L. K. (2011). Interpretation of civil law contracts under the legislation of European countries. Law and Security. No. 1 (38). P. 248-251. (In Ukrainian).
2. Vovk M. Z., Yurkevych Yu. M. (2024). Problems of interpretation of treaties in Ukraine in the context of harmonization with the law of the European Union. Current issues in modern science. No. 2 (20). P. 394-405. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2\(20\)-394-405](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20)-394-405). (In Ukrainian).
3. Haidulin O. O. (2021). Institute of interpretation in European contract law: theoretical and civil principles: author's abstract of the dissertation ... Doctor of Law: 12.00.01, 12.00.03. Kyiv, 37 p. (In Ukrainian).
4. Directive of the Council 93/13/ EEC of April 5, 1993 on unfair terms of consumer contracts. Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text (accessed: 23.03.2025) (In Ukrainian).
5. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods of April 11, 1980. Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine. 1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (accessed: 23.03.2025) (In Ukrainian).
6. Court case No. 753/11000/14-ts: Resolution of the Supreme Court in the Joint Chamber of the Civil Court of Cassation dated 04/18/2018. Base of legal positions. Supreme Court. URL : <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/4447> (accessed: 23.03.2025) (In Ukrainian).
7. Principles of European Contract Law. Comments and Recommendations. / Translated from English by LLC «Association of Exporters and Importers «ZED». Kyiv: Assoc. "ZED", 2013. 304 p. URL: https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf (accessed: 23.03.2025) (In Ukrainian).
8. Principles of International Commercial Contracts UNIDROIT / trans. from English. O. S. Bilous. 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (accessed: 23.03.2025) (In Ukrainian).
9. Protskiv N., Nykyforak V. (2021). The use of the principle contra proferentem in law enforcement practice. Entrepreneurship, economy and law. No. 3. P. 50-53. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.08>. (In Ukrainian).
10. Ustymenko A. V. (2023). Contra proferentem rule in domestic contract law doctrine. Compliance with European approaches. Law and society. No. 1. P. 113-119. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.17>. In Ukrainian).
11. Kötz H. European Contract Law (2017). / translated by G. Mertens, T. Weir. Oxford : Oxford University Press. 390 p. (In English).
12. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Oxford : Oxford University Press, 2009. 6100 p. (In English).

The article was received by the editors 19. 03.2025.

The article is recommended for printing 22.04.2025.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-23>

УДК 349.412.2

К. П. ПЕЙЧЕВ

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін юридичного факультету

E-mail: peychev.lawyer@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7200-3564>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРОСТОРОВІ ТА МАЙНОВІ ОЗНАКИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Ефективність правового регулювання земельного обігу повинна відбуватися виходячи із обґрунтування взаємодії соціальних, правових та економічних суспільних інтересів. Такий підхід має суттєву наукову актуальність. Формулювання структури і системи та узагальнення основних правових положень у напрямку розуміння майнових характеристик землі має достатню доцільність. Дослідження проводиться з метою систематизації, оновлення, здійснення аналізу фактів та їх синтезу у нові розуміння та формулювання висновків, що описують правові елементи та дозволяють збудувати логічні причинно-наслідкові зв'язки між ними з метою прогнозування їх перебігу та застосування.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Як було досліджено, норми земельного, податкового і цивільного законодавства розглядають земельну ділянку разом із розташованими на ній природними ресурсами, будівлями і спорудами не тільки як природний ресурс але і як просторовий базис та складну річ з усіма ознаками нерухомого майна. Таким чином, сукупними елементами земельної ділянки як складної речі (майна) є: ґрунтовий прошарок, водні природні і антропогенні об'єкти; ліси і лісосмуги, багаторічні насадження.

Виокремлено поняття «простір» як невід'ємний елемент земельної ділянки. Він виступає мірою встановлення об'єму або кількості предметів матеріальної реальності, об'єктів та явищ. Земельна ділянка як речовий об'єкт може займати місце та бути розташованою лише у фізичному просторі. Крім того, говорячи про природні ресурси взагалі, має сенс застосовувати термін «простір» при правовому регулюванні майнових відносин щодо лісових ділянок, надр, водних об'єктів, багаторічних насаджень, атмосферного повітря тощо. Сам же «простір» може використовуватися власниками земельних ділянок і землекористувачами в межах координат які знаходяться над та під поверхнею земельної ділянки і який є доступним на вишину і глибину, що функціонально необхідні для будівництва споруд і будівель господарського або житлового призначення. Встановлено, що при відчуженні земельної ділянки до набувача переходить право власності на багаторічні насадження та ґрунтовий шар в межах всієї ділянки, повністю та без обмежень їх кількості, а ось ліси та водні об'єкти набуваються у власність лише в межах площ дозволених Лісовим та Водним кодексами.

Висновки. Враховуючи рамки нормативного-правового бачення, сформульовано дві основні ознаки земельної ділянки: 1. Просторові які включають в себе межі, місце розташування (географічні координати) та площу ділянки. 2. Майнові, що включають її цільове призначення та визначені щодо ділянки права та встановлені обов'язки.

В якості просторової (кількісної) ознаки земельної ділянки окремо розглянуто термін «простір» як еталон міри. Зроблено висновок, що земельна ділянка має усі ознаки майна та нерухомої речі, поєднуючи їх із просторовими характеристиками, що притаманні ділянці як природному ресурсу, територіальному базису та засобу виробництва.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: земельна ділянка, обіг (оборот) земельних ділянок, земельна ділянка як: нерухомість і майновий об'єкт та річ, складна річ, просторові та майнові характеристики земельної ділянки, простір як складовий елемент земельної ділянки, державні, комунальна та приватна власність на природні ресурси.

Як цитувати: Пейчев К. П. Просторові та майнові ознаки земельної ділянки. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 227-234. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-23>

In cites: K. P. Peichev (2025). Spatial and property features of a land plot. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 227-234. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-23> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Межі нормативно-правового бачення відносно просторових і майнових характеристик земельної ділянки потребують подальшого наукового структурування та систематизації.

Має сенс виокремлення основних ознаки земельної ділянки, що будуть включати в себе розрізнені елементи, а саме: межі, місце розташування (географічні координати) та площу ділянки, цільове призначення та визначені щодо ділянки прав та встановлення обов'язків.

В якості просторової (кількісної) ознаки земельної ділянки бажано розкрити зміст терміну «простір» як еталон міри.

Простір потрібно дослідити як міру встановлення об'єму або кількості земельної ділянки як елементу матеріальної реальності, оскільки речові об'єкти можуть займати місце та бути розташованими лише у фізичному просторі. Дві земельні ділянки не можуть знаходитись в одній і тій самій географічній точці і навпаки одна земельна ділянка не може одночасно знаходитись у двох географічних точках

Стан наукової розробки теми. Визначенню істотних ознак земельної ділянки присвячені окремі дослідження наступних науковців: Носік В., Гуревський В., Кулинич П., Шулга М. та інші.

Науковці формулювали поняття земельної ділянки розуміючи її як частину поверхні земної кори, яка є основою ландшафту, має фіксовану площу, межі й місце розташування, характеризується певним якісним і притаманним їй правовим станом.

Дослідники все ж не ставили перед собою завдання здійснити аналіз просторових ознак земельної ділянки в поєднанні їх із майновими характеристиками.

Мета дослідження. Дослідження проводиться з метою систематизації, оновлення, здійснення аналізу фактів та їх синтезу у нові розуміння та формулювання висновків, що описують правові елементи та дозволяють збудувати логічні причинно-наслідкові зв'язки між ними з метою прогнозування їх перебігу та застосування правових положень про просторові та майнові характеристики земельної ділянки.

Основні результати дослідження. Ефективність правового регулювання земельного обігу повинна відбуватися виходячи із обґрунтування взаємодії соціальних, правових та економічних суспільних інтересів. Такий підхід має суттєву наукову актуальність. Формулювання структури і системи та узагальнення основних правових положень у напрямку ро-

зуміння просторових та майнових характеристик землі має достатню доцільність.

Окремій увазі підлягає систематизування і аналіз не лише норм земельного законодавства, а і цивільні і податкові приписи які діють своє розуміння майнових і просторових характеристик земельної ділянки. Крім того мають значення технічні і технологічні показники, що застосовуються під час індивідуалізації та подальшого використання землі. При цьому не можливо говорити, що просторові характеристики мають другорядний вплив на залучення землі в ринковий обіг як майнового об'єкту. Мова повинна йти про збалансоване використання як майнових та просторових характеристик при виокремленні правового режиму землі як територіального базису, природного ресурсу та засобу виробництва.

Розпочинаючи дослідження, потрібно зазначити, що на сьогодні, законодавство України розповсюджує право власності на земельну ділянку в її межах на ґрунтовий (поверхневий) шар, а також на природні ресурси, такі як води, багаторічні насадження і ліси, що на ній розташовані.

Окремо зазначається, що включення інших природних об'єктів в структуру самої земельної ділянки є можливим якщо інше не визначено законом і не порушує прав других суб'єктів. (частину другу статті 79 ЗК України. Таким чином, земельна ділянка за своєю суттю виконує функції природного ресурсу, територіального базису, засобу виробництва, а також майна. Саме в останньому розумінні вона виступає об'єктом цивільного обігу (обороту). З огляду на викладене, характерні особливості землі, обумовлюють специфічне регулювання майнових питань відносно неї зі сторони держави. Убезпечуючи суспільний інтерес правотворець застосовує публічно-правовий режим в регулюванні земельних відносин, при цьому в ньому панує спеціально-дозвільного спосіб правового регулювання відносно природних об'єктів.

Осмислюючи наведене, науковці зазначають, що публічне регулювання земельно-аграрної сфери повинно відповідати концепції стратегічного планування та за допомогою нормативно-правового впливу має формувати стратегічні напрямки розвитку природоресурсного та продовольчого сектору відповідно до економічних та соціальних запитів сьогодення. В той же час, до проблем публічно-правового регулювання земельно-аграрного сектору треба віднести його не комплексність, що обумовлює каскадний розвиток галузей агропромислового комплексу. Не структурованість норма-

тивно правового масиву та плутанина в термінології яка регулюють земельно-аграрний сектор, заважає його належному застосуванню [1].

З іншого боку, можна констатувати, що законодавець приділяє достатньої уваги суспільній спрямованості майнових відносин в земельно-правовій сфері. Така позиція реалізована в ст. 14 Конституції України та закріплена статтею 373 ЦК України за якими право власності на земельну ділянку набувається і реалізується виключно відповідно до закону, а для других об'єктів обороту, таке право виникає на підґрунтях, що прямо не заборонені законом. Таким чином мається на увазі загально-дозвільний спосіб правового впливу [2, 3].

Окрім того, земля як об'єкт права власності, виконує важливу соціальну функцію. Спеціалісти земельного права неодноразово наголошували, що переважною формою розвитку земельного обороту є його удосконалення шляхом розширення фермерського способу земле використання, що буде сприяти реалізації соціальної функції права власності на землю» [4]. Також, напрямок ефективного балансу та поєднання і обопільного узгодження як приватних так і суспільних інтересів необхідно розглядати в рамках філософської, правової та соціальної інтегративної моделі» [5].

Окреслив питання природньої та соціальної важливості земельних ресурсів перейдемо до їх майнових властивостей. Щоб бути майновим об'єктом земельна ділянка повинна відповідати спеціальним ознакам. Першорядна умова полягає у тому, що їй потрібно бути належним чином просторово індивідуалізованою. Це значить, що мають бути встановлені її: межі, місце розташування (географічні координати), площа та цільове призначення.

На сьогодні це питання вирішується наступним чином. Законодавець, визначаючи поняття земельної ділянки, розглядає її як фрагмент земної поверхні який має встановлені межі та відповідне географічне розміщення (просторові характеристики). Окрім того стаття 79 ЗК України закріплює, що земельна ділянка повинна мати визначені щодо неї права (майнова характеристика) [6].

Враховуючи зазначені приписи законодавства та окреслюючи рамки нормативного бачення, можна сформулювати дві основні ознаки земельної ділянки:

1. Просторові які включають в себе межі, місце розташування (географічні координати) та площу ділянки.

2. Майнові, що включають цільове призначення ділянки та визначені щодо неї права та встановлені обов'язки.

За для подальшого аналізу, деталізуємо їх окремо, враховуючи зміст підзаконних нормативних актів.

До просторових ознак відносяться наступні:

1. Аналітичні межі землі - площа проєкції ділянки, для якої визначена її геодезична структура координат. Аналітичні межі встановлюються за точками кутів поворотів границь об'єкта – земельної ділянки.

2. Фізичні координати земельної ділянки - розмір земельної площини в межах об'єкту з урахуванням її фізичної нерівності по проєкції поверхні землі: западин, перекосів, схилів, весен, пагорків і таке інше.

3. Межа – поверхневі предметні рубежі, які показують межі землі, або її схематичні лінії на дзеркалі, які поділяють дві індивідуалізовані ділянки.

4. Зовнішній кордон земельної ділянки - відносна замкнена лінія яка розмежовує окремі об'єкти.

5. Спільний кордон – межа, замкнена лінія, що виокремлює ділянку від іншої.

Саму ж процедуру встановлення меж доцільно сформулювати як процес зазначення в правовстановлюючому документі кордонів власності із погодженою і внесеною до реєстру правильною рисою розмежування [7, 8].

Окрім просторових ознак, земельна ділянка має також майнові характеристики і їх дослідження, показує наступні особливості:

1. Починаючи систематизацію та аналіз майнових рис землі, спочатку звернемо увагу на формулювання «з визначеними, що до неї правами». Законодавець говорить лише про визначення «прав» і не зазначає про наявність обов'язків власника або володільця. Більш точно було б говорити про «правовий режим» майнового об'єкту - земельної ділянки. Таке, більш ширше, поняття уводить в застосунок ланцюг наступних елементів: обсяг прав та обов'язків, обмеження прав відносно земельної ділянки, обтяження землевласника (на ділянці можуть розташовуватися об'єкти нерухомості, ліси, багаторічні насадження, захисні споруди, меліоративні об'єкти, культурна спадщина, заповідний фонд тощо).

2. Земельна ділянка як об'єкт обігу виступає предметом матеріальної дійсності і відносно неї можуть формуватися майнові права та обов'язки, що саме робить її об'єктом обороту з належними рисами речі. При цьому не повинно ігноруватись питання її збереження та охорони в рамках концепції стійкого розвитку. Зазначена теза співпадає із позицію таких науковців як Третьяк А., Ковалишин О. та Третьяк

Н, відносно того, що з урахуванням концепції стійкого розвитку, поступи до соціального-економічного благополуччя, а також подолання викликів, зокрема екологічного та кліматичного характеру, уявляється можливим тільки завдяки взаємній єдності трьох базових інтересів – екологічного, соціального та економічного [9].

3. Земельну ділянку треба розглядати як: нерухому річ; складну річ (позаяк вона складається з ґрунтового прошарку, лісів, багаторічних природних та штучних насаджень, водних об'єктів, що на ній знаходяться; неподільну річ (її як правило не можливо поділити не втративши її цільового призначення; є незамінною річчю (адже вона позначена індивідуальними властивостями, тобто їй притаманні характеристики, що виокремлюють і вирізняють ділянку з-поміж других однорідних ділянок, індивідуалізуючи саме цей об'єкт; неспоживну річ, оскільки земельна ділянка функціонує для неодноразового використання і зберігає свої властивості у первісній стані протягом значного часу.

Для наступного аналізу ми визначимо, що сукупними елементами земельної ділянки як складної речі (майна) є: ґрунтовий прошарок, водні природні і антропогенні об'єкти; ліси і лісосмуги, багаторічні насадження.

Крім того, земельна ділянка може також містити компоненти, що організують її функціональну нерозривність: простір під нерухомими об'єктами (цільовими будівлями та спорудами), господарські території, майданчики та шляхи, дороги, проїзди та оздоблені тротуари, території зелених насаджень тощо.

Деякі із зазначених об'єктів підлягають нормуванню враховуючи їх питомий розмір та відповідну відстань до інших споруд, а також до ліній нормативності, що позначається на встановленні максимальних розмірів земельних ділянок, в залежності від питомої площі головних, обслуговуючих та помічних об'єктів нерухомості, їх поверховості та розташуванні [8].

Розглянемо ці елементи детально з метою їх систематизації для подальшого аналізу.

Так, поверхнево-ґрунтовий прошарок земельної ділянки є його відносно невіддільною частиною.

Як зазначено у статті 1 Закону України «Про охорону земель» «ґрунт» це природно-історичне органо-мінеральне тіло, яке створилося на поверху земної кори і є основою великої концентрації живильних речовин, засадою життя та функціонуванню людства завдяки найбільшій своїй якості, а саме родючості.

Таким чином, ґрунтовий шар земельних ділянок це верхній шар ґрунту, якому притаманна характеристика продуктивності [10].

Законодавець встановлює, що земельні ґрунти підлягають особливій охороні. Землевласникам та землекористувачам заборонено утілювати зняті та перенесені маси ґрунтового шару земельних ділянок без відповідного на це дозволу який видається органами, що здійснюють державний контроль за охороною та використанням земельних ділянок.

Отже у разі здійснення зняття або порушення поверхні ґрунту, землевласники та землекористувачі зобов'язані виконувати роботи по зняттю, складуванню та зберіганню поверхневого шару ґрунту та перенесення його на ділянку, з якої він вилучався (рекультивация), або на іншу аналогічну ділянку з метою підвищення її якостей та продуктивності.

Відносно водних об'єктів потрібно зазначити наступне.

Як вказувалося вище, право власності на земельну ділянку розповсюджується на водні об'єкти, які на ній знаходяться.

При цьому водне законодавство розуміє під водним об'єктом, створений штучно або природно елемент навколишнього середовища, в якому знаходяться водні ресурси а саме: річки, озера, море, водосховища, канали, ставки.

Правові приписи встановлюють, що водні об'єкти та самі води є виключно власністю народу України і можуть передаватись лише у користування. Таке право власності на водні ресурси здійснюється через представницькі та місцеві органи – відповідні ради (Верховну Раду України та місцеві Ради).

В той же час говориться, що інші суспільні відносини (лісові, земельні, відносини по використанню тваринного і рослинного світу, атмосферного повітря, об'єктів ПЗФ) які виникають та реалізуються в момент використання вод, регулюються відповідним поресурсним законодавством України.

Як позначає земельне законодавство, водний об'єкт стає приналежністю земельної ділянки у тих випадках коли інше не встановлено законом.

У випадках із водними об'єктами, іншим законом виступає Водний кодекс України який встановлює, що всі водні об'єкти є власністю народу України. Таким чином, режим земельних ділянок на яких розміщені водні ресурси, є тотожним лише у випадках коли вони відносяться до публічної (державну або комунальну) форми власності на земельні ділянки.

Треба відмітити, що відносно земель приватної форми власності стаття 59 ЗК Укра-

їни встановлює, що фізичним особам та юридичним особам можуть безоплатно передаватися у власність водні об'єкти загальною площею до 3 гектарів і лише замкнені та природні (а не штучно створені) водойми. Така передача здійснюється виключно за рішенням суб'єктів владних повноважень, а саме органами місцевого самоврядування або органами виконавчої влади держави.

Таким чином, в протилежних випадках водні об'єкти повинні надаватися приватним суб'єктам виключно у користування.

Але таке обмеження не розповсюджується на штучно створені водойми (наприклад, ставки) оскільки та ж сама стаття 59 ЗК України закріплює, що землевласники на своїх ділянках можуть утворювати протиерозійні, рибогосподарські, та подібні штучні водойми, у встановленому законом порядку.

Відносно лісів і лісових ресурсів потрібно підкреслити наступне.

Лісове законодавство визначає ліс як тип природних комплексів, в якому об'єднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з належними природними компонентами, а саме: трав'яною рослинністю, ґрунтовим шаром, тваринним світом які взаємопов'язані у власному розвитку, впливають один на одного і на зовнішнє навколишнє середовище в цілому (ст. 1).

При цьому, імперативно встановлюється, що всі ліси в межах території України являються власністю народу України.

Як і у випадках з водними об'єктами, право власності народу України на ліси здійснюється органами місцевого самоврядування та органами державної влади виключно в межах, та у спосіб що визначено Конституцією України. Існує три форми власності на ліси, а саме приватна, комунальна та державна. До державної форми власності належать усі ліси України в межах її території, окрім лісів які перебувають у приватній та комунальній власності.

В той же час, у комунальній власності знаходяться ліси які розташовані в межах населених пунктів (міст, селищ, сел), за виключенням лісів які перебувають у приватній або державній власності.

При цьому у приватну власність можуть набуватися виключно замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 гектарів. Фізичні та юридичні особи України отримують лісові ділянки за плату або безоплатно. Передача здійснюється лише в межах та у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств згідно із законом. Площа лісів що

набуваються у приватну власність може бути збільшена у випадках їх спадкування згідно законодавства. На земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь їх власники (як юридичні так і фізичні особи) можуть створювати ліси і набувати на них право власності без обмеження площі таких лісів. Саме такі ліси будуть вважатися приватною власністю цих юридичних та фізичних осіб. Право приватної власності на ліси виникає з моменту державної реєстрації такого права на підставі правовстановлюючих документів на земельні ділянки на яких вони розташовані [11].

Таким чином, ліси виступають складовим елементом земельної ділянки як складної речі.

Правові положення про багаторічні насадження теж мають свої наступні особливості як складові елементи земельної ділянки.

Потрібно зауважити, що поняття «багаторічні насадження» на сьогоднішній день не сформульовано на рівні закону.

Водночас, виходячи з аналізу вищезначених норм земельного та цивільного кодексів, можна сформулювати розуміння, що право власності на земельну ділянку, в тому числі, поширюється в її межах на багаторічні насадження, що знаходяться на ній.

При цьому, дані про площу багаторічних насаджень які розташовані на земельній ділянці є її просторовою (кількісною) ознакою.

Таким чином, земельна ділянка і розташовані на ній багаторічні насадження виступають єдиним природним комплексом, складною річчю та цілісним майном.

Крім того, не можна розглядати багаторічні насадження як окреме нерухоме майном в силу їх функціональності. Відповідно до законодавства, право власності на багаторічні насадження не підлягає окремій державній реєстрації.

Потрібно також зазначити, що головною умовою віднесення майна до нерухомості є утрата його функціональних і якісних властивостей при його перенесенні на інше місце. Переміщення, наприклад такого об'єкту як яблуневий сад в інше місце не тягне за собою втрату його функціональності.

Окрему увагу потрібно приділити виокремленню поняття «простір» як невід'ємному елементу землі. Так, в якості кількісної ознаки земельної ділянки законодавець в ч. 3 ст. 79 ЗК України вводить термін «простір» як еталон міри. Цей елемент виступає мірою встановлення об'єму або кількості предметів матеріальної реальності, об'єктів та явищ. Речові об'єкти можуть займати місце та бути розта-

шованими лише у фізичному просторі. Дві земельні ділянки не можуть знаходитись в одній і тій самій географічній точці і навпаки одна земельна ділянка не може одночасно знаходитись у двох географічних точках (безумовно якщо не брати до уваги теорію струн у квантовій фізиці).

Як показує вищенаведений аналіз, земельне право, говорячи про природні ресурси, застосовує термін «простір» також до розглянутих раніше лісових ділянок, водних об'єктів, багаторічних насаджень, будівель і споруд.

Сам же «простір» може використовуватися власниками земельних ділянок і землекористувачами в межах координат які знаходяться над та під поверхнею земельної ділянки і який є доступним на вишину і глибину, що функціонально необхідні для будівництва споруд і будівель господарського або житлового призначення.

Для вирішення завдання цієї статті, потрібно також узагальнити розуміння земельної ділянки як нерухомої речі. Цивільний кодекс України в нормах статей: 331 «нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди тощо)» та 376 «житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно» відносить земельну ділянку до нерухомого майна.

З іншого боку положення Податкового кодексу України застосовують наступні терміни у специфічному розумінні:

– будівлі це «земельні поліпшення» які утворюються з опорних та огорожувальних чи поєднаних, огорожувальних та несучих елементів, які створюють підземні чи наземні приміщення, що використовуються з метою проживання або знаходження людей, розташування матеріальних цінностей (таких як рослини, тварини тощо) для здійснення економічної діяльності;

– споруди це «земельні поліпшення» які не віднесені до будівель і використовуються для виконання окремих технічних призначень (ст. 14) [12]. Крім того, податкове законодавство визначає, що формати будівель і споруд можуть бути обмежені площею (простором) нормативно-дозволеного використання земельної ділянки але саме нерухоме майно не можна розглядати складовим елементом земельної ділянки.

Вони виступають самостійними майновими об'єктами.

Висновки. Як було досліджено, норми земельного, податкового і цивільного законодавства розглядають земельну ділянку разом із розташованими на ній природними ресурсами, будівлями і спорудами не тільки як природний ресурс але і як просторовий базис та складну річ з усіма ознаками нерухомого майна.

До основних ознак земельної ділянки потрібно відносити:

1. Просторові які включають в себе межі, місце розташування (географічні координати) та площу ділянки.

2. Майнові, що включають цільове призначення ділянки та визначені щодо неї права та встановлені обов'язки.

Таким чином, сукупними елементами земельної ділянки як складної речі (майна) є: ґрунтовий прошарок, водні природні і антропогенні об'єкти; ліси і лісосмути, багаторічні насадження.

Виокремлено поняття «простір» як невід'ємний елемент земельної ділянки. Він виступає мірою встановлення об'єму або кількості предметів матеріальної реальності, об'єктів та явищ. Земельна ділянка як речовий об'єкт може займати місце та бути розташованою лише у фізичному просторі. Крім того, говорячи про природні ресурси взагалі, має сенс застосовувати термін «простір» при правовому регулюванні майнових відносин щодо лісових ділянок, надр, водних об'єктів, багаторічних насаджень, атмосферного повітря тощо.

Сам же «простір» може використовуватися власниками земельних ділянок і землекористувачами в межах координат які знаходяться над та під поверхнею земельної ділянки і який є доступним на вишину і глибину, що функціонально необхідні для будівництва споруд і будівель господарського або житлового призначення. Встановлено, що при відчуженні земельної ділянки до набувача переходить право власності на багаторічні насадження та ґрунтовий шар в межах всієї ділянки, повністю та без обмежень їх кількості, а ось ліси та водні об'єкти набуваються у власність лише в межах площ дозволених Лісовим та Водним кодексами.

Таким чином, земельна ділянка має усі ознаки майна та нерухомої речі, поєднуючи їх із просторовими характеристиками, що притаманні ділянці як природному ресурсу, територіальному базису та засобу виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Несененко П. Методичні підходи до оцінки ефективності державного регулювання аграрного сектору. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 4. С. 288-296. URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/09/2022-308-44.pdf>.

2. Конституція України. № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
4. Kostyashkin, I.O., Chudyk-Bilousova, N.I., Taranenko, L.S., Andrushko, A.V., Loginova, N.M. Land ownership in Ukraine: Reform issues. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2023. № 11.4. P. 1175-1183. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5311>.
5. Fedchyshyn D., Ignatenko I. About restrictions of land rights in Ukraine. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2024. 9(1). P. 23–27. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16772>.
6. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
7. Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками. Наказ Держкомзему від 18.05.2010 № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-10#Text>
8. Технічні вказівки щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території у населених. Держкомзем України. Наказ від 18.05.1998 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002219-98#Text>
9. Tretiak A., Kovalyshyn O., Tretiak N. Assessment of the effectiveness of land use according to public land interests as a component of rural development. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2023. Vol. 19. Issue 4. P. 345–350. URL: http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.19_4/Art48.pdf.
10. Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003 № 962-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>
11. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>
12. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

Стаття надійшла до редакції 02.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

K.P. PEYCHEV

PhD (Law), Associate Professor of Civil Law
disciplines of the Faculty of Law

E-mail: peychev.lawyer@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7200-3564>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

SPATIAL AND PROPERTY FEATURES OF A LAND PLOT

ANNOTATION. *Introduction.* The effectiveness of legal regulation of land turnover should be based on the justification of the interaction of social, legal and economic public interests. This approach is of significant scientific relevance. Formulation of the structure and system and generalisation of the main legal provisions with a view to understanding the property characteristics of land is of sufficient relevance. The study is conducted with the aim of systematising, updating, analysing the facts and synthesising them into new understandings and formulating conclusions which describe the legal elements and allow building logical cause-and-effect relationships between them in order to predict their course and application.

Summary of the main results of the study. As has been studied, the norms of land, tax and civil legislation consider a land plot together with natural resources, buildings and structures located on it not only as a natural resource but also as a spatial basis and a complex thing with all the features of real estate. Thus, the aggregate elements of a land plot as a complex thing (property) are: soil layer, natural and anthropogenic water bodies; forests and forest belts, perennial plantations. The author distinguishes the concept of ‘space’ as an integral element of a land plot. It serves as a measure of the volume or quantity of material reality items, objects and phenomena. A land plot as a material object can occupy a place and be located only in physical space. In addition, when speaking about natural resources in general, it makes sense to use the term ‘space’ in the legal regulation of property relations in relation to forest plots, subsoil, water bodies, perennial plantations, atmospheric air, etc. The ‘space’ itself can be used by land owners and land users within the coordinates located above and below the surface of the land plot and which is accessible to the height and depth functionally necessary for the construction of buildings and structures for economic or residential purposes.

It has been established that when a land plot is alienated, the acquirer acquires ownership of perennial plantations and the soil layer within the entire plot, in full and without any restrictions on their quantity, while forests and water bodies are acquired only within the areas permitted by the Forest and Water Codes.

Conclusions. Given the framework of the regulatory and legal vision, two main features of a land plot are formulated: 1. Spatial, which includes boundaries, location (geographical coordinates) and area of the plot. 2. Property, which includes its intended purpose and the rights and obligations assigned to the plot.

As a spatial (quantitative) feature of a land plot, the author separately considers the term 'space' as a standard of measure. It is concluded that a land plot has all the features of property and immovable property, combining them with the spatial characteristics inherent in a land plot as a natural resource, territorial basis and means of production.

KEYWORDS: *land plot, circulation (turnover) of land plots, land plot as real estate and property object and thing, complex thing, spatial and property characteristics of a land plot, space as a constituent element of a land plot, state, communal and private ownership of natural resources.*

REFERENCES

1. Nesenenko P. Methodological approaches to assessing the effectiveness of state regulation of the agricultural sector. *Bulletin of Khmelnytskyi National University*. 2022. No. 4. P. 288-296 URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/09/2022-308-44.pdf>. (In Ukrainian).
2. Constitution of Ukraine. No. 254к/96-BP of 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (In Ukrainian).
3. Civil Code of Ukraine No. 435-IV of 16.01.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (In Ukrainian).
4. Kostyashkin, I.O., Chudyk-Bilousova, N.I., Taranenko, L.S., Andrushko, A.V., Loginova, N.M. Land ownership in Ukraine: Reform issues. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [On-line], 11.4 (2023): 1175-1183. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5311>.
5. Fedchyshyn D., Ignatenko I. About restrictions of land rights in Ukraine. *Journal of Geography, Politics and Society* 2024, 9(1), 23-27 URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16772>.
6. Land Code of Ukraine of 25.10.2001 No. 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>. (In Ukrainian).
7. Instructions on establishing (restoring) the boundaries of land plots in kind (on the ground) and their fixing with boundary marks. Order of the State Committee of Ukraine for Land Resources of 18.05.2010 No. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-10#Text>. (In Ukrainian).
8. Technical guidelines for determining the boundaries of land plots of joint and common partial ownership of individuals and legal entities in built-up areas in populated areas. Derzhkomzem of Ukraine. Order of 18.05.1998 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002219-98#Text>. (In Ukrainian).
9. Tretiak A., Kovalyshyn O., Tretiak N. Assessment of the effectiveness of land use according to public land interests as a component of rural development. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2023. Vol. 19. Issue 4. P. 345-350. URL: http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.19_4/Art48.pdf.
10. The Law of Ukraine 'On Land Protection' of 19.06.2003 No. 962-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>. (In Ukrainian).
11. Forest Code of Ukraine of 21.01.1994 No. 3852-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (In Ukrainian).
12. The Tax Code of Ukraine of 02.12.2010 No. 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (In Ukrainian).

The article was received by the editors 02.04.2025

The article is recommended for printing 09.05.2025

ЖИТЛОВЕ ПРАВО
REAL ESTATE LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-24>

УДК 343.14(477)

Є. О. МІЧУРІН

доктор юридичних наук,

професор кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: michurin@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЖИТЛОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ
ТА РЕАЛІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Врегулювання у Конституції України права на житло потребує формування сучасного житлового законодавства. Це сприяє охороні та належному здійсненню житлових прав фізичних осіб. Чинність в Україні застарілого ЖК УРСР зумовлює необхідність реформування житлового законодавства. Потребують формування сучасні концептуальні засади житлового законодавства. Нові суспільні відносини, що виникають у житловій сфері мають бути належним чином закріплені у житловому законодавстві.

Мета статті полягає у формуванні концептуального наукового підходу щодо житлового права України, що відповідає викликам та реаліям сьогодення. Використані наступні методи дослідження. Формально-логічний – у виявленні нових тенденцій розвитку суспільних житлових відносин в Україні. Системно-структурний метод був застосований задля з'ясування особливостей права на житло в структурі інших прав. Діалектичний метод був використаний при співставленні права на житло за радянських часів та у наш час.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Право людини на житло є частиною базового права на достатній життєвий рівень. Це відображено у міжнародних нормативно-правових актах і законодавстві України. В умовах воєнного стану держава запровадила нові механізми охорони і захисту права на житло. Серед них програма компенсацій і надання житлових сертифікатів за програмою Є-відновлення. Триває пошук і впровадження нових механізмів забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб. Набуває розвитку забезпечення житлом осіб, що його потребують через незалежні від них обставини за рахунок чи завдяки організаційним зусиллям міжнародних організацій та фондів, благодійних організацій, територіальних громад, волонтерів. Це є частиною державної політики щодо формування в Україні громадянського суспільства.

Висновки. Сучасні умови розвитку суспільства та реалії сьогодення зумовлюють необхідність створення Концепції розвитку житлового законодавства України. Має бути створений сучасний Житловий кодекс України. Це повинно бути зроблено з урахуванням того, що права людини на житло і достатній життєвий рівень (що включає житло) є базовими, закріпленими у ст. ст. 47, 48 Конституції України. Держава має створювати надійні правові механізми, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду та для забезпечення громадян, які потребують соціального захисту житлом державою. Потребує спеціального правового регулювання забезпечення житлом за рахунок міжнародних організацій та фондів, благодійних організацій, волонтерів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. право власності на житло, право користування житлом, договори щодо житла, житлові зобов'язання, право на житло, захист житлових прав.

Як цитувати: Мічурін Є.О. Житлове право України: виклики сьогодення та реалії воєнного стану *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 235-240. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-24>

In cites: Ie.O. Michurin (2025) Housing law of Ukraine: challenges of today and realities of martial law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 235-240. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-24> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Житлове право має багату історію в Україні. Право людини на житло закріплене у ст. 47 Конституції України. Стаття 48 Конституції України встановлює право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає, крім

достатнього харчування, одягу, також житло. По-суті право людини на житло є частиною базового права на достатній життєвий рівень, відображеного у міжнародних нормативно-правових актах, зокрема, в статті 11 Міжнародного пакту ООН про

економічні, соціальні та культурні права. Відтак, прагнення України бути у світовій спільноті правових держав передбачає дотримання права кожного на житло, створення умов для його здійснення.

Актуальність теми полягає у тому, що сучасні реалії сьогодення кидають нові виклики, викликають необхідність через це формувати нові підходи держави до забезпечення права на житло осіб, що втратили домовки чи в яких воно є пошкодженим через незалежні від них обставини, зокрема, спричинені воєнним станом.

Такі особи наразі забезпечуються житлом через часткову компенсацію державою коштів їхнім власникам, що розмістили ВПО у своїх оселях та соціальної підтримки виплатами для останніх; шляхом тимчасового розміщення територіальними громадами таких осіб у гуртожитках, санаторіях, іншому житлі на території громад; компенсації витрат соціально незахищеним особам на житло за рахунок міжнародних організацій та фондів, благодійних організацій, волонтерів та через організацію (та) або надання такого житла особам, що мають у ньому потребу. Вказані процеси унормовані окремими спеціальними нормативними актами або ґрунтуються на загальних положеннях законодавства, скажімо, про громадські організації чи благодійництво. Утім, системний підхід до житлового законодавства потребує побудови сучасних концептуальних положень житлового права, що мають прийти на зміну застарілим концепціям ще радянського періоду та на цій основі необхідно систематизувати (кодифікувати) житлове законодавство, яке має прийти на зміну ще чинному, хоч і дещо оновленому ЖК УРСР.

У науковому середовищі вже висловлювалася позиція про необхідність прийняття нового ЖК України, наприклад, М.К. Галянтич: новий ЖК України має враховувати всі особливості правового регулювання житлових правовідносин, зняти проблему паралельного застосування норм законодавства. В ньому мають бути зосереджені загальні цивільно-правові засади з особливостями, які не відзначені у ЦК України, в т.ч. зобов'язання, що виникають при будівництві житла, підстави переведення придатних для проживання жилих квартир у нежилі, правовий режим ЖБК та товариств співвласників багатоквартирного жилого будинку, особливості виникнення права власності та інших речових прав на житло; особливості цивільно-правової відповідальності власників і користувачів квартир (будинків), управління житло-

вим фондом, правовий режим житлового фонду соціального призначення тощо [1, с. 26].

Стан наукової розробки теми. М.К. Галянтич визначив існуючу структуру житлового права, зокрема, його предмет [2, с. 12]. О.Є. Аврамова також розглянула дискусійні питання щодо визначення предмету житлового права [3, с. 252]. Є.О. Мічурін, С.О. Сліпченко, О.В. Соболев одними з перших в Україні відійшли від концепції радянського житлового права взявши за основу ст. 47 Конституції України та визначили відповідно його структуру [4]. Зважаючи на те, що потреба у здійсненні права на житло урізноманітнілася через нові суспільні відносини (воєнного стану) й пов'язані з цими виклики для суспільства продовження побудови концепції житлового права України залишається актуальним.

Основні результати дослідження. Поняття концепції походить від лат. *Conceptio* – розуміння. Зазвичай під цим розуміється система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум [5]. Відтак, під концепцією необхідно розуміти загальний задум, єдиний визначний підхід до явища, у нашому випадку – житлового права.

Поняття «житлове право» закріпилося у вітчизняній юриспруденції давно. Житлове право не є галуззю права, оскільки не має власного предмету і методу. Хоч у літературі зустрічається згадування про житлове право як галузь права [6, с. 5], фундаментальних аргументів цьому не надано. Вірним є підхід, що житлове право є галуззю законодавства [4, с. 13].

М.К. Галянтич пише, що в найзагальнішому вигляді предметом житлового права є сукупність суспільних відносин, що виникають при передачі житлового фонду, переведенні житлових будинків у нежитлові, забезпеченні громадян квартирами, користуванні житловими приміщеннями у будинках державного, громадського і приватного житлового фондів, обміні оселями; приватизації житлового фонду; користуванні службовими квартирами та гуртожитками; виникненні та припиненні права власності на житлові приміщення в будинках (квартирах) приватного житлового фонду; утриманні житлового фонду; користуванні прибудинковою територією; виселенні громадян [2, с. 12]. Є.О. Мічурін, С.О. Сліпченко, О.В. Соболев зазначили, що предметом житлового права є нормативно врегульовані суспільні відносини з приводу: 1) виникнення, здійснення, зміни, припинення права власності, користування, розпорядження жилими приміщеннями державного і комуна-

льного житлового фонду; 2) користування житлом приватного житлового фонду; 3) користування загальним майном власників приміщень; 4) відповідності приміщень жилим і виключення їх із житлового фонду; 5) обліку житлового фонду; 6) утримання і ремонту жилих приміщень; 7) переобладнання і перепланування жилих приміщень; 8) управління багатоквартирними будинками; 9) створення і діяльності житлових, житлово-будівельних кооперативів, товариств співвласників житла, прав і обов'язків їх членів; 10) надання комунальних послуг і їх оплати; 11) контролю за використанням і збереженням житлового фонду, відповідності жилих приміщень встановленим санітарним і технічним нормам, іншим вимогам законодавства [4, с. 15].

Ці автори одними з перших в Україні відійшли від концепції радянського житлового права взявши за основу ст. 47 Конституції України та визначили відповідно його структуру: здійснення права на житло шляхом будівництва; здійснення права на житло шляхом переходу його у власність; здійснення права на житло шляхом отримання його у користування. Такий підхід базується на втіленні та розвитку конституційного законодавства у галузевому законодавстві згідно до чого норми Конституції України мають знаходити свій розвиток у спеціальному законодавстві. Цитований підхід став утіленням ст. 47 Конституції України у житлове право: держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло (здійснення права на житло шляхом будівництва), придбати його у власність (здійснення права на житло шляхом переходу його у власність). Кожен має право взяти житло в оренду; громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (здійснення права на житло шляхом отримання його у користування) [4, с. 4]. У зв'язку з об'єктивним розвитком законодавства у житловій сфері, пов'язаного з компенсаціями за втрачене через воєнний конфлікт житло, що втілюється наразі, зокрема, через програму Є-відновлення, новий ЖК України має вміщувати норми про компенсації за втрачене житло державою у випадках, визначених законодавством. Це обґрунтовується дією ст. 48 Конституції України: право на достатній життєвий рівень, що включає у себе житло. Крім воєнного стану це можуть бути обставини техногенного характеру, стихійні явища природного характеру та інші коли держава бере на себе соціальну підтримку на-

селення, пов'язану із здійсненням ними права на житло.

Слід відзначити, що поряд із вказаними вище правами необхідно враховувати право на повагу до житла людини, що закріплене у Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Європейській Конвенції з прав людини). Зокрема, п. 1 ст. 8 Конвенції встановлює, що кожна людина має право на повагу до її житла.

З вказаних вище підходів щодо визначення кола правовідносин, які охоплюються житловим правом виходить, що ця галузь законодавства включає публічно-правові аспекти (надання житла державою особам, що потребують поліпшення житлових умов) та приватноправові аспекти (договір на користування житлом), що вказує на її комплексність.

При чому співвідношення права на соціальне забезпечення та права на житло, яке виявляється у низці вказаних аспектів має здійснюватися виходячи із предмета цих галузей законодавства. Так, порядок виділення коштів (компенсацій) для осіб, що визначені як соціально незахищені і потребують забезпечення їх на ці кошти житлом належить до права соціального забезпечення. Оренда ж житла за ці кошти – предмет регулювання житлового права. Останнім на рівні загальних норм може бути передбачена можливість виділення коштів (компенсацій) на житло для осіб, що визначені як соціально незахищені. Так, здійснення права на житло шляхом придбання його за житловий сертифікат, що видається державою є житловим правом. Воно на рівні правових механізмів має визначати і узагальнювати підходи, методи, способи, можливості здійснення права на житло особою. Купівля-продаж житла за сертифікат може здійснюватися з урахуванням норм цивільного законодавства. У цьому виявляється комплексність житлового права та житлових суспільних правовідносин, що врегульовані правом.

Оскільки житлове право є комплексною галуззю законодавства, у ньому поєднані публічно-правові та приватноправові аспекти здійснення права на житло і пов'язаних із ним прав.

Публічно-правові аспекти здійснення права на житло і права особи на достатній життєвий рівень (що включає у себе житло) зумовлюють підходи щодо створення державою умов для здійснення цих прав. Зокрема:

1. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду (згідно до ст. 47 Конституції України).

Це здійснюється не лише через цивільно-правові механізми. Наразі можливість особи придбати житло у власність здійснюється, зокрема, через видачу державою сертифікату громадянам, житло яких знищено через військові дії. Залучення цих сертифікатів для будівництва житла зумовлено можливістю придбати новостворене житло на первинному ринку. Можливість взяти в оренду житло за більш привабливою ніж ринкова ціною для внутрішньо переміщених осіб законодавчо забезпечена через державну компенсацію для власників такого житла визначеної суми коштів.

2. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (згідно до ст. 47 Конституції України).

Додатково до існуючих механізмів забезпечення соціальним житлом осіб, які потребують покращення житлових умов і відображені у ЖК УРСР набувають чинності нові нормативні акти у цій сфері. Серед них Постанова КМУ України від 29 квітня 2022 р. № 495: «Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб».

3. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає, зокрема, житло (згідно до ст. 48 Конституції України).

Надання особам житлових сертифікатів замість втраченого житла чи грошових сум на відновлення пошкодженого внаслідок воєнних дій житла за програмою Є-відновлення наразі має компенсаторний характер з боку держави і не залежить від якихось додаткових критеріїв соціальної незахищеності власника пошкодженого (втраченого) житла. Очевидно серед провідних критеріїв для цього виступає право на достатній життєвий рівень для людини і її сім'ї, що включає, зокрема, житло.

Наступний аспект. Людина може не вважатися у класичному розумінні соціально незахищеною особою, маючи достатній дохід, роботу тощо. Утім, відсутність в людини чи тимчасова неможливість бути у (безпечному) житті через обставини техногенного характеру, стихійні природні явища, воєнні дії зобов'язують державу відповідно до права людини на достатній життєвий рівень, що включає житло, забезпечення базового права на безпеку надавати помешкання для проживання таких осіб доки вони у цьому мають потребу. Через новизну окремих нагальних суспільних відносин потребують додаткового унормуван-

ня окремі типи житла, скажімо, у бомбосховищі. Адже через повітряні тривоги, що можуть тривати багато годин слід ставити питання й щодо якості житлових умов, розробки відповідних стандартів для цього у сучасних бомбосховищах.

Більш того, на стадії розробки знаходяться окремі проекти, скажімо, щодо облаштування підземних містечок, наприклад, у Харкові площею 150000 кв.м [7], що зумовлює необхідність формування у них тимчасового житла, у тому числі й за рахунок держави (зважаючи на зміст ст. 48 Конституції України).

Останнім часом до створення цих умов держава створює підстави розвитку і надає можливості здійснення права на житло через функціонування механізмів, що відбуваються за рахунок міжнародних організацій та фондів, благодійних організацій, волонтерів, територіальних громад. Це є частиною формування громадянського суспільства.

Вказане розширює класичні уявлення про житло і сприяє запровадженню нових підходів та рішень для здійснення особами їхніх житлових прав.

Приватноправові аспекти житлового права полягають у правовому регулюванні абсолютних прав на житло (права власності, житлових сервітутів, інших абсолютних прав), договорах щодо житла (його відчуження та користування ним).

Приватноправові аспекти здійснення житлових прав особами можуть вимагати попередні дії держаних органів (наприклад, видача ордеру на житлове приміщення; перебування у черзі осіб, що потребують поліпшення житлових умов) після чого особа починає користуватися житлом соціального призначення на підставі договору соціального найму житла. В інших випадках особа здійснює своє конституційне право на житло, передбачене у ст. 47 Конституції України завдяки приватноправовим механізмам: будівництву житла за договором підряду або ж участі у фонді фінансування житлового будівництва; придбання його у власність на підставі договорів купівлі-продажу житла, його міни, дарування, ренти, а також через укладення договору довічного утримання; отримання житла у оренду на підставі договору оренди житлового приміщення.

Проблема системного оновлення й нової кодифікації житлового законодавства залишається нагальною. Спроба держави прийняти новий ЖК України вже відбувалася в Україні. Було подано на перше читання у ВР України Житловий кодекс України від 01.04.2008 р. №

2307. Тоді цей законопроект був розроблений без участі провідних вчених у галузі житлового права України, вміщував системні вади, наприклад, щодо віднесення спільного майна багатоквартирного будинку до спільної сумісної чи часткової власності співвласників у різних його статтях. Утім сама ідея нової кодифікації житлового законодавства з залученням провідних фахівців-правників є плідною. Нові виклики, пов'язані з воєнним станом лише поглиблюють проблему забезпечення державою умов для кожного щодо здійснення права на житло, закріплене у ст. 47 Конституції України і потребують вирішення шляхом подальшого вдосконалення житлового законодавства.

Висновки. Сучасні умови розвитку суспільства та реалії сьогодення зумовлюють необхідність створення Концепції розвитку жит-

лового законодавства України. Має бути створений сучасний Житловий кодекс України.

Це повинно бути зроблено з урахуванням того, що права людини на житло і достатній життєвий рівень (що включає житло) є базовими, закріпленими у ст. ст. 47, 48 Конституції України.

Для створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду є потреба у розвитку житлового законодавства. У ньому має бути приділена питома вага порядку, механізмам та правилам надання житла державою громадянам, які потребують соціального захисту, що потрапили у складні життєві умови через руйнування чи псування їхнього житла, а також за рахунок міжнародних організацій та фондів, благодійних організацій, волонтерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галянтич М.К. Проблеми існування житлового права в Україні. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 24 трав. 2019 р.)*. Харків, ХНУВС, 2019. С. 22-26.
2. Галянтич М.К. Житлове право України: Практикум. Київ: МАУП, 2004. 116 с.
3. Аврамова О.Є. Поняття та предмет житлового права. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О.Дидоренка*. 2013. № 3. С. 246-252.
4. Мічурін Є. О. Сліпченко С. О. Соболев О. В. Житлове право України. Х.: Еспада. 2004. 318 с.
5. Концепція. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F>
6. Поцелуйко А.М. Робоча програма з дисципліни «Житлове право». Київ: Київський університет імені Б.Гринченка. Університетський коледж. 25 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/12616/1/Gitlove_pravo.pdf
7. Комунальна установа «Харківська інвестиційна агенція» презентувала потенційним інвесторам у Люксембурзі проєкт підземного містечка у Харкові. URL: <https://pragmatika.media/news/u-kharkovi-planuiut-zvesty-pidzemne-mistechko>

Стаття надійшла до редакції 01.04.2025

Стаття рекомендована до друку 01.05.2025

ІЕ. О. MICHURIN

DSc (Law),

Professor of the Department of Civil Law Disciplines

E-mail: michurin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

HOUSING LAW OF UKRAINE: CHALLENGES OF TODAY AND REALITIES OF MARTIAL LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The regulation of the right to housing in the Constitution of Ukraine necessitates the development of modern housing legislation. This facilitates the protection and proper realization of the housing rights of individuals. The existence of outdated Housing Code of the Ukrainian SSR in Ukraine creates the need for reforming housing legislation. There is a need to establish modern conceptual foundations for housing legislation. New social relations emerging in the housing sector must be adequately enshrined in housing legislation.

The purpose of the article is to formulate a conceptual scientific approach to the housing law of Ukraine that meets current challenges and realities. The following research methods were used: the formal-logical method was employed to identify new trends in the development of social housing relations in Ukraine; the system-structural method was applied to clarify the characteristics of the right to housing within the structure of other rights; the dialectical method was used to compare the right to housing during Soviet times and in the present.

Summary of main research results. The right to housing is part of the fundamental right to an adequate standard of living. This is reflected in international legal acts and Ukrainian legislation. Under martial law, the state has introduced new mechanisms for protecting and safeguarding the right to housing. These include a compensation

program and the provision of housing certificates through the E-recovery program. Efforts continue to establish and implement new mechanisms for providing housing to temporarily displaced persons. There is a growing focus on providing housing to individuals in need due to circumstances beyond their control, supported by or thanks to the organizational efforts of international organizations and funds, charitable organizations, local communities, and volunteers. This is part of the state's policy aimed at forming a civil society in Ukraine.

Conclusions. Current societal developments and realities necessitate the creation of a Concept for the Development of Housing Legislation in Ukraine. A modern Housing Code of Ukraine should be established. This should be done considering that the rights to housing and an adequate standard of living (which includes housing) are fundamental rights enshrined in Articles 47 and 48 of the Constitution of Ukraine. The state should establish reliable legal mechanisms enabling every citizen to build housing, acquire it in ownership, or rent it, as well as ensure the provision of housing to citizens in need of social protection by the state. There is a need for special legal regulation of housing provision funded by international organizations and funds, charitable organizations, volunteers.

KEYWORDS. *Property rights to housing, right to use housing, housing contracts, housing obligations, right to housing, protection of housing rights.*

REFERENCES

1. Galyantich M.K. Problems of establishing housing law in Ukraine. *Problems of civil law and process: additional abstracts. participants in science and practice conf., consecration in blessed memory of O. A. Pushkin (Kharkiv, May 24, 2019)*. Kharkiv, KhNUA, 2019. P. 22-26. (In Ukrainian).
2. Galyantich M.K. Housing law of Ukraine: Workshop. K., MAUP, 2004. 116 p. (In Ukrainian).
3. Avramova O.Ye. Understand the subject of housing law. Newsletter of the Lugansk University of Internal Affairs named after E.O.Didorenko. 2013. №3. P. 246-252. (In Ukrainian).
4. Michurin E. O. Slipchenko S. O. Sobolev O. V. Housing law of Ukraine. H.: Espada. 2004. 318 p. (In Ukrainian).
5. Concept. Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F> (In Ukrainian).
6. Potseluiko A.M. Work program in the discipline "Zhitlov's Law". K., Kiev University named after Boris Grinchenko. University College. 25 p. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/12616/1/Gitlove_pravo.pdf (In Ukrainian).
7. The utility company "Kharkiv Investment Agency" presented a project of an underground town near Kharkiv to potential investors in Luxembourg. URL: <https://pragmatika.media/news/u-kharkovi-planuiut-zvesty-pidzemne-mistechko> (In Ukrainian).

The article was received by the editors 01.04.2025

The article is recommended for printing 01.05.2025

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-25>

УДК 349.3:336.279

Н. В. СУХИЦЬКА

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін

E-mail: natav_s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6830-3708>

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

м. Київ, 01601, вул. Пирогова, 9

МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ БАНКРУТСТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних аспектів модернізації системи банкрутства в Україні крізь призму забезпечення належного рівня соціального захисту населення. В роботі здійснено ґрунтовний аналіз сучасного стану правового регулювання процедур банкрутства з урахуванням євроінтеграційних процесів та специфіки функціонування національної економіки в умовах воєнного стану. На підставі систематизації актуальних статистичних даних та результатів новітніх наукових досліджень ідентифіковано ключові проблеми у сфері захисту прав працівників підприємств-боржників, запропоновано науково обґрунтовані шляхи їх вирішення з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей правозастосування.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У дослідженні обґрунтовано необхідність запровадження комплексного підходу до модернізації системи банкрутства, який передбачає гармонійне поєднання економічних інтересів кредиторів та боржників із забезпеченням соціальних гарантій працівників. Особливу увагу приділено теоретико-методологічним засадам цифрової трансформації процедур банкрутства, розвитку інституту медіації як альтернативного способу врегулювання спорів та вдосконаленню механізмів контролю за діяльністю арбітражних керуючих. На основі аналізу правозастосовної практики та доктринальних підходів розкрито роль неурядових організацій у забезпеченні соціального захисту працівників під час процедури банкрутства, визначено організаційно-правові засади їх взаємодії з державними інституціями.

Висновок. За результатами проведеного дослідження сформульовано системні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази у сфері банкрутства, зокрема запропоновано внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства в частині посилення гарантій трудових прав працівників. Обґрунтовано доцільність створення комплексної системи раннього попередження банкрутства та впровадження інноваційних механізмів захисту прав працівників з використанням сучасних цифрових технологій. Значну увагу приділено питанням інституційного забезпечення процедур банкрутства, зокрема вдосконаленню професійної підготовки арбітражних керуючих та суддів, які спеціалізуються на розгляді справ про банкрутство. На основі проведеного дослідження розроблено практичні рекомендації щодо підвищення ефективності механізмів соціального захисту населення в умовах реформування системи банкрутства та євроінтеграційних процесів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *система банкрутства, соціальний захист, модернізація законодавства, арбітражне управління, трудові права, цифрова трансформація, неплатоспроможність, санація підприємств, правове регулювання, європейська інтеграція.*

Як цитувати: Сухицька Н. В. Модернізація системи банкрутства в контексті соціального захисту населення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С.241-247 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-25>

In cites: N. V. Sukhytska (2025). Modernization of the Bankruptcy System in the Context of Social Protection. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 241-247. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-25> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В умовах активної інтеграції України до європейського правового простору та необхідності подолання економічних викликів, спричинених воєнним станом, особливої актуальності набуває питання модернізації системи банкрутства з ураху-

ванням соціального захисту населення. Трансформаційні процеси в економіці України вимагають створення ефективного механізму регулювання відносин неплатоспроможності, який би забезпечував баланс між економічною доцільністю та соціальною справедливістю.

Особливого значення це питання набуває в контексті зростання кількості справ про банкрутство, що безпосередньо впливає на соціальне становище працівників підприємств-боржників та їхніх сімей. Відтак, постає нагальна потреба у формуванні комплексного підходу до модернізації системи банкрутства, який би враховував як економічні інтереси учасників процесу, так і необхідність забезпечення належного рівня соціального захисту населення.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика модернізації системи банкрутства та її соціальних аспектів знайшла відображення у працях багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану досліджували Швидка Т.І. та Остапенко Ю.І. Правові аспекти регулювання банкрутства ґрунтовно висвітлені у працях Хомко Л.В. та Яновицької А.В. Питання управління фінансовою санацією підприємств детально розглянуті у роботах Зеліско І.М. Сутність та значення санації підприємства в сучасних умовах господарювання досліджували Пігуль Н.Г. та Семенець В.П. Важливий внесок у розуміння діагностики кризового стану підприємств зробила Минчинська І. Роль громадянського суспільства у вирішенні соціальних проблем розкрита у дослідженнях Ломоносової Н., Філіпчука В. та Сирбу О. Порівняльний аналіз процедур банкрутства в Україні здійснили Енгельс А., Бірюков О. та Чумак Р. Водночас, попри значну кількість наукових праць, питання модернізації системи банкрутства в контексті соціального захисту населення потребує подальшого комплексного дослідження з урахуванням сучасних викликів.

Мета дослідження. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо модернізації системи банкрутства в Україні з урахуванням необхідності забезпечення належного рівня соціального захисту населення в умовах воєнного стану та європейської інтеграції. Досягнення поставленої мети передбачає аналіз сучасного стану системи банкрутства, виявлення основних проблем у сфері захисту прав працівників підприємств-боржників та розробку пропозицій щодо вдосконалення механізмів соціального захисту в процедурах банкрутства.

Основні результати дослідження. Реформування системи банкрутства у контексті забезпечення соціального захисту населення становить один із пріоритетних векторів трансформації правової та економічної систем України, що набуває особливої актуальності з

огляду на прискорену інтеграцію держави до міжнародної спільноти та внутрішні економічні виклики, які постають перед країною. В умовах реалізації стратегічного курсу України на сталий розвиток та інтеграцію до європейського правового простору, механізм банкрутства має виконувати подвійну функцію, забезпечуючи, з одного боку, ефективні процедури виведення неплатоспроможних суб'єктів господарювання з ринку або їх фінансового оздоровлення, а з іншого – гарантуючи належний рівень соціального захисту працівників, які опиняються під загрозою втрати засобів до існування внаслідок ліквідації чи реорганізації підприємств.

Особливої значущості дане питання набуває в періоди фінансово-економічної нестабільності, коли суб'єкти господарювання зазнають посиленого конкурентного тиску та скорочення попиту на товари й послуги, що неминуче призводить до зростання кількості випадків неплатоспроможності, внаслідок чого модернізація системи банкрутства має базуватися на збалансованому підході, який враховує як економічну доцільність, так і соціальні наслідки відповідних процедур, забезпечуючи при цьому ефективний механізм захисту прав та інтересів усіх учасників процесу банкрутства, включаючи працівників підприємств-боржників, кредиторів та інших зацікавлених сторін.

Як зазначають Швидка Т.І. та Остапенко Ю.І., основним призначенням і передумовами його виникнення виступають необхідність узгодження інтересів суб'єктів господарської діяльності для реалізації ними майнових прав і задоволення інтересів у системі економічних відносин із метою забезпечення сталого збалансованого розвитку економіки [1, с. 230]. Дослідники наголошують, що на сьогодні існує необхідність застосування механізмів, які дали б можливість відродження вітчизняного бізнесу. Мова йде, зокрема, й про збереження робочих місць [1, с. 233]. З огляду на це, важливим є не лише модернізація законодавства про банкрутство та запровадження сучасних механізмів фінансового контролю, але й формування дієвої системи соціального захисту працівників під час та після процедури банкрутства.

Процедура банкрутства в Україні продовжує зазнавати суттєвих трансформацій, обумовлених необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів та спрощенням регуляторних механізмів для бізнесу. Зокрема, у рамках проекту «ПРАВО-Justice» було здійснено порівняльний аналіз процедур банкрутства, де

акцентується увага на необхідності вдосконалення правових норм задля ефективнішого функціонування системи неплатоспроможності та запровадження кращих міжнародних практик [2]. Відповідно зазначена на початку теза свідчить про те, що з одного боку модернізація процесу неминуча, але з іншого – в такій ситуації складно досягнути повної уніфікації норм та прозорого застосування їх на практиці.

У контексті цих трансформаційних процесів багато дослідників наголошують, що в межах процедури банкрутства слід не лише визначати механізми задоволення вимог кредиторів, а й забезпечувати рівні умови для збереження робочих місць та першочергової виплати заборгованостей із заробітної плати. Як зазначають Л. В. Хомко та А. В. Яновицька, провадження у справі про банкрутство завжди зачіпає інтереси трудового колективу боржника [3, с.74], а Кодекс України з процедур банкрутства (КУзПБ) передбачає, що грошові вимоги щодо виплати заробітної плати, вихідної допомоги та інших належних працівникам коштів мають привілейований статус і входять до першої черги задоволення [4]. Згідно з цим поглядом, пріоритетним має бути не суто економічний інтерес держави й учасників процесу, а й захист гідності працівників, які безпосередньо створюють матеріальні та нематеріальні блага. Сучасні законодавчі ініціативи пропонують посилювати контроль за реалізацією санаційних планів, залучати додаткових експертів для оцінки майна та враховувати аспекти корпоративної соціальної відповідальності. Як зазначає І. М. Зеліско, ефективне управління санаційним процесом передбачає посилений контроль за виконанням фінансових планів та незалежний аудит активів боржника, що дозволяє підвищити прозорість процедури та запобігти зловживанням [5].

На думку вчених, саме такі дії допоможуть мінімізувати потенційні негативні наслідки, які процедура банкрутства може спричиняти для працівників та членів їх сімей. Разом із тим, подальше вдосконалення системи банкрутства передбачає врахування того, що недосконалість вітчизняного законодавства, дефіцит кваліфікованих кадрів, відсутність належного фінансування санаційного процесу, несвоєчасне виявлення проблем та можливості ймовірного банкрутства часто приводять до того, що значна частина фінансово стійких та потенційно платоспроможних підприємств банкрутує [6, с.86]. Це означає, що будь-які реформи мають базуватися на збалансованому, диференційованому підході, коли захист соці-

альних прав працівників не перешкоджає підприємствам, які потенційно можуть уникнути розпаду, використовувати всі правові інструменти для відновлення своєї платоспроможності. На сьогодні існує велика кількість методик діагностики ймовірності банкрутства, які відрізняються об'єктами спостереження, етапами проведення аналізу, складністю розрахунків, масштабами дослідження та переліком показників, на основі яких здійснюється аналіз та робляться висновки [7, с.176].

Якщо розглядати проблему банкрутства з позицій соціальної політики, можна помітити, що в умовах перманентної економічної нестабільності необхідний не тільки механізм правової регламентації процедури визнання суб'єкта господарювання неплатоспроможним чи його санації, а й розгалужена система підтримки тих, хто втрачає роботу або має ризик її втратити. У сучасній Україні значна увага приділяється підготовці фахових кадрів, здатних вчасно виявляти проблеми на рівні бізнес-процесів і пропонувати дієві заходи з антикризового управління. Ця складова безпосередньо пов'язана із запобіганням масовим звільненням: якщо компанія отримує кваліфікований менеджмент і має в розпорядженні інструменти реструктуризації боргів, то ймовірність повного припинення діяльності помітно знижується. Водночас захист трудових прав працівників має бути гарантований не тільки на папері, але й через реальні механізми, включно з наданням можливості оскаржувати незаконні звільнення, отримувати вчасні компенсації тощо. Важливим елементом слугує й державна система центрів зайнятості, яка може сприяти перекваліфікації чи пошуку альтернативних напрямків діяльності.

Неспроможність та банкрутство підприємств передбачають також звільнення працівників неплатоспроможних суб'єктів господарської діяльності. Отож провадження у справі про банкрутство завжди зачіпає інтереси трудового колективу боржника. У своєму дослідженні Л.В. Хомко та А.В. Яновицька наголошують, що у контексті соціального захисту населення модернізація системи банкрутства має також розглядатися в площині співпраці з профспілковими органами та неурядовими організаціями, що допомагають працівникам відстоювати свої права. Не менш істотним фактором виступає і прозорість судових рішень у справах про банкрутство [3, с. 74]. Важливими елементами такої прозорості є відкриті судові засідання, публічний доступ до матеріалів справи, суворе дотримання процесуальних строків і можливість оперативного

реагування на зловживання з боку посадових осіб. Із точки зору формування довіри до правової системи, ці аспекти залишаються визначальними, оскільки саме завдяки довірі бізнес-спільноти й громадян до судової та адміністративної системи в Україні можна забезпечити стабільний економічний розвиток і водночас захищати інтереси населення в контексті ринку праці. Таким чином, можна стверджувати, що модернізація системи банкрутства стає своєрідним каталізатором загальних реформ, котрі мають на меті вдосконалення соціального захисту й поліпшення інвестиційного клімату.

У світлі означених викликів особливої актуальності набуває питання модернізації системи банкрутства з урахуванням соціальних аспектів. Функціонування економіки будь-якої країни залежить від ефективності діяльності господарюючих суб'єктів на ринку. Як відомо, у нашій державі у зв'язку з введенням у лютому 2022 року воєнного стану діяльність багатьох суб'єктів господарювання на ринку зазнала змін. Йдеться передусім про негативні наслідки війни, як-от повне чи часткове руйнування або знищення промислових і виробничих приміщень, обладнання, тривалі вимкнення світла, що призвело до банкрутства чи неплатоспроможності [1, с. 230]. Статистика 2024 року демонструє загострення цієї тенденції: за перші п'ять місяців 343 українці подали заяви про визнання їх неплатоспроможними, що у 2,2 рази більше порівняно з аналогічним періодом попереднього року [8].

Станом на жовтень 2024 року кількість справ про банкрутство фізичних осіб сягнула 651, перевищивши показник за весь 2023 рік [9]. У корпоративному секторі ситуація також залишається напруженою - лише в першому кварталі 2024 року судові рішення про банкрутство отримали 192 українські компанії, що безпосередньо впливає на долю їхніх працівників [10]. В цих умовах впровадження комплексної модернізації системи банкрутства стає критично важливим, особливо в контексті захисту трудових прав. Хоча автоматизація та диджиталізація процедур сприяють прозорості процесу, першочергову увагу слід приділяти розвитку механізмів соціального захисту через створення ефективної системи інформування та консультування працівників, особливо у віддалених регіонах, де доступ до правової допомоги обмежений.

В умовах цифрової трансформації майбутнє вітчизняного ринку праці та системи соціального захисту багато в чому залежить від того, наскільки швидко та якісно будуть

налагоджені цифрові комунікації між усіма учасниками процесу – судами, уповноваженими органами, підприємствами та громадянами. Модернізація системи банкрутства, таким чином, постає комплексним процесом, що передбачає одночасний розвиток правових, організаційних, соціальних і технічних аспектів. Зрештою, із позиції суспільної корисності реформа банкрутства має на меті не лише скоротити кількість безробітних і знизити соціальну напругу в регіонах, а й стимулювати появу більш конкурентоспроможних підприємств, які активно впроваджують інновації та підвищують рівень кваліфікації своїх працівників. Така модель підходу до банкрутства відповідає європейській практиці, де процедури неплатоспроможності здебільшого розглядаються як інструмент для відновлення діяльності бізнесу з урахуванням інтересів колективу й громади.

В контексті захисту соціальних прав важливим є й належне дотримання судового порядку, що включає встановлення чітких строків розгляду справ про банкрутство відповідно до принципу процесуальної економії (ст. 6 КУзПБ), а також забезпечення належного контролю за діяльністю арбітражних керуючих (ст. 20 КУзПБ). Особливу увагу слід приділити посиленню відповідальності арбітражних керуючих за невиконання або неналежне виконання обов'язків (ст. 19 КУзПБ), умисне затягування процедур банкрутства, перевищення повноважень чи інші зловживання, які можуть тягнути за собою дисциплінарну (ст. 19 КУзПБ), адміністративну або кримінальну відповідальність (ст. 21 КУзПБ) [4]. Адже коли процес стає надмірно бюрократизованим, це спричиняє не лише фінансові втрати для кредиторів і боржників, а й соціальні наслідки у вигляді невиконаної зарплати, нескоординованих звільнень, зменшення кількості робочих місць у певній місцевості. Саме тому модернізація законодавства про банкрутство має йти пліч-о-пліч із вдосконаленням судової системи та підвищенням професійного рівня фахівців, які беруть участь у вирішенні таких справ. У цьому контексті доречним вбачається і формування спеціалізованих судових палат чи навіть окремих судів з питань банкрутства, які б забезпечили швидший та більш професійний розгляд справ, а також розробка навчальних програм для суддів, арбітражних керуючих, юристів та економістів з питань антикризового управління.

Водночас необхідно розвивати практичну співпрацю з органами державної влади, що відповідальні за соціальний захист населення, аби забезпечити працівникам стабільний пере-

хідний період у разі масових звільнень і надати їм шанс для адаптації до нових умов на ринку праці. Ринкові трансформації та інституційні перетворення економіки України позначились на розвиткові нових форм участі громади у розв'язанні соціальних проблем, зокрема появи неурядових недержавних організацій соціальної сфери, які зосереджують свої зусилля на вирішенні актуальних для всього суспільства питань [11, с.93]. Такі організації вирізняються пластичністю та гнучкістю у своїй діяльності і можуть швидше реагувати на нові соціальні потреби, що пояснюється меншою зарегульованістю їхньої діяльності та більшою легкістю прийняття рішень. НУО нерідко можуть бути більш уважними до потреб вразливих груп, які залишаються поза увагою держави та місцевої влади [12]. У кінцевому підсумку, створення такої злагодженої системи приведе до підвищення рівня довіри між роботодавцями, найманими працівниками й державою, а також мінімізує ризики раптових економічних потрясінь для найуразливіших категорій населення.

Загалом модернізація системи банкрутства в контексті соціального захисту населення повинна базуватися на створенні ефективних соціально-економічних, організаційно-правових та інших умов [13, с.34] для взаємодії всіх учасників процесу — судів, органів влади, працівників, власників підприємств і кредиторів. Ключовими орієнтирами такої модернізації мають стати дотримання верховенства права, відкритість і доступність інформації про хід справ, а також функціонування ефективного механізму юридичної відповідальності учасників процедури банкрутства [14]. Водночас важливо розуміти, що модернізація не обмежується виключно змінами у законодавстві - вона вимагає належної організаційної та технічної інфраструктури, а також формування суспільної культури відповідального ставлення до своїх прав і обов'язків. Для держави це означає потребу розробляти й впроваджувати масштабні програми соціальної адаптації працівників у випадку банкрутства компаній, включно із перекваліфікацією та активною політикою на ринку праці, особливо враховуючи, що кількість справ закінчених провадженням із затвердженням ліквідаційного балансу становила найбільшу питому вагу [15, с.114]. Для бізнесу це має означати усвідомлення, що спроби ухилення від відповідальності в разі неплатоспроможності можуть мати негативні наслідки не лише правового, а й репутаційного характеру, що у довгостроковій перспективі загрожує зниженням конкуренто-

спроможності та втрати лояльності партнерів і клієнтів.

Суттєвим є розуміння того, що комплексний підхід, який синхронізує економічні й соціальні цілі, дасть змогу Україні розвивати таку систему банкрутства, яка виступатиме не «каральним інструментом», а дієвим механізмом підтримки бізнесу та забезпечення соціальних гарантій. Цей механізм має бути спрямований передусім на відновлення життєздатності підприємств через санацію та реструктуризацію, а у випадках неможливості відновлення - на оперативний захист прав працівників, включаючи виплату заробітних плат, вихідних допомог і забезпечення доступу до державних програм працевлаштування. Тож, модернізація системи банкрутства як елемент соціального захисту населення є надзвичайно актуальним і складним завданням, яке вимагає цілеспрямованої та злагодженої діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів, роботодавців, профспілок та самого суспільства. Тільки тоді, коли всі ці учасники усвідомлять свою спільну зацікавленість у створенні прозорих і справедливих умов, ми зможемо перетворити банкрутство з болючої та часто руйнівної процедури на ефективний і людський інструмент правового регулювання та соціальної стабільності.

Висновки. Модернізація системи банкрутства в контексті соціального захисту населення є комплексним завданням, яке потребує системного підходу та врахування багатьох взаємопов'язаних факторів. Трансформація правового регулювання процедур банкрутства має відбуватися з урахуванням не лише економічних інтересів кредиторів та боржників, але й соціальних наслідків для працівників та членів їхніх сімей. При цьому особливого значення набуває необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, що передбачає впровадження більш ефективних механізмів захисту трудових прав та соціальних гарантій у процесі банкрутства.

Проведений аналіз засвідчує, що сучасна система банкрутства в Україні потребує вдосконалення в частині забезпечення балансу між економічною доцільністю та соціальною справедливістю. Ключовими напрямками модернізації мають стати: посилення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, впровадження ефективних механізмів санації та реструктуризації підприємств, розвиток системи раннього попередження банкрутства, а також створення дієвих інструментів захисту прав працівників. Особливу увагу слід приділити розвитку інституту медіації та досудового врегулювання

спорів, що дозволить мінімізувати негативні соціальні наслідки процедури банкрутства.

В умовах цифрової трансформації економіки та впливу зовнішніх викликів, зокрема воєнного стану, модернізація системи банкрутства має базуватися на принципах прозорості, ефективності та соціальної відповідальності. Це передбачає не лише вдосконалення нормативно-правової бази, але й розвиток інституційної спроможності всіх учасників процесу, включаючи судові органи, арбітражних керуючих, профспілки та неурядові організації.

Важливим аспектом є також забезпечення належного рівня координації між державними органами, відповідальними за реалізацію політики у сфері банкрутства та соціального захисту населення.

Лише комплексний підхід до модернізації системи банкрутства дозволить досягти балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, що є необхідною умовою для сталого розвитку України та її успішної інтеграції до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1.Швидка Т.І., Остапенко Ю.І. Особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. С. 229-234.
- 2.Енгельс, А., Бірюков, О., Чумак, Р. Процедури банкрутства в Україні: Порівняльний аналіз (II). *Право-Джагіс ЄС*. 2020. 79 с.
- 3.Хомко Л. В., Яновицька А. В. Правове регулювання банкрутства: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 280 с.
- 4.Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
- 5.Зеліско І.М. Управління фінансовою санацією підприємства: навчальний посібник. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2015. 320 с.
- 6.Пігуль, Н.Г., Семенець, В.П. Сутність та значення санації підприємства в сучасних умовах господарювання. *Економіка та суспільство*. 2020. Вип. № 21. С. 86-92.
- 7.Минчинська І. Діагностика кризового стану підприємств в організаційно-правовому механізмі банкрутства. *Економічний аналіз: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 11. Ч. 1. С. 175-182.
- 8.У 2,2 рази побільшало справ про банкрутство людей у 2024 році. *Опендатабот*. 2024. URL: <https://opendatobot.ua/analytics/people-bankrupts-2024> (дата звернення: 08.02.2025).
- 9.Майже у 2 рази побільшало людей-банкрутів за останні чотири місяці. *Опендатабот*. 2024. URL: <https://opendatobot.ua/analytics/people-bankrupts-2024-10> (дата звернення: 08.02.2025).
- 10.Майже 200 банкрутів за квартал. У Держстаті розповіли, який бізнес не йде в Україні під час війни. *БізнесНВ*. 2024. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/statistika-bankrutstv-kompaniy-u-riznih-sferah-biznesu> (дата звернення: 10.02.2025).
- 11.Мазуренко Л. І. Неурядові організації як суб'єкт соціальної політики. *Наукове пізнання: методологія та технологія : наук. журнал*. 2012. № 2. С. 93-99.
- 12.Ломоносова Н., Філіпчук В., Сирбу О. Роль громадянського суспільства у вирішенні соціальних проблем в Україні. *Центр «Нова Європа»*. 2024. URL: <https://cedos.org.ua/researches/spivpraczya-gromad-iz-nederzhavnym-sektorom-u-sferi-nadannya-soczialnyh-poslug> (дата звернення: 10.02.2025).
- 13.Романенко М. Ефективність державної політики у сфері банкрутства: соціальний та правовий вимір. *Law. State. Technology*. 2024. Вип. 1. С. 34-38. DOI: 10.32782/LST/2024-1-5
- 14.Сарнацький М. Чинники, які впливають на ефективність адміністративно-правового регулювання державної політики у сфері банкрутства в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 203-212.
- 15.Минчинська І.В. Динаміка та структура показників неплатоспроможності та банкрутства підприємств в Україні: аналітично-статистичний огляд. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 6(276). С. 114-126.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

N. V. SUKHYTSKA

PhD in Law, Associate Professor

Professor of department of Law and Branch Legal Disciplines

E-mail: natavs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6830-3708>

Drahomanov ukrainian state university

Kyiv, 01601, Pyrogova St,9

MODERNIZATION OF THE BANKRUPTCY SYSTEM IN THE CONTEXT OF SOCIAL PROTECTION

ANNOTATION. *Introduction.* The article presents a comprehensive study of theoretical and practical aspects of modernizing the bankruptcy system in Ukraine through the lens of ensuring adequate social protection for the population. The research provides a thorough analysis of the current state of legal regulation of bankruptcy procedures, taking into account European integration processes and the specifics of the national economy functioning under martial law conditions. Based on the systematization of current statistical data and the results of recent scientific research, key problems in protecting the rights of employees of debtor enterprises have been identified, and scientifically grounded solutions have been proposed, considering international experience and national law enforcement specificities.

Summary of the main results of the study. The study substantiates the necessity of implementing a comprehensive approach to modernizing the bankruptcy system, which envisions a harmonious combination of economic interests of creditors and debtors with ensuring social guarantees for employees. Special attention is paid to the theoretical and methodological foundations of digital transformation in bankruptcy procedures, the development of mediation as an alternative dispute resolution method, and the improvement of control mechanisms over the activities of bankruptcy trustees. Based on the analysis of law enforcement practice and doctrinal approaches, the role of non-governmental organizations in ensuring social protection of employees during bankruptcy procedures has been revealed, and the organizational and legal framework for their interaction with state institutions has been defined.

Conclusion. Based on the research results, systematic proposals for improving the regulatory framework in the field of bankruptcy have been formulated, particularly suggesting amendments to the Bankruptcy Code of Ukraine to strengthen guarantees of employees' labor rights. The study substantiates the expediency of creating a comprehensive early bankruptcy warning system and implementing innovative mechanisms for protecting workers' rights using modern digital technologies. Considerable attention has been paid to issues of institutional support for bankruptcy procedures, particularly improving the professional training of bankruptcy trustees and judges specializing in bankruptcy cases. Based on the conducted research, practical recommendations have been developed to enhance the effectiveness of social protection mechanisms in the context of bankruptcy system reform and European integration processes.

KEY WORDS : *bankruptcy system, social protection, legislation modernization, bankruptcy administration, labor rights, digital transformation, insolvency, enterprise rehabilitation, legal regulation, European integration.*

REFERENCES

1. Shvydka, T.I., & Ostapenko, Yu.I. (2023). Peculiarities of Bankruptcy Legislation Reform During Martial Law. *Electronic Scientific Publication "Analytical and Comparative Law"*, pp. 229-234 (in Ukrainian).
2. Engels, A., Biriukov, O., & Chumak, R. (2020). Bankruptcy Procedures in Ukraine: Comparative Analysis (II). *PRAVO-Justice EU*. 79 p. (in Ukrainian).
3. Khomko, L.V., & Yanovytska, A.V. (2022). *Legal Regulation of Bankruptcy: Educational Manual*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 280 p. (in Ukrainian).
4. Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures No. 2597-VIII (2018, October 18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (in Ukrainian).
5. Zelisko, I.M. (2015). *Management of Enterprise Financial Rehabilitation: Educational Manual*. Kyiv: TsP "KOMPRYN". 320 p. (in Ukrainian).
6. Pihul, N.H., & Semenets, V.P. (2020). The Essence and Significance of Enterprise Rehabilitation in Modern Economic Conditions. *Economy and Society*, 21, pp. 86-92 (in Ukrainian).
7. Mynchynska, I. (2012). Diagnosis of Enterprise Crisis State in the Organizational and Legal Mechanism of Bankruptcy. *Economic Analysis: Collection of Scientific Works*, 11(1), pp. 175-182 (in Ukrainian).
8. Personal Bankruptcy Cases Increased 2.2 Times in 2024 (2024). OpenDataBot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/people-bankrupts-2024> [(in Ukrainian)].
9. Number of Bankrupt Individuals Almost Doubled in the Last Four Months (2024). OpenDataBot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/people-bankrupts-2024-10> (in Ukrainian).
10. Almost 200 Bankruptcies per Quarter: State Statistics Service Reports on Struggling Businesses in Ukraine During War (2024). *Business NV*. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/statistika-bankrutstv-kompaniy-u-riznih-sferah-biznesu> (in Ukrainian).
11. Mazurenko, L.I. (2012). Non-Governmental Organizations as a Subject of Social Policy. *Scientific Cognition: Methodology and Technology*, 2, pp. 93-99 (in Ukrainian).
12. Lomonosova, N., Filipchuk, V., & Syrbu, O. (2024). The Role of Civil Society in Solving Social Problems in Ukraine. New Europe Center. URL: <https://cedos.org.ua/researches/spivpraczya-gromad-iz-nederzhavnym-sektorom-u-sferi-nadannya-socjalnyh-poslug> (in Ukrainian).
13. Romanenko, M. (2024). Effectiveness of State Policy in Bankruptcy: Social and Legal Dimension. *Law. State. Technology*, 1, pp. 34-38. DOI: 10.32782/LST/2024-1-5 (in Ukrainian).
14. Sarnatskyi, M. (2020). Factors Affecting the Effectiveness of Administrative and Legal Regulation of State Bankruptcy Policy in Ukraine. *Legal Bulletin*, 5, pp. 203-212 (in Ukrainian).
15. Mynchynska, I.V. (2019). Dynamics and Structure of Enterprise Insolvency and Bankruptcy Indicators in Ukraine: Analytical and Statistical Review. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*, 6(276), pp. 114-126 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 08.04.2025

The article is recommended for printing 09.05.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-26>

УДК 340

Д.І. БАШИНСЬКА

викладач кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: d.bashynska@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4815-1804>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Реформа вищої юридичної освіти в Україні є важливим напрямком політики держави, що вимагає необхідності узгодження національних освітніх стандартів з європейськими вимогами та забезпечення підготовки висококваліфікованих юристів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті основна увага приділяється деяким найактуальнішим проблемам та перспективам модернізації вищої юридичної освіти в Україні. Обґрунтовано є думка про необхідність оновлення національної системи вищої юридичної освіти у зв'язку з інтеграцією України до європейського освітнього простору.

Зазначається, що успіш реформи юридичної освіти в Україні слід оцінювати крізь призму викликів та тенденцій розвитку, що дозволить побудувати сталий механізм стабільного розвитку національної юридичної освіти, який відповідає сучасним стандартам державної політики.

Доведено, що реформа юридичної освіти є невід'ємним елементом загальної правової реформи, що має на меті підвищення рівня професійної підготовки юристів відповідно до вимог сучасного суспільства та міжнародних стандартів освіти. Було визначено, що майбутній розвиток юридичної освіти в Україні має базуватися на принципах академічної доброчесності, гармонізації з міжнародними стандартами та інтеграції практико-орієнтованого підходу в освітній процес.

Висновки. Трансформація юридичної освіти – це складний та довготривалий процес, який вимагає скоординованих дій державних органів, наукової спільноти та професійних асоціацій для досягнення якісних змін у підготовці юристів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: юридична освіта, реформа, стратегія, здобувач вищої освіти, державна політика.

Як цитувати: Башинська Д.І. Сучасний стан та тенденції розвитку вищої юридичної освіти в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 248-252. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-26>

In cites: D.I. Bashynska (2025) Current status and trends in the development of higher legal education in Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P.248-252 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-26> (in Ukrainian)

Вступ. За роки незалежності в Україні відбувається поступове реформування правової системи та тих інституцій, метою діяльності яких є забезпечення якісного й ефективного застосування і тлумачення закону. Ефективне функціонування вітчизняної правової системи в рівній мірі залежить від якості законодавства та якості юридичної спільноти, яка в процесі правозастосування покликана захищати верховенство права, передусім захист прав людини та основних свобод.

Юридична освіта змінюється під впливом технологічних процесів, змінами юридич-

ної практики та суспільними потребами. Реформа вищої юридичної освіти в Україні є важливим напрямком політики держави, що вимагає необхідності узгодження національних освітніх стандартів з європейськими вимогами та забезпечення підготовки висококваліфікованих юристів. Інституційні зміни в освітньому процесі, спричинені трансформацією державного управління, вимагають концептуальної переоцінки підходів до підготовки юристів, інтеграції сучасних методологій юридичної освіти та адаптації національної системи правової підготовки до міжнародних стандартів.

Беручи до уваги, реформа юридичної освіти передбачає систематичний перегляд її організаційних принципів, модернізацію змісту освітніх програм та гарантування безперервного професійного розвитку юристів.

Метою статті є з'ясування сучасного стану та тенденцій розвитку реформування юридичної освіти в Україні.

Основні результати дослідження. Виявляється, юридична освіта, як правило, користується високим попитом серед абітурієнтів. Отримання диплома про вищу юридичну освіту відкриває можливості для опанування низки професій, серед яких суддя, прокурор та адвокат дуже популярні, зважаючи на привабливий рівень заробітної плати та високий соціальний престиж, пов'язаний з цими професіями. Юридична освіта також відкриває двері до різних посад на державній службі та роботи в правоохоронних органах. З огляду на це, кількість бажаючих вступити до вищих навчальних закладів та стати юристами традиційно досить висока.

Зарубіжні вчені при дослідженні викликів, що стоять перед юридичною освітою, зазначають, що «на даний час як у світі загалом, так і в його найважливіших регіонах в сфері юридичної освіти виникає ситуація, схожа на повний шторм. Стан юридичної освіти широко розглядається як криза, зумовлена вимогами та запитами вищих навчальних закладів та юридичних шкіл, студентів, професійних юристів, клієнтів юридичних фірм, органів влади та представників вищих навчальних закладів» [1, с. 15].

Схожі настрої домінують і серед вітчизняних вчених, які зазначають, що «інформаційне суспільство, як новий етап еволюції суспільства на сучасному етапі його розвитку, вимагає кардинальних змін у питаннях підходів до підготовки спеціалістів, зокрема у сфері вищої освіти».

У правовому полі це пов'язано з протиріччям, що виникло в умовах «кризи надвиробництва» у підготовці випускників юридичних факультетів і вимогах до їхньої освіти. Роботодавець очікує від кандидатів на юридичні посади не лише ґрунтовного розуміння законодавства, але й володіння навичками, що дозволять їм у найкоротші терміни адаптуватися до існуючих умов та розпочати ефективну роботу відповідно до всіх кваліфікаційних вимог.

Вчорашній студент, який навчався переважно традиційними методами, не готовий до таких викликів. У зв'язку з цим виникає питання: що потрібно зробити для суттєвої моде-

рнізації вищої юридичної освіти в Україні?» [2].

Сучасний стан юридичної освіти уособлює деякі проблеми, які необхідно докорінно вирішувати, зокрема:

- обмежений рівень знань, умінь та практичних навичок у значній частини випускників юридичних вузів України;

- недостатнє розуміння значною частиною здобувачів вищої юридичної освіти соціальної місії юриста в демократичному суспільстві, етичних стандартів юридичної професії та готовності дотримуватися принципів верховенства права;

- брак обґрунтованих критеріїв забезпечення доступності й безоплатності права на вищу юридичну освіту;

- недостатній рівень актуальності та застосовності наукового дослідження в галузі права та його низька ефективність у розробці якісних освітніх програм;

- необґрунтовано велика мережа вищих навчальних закладів, що готують юристів, та значний обсяг випускників цих закладів, що не відповідає потребам юридичної професії та суспільства в цілому;

- слабка інтегрованість юридичних шкіл України в європейський та світовий освітній простір тощо.

Не викликає сумніву, що за останні тридцять років якість внутрішньої юридичної освіти безумовно знизилася. І на це є кілька причин, як суб'єктивних, так і об'єктивних, серед яких:

- фундаментальні зміни на ринку праці, що базуються на нових сферах виробничої діяльності, інтенсивних змінах потреб роботодавців та бурхливому розвитку інформаційних технологій;

- знецінення вищої освіти, яка набула ланцюгової системи, за якої постійно зростає кількість бажаючих її отримати та знижується її цінність;

- припинення державної підтримки вищих навчальних закладів та створення умов для надання платних освітніх послуг, не враховувавши потреби ринку праці, на користь «розповсюдження» недержавних та неспеціалізованих вищих навчальних закладів, що готують юристів;

- зміна сприйняття престижу гуманітарних спеціальностей як більш престижних, що частково пов'язано зі згасанням технічних та природничо-наукових спеціальностей.

Реформа вищої юридичної освіти обговорюється вже давно. У випадку відсутності єдиної концепції і системи розбудови юридич-

ної освіти в Україні спричинила надмірну, незбалансовану та невиправдану появу на професійному юридичному ринку великої кількості погано підготовлених спеціалістів, які одержали юридичні дипломи у вищих навчальних закладах. Як наслідок, юридичним компаніям та іншим роботодавцям, які потребують якісних співробітників, важко знайти молодого юриста, який відповідає їхнім вимогам.

Для вироблення стратегічної розробки до реформування юридичної освіти 5 липня 2016 року наказом № 787 Міністерство освіти і науки України створило та затвердило склад робочої групи для підготовки Концепції розвитку юридичної освіти в Україні. Цей крок став важливою віхою у розробці національної політики щодо вдосконалення системи юридичної освіти, окреслення її головних пріоритетів та адаптації освітніх програм до нових вимог.

Концепція визначає три основні розділи, на яких будуються всі підходи та етапи реформування:

- розуміння фаху й формування сучасної моделі правника, включно з особливостями регульованих правничих професій;
- оновлення юридичної освіти;
- окреслення шляхів постійного професійного розвитку і навчання протягом усього життя регульованих правничих професій.

Як результат, основоположною основою оновлення юридичної освіти є якість юридичної освіти як стратегічний напрям державної політики у сфері модернізації юридичної освіти.

Як один із вирішальних кроків до реформування внутрішньої юридичної освіти має бути посилення практичної складової. Про це зазначається і в Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії 2024 р. [3], і в законопроекті «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» [4] та ін. документах, регламентуючих реформуванню юридичної освіти.

Варто зазначити, що підготовка юриста має зв'язок з необхідністю опанування практичних навичок та вмінь, незалежно від спеціалізації, якій він себе присвятив. Однак в системі юридичної освіти в Україні теоретична складова все ж таки переважає за нинішніх умов. Досвід свідчить, що практична робота студентів у вищих юридичних навчальних закладах також не забезпечує майбутніх юристів достатніми знаннями про «реалії реального життя».

Відокремлення теорії від практики, навчального процесу від процедур застосування

теоретичних знань на практиці часто тягне за собою досить тривалий процес входження новоспеченого юриста у світ права після отримання юридичної підготовки в стінах юридичного факультету чи університету. Це негативно впливає на якість юридичних послуг та репутацію юридичної фірми чи інших установ, де працюють молоді спеціалісти.

Юридична підготовка повинна бути більше орієнтованою на практику, оскільки її головне завдання — якомога швидше адаптувати освітній процес до потреб ринку праці та запитів здобувачів вищої освіти. Раніше, аби ефективно засвоїти навчальний матеріал, здобувачі вищої освіти мали бути старанними та ґрунтовними, то зараз вагому роль відіграє вміння здобувача вищої юридичної освіти засвоювати нові знання, швидко знаходити ефективні розв'язувати проблем, порівнювати та аналізувати інформацію, будувати логічні зв'язки, робити правильні висновки та успішно застосовувати ці компетенції для вирішення поставлених завдань. Отримання юридичної освіти в умовах швидкого наукового прогресу є справжнім викликом для системи освіти. Щоб адаптуватися до цього, система вищої юридичної освіти повинна переключити свою увагу з академічних аспектів на адаптивність та ефективність процесів.

З метою ефективної підготовки правників важливо знайти баланс між теорією та практикою. Вважаємо, вищим навчальним закладам варто модернізувати навчальні програми, щоб передбачити як поглиблене вивчення юридичних дисциплін, так і можливість одержати практичний досвід. Інтеграція практичної підготовки до навчальної програми, організація стажувань та співпраця з юридичними компаніями можуть допомогти досягти цього балансу.

Крім цього, варто відзначити юридичну клініку як практичну складову юридичної підготовки. Саме юридична клініка забезпечує унікальною можливістю роботи з реальними клієнтами під керівництвом досвідчених юристів. Це дає можливість майбутнім юристам застосовувати отримані знання на практиці, вирішувати реальні юридичні проблеми та надавати допомогу тим, хто її потребує. Зазначені елементи практичної складової юридичної освіти надають можливість студентам-юристам краще усвідомити важливість своєї професії й підкріпити набуті теоретичні знання практичними навичками.

Цілком зрозуміло, що модернізація національної юридичної освіти здійснюється, частково, під тиском ринку праці. Однак, сама ли-

ше ринкова орієнтація юридичної підготовки не гарантує її високої якості. Система юридичної освіти повинна керуватися не лише вимогами економіки, а й власними внутрішніми критеріями, які визначаються думками юридичної спільноти, як професійної, так і академічної.

Досить серйозним викликом для юридичної освіти є девальвація шкільної освіти. Протягом останніх двох десятиліть якість шкільної освіти значно погіршилася, що зумовило необхідність суттєвої реструктуризації змісту вищих юридичних навчальних закладів. Шкільна освіта перебуває на стадії перманентного реформування та модернізації. Однак, попри їхню позитивну спрямованість, вони не мають найбільшого впливу на виконання функцій загальноосвітніх навчальних закладів, на якість шкільної освіти та на ставлення їх ключових учасників до освітнього процесу.

Висновки. Отже, досліджуючи процес реформування вищої юридичної освіти в Україні, можна стверджувати, що за останнє десятиліття це питання набуло загальнодержавного значення та стало предметом активної дискусії не тільки серед державних установ, а й у професійній юридичній спільноті. Необхідність в оновленні правничої освіти спричинена як внутрішніми чинниками, зокрема підвищеними вимогами до якості підготовки фахівців та адаптації їхніх навичок до сучасних викликів, так і зовнішніми обставинами, зокрема інтеграцією України до європейського правового простору.

Реформа юридичної освіти є важливою складовою вдосконалення правової системи, оскільки якість підготовки майбутніх юристів визначає рівень правозастосовчої практики, ефективність судових процесів, діяльність правоохоронних органів та функціонування державних інституцій в цілому. Незважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови, з якими зараз стикається Україна, питання вибору професії залишається актуальним для молоді, а юридична освіта, як правило, розуміється в якості одного з найпрестижніших та найперспективніших напрямків спеціалізованої підготовки.

Реформування юридичної освіти є не тільки терміновою необхідністю, а й стратегічним завданням для України, яке має бути направлене на забезпечення підготовки висококваліфікованих спеціалістів, спроможних працювати в глобалізованому правовому середовищі, здійснювати правозахисну діяльність та забезпечувати зміцнення демократичних основ правової системи.

Важливість юридичної професії особливо зростає в умовах воєнного стану, коли юристи стикаються з новими викликами, пов'язаними із забезпеченням верховенства права, захистом конституційних прав і свобод громадян, усуненням правових наслідків збройних конфліктів та адаптацією національного законодавства до міжнародно-правових стандартів. У зв'язку з цим роль юристів є вирішальною у процесі побудови верховенства права, гарантування законності та захисту прав людини

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вишновецька С.В. Наукова школа як форма розвитку науки трудового права. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: «Правничі науки»*. 2014. Вип. 1. С. 15-21
2. Топчій О.В. Новітні підходи до модернізації вищої юридичної освіти в Україні. *Глобальна організація союзницького лідерства*. 2016. URL: <https://goal-int.org/novitni-pidxodi-do-modernizacii-vishhoi-yuridichnoi-osviti-v-ukraini/>
3. Концепція проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії: проєкт. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf>
4. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: проєкт Закону України від 28.09.2017 № 7147. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH5IJ00A?an=488>

Стаття надійшла до редакції 02.04.2025

Стаття рекомендована до друку 09.05.2025

D. I. BASHYNSKA

Lecturer of the Department of State and Legal Disciplines

E-mail: d.bashynska@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4815-1804>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

**CURRENT STATUS AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER LEGAL
EDUCATION IN UKRAINE**

ANNOTATION. *Introduction.* The reform of higher legal education in Ukraine is an important direction of state policy, which requires the need to harmonize national educational standards with European requirements and ensure the training of highly qualified lawyers.

Summary of the main research results. The article focuses on some of the most pressing problems and prospects for the modernization of higher legal education in Ukraine. The opinion about the need to update the national system of higher legal education in connection with the integration of Ukraine into the European educational space is well-founded.

It is noted that the success of the reform of legal education in Ukraine should be assessed through the prism of challenges and development trends, which will allow building a sustainable mechanism for the stable development of national legal education that meets modern standards of state policy.

It is proven that the reform of legal education is an integral element of the general legal reform, which aims to increase the level of professional training of lawyers in accordance with the requirements of modern society and international educational standards. It was determined that the future development of legal education in Ukraine should be based on the principles of academic integrity, harmonization with international standards and integration of a practice-oriented approach into the educational process.

Conclusions: The transformation of legal education is a complex and long-term process that requires coordinated actions by government agencies, the scientific community, and professional associations to achieve qualitative changes in the training of lawyers.

KEYWORDS: *legal education, reform, strategy, higher education student, public policy.*

REFERENCES

1. Vyshnovetska S.V. (2014). Scientific school as a form of development of labor law science. Interdisciplinary humanitarian studies. Series: "Legal sciences". Issue 1. P. 15-21. (In Ukrainian).
2. Topchiy O.V. New approaches to the modernization of higher legal education in Ukraine. *Global Alliance of Allied Leadership*. URL: <https://goal-int.org/novitni-pidxodi-do-modernizacii-vishhoi-yuridichnoi-osviti-v-ukraini/> (In Ukrainian).
3. Concept of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession: draft. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf> (In Ukrainian).
4. On legal (legal) education and general access to the legal profession: draft Law of Ukraine dated 28.09.2017 No. 7147. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH5IJ00A?an=48> (In Ukrainian).

The article was received by the editors 02.04.2025

The article is recommended for printing 09.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-27>

УДК 331.5

Д. О. БЕЗДЕНЄЖНА

викладач кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: daryna.bezdieniezhna@karazin.ua ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4420-0330>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ КРАУДФАНДИНГУ КАДРІВ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

ANNOTATION. *Вступ.* У статті досліджено адміністративно-правові механізми регулювання краудфандингу кадрів у сфері зайнятості. Акцент зроблено на інноваційному підході, що передбачає залучення фінансових ресурсів від громадянського суспільства, бізнесу, міжнародних організацій та благодійних фондів. Особливу увагу приділено використанню цього інструменту для створення тимчасових робочих місць, фінансування перекваліфікаційних програм, підтримки малого та середнього бізнесу та забезпечення соціальних гарантій працівників у періоди кризи.

Короткий зміст основних результатів. Автор наголошує на доцільності інтеграції краудфандингових механізмів у діяльність Державної служби зайнятості України з урахуванням успішних міжнародних практик. У статті наводяться приклади таких ініціатив у різних країнах світу. Запропоновано кілька напрямів застосування краудфандингових механізмів: підтримка ключових фахівців у регіонах з дефіцитом кадрів, фінансування програм перекваліфікації, залучення бізнесу до співфінансування створення нових робочих місць та організації стажувань. Особлива увага приділена перспективі створення спеціалізованої онлайн-платформи «крауд-рекрутингу», яка може стати координаційним центром для об'єднання зусиль держави, бізнесу та громадськості у фінансуванні ініціатив, спрямованих на вирішення проблем зайнятості.

Підкреслюється необхідність законодавчого врегулювання краудфандингових механізмів у сфері зайнятості в Україні. Автор пропонує внести зміни до Закону «Про зайнятість населення» та Бюджетного кодексу України з метою врегулювання порядку прийняття благодійних внесків на підтримку працевлаштування. Також рекомендовано створити правові механізми для забезпечення прозорості та цільового використання зібраних коштів.

Висновки. Автор зазначає, що впровадження моделі «краудфандингу кадрів» потребує узгоджених дій центральної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу та громадянського суспільства. У цьому процесі важливу роль відіграватиме Державна служба зайнятості як координатор проєктів і адміністратор фінансових ресурсів.

Стаття наголошує на значному потенціалі краудфандингу кадрів як інструменту підтримки зайнятості в умовах економічної нестабільності. Запропоновані механізми можуть стати ефективним засобом збереження кадрового потенціалу, сприяти розвитку ринку праці та забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток України в умовах кризи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: краудфандинг кадрів, зайнятість, адміністративно – правове регулювання, Державна Служба Зайнятості, крауд-рекрутинг, соціальні гарантії.

Як цитувати: Безденєжна Д. О. Адміністративно-правові механізми регулювання краудфандингу кадрів у сфері зайнятості: виклики та перспективи. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С.253-264. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-27>

In cites: D.O. Bezdyenyezha (2025). Administrative and legal mechanisms for regulating workforce crowdfunding in the employment sector: challenges and prospects.. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (39), P.253-264. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-27> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні умови, обумовлені як глобальними кризовими явищами, так і локальними викликами, зокрема воєнними діями в країні, суттєво ускладнюють забезпечення стабільного ринку праці.

Особливо гостро ця проблема проявляється у прифронтових містах, де відбувається значний відтік кадрів, руйнування інфраструктури та економічний спад. У таких умо-

вах традиційні механізми регулювання зайнятості, які здійснює Державна служба зайнятості України, потребують доповнення новими інноваційними підходами, що здатні оперативно реагувати на динамічні зміни в структурі ринку праці.

Одним із перспективних інструментів для підтримки фахівців у кризових регіонах є поєднання діяльності центрів зайнятості з механізмами краудфандингу кадрів.

Такий підхід базується на залученні додаткових фінансових ресурсів від громадянського суспільства, представників бізнесу, міжнародних організацій та благодійних фондів. Краудфандингові ресурси можуть спрямовуватися на вирішення найактуальніших завдань: створення тимчасових робочих місць, фінансування програм перекваліфікації, підтримки малого та середнього бізнесу, а також забезпечення соціальних гарантій працівників у кризових умовах.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного аналізу адміністративно-правових аспектів регулювання краудфандингу кадрів як інструменту підтримки зайнятості, а також розробки практичних механізмів його впровадження. Вивчення цієї тематики дозволить сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правових інструментів, спрямованих на забезпечення стабільності ринку праці, підвищення ефективності державного управління та сприяння успішній реалізації краудфандингових ініціатив у сфері зайнятості.

Стан опрацювання. Проблематика окремих теоретичних і практичних аспектів, що стосуються визначення можливостей та ключових характеристик краудфандингу, стала об'єктом дослідження як зарубіжних вчених, зокрема А. Агравала [1], С. Бредфорда [3] та інших, так і українських науковців-адміністративістів, серед яких О. С. Омельчук [13] та С. Василів [9]. У своїх наукових працях останні акцентували увагу на необхідності правового регулювання краудфандингу в Україні.

Мета дослідження. Попри наявність окремих досліджень, стан наукової розробки питання краудфандингу кадрів як інструменту підтримки зайнятості в Україні залишається недостатньо вивченим. Це вимагає подальшого комплексного наукового опрацювання, зокрема з огляду на необхідність розробки дієвих адміністративно-правових механізмів для ефективної інтеграції краудфандингових ініціатив у систему державної політики у сфері зайнятості.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати теоретичні основи краудфандингу кадрів як інноваційного інструменту підтримки зайнятості;
- оцінити сучасний стан правового регулювання краудфандингу кадрів в Україні та

за кордоном, виокремивши основні проблеми та правові прогалини;

- дослідити можливості інтеграції механізмів краудфандингу у діяльність центрів зайнятості як засобу підтримки працівників у кризових умовах;

- розробити рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів регулювання краудфандингу кадрів у сфері зайнятості для забезпечення прозорості фінансових потоків, захисту прав працівників та ефективного використання залучених ресурсів.

Основні результати дослідження. На сьогодні в Україні спостерігається активне зростання зацікавленості громадян в інноваційній діяльності, розвитку сучасних технологій та створенні креативних ідей, зокрема у вигляді стартап-проектів, орієнтованих на покращення соціально-економічних процесів. Втім, реалізація будь-якої ідеї потребує належного фінансового забезпечення, яке може здійснюватися як традиційними, так і сучасними інноваційними підходами. Одним із таких сучасних методів залучення фінансування є краудфандинг. Краудфандинг (від англ. crowd – «товпа» та funding – «фінансування») є сучасним цифровим механізмом залучення коштів від широкої громадськості через спеціалізовані онлайн-платформи. Його суть полягає у фінансовій підтримці соціально значущих проектів з боку донорів (громадян, бізнесу, міжнародних партнерів), які фінансують ініціативи, що потребують ресурсної підтримки [16].

Краудфандинг як сучасний інструмент фінансування проектів виник у Сполучених Штатах Америки. Першою краудфандинговою платформою в сучасному вигляді стала Artist Share, заснована у 2000 році для фінансування музичних проектів [10].

Поширення краудфандингу в Європі значно активізувалося після світової економічної кризи 2008 року, яка спричинила скорочення традиційних джерел фінансування для підприємств і соціальних ініціатив. У відповідь на ці виклики Європейський Союз у 2021 році ухвалив Регламент ЄС про європейських постачальників краудфандингових послуг (Regulation (EU) 2020/1503), який забезпечив єдине правове поле для краудфандингової діяльності в країнах-членах ЄС [7].

Сьогодні одним із найбільш успішних прикладів розвитку краудфандингу є Велика Британія, де функціонує понад 65 платформ, серед яких найбільші у світі – Crowdcube та Seedrs. Інші європейські країни також активно впроваджують цей механізм. Зокрема, у

Німеччині платформи Startnext і Betterplace спрямовані на підтримку соціальних та культурних ініціатив, тоді як Естонія демонструє високий рівень впровадження цифрових технологій, займаючи лідируючі позиції за кількістю краудфандингових платформ на душу населення [5].

Моделі, що поєднують елементи краудфандингу та державної політики у сфері зайнятості, поступово набувають поширення у різних країнах світу. Хоча прямий аналог терміна «краудфандинг кадрів» у міжнародній практиці поки що відсутній, існують численні ініціативи, що відображають його концептуальну сутність – колективне залучення фінансових ресурсів або експертних знань для розв’язання проблем ринку праці та соціального забезпечення.

Одним із яскравих прикладів успішного застосування елементів соціального краудфандингу у сфері зайнятості є Велика Британія. Зокрема, у Лондоні функціонує платформа Beam, яка дозволяє будь-якому громадянину зробити фінансовий внесок для підтримки професійного навчання, підготовки та працевлаштування осіб із соціально вразливих груп, таких як бездомні чи безробітні.

Механізм роботи платформи передбачає, що донори можуть обрати конкретну людину та профінансувати оплату її курсів, сертифікації або придбання необхідних інструментів. Завдяки такій моделі Beam за кілька років своєї діяльності допоміг сотням людей отримати професію та знайти роботу, сприяючи їхній соціальній адаптації [2].

Цікавий досвід поєднання громадських ініціатив та державної політики у сфері зайнятості демонструє Канада. Хоча модель прямого «краудфандингу кадрів» у цій країні не застосовується, широко розвинені практики спільної участі у вирішенні кадрових проблем, особливо у віддалених або сільських районах.

Наприклад, у деяких провінціях реалізуються програми співпраці між місцевими громадами та державою, що спрямовані на залучення фахівців. Зокрема, ініціатива Northern & Rural Recruitment Initiative в провінції Онтаріо передбачає надання державних бонусів лікарям, які погоджуються працювати в сільській місцевості, тоді як місцеві громади додатково забезпечують таких фахівців житлом та соціальними бонусами [6].

Канада також має розвинену культуру благодійних фондів при навчальних закладах, медичних установах та бібліотеках. Ці фонди акумулюють фінансові ресурси від громадян і бізнесу, що дозволяє фінансувати соціально

значущі проекти, зокрема стипендії для студентів, стажування для молоді, мовні курси та професійну підготовку нових іммігрантів. Таким чином, хоча фінансування спрямовується на розвиток трудового потенціалу опосередковано, громади активно залучаються до підтримки зайнятості через інвестиції у людський капітал.

Окремо варто відзначити канадську модель спонсорства біженців громадами, яка діє понад 40 років і визнана однією з найуспішніших інтеграційних практик у світі. В її межах групи громадян можуть об’єднувати фінансові ресурси для підтримки біженців або іммігрантів, допомагаючи їм із соціальною адаптацією та працевлаштуванням. Цей механізм фактично є формою краудфандингу, де громада інвестує кошти та час у розвиток людського потенціалу [4].

Таким чином, канадський досвід демонструє ефективність поєднання громадських ініціатив із державною підтримкою у вирішенні проблем зайнятості. Модель «community-driven solutions» (рішень, що базуються на активності громад) показує, що співпраця місцевих громад із державними інституціями може забезпечити стабільне фінансування та успішну реалізацію соціальних ініціатив у сфері працевлаштування та професійної підготовки.

Формування культури краудфандингу в Україні розпочалося з ініціативи громадської організації «Гараж Генг», яка у 2012 році створила першу всеукраїнську цифрову платформу колективного фінансування під назвою «Спільнокошт» [11].

Ця платформа стала важливим інструментом для підтримки соціальних, культурних та освітніх проектів, заклавши підґрунтя для розвитку краудфандингу як ефективного механізму громадської взаємодії та залучення фінансових ресурсів для реалізації суспільно корисних ініціатив.

Паралельно з розвитком «Спільнокошту» в Україні почали з’являтися інші краудфандингові проекти, орієнтовані на підтримку різних секторів економіки та соціальної сфери. Особливо помітного поширення краудфандинг набув після початку збройного конфлікту на сході України у 2014 році, що зумовило розширення його функціональних можливостей та трансформацію механізмів фінансування.

У цей період активісти та громадські організації широко використовували краудфандинг для збору коштів на підтримку Збройних Сил України, допомогу внутрішньо переміщен-

ним особам та забезпечення гуманітарної підтримки. Однією з ключових платформ, яка відіграла значну роль у цьому процесі, стала People's Project – майданчик, що спеціалізувався на зборі благодійних внесків для реалізації оборонних та соціальних проєктів, спрямованих на підтримку військовослужбовців і постраждалого населення [9].

На сьогодні краудфандинг в Україні продовжує динамічно розвиватися, охоплюючи нові напрями, такі як соціальне підприємництво, освітні проєкти та сферу зайнятості. Але попри активний розвиток цього механізму, на законодавчому рівні в Україні досі відсутнє офіційне визначення термінів «краудфандинг» та «краудфандинг кадрів», а діяльність відповідних онлайн-платформ регулюється лише загальними положеннями цивільного та податкового законодавства.

Закон України «Про зайнятість населення» також не містить прямих згадок про краудфандинг у контексті відносин зайнятості. Водночас законодавство передбачає, що фінансування заходів державної політики у сфері зайнятості може здійснюватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, фондів соціального страхування, а також інших джерел відповідно до чинного законодавства [13].

Таким чином, хоча краудфандингові внески прямо не згадані серед визначених джерел фінансування, вони потенційно можуть розглядатися як «інші джерела» фінансування заходів сприяння зайнятості, за умови створення відповідних правових механізмів їх залучення. Це підкреслює необхідність правового врегулювання краудфандингової діяльності у сфері зайнятості, що дозволить ефективно використовувати цей інструмент для підтримки працівників та розвитку ринку праці.

Державна служба зайнятості наразі не має постійно діючих механізмів для залучення коштів громадськості з метою фінансування працевлаштування або підтримки трудових ресурсів. Втім, перші кроки в цьому напрямі вже здійснено. Зокрема, у співпраці з Програмою розвитку ООН у 2019–2020 роках ДСЗ ініціювала пілотний проєкт під назвою «Академія краудфандингу», що був спрямований на підтримку малого бізнесу на території Донбасу.

У межах цієї ініціативи 40 підприємців, серед яких були як внутрішньо переміщені особи, так і місцеві жителі прифронтових регіонів, пройшли навчання щодо використання краудфандингових платформ для започаткування власної справи.

Основною метою проєкту було сприяння безробітним, що постраждали від конфлікту, у зборі коштів для відкриття бізнесу через сучасні онлайн-сервіси [14].

Ця ініціатива стала першим прикладом офіційного застосування краудфандингових механізмів як інструменту активної політики на ринку праці, реалізованого за участі державної установи зайнятості. Хоча проєкт мав навчально-пілотний характер, його результати продемонстрували, що краудфандингові інструменти є перспективними для впровадження в українських умовах.

Спираючись на успішний досвід можемо виділити декілька напрямів інтеграції краудфандингових в роботу Державної служби зайнятості. Першим із таких напрямків є підтримка ключових фахівців за допомогою краудфандингових інструментів. Центр зайнятості може виступати посередником або організатором краудфандингових кампаній, спрямованих на підтримку працевлаштування у регіонах з дефіцитом кадрів. Наприклад, запустити окрему платформу або розділ на існуючих платформах для збору коштів на стимулювання переїзду фахівців до прифронтових громад (оплата підйомних, додаткових бонусів), або на перепідготовку безробітних під потреби таких регіонів. Зібрані кошти можуть акумулюватися у спеціальному фонді чи цільовій програмі ДСЗ.

З правової точки зору, це потребує внесення змін до бюджетного законодавства і закону про зайнятість щодо прийняття благодійних внесків та співфінансування програм. Поки що прикладів такого співфінансування немає, але закон вже дозволяє фінансувати заходи зайнятості з «інших джерел».

По-друге, краудфандинг для перекваліфікації та освіти. Через руйнування підприємств багато людей залишаються без роботи або змушені змінювати професію. ДСЗ може використовувати краудфандинг для фінансування курсів перепідготовки, створення програм перекваліфікації або залучення міжнародних освітніх партнерств. Позитивний приклад такої ініціативи може продемонструвати кампанія зі збору коштів на ІТ-курси для вчителів або курси підприємництва для переселенців, яка дозволяє людям, що опинилися у складних життєвих обставинах, здобути нові навички та знайти себе в нових професійних напрямках.

По-третє, одним із перспективних напрямів впровадження краудфандингових механізмів у сфері зайнятості є залучення бізнесу до співфінансування програм створення

ня нових робочих місць та організації стажувань. Державна служба зайнятості може виступати посередником у такій співпраці, координуючи взаємодію між роботодавцями, громадськими організаціями та краудфандинговими платформами.

У межах такого підходу підприємства можуть брати участь у фінансуванні краудфандингових кампаній, спрямованих на забезпечення працевлаштування різних категорій населення. Зокрема, зібрані кошти можуть бути використані для: фінансування створення нових робочих місць у секторах із гострою нестачею фахівців, особливо в регіонах, що постраждали від війни або економічної кризи; організації програм стажувань для молодих спеціалістів та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, зокрема внутрішньо переміщених осіб; часткової оплати заробітної плати випускникам університетів, переселенцям або безробітним, що розпочинають роботу на нових підприємствах.

Приклад такої співпраці може продемонструвати кампанія, у межах якої бізнес бере участь у фінансуванні стажувальних програм для випускників університетів. У такому випадку підприємства спільно з ДСЗ можуть частково покривати заробітну плату стажистам за рахунок зібраних краудфандингових коштів, що стимулює працевлаштування молоді та допомагає випускникам набути необхідного досвіду для успішного старту кар'єри.

Співфінансування з боку бізнесу може бути спрямоване на підтримку підприємств, що переживають труднощі, фінансування тимчасових робочих місць або перекваліфікацію кадрів відповідно до актуальних потреб ринку. Така співпраця дозволяє не лише зберегти наявні вакансії, а й створювати нові можливості для працевлаштування, особливо в кризових регіонах чи галузях із дефіцитом фахівців.

Інтеграція краудфандингових механізмів у взаємодію центру зайнятості та бізнесу сприяє забезпеченню стабільності на ринку праці та підтримці соціально-економічного розвитку країни.

По-четверте, перспективним напрямом застосування краудфандингових механізмів у сфері зайнятості є створення спеціалізованої онлайн-платформи «крауд-рекрутингу», яка сприятиме координації зусиль центру зайнятості, бізнесу та міжнародних партнерів. Така платформа може стати ефективним інструментом для збору коштів і підтримки працевлаштування в умовах нестабільної економічної ситуації. Функціонал онлайн-

платформи може охоплювати кілька ключових напрямів: 1) публікація вакансій із можливістю краудфандингової підтримки робочих місць. Це дозволить залучати фінансові ресурси для створення нових робочих місць у стратегічних галузях або регіонах із дефіцитом кадрів; 2) спільне фінансування найму працівників. Роботодавці можуть долучатися до краудфандингових кампаній, частково фінансуючи оплату праці спеціалістів, що забезпечить додаткові стимули для працевлаштування; 3) залучення міжнародних фондів для підтримки українських фахівців. Платформа може слугувати зручним інструментом для збору грантів і благодійної допомоги на підтримку спеціалістів, які постраждали внаслідок війни або економічних труднощів.

Прикладом такої ініціативи може стати онлайн-платформа для підтримки науковців і викладачів, де фахівці можуть отримати фінансування для проведення досліджень або тимчасової роботи. Такий підхід сприятиме збереженню кадрового потенціалу в науковій та освітній сферах, що є важливим для відновлення економіки та соціального розвитку країни. Створення подібної платформи дозволить поєднати ресурси держави, бізнесу та міжнародних партнерів, забезпечивши ефективну підтримку фахівців у кризових умовах та сприяючи розвитку ринку праці. Нині такі механізми не прописані в нормативних актах, але в світі існує поняття «crowd recruiting» як інновації в HR.

Варто зазначити, що інтеграція краудфандингу в державну службу зайнятості вимагатиме ретельного контролю та прозорості. Необхідно запобігти ситуаціям, коли зібрані кошти можуть використовуватися не за призначенням чи породжувати корупційні ризики. Тому, ймовірно, доцільно впроваджувати такі механізми спільно з авторитетними міжнародними організаціями або через державні онлайн-платформи із звітністю (аналогічно до United24).

На законодавчому рівні може виникнути потреба ухвалити окремий акт (або внести зміни до Закону «Про зайнятість населення» та Закону «Про благодійну діяльність»), який би регламентував процедуру краудфандингу кадрів: порядок оголошення збору, статус зібраних коштів, гарантії донорів і отримувачів, оподаткування тощо.

Таким чином, у довгостроковій перспективі ДСЗ здатна трансформуватися на сервіс, що не лише виплачує допомогу по безробіттю, а й мобілізує ресурси суспільства для розв'язання проблем зайнятості.

Варто наголосити, що адміністративно – правовий механізм впровадження моделі «краудфандінг кадрів» в Україні потребуватиме узгоджених дій різних рівнів влади та інституцій.

1) На центральному рівні Кабінет Міністрів України та міністерства, а саме Міністерство економіки та Мінсоцполітики мають виступити ініціаторами нормативних змін. Вони можуть розробити державну цільову програму підтримки зайнятості у постраждалих регіонах, яка передбачатиме механізм співфінансування з недержавних джерел.

На рівні КМУ можна ухвалити постанову, що дозволить ДСЗ приймати благодійні внески на спеціальні рахунки для фінансування певних програм. Міністерство цифрової трансформації могло б долучитися, створивши національну онлайн-платформу для краудфандінгу соціальних проєктів, щоб забезпечити довіру і прозорість. Необхідно підготувати законопроекти: про статус учасників краудфандінгових програм, про зміни до Бюджетного кодексу (щодо добровільних внесків у спеціальні фонди), до Закону про зайнятість (щодо нових механізмів сприяння зайнятості).

Крім того, важлива роль Національного банку та регуляторів фінансового ринку – вони мають створити спрощені умови для платіжних сервісів краудфандінгу, забезпечити фінансовий моніторинг і податкові пільги для учасників (наприклад, податкове стимулювання донорів, які фінансують проєкти розвитку трудового потенціалу).

2) У свою чергу Державна служба зайнятості стане основним виконавцем та координатором нової моделі на практиці. Її роль багатогранна: 1) Аналіз потреб та відбір проєктів. Служба має визначати, в яких містах/галузях найбільший дефіцит кадрів і які саме спеціалісти потрібні. На основі цього формуються конкретні пропозиції для краудфандінгових кампаній. 2) Організація збору коштів. Регіональні центри зайнятості спільно з громадами можуть проводити інформаційну кампанію, розмішувати проєкти на платформі, взаємодіяти з донорами, відповідати на питання. 3) Адміністрування коштів. Залучені кошти повинні надходити на відповідні рахунки ДСЗ або партнерського благодійного фонду. ДСЗ забезпечує цільове використання – виплати спеціалістам, оплату навчання тощо – згідно з умовами, про які повідомлялося донорам. 4) Відбір отримувачів допомоги. Наприклад, якщо зібрано кошти на підтримку 10 ІТ-

стажерів у місті, то центр зайнятості оголошує конкурс серед безробітних або молоді, відбирає наймотивованіших, контролює їхнє навчання та працевлаштування. 5) Звітність і контроль. ДСЗ має публічно звітувати про кожен витрачений гривню, про результати – скільки людей працевлаштовано, скільки спеціалістів приїхало тощо, щоб утримати довіру громади. Для виконання цих нових функцій співробітників ДСЗ слід навчити навичкам проєктного менеджменту, комунікації з донорами, цифрової грамотності. Можливо, доцільно створити в структурі ДСЗ окремий підрозділ або координатора з питань крауд-проєктів.

3) Органи місцевого самоврядування. Місцева влада – обласні, міські, селищні ради та їх виконкоми – відіграватимуть ключову роль у генерації ініціатив та забезпеченні сприятливих умов “на землі”. По-перше, громади мають визначити свої пріоритетні кадрові потреби (лікарі, вчителі, інженери, робітники) і ініціювати відповідні проєкти спільно-кошту. По-друге, вони можуть брати на себе співфінансування – наприклад, громада ухвалює місцеву програму, якою гарантує, що додасть 1 грн з бюджету на кожні 2 грн, зібрані на краудфандінгу, або забезпечить житлом/земельною ділянкою спеціаліста, якщо громада оплачує йому зарплату. Така схема підвищить довіру донорів: вони бачитимуть, що місцева влада теж вкладається фінансово. По-третє, ОМС відповідальні за матеріально-технічні умови: щоб залучений через краудфандінг лікар залишився, міська рада повинна надати амбулаторію, обладнання, безпечні умови праці. Тобто гроші – це не все, потрібна інфраструктура, і це зона відповідальності місцевої влади. По-четверте, ОМС можуть створювати місцеві благодійні фонди розвитку громади, які стануть партнерами ДСЗ у зборі коштів. Наприклад, при міськраді може діяти фонд, що юридично прийматиме пожертви (щоб спростити бюрократію) і передаватиме їх на програму зайнятості. Звичайно, все це вимагає від місцевих керівників прогресивного мислення та ініціативності. Важливим фактором буде і міжмуніципальна конкуренція: громади, які активніше залучатимуть людей через такі механізми, отримають перевагу в розвитку, що стимулюватиме інших переймати досвід.

4) Громадянське суспільство та бізнес. Нову модель важко реалізувати суто силами державних органів – потрібне активне залучення недержавних громадських організацій, волонтерських рухів, професійних асоціацій, а також роботодавців. Громадські організації

можуть виступати своєрідними брокерами: вони краще вміють працювати з донорами, можуть ініціювати кампанії збору коштів, проводити експертизу, яких фахівців і як залучати. Наприклад, асоціація айтішників може організувати збір коштів у своїй спільноті, щоб профінансувати курс перекваліфікації ветеранів АТО в сфері ІТ з гарантією працевлаштування. Або волонтерський фонд, що виник під час війни для допомоги армії, після війни трансформується і починає збирати кошти для відбудови шкіл і залучення туди педагогів.

Держава має підтримувати такі ініціативи – через укладення договорів про співпрацю, інформаційну підтримку, можливо, спільне фінансування. З боку бізнесу, особливо великого, теж може бути внесок: роботодавці зацікавлені у кваліфікованих кадрах, тож вони можуть вкладати кошти в краудфандингові проекти.

Наприклад, агрохолдинг може профінансувати (сам чи залучивши партнерів) програму підготовки трактористів або агрономів у регіоні, де має землі, і реалізувати це через механізм спільнокошту (коли крім компанії додають кошти і місцеві мешканці, отримуючи пріоритет при наймі). Таким чином, усі зацікавлені сторони – держава, громади, громадськість, бізнес – мають об'єднати зусилля.

Таким чином, центральна влада формує політику і нормативну базу, ДСЗ реалізує та координує програми, місцеве самоврядування генерує проекти і забезпечує умови, а громадянське суспільство і бізнес впливають ресурси та експертизу. Лише за умов ефективної взаємодії всіх цих суб'єктів нова модель може запрацювати.

Аналізуючи перспективи впровадження описаної моделі в Україні, вважаємо за необхідним виокремити ряд потенційних переваг та викликів.

По-перше, краудфандинг дозволяє заповнити фінансові прогалини, що виникають через обмежені бюджетні ресурси. В умовах війни державне фінансування часто є недостатнім, тоді як потреби у відновленні інфраструктури та підтримці населення залишаються значними. Краудфандинг дає змогу залучити додаткові ресурси від громадян, діаспор та міжнародних партнерів для підтримки напрямів зайнятості, що традиційно фінансуються державою. Завдяки цьому громади зможуть самостійно фінансувати критично важливих фахівців навіть за умов скорочення державного бюджету. Практика оборонного краудфандингу продемонструвала готовність

суспільства підтримувати важливі ініціативи, що свідчить про потенціал такої моделі й для економічного відновлення.

По-друге, краудфандинг забезпечує високу оперативність і гнучкість. На відміну від державних програм, що потребують тривалого бюджетного планування, краудфандингова кампанія може стартувати швидко у разі нагальної потреби.

Наприклад, після масового виїзду лікарів із прифронтового міста можна вже за кілька днів оголосити збір коштів на залучення медичних фахівців і розпочати пошук кандидатів. Також краудфандинг дозволяє фінансувати різні формати підтримки: наймання працівників, виплату стипендій студентам чи короткострокові контракти з експертами-волонтерами для консультування місцевих фахівців.

По-третє, краудфандинг сприяє зміцненню соціальної згуртованості та активній участі громадян. Залучення населення до фінансування програм зайнятості підвищує рівень довіри до місцевої влади та стимулює громадян до відповідальності за стан власної громади. Підтримка проектів у постраждалих регіонах може стати важливим фактором національної єдності, оскільки жителі відносно безпечних територій зможуть фінансово підтримувати громади, що перебувають у складній ситуації.

Нарешті, краудфандинг сприятиме створенню нових робочих місць і позитивно впливатиме на економіку. Успішні кампанії сприятимуть не лише працевлаштуванню фахівців, а й покращенню доступу до послуг у громадах. Наприклад, залучення лікаря в місцеву лікарню дозволить уникнути відтоку пацієнтів до інших регіонів, що сприятиме збереженню коштів у місцевій економіці.

Підтримка малого бізнесу через спільнокошт створює додаткові робочі місця та забезпечує податкові надходження. Крім того, розвиток краудфандингу стимулює появу нових платформ та суміжних сервісів (юридичних, ІТ-рішень), що також сприяє створенню нових робочих місць.

Попри значний потенціал краудфандингу як інструменту підтримки зайнятості, його реалізація в Україні супроводжується низкою викликів і ризиків, які необхідно враховувати для забезпечення ефективності та стійкості цього механізму.

Однією з ключових загроз є відсутність чіткої нормативної бази для регулювання краудфандингових ініціатив у сфері зайнятості. Невизначеність правового статусу зібрання

них коштів та механізму їх використання може створити плутанину щодо того, чи може державна структура напряму приймати такі фінансові ресурси. Потребують врегулювання питання щодо форми юридичних відносин (договір дарування, благодійність, спонсорство) та відповідальності за виконання зобов'язань (наприклад, у випадку дострокового звільнення працівника, якому була виплачена зарплата за рахунок краудфандингу).

Окрім цього, ризик ускладнення процедури використання коштів через бюрократичні процедури є значним. Щоб уникнути тривалих узгоджень та затримок, доцільно передбачити спрощені механізми адміністрування коштів, наприклад, через фонди-посередники, які діятимуть під державним контролем.

Будь-які фінансові ініціативи наражаються на ризик непрозорого використання коштів. Існує загроза створення фейкових кампаній або використання зібраних коштів не за призначенням. Для запобігання шахрайству необхідно забезпечити максимальну прозорість фінансових операцій: усі транзакції, витрати та звіти мають бути у відкритому доступі, а нагляд за кампаніями слід передати незалежним аудиторам або міжнародним організаціям. Важливо також проводити активну інформаційну кампанію, яка навчатиме громадян користуватися лише офіційними перевіреними платформами.

Краудфандинг має переважно короткотерміновий або разовий характер, що створює ризик повернення проблеми після завершення кампанії. Наприклад, якщо кошти зібрані на річний контракт учителю, після завершення терміну фінансування громада може знову зіткнутися з кадровою нестачею. Щоб уникнути цього, необхідно на етапі планування передбачати механізми продовження: поступовий перехід на фінансування за рахунок місцевого чи державного бюджету або підготовку нової кампанії зі збору коштів. Краудфандинг має слугувати імпульсом для розвитку, а не заміною системного фінансування з бюджету.

Запровадження інноваційних підходів у державному управлінні може зіткнутися з опором як серед чиновників, так і серед громадян. Деякі посадовці можуть сприймати краудфандинг як критику їхньої роботи, а громадяни – як перекладання державних обов'язків на населення.

Щоб уникнути такого сприйняття, необхідно проводити грамотну інформаційну кампанію, підкреслюючи, що краудфандинг є додатковим інструментом залучення ресурсів, а

не заміною державного фінансування. Перші кампанії мають бути максимально прозорими та успішними, щоб продемонструвати ефективність моделі та підвищити рівень довіри до неї.

Незважаючи на виклики, перспектива впровадження механізмів краудфандингу кадрів в Україні виглядає обнадійливою. Світовий тренд на діджиталізацію управління і партисипацію громадян на нашу користь: вже є технології, платформи та приклади, які можна адаптувати. Україна після перемоги потребуватиме швидкого відновлення економіки, повернення мільйонів людей додому та їх працевлаштування – і тут саме такі гнучкі підходи здатні дати поштовх.

Наукові дослідження вказують, що для успіху потрібне «інституціоналізація зацікавленого публічного актора» [15; с. 53-54], тобто повинна оформитися група або інституція, що буде рушійною силою. Цим актором може стати «коаліція» з державних та недержавних організацій (наприклад, Мінекономіки + велика асоціація бізнесу + авторитетний волонтерський фонд), яка пілотуватиме модель.

Першим кроком могло б бути оголошення експерименту урядом – скажімо, у двох-трьох областях створити майданчики краудфандингу кадрів з відповідним правовим режимом експерименту. Обмежений за часом та масштабом експеримент дозволить протестувати механізми, виправити недоліки. Паралельно слід проводити навчання кадрів ДСЗ, інформувати населення, будувати ІТ-систему. Якщо експеримент покаже успіх тоді можна розгорнути модель на національний рівень.

Варто також інтегрувати цю ідею в більш широкий контекст – наприклад, у програмі децентралізації та розвиток громад. По суті, краудфандинг кадрів може стати частиною концепції «розумної громади», де громада самостійно і розумно управляє своїми ресурсами, включаючи людські. Це підвищить спроможність громад, що й відповідає реформі децентралізації.

Науковий та експертний супровід має тривати: бажано, щоб соціологи і економісти відстежували результати впровадження, вивчали мотивацію учасників, міряли ефективність кожної витраченої гривні. Теорія, і практика мають розвиватися паралельно.

Висновки. Адміністративно-правовий аналіз показав, що концепція «краудфандингу кадрів» поки нова для української правової системи, але вона вписується в глобальну тенденцію розширення участі громадськості у вирішенні суспільних проблем. В Україні є всі

передумови для впровадження такої моделі: критична потреба в кадрах на фоні воєнних втрат, досвід успішного краудфандингу у військовій та соціальній сферах, розвиток цифрових сервісів, активне громадянське суспільство.

Аналіз законодавства засвідчив відсутність прямих норм, однак наявність положень про фінансування заходів зайнятості з «інших джерел» відкриває можливість легалізувати залучення добровільних внесків. Зарубіжний досвід підтверджує дієвість споріднених моделей: від британського соціального краудфандингу для безробітних до естонського електронного врядування та німецького захисту працівників платформ.

Головними адміністративно-правовими механізмами успішного впровадження мають стати: створення нормативної бази (спеціальні положення в законодавстві про зайнятість і благодійність), інституційне закріплення відповідальних органів (наприклад, підрозділ в ДСЗ з координації крауд-проектів), партнерство держави з локальними громадами та недержавними громадськими організаціями, запровадження прозорих процедур збору і використання коштів. Необхідно забезпечити баланс між гнучкістю волонтерського підходу і підзвітністю державних інституцій.

На основі проведеного аналізу пропонуємо таку рамкову адміністративно-правову модель «Краудфандинг кадрового забезпечення»:

1) Нормативне оформлення. Розробити та ухвалити пакет змін до законодавства, а саме доповнити Закон України «Про зайнятість населення» статтею про експериментальні (інноваційні) методи сприяння зайнятості, зокрема краудфандингові програми, із визначенням термінів «краудфандинг кадрів», «учасник краудфандингової програми», базових принципів (добровільність, цільове використання, прозорість); внести зміни до Бюджетного кодексу або Закону про благодійну діяльність, дозволивши державним установам, а саме ДСЗ відкривати спеціальні рахунки для збору благодійних внесків на визначені соціально-економічні цілі; врегулювати трудові відносини в рамках моделей краудфандингу кадрів: зокрема, визначити, що спеціалісти, оплата яких здійснюється частково за рахунок краудфандингу, мають такі ж трудові права, як і звичайні працівники (запобігання «прихованій зайнятості» під виглядом добровільних внесків).

2) Пілотний проект «Кадри через Спільнокошт». Запустити під егідою Кабміну пілот-

ний проект у деяких регіонах. Створити міжвідомчу робочу групу (ДСЗ + Мінекономіки + Міністерства цифрової трансформації + представники ОМС і громадськості) для реалізації пілоту. Встановити тривалість пілоту, критерії оцінки (скільки грошей зібрано, скільки людей працевлаштовано, зворотній зв'язок учасників).

3) Створення онлайн - платформи. Розробити або використати існуючу національну онлайн-платформу для краудфандингу суспільних проектів, забезпечити її інтеграцію з платіжними системами, простоту користування, двомовність (для залучення міжнародних донорів). На платформі розміщувати перевірені проекти від ДСЗ та громад з чітким описом мети, бюджету, строків. Платформа повинна показувати прогрес збору коштів у реальному часі, список (можливо, анонімний) благодійників, мати опцію регулярних внесків.

4) Встановити вимогу публічного звіту по кожному проекту: в розрізі кошторису та результатів. Після завершення проекту на платформі публікується звіт: скільки отримано, на що витрачено, яких показників досягнуто. Залучити незалежних спостерігачів (громадські ради, міжнародних партнерів) до оцінки цих звітів.

5) Комунікація та мотивація учасників. Розробити комунікаційну стратегію для популяризації моделі. Сюди входить: висвітлення історій успіху (герої краудфандингу кадрів – лікар, який завдяки народній підтримці поїхав рятувати людей у село; безробітний, що за підтримки громади відкрив пекарню і дав роботу іншим і т.д.), публічна подяка найбільшим донорам (вручення подяк, відзнак від уряду – це стимулює бізнес долучатися), інформаційні кампанії серед діаспори (через посольства, соцмережі) з закликом інвестувати в громади України.

6) Моніторинг та масштабування. Протягом реалізації пілотів створити систему моніторингу показників (використати сучасні ІТ-інструменти, аналітичні панелі). На основі даних і зворотного зв'язку поступово коригувати механізми. Після успіху – розширювати географію, можливо, інтегрувати цей підхід у національні програми (наприклад, Державна програма відбудови України може містити компонент краудфандингу кадрів).

Загальний лейтмотив нової моделі – синергія державної політики та громадської ініціативи. Вона не покликана замінити державу у виконанні соціальних гарантій, а доповнити і посилити її, даючи громадам інструмент самим формувати свою долю. Успішне впро-

вадження «краудфандингу кадрів» буде кроком до сучасної сервісної держави, яка діє спільно з громадянами. Україна, переживши важкі випробування, має шанс стати новатором і в цій сфері, поєднавши волонтерський дух свого народу з інституційною силою держави.

Модель «краудфандингу кадрів» може стати частиною нової архітектури відновленої країни – більш згуртованої, інноваційної та орієнтованої на людей. Це інвестиція не лише у економіку, а й у довіру та солідарність, що є фундаментом сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Agrawal Ajay; Catalini Christian; Goldfarb Avi (June 2013). Some Simple Economics of Crowdfunding. NBER Working Paper No. 19133. doi:10.3386/w19133. URL: <https://www.nber.org/papers/w19133.pdf> (дата звернення: 25. 03. 2025).
2. Beam. URL: <https://cord.com/search/jobs/ruby-on-rails-developer/u/9907beam#:~:text=Beam%20is%20an%20award,into%20stable%20jobs%20and%20homes> (дата звернення: 25. 03. 2025).
3. Bradford C. Steven. Crowdfunding and the Federal Securities Laws (March 9, 2012). Columbia Business Law Review, Vol. 2012, No. 1, 2012. URL: <http://ssrn.com/abstract=1916184> (дата звернення: 25. 03. 2025).
4. Canada Retraining and Opportunities Initiative - funding program. URL: <https://www.canada.ca/en/employment-social-development/services/funding/canada-retraining-and-opportunities-initiative.html> (дата звернення: 25. 03. 2025).
5. European Commission. The European Commission is working to help investors and businesses seize the potential of crowdfunding and make it easier for platforms to offer their services EU-wide. URL: https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/financial-markets/crowdfunding_en (дата звернення: 25. 03. 2025).
6. Northern and Rural Recruitment and Retention Initiative. URL: https://www.ontario.ca/document/northern-health-programs/northern-and-rural-recruitment-and-retention-initiative?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25. 03. 2025).
7. Regulation (EU) 2020/1503 of the European parliament and of the council of 7 October 2020 on European crowdfunding service providers for business, and amending Regulation (EU) 2017/1129 and Directive (EU) 2019/1937. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1503> (дата звернення: 25. 03. 2025).
8. Василів С. Краудфандинг: перспективи запровадження та правового регулювання в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. Вип. № 3 (35). 2022. С. 277 – 282. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2022.35.277>
9. З миру по нитці: Показники і тенденції українського краудфандингу. URL: https://voxukraine.org/z-miru-po-nittsi-ua?utm_source=chatgpt.com (дата звернення:).
10. Краудфандинг. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%B4%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3> (дата звернення: 25. 03. 2025)
11. Краудфандинг в Україні. Розповідаємо про платформу «Мое місто». URL: https://gwamedia.com/kraudfandyng-v-ukrayini-rozpovidayemo-pro-platformu-moye-misto/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25. 03. 2025).
12. Омельчук О. С., Байталюк Д. Р. Проблеми і перспективи правового регулювання краудфандингу в Україні. *Наукові праці НУ ОЮА*. Т. 29. 2021. С. 171 – 180.
13. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#n305> (дата звернення: 25. 03. 2025)
14. Програма розвитку ООН запускає першу в Україні Академію Краудфандингу. URL: <https://www.prostir.ua/?news=prohrama-rozvytku-onn-zapuskaje-pershu-v-ukrayini-akademiyu-kraudfandyng> (дата звернення: 25. 03. 2025).
15. Соколік Л. О. Ключові чинники використання crowd-технологій в діяльності органів місцевого самоврядування України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2023. No 1 (62). С. 40–58.
16. Теслюк С. А. Краудфандинг, як сучасний спосіб фінансування: проблеми та перспективи його розвитку в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 37. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-16> (дата звернення: 25. 03. 2025).

Стаття надійшла до редакції 02.04.2025

Стаття рекомендована до друку 03.05.2025

D.O. BEZDYENYEHNA

teacher of the department of state and legal disciplines

E-mail: daryna.bezdieniezhna@karazin.ua ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4420-0330>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square,4

**ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS FOR REGULATING
WORKFORCE CROWDFUNDING IN THE EMPLOYMENT SECTOR: CHALLENGES
AND PROSPECTS.**

ANNOTATION. *Introduction.* The article explores the administrative and legal mechanisms for regulating workforce crowdfunding in the employment sector. Emphasis is placed on the innovative approach that involves attracting financial resources from civil society, businesses, international organizations, and charitable foundations. Special attention is given to utilizing this tool for creating temporary jobs, funding retraining programs, supporting small and medium-sized enterprises, and ensuring social security for workers during periods of crisis.

Summary of the main results of the study. The author highlights the importance of integrating crowdfunding mechanisms into the activities of the State Employment Service of Ukraine, taking into account successful international practices. The article presents examples of such initiatives in various countries worldwide. Several directions for implementing crowdfunding mechanisms are proposed: supporting key specialists in regions with workforce shortages, financing retraining programs, engaging businesses in co-financing the creation of new jobs, and organizing internships. Special emphasis is placed on the potential creation of a specialized online platform for “crowd-recruiting,” which could serve as a coordination hub for uniting the efforts of the state, businesses, and civil society in funding employment-related initiatives.

The article underscores the need for legislative regulation of crowdfunding mechanisms in Ukraine’s employment sector. The author suggests amending the Law "On Employment of the Population" and the Budget Code of Ukraine to define the procedure for accepting charitable contributions to support employment initiatives. Additionally, the creation of legal frameworks to ensure transparency and targeted use of collected funds is recommended.

Conclusions. The author emphasizes that implementing the “workforce crowdfunding” model requires coordinated actions from the central government, local authorities, businesses, and civil society. In this context, the active participation of the State Employment Service as a project coordinator and financial resource administrator will be crucial.

The article highlights the significant potential of workforce crowdfunding as a tool for supporting employment in times of economic instability. The proposed mechanisms could become an effective means of preserving human capital, promoting labor market development, and ensuring sustainable socio-economic growth in Ukraine during crisis periods.

KEY WORDS: *workforce crowdfunding, employment, administrative and legal regulation, State Employment Service, crowd-recruiting, social guarantees.*

REFERENCES

1. Agrawal Ajay; Catalini Christian; Goldfarb Avi (June 2013). Some Simple Economics of Crowdfunding. NBER Working Paper No. 19133. doi:10.3386/w19133. URL: <https://www.nber.org/papers/w19133.pdf>(date accessed: 25. 03. 2025).
2. Beam. URL: <https://cord.com/search/jobs/ruby-on-rails-developer/u/9907-beam#:~:text=Beam%20is%20an%20award,into%20stable%20jobs%20and%20homes> (date accessed: 25. 03. 2025).
3. Bradford C. Steven. Crowdfunding and the Federal Securities Laws (March 9, 2012). Columbia Business Law Review, Vol. 2012, No. 1, 2012. URL: <http://ssrn.com/abstract=1916184> (date accessed: 25. 03. 2025).
4. Canada Retraining and Opportunities Initiative - funding program. URL: <https://www.canada.ca/en/employment-social-development/services/funding/canada-retraining-and-opportunities-initiative.html> (date accessed: 25. 03. 2025).
5. European Commission. The European Commission is working to help investors and businesses seize the potential of crowdfunding and make it easier for platforms to offer their services EU-wide. URL: https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/financial-markets/crowdfunding_en (date accessed: 25. 03. 2025).
6. Northern and Rural Recruitment and Retention Initiative. URL: https://www.ontario.ca/document/northern-health-programs/northern-and-rural-recruitment-and-retention-initiative?utm_source=chatgpt.com (date accessed: 25. 03. 2025).
7. Regulation (EU) 2020/1503 of the European parliament and of the council of 7 October 2020 on European crowdfunding service providers for business, and amending Regulation (EU) 2017/1129 and Directive (EU) 2019/1937. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1503> (date accessed: 25. 03. 2025).
8. Vasylyv S. Crowdfunding: Prospects for Implementation and Legal Regulation in Ukraine. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series "Legal Sciences". Issue № 3 (35). 2022. pp. 277 – 282. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2022.35.277> (In Ukrainian).

9. Thread by Thread: Indicators and Trends of Ukrainian Crowdfunding. URL: https://voxukraine.org/z-miru-po-nittsi-ua?utm_source=chatgpt.com (date accessed: 25. 03. 2025). (In Ukrainian).
10. Crowdfunding. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%B4%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3> (date accessed: 25. 03. 2025). (In Ukrainian).
11. Crowdfunding in Ukraine: Telling the Story of the "My City" Platform. URL: https://gwaramedia.com/kraudfandyng-v-ukrayini-rozpovidayemo-pro-platformu-moye-misto/?utm_source=chatgpt.com (date accessed: 25. 03. 2025). (In Ukrainian).
12. Omelchuk O. S., Baytalyuk D. R. Problems and Prospects of Legal Regulation of Crowdfunding in Ukraine. Scientific Works of NU OUA. Vol. 29. 2021. pp. 171 – 180. (In Ukrainian).
13. On Employment of the Population: Law of Ukraine dated 05.07.2012 No. 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#n305> (date accessed:). (In Ukrainian).
14. UNDP Launches the First Crowdfunding Academy in Ukraine. URL: <https://www.prostir.ua/?news=prohrama-rozvytku-on-zapuskaje-pershu-v-ukrajini-akademiyu-kraudfandynhu> (date accessed: 25. 03. 2025). (In Ukrainian).
15. Sokolik L. O. Key Factors in the Use of Crowd Technologies in the Activities of Local Self-Government Bodies in Ukraine. Current Problems of Public Administration. 2023. No. 1 (62). pp. 40–58. (In Ukrainian).
16. Tesliuk S. A. Crowdfunding as a Modern Financing Method: Problems and Prospects for Its Development in Ukraine. *Economy and Society*. 2022. Issue 37. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-16>. (date accessed: 25. 03. 2025). (In Ukrainian).

The article was received by the editors 02.04.2025

The article is recommended for printing 03.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-28>

УДК 342.9

Д. С. РИНДИЧ

аспірантка кафедри державно-правових дисциплін

юридичного факультету

E-mail: dsryndych@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0671-5838>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСІБ, ЯКІ ПРИДАТНІ ДО ВИКО- НАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Внаслідок повномасштабної агресії проти України вагоме значення та місце займають Збройні Сили України, призначенням яких є захист нашої держави, її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

Актуальність. У сучасних умовах розвитку Української держави гостро постало питання формування ефективної системи управління забезпеченням оборони та національної безпеки. У світлі цього, до чинного законодавства було внесено значну кількість змін, спрямованих на вдосконалення організації та функціонування Збройних Сил України. Не стало винятком і питання унормування адміністративно-правового статусу осіб, які придатні до виконання військового обов'язку, у тому числі в умовах запровадження правового режиму воєнного стану.

Мета полягає у дослідженні засад адміністративно-правового статусу осіб, які придатні до виконання військового обов'язку.

Основні результати дослідження. У цій статті розглядаються законодавчі підходи до сучасного розуміння понять «військовозобов'язаний» та «військовослужбовець», обумовлені запровадженням воєнного стану в Україні. Звертається увага на те, що ці тлумачення залишаються суперечливими в національному законодавстві, тому аналізуються теоретичні підходи юристів-науковців до розуміння цих понять. Було порушено питання про придатність новобранця до військової служби.

Для кращого розуміння поняття «військовозобов'язаний» представлені наукові позиції щодо його притаманних характерних рис. Акцент робиться на адміністративно-правовому статусі військовослужбовця, що становить сутність правовідносин у рамках військової служби та є складним механізмом, оскільки наділений багатокomпонентною структурою, що відображається в законодавчій системі нормативно-правових актів.

Висновки. На основі аналізу сучасних досліджень та чинного українського законодавства пропонується власне тлумачення поняття військовозобов'язаного та військовослужбовця. Запропоновані тлумачення, порівняно з тими, що наразі прописані в законодавстві, вважаються ширшими та більш доцільними, оскільки вони включають складові, що не залежать від волі особи та через норми права надають можливість заохочувати осіб до виконання своїх конституційних обов'язків щодо захисту/оборони України, а також притягувати до відповідальності тих, хто ухиляється від цього військового обов'язку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адміністративно-правовий статус, військовий обов'язок, військовозобов'язаний, військово-службові відносини.

Як цитувати: Риндич Д. С. Адміністративно-правовий статус осіб, які придатні до виконання військового обов'язку в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 265-270. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-28>

In cites: D. S. Ryndych (2025) Administrative and legal status of persons fit for military duty in Ukraine *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 265-270. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-28> (in Ukrainian)

Вступ. Протягом чотирьох років поспіль триває жорстка війна в Україні, де гинуть десятки й сотні воїнів на день.

У зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України Указом Президента України, згідно з п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», був введений воєнний стан (Указ затверджено

Законом від 24.02.2022 № 2102-IX із наступними змінами про продовження дії воєнного стану).

За таких умов, важливість української армії (Збройних Сил України) для захисту нашої держави, її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, є ще важливішим, що актуалізувало питання правового статусу даного військового формування зага-

лом й адміністративно-правового статусу осіб, які придатні до виконання військового обов'язку в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання військової служби й статусу військовослужбовців вивчали: В. М. Александров, І. М. Волков, І. Ф. Корж, В. Й. Пашинський, О. С. Полякова, С. О. Іщенко, В. П. Коваль, В. П. Кононець та ін.

Аналіз наукових досліджень щодо адміністративно-правового статусу військовослужбовця взагалі надає можливість відзначити, що вітчизняні науковці досить ґрунтовно розробили різні аспекти даного питання, проте, через свою актуальність воно набуває науковий інтерес.

Метою статті є аналіз адміністративно-правового статусу осіб, які придатні до виконання військового обов'язку в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час воєнного стану, який діє вже певний час через вторгнення держави-агресора, конституційний обов'язок захищати свою батьківщину набув вагомого значення для нашої держави. Від початку 2014 р. державне керівництво оголошувало кілька хвиль мобілізації. І зараз це питання стало ще гострішим і актуальнішим, тому що за роки незалежності Україна докорінно змінилася, змінилося ставлення людини до себе, до країни, до державних органів і виникли інші правовідносини, які ґрунтуються на праві приватної власності. Особливо відбулись зміни щодо ставлення українців до представників центрів комплектування й соціальної підтримки, які зіштовхнулися з прогалинами в законодавстві, іноді з суперечностями в різних нормативних актах та прихованим опором з боку громадськості, державних органів та приватних компаній.

Особливо це помітно зараз, коли ми стали свідками того, як до війська забирають усіх «хто хоче». Люди стають розумнішими, юридично освіченішими, прискіпливішими до юридичних термінів і визначень.

Однією з таких прогалин є визначення поняття «військовозобов'язаний», яке сьогодні широко використовується в різних галузях права, починаючи від реєстрації місця проживання особи, ведення особистого військового обліку на підприємствах, в установах, організаціях, прийняття/звільнення з роботи тощо [1, с. 51].

Отже, розгляд цього питання необхідно розпочати з того факту, що до сьогодні тлумачення понять «військовозобов'язаний» та «військовослужбовець» у національному законо-

давстві є суперечливим, і саме тому вчені-юристи приділяли та продовжують приділяти велику увагу цим поняттям.

Згідно з ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», військовозобов'язаними вважаються «особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави» [2].

Визначаючи поняття «військовозобов'язаний», важливо звернути увагу на його ключову характеристику – перебування у запасі. Так, згідно з ч. 1 ст. 27 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», «у запас Збройних сил України та інших військових формувань зараховуються громадяни України, які придатні за станом здоров'я до проходження військової служби в мирний або воєнний час і не досягли граничного віку перебування в запасі. Вони перебувають на військовому обліку у відповідних районних (міських) територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки та відповідних органах інших військових формувань» [2].

Дана законодавча норма містить у собі дві необхідні умови для перебування у запасі: придатність до військової служби за станом здоров'я та граничний вік перебування у запасі.

Відносно другої обов'язкової умови, то в даному випадку все є зрозумілим, оскільки вік особи визначається шляхом співставлення, тобто якщо вік особи перевищує встановлений законом вік, вона не може перебувати в запасі.

Не все однозначно і з першою умовою (придатність до військової служби за станом здоров'я). Як швидко визначити придатність до військової служби всього за кілька годин? Тут слід апелювати до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», до ст. 70, де вказано, що «військово-лікарська експертиза визначає придатність до військової служби призовників, військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, встановлює причинний зв'язок захворювань, поранень і травм із військовою службою та визначає необхідність і умови застосування медико-соціальної реабілітації та допомоги військовослужбовцям.

Військово-лікарська експертиза здійснюється військово-лікарськими комісіями, які створюються при територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки, а також при закладах охорони здоров'я Міністерства оборони України, Міністерства внут-

рішніх справ України, Служби безпеки України, за потреби - інших органів або військових формувань сектору безпеки і оборони, визначених частиною другою статті 12 Закону України "Про національну безпеку України".

Військово-лікарські комісії також можуть створюватися при державних та комунальних закладах охорони здоров'я [3].

Варто вказати, що наразі немає рішень уряду України щодо організації військово-лікарських експертиз. Однак ці експертизи, що встановлюються різними міністерствами та відомствами, залишаються чинними. Для прикладу, є Наказ Міністерства оборони України від 14 серпня 2008 року № 402 «Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України» зі змінами [4]. Цей Наказ передбачає наступне: п. 3.2., що регламентує, що новобранці, залежно від категорії запасу, спеціальності військового обліку та призначення, підлягають повторному огляду ВЛК. Крім того, офіцери запасу підлягають повторному огляду у відповідній ВЛК під час наступної атестації, а рядові, сержанти та старшини запасу ВЛК – повторному огляду у разі зміни призначення.

Якщо резервісти та військовозобов'язані проходять медичний огляд під час мобілізації та/або воєнного стану, довідка з висновком про придатність до військової служби дійсна протягом одного року [5].

Зауважимо, що в законах України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» є чітке визначення поняття «військовозобов'язаний» – громадянин України, котрий перебуває у запасі ЗСУ, а за відсутності реального військово-лікарського огляду такі особи чоловічої статі перебувають у стані невизначеності, відповідно не можуть перебувати в запасі та завідомо не підлягають проходженню військової служби.

Щодо військовослужбовців, то згідно з ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» йдеться про осіб, які «проходять військову службу у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, створених відповідно до законів України, а також у спеціальних правоохоронних органах, Державній спеціальній службі транспорту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, посади яких обіймають військовослужбовці» [2].

Щодо військового обов'язку громадяни України поділяються на такі категорії:

допризовники – особи, які підлягають взяттю на військовий облік;

призовники – особи, які взяті на військовий облік;

військовослужбовці – особи, які проходять військову службу;

військовозобов'язані – особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави;

резервісти – особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний час та в особливий період.

До категорії військовослужбовців прирізняються іноземці та особи без громадянства, які відповідно до закону проходять військову службу у Збройних Силах України [2].

Окремою тезою є сутність військово-службових відносин, що становлять підставу для виникнення адміністративно-правового статусу осіб, які є придатними до військової служби. Науковець інституту військової служби І. Ф. Корж визначає військово-службові відносини, зосереджуючись на їх адміністративно-правовій природі: «Це специфічний вид адміністративно-правових відносин, які відповідно до вимог правової норми починаються, розвиваються та закінчуються між їх учасниками за наявності певних юридичних фактів». Відносини, пов'язані з проходженням військової служби, складаються між військовослужбовцем та військовими організаціями (органами) щодо: вступу на військову службу; призначення на військові посади; здійснення військовослужбовцем своїх службових прав та обов'язків; присвоєння військового звання; зміна військово-службових відносин (припинення військової служби); проходження професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації; соціальний та правовий захист військовослужбовців; припинення військово-службових відносин; притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності [6, с. 86–87].

Отже, військовослужбовець – це особа, інтегрована в систему військово-службових відносин, що складаються в межах військового управління. Тому домінуюче місце серед норм різних галузей права, що регулюють ці відносини, відповідає нормам адміністративного права.

Таким чином, військовослужбовці стають суб'єктом військово-адміністративних правовідносин, серед яких є військово-службові відносини, що виникають навколо організації та проходження військової служби.

У свою чергу, сутність поняття військовослужбовця І.Ф. Корж трактує завдяки наявності в ньому наступних визначальних характеристик:

1) це фізична особа, яка досягла повноліття; курсанти військових вищих навчальних закладів, вищих навчальних закладів, включаючи військові інститути, військово-навчальні факультети, військово-навчальні кафедри та військово-навчальні кафедри можуть бути віком до вісімнадцяти років;

2) особа, яка володіє державною/українською мовою;

3) особа, яка відповідає медичним вимогам, встановленим державою;

4) особа, яка відповідає законодавчим вимогам до військової служби та вимогам, що виникають під час її проходження;

5) особа, яка пройшла допризовну підготовку/підготовку з військово-технічних спеціальностей;

6) особа, яка обіймає військову посаду у встановленому законом порядку та виконує певні завдання, передбачені для цієї посади;

7) особа, яка має відповідне військове звання, що присвоюється відповідно до займаної посади;

8) особа, яка має зовнішні ознаки військовослужбовця: військову форму та знаки розрізнення, розроблені Міністерством оборони України, іншими військовими формуваннями та затверджені Урядом України;

9) особа, яка, маючи громадянство України, особисто складає Військову присягу на вірність народу України та скріплює її своїм особистим підписом [6, с. 36–38].

Аналізуючи наведене, особи, які придатні до виконання військового обов'язку в силу мобілізаційних заходів або вступаючи до лав військової служби добровільно, набувають адміністративно-правового статусу військовослужбовця. Адміністративно-правовий статус особи, яка придатна до виконання військового обов'язку є спеціальним правовим статусом.

Відносно фактичної підстави виникнення військово-службових відносин за контрактом, то В.М. Александров вказує на юридичний факт, який має зв'язок з початком військової служби, особливо набрання ним чинності про початок її проходження.

Вчений резюмував, що «повноцінно військово-службові відносини виникають із зарахуванням осіб до списків військової частини, прийняттям Військової присяги та призначенням на військову посаду» [7, с. 10].

Дана позиція виглядає не зовсім правильною, оскільки в п. 12 ст. 2 Закону України

«Про військовий обов'язок і військову службу» законодавцем встановлено: «Кожен громадянин України, вперше вступаючи на військову службу до Збройних сил України, інших військових формувань, особисто складає Військову присягу на вірність Українському народу і скріплює її власноручним підписом» [3]. Цей закон також передбачає початок військової служби, що жодним чином не пов'язано зі складанням Військової присяги. Таким чином, початок і кінець військової служби встановлені у ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», згідно з якою початком військової служби визнається:

1) день відправлення до навчальної частини (центру) з територіального центру комплектування та соціальної підтримки (збірного пункту) - для громадян, які направлені для проходження базової військової служби;

2) день зарахування до списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) - для громадян, прийнятих на військову службу за контрактом, у тому числі військовозобов'язаних, які перебувають на зборах, та резервістів під час мобілізації;

3) день призначення на посаду курсанта закладу фахової передвищої військової освіти, вищого військового навчального закладу, військового навчального підрозділу закладу вищої освіти - для громадян, які не проходили військову службу, та військовозобов'язаних;

4) день відправлення у військову частину з відповідного районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки або день прибуття до Центрального управління або регіонального органу Служби безпеки України, відповідних підрозділів розвідувальних органів України - для громадян, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період та на військову службу за призовом осіб офіцерського складу;

5) день зарахування до списків особового складу військової частини - для громадян України, які проходять службу у військовому резерві за контрактом, зараховані під час такої служби до військового оперативного резерву та призиваються на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, для громадян України, які добровільно прибули до військової частини для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період;

6) день відправлення у військову частину з відповідного районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки

льної підтримки або Центрального управління або регіонального органу Служби безпеки України, відповідних підрозділів розвідувальних органів України - для громадян України, які зараховані до військового оперативного резерву після їх звільнення з військової служби та призиваються на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період [2].

Закінченням військової служби є день виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) у порядку, встановленому положеннями про проходження військової служби громадянами України.

Враховуючи все вищезазначене, вважається за необхідне модифікувати тлумачення терміна «військовозобов'язаний», визначивши його наступним чином: військовозобов'язаним (-ою) вважається будь-який чоловік з громадянством України, який досяг віку від 18 до 60 років, а також будь-яка жінка, яка отримала військову спеціальність віком від 18 до 55 років.

Громадяни України, які, незважаючи на проходження військово-лікарського огляду, визнані непридатними до військової служби, не є військовозобов'язаними.

На нашу думку, запропоноване тлумачення є ширшим, ніж те, що передбачено наразі законодавством.

Водночас, таке тлумачення включає складові, які не залежать від волі окремої особи, а отже, через норми права надають можливість заохочувати особу до виконання конституційних обов'язків щодо захисту/оборони України, а тих, хто ухиляється від цього війсь-

кового обов'язку, притягувати до відповідальності.

Стосовно поняття «військовослужбовець», то ми розуміємо його як особу, яка проходить військову службу в одному з українських військових формувань, одночасно виконує спеціальну державну службу відповідно до чинного законодавства України, здійснює оборону держави та спрямовує власну професійну діяльність на виконання функцій/завдань, покладених на таку службу Конституцією України та законами України. Сутність військовослужбових правових відносин формує відповідний правовий статус/правове становище військовослужбовця.

Враховуючи викладене, на наш погляд, адміністративно-правовий статус осіб, які придатні до виконання військового обов'язку – це спеціальний статус чоловіка, що має громадянство України, який досяг віку від 18 до 60 років, та/або жінки, котра закінчила військові спеціальності у віці від 18 років до 55 років, придатна за станом здоров'я до проходження військової служби, що передбачено адміністративно-правовими нормами спеціального законодавства у військовій сфері.

Висновки. Режим воєнного стану, за якого українське суспільство живе вже четвертий рік поспіль, диктує нашій державі новітні тенденції побудови ЗСУ, що зумовлено необхідністю якісних змін у механізмі забезпечення прав як військовозобов'язаних, так і військовослужбовців. Не стали винятком і адміністративно-правові механізми, що забезпечують останнім юридичні можливості для реалізації своїх суб'єктивних прав та виконання суб'єктивних обов'язків, покладених на них державою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пасічніченко О.П. Спеціальний суб'єкт «військовозобов'язаний», поняття, недосконалість визначення. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 22 грудня 2017 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. 144 с.
2. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n3>
3. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
4. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України» від 14.08.2008 р. № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період» від 16 травня 2024 р. № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-п#Text>
6. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2004. 222 с.
7. Александров В.М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2009. 20 с.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

D. S. RYNDYCH

PhD of state and legal disciplines, faculty of law

E-mail: dsryndych@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0671-5838>

V.N. Karazin Kharkov National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PERSONS FIT FOR MILITARY DUTY IN UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* As a result of the full-scale aggression against Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, whose purpose is to protect our state, its sovereignty, territorial integrity and inviolability, have assumed significant importance and place.

Actuality. In the current conditions of the development of the Ukrainian state, the issue of forming an effective system of management of defense and national security has become acute. In light of this, a significant number of changes have been made to the current legislation aimed at improving the organization and functioning of the Armed Forces of Ukraine. The issue of normalizing the administrative and legal status of persons who are suitable for military service, including in the conditions of the introduction of the legal regime of martial law, was no exception.

The goal is to study the principles of the administrative and legal status of persons who are eligible for military service.

Main results of the research. This article examines legislative approaches to the modern understanding of the concepts of "conscript" and "military serviceman", due to the introduction of martial law in Ukraine. Attention is drawn to the fact that these interpretations remain controversial in national legislation, therefore, the theoretical approaches of legal scholars to the understanding of these concepts are analyzed. The issue of the suitability of a recruit for military service was raised.

For a better understanding of the concept of "conscript", scientific positions are presented regarding its inherent characteristic features. The emphasis is on the administrative and legal status of a military serviceman, which constitutes the essence of legal relations within the framework of military service and is a complex mechanism, since it is endowed with a multi-component structure, which is reflected in the legislative system of regulatory legal acts.

Conclusions. Based on the analysis of modern research and current Ukrainian legislation, an own interpretation of the concepts of conscript and military serviceman is proposed. The proposed interpretations, compared to those currently prescribed in the legislation, are considered broader and more appropriate, since they include components that do not depend on the will of the person and, through the norms of law, provide an opportunity to encourage individuals to fulfill their constitutional obligations to protect/defend Ukraine, as well as to hold accountable those who evade this military duty.

KEYWORDS: administrative-legal status, military duty, conscript, military-service relations.

REFERENCES

1. Pasichnichenko O.P. Special subject "military duty", concept, imperfection of definition. *Crimes against public security and criminal legal policy of the state in conditions of hybrid war: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference, Kyiv, December 22, 2017*. Kyiv: Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky, 2017. 144 p. (in Ukrainian).
2. Law of Ukraine "On military duty and military service" dated 03/25/1992 No. 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n3> (in Ukrainian).
3. Law of Ukraine "Fundamentals of the legislation of Ukraine on health care" dated 11/19/1992 No. 2801-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (in Ukrainian).
4. Order of the Ministry of Defense of Ukraine "On Approval of the Regulations on Military Medical Examination in the Armed Forces of Ukraine" dated 08/14/2008 No. 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (in Ukrainian).
5. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Procedure for Conscription of Citizens for Military Service During Mobilization, for a Special Period" dated May 16, 2024 No. 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-n#Text> (in Ukrainian).
6. Korzh I. F. Military Service in Ukraine: Entry, Promotion, Termination: Dissertation ... Candidate of Law: 12.00.07. Kyiv, 2004. 222 p. (in Ukrainian).
7. Aleksandrov V.M. Military service as a special type of public service in Ukraine: author's abstract of dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.07. Kharkiv, 2009. 20 p. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-29>

УДК 342.9:378:616.89

А.В. СМУЛЬСЬКА

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових
дисциплін юридичного факультету

E-mail: allasm1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

І. А. ПАХОМОВА

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
юридичного факультету

E-mail: pakhomova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У сучасних умовах глибоких соціально-економічних трансформацій, які спричинили тотальна цифровізація, пандемія COVID-19 та найбільше – повномасштабне вторгнення РФ, питання забезпечення ментального здоров'я сучасного українця стає дедалі більш актуальним.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Розмаїття українського суспільства, що стало більш помітним з 2014 року на тлі війни; отримання неоднакового досвіду під час війни; наявність відмітних політичних поглядів чи неоднозначного ставлення до подій, що відбуваються; неоднаковий стан матеріального забезпечення населення; прірва між тилом і фронтом та багато іншого, що пізніше може спричинити напругу серед громадян, тому суспільство вже сьогодні має стати адаптаційно гнучким, щоб уміти пристосовуватися до змін; стійким, щоб протистояти викликам, та обізнаним, щоб реально оцінювати стан речей, тобто існувати в межах стратегії підвищення соціальної інклюзії. Соціальна інклюзія почасти досягається шляхом доступу до ринків і послуг, зокрема освітніх, то ж, освіта та соціальна інклюзія є тісно пов'язаними. Свій потужний внесок у подолання кризових явищ та формування нової суспільної парадигми, зокрема шляхом сприяння соціальній інклюзії, повинні здійснювати українські університети.

Актуальність окресленої теми зумовлена необхідністю удосконалення адміністративно-правового інструментарію, який здатен ефективно реагувати на потреби студентської молоді у сфері ментального здоров'я.

Проблема здоров'я людини сьогодні зросла до планетарних масштабів, оскільки від цього залежить майбутнє людства. Ментальні розлади у різні часи вивчали різні фахівці. Сьогодні ця проблема є колом наукових інтересів психологів, психотерапевтів, психіатрів та інших фахівців, що зацікавлені у дослідженні різних аспектів ментального здоров'я та його покращенні.

Метою дослідження є аналіз адміністративно-правових засад (механізму) забезпечення ментального здоров'я студентів у ЗВО України та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення.

Для досягнення поставленої мети визначимо такі завдання:

- розкрити поняття та значення ментального здоров'я студентської молоді;
- визначити суб'єктів адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО;
- проаналізувати чинне законодавство у сфері забезпечення ментального здоров'я студентської молоді;
- визначити складові адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я студентської молоді.

Ментальне здоров'я студентів у закладах вищої освіти визначається сукупністю чинників. Це такий стан благополуччя, що впливає на навчальну мотивацію, академічну успішність, соціальну взаємодію та загальну якість життя студентів. На сьогодні освітня політика закладів вищої освіти спрямована на створення психологічно комфортного, безпечного та інклюзивного освітнього середовища шляхом підвищення компетентності всіх учасників освітнього процесу; вивчення факторів стресу та мінімізацію їх впливу; створення безконфліктних умов міжособистісного спілкування; культивування механізмів психологічної стійкості студентів у процесі їх навчання шляхом ознайомлення з основними стратегіями стресостійкості тощо.

Суб'єктами адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО виступають зокрема Міністерство освіти і науки України; самі заклади вищої освіти в особі їх керівництва; психологічна служба ЗВО; студентське самоврядування. Таким чином, МОН визначає політику та нормативну базу, керівництво ЗВО забезпечує інституційні умови, психологічні служби безпосередньо працюють зі студентами, а студентське самоврядування виступає зв'язковою ланкою між студентами та адміністрацією. Важливо, щоб усі ці рівні взаємодіяли системно, забезпечуючи цілісну модель підтримки ментального здоров'я у ЗВО.

У часи, коли студенти стикаються з численними психологічними викликами – війна, невизначеність, дистанційне навчання, фінансові труднощі, важливу роль серед суб'єктів, що забезпечують ментальне здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО, важливу роль відіграє студентське самоврядування – автономне, демократичне середовище, що об'єднує студентів навколо вирішення важливих питань, зокрема щодо їх благополуччя та ментального комфорту. Його роль полягає не лише у представництві інтересів студентів, але й у створенні безпечного, підтримувального середовища.

У структурі адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я студентської молоді можна виділити такі складові: нормативно-правове забезпечення процесу; наявність організаційної структури управління; здійснення адміністративно-управлінських процедур; правове регулювання прав і обов'язків; застосування контрольних та санкційних інструментів.

Висновки. Отже, підтримка ментального здоров'я студентів у закладах вищої освіти має неабияке значення, особливо в умовах воєнного стану та з огляду на те, що роль ЗВО як осередку соціальної інклюзії та згуртованості, де відбувається знайомство і соціалізація громадян з різними можливостями і здібностями; виникає повага до прав людини, відчуття єдиного плеча, солідарних поглядів у напрямку відродження повоєнного українського суспільства, дедалі більше зростає.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ментальне (психічне) здоров'я, заклад вищої освіти, соціальна інклюзія, стрес, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий механізм, студенти, молодь.

Як цитувати: Смульська А.В., Пахомова І.А. Адміністративно-правовий механізм забезпечення ментального здоров'я студентів у закладах вищої освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 271-280. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-29>

In cites: A.V. Smul'ska, I. A. Pakhomova (2025) United Nations activities to eradicate hunger: international legal aspect. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 271-280. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-29> (in Ukrainian)

Вступ. У сучасних умовах глибоких соціально-економічних трансформацій, які спричинили тотальна цифровізація, пандемія COVID-19 та найбільше – повномасштабне вторгнення РФ, питання забезпечення ментального здоров'я сучасного українця стає дедалі більш актуальним.

Результати дослідження. Важко уявити сучасну сім'ю без гаджетів. Доступ до новітніх технологій та інтернету збільшив тривалість перебування користувачів у віртуальному просторі. Це дуже небезпечно, особливо для дітей, підлітків та молоді. Очевидно, що стояти осторонь науково-технічного прогресу не вдасться, проте заміна гри, людського спілкування, переживання почуттів, розвитку творчості, демонстрації талантів, гармонії мислення, душі і тіла на «життя» у цифровому пристрої не дадуть людині можливості розвиватися відповідно до законів природи [1] та мати гарне ментальне (психічне) здоров'я у подальшому.

Пандемія COVID-19, яка вперше сколихнула світ у кінці 2019 року, вплинула на всі сфери життєдіяльності людини. За свідченням пресцентру Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ), хвороба здійснила вплив як на тих, хто на неї хворів, так і на здорових людей – загальна втомленість від карантинних умов,

обмеження або позбавлення спілкування, втрата рідних або друзів, у переважній більшості працівників дистанційний формат роботи, нагнітання негативної обстановки, розповсюдження неправдивої, почасти негативної інформації, невтішної статистики, залякування – все це вочевидь спричинило глибокий і навряд чи позитивний вплив на ментальний (психічний) стан людей. Багато хто тоді стикнувся з депресивним станом, відчуттям тривожності, тривалим безсонням, невпевненістю, страхом, психічними розладами, які, навіть, призводили до непоправного [2].

Тепер ми знаємо, що в подібних ситуаціях задля збереження ментального (психічного) здоров'я, слід дослухатися до перевірених джерел інформації, мінімізувати одержання новин з різних джерел, вести здоровий спосіб життя, до процесу лікування підходити вдумливо, контролювати час на використання гаджетів, не замінювати живе спілкування віртуальним, не полишати повсякденних занять і справ, бути добрим, альтруїстичним, уникати критики на чийсь адресу тощо.

На думку, О. Оржель, розмаїття українського суспільства, що стало більш помітним з 2014 року на тлі війни; отримання неоднакового досвіду під час війни; наявність відмітних політичних поглядів чи неоднозначного став-

лення до подій, що відбуваються; неоднаковий стан матеріального забезпечення населення; прірва між тилом і фронтом та багато іншого, що пізніше може спричинити напругу серед громадян, тому суспільство вже сьогодні має стати адаптаційно гнучким, щоб уміти пристосовуватися до змін; стійким, щоб протистояти викликам, та обізнаним, щоб реально оцінювати стан речей (...), тобто існувати в межах стратегії підвищення соціальної інклюзії [3].

Соціальна інклюзія почасти досягається шляхом доступу до ринків і послуг, зокрема освітніх [4], то ж, освіта та соціальна інклюзія є тісно пов'язаними. Освіта – це основа соціальної інклюзії та згуртованості, а сам заклад вищої освіти (далі – ЗВО) – майданчик, де відбувається знайомство і соціалізація громадян з різними можливостями і здібностями; де виникає повага до прав людини, відчуття приналежності до спільноти, громади, нації, держави. Соціальна інклюзія має бути основоположним принципом відродження повоєнного українського суспільства спільними зусиллями всіх громадян. Свій потужний внесок у подолання кризових явищ та формування нової суспільної парадигми, зокрема шляхом сприяння соціальній інклюзії, повинні здійснювати українські університети. Заклади вищої освіти як осередки прогресу, інституції знань, драйвери суспільних змін, мають бути відкритими для розмаїтого повоєнного українського суспільства: для військових, які звільняються з воєнної служби з глибокими фізичними та психологічними травмами і не матимуть можливості повернення до цивільної професії чи до звичного способу життя; для цивільних, які внаслідок війни стали внутрішньо переміщеними особами чи біженцями; для дітей та молоді, які втратили батьків; для дорослих, які через руйнацію місць роботи не можуть повернутися до попередньої професії; для інших категорій громадян, які мають навчитися жити і працювати по-новому у багатоманітному суспільстві. Як носії сучасних знань, університети здатні стати центрами для обміну думками, навчати студентів та громадян бути активними членами суспільства, впливаючи на соціальний, політичний, економічний та культурний розвиток. Крім того, вони можуть сприяти формуванню національної ідентичності громадян, об'єднувати провідних фахівців, створювати ідеї та перспективи, які зближуватимуть різні регіони країни та гуртуватимуть її громадян [4].

Отже, на заклади вищої освіти у повоєнний період покладаються надважливі очікування та надії. Проте ЗВО сьогодні – це

не лише освітній простір, а й інституція, яка впливає на формування особистості, її психоемоційний розвиток, соціалізацію і щоб виконувати важливу місію у майбутньому, ЗВО повинні дбати про себе вже сьогодні, зокрема шляхом отримання від держави належних адміністративно-правових механізмів підтримки ментального (психічного) благополуччя здобувачів освіти.

Попри наявність окремих нормативно-правових актів, які торкаються теми психічного здоров'я, в Україні все ще не сформовано цілісної системи управлінських рішень та процедур, спрямованих на системне вирішення цієї проблеми в освітньому середовищі. Прогалини в законодавстві, брак фінансування, недостатня інституційна спроможність служб психологічної допомоги у ЗВО свідчать про те, що проблема існує та потребує більш глибокого правового аналізу.

Таким чином, актуальність окресленої теми зумовлена необхідністю удосконалення адміністративно-правового інструментарію, який здатен ефективно реагувати на потреби студентської молоді у сфері ментального здоров'я.

Проблема здоров'я людини сьогодні зросла до планетарних масштабів, оскільки від цього залежить майбутнє людства. Ментальні розлади у різні часи вивчали різні фахівці. Сьогодні ця проблема є колом наукових інтересів психологів, психотерапевтів, психіатрів та інших фахівців, що зацікавлені у дослідженні різних аспектів ментального здоров'я та його покращенні.

Метою дослідження є аналіз адміністративно-правових засад (механізму) забезпечення ментального здоров'я студентів у ЗВО України та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення.

Для досягнення поставленої мети визначимо такі завдання:

- Розкрити поняття та значення ментального здоров'я студентської молоді;
- Визначити суб'єктів адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО;
- Проаналізувати чинне законодавство у сфері забезпечення ментального здоров'я студентської молоді;
- Визначити складові адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я студентської молоді.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, ментальне (психічне) здоров'я – це такий стан благополуччя, за якого

людина здатна реалізувати свій потенціал, справлятися з життєвими стресами, продуктивно працювати та здійснювати внесок у розвиток суспільства [5].

Ментальне здоров'я студентів у закладах вищої освіти визначається сукупністю чинників. Це такий стан благополуччя, що впливає на навчальну мотивацію, академічну успішність, соціальну взаємодію та загальну якість життя студентів. Чинники, що визначають ментальне здоров'я студентів можна визначити так:

1. Психологічні чинники: самооцінка та впевненість у собі; стресостійкість та емоційна регуляція; академічна тривожність та перфекціонізм; мотивація до навчання і самоактуалізація.

2. Соціальні чинники: соціальна підтримка (сім'я, друзі, наставники); академічне середовище: відносини з викладачами, культура ЗВО; участь у студентських організаціях та позанавчальній активності; булінг, дискримінація, стигматизація психічних розладів.

3. Освітнє середовище: навчальне навантаження та графік; доступ до психологічної підтримки та консультацій; формування безпечного та інклюзивного освітнього простору; рівень автономії студентів у виборі навчальної траєкторії.

4. Фізичні та біологічні аспекти: хронічні захворювання чи розлади; якість сну, харчування, фізична активність; вживання психоактивних речовин або енергетиків; гормональні чи нейробиологічні порушення.

5. Екзистенційно-культурні чинники: смислоттєві установки, цінності, релігійні переконання; культурні норми щодо емоційного вираження та звернення по допомогу; національний контекст: війна, кризи, внутрішнє переміщення тощо.

Таким чином, як бачимо, ментальне (психічне) здоров'я студентів формується на перехресті особистісних, соціальних, освітніх та культурних чинників й потребує комплексного підходу – інституційного (на рівні ЗВО) та індивідуального (самоусвідомлення і самодопомога).

Ментальне (психічне) здоров'я змінюється, порушується чи погіршується, коли соціум або сама людина починає вимагати від себе більше, ніж вона реально може осилити. Якщо стресорів стає дедалі більше, ми стаємо менш стійкими.

Уже четвертий рік поспіль ми перебуваємо у стресі та відчуваємо страх на тлі повномасштабного вторгнення сусіда-агресора.

Зокрема, студентська молодь є однією з найбільш вразливих категорій у стресових ситуаціях. Молода людина відповідно до свого віку переживає внутрішні кризи, а тут вони ще й загострюються зовнішніми – економічна нестабільність, нагнітання загрози ядерної небезпеки, воєнні дії, незахищеність, невизначеність, страх, що провокує важкі стресові стани, а відтак – формує психологічну нестійкість (нестабільність). У стані психологічної нестабільності навряд чи можна говорити про збереження фізичного та ментального (здоров'я), без чого, як наслідок, зникають успіхи у навчанні та можливість повноцінно себе реалізувати у подальшому.

За даними МОЗ, психологічні наслідки війни ми будемо відчувати на нашому психічному стані ще 7-10 років після її закінчення. Як свідчать дані емпіричних досліджень психологічної стійкості студентів у період війни, існує багато чинників, що впливають на неї. Зокрема, думки про війну, що відволікають від повноцінного навчання; зниження концентрації уваги, швидкості розумових процесів, проблеми з пам'яттю; виникнення проблем зі сном; постійне хвилювання за свою безпеку; необхідність іти до бомбосховищ під час повітряної тривоги; відсутність відчуття повної безпеки навіть під час перебування у бомбосховищах; неможливість самому долати психологічні труднощі та потреба кваліфікованої психологічної допомоги [6].

На думку психологів, у період воєнного стану необхідна мотивація та ефективні методи стресостійкості. На сьогодні освітня політика закладів вищої освіти спрямована на створення психологічно комфортного, безпечного та інклюзивного освітнього середовища шляхом підвищення компетентності всіх учасників освітнього процесу; вивчення факторів стресу та мінімізація їх впливу; створення безконфліктних умов міжособистісного спілкування; культивування механізмів психологічної стійкості студентів у процесі їх навчання шляхом ознайомлення з основними стратегіями стресостійкості тощо.

Суб'єктами адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО виступають зокрема Міністерство освіти і науки України (розробляє та затверджує державну політику у сфері охорони психічного здоров'я в освіті; інтегрує компоненти ментального здоров'я у стратегію розвитку освіти; видає накази, методичні рекомендації, листи щодо психосоціальної підтримки в ЗВО (наприклад, у контексті війни); сприяє створенню центрів

психосоціальної підтримки та психологічних служб у ЗВО; розвиває партнерство з МОЗ та міжнародними організаціями з питань ментального здоров'я; проводить моніторинг якості освітнього середовища, в тому числі його інклюзивності та безпечності; розробляє навчальний контент з психічного здоров'я для студентів та викладачів), самі заклади вищої освіти в особі їх керівництва (забезпечують наявність і функціонування психологічних служб, приймають локальні нормативні акти (положення про психологічну службу, правила внутрішнього розпорядку, протоколи реагування на кризові випадки); розробляють інституційні програми з формування ментального здоров'я та профілактики емоційного вигорання; формують безпечне освітнє середовище, вільне від булінгу, дискримінації, стигматизації; створюють умови для індивідуального супроводу студентів, які перебувають у кризових станах або мають психічні розлади; проводять тренінги, семінари, лекції, залучаючи фахівців із психічного здоров'я; забезпечують анонімність і доступність психологічної допомоги); психологічна служба ЗВО (безпосередня допомога студентам; надання індивідуальних психологічних консультацій; проведення психодіагностики, визначення рівнів тривожності, депресивності, адаптації; організація групової роботи, тренінгів особистісного розвитку, профілактика стресу; реагування на кризові ситуації (суїцидальні ризики, ПТСР, насильство, психологічні травми); розроблення індивідуальних планів підтримки для студентів з порушенням ментального здоров'я; проведення інформаційних кампаній щодо збереження психічного здоров'я; співпраця з викладачами та адміністрацією у випадках, коли потрібне командне реагування); студентське самоврядування (представляє інтереси студентів та виступає посередником між студентами й адміністрацією).

Таким чином, МОН визначає політику та нормативну базу, керівництво ЗВО забезпечує інституційні умови, психологічні служби безпосередньо працюють зі студентами, а студентське самоврядування виступає зв'язковою ланкою між студентами та адміністрацією. Важливо, щоб усі ці рівні взаємодіяли системно, забезпечуючи цілісну модель підтримки ментального здоров'я у ЗВО.

Система організаційно-правових засобів, процедур та інструментів, що забезпечують реалізацію державної політики та управління у сфері підтримки і захисту ментального здоров'я загалом, та у частині, що стосується саме студентів, покладається на низку нормативно-

правових актів, серед яких, зокрема, Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», Закон України «Про охорону психічного здоров'я в Україні», Розпорядження КМУ «Про затвердження плану заходів на 2024-2026 роки з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року», пріоритетний проєкт Міністерства охорони здоров'я України «Охорона психічного здоров'я у структурі медичної допомоги», проєкт Міністерства соціальної політики «Створення центрів життєстійкості в Україні», проєкт Міністерства у справах ветеранів «Перехід від військової служби до цивільного життя (в частині психологічної допомоги)», проєкт Міністерства оборони «Створення системи психологічного відновлення особового складу Збройних Сил України RECOVERY», проєкт Міністерства внутрішніх справ «Алгоритм надання психологічної допомоги та супроводу у кризових та екстрених ситуаціях», проєкт Міністерства освіти і науки «Психосоціальна підтримка та психологічна допомога на всіх рівнях освіти», проєкт Міністерства молоді та спорту «Молодіжні центри та активні парки – частина екосистеми психічного здоров'я», положеннями про службу психологічної підтримки ЗВО тощо.

У часи, коли студенти стикаються з численними психологічними викликами – війна, невизначеність, дистанційне навчання, фінансові труднощі, важливу роль серед суб'єктів, що забезпечують ментальне здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО, важливу роль відіграє студентське самоврядування – автономне, демократичне середовище, що об'єднує студентів навколо вирішення важливих питань, зокрема щодо їх благополуччя та ментального комфорту. Його роль полягає не лише у представництві інтересів студентів, але й у створенні безпечного, підтримувального середовища. Це відбувається через ініціативи, тренінги, неформальні зустрічі, арт-терапію, тематичні дні психічного здоров'я; флешмоби та онлайн-челенджі проти стигматизації психічних розладів; поширення інформації про доступні ресурси допомоги; створення груп підтримки для студентів, які пережили втрату, травму, депресію; музичні вечори, вечори поезії, кіноклуби з подальшим обговоренням; залучення психологів.

Таким чином, студентське самоврядування стає мостом між адміністрацією ЗВО та потребами студентів. Спільна дія, солідарність і молодіжне лідерство допомагають формувати

спільноту, в якій молодь відчуватиме себе почувтою, захищеною та емоційно стабільною, а органи самоврядування відіграють роль ініціаторів позитивних змін. Така діяльність не лише покращує емоційний клімат, а й сприяє підвищенню успішності, зниженню рівня тривожності й формуванню сильної, соціально відповідальної спільноти. У демократичному університеті ментальне здоров'я не може бути особистою справою лише окремого студента, це частина політики безпечного та інклюзивного простору, а студентське самоврядування здатне ініціювати створення інституційної політики ЗВО щодо ментального благополуччя; сприяти врахуванню ментальних особливостей під час побудови навчального процесу (інклюзивні розклади, доступ до матеріалів, підтримка студентів з тривожними розладами тощо); формувати культуру взаємної підтримки, емпатії та турботи. Звісно, попри позитивні приклади, існує низка бар'єрів та перешкод, таких як-от нестача фінансування; відсутність зовнішньої підтримки, стигматизація проблем ментального здоров'я серед самих студентів. Проте у довгостроковій перспективі розвиток інституційної підтримки самоврядування дозволить реалізувати сталі програми, а співпраця з міжнародними та національними партнерами відкриє нові ресурси.

З практики діяльності органів студентського самоврядування у ХНУ ім. В.Н.Каразіна слід відзначити започаткування загально-університетського проєкту «Здоров'я студентів» (на 2019 – 2025 рр.). Мета проєкту: збереження та зміцнення здоров'я молоді, формування морально, фізично та психічно здорового покоління [7].

За період воєнних дій у Каразінському університеті було відкрито низку локацій безпечного простору, у 2025 році відбулося відкриття ще однієї, яка буде не лише укриттям, а повноцінним освітнім хабом для студентів і викладачів. Каразінський як приклад стійкості, незламності та інновацій у освіті попри війну вкотре демонструє, що навіть у найскладніших умовах студентське життя може залишатися безпечним, яскравим та добре організованим [8].

11 травня 2025 року у Каразінському університеті відбулася Школа органів студентського самоврядування (далі – ОСС), організована Українською студентською лігою за участі та підтримки Студентської ради Каразінського університету. У заході брали участь представники студентського самоврядування з понад десяти ЗВО Харкова. Упро-

довж заходу учасники обговорювали актуальні виклики та можливості розвитку ОСС, ділилися власним практичним досвідом і знаннями про інституційність ОСС та важливість структурної сталості, збереження ефективного зв'язку з власними студентами, ключову роль комунікації у взаємодії з аудиторією, а також про основи проєктного менеджменту в самоврядуванні [9].

З-поміж іншого, завдяки зусиллям першої леді Олени Зеленської, яка заручилася підтримкою перших леді США, Польщі, Ізраїлю та королеви Бельгії, у травні 2022 року було започатковано Всеукраїнську програму ментального здоров'я «Ти як?», у межах якої здійснюється навчання соціальних, медичних працівників, представників сфери освіти, рятувальників, поліції, бізнесу тощо навичкам самодопомоги та першої психологічної допомоги. Комунікаційна кампанія «Ти як?» проходить з метою формування культури піклування про ментальне здоров'я шляхом поширення інформації про ментальне здоров'я як єдине ціле зі здоров'ям фізичним, про техніки самодопомоги, та окремо про ментальне здоров'я дітей, підлітків і їхніх батьків.

Зокрема у 2023-му році перший урок в українських школах був присвячений темі ментального здоров'я; також в Україні 10 жовтня відзначається День ментального здоров'я, з нагоди якого у ЗВО проводяться кураторські години, крім того Всеукраїнську програму ментального здоров'я впроваджено в усіх областях України [10], й слід розуміти, що це не просто документ, а ціла екосистема, що вибудовується навколо людини, яка несе відповідальність за своє ментальне здоров'я [11].

У березні 2025 року Перша леді України Олена Зеленська зустрілася з представниками спільноти тридцяти ЗВО, які впроваджують Всеукраїнську програму ментального здоров'я «Ти як?»: керівниками та лідерами студентського самоврядування. Пані Зеленська зазначила, що освіта в Україні – це прояв того, що життя триває; відчуття, що майбутнє можливе й воно складатиметься точно не з війни.

Університети представляють сьогодні середовища, що наповнені різним досвідом, що може або призводити до конфронтації, або до екологічної взаємодії, зцілення, отримання сили та стійкості.

На підставі опитування у межах «Ти як?» у лютому 2025 року, стало зрозуміло, що третина викладачів мають приховані ознаки вигорання, 35 % – здатні самі боротися зі стресом, а от більше половини студентів потребу-

ють допомоги різної інтенсивності. Тому під час зустрічі учасники наголосили на важливості роботи психологічних служб у ЗВО (у 97 % закладів вони вже функціонують). Крім того було відзначено, що є ЗВО, на базі яких діють центри ментального здоров'я, інтерактивні простори «Турбота про себе», молодіжні центри, центри розвитку студентства, коворкінги, психологічні воркшопи, групи підтримки, арт-терапія, творчі клуби тощо. У межах «Ти як?» відбуваються навчання за програмою «Самодопомога плюс» від ВООЗ, опанування навичок першої психологічної допомоги, вищі також охоче обмінюються прогресивним досвідом у питанні підтримки ментального здоров'я здобувачів освіти [12].

Таким чином, у структурі адміністративно-правового механізму забезпечення ментального здоров'я студентської молоді можна виділити такі складові: нормативно-правове забезпечення процесу (закони, постанови, розпорядження, накази, листи, локальні (внутрішні) НПА; наявність організаційної структури управління, представленої МОН, МОЗ, адміністрацією ЗВО, психологічними службами у складі ЗВО та діяльністю студентського самоврядування ЗВО; здійснення адміністративно-управлінських процедур, а саме: розробка та впровадження програм підтримки ментального здоров'я, проведення інформаційно-просвітницьких заходів, моніторинг стану ментального здоров'я студентів, координація відповідальності між суб'єктами; правове регулювання прав і обов'язків, а саме: забезпечення прав студентів на психологічну допомогу, визначення обов'язків адміністрації щодо створення сприятливого середовища, механізми захисту прав учасників освітнього середовища (скарги, звернення, дисциплінарні процедури); застосування контрольних та санкційних інструментів: внутрішній та зовнішній контроль щодо дотримання НПА, санкції за порушення прав або невиконання зобов'язань, заохочення ефективних програм підтримки ментального здоров'я учасників освітнього середовища у ЗВО.

Висновки. Отже, підтримка ментального здоров'я студентів у закладах вищої освіти має неабияке значення, особливо в умовах воєнного стану та з огляду на те, що роль ЗВО

як осередку соціальної інклюзії та згуртованості, де відбувається знайомство і соціалізація громадян з різними можливостями і здібностями; виникає повага до прав людини, відчуття єдиного плеча, солідарних поглядів у напрямку відродження повоєнного українського суспільства, дедалі більше зростає.

Адміністративно-правовий механізм забезпечення ментального здоров'я студентів у закладах вищої освіти є важливою складовою державної політики у сфері освіти та охорони здоров'я, що спрямована на створення безпечного та підтримуючого освітнього середовища. Ефективне функціонування цього механізму базується на комплексі нормативно-правових актів, що регулюють права і обов'язки студентів, адміністрації ЗВО та інших зацікавлених суб'єктів у питаннях психологічної підтримки та захисту ментального здоров'я.

Організаційна структура, яка включає державні органи, адміністрацію закладів освіти, психологічні служби і студентське самоврядування, забезпечує координацію дій і реалізацію заходів з підтримки ментального здоров'я.

Адміністративно-управлінські процедури, що передбачають розробку і впровадження спеціалізованих програм, проведення інформаційно-просвітницьких заходів, а також моніторинг і контроль стану ментального здоров'я, сприяють своєчасному виявленню і реагуванню на проблеми студентів.

Правове регулювання гарантує захист прав студентів на доступ до якісної психологічної допомоги, забезпечує відповідальність адміністрації ЗВО за створення сприятливих умов для навчання та особистісного розвитку студентів.

Наявність системи контролю та санкцій дозволяє підтримувати високу якість надання послуг з психологічної підтримки, а також стимулює розвиток інноваційних підходів і практик у сфері ментального здоров'я.

Успішна реалізація адміністративно-правового механізму потребує активної співпраці всіх учасників освітнього процесу, а також постійного удосконалення нормативної бази та організаційних процедур з урахуванням сучасних викликів і потреб студентської молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Максименко С.Д., Гришко О.Д. Психічний супровід і психічне здоров'я: навчальний посібник. У 2 т. Т. 2 Київ: Видавництво Людмила, 2024. 468 с.
- Вплив пандемії COVID-19 на психічне здоров'я людини. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vpliv-pandemii-covid-19-na-psihichne-zdorovja-ljudini>.

3. Соціальна інклюзія у вищій освіті України під час і після війни: причини, передумови, підходи та перспективи. *Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори: монографія* / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петров та ін.; за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. С. 6–27.

4. Оржель. О. Соціальна інклюзія у вищій освіті України під час та після війни: передумови та перспективні підходи. *IV Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція з міжнародною участю «Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат» (25 квітня 2024 р.)*. С. 221–224. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/33780/1/Orzhel.pdf>.

5. Що таке ментальне здоров'я: навіщо воно нам і як за нього дбати. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/shcho-take-mentalne-zdorov-ia-navishcho-vono-nam-i-ia-k-za-noho-dbaty>.

6. Жигайло Н., Шолубка Т. Формування психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Вип. 14. С. 3–14. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.1>

7. Проєкт «Здоров'я студентів». URL: https://old.karazin.ua/ua/student/student_health.

8. Каразінський відкрив новий безпечний простір: студентське життя триває попри війну. URL: <https://karazin.ua/news/karazinskyi-vidkryv-novyi-bezpechnyi-prostir-studentske-zhy>.

9. Сайт Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. URL: <https://karazin.ua>.

10. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F_%C2%AB%D0%A2%D0%B8_%D1%8F%D0%BA%3F%C2%BB.

11. Ментальне здоров'я – це стиль життя – Володимир Юр'єв. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=130711>.

12. Олена Зеленська: Заклади вищої освіти України мають стати хабами психологічної безпеки, де спільний процес пізнання дає ментальне зцілення всім учасникам. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-zakladi-vishoyi-osviti-ukrayini-mayut-stati-h-96945>.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

A.V. SMULSKA

PhD (Edu), Associate Professor,

Associate Professor, of the Department of Public Law
discipline of the Faculty of Law

E-mail: allasm1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

I.A. PAKHOMOVA

PhD (Law), Associate Professor of State and Legal Disciplines

E-mail: pakhomova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE MENTAL HEALTH OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ANNOTATION. *Introduction.* In the current conditions of deep socio-economic transformations caused by total digitalization, the COVID-19 pandemic and, most importantly, the full-scale invasion of the Russian Federation, the issue of ensuring the mental health of modern Ukrainians is becoming increasingly relevant.

Summary of the main results of the study. The diversity of Ukrainian society, which has become more noticeable since 2014 against the backdrop of the war; obtaining unequal experience during the war; the presence of distinctive political views or ambiguous attitudes towards the events taking place; the unequal state of material security of the population; the gap between the rear and the front and much more, which can later cause tension among citizens, therefore, society must already today become adaptively flexible in order to be able to adapt to changes; resilient in order to withstand challenges, and knowledgeable in order to realistically assess the state of affairs, that is, to exist within the framework of a strategy to increase social inclusion. Social inclusion is partly achieved through access to markets and services, in particular educational ones, so education and social inclusion are closely related. Ukrainian universities

should make a powerful contribution to overcoming crisis phenomena and forming a new social paradigm, in particular by promoting social inclusion.

The relevance of the outlined topic is due to the need to improve the administrative and legal tools that are able to effectively respond to the needs of student youth in the field of mental health.

The problem of human health today has grown to planetary proportions, since the future of humanity depends on it. Mental disorders have been studied by various specialists at different times. Today, this problem is a circle of scientific interests of psychologists, psychotherapists, psychiatrists and other specialists who are interested in studying various aspects of mental health and its improvement.

The purpose of the study is to analyze the administrative and legal principles (mechanism) of ensuring the mental health of students in higher education institutions of Ukraine and to formulate proposals for its improvement.

To achieve this goal, we will define the following tasks:

- To reveal the concept and meaning of the mental health of student youth;
- To identify the subjects of the administrative and legal mechanism for ensuring the mental health of participants in the educational environment in higher education institutions;
- To analyze the current legislation in the field of ensuring the mental health of student youth;
- To identify the components of the administrative and legal mechanism for ensuring the mental health of student youth.

The mental health of students in higher education institutions is determined by a set of factors. This is a state of well-being that affects academic motivation, academic success, social interaction and the overall quality of life of students. Today, the educational policy of higher education institutions is aimed at creating a psychologically comfortable, safe and inclusive educational environment by increasing the competence of all participants in the educational process; studying stress factors and minimizing their impact; creating conflict-free conditions for interpersonal communication; cultivating mechanisms of psychological resilience of students in the process of their education by familiarizing them with the main strategies of stress resistance, etc.

The subjects of the administrative and legal mechanism for ensuring the mental health of participants in the educational environment in higher education institutions are, in particular, the Ministry of Education and Science of Ukraine; higher education institutions themselves, represented by their leadership; the psychological service of the higher education institution; student self-government. Thus, the Ministry of Education and Science determines the policy and regulatory framework, the management of the higher education institution provides institutional conditions, psychological services work directly with students, and student self-government acts as a connecting link between students and the administration. It is important that all these levels interact systematically, ensuring a holistic model of mental health support in higher education institutions.

At a time when students are faced with numerous psychological challenges - war, uncertainty, distance learning, financial difficulties, an important role among the subjects that ensure the mental health of participants in the educational environment in higher education institutions is played by student self-government - an autonomous, democratic environment that unites students around solving important issues, in particular regarding their well-being and mental comfort. Its role is not only to represent the interests of students, but also to create a safe, supportive environment.

In the structure of the administrative and legal mechanism for ensuring the mental health of student youth, the following components can be distinguished: regulatory and legal support for the process; the presence of an organizational management structure; implementation of administrative and managerial procedures; legal regulation of rights and obligations; application of control and sanction instruments.

Conclusions. Therefore, supporting the mental health of students in higher education institutions is of great importance, especially in conditions of martial law and given that the role of higher education institutions as a center of social inclusion and cohesion, where citizens with different capabilities and abilities meet and socialize, respect for human rights, a sense of unity, and solidary views towards the revival of post-war Ukrainian society, is increasingly growing.

KEY WORDS: *mental health, higher education institution, social inclusion, stress, regulatory act, regulatory mechanism, students, youth.*

REFERENCES

1. Maksymenko S.D., Grishko O.D. Mental support and mental health: a textbook. In 2 vols. Vol. 2 Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2024. 468 p. [in Ukrainian]
2. The impact of the COVID-19 pandemic on human mental health. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vpliv-pandemii-covid-19-na-psiichne-zdorovja-ljudini>. [in Ukrainian]
3. Social inclusion in higher education in Ukraine during and after the war: causes, prerequisites, approaches and prospects. Social inclusion in the sphere of higher education: theoretical and conceptual principles, target groups, measurements and indicators: monograph / O. Orzhel, M. Boychenko, O. Petroe et al.; ed. O. Orzhel. Kyiv: Institute of Higher Education of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2024. P. 6–27. [in Ukrainian]
4. Orzhel. O. Social inclusion in higher education in Ukraine during and after the war: prerequisites and promising approaches. *IV All-Ukrainian interdisciplinary scientific and practical conference with international participation "Inclusive education: idea, strategy, result" (April 25, 2024)*. P. 221–224. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/33780/1/Orzhel.pdf>. [in Ukrainian]

- 5 What is mental health: why do we need it and how to care for it. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/shcho-take-mentalne-zdorov-ia-navishcho-vono-nam-i-iak-za-noho-dbaty>. [in Ukrainian]
6. Zhigailo N., Sholubka T. Formation of psychological resilience of students of higher educational institutions during the war. Bulletin of Lviv University. Psychological Sciences Series. 2022. Issue 14. P. 3–14. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.1> [in Ukrainian]
- 7 Project “Students’ Health”. URL: https://old.karazin.ua/ua/student/student_health. [in Ukrainian]
8. Karazinsky opened a new safe space: student life continues despite the war. URL: <https://karazin.ua/news/karazinskyi-vidkryv-novyi-bezpechnyi-prostir-studentske-zhy>. [in Ukrainian]
- 9 Website of V. N. Karazin Kharkiv National University. URL: <https://karazin.ua>. [in Ukrainian]
10. All-Ukrainian mental health program “How are you?”. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F_%C2%AB%D0%A2%D0%B8_%D1%8F%D0%BA%3F%C2%BB. [in Ukrainian]
11. Mental health is a lifestyle - Volodymyr Yuryev. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=130711>. [in Ukrainian]
12. Olena Zelenska: Higher education institutions in Ukraine should become hubs of psychological safety, where a joint process of cognition provides mental healing to all participants. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-zakladi-vishoyi-osviti-ukrayini-mayut-stati-h-96945>. [in Ukrainian].

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-30>

УДК 351.746.1

І. О. ПАНОВ

доцент кафедри правоохоронної діяльності

Навчально-наукового інституту № 5

E-mail: panov.i.a@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0704-6605>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, Україна, 61157, Проспект Льва Ландау, 26,

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН, ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІСНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті розглянуто питання державного кордону, як одного із елементів, що забезпечує існування суспільства і держави. На сьогодні питання державного кордону є досить важливим не тільки з точки зору збереження суверенітету держави, а і з теоретичної сутності. Кордон виступає засобом автентичності, об'єднання, визначення сфер дії органів влади, державних інститутів, сфери дії права, гарантій безпеки тощо. Тобто саме ним визначається межі існування усіх елементів, що належать державі. Тоді постає питання визначення сутності державного кордону, як засобу забезпечення існування суспільства та держави.

Короткий зміст основних результатів дослідження. За для дослідження визначеної теми були розглянуті основні компоненти, які визначають складову предмету дослідження. А саме було розглянуто питання суспільства, держави та кордонів держави, що є основним елементом даного явища. Визначено, що суспільство це сукупність які проживають на спільній території та пов'язані спільними інтересами. Державу визначено, як політико-територіальну організацію суспільства на конкретній території, де діє правова система, існують органи влади, система оподаткування, армія, а також факультативні елементи так, як: прапор, герб, гімн, грошова одиниця, мова. Державний кордон виступає об'єднуючим елементом суспільства та держави, а також ознакою яка гарантує єдність існування членів суспільства на певній території та сферу розповсюдження влади органів держави, правової системи.

Висновки. Дослідивши наукові погляди та здійснивши аналіз отриманих результатів було встановлено зв'язок державного кордону із ключовими складовими дослідження, а саме суспільством та державою. Визначено, що суспільство є першочерговим явищем яке зумовлює виникнення держави, як засобу організації його членів та управління ними. Право виступає засобом впливу держави на суспільство шляхом регулювання суспільних відносин. Державний кордон є основним елементом державного явища, що визначає межі існування держави в якій проживає суспільство (тобто також визначає межі існування суспільства) та сферу дії права, ти самим виступає засобом забезпечення існування суспільства та держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: держава, суспільство, державний кордон, територія, правова система.

Як цитувати: Панов І. О. Державний кордон, як засіб забезпечення існування суспільства та держави. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 281-289. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-30>

In cites: Panov I. O. (2025) The state border as a means of ensuring the existence of society and the state. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 281-289. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-30> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Питання державного кордону, враховуючи існування військового стану в Україні та військові конфлікти у багатьох інших країнах, є досить актуальним. Кордон визначає межі безпеки, суверенітету, сферу розповсюдження політики держави, дії права тощо.

Досить часто кордон та його безпека розглядаються з точки зору території та необхідності її захисту від фізичного збройного впливу. Але ця проблема є більшою, а ні ж лише фізичне вторгнення. Дійсно, питання загарблення території існує тривалі роки з виникнен-

ня держав, але окрім фактичної втрати території, ресурсів тощо, втрачається сфера впливу влади на населення, сфера дії права на відповідній території, реальна дія правових норм, неможливість повноцінного виконання державою взятих на себе зобов'язань перед її громадянами, що залишаються на окупованій території тощо.

Саме державним кордоном встановлюється межі існування всіх ознак, що вміщує у собі держава (органи влади, населення, правова система тощо), що гарантує існування та розвиток суспільства..

Тому, постає питання яку роль відіграє державний кордон для держави, суспільства тощо. Аналізуючи значну кількість наукової літератури, а саме пов'язаної із вивченням держави, науковці стверджують, про те що постійним елементом, який є ознакою держави це її кордон. У разі відсутності чітко окреслених меж існування такого суспільного утворення, не вдається можливим визначити її, як суб'єкта права у зовнішніх та внутрішніх відносинах. Окрім того не можливо визначити сферу дії повноважень органів влади, як державного так і місцевого значення, а також сферу дії правової системи держави. Окрім цього постає проблема встановлення сфери розповсюдження статусу громадянина держави через відсутність конкретно визначеної території існування самої держави. Все це підтверджує не можливість існування такого явища, як «держава» без конкретизації її кордону, що визначають межі її утворення та дії. Це у свою чергу ставить під питання можливості існування влади, населення певної країни. Тому державний кордон хоч і досить загальний елемент, який є однією із ознак держави але його відсутність ставить під питання існування в загалом такого явища, як держави та суспільство.

Виходячи із цього слід розглянути основні елементи досліджуваного питання за для встановлення сутності визначеної наукової проблеми. Яка полягає у встановленні сутності значення державного кордону, як засобу забезпечення існування суспільства та держави.

Стан наукового дослідження теми. Розглядаючи наукове питання, що стало предметом дослідження даної статті, можна прийти до висновку, що воно є досить новим та не має конкретних наукових досліджень, які могли комплексно його охопити. Питання сутності суспільства є предметом дослідження багатьох вчених, дослідників які представляють соціологічну науку, а саме: Аблов А. Ф., Дворецька Г. В., Макс Вебер, Черниш Н., Козирев М. П. та інші. Державу розглядали такі наковці, як: Тополевський Р. Б., Цвік М. В., Білозьоров Є. В., Саміло Г.О., Волинка К. Г. та інші. Державні кордони розглядали такі науковці: Задорожний О. В., Клімова Г. П., Скакун О.Ф., Мікуліна М. М..

Мета. Метою даного дослідження є визначення сутності державного кордону, як засобу забезпечення існування суспільства та держави шляхом аналізу основних складових даного питання, а саме: встановлення онтології суспільства, як першочерговому елементу, що зумовлює виникнення та існування держави;

встановлення сутності держави виходячи із її ознак; комплексно проаналізувати значення державного кордону, як першочергової ознаки держави; становлення зв'язку державного кордону з існуванням суспільства та держави.

Основні результати дослідження. Перші держави із визначеними межами їх існування почали виникати багато століть тому. Обумовлення виникнення держав відбулось завдяки існування суспільства та його розвитку у соціальному, політичному, управлінському, економічному, культурному тощо плані. Даний розвиток багато в чому досягається за рахунок спільної праці його членів, їх правильній організації та управління суспільством. Тому постала потреба у встановленні чітких меж існування суспільства, тобто території, на якій розповсюджуються легітимізовані, а пізніше легалізовані правила поведінки, існують органами влади, система оподаткування тощо. Тобто саме суспільство зумовило виникнення держави зі всіма її ознаками.

Суспільство є у першу чергу об'єктом дослідження такої науки, як соціологія. Його визначення опосередковано надає філософія та інші суспільні науки. Так, проаналізувавши всю багатогранність дефініцій поняття суспільства, можна навести найбільш обґрунтовані його визначення. Суспільство – розглядається, як центральна та досить загальна категорія соціології.

Думка соціологів по-різному розглядала категорію «суспільство». У тодішні роки поняття «суспільство» порівнювали з поняттям «держава». Інші наковці вважали державу природним утворенням, видом спілкування, яке має напрям на досягнення спільного блага, тоді як сім'я і селище розглядалися, як для задоволення щоденних потреб, котрі базуються на відносинах дружби, як вищого рівня взаємного спілкування. Також є погляди вчених, які вважали, що суспільство – це суверенна від індивідів, незалежна, надіндивідуальна реальність, висхідними, якої є соціальні факти як продукти взаємодії людей [1, с. 38]. Суспільство – це певний складний вид організації соціального життя. Воно містить в собі всю різнобарвність постійних соціальних відносин, усі інститути й спільноти, які локалізовані в рамках певних державно-територіальних кордонів.

Суспільство – це найбільше об'єднання людей з усталеними відносинами між ними, різною взаємодією, спільною територією, історією та культурою [2]. Тобто виходячи із цих поглядів суспільство розглядалося, як сукупність усіх осіб, що проживають на певній території, яка визначена державними межами.

Однак є інші погляди, що визначають суспільство по іншому

Суспільство — це певна спільнота історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що виникли між людьми у процесі їх життя [3]. У різному значенні даного терміну, суспільство — це сукупність усіх засобів відносин та форм об'єднання людей, в якій знаходить свій прояв їх взаємозалежність один від одного і які виникли історично. У вузькому змісті суспільство є структурно або генетично визначеним типом комунікації людей, який постав як певна історична цілісність або система [4, с.148]. Суспільство — це живий організм, змістом якого є залежність всіх соціальних підсистем, а саме від економічної; це сукупність відносин між особами, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності [5, с.57].

Суспільство не існує без людей, а тільки як система взаємодіючих людей, без яких воно немислиме і неможливе, як неможливе будь-яке явище без його складових [6, с.77]. Дійсно, слід звернути увагу, що першочерговим та невід'ємним елементом у суспільстві є людина. Суспільство — це певна кількість історично визначених зв'язків та відносин, які склалися між людьми в процесі їх життя [7, с.34]. Отже, суспільство являє собою певну сукупність осіб, які спільно проживають на певній території та мають відповідні взаємозв'язки, що мають прояв у різних видах суспільних відносин — інформаційних, фінансових, культурних тощо. Тобто дана сукупність людей у першу чергу об'єднана між собою через існуючі інтереси осіб, які проживають на спільній території. Тому їх, у першу чергу, об'єднує територіальна ознака співіснування. У зв'язку із цим була утворена держава. Із виникненням суспільства та його потребою в існування організації та керуванні його членів, пов'язують теорії виникнення держав.

Розглянемо більш детально теорії походження держави та їх сутність за для встановлення взаємозв'язку держави для суспільства, як основних компонент досліджуваного питання.

Існує численна кількість теорій походження держави, які визначають причини її виникнення. До таких теорій можна віднести, наприклад, патріархальну та психологічну теорії.

Патріархальна теорія походження держави ґрунтується на думці про те, що держава виникла із патріархальної сім'ї в наслідок її збільшення та угрупавці сімей у племена, а також союзи племен, народності. Тобто дер-

жава виникає у результаті природного покликання до сімейних взаємин, спілкування, а відповідно влада держави (монарха) є продовженням влади батька (патріарха) у сім'ї, що має державно-власницький характер [8, с.25]. Відповідно до даної теорії держава виникала із сімей та існувала у межах знаходження відповідної сім'ї, її об'єднання.

Психологічна теорія походження держави являє собою погляд на виникнення держави, який передбачає властивості людської психіки індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку правителя, вказівками якого можна було б керуватися у своєму житті, необхідністю підкоряти та підкорятися. Для пояснення своєї ідеї науковці, що визначили теорії посилаються на історичні приклади залежності свідомості людей від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів [9, с.13].

Відповідно до догвірної теорії походження держави, державі передують «природний стан» осіб («природний стан» бачили, як царство необмеженої особистої свободи, загального благоденства або «війни всіх проти всіх»). Кожна особа мала природні, невід'ємні права, але у процесі динаміки людства права одних осіб вступають у суперечність із правами інших та порядок у суспільстві порушується, виникає насильство. Тому особи домовлялися встановити над собою інституцію, а саме державу, що відповідала б за дотриманням порядку, загальним інтересам та вимогам якої вони б підкорялися. Держава виникає внаслідок договору між людьми про свідоме самообмеження своєї свободи за для користі суспільних інтересів, спільного співіснування. Тобто, держава виникла внаслідок розумної волі народу. [10, с.55-56].

Отже, виходячи із наведених теорій походження держави, можна визначити потребу членів суспільства у спільному об'єднанні на певній території із встановленням єдиного апарату управління за для можливості співіснування та розвитку, що має наслідком виникнення держави.

Спільне об'єднання та створення апарату управління не можливе без визначення єдиної межі, кордону існування членів суспільства. Лише кордоном встановлюється межі спільного існування суспільства, дії правил поведінки, які існують у суспільстві та слугують засобом регулювання суспільних відносин, а також сфера дії управлінських повноважень.

За для визначення сутності державного кордону, спершу здійснимо дослідження основного поняття, а саме держави, яке містить у

собі складову ознаку, наявність державного кордону.

Є безліч поглядів науковців, вчених щодо сутності держави. Серед численних теорій, наведемо декілька змістовних понять. Держава це територіальне утворення. Вона реалізує управління на обмеженій державними кордонами території, що відіграє роль об'єднання щодо населення. Цією ознакою позначається деферента держави, як від організації родового суспільства, що виникло на основі з'єднання за кровними елементами, так і від ідеологічних, виховних, етнічних та інших формувань, кожне з яких створюється за певними ознаками [10, с.75]. Інші науковці визначають державу, як союз осіб, що перебувають на певній території та знаходяться під управлінням однієї верховної влади [11, с.34]. Тільки держава є організацією, яка представляє інтереси всього народу в межах своєї території і на міжнародній арені, у чому виражається така ознака держави, як суверенна влада, що здійснюється від імені народу [12, с.34].

У епоху буржуазії широке поширення мало онтологія держави, як сукупності (союзу) людей, території і влади. Одні прирівняли державу з країною, інші — із суспільством, ще інші — з колом осіб, що здійснюють владу [13, с.38]. Отже, виходячи із поглядів вчених можна визначити державу, як політико-територіальну організацію суспільства, що виникла з метою об'єднання та упорядкування його членів за для надання можливості суспільного розвитку. Як і будь-якому суспільно-правовому явищу, державі притаманні певні ознаки, які характеризують її сутність. До них можна віднести наступні:

По-перше, це народ, він є сукупністю індивідів, які об'єднані правовим зв'язком з державою. Цей зв'язок має форму в інститутах громадянства (у республіках) або підданстві (у монархіях).

По-друге, територія, це матеріальна база держави. Тобто частина земної поверхні, з якою історично зв'язаний народ держави, яка має певні кордони, що визнані міжнародним співтовариством. Територія держави — це певний простір, у межах якого реалізується державна влада, тобто просторове буття держави;

По-третє, державна влада це організаційно оформлена політична влада значної соціальної спільноти (народу, класу, стану), яка має верховенство у суспільстві та спеціалізованому апараті за для врегулювання суспільних відносин. [14, с.28-29].

Окрім цього можна дати більш ширшу диференціацію ознак держави виходячи із її

всебічних онтологій за для підтвердження важливості державних кордонів, як її невід'ємної ознаки. .

Держава □ це все суспільна організація, що забезпечує загальносуспільні потреби та інтереси, також об'єднує на цьому всіх осіб у суспільстві в одну цілісну систему. У порівнянні з державою, інші організації суспільства (партії, рухи, спілки, фонди, асоціації тощо) охоплюють тільки певні частини суспільства. Державою є універсальна організація, що консолідує суспільство з метою подолання суспільно важливих питань у різних сферах життя осіб.

Держава може бути представлена, як територіальна організація влади у країні. Державна влада в якій має свій вплив на усе населення в межах визначеного державним кордоном географічного простору □ території держави. За територіальним принципом об'єднання суспільства, у порівнянні з кровноспорідненим, виникає новий соціальний інститут — громадянство [15, с.27-28].

Але однією із першочергових та обов'язкових ознак держави, що зустрічається у всіх онтологіях даного терміну є територія держави. Дійсно, можна погодитись із поглядами вчених, що саме територія відіграє одну із вирішальних ролей у об'єднанні суспільства та забезпеченні виникнення і існування як держави, так і суспільства. Саме територією визначаються межі існування суспільства, сфера дії повноважень органів влади та правових норм. Держава, це певна політико-організаційна структура, що: охоплює все населення держави у межах певного кордону. Територія є матеріальною основою існування держави. Єдина лише територія не створює усю державу.

Територія тільки створює межі, у яких держава розповсюджує свою владу на суспільство, яке проживає на ній. Територіальна ознака створює громадянство, яке є юридичним зв'язком людини з певною державою, що має прояв у взаємних правах та обов'язках. Завдяки території, держава може забезпечувати та захищати права своїх громадян, а також інших людей, які знаходяться на її території. Без існування правової системи, законодавства в цілому держава не має можливості ефективно управляти суспільством, забезпечувати реалізацію ухвалених нею рішень [16, с.39-40].

Тобто саме територією визначається межі існування усіх приналежних ознак держави, що становлять її існування та межі дії правових статусів членів суспільства, межами його державного буття.

Територія характеризується наявністю певних кордонів у межах яких здійснюється державна влада, діє система права та існують гарантії забезпечення (охорони та захисту) прав, свобод та законних інтересів осіб, а також межі дії правових статусів осіб, які надані органами влади. Розглядаючи погляди вчених, кордони можна визначити, так: це невід'ємний і обов'язковий чинник створення цілісного державно-територіального організму. Без конкретно визначених кордонів, держава не може повністю реалізувати комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування кордону держави залежить і динаміка міждержавних та прикордонних відносин. Кордон держави є визначенням рівня її цивілізованості та відкритості за для міжнародного співробітництва. Водночас існуючі, захищені правом та надійно захищені кордони держави є однією із умов охорони та захисту національної безпеки кожної держави. Фактично під державним кордоном слід розуміти лінію, яка не тільки визначає межі простору території держави, але і межі дії влади держави. Головним завданням кордонів держави є визначення просторових меж територіального верховенства держави та в зменшенні належної їй території, яка є матеріальною основою життєдіяльності народу та самої держави, забезпеченні їх захисту. Відповідним чином визначені та відомі державні кордони підтверджують право держави (титул) на певну територію.

Отже, державний кордон має нерозривний склад із усіх трьох основних елементів держави – територія, народ і влада [17, с.51]. Тобто державний кордон визначає межі території держави, межі існування суспільства у державі та межі дії влади. Окрім цього є більш широкі погляди щодо онтології території держави, які зможуть більш глибоко розкрити її сутність.

Територією є матеріальна основа держави. Це одна із умов, що дозволяє державі існувати. Без території держава не може існувати. Територією є простір держави, де у повній мірі існує влада політичної еліти, яка реалізується через норми права. Територія не є лише так звана тверда земля. До території входить також територіальні води, повітряний простір, надра. У всіх визначених місцях держава реалізує свою незалежну владу та має право захищати їх від зовнішнього вторгнення з боку інших держав та приватних осіб [18, с.164]. Доцільно визначають державну територію, як сукупність елементів – суша, вода, надра та повітряний простір. Територія держави є підсистемою держави з точки зору володіння сво-

єю структурою. Порушення цілісного територіального простору держави може мати спричинення втрати державної єдності в загалом [19, с.3-5]. Під значенням цілісної та недоторканної державної території, дані поняття не є тотожними. Забезпечення цілісної державної території має збереження її недоторканності. Разом із тим вторгнення збройних сил іноземної держави може не мати на меті окупацію території країни або її певної частини; та навпаки, відділення державної території може бути здійснено і за відсутності дій, що спрямовані на порушення територіальної недоторканності [20, с.242]. Окрім цього, слід звернути увагу, що територія це не тільки межі існування осіб, а ще й матеріальний потенціал держави, так як на відповідній території існують надра, копалини тощо.

Тому державний кордон є невід'ємним елементом існування держави, суспільства та права. У відповідності до меж державного кордону, певної території, визначається місце (територія) та сфера дії влади, місце розповсюдження владних повноважень органами управління держави, сфера дії законодавства, щодо сукупності осіб на яких воно розповсюджується, визначається кількість населення, яке проживає у державі, сфера дії правових статусів осіб тобто межі території реалізації наданих їм державою прав та свобод, обов'язків, громадянства, обсяг гарантій та межі існування самої держави. Тобто територія визначає сферу існування державно-правового буття та владну політику держави.

Питання державних кордонів підіймалося вченими досить давно та не одноразово наголошувалося на його важливості для забезпечення існування як самої держави, так і осіб що в ній проживають. Протягом останніх трьох десятиліть розвинулося значне покращення теоретичних знань про процеси виникнення кордонів та територіальне формування сучасних держав. Представники історичних, географічних, антропологічних, політологічних наук та дослідники міжнародних відносин здійснили значний аналіз історичних і територіальних процесів, які формують сучасні кордони у різних географічних районах.

Розвиток в даній галузі виник досить стабільними темпами. Вже значно тривалий час політичні та історичні географи мають перегони з різними «територіальними пастками», тобто розуміють національну державу як відповідну одиницю історико-політичного аналізу. Картографія, яка виникала у ході переговорів про кордони і в ході демаркаційних процесів, призвела до того, що кордон стали

розглядатися як різку лінію, яка поділяє незалежні території держав, а також міцно інтегрує прикордонні території (їх особливості та проблеми) у більш величну сітку абстрактної і однорідної державної просторовості. Затверджується, що саме факт лімітованості та визначення території держави на картах, а також за допомогою них призвів до «натуралізації» самих територій, кордонів та незалежності, а також є джерелом беззаперечного переплетення цих трьох елементів [21].

Дійсно, саме завдяки визначенню меж існування відповідних владно-суспільних утворень, можна говорити про ознаки державного буття. Питання територій та її прикордонної політики є також актуальним у ракурсі безпеки кордонів. Що у свою чергу гарантує можливість існування суспільства та самої держави. Прикордонна політика є відомою складовою високої міжнародної політики. Держави все частіше створюють інфраструктуру для «захисту» своїх кордонів. Введення терміну «прикордонної орієнтації» здійснюється з метою опису рівня, до якого держава прагне до просторового відображення можливостей контролю за умовами проникнення своїх національних кордонів. Орієнтація на кордони надає змогу проаналізувати опір глобалізації, зростаючий популізм та наслідки посилення прикордонної політики [22]. Виходячи із цього захист державних кордонів є складовим механізмом існування держави та суспільства. Окрім цього, кордони характеризують та структурують суспільне життя у всіх просторових масштабах, від місць до держави та від наддержавних елементів до значних геополітичних ліній розподілу. Проте значення кордонів у даних масштабах різне. Досить значні кордони існують між національними державами. Саме держава та її існуюча сила розширювати, звужувати або утримувати існуючі кордони сьогодні є темою обговорень у значенні глобалізації. Держава є досить важливою територіальною одиницею, що є посередником та контролює культурне, економічне та політичне життя, яке існує на «глобальному» та «місцевому» — масштабі, що на сьогодні часто розглядають як інтегрований «місцевий» рівень [23].

Історично, кордони розумілись як геополітичні кордони, що визначають межі між національними державами. Із глобалізацією вивчення кордонів відбулися переосмислення від обмеженого аналізу політичної економії географії до способів, якими люди, товари та інформація переміщуються через кордони та живуть у прикордонних районах. Антропологі здійснили значний внесок у вивчення кордонів

та прикордону, розглянувши способи, за допомогою яких культурно сконструйовані, кидають виклик двозначності внутрішньої/зовнішній або центру/периферії, а також є розвиваючими та проникними. У сукупності вимальовується картина кордонів, яка кидає виклик уявленню про те, що національні держави є повноцінними та тривалими [24]. Кордони – це територіальні, спірні та технологічні простори, де виникають та ухвалюються соціальні і політичні рішення, що призводять до різних геополітичних режимів влади [25].

Отже, виходячи із численних поглядів вчених, науковців, які підкреслюють важливість існування державного кордону, його непорушності та значущості, можна прийти до наступних висновків щодо сутності державного кордону, як засобу забезпечення існування суспільства та держави.

Висновки. Державний кордон є основоположним елементом, що об'єднує всі ознаки держави та забезпечує існування як суспільства, так і держави. Суспільство можна розглядати у більш широкому розумінні або вузькому. Якщо говорити про дане поняття, як сукупності усіх осіб, яке проживає на території всієї Землі, то ми говоримо про більш абстрактне його значення, тобто все населення. Розглядаючи більш предметно, суспільство є сукупністю осіб, які проживають на певній території. Визначальним елементом серед даних визначень є межі території існування членів суспільства. Тому суспільством є певна кількість осіб, які проживають на визначеній державними кордонами території.

Внаслідок виникнення суспільства, постала потреба в його управлінні, щоб забезпечити спільне існування та розвиток його членів. За для цього була створена держава. Держава є засобом політико-територіальної організації суспільства на конкретно визначеній території з притаманними їй ознаками. До таких ознак можна віднести: територію (що визначена державним кордоном), населення, апарат управління, правову систему, громадянство, армію, грошову одиницю, систему оподаткування, державні символи (прапор, герб, гімн).

Територія, яка окреслюється державним кордоном, виступає основним елементом, що закладає початок виникненню державності. Саме державним кордоном визначається межі існування суспільства та держави. Окрім цього окреслюються межі існування та функціонування державної влади, дія законодавчих та інших державно-владних приписів, що видаються уповноваженими на те органами, межі

здійснення прав, свобод та законних інтересів громадян, територія набуття відповідного громадянства держави, що визначає приналежність особи до держави (у вигляді правового зв'язку), а також межі дії гарантій з боку держави.

Тобто державний кордон є засобом забезпечення існування суспільства та держави через окреслення меж функціонування та розповсюдження усіх складових елементів держави і визначення території їх взаємозв'язку із суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с.
2. Суспільство, як соціальна система // ipt : сайт. 14.10.2024. URL: <https://ipt.nmu.org.ua/ua/library/soc/Society-as-a-social-system.pdf> (дата звернення: 14.12.2024)
3. Поняття суспільства // Studies : сайт. 14.10.2024. URL: https://studies.in.ua/sociology_seminar/515-ponyattya-susplstva.html (дата звернення: 14.12.2024)
4. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. Львів : Кальварія, 2003. 543 с.
5. Козирев М. П. Соціологія : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 440 с.
6. Загальна соціологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Пірен. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2014. 478 с.
7. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.
8. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
9. Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави : навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2019. 124 с.
10. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
11. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
12. Саміло Г.О. Теорія держави і права : навчальний посібник. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с
13. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
14. Теорія держави і права : навчальний посібник / Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г., Тицька Я.О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т. Одеса, 2021. 193 с.
15. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
17. Державна територія і державний кордон : навчальний посібник / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. Хмельницький : НАДПСУ, 2014. 256 с
18. Клімова Г. П. Концептуальні підходи до поняття «Держава». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2015. № 2 (25). С.161-169.
19. Ортинський В. Державна єдність і територіальна цілісність України, як об'єкти правового забезпечення. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2020. Т. 7, № 2. С. 1-9. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2020.26.001>
20. Задорожний О. В. Становлення та нормативний зміст принципу територіальної цілісності держав як основного принципу міжнародного права. Університетська наукові записки. 2015. № 1. С. 231–248.
21. Paloma Puente-Lozano, Jacobo García-Álvarez Recent geohistorical research on boundary-making. Challenging conventional narratives on borders and modern state-building. Geography compass. 2022. Volume16, Issue1. P. 1-14. URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/gec3.12602> (дата звернення: 14.12.2024)
22. Beth A. Simmons, Michael R. Kenwick Border Orientation in a Globalizing World. American Journal of Political Science. 2022. Volume 66, Issue 4. P. 853-870. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ajps.12687#:~:text=We%20measure%20border%20orientation%20using%20novel,%20geospatial%20data?msocid=22f0b8de3645628723b0aac9324560fb> (дата звернення: 14.12.2024)
23. Anssi Paasi Borders. The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization. 2012. Vol. I. P. 125-126. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9780470670590.wbeog050> (дата звернення: 14.12.2024)
24. Lauren D. Heidbrink Borders : The International Encyclopedia of Anthropology. Wiley-Blackwell, 2018. P.1-5. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118924396.wbiea2029> (дата звернення: 14.12.2024)
25. Helga Tawil-Souri Borders : The Handbook of Media and Culture in the Middle East, 2023. P.520-525. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/action/doSearch?AllField=borders> (дата звернення: 14.12.2024)

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

I. O. PANOV

Associate Professor of the Department of Law Enforcement Activities
Educational and Scientific Institute No. 5

E-mail: panov.i.a@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0704-6605>

Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, 61157, Leva Landau Avenue, 26,

STATE BORDER AS A MEANS OF ENSURING THE EXISTENCE OF SOCIETY AND STATE

ANNOTATION. *Introduction.* The article considers the issue of the state border as one of the elements that ensures the existence of society and the state. Today, the issue of the state border is quite important not only from the point of view of preserving the sovereignty of the state, but also from the theoretical essence. The border acts as a means of authenticity, unification, determination of the spheres of action of government bodies, state institutions, the sphere of action of law, security guarantees, etc. That is, it is it that determines the boundaries of the existence of all elements belonging to the state. Then the question arises of determining the essence of the state border as a means of ensuring the existence of society and the state.

Summary of the main research results. For the study of the specified topic, the main components that determine the composition of the subject of the study were considered. Namely, the issue of society, the state and the borders of the state, which is the main element of this phenomenon, was considered. It was determined that society is a set of people living in a common territory and connected by common interests. The state is defined as a political and territorial organization of society in a specific territory, where the legal system operates, there are authorities, a taxation system, an army, as well as optional elements such as: a flag, a coat of arms, an anthem, a currency, a language. The state border acts as a unifying element of society and the state, as well as a feature that guarantees the unity of the existence of members of society in a certain territory and the sphere of distribution of power of state bodies, the legal system.

Conclusions. Having studied scientific views and analyzed the results obtained, the connection of the state border with the key components of the study was established, namely society and the state. It was determined that society is a primary phenomenon that determines the emergence of the state, as a means of organizing its members and managing them. Law acts as a means of influencing the state on society by regulating social relations. The state border is the main element of the state phenomenon that determines the boundaries of the existence of the state in which society lives (i.e. it also determines the boundaries of the existence of society) and the scope of law, which itself acts as a means of ensuring the existence of society and the state.

KEYWORDS: *state, society, state border, territory, legal system.*

REFERENCES

1. General sociology: lecture notes / A. F. Ablov. Odesa: Odessa National University named after I. I. Mechnikov, 2019. 130 p. (In Ukrainian)
2. Society as a social system // ipt: website. 10/14/2024. URL: <https://ipt.nmu.org.ua/ua/library/soc/Society-as-a-social-system.pdf> (access date 12.14.2024). (In Ukrainian)
3. The concept of society // Studies: website. 10/14/2024. URL: https://studies.in.ua/sociology_seminar/515-ponyattya-susplstva.html (access date 12.14.2024). (In Ukrainian)
4. Chernysh N. Sociology. Lecture course: textbook. Lviv: Kalvariya, 2003. 543 p. (In Ukrainian)
5. Kozyrev M. P. Sociology: textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2013. 440 p. (In Ukrainian)
6. General sociology: textbook for students of higher education. / M. I. Piren. Kyiv: DP "Publishing house "Personnel", 2014. 478 p. (In Ukrainian)
7. Sociology: textbook / M. P. Trebin, V. D. Vodnik, G. P. Klimova and others; edited by M. P. Trebin. Kharkiv: Law, 2010. 224 p. (In Ukrainian)
8. Topolevskyi R. B., Fedina N. V. Theory of state and law: textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2020. 268 p. (In Ukrainian)
9. Lysyak O. I., Sokolkin V. L. Fundamentals of the theory of state: textbook. Kharkiv: UkrDUZT, 2019. 124 p. (In Ukrainian)
10. General theory of state and law: a textbook for students of higher legal educational institutions / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko and others; edited by Dr. of Law, Prof., Academician of the Academy of Law of Ukraine M. V. Tsvik, Dr. of Law, Prof., Academician of the Academy of Law of Ukraine O. V. Petryshyn. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 p. (In Ukrainian)
11. Theory of state and law: a textbook / E. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalny, N. V. Zayats and others; edited by S. D. Gusareva, O. D. Tikhomirov. Kyiv: NAVS, Education of Ukraine, 2017. 320 p. (In Ukrainian)
12. Samilo G.O. Theory of State and Law: Textbook. Zaporizhzhia: Prosvita, 2010. 348 p. (In Ukrainian)
13. Volynka K. G. Theory of State and Law: Textbook. Kyiv: MAUP, 2003. 240 p. (In Ukrainian)

14. Theory of State and Law: Textbook / Krestovska N.M., Matveeva L.G., Tytska Ya. O., Atamanova N.V., Arabadzhi N.B. International Humanitarian Univ.. Odesa, 2021. 193 p. (In Ukrainian)
15. Theory of State and Law: Textbook. for the training of specialists in information security / O. O. Tikhomirov, M. M. Mikulina, Yu. A. Ivanov and others; edited by L. M. Strelbitskoy. Kyiv: Condor-Publishing House, 2016. 332 p. (In Ukrainian)
16. Skakun O.F. Theory of State and Law: Textbook. Kharkiv: Konsum, 2001. 656 p. (In Ukrainian)
17. State Territory and State Border: Textbook / D. A. Kuprienko, Yu. A. Dem'yanyuk, O. V. Didenko. Khmelnytskyi: NADPSU, 2014. 256 p. (In Ukrainian)
18. Klimova G. P. Conceptual Approaches to the Concept of "State". Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". 2015. No. 2 (25). P.161-169. (In Ukrainian)
19. Ortynskiy V. State Unity and Territorial Integrity of Ukraine as Objects of Legal Support. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: "Legal Sciences"*. 2020. Vol. 7, No. 2. P. 1-9. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2020.26.001> (In Ukrainian)
20. Zadorozhny O. V. Formation and normative content of the principle of territorial integrity of states as a basic principle of international law. University Scientific Notes. 2015. No. 1. P. 231–248. (In Ukrainian)
21. Paloma Puente-Lozano, Jacobo García-Álvarez Recent geohistorical research on boundary-making. Challenging conventional narratives on borders and modern state-building. *Geography compass*. 2022. Volume16, Issue1. P. 1-14. URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/gec3.12602> (access date 14.12.2024).
22. Beth A. Simmons, Michael R. Kenwick Border Orientation in a Globalizing World. *American Journal of Political Science*. 2022. Volume 66, Issue 4. P. 853-870. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ajps.12687#:~:text=We%20measure%20border%20orientation%20using%20novel,%20geospatial%20data?msocid=22f0b8de3645628723b0aac9324560fb> (access date 14.12.2024).
23. Anssi Paasi Borders. *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. 2012. Vol. I. P. 125-126. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9780470670590.wbeog050> (access date 12.14.2024).
24. Lauren D. Heidbrink Borders : *The International Encyclopedia of Anthropology*. Wiley-Blackwell, 2018. P.1-5. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118924396.wbiea2029> (access date 12.14.2024).
25. Helga Tawil-Souri Borders : *The Handbook of Media and Culture in the Middle East*, 2023. P.520-525. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/action/doSearch?AllField=borders> (access date 12.14.2024).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-31>

УДК 347.454

І. В. ПАНОВА

професорка, кандидат юридичних наук,
завідувачка кафедри правоохоронної

діяльності Навчально-наукового інституту № 5

E-mail: iv_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4325-5428>

Харківський національний університет внутрішніх справ,
м. Харків, 61000, проспект Льва Ландау, 27

СТРОК НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ ПІСЛЯ СКЛАДЕННЯ ПОВНОГО СУДОВОГО РІШЕННЯ У СПРАВАХ, ЯКІ Є ТЕРМІНОВИМИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. В даній статті розкрито проблемні питання, що стосуються строків апеляційного оскарження судових рішень після складання повного судового рішення у справах, які є терміновими в адміністративному судочинстві. Процес розгляду обумовлює стан стабільності правової системи та справедливості судових рішень. Стаття розкриває фактори, що мають вплив на ефективність та тривалість апеляційного адміністративного провадження, удосконалення такої процедури, та фактори, які можуть впливати на швидкість та збільшувати ефективність розгляду адміністративних справ, що, в свою чергу, має також визначальний вплив на рівень довіри громадян до адміністративного процесу. Апеляційне адміністративне провадження є тою стадією судового розгляду справ в Україні, на якій здійснюється перегляд рішення адміністративного суду першої інстанції.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Відповідно до проаналізованих вітчизняних джерел, які регулюють правове застосування положень адміністративного судочинства в Україні, в тому числі взявши до уваги плоди доктринальних розробок науковців, що розкривають аспекти апеляційного адміністративного провадження в даному судочинстві, можна виокремити кілька суттєвих чинників, що мають визначальний вплив на ефективність апеляційного адміністративного провадження. До таких можна віднести нечіткість порядку при обчисленні строку для апеляційного оскарження, проблему недостатньо належного нормативно-правового забезпечення процесуальних вимог при підготовці до розгляду адміністративної справи в суді апеляційної інстанції. Також судом першої інстанції може бути не враховано негативні вказівки апеляційного адміністративного суду при направленні справи на продовження розгляду судом апеляційної інстанції. Проблемним в адміністративному судочинстві є також неналежне дотримання встановлених законодавчих строків для розгляду апеляційних скарг, що може призвести до неможливості реалізації принципу диспозитивності адміністративним апеляційним судом.

Висновок. Дана стаття пропонує вирішити проблемні питання та заповнити прогалини в національному законодавстві з метою визначення порядку обчислення строків при апеляційному адміністративному оскарженні судових рішень судів першої інстанції у справах, які є терміновими.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: апеляційне провадження, апеляційний адміністративний суд, адміністративне судочинство, адміністративний суд першої інстанції, строк подання апеляційної скарги.

Як цитувати: Панова І. В. Строк на апеляційне оскарження після складання повного судового рішення у справах, які є терміновими. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 290-295. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-31>

In cites: Panova I. V. (2025). The deadline for an appeal after the completion of a full court decision in cases that are urgent. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (39), P. 290-295. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-31> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Задля створення демократичного і справедливого суспільства в Україні необхідно, щоб захист прав та свобод людини в судових органах став фундаментальним.

Саме цей захист в адміністративних апеляційних судах має визначатися сукупністю основоположних засад та правових норм, які спрямовані гарантувати справедливе адміністративне судочинство та захист прав та сво-

бод людини. Такі критерії для належного захисту прав та свобод людини в адміністративних апеляційних судах при здійсненні судочинства повинні включати в себе засади, що мають забезпечувати чесний та безперешкодний доступ до справедливого та незалежного адміністративного суду, забезпечувати доступ громадськості до судових засідань та відкритість за умов, коли це не призведе до порушення інтересів справедливості.

Судочинство в адміністративних апеляційних судах має велике значення при виправленні помилок, які можуть допускати нижчі судові інстанції. Їх робота спрямована на справедливі та консистентні рішення, які є фундаментом правової стабільності. Більше того, такі суди надають можливості для оскарження рішень, що допускають порушення основних прав та свобод людей. Це є важливим задля цементування дієвої системи правосуддя.

Актуальність дослідження строків на апеляційне оскарження після складення повного судового рішення в адміністративному судочинстві обумовлено проблематичними питаннями адміністративного судочинства України, що мають свій вплив на стабільність правової системи в цілому та справедливість прийняття судових рішень. Визначення негативних чинників, що здійснюють вплив на строк апеляційного провадження в адміністративному процесі та їх викорінення може посприяти більшому рівню довіри громадян до адміністративних апеляційних судів.

Конкретизація строків на апеляційне оскарження після складення повного судового рішення у справах, які є терміновими, в адміністративному судочинстві призведе до ефективного та позитивного правового регулювання суспільних відносин, відповідного правового досвіду.

Стан наукового дослідження теми. Такі українські вчені, як Орленко А. І., Бандурка О.М., Гуржій Т.О., Кузьменко О.В., Муза О.В., Поляков І.С., Тищенко М.М., Шевчук П.І. займались науковим дослідженням строків на апеляційне оскарження після складання повного судового рішення в адміністративній справі.

Орленко А. І. вважає, що дослідження та аналіз такого правового інституту як «апеляційне оскарження судових рішень судів нижчої інстанції в адміністративному судочинстві» є досить важливою складовою адміністративного судочинства, оскільки від рівня вирішення проблем здійснення апеляційного провадження залежить ступінь захищеності окремих громадян та суспільства в цілому від можливих проявів суддівського свавілля та рівень забезпечення їх прав та свобод [1, с. 230-233].

Поляков І.С. вказує процесуально-правові чинники, що є визначальними для ефективності апеляційного провадження в адміністративному судочинстві України, зокрема, це нечіткий порядок обчислення строків апеляційного оскарження [2, с. 90-94].

Таким чином питання строків на апеляційне оскарження після складення повного судового рішення у справах, які є термінови-

ми, в адміністративному судочинстві є не досить повно дослідженим.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження прогалин в законодавстві, що регулює строки на апеляційне оскарження після складення повного судового рішення у справах, які є терміновими в адміністративному судочинстві та пропозиції щодо їх усунення та вдосконалення чинного законодавства.

Основні результати дослідження. Відповідно до частин першої, другої та третьої статті 242 Кодексу адміністративного судочинства України [3] судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посиляються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

Завданням адміністративного судочинства в силу частини першої статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України [3] є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Частиною першою статті 5 Кодексу адміністративного судочинства України [3] визначено, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду за захистом, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси.

Згідно з частиною першою Кодексу адміністративного судочинства України [3] учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Відповідно до статті 295 Кодексу адміністративного судочинства України [3] апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду - протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення.

Якщо в судовому засіданні було проголошено скорочене (вступну та резолютивну частини) рішення (ухвалу) суду або якщо розг-

ляд справи здійснювався в порядку письмового провадження, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення.

Учасник справи, якому повне рішення або ухвала суду не були вручені у день його (її) проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження:

1) на рішення суду - якщо апеляційна скарга подана протягом тридцяти днів з дня вручення йому повного рішення суду;

2) на ухвалу суду - якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення йому відповідної ухвали суду.

Водночас відповідно до частини 4 статті 286 Кодексу адміністративного судочинства України [3], яка має назву «Особливості провадження у справах з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо притягнення до адміністративної відповідальності» апеляційні скарги на судові рішення у справах, визначених цією статтею, можуть бути подані протягом десяти днів з дня його проголошення.

На практиці зустрічаються випадки, коли суди апеляційної інстанції безпідставно відмовляють у відкритті апеляційного провадження, вказуючи при цьому на відсутність підстав для поновлення пропущеного строку, особливо в таких категоріях справ, що стосуються рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо притягнення до адміністративної відповідальності.

Варто зазначити, що стаття 286 Кодексу адміністративного судочинства України [3] є спеціальною нормою процесуального закону, що визначає особливості провадження у справах з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо притягнення до адміністративної відповідальності, та частина четверта якої встановлює спеціальні у відношенні до статті 295 Кодексу адміністративного судочинства України [3] строк на апеляційне оскарження (протягом десяти днів) і порядок обчислення цього строку (з дня проголошення судового рішення).

Водночас статтею 286 Кодексу адміністративного судочинства України [3] не обмежено повноваження суду апеляційної інстанції щодо поновлення строку на апеляційне оскарження в порядку частини третьої статті 295 Кодексу адміністративного судочинства України [3], і на відміну від правил, установлених статтею 270 Кодексу адміністративного судочинства України [3], передбачений статтею 286 Кодексу адміністративного судочинства

України [3] строк на апеляційне оскарження не є преклюзивним.

Таким чином причини пропуску строку на апеляційне оскарження у справах цієї категорії підлягають оцінці на предмет їх поважності в загальному порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України [3], із урахуванням визначених частиною четвертою статті 286 Кодексу адміністративного судочинства України [3] особливостей, і суд апеляційної інстанції не обмежений у повноваженні щодо поновлення цього строку за наявності відповідних підстав.

Також слід зазначити, що у справах цієї категорії, які є терміновими в розумінні Кодексу адміністративного судочинства України [3], надзвичайно важливим в аспекті реалізації учасником справи права на апеляційне оскарження є дотримання судом першої інстанції порядку проголошення та вручення (надсилення) копій судових рішень, визначеного частиною другою статті 271 Кодексу адміністративного судочинства України [3]. Недотримання судом першої інстанції цього порядку може бути підставою для поновлення строку на апеляційне оскарження, з урахуванням інших фактичних обставин.

При цьому суд першої інстанції має повноваження роз'яснювати порядок і строки оскарження рішення, зазначивши в резолютивній частині рішення загальні строки на апеляційне оскарження (тридцять днів з дня його проголошення) та правила обчислення (якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частину рішення суду, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення).

Тобто суд першої інстанції може не дотримуватися вимог частини другої статті 271 Кодексу адміністративного судочинства України [3] і при цьому роз'яснити загальний, а не спеціальний строк і порядок його обчислення на апеляційне оскарження рішення, а позивач може скористався правом на апеляційне оскарження судового рішення після його оприлюднення в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Верховний Суд у постанові від 23 жовтня 2019 року у справі № 702/1033/17 вказав, що «Зважаючи на те, що у цій справі суд першої інстанції не дотримався вимог частини другої статті 271 КАС і при цьому роз'яснив загальні, а не спеціальні строк і порядок обчислення строку на апеляційне оскарження рішення, а позивач скористався правом на апеляційне оскарження судового рішення на дев'ятнадцятий день після отримання повного

тексту останнього, суд касаційної інстанції вважає, що в даному конкретному випадку апелянт не допустив необ'єктивного зволікання з поданням апеляційної скарги. При цьому пропуск строку на апеляційне оскарження є незначним і перегляд судового рішення суду першої інстанції не порушить принципу *res judicata*» [44].

Крім того, оприлюднення судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень не скасовує обов'язок суду видати копії судових рішень учасникам справи або надіслати їм, якщо вони не були присутні під час його проголошення.

Верховний Суд у постанові від 09 грудня 2021 року у справі № 560/2347/20 вказав, що «оприлюднення судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень не скасовує обов'язок суду видати копії судових рішень учасникам справи або надіслати їм, якщо вони не були присутні під час його проголошення» [5].

При застосуванні процесуальних норм потрібно уникати як надмірного формалізму, так і надмірної гнучкості, які можуть призвести до нівелювання процесуальних вимог, установлених законом. Надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визнається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6].

Однією з основних засад судочинства, визначених пунктом 8 частини другої статті 129 Конституції України [7], є забезпечення апеляційного перегляду справи. При цьому право на апеляційне оскарження судових рішень у контексті положень частини першої статті 55 Конституції України [7] є складовою права кожного на звернення до суду. Кодексом адміністративного судочинства України [3] також визначено принципи здійснення адміністративного судочинства, одним із яких є забезпечення апеляційного оскарження судового рішення. Цей принцип полягає у тому, що особам, які беруть участь у справі, а також іншим особам, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи чи інтереси, у випадках та порядку, визначених цим Кодексом, надається право оскарження ухвалених судом рішень. Тому необґрунтована відмова у відкритті апеляційного провадження суперечить завданню адміністративного судочинства та не відповідає конституційним принципам щодо гарантованого доступу до правосуддя та права на апеляційний (другий) перегляд судового рішення.

Конституція України [7], як Закон прямої дії, має найвищу юридичну силу, а офіційне тлумачення конституційних положень здійснюється Конституційним Судом України, який у низці своїх рішень висловив правову позицію щодо права на оскарження судових рішень та доступу до правосуддя, згідно з якою кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп [8] відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке, згідно зі статтею 64 Конституції України, не може бути обмежене.

В абзаці 7 пункт 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11 - рп/2012 [9] вказано, що «суд не може відмовити у правосудді, якщо особа вважає, що її права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод».

В абзаці третьому підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007 [10] зазначено, що «перегляд судових рішень, зокрема, в апеляційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина».

Таким чином у деяких випадках може скластися ситуація, коли адміністративним апеляційним судам доволі тяжко зорієнтуватися в дотриманні строків, що встановлені для розгляду апеляційних скарг після складення повного судового рішення судами першої інстанції у справах, які є терміновими. Тому такі випадки не служать поштовхом удосконалення системи апеляційного адміністративного судочинства та вимагають певних змін, які будуть зорієнтовані на поліпшення інституту строків апеляційного оскарження рішення судів першої інстанції після складення повного судового рішення у справах, які є терміновими.

Висновки. Задля заповнення на законодавчому рівні прогалин законодавства та унормування в судовій практиці єдиного підходу до визначення строків апеляційного оскарження рішень судів першої інстанції після складення повного судового рішення у справах, які є терміновими, рекомендуємо викласти частину 1 статті 295 Кодексу адміністративного судочинства у наступній редакції: «Апеляційна скарга на рішення суду подається протягом

тридцяти днів, а на ухвалу суду - протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення.»

Якщо в судовому засіданні було проголошено скорочене (вступну та резолютивну частини) рішення (ухвалу) суду або якщо розгляд справи здійснювався в порядку письмового провадження, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення.

Положення щодо початку обчислення строку на апеляційне оскарження з дня складання повного судового рішення застосовується при розгляді окремих категорій термінових адміністративних справ.» В наступних наших дослідженнях плануємо розглядати проблемні питання, що впливають на процес здійснення апеляційного адміністративного судочинства та вносити пропозиції щодо змін до чинного законодавства..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орленко А. І. Юридична особливість апеляційного провадження. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*. матеріали Міжнарод.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 230-233.
2. Поляков І. С. Процесуально-правові чинники ефективності апеляційного провадження в адміністративному судочинстві України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70). Ч. 2 № 2 2020. С. 90-94. DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/17>
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 04.03.2025).
4. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі №702/1033/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85122183>
5. Постанова Верховного Суду від 09 грудня 2021 року у справі № 560/2347/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101774476>
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 04.03.2025).
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. / Верховна Рада України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.03.2025).
8. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (дата звернення: 04.03.2025).
9. Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11 - рп/2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (дата звернення: 04.03.2025).
10. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text> (дата звернення: 04.03.2025).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

I. V. PANOVA

professor, candidate of legal sciences,

head of the department of law enforcement

activities of Educational and Scientific Institute No. 5

E-mail: iv_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4325-5428>

Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61000, 27 Leva Landau Avenue

THE DEADLINE FOR AN APPEAL AFTER THE COMPLETION OF A FULL COURT DECISION IN CASES THAT ARE URGENT

ANNOTATION. *Introduction.* This article discloses problematic issues related to the terms of appeal of court decisions after drafting a full court decision in cases that are urgent in administrative proceedings. The review process determines the state of stability of the legal system and the fairness of court decisions. The article reveals the factors that influence the efficiency and duration of appeal administrative proceedings, the improvement of such a procedure, and the factors that can influence the speed and increase the efficiency of consideration of administrative cases, which, in turn, also has a decisive influence on the level of trust of citizens in the administrative process. Appellate administrative proceedings are the stage of judicial review of cases in Ukraine, at which the decision of the administrative court of first instance is reviewed.

Summary of the main results of the study. According to the analyzed domestic sources that regulate the legal application of the provisions of administrative proceedings in Ukraine, including taking into account the fruits of the doctrinal developments of scientists, which reveal the aspects of appellate administrative proceedings in this court, several

significant factors can be singled out, which have a decisive influence on the efficiency of appeal administrative proceedings. These include the vagueness of the procedure for calculating the time limit for an appeal, the problem of inadequate legal and regulatory support for procedural requirements in preparation for consideration of an administrative case in an appellate court. Also, the court of the first instance may not take into account the negative instructions of the appellate administrative court when sending the case for further consideration by the appellate court. Another problem in administrative proceedings is the improper observance of established statutory deadlines for consideration of appeals, which may lead to the impossibility of implementing the principle of discretion by the administrative appeals court.

Conclusion. This article proposes to solve problematic issues and fill gaps in national legislation in order to determine the procedure for calculating time limits in the case of administrative appeals of court decisions of first instance courts in cases that are urgent.

KEY WORDS: *appellate proceedings, appellate administrative court, administrative proceedings, administrative court of first instance, deadline for filing an appeal.*

REFERENCES

1. Orlenko A. I. Legal feature of appeal proceedings. *The European choice of Ukraine, the development of science and national security in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the 21st century". materials of the International scientific-practical conf. (Odesa, June 17, 2022)* / edited by S. IN. Kivalova. Odesa. "Helvetika" Publishing House, 2022. Vol. 2. S. 230-233. (In Ukrainian).
2. Polyakov I. C. Procedural and legal factors of the effectiveness of appeal proceedings in the administrative judiciary of Ukraine. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: legal sciences*. Volume 31 (70) Ch. 2 No. 2 2020. P. 90-94. DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/17> (In Ukrainian).
3. Administrative Judicial Code of Ukraine: Law of Ukraine dated July 6, 2005 No. 2747-IV. / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).
4. Resolution of the Supreme Court dated October 23, 2019 in case No. 702/1033/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85122183> (In Ukrainian).
5. Resolution of the Supreme Court dated December 9, 2021 in case No. 560/2347/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101774476> (In Ukrainian).
6. Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Council of Europe Convention of November 4, 1950 : as of August 1 2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).
7. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-VR. / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).
8. Decision of the Constitutional Court of Ukraine of December 25, 1997 No. 9-zp URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).
9. Decision of the Constitutional Court of Ukraine of April 25, 2012 No. 11 - пп/2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).
10. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 11, 2007 No. 11-пп/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text> (date of application: 03/04/2025). (In Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-32>

УДК 342.9

К.О. ПЛОТНИКОВА

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: katia1003katia@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6975-7659>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

В.О. ЗАКРИНИЦЬКА

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: zakrinytskaya.vic@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4238-8464>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ**

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* В умовах російської військової агресії проти України великого значення набувають наукові дослідження та вивчення загальних закономірностей і характеристик адміністративно-правового забезпечення оборони держави.

Забезпечення оборони України ускладнюється не лише через фактичні воєнні дії та значні фінансові витрати, але й необхідністю соціально-економічних реформ, включаючи реформи оборони. За цих обставин виконання конституційних функцій для захисту України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та існування ефективної оборонної системи стають пріоритетними, що є основною умовою гарантування територіальної цілісності та національному суверенітету.

Мета полягає у з'ясуванні засад адміністративно-правового забезпечення оборони держави.

Методи. Теоретичні та загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація), емпіричний метод.

Основні результати дослідження. Розглянуто питання адміністративно-правового забезпечення оборони держави. Досліджено наукові погляди стосовно таких правових категорій, як «правове забезпечення» та «адміністративно-правове забезпечення» у різних сферах суспільних відносин. Розглянуто поняття «адміністративно-правового забезпечення оборони держави» та встановлено його основоположні риси, а саме: реалізується спеціальними суб'єктами забезпечення, повноваження яких регламентовані законодавством; встановлена на основі норм адміністративного права; реалізовується через спеціальний інструментарій (механізми, заходи); діяльність суб'єктів публічного управління зводиться до прийняття законів, підзаконних нормативно-правових актів і їх реалізації.

Висновки. Адміністративно-правове забезпечення оборони держави є систематичною діяльністю суб'єктів забезпечення оборони, що регламентована адміністративно-правовими нормами, насамперед, діяльність суб'єктів публічного управління, з приводу адміністративно-правового регулювання, реалізації, охорони й захисту суспільних відносин у сфері оборони, гарантування прав і законних інтересів усіх суб'єктів правовідносин, що має на меті створення належних умов для оборони держави в ході збройної агресії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *адміністративне право, оборона держави, правове забезпечення, діяльність військ.*

Як цитувати: Плотнікова К.О., Закриницька В.О. До питання адміністративно-правового забезпечення оборони держави. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С. 296-302. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-32>

In cites: Plotnikova K.O., Zakrinytska V.O., (2025). On the issue of administrative and legal support of state defense. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 296-302. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-32> (in Ukrainian)

Вступ. У складній військовій та військово-політичній обстановці навколо України, яка була пов'язана з російськими збройними нападами, які вперше зазнали України з моменту незалежності, питання оборони є одним із головних пріоритетів у необхідних діях держав-

ного управління та громадянського суспільства, вимагає посиленої уваги з боку науковців. Забезпечення оборони України ускладнюється не лише через фактичні воєнні дії та значні фінансові витрати, але й необхідністю соціально-економічних реформ, включаючи рефор-

ми оборони. За цих обставин виконання конституційних функцій для захисту України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та існування ефективної оборонної системи стають пріоритетними, що є основною умовою гарантування територіальної цілісності та національному суверенітету. У той же час, історичний досвід вимагає соціальних процесів у законодавчому регулюванні та науковій підтримці в галузі оборони.

Активний розвиток суспільних відносин у сфері оборони держави зумовлений російською військовою агресією й фактичним веденням бойових дій, потребує впровадження оборонних реформ відповідно до стандартів Північноатлантичного альянсу, правове регулювання й закріплення нормами адміністративно-права та дослідження теоретико-правових і практичних питань адміністративно-правового забезпечення сфери оборони держави.

Метою статті є з'ясування засад адміністративно-правового забезпечення оборони держави.

Основні результати дослідження. Повномасштабна російська збройна агресія у лютому 2022 року вплинула на усі без винятку сфери життя держави та суспільства. Зокрема, це було продемонстровано в розумінні взаємозв'язку між індивідуальними потребами та національними інтересами у галузі державної та військової безпеки. Темою аналізу є суперечність між проголошенням державою в Основному Законі цінності людського життя та законною вимогою віддати це життя для захисту держави та суспільства.

В контексті правового режиму воєнного стану співвідношення між адміністративно-правовим регулюванням та адміністративно-правовим забезпеченням стало практичним. Збільшення розсуду органів публічної влади та їх посадових осіб, посилення сфери обов'язків громадян, використання нових юридичних інструментів для української реальності, особливо, у сфері мобілізації, зростання значущості й обсягу застосування засобів примусу, поява нових суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією – військових адміністрацій, та інші чинники спричиняють трансформацію повноважень органів публічної влади й переосмислення мети адміністративно-правового забезпечення та адміністративно-правового регулювання.

З метою з'ясування сутності, структури і особливостей адміністративно-правового забезпечення оборони держави варто дослідити декілька понять: «забезпечення», «правове забезпечення», «адміністративно-правове за-

безпечення», «адміністративно-правове регулювання».

У військовій науці правове забезпечення вважається одним із видів широкого забезпечення військ (сил), яке має на меті підготовку і ведення бойових дій. Правове забезпечення здійснюється постійно як в процесі підготовки, так і під час проведення операцій (бойових дій).

За словами М. І. Карпенка, під правовим забезпеченням діяльності військ (сил) має розумітися система заходів, яка проводиться офіцерами та працівниками юридичної служби ЗС України для виконання своїх службових обов'язків щодо дотримання особовим складом законності та правопорядку, забезпечення й захисту прав і законних інтересів ЗС, соціального і правового захисту військовослужбовців, членів їх сімей та працівників ЗС [1, с. 16].

М. М. Прохоренко вважає правове забезпечення сукупністю організаційно-правових заходів, пов'язаних з нормативним врегулюванням, правильним застосуванням та забезпеченням виконання правових норм для забезпечення законності в роботі органу державної влади. Науковець вказує, що зміст правового забезпечення включає заходи стосовно: нормативного врегулювання – сукупності заходів, що стосуються прийняття, зміни або скасування актів уповноваженими суб'єктами відповідно до встановленого порядку; нормативного застосування – державна та організаційна діяльність уповноважених органів та посадових осіб, що здійснюється у процесуальному порядку у зв'язку з прийняттям індивідуальних правових рішень; реалізації норм – дотримання, виконання та використання правових стандартів суб'єктами у практичній діяльності [2, с. 251–254].

Правове забезпечення також вважається постійною діяльністю суб'єктів права, у межах їхньої компетенції, щодо створення правових умов усіма законними засобами для закріплення, реалізації, гарантування, захисту та відстоювання прав і свобод окремих осіб та їх груп [3, с. 11-13].

Означене дає змогу зробити висновок, що правове забезпечення – це послідовна діяльність уповноважених державою органів у питаннях правового врегулювання суспільних відносин, їх реалізації, охорони та захисту для забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин [4, с. 53].

Сфера оборони держави відіграє вирішальну роль у інтегрованому суспільному державно-правовому явищі, елементи якого проймають всі сфери суспільного життя, адмініст-

ративно-правове забезпечення її оптимального функціонування відбувається за допомогою правових норм та засобів публічного права, особливо адміністративного, поміж яких велике значення займають норми військово-адміністративного права. Тож в цьому випадку мова йде про адміністративно-правове забезпечення оборони, яка вважається одним із видів правового забезпечення.

Що стосується змісту адміністративно-правового забезпечення, то О. М. Гумін та Є. В. Пряхін отримують теоретичні висновки щодо вибору в цій концепції близьких та широких аспектів його розуміння. У широкому розумінні науковці досліджують адміністративно-правове забезпечення як інтеграцію суспільних відносин уповноваженими державою органами, їх юридичне закріплення через правові норми, охорону, реалізацію та розвиток. Вузьке розуміння дефініції адміністративно-правового забезпечення, як вважають вчені, зміниться залежно від сфери суспільних відносин, які розглядаються в окремому випадку [5, с. 48].

О.А. Заярний узагальнює широкий та вузький підходи розуміння сутності поняття «адміністративно-правове забезпечення», і вказує на те, що його основою є система послідовних, часто багатовекторних дій уповноважених суб'єктів державного управління, міжнародних організацій та громадських об'єднань, направлених на впорядкування або регулювання публічно-правових відносин, захист соціальних цінностей, що виникають в результаті їх реалізації, інструменти реалізації яких визначаються характером конкретних суспільних відносин [6, с. 24].

Отже, переважна частина науковців вважають адміністративно-правове забезпечення не залежно від сфери досліджуваних суспільних відносин, у якості діяльності державних органів, що уповноважені регулювати суспільні відносини, їх юридичне закріплення через правові норми, реалізацію та охорони.

З метою комплексного дослідження змісту і складових адміністративно-правового забезпечення оборони як єдиної правової категорії варто розкрити питання про ступінь його співвідношення з правовим (адміністративно-правовим) регулюванням, що становить певну дискусію.

Зокрема, О. І. Осауленко розуміє правове регулювання як впорядкування відповідних суспільних відносин, їх правове закріплення, захист і розвиток, що здійснюється державою за допомогою права та сукупності правових норм [7, с. 256]. С. Г. Стеценко, який розглядає

поняття «адміністративно-правове регулювання» ширше, визначає сукупність правових засобів, за допомогою яких регулюється правова природа управлінських відносин у сфері адміністративного права [8, с. 65–66].

У фаховій юридичній літературі пропонуються визначення поняття «адміністративно-правове регулювання», які за своєю суттю є тотожними з визначеннями поняття «адміністративно-правове забезпечення». Дані поняття досліджуються як послідовний, нормативно-організаційний вплив органів державної влади на суспільні відносини для їх регулювання (впорядкування), закріплення, реалізації та охорони.

Спільними характеристиками адміністративно-правового забезпечення і адміністративно-правового регулювання виступає їх регуляторний вплив на суспільні відносини, існування спеціальних адміністративно-правових засобів, та направленість на стале функціонування держави та суспільства. Різниця між цими категоріями полягає у першочерговості цілей: для адміністративно-правового регулювання першочерговою метою є виконання волі держави, для адміністративно-правового забезпечення – узагальнених потреб та інтересів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання, територіальних громад та окремих громадян.

За умов воєнного стану, за умови збалансованого впровадження, адміністративно-правове регулювання та адміністративно-правове забезпечення підсилюють одне одного, забезпечуючи максимальне накопичення людських, економічних, науково-освітніх, технічних та технологічних ресурсів для ефективного відбиття збройної агресії противника.

Попри величезну кількість наукових підходів та наукових думок, адміністративно-правове забезпечення наділене характерними особливостями, що визначають його зміст і сутність, і їх необхідно враховувати при визначенні цього поняття. До основних ознак адміністративно-правового забезпечення, на нашу думку, належать:

– діяльність суб'єктів публічної адміністрації з приводу питань захисту прав та свобод людини, суспільного публічного інтересу (цінностей);

– діяльність, сукупність заходів, що здійснюється суб'єктами публічного управління для визначення й реалізації відповідно до закону, державної політики у певній сфері суспільного життя (сфері оборони);

– діяльність суб'єктів публічного управління (загальної і спеціальної компетенції) у

межах повноважень і компетенції, що визначені законодавством;

– діяльність, яка реалізується правовими (адміністративно-правовими) методами та засобами;

– діяльність, яка реалізується за допомогою врегулювання суспільних відносин шляхом юридичного закріплення у нормах (нормотворча діяльність), їх реалізацію (правозастосовна діяльність), охорону, захист і відновлення у разі порушення (правоохоронна діяльність).

Що стосується складових адміністративно-правового забезпечення, то, на нашу думку, найбільш аргументованою є думка О. М. Гуміна та Е. В. Пряхіна. Згідно з результатами аналізу наукових праць, що досліджують тему адміністративно-правового забезпечення різних сфер суспільних відносин, вчені виділяють п'ять елементів у його структурі: 1) об'єкт адміністративно-правового забезпечення; 2) суб'єкт(и) адміністративно-правового забезпечення; 3) правові норми (норми адміністративного права); 4) адміністративно-правові відносини та їх зміст; 5) гарантії, заходи, засоби, форми та методи адміністративно-правового забезпечення [5, с. 46-50].

Отже, у якості об'єкту адміністративно-правового забезпечення оборони виступає публічно-управлінська діяльність держави, іншими словами, суспільні відносини в питаннях оборони, які вимагають правового регулювання та забезпечення дотримання норм адміністративного права.

Оборони держави розглядається як широкий спектр суспільних відносин, що пронизує різні соціальні сфери життя суспільства в процесі діяльності держави щодо забезпечення її здатності до захисту у випадку збройної агресії чи збройного конфлікту, практичного здійснення військового захисту держави, включаючи використання Збройних Сил України, а також під час виконання завдань, що регламентовані міжнародно-договірними зобов'язаннями держави.

Суб'єктами адміністративно-правового забезпечення оборони – це суб'єкти адміністративно-правових відносин, наділені повноваженнями, правами та обов'язками у питаннях оборони. Серед суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони, перш за все, необхідно розглянути державу та уповноважені державою органи, на які надані повноваження щодо правового регулювання, реалізації, захисту та захисту суспільних відносин у сфері оборони. У сучасних умовах лише держава може гарантувати національну безпеку та

оборону, а державні органи є основними суб'єктами забезпечення оборони.

Відповідно до Конституції України, захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу, оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройних Сил України (ст. 17). Крім того, захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України є обов'язком громадян України (ст. 65). На основі цих конституційних положень суб'єкти адміністративно-правового забезпечення оборони визначаються законодавством України. Зокрема, Закон України «Про оборону України» визначає права і обов'язки таких суб'єктів забезпечення оборони: Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Ради Національної безпеки і оборони України, Міністерства оборони України, ЗС України, Генерального штабу ЗС України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, центральних та інших органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх посадових осіб, громадян України.

Цільовий вплив держави на суспільні відносини в оборонному секторі здійснюється відповідно до норм адміністративного права. Суспільні відносини у сфері державної оборони, як одна зі сфер державного управління, за своєю правовою природою є адміністративно-правовими відносинами та регулюються нормами адміністративного права, а точніше, нормами військово-адміністративного права, яке в структурі сучасного адміністративного права є підгалуззю особливого адміністративного права [9, с. 43].

Суспільні відносини у сфері оборони держави, що регулюються нормами адміністративного права, породжують адміністративно-правові відносини між суб'єктами забезпечення оборони. Адміністративно-правові відносини у сфері оборони держави – це правові відносини, що регулюються нормами адміністративного права, та виникають, розвиваються та припиняються між суб'єктами забезпечення оборони під час реалізації адміністративно-правових норм.

Будучи елементом адміністративно-правового забезпечення оборони, гарантії, що є комплексом засобів, способів, форм і методів забезпечення, є необхідними на усіх стадіях забезпечення оборони, особливо, на етапі ре-

гулювання суспільних відносин (нормотворча діяльність), на етапі реалізації правовідносин й застосування правових норм (правозастосовна діяльність), на стадії охорони і захисту правовідносин, відновлення порушених прав у сфері оборони (охоронна діяльність). Крім того, гарантії є необхідними для усіх суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони, для здійснення ними своїх повноважень, прав та обов'язків у сфері оборони. Як-от, правові (юридичні) гарантії прав військовослужбовців, які можна поділити на нормативно-правові і організаційно-правові, водночас виступають гарантіями прав військовослужбовців та гарантіями адміністративно-правового забезпечення оборони держави. Без реалізації зазначених гарантій громадяни України як суб'єкти забезпечення оборони не зможуть повноцінно здійснювати свої права та обов'язки в оборонній сфері держави. Відсутність гарантій для громадян України щодо реалізації їхніх прав та обов'язків у сфері оборони призведе до негативних наслідків для адміністративно-правового забезпечення оборони загалом, оскільки один із суб'єктів забезпечення не зможе реалізувати свої повноваження, права та обов'язки у сфері оборони, визначені адміністративно-правовими нормами та законодавством.

На нашу думку, призначенням адміністративно-правового забезпечення оборони нашої держави варто визнавати створення належних умов для ефективного функціонування системи оборони, зважаючи на сучасний стан суспільних відносин і міжнародний досвід, здійснення державного управління обороною держави, керуючись чітким та ефективним розподілом повноважень між суб'єктами забезпечення, та встановлення норм адміністративного права щодо забезпечення здійснення суб'єктами забезпечення своїх прав і обов'язків у сфері оборони держави.

Отже, адміністративно-правове забезпечення оборони держави варто сприймати з точки зору певних дій та діяльності суб'єктів забезпечення, необхідних для вирішення завдань створення належних умов для ефективного функціонування системи оборони, таких як діяльність органів, уповноважених державою регулювати суспільні відносини у сфері оборони, їх правове закріплення, реалізація, розвиток, захист та відновлення у разі порушення, із застосуванням норм адміністративного права.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення з приводу створення необхідних умов для здійснення державної політики у сфері оборони містить такі складові адміністративно-правового впливу на суспільні відносини у сфері оборони: діяльність, пов'язана з нормативно-правовим регулюванням та закріпленням суспільних відносин у сфері оборони за допомогою адміністративно-правових норм (нормативна діяльність); діяльність, пов'язана з реалізацією правовідносин у сфері оборони адміністративно-правовими засобами (правоохоронна діяльність); діяльність, пов'язана із захистом та відновленням порушених прав у сфері оборони (правоохоронна діяльність).

Адміністративно-правове забезпечення оборони держави є систематичною діяльністю суб'єктів забезпечення оборони, що регламентована адміністративно-правовими нормами, насамперед, діяльність суб'єктів публічного управління, з приводу адміністративно-правового регулювання, реалізації, охорони й захисту суспільних відносин у сфері оборони, гарантування прав і законних інтересів усіх суб'єктів правовідносин, що має на меті створення належних умов для оборони держави в ході збройної агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карпенко М. І. Правове забезпечення діяльності військ (сил): сьогодення та шляхи удосконалення. *Право військової сфери*. Київ, 2007. № 1. С. 16–18
2. Прохоренко М. М. Правове забезпечення: теоретико-правовий аналіз. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 листоп. 2016 р.)*. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2016. 363 с.
3. Костюченко О. Є. Визначення поняття «правове забезпечення». *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України*. 2015. № 1 (68). С. 11–16
4. Пашинський В. Й. Адміністративно-правове забезпечення оборони держави: визначення поняття та структури. *Основні напрями розвитку системи публічного адміністрування: колективна монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 104 с.
5. Гумін О. М., Пряхін Є. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50
6. Заярний О. А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 700 с.

7. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Істина, 2007. 336 с.
8. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2008. 624 с.
9. Пашинський В. Й. Військово-адміністративне право в системі сучасного адміністративного права. *Адміністративне право і процес*. 2017. № 2 (20). С. 40–48.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

K.O. PLOTNIKOVA

PhD (Law), Associate Professor,
associate professor of the Department of State and Legal Disciplines
E-mail: katia1003katia@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6975-7659>
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

V.O. ZAKRYNYTSKA

PhD (Law), Associate Professor,
associate professor of the Department of State and Legal Disciplines
E-mail: zakrinityskaya.vic@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4238-8464>
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ON THE ISSUE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF STATE DEFENSE

ANNOTATION. *Introduction.* In the context of russian military aggression against Ukraine, scientific research and the study of general patterns and characteristics of the administrative and legal support of the state's defense are of great importance. Ensuring the defense of Ukraine is complicated not only by actual military actions and significant financial costs, but also by the need for socio-economic reforms, including defense reforms. Under these circumstances, the fulfillment of constitutional functions for the defense of Ukraine, the protection of its sovereignty, territorial integrity, and the existence of an effective defense system become priorities, which is the main condition for guaranteeing territorial integrity and national sovereignty.

The goal is to clarify the principles of administrative and legal support for the defense of the state.

Methods: Theoretical and general scientific (analysis, synthesis, systematization), empirical method.

Main results of the research. The issue of administrative and legal support for the defense of the state is considered. Scientific views on such legal categories as "legal support" and "administrative and legal support" in various spheres of public relations are investigated. The concept of "administrative and legal support for the defense of the state" is considered and its fundamental features are established, namely: it is implemented by special entities of support, the powers of which are regulated by law; it is established on the basis of administrative law norms; it is implemented through special tools (mechanisms, measures); the activities of public administration entities are reduced to the adoption of laws, subordinate regulatory legal acts and their implementation.

Conclusions. Administrative and legal support for the defense of the state is a systematic activity of defense entities, which is regulated by administrative and legal norms, primarily the activities of public administration entities, regarding administrative and legal regulation, implementation, protection and defense of public relations in the field of defense, guaranteeing the rights and legitimate interests of all subjects of legal relations, which aims to create appropriate conditions for the defense of the state during armed aggression.

KEY WORDS: *administrative law, defence of the state, legal support, military activities.*

REFERENCES

1. Karpenko M. I. Legal support of the activities of the troops (forces): the present and ways of improvement. Law of the military sphere. Kyiv, 2007. No. 1. P. 16–18(In Ukrainian)
2. Prokhorenko M. M. Legal support: theoretical and legal analysis. State and prospects of reforming the security and defense sector of Ukraine: materials of the scientific-practical conference (Kyiv, November 25–26, 2016). Kyiv: PALYVODA A. V., 2016. 363 p. (In Ukrainian)
3. Kostyuchenko O. Ye. Definition of the concept of "legal support". Scientific Bulletin of the National University of the State Tax Service of Ukraine. 2015. No. 1 (68). P. 11–16(In Ukrainian)
4. Pashinsky V. Y. Administrative and legal support of the defense of the state: definition of the concept and structure. Main directions of development of the public administration system: collective monograph. Odesa: Helvetica Publishing House, 2018. 104 p. (In Ukrainian)
5. Gumin O. M., Pryakhin E. V. Administrative and legal support: concept and structure. Our law. 2014. No. 4. P. 46–50(In Ukrainian)

6. Zayarny O. A. Legal support for the development of the information sphere in Ukraine: administrative and tort aspect: monograph. Kyiv: Helvetica Publishing House, 2017. 700 p. (In Ukrainian)
7. Osaulenko O. I. General theory of state and law: textbook for students of higher education. Kyiv: Istyna, 2007. 336 p. (In Ukrainian)
8. Stetsenko S. G. Administrative law of Ukraine: textbook. Kyiv: Atika, 2008. 624 p. (In Ukrainian)
9. Pashinsky V. Y. Military administrative law in the system of modern administrative law. Administrative law and process. 2017. No. 2 (20). pp. 40–48 (In Ukrainian)

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-33>

УДК 342.951

Т.В. ХАБАРОВА

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету

E-mail: t.khabarova27@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

АННОТАЦІЯ. Вступ. У статті досліджено правові засади реалізації державної антикорупційної політики як одну з передумов зниження рівня корупції.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Автором обґрунтовано важливість з'ясування системи та ролі принципів реалізації державної антикорупційної політики. Визначено зміст правових засад реалізації державної антикорупційної політики, зокрема, як основоположні засади, орієнтири, якими у практичній діяльності мають керуватися суб'єкти запобігання корупції з метою усунення передумов, факту та наслідків корупції. Акцентовано увагу на тому, що принципи реалізації антикорупційної політики не повинні сприйматися суто як «теоретична засада», вони безпосередньо мають значення правових вимог, що є обов'язковими для виконання й дотримання. В цілому висловлюється позиція щодо того, що принципи реалізації антикорупційної політики мають визнаватися орієнтирами, що стримують суб'єктів запобігання корупції від порушення закону під час реалізації заходів антикорупційної політики.

Висновки. Пріоритетними принципами реалізації державної антикорупційної політики мають визнаватися ті з них, зміст яких спрямований на формування усвідомлення необхідності правомірної поведінки. До основних принципів реалізації антикорупційної політики запропоновано віднести: принцип законності, принципи відкритості та прозорості, принцип участі громадськості у реалізації антикорупційних заходів, а також принцип доброчесності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: принципи запобігання корупції, антикорупційна політика, правові засади антикорупційної політики.

Як цитувати: Хабарова Т.В. Принципи реалізації державної антикорупційної політики України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 303-309. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-33>

In cites: T.V. Khabarova (2025). Principles of implementation of the state anti-corruption policy of Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 303-309. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-33> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Основна мета антикорупційної політики в державі – зниження рівня корупції. Проте, не дивлячись на формальні прагнення протидіяти корупції, продієвість антикорупційної політики в Україні, на жаль, сказати важко. Рівень корупції, попри певні зрушення у рейтингу, сформованому організацією Transparency International, не змінюється. Цьому багато причин, зокрема, військові дії, політична та соціальна нестабільність, обмеженість інститутів громадянського суспільства, недосконалість механізмів соціального забезпечення незахищених верств населення, та найголовніша, – відсутність дійсних намірів, «політичної волі» до усунення передумов корупції. Але ж реальне досягнення мети антикорупційної політики вимагає рішучості.

Формування та реалізація державної антикорупційної політики має здійснюватися системно та в межах чітко визначеного вектору антикорупційної діяльності та правових засад її здійснення.

Стан наукового дослідження. Відзначимо, що тема засад запобігання корупції в цілому є доволі актуальною, зокрема, питання щодо принципів реалізації антикорупційної політики досліджували такі науковці як Боголепова А. В., Гвоздецький В. Д., Заброда Д. Г., Мельник М. І., Новак А. М., Ткаченко О. В., Фесенко Т. В. та ін. Та попри таку увагу вітчизняних науковців до запропонованої проблематики, мінливість сутності принципів зумовлює необхідність їхнього подальшого дослідження.

Мета дослідження. З'ясувати пріоритетні принципи реалізації державної антикорупційної політики України та дослідити їх зміст.

Основні результати дослідження. Корупція – негативне соціальне явище, яке здійснює деструктивний вплив на суспільні відносини, стає на заваді формуванню довіри до влади з боку громадян, роз'єднує суспільство та створює перешкоди на шляху реалізації прав, свобод та законних інтересів. Такі наслідки є неприпустимими для правової, соціальної, демократичної країни, якою є Україна. Антикорупційна політика має реалізовуватися більш рішучо та ідейно. Підґрунтям для такої рішучої діяльності, на нашу думку, можуть і мають виступати правові засади (принципи) формування та реалізації державної антикорупційної політики. Хоча на разі, попри усвідомлення важливості значення правових засад антикорупційної політики, основний спеціалізований нормативно-правовий акт – Закон України «Про запобігання корупції» не містить визначення останніх.

У зв'язку з наведеним, акцентуємо увагу на значенні правових принципів реалізації державної антикорупційної політики. Важливість з'ясування системи та ролі принципів реалізації державної антикорупційної політики впливає з розуміння їх як закономірностей розвитку, які знаходять своє відображення в основних засадах, теоретичних ідеях та положеннях, які лежать в основі цієї політики [11, с. 39]. Так, до прикладу, Д.Г. Забрודה зауважує, що правові принципи – це результат узагальнених закономірностей, властивих ознак, які визначають сутність управлінської діяльності. Науковцем підкреслюється, що важливою обставиною, яку потрібно враховувати при дослідженні принципів, являється їх практична реалізація [10, с.133]. І з цим варто погодитися, адже часто принципи права сприймаються як щось виключно декларативне. Принципи права – це основоположні засади, конкретні вказівки до того, як має здійснюватися певний вид діяльності. Тому лише їх закріплення у чинному законодавстві недостатньо, необхідне вміння їх застосовувати, позаяк практична дія принципів залежить не від них самих, а від їх сприйняття людиною. Принципи права – це знання про загальні закономірності, закладені законодавцем у норми права, які використовуються у практичній діяльності виконавцями цих норм. Принципи державної антикорупційної політики розкривають її сутність та характер. Саме тому принципи мають значення правових вимог, що є обов'язковими для виконання й дотримання [11, с. 39].

І саме за такого сприйняття і розуміння принципів реалізації антикорупційної політики може бути забезпечена її стратегічна мета – зниження рівня корупції та усунення передумов корупційних проявів. Принципи реалізації антикорупційної політики в цілому мають стати орієнтирами, які не дадуть вийти за межі закону під час реалізації заходів антикорупційної політики.

Також досліджуючи питання правових засад реалізації антикорупційної політики, вважаємо за необхідне зупинитися на визначенні категорії «антикорупційна політика» та з'ясувати мету державної антикорупційної політики, що в цілому дозволить більш повно зрозуміти специфіку правових принципів, які мають бути застосовані під час здійснення діяльності антикорупційного спрямування.

Так, до прикладу, А.М. Новак під антикорупційною політикою пропонує розуміти своєрідну реакцією на корупційні процеси, що відбуваються в державі в цілому та, зокрема, ті, які можуть виникати у майбутньому. Також науковцем відзначається, що антикорупційна політика є системою передбачених чинним законодавством організаційно-правових, адміністративних, освітньо-виховних, економічних, культурних та інших заходів, які забезпечуються та реалізуються суб'єктами владних повноважень та громадськістю з метою виявлення та припинення корупційних правопорушень [16, с. 19]. На думку В.А. Дем'янчука, зміст категорії «антикорупційна політика» також може бути трактований у двох значеннях, широкому та вузькому. Зокрема, у вузькому розумінні «антикорупційна політика» являє собою різновид державної політики та управління, який реалізується за рахунок здійснення цілеспрямованої діяльності органів публічної влади, спрямованої на виконання законів, створення нормативних актів та провадження організаційних заходів антикорупційного спрямування. У широкому розумінні «антикорупційна політика» науковцем розглядається як скоординована діяльність усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, громадян, спрямована на запобігання та протидію корупційним правопорушенням та правопорушенням, пов'язаним із корупцією [8, с. 90]. С.О. Кравченко антикорупційну політику розглядає як комплекс правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, впроваджених та реалізованих державою і суспільством в різних сферах суспільного життя з метою мінімізації рівня корупції [13, с. 29]. На думку О.Б. Ганьби, держав-

на антикорупційна політика може бути представлена, як цілеспрямована, систематична та послідовна діяльність держави, яка відбувається у тісній взаємодії з органами місцевого самоврядування та суб'єктами громадянського суспільства, яка полягає у формуванні стратегічних положень та шляхів їх реалізації з метою протидії корупції, ефективної діяльності спеціалізованих антикорупційних суб'єктів, дієвого застосування запобіжних антикорупційних механізмів та формування антикорупційної культури в державі [5, с. 91]. Є.Д. Скулиш пропонує антикорупційну політику розглядати як сукупність антикорупційних заходів, що реалізуються в державі та за рахунок яких забезпечуються суспільні інтереси щодо мінімізації рівня корупції. Така політика знаходить своє відображення в законодавстві, напрацюванні й застосуванні спільних принципів та механізмів запобігання корупції, узагальненні досвіду антикорупційної діяльності та спрямована на запобігання корупції [20, с. 23].

Щодо мети антикорупційної політики, - Л.А. Зубкова досліджуючи проблеми запобігання корупції, відзначає, що основною метою антикорупційної політики є створення ефектвної системи запобігання корупції, виявлення та усунення її соціальних передумов та наслідків, викриття корупційних діянь та обов'язкової відповідальності осіб, що вчинили такі діяння [12, с. 34]. А на думку А.М. Новака, стратегічною метою антикорупційної політики є запобігання корупції на всіх рівнях шляхом забезпечення прозорості діяльності органів публічної влади, усунення передумов, що породжують корупцію, забезпечення відкритості та гласності при прийнятті рішень суб'єктами владних повноважень, [16, с. 17]. Також доречно додати, що ефективними заходами, які здатні наближати реальне досягнення мети антикорупційної політики можуть визнаватися такі з них, як постійний моніторинг антикорупційної політики, оцінки її ефективності й результативності, а також вільне висвітлення всіх без виключення фактів корупції у медіа [3, с. 338].

Таким чином, розглянувши наукові погляди щодо «антикорупційної політики» та її мети, можна відзначити певні узагальнення, зокрема, стосовно того, що: антикорупційна політика – система заходів та інструментів, метою застосування яких є запобігання корупційним проявам; антикорупційна політика – діяльність антикорупційного спрямування, яка здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами

громадянського суспільства; метою антикорупційної політики є запобігання та протидія корупції в системі публічного управління шляхом реалізації принципів публічного адміністрування [16, с. 17].

Тож, з огляду на те, що антикорупційна політика – система заходів, які реалізуються відповідним суб'єктом, – виходить, що характер принципів забезпечення реалізації антикорупційної політики також тісно пов'язаний із специфікою суб'єктів, які здійснюють діяльність антикорупційного спрямування.

Так, до прикладу, О.В. Ткаченко аналізуючи питання принципів антикорупційної діяльності звертає увагу на те, що найважливішими з них є: принцип поєднання різних за правовим змістом та характером антикорупційних заходів; принцип оперативності; взаємодії публічної влади, громадських об'єднань та громадян у запобіганні та протидії корупційним правопорушенням; цілеспрямованості та невідворотності покарання [22, с. 14-15]. Д.Г. Заброра, досліджуючи питання взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією, відзначає, що до основних принципів такої взаємодії варто віднести принципи: законності, безперервності, доцільності, системності, комплексності, плановості, гласності, спеціалізованості, комплексного використання сил та засобів взаємодіючих сторін та деякі інші [9]. На думку В.Д. Гвоздецького, антикорупційна діяльність уповноважених суб'єктів повинна здійснюватися на засадах: законності; верховенства права; системного виконання правових, політичних, інформаційних, соціально-економічних, організаційних та інших заходів; відкритості та прозорості діяльності органів публічної влади; невідворотності юридичної відповідальності за вчинення корупційних діянь; участі громадськості у заходах щодо запобігання корупції тощо [6, с. 383-384]. М. І. Мельник відзначає, що протидія корупції ґрунтується на таких основних принципах як: верховенство права; законність; системність; комплексність; практична спрямованість; наукова обґрунтованість; економічна доцільність; взаємодія органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства; оптимальність та ефективність [15, с. 227]. Т. В. Фесенко систему принципів антикорупційної політики пропонує розглядати через поділ на певні блоки, серед яких: блок загально-правових принципів, в якому поєднані принципи законності, верховенства права, демократизму тощо; блок спеціально-правових принципів, який об'єднує групу принципів адміністративного та суміжних галузей права, які власне визначають засади діяльності сис-

теми органів публічної влади; блок інституціональних принципів, на яких безпосередньо ґрунтується антикорупційна діяльність, в рамках інституту антикорупційної політики держави; та організаційні [23, с. 183].

На нашу ж думку, до пріоритетних принципів реалізації державної антикорупційної політики доречно віднести такі з них, як принцип законності, принципи відкритості та прозорості, принцип участі громадськості у реалізації антикорупційних заходів, а також принцип добросовісності.

Зупинимось на змісті запропонованих принципів реалізації антикорупційної політики.

1. Принцип законності – один з найважливіших принципів, покладений в основу діяльності органів публічної влади. Принцип законності вимагає від органів державної влади та органів місцевого самоврядування діяти в межах повноважень, спираючись на норми Конституції України та чинного законодавства.

Зміст принципу законності знаходить своє відображення в таких його складових, як верховенство закону, доцільність, реальність та єдність. Так, верховенство закону передбачає, що реалізація владної діяльності має відбуватися у суворому дотриманні чинного законодавства; доцільність вказує на об'єктивну відповідність закону потребам суспільства; реальність, передбачає фактичне виконання закону та невідворотність юридичної відповідальності за умови його невиконання; єдність передбачає однакову інтерпретацію та застосування закону на всій території його дії [24, с. 82].

Проте, важливо відзначити, що передумовою вимоги до суб'єкта владних повноважень «діяти законно» має бути існування практично і науково обґрунтованої норми, якою визначається статус, повноваження, порядок реалізації тих або інших заходів, в тому числі, антикорупційних. У зв'язку з чим, доречною є думка О.С. Лагоди про те, що під час формулювання принципу законності законодавець створює певні рамки для правозастосовного органу, змушуючи виконувати положення законодавства у своїй діяльності, та така категоричність генерує тільки стереотипний підхід до вирішення справ та не сприяє «мобільності» управлінської системи [14, с. 11].

Принципи відкритості та прозорості. З приводу розуміння змісту принципів відкритості та прозорості вченими висловлюються різні погляди, зокрема, їх розглядають як самостійні принципи організаційно-правової діяльності

органу публічної влади; як єдиний принцип «відкритості та прозорості», або ж визначають зміст одного принципу через інший [24, с. 83]. Та через неоднозначність тлумачення наведених принципів, їх вага в процесі реалізації антикорупційної політики не змінюється. Сьогодні однією з проблем, яка породжує корупцію залишається відсутність об'єктивного висвітлення ситуації із запобігання корупції в Україні, що призводить до спотворення сприйняття громадськістю причин корупції, її масштабів, ефективності та раціональності антикорупційних інституцій. Громадяни повинні володіти повною та достовірною інформацією щодо корупції в Україні, її причини, динаміку поширення, систему антикорупційних органів, розподіл між ними повноважень, а також щодо ефективності їх діяльності [19]. Саме тому, застосування принципів відкритості та прозорості мають бути покладені в основу реалізації державної антикорупційної політики. Адже як зауважує А.І. Буханевич, саме відкритість характеризує зрозумілість цілей і функцій органів публічної влади для громадськості. Принцип відкритості визначається як умова забезпечення доступу до публічної інформації, процедур прийняття рішень та їх реалізації, а також як реальна можливість впливати на діяльність влади [4]. Щодо принципу прозорості Т.В. Андрійчук відзначає, що прозорість доцільно розуміти як властивість бути зрозумілим, легким для сприйняття [1, с. 8]. Н.В. Тимошенко також дотримується подібної думки, визначаючи зміст прозорості через зрозумілість, переконливість дій органів влади та належну обізнаність громадян із підставами та змістом їх діяльності [21, с. 128-129].

Особливістю принципів відкритості та прозорості є те, що вони паралельно є принципами організації та діяльності суб'єктів владних повноважень, принципами взаємодії між ними та громадськістю, а також проявом демократизму особистого правового статусу кожного громадянина [7, с. 446]. Тож, в цілому застосування принципів відкритості та прозорості можуть сприяти налагодженню діалогу між владою та громадянами, що є важливою умовою належного функціонування держави, в тому числі ефективної реалізації антикорупційної політики.

Принцип участі громадськості у реалізації антикорупційних заходів. Антикорупційна діяльність неможлива без участі громадськості. Як зазначає О.М. Бандурка, корупції можна ефективно протистояти, застосовуючи різні правові заходи та інструменти, та жоден з них не матиме успіху, якщо в процесі їх реалізації

буде відсутня підтримка громадськості [2, с. 35]. Тому, можна зробити висновок, що взаємодія громадськості та влади – одна з найважливіших взаємодій, яка може та має відбуватися в демократичній державі. Жоден захід запобігання корупції, що реалізується в межах державної антикорупційної політики не повинен реалізовуватися без контролю з боку громадян. Адже той факт, що органи публічної влади одночасно є суб'єктами корупційних правопорушень та суб'єктами боротьби з корупцією зумовлює участь в цих правовідносинах ще, принаймні, одного незалежного суб'єкта.

Добре відомо, що сьогодні, національним законодавством передбачена можливість громадян брати участь у реалізації антикорупційних заходів, серед яких право на участь у проведенні моніторингу публічних закупівель, громадської антикорупційної експертизи, здійснення викривальної діяльності, здійснення журналістських розслідувань, участь в заходах, що мають на меті встановлення проблемних питань діяльності суб'єктів владних повноважень, а також здійснення громадського контролю за діяльністю органів публічної влади [25, с. 65]. Проте, на практиці, органами публічної влади не створюється необхідних умов для реалізації наведених заходів за участю громадян. Тож, держава має проявляти більше ініціатив, спрямованих на налагодження діалогу з громадськістю, і почати, на нашу думку, варто з інформаційної відкритості, створення організаційно-правового підґрунтя для взаємодії з громадянами та вираження дійсних намірів до виявлення та припинення різного роду корупційних проявів.

Принцип доброчесності. Доброчесність, згідно з положеннями Закону України «Про

державну службу», означає спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмову від превалювання приватного інтересу в процесі здійснення наданих йому повноважень [18]. Також варто додати, що доброчесність – це основа належної реалізації будь-яких правовідносин. Це риса, притаманна людині, яка в межах правових відносин формується за рахунок певного рівня правової свідомості та правової культури, достатніх для усвідомлення необхідності правомірної поведінки.

В межах реалізації державної антикорупційної політики, доброчесність – це принцип, який зумовлює правомірну поведінку суб'єкта владних повноважень, орієнтовану на забезпечення інтересів держави та суспільства. Такий рівень антикорупційної правосвідомості має досягатися за рахунок провадження комплексу заходів виховного, навчального та інформаційно-аналітичного характеру, метою яких безумовно має бути формування у свідомості громадян негативного ставлення до корупції та посилення їх антикорупційної мотивації [17, с. 68-69].

Висновки. Таким чином, у висновку відзначимо, що правові засади реалізації державної антикорупційної політики – основоположні засади, орієнтири, якими у практичній діяльності мають керуватися суб'єкти запобігання корупції з метою усунення передумов, факту та наслідків корупції.

І з огляду на те, що антикорупційна діяльність в цілому реалізується «людиною», пріоритетними принципами реалізації державної антикорупційної політики мають визнаватися ті з них, зміст яких спрямований на формування усвідомлення необхідності правомірної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Принципи прозорості комунікації органів державної влади з населенням: понятійно-концептуальне бачення. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 4. С. 48-51.
2. Бандурка О. М., Ковальська В. В., Литвинов О. М. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»: наук.-практ. коментар. Харків: НвкАНова, 2012. 224 с.
3. Боголепова А. В. Сутність, основні принципи, форми та функції антикорупційної політики держави. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 335-343. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-25>
4. Буханевич А. І. Забезпечення принципів відкритості та прозорості при налагодженні діалогу між владою та громадськістю. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. 2010. № 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=133>
5. Ганьба О. Державна антикорупційна політика: поняття, сутність та загальні ознаки. *Публічне право*. 2021. № 4 (44). С. 88-95. DOI 10.32782/2306-9082/2021-44-10
6. Гвоздецький В. Д. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні: монографія. Київ: МП «Леся», 2011. 592 с.
7. Гудима Н. В. Норми-стимули у функціонуванні та розвитку принципів відкритості і прозорості в діяльності органів державного управління. *Часопис «Університетські наукові записки»*. 2007. №4. С. 445-452.
8. Дем'янчук В. А. Сучасні методологічні підходи до визначення поняття та юридичного змісту антикорупційної політики. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6. С. 88-91.

9. Заброда Д. Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 233 с.
10. Заброда Д. Г. Державна антикорупційна політика в Україні: теорія, правова основа, інституалізація : монографія. Сімферополь: КРП «Кримнавчпеддержвидав». 2013. 368 с.
11. Заброда Д. Г. Окремі питання системи принципів державної антикорупційної політики в Україні. *Вісник Академії митної служби України. Сер.: Право*. 2011. № 2. С. 38-43.
12. Зубкова Л. А. Сучасний стан і проблеми запобігання корупції в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 32-35.
13. Кравченко С. О. Підходи до розуміння антикорупційної політики в публічному управлінні. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. 2018. № 2. С. 28-33.
14. Лагода О. С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2007. 21 с.
15. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. Київ : Юрична думка. 2004. 400 с.
16. Новак А. М. Теоретико-методологічні засади формування базових принципів національної антикорупційної політики: постановка наукового завдання. *Теорія та історія державного управління*. 2018. № 4. С. 15-19.
17. Овчар І. В. Форми і методи забезпечення антикорупційної політики України (на прикладі діяльності Державного комітету архівів України). *Архіви України*. 2010. № 5. С. 62-71.
18. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 4. ст.43.
19. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України; Стратегія від 20.06.2022 № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>
20. Скулиш Є. Д. Антикорупційна політика держави та її вплив на розвиток суспільства. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 2. С. 22-28.
21. Тимошенко Н. Співвідношення принципів відкритості та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування: «сіамські близнюки» чи узгоджена пара? *Ефективність державного управління: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 44. С. 125-131.
22. Ткаченко О. В. Адміністративно-правові засади протидії корупції в органах внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 20 с.
23. Фесенко Т. Принципи формування та реалізації державної антикорупційної політики України. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 3. С. 180-184. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.30>
24. Хабарова Т. В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2017. 216 с.
25. Юрченко А. В. Рада громадського контролю національного антикорупційного бюро України як форма участі громадськості в боротьбі з в Україні. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 64-69.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

T.V. KHABAROVA

PhD (Law), Senior Lecturer

of the Department state and legal disciplines Faculty of Law

E-mail: e-mail: t.khabarova27@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

V.N. Karazin Kharkov National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION OF THE STATE ANTI-CORRUPTION POLICY OF UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The article examines the legal foundations of the implementation of state anti-corruption policy as one of the prerequisites for reducing the level of corruption.

Summary of the main results of the study. The author substantiates the importance of clarifying the system and role of the principles of implementing the state anti-corruption policy. The content of the legal principles of implementing the state anti-corruption policy is determined, in particular, as the fundamental principles, guidelines that should be followed in practical activities by subjects of corruption prevention, in order to eliminate the prerequisites, fact and consequences of corruption. Attention is focused on the fact that the principles of implementing the anti-corruption policy should not be perceived purely as a "theoretical basis", they directly have the meaning of legal requirements that are mandatory for implementation and compliance. In general, the position is expressed that the principles of implementing the anti-corruption policy should be recognized as guidelines that deter subjects of corruption prevention from violating the law during the implementation of anti-corruption policy measures.

Conclusion. Priority principles for the implementation of state anti-corruption policy should be recognized as those whose content is aimed at creating awareness of the need for lawful behavior. The main principles for the imple-

mentation of anti-corruption policy are proposed to include: the principle of legality, the principles of openness and transparency, the principle of public participation in the implementation of anti-corruption measures, as well as the principle of integrity.

KEY WORDS: *principles of corruption prevention, anti-corruption policy, legal foundations of anti-corruption policy.*

REFERENCES

1. Andriychuk T. (2009). The principle of transparency of communication of state authorities with the population: a conceptual vision. Bulletin of the Book Chamber. No. 4. P. 48-51. (In Ukrainian)
2. Bandurka O. M., Kovalska V. V., Lytvynov O. M. (2012). The Law of Ukraine "On Ambush Prevention and Counteraction of Corruption": Scientific and Practical Commentary. Kharkiv: NvkaNova. 224 p. (In Ukrainian)
3. Bogolyepova A. V. (2024). The Essence, Basic Principles, Forms and Functions of the State's Anti-Corruption Policy. State Construction. No. 1 (35). P. 335-343. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-25> (In Ukrainian)
4. Bukhanevich A. I. (2010). Ensuring the Principles of Openness and Transparency in Establishing a Dialogue between the Government and the Public. State Administration: Improvement and Development: Electronic Journal. No. 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=133> (In Ukrainian)
5. Ganba O. (2021). State anti-corruption policy: concept, essence and general features. Public law. No. 4 (44). P. 88-95. DOI 10.32782/2306-9082/2021-44-10 (In Ukrainian)
6. Hvozdet'skyi V. D. (2011). Organizational and legal principles of preventing and combating corruption in Ukraine: monograph. Kyiv: MP "Lesya". 592 p. (In Ukrainian)
7. Hudyma N. V. (2007). Norms-incentives in the functioning and development of the principles of openness and transparency in the activities of state administration. Journal "University Scientific Notes". No. 4. P. 445-452. (In Ukrainian)
8. Dem'yanchuk V. A. (2016). Modern methodological approaches to defining the concept and legal content of anti-corruption policy. Prykarpattya yuridychiy visnyk. No. 6. P. 88-91. (In Ukrainian)
9. Zabroda D. G. (2005). Interaction of subjects of the fight against corruption (administrative and legal aspect): dissertation ... candidate of law: 12.00.07. Kyiv, 233 p. (In Ukrainian)
10. Zabroda D. G. (2013). State anti-corruption policy in Ukraine: theory, legal basis, institutionalization: monograph. Simferopol, KRP "Publishing house" Krymnavchpedderzhvydav". 368 p. (In Ukrainian)
11. Zabroda D. G. (2011). Some issues of the system of principles of state anti-corruption policy in Ukraine. Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Ser.: Law. No. 2. P. 38-43. (In Ukrainian)
12. Zubkova L. A. (2017). Current state and problems of preventing corruption in Ukraine. Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs. No. 3 (104). P. 32-35. (In Ukrainian)
13. Kravchenko S. O. (2018). Approaches to understanding anti-corruption policy in public administration. Academic notes of V. I. Vernadsky TNU. No. 2. P. 28-33. (In Ukrainian)
14. Lagoda O. S. (2007). Administrative procedure: theory and practice of application: author's abstract. dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.07. Irpin, 21 p. (In Ukrainian)
15. Melnyk M. I. (2004). Corruption - corrosion of power (social essence, trends and consequences, counter-measures): monograph. Kyiv, Yurydychna dumka. 400 p. (In Ukrainian)
16. Novak A. M. (2018). Theoretical and methodological principles of forming the basic principles of national anti-corruption policy. *Theory and history of public administration*. No. 4. P. 15-19. (In Ukrainian)
17. Ovchar I. V. (2010). Forms and methods of ensuring anti-corruption policy of Ukraine (on the example of the activities of the State Committee of Archives of Ukraine). Archives of Ukraine. No. 5. P. 62-71. (In Ukrainian)
18. On civil service (2016): Law of Ukraine dated 10.12.2015 No. 889-VIII. Bulletin of the Verkhovna Rada. No. 4. p. 43. (In Ukrainian)
19. On the principles of state anti-corruption policy for 2021-2025 (2022) : Law of Ukraine; Strategy dated 06.20.2022 No. 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (In Ukrainian)
20. Skulish E. D. (2011). Anti-corruption policy of the state and its impact on the development of society. Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine. No. 2. P. 22-28. (In Ukrainian)
21. Tymoshenko N. (2015). The correlation between the principles of openness and transparency in the activities of local government bodies: "Siamese twins" or a matched pair? Efficiency of public administration: collection of scientific works. Issue 44. P. 125-131. (In Ukrainian)
22. Tkachenko O. V. (2008). Administrative and legal principles of combating corruption in law enforcement agencies: author's abstract of dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.07. Kyiv, 20 p. (In Ukrainian)
23. Fesenko T. (2020). Principles of formation and implementation of the state anti-corruption policy of Ukraine. Administrative law and process. No. 3. P. 180-184. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.30> (In Ukrainian)
24. Khabarova T. V. (2017). Administrative and procedural principles of preventing corruption in Ukraine: dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.07. Kharkiv, 216 p. (In Ukrainian)
25. Yurchenko A. V. (2019). The Council of Public Control of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine as a form of public participation in the fight against corruption in Ukraine. Regional Studies. No. 19. P. 64-69. (In Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-34>

УДК 342.124.92

К. О. ЧЕХОЄВ

аспірант економіко-правового факультету

E-mail: chexoevw@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0429-8754>

Маріупольський державний університет

Київ, 03037, вул. Преображенська, 6

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. У статті простежено особливості правового забезпечення підвищення професійної кваліфікації державних службовців. Підкреслено, що існуюча в Україні кризова ситуація, потребує адаптації до норм Європейського Союзу, перманентні зміни в організації праці в поєднанні з необхідністю постійного професійного вдосконалення державних службовців вимагають створення ефективного правового каркасу професійного розвитку та механізму реалізації їхнього зобов'язання щодо безперервного професійного навчання, що включає підвищення кваліфікації фахівців. Обґрунтовано, що фахове навчання та підвищення кваліфікації державних службовців відіграє важливу роль у системі управління персоналом державного апарату, забезпечуючи його висококваліфікованими та компетентними спеціалістами. Саме професійна підготовка є наріжним каменем у підвищенні результативності функціонування державного апарату України, а тому автор наводить нормативно-правові акти, які регламентують та забезпечують безперервне навчання та підвищення кваліфікації державних службовців. У дослідженні доводиться, що службова кар'єра будується на послідовності займаних посад у владній ієрархії, що є наслідком здобутого досвіду в процесі практичної роботи та постійного професійного зростання. У статті підкреслено, що у державних службовців нерідко бракує потрібної інформації та компетентності для ефективного реагування на конкретні виклики. Відтак, професійне навчання та підвищення кваліфікації стає критично необхідним для них, а отже виступає однією із актуальніших тем наукового дослідження сьогодення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: державний службовець; професійний розвиток; професійне зростання; підвищення кваліфікації; система підготовки до професійної діяльності державних службовців

Як цитувати: Чехоєв К. О. Правове забезпечення підвищення кваліфікації державних службовців України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 310-318. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-34>

In cites: Chekhoiev K. O (2025). Legal provision for the advanced qualification of civil servants of Ukraine *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 310-318. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-34> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Кризова ситуація в Україні, що диктує нагальну потребу адаптації до європейських норм, разом із перманентними змінами на ринку праці та вимогою постійного професійного вдосконалення для держслужбовців, вимагає створення ефективної нормативно-правової бази для регулювання професійного розвитку державних службовців.

По суті, підвищення кваліфікації – процес більш комплексний, ніж просто освіта, оскільки передбачає здобуття компетенцій, необхідних як для поточних обов'язків, так і для перспективних посад, впродовж всього професійного шляху державного службовця. На українському ринку праці, як ніколи, актуальним є створення оптимальної системи виявлення, залучення та підтримки висококваліфікованих фахівців, що володіють унікальними знаннями та практичним досвідом.

Стан наукового дослідження. Питання безперервного навчання та особливостей підвищення кваліфікації було у фокусі досліджень багатьох науковців сьогодення, наприклад, А. С. Барський, Л. Р. Біла-Туонова, К. О. Голікова, В. Гриньова, Т. Є. Кагановська, С. В. Ківалова, О. М. Кримська, І. В. Лагутіна, О. Я. Окіс, В. В. Ягунов, О. М. Ярошенко та ін.

Мета статті. Стаття має на меті визначити особливості правового забезпечення підвищення кваліфікації державних службовців. Виклад основного матеріалу. У фаховій літературі підвищення кваліфікації тлумачиться як ключовий наслідок навчання, котрий визначають як: системно-впорядкований процес постійної професійної підготовки працівників для їх адаптації до виконання нових виробничих завдань, просування по кар'єрній драбині, створення резерву керівних кадрів та покращення структури персоналу; забезпечення та організацію навчального процесу задля

досягнення поставлених організацією цілей; вдосконалення навичок та умінь, розширення обсягу знань, підвищення компетенцій, заохочення до навчання та мотивації співробітників на всіх рівнях організації, що сприяє безперервному розвитку [1, с. 45].

Професійне зростання державного службовця – це:

1) мета, сенс і цінність його професійної культури як особистості й як конкретного фахівця;

2) складний, суперечливий та різнобічний процес, що складається з особистісного, професійного та фахового розвитку, детермінований, зазвичай, соціальними, професійно-технологічними, віковими, особистісними, провідними індивідуально-психічними, професійно важливими та фаховими якостями та рисами, має відкритий, нерівномірний та гетерохронний характер;

3) результат постійного пошуку відповіді щодо сутності суперечностей (зовнішні та внутрішньо особистісні), котрі постійно виникають у професійній діяльності, та намагання фахівця їх розв'язати або зняти;

4) необхідна умова успішної професійної діяльності фахівця; необхідна умова особистісної та професійної самоактуалізації фахівця у професійній та фаховій діяльності [2, с. 126-136].

Відповідно до п. 51 ст. 1 Закону України «Про державну службу» [3], професійний розвиток державного службовця – це безперервний, усвідомлений, цілеспрямований процес особистого та фахового зростання, що ґрунтується на інтеграції знань, навичок і компетентностей. Державним службовцям створюються умови для покращення рівня професійної компетентності шляхом професійного навчання, яке відбувається на постійній основі.

Професійне навчання державних службовців фінансується з коштів державного бюджету та інших джерел, не заборонених законодавством, через систему підготовки, перепідготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації, зокрема у сфері публічного управління та адміністрування, у порядку, встановленому законодавством, в навчальних закладах, установах, організаціях незалежно від форми власності, які мають право надавати освітні послуги, у тому числі за кордоном.

Потребу у професійному навчанні держслужбовця встановлює його безпосередній керівник та служба управління персоналом державного органу за результатами оцінювання служби. Керівник державної служби гарантує професійне навчання та підвищення квалі-

фікації державних службовців, вперше призначених на посаду державної служби, впродовж року з дати їх призначення. Підвищення рівня професійної компетентності державних службовців відбувається під час проходження служби, а підвищення кваліфікації – не менше одного разу на три роки [4].

Державні службовці можуть реалізовувати своє право на професійне навчання через: підготовку, підвищення рівня кваліфікації, стажування та самоосвіту [5].

Одним із ключових аспектів адміністративної реформи в Україні є формування оновленої системи навчання, підвищення кваліфікації та професійного вдосконалення державних службовців, за якою фахівці мають бути адаптовані до реалізації інновацій, вміти нести відповідальність за власні рішення, мати відповідний рівень знань та демонструвати повагу до історичного шляху розвитку нашої держави [6, с.242].

Сьогодні, по суті, всі аспекти організації роботи державної служби безпосередньо стосуються суттєвого зростання професіоналізму державних службовців та якості їхньої освіти, що, в свою чергу, залежить від прогресу системи професійного навчання.

Система підготовки, перепідготовки, спеціалізації та покращення кваліфікації державних службовців являє собою цілеспрямований та чітко структурований набір компонентів (кожен з яких виступає як правовий інститут та складна підсистема), вся діяльність яких сконцентрована на досягненні однієї мети – забезпечення державних органів необхідною кількістю висококваліфікованих та всебічно підготовлених кадрів державних службовців, які володіють актуальними науковими знаннями, навичками та вміннями, а також здатні до ефективної реалізації цілей і функцій правової держави у своїй повсякденній діяльності [7, с. 177].

П. 1 Ст. 48 Закону України «Про державну службу» декларує, що державні службовці мають отримувати можливості для постійного зростання фахової майстерності, що досягається через професійне навчання, яке передбачено здійснювати на безперервній основі [3].

Стаття 48 Закону України «Про державну службу», зокрема, у пункті 2 розкриває механізм фінансування та суб'єктів професійного навчання для державних службовців та встановлює систему професійного розвитку, що включає підготовку, перепідготовку, спеціалізацію та підвищення кваліфікації державних службовців у галузі знань «Публічне управління та адміністрування».

Навчання може проводитися у вітчизняних та закордонних освітніх установах, незалежно від їх організаційно-правової форми, які мають відповідну ліцензію надання освітніх послуг. До ключових засад організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців належать:

- відкритість та рівність умов для тих, хто прагне долучитися до державної служби, зокрема, для осіб, що не підпадають під обмеження, встановлені для вступу на посади державної служби;
- надання доступу до професійного навчання та забезпечення різноманітних його форматів;
- орієнтація навчального процесу та діяльності на зміцнення державного суверенітету, гарантування прав та свобод людини, сприяння суспільному єднанню в Україні;
- людяність та справедливість, безперервність та наступність професійного навчання;
- постійне вдосконалення знань і навичок протягом усього періоду перебування на державній службі;
- науковий підхід та компетентність;
- випереджальний характер професійного навчання;
- виховання професійної честі, ініціативності, відданості справі служіння українському народові, високої моральності;
- формування високої культури поведінки та правової культури;
- розвиток здатності реалізовувати цінності демократії, правової та соціальної держави, а також громадянського суспільства [8, с. 202].

Мета підвищення кваліфікації державних службовців полягає у гарантуванні найвищої продуктивності праці, здобуття та розвитку їхніх фахових знань, практичних навичок та вмінь. Це, своєю чергою, сприяє підтриманню необхідного рівня їхньої професійної придатності та кваліфікації для виконання службових обов'язків.

У нинішній системі професійного навчання українських держслужбовців є чимало недоліків. Основні проблеми цієї системи:

по-перше, відсутність конкуренції між державними та приватними освітніми закладами за право одержати держзамовлення на професійну підготовку і підвищення кваліфікації держслужбовців;

по-друге, повне підпорядкування навчальних закладів своїм замовникам, що обмежує ініціативу освітніх установ;

по-третє, широке та не завжди доцільне залучення держслужбовців без наукових сту-

пенів до участі в освітніх програмах як викладачів;

по-четверте, відокремленість системи додаткової професійної освіти державних службовців від практики та від загальноосвітньої системи, яку забезпечує Міністерство освіти і науки України. Це призводить до недостатньої скоординованості із загальними освітніми стандартами викладання загально-гуманітарних дисциплін, що суттєво знижує якість підвищення кваліфікації;

по-п'яте, проблеми з якістю розробки правової бази професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації держслужбовців: фрагментарність регулювання та юридична невизначеність багатьох понять професійного розвитку держслужбовців (наприклад, яка освіта потрібна для службовців з певним рангом та посадою);

по-шосте, формування та розвиток освітньої системи, за допомогою якої має здійснюватися професійна підготовка і перепідготовка кадрів державної служби [9, с. 71].

Правове регулювання професійного навчання сьогодні закріплено нормативно-правовими актами, ключовим з яких є Стратегія реформування державного управління до 2025 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 року за номером 831-р [10]. Мета даної Стратегії полягає у вдосконаленні якості адміністративних сервісів та збільшенні конкурентноздатності країни. Стратегія базується на принципах верховенства права, автономного управління, міжнародних норм та досвіду країн Європейського Союзу, відводячи важливу роль оновленню державної служби та керуванню людськими ресурсами. Документ визначає державну службу як фундамент державного управління, що має ґрунтуватися на принципах професіоналізму, чесності, етичної поведінки, усунення будь-якого політичного впливу, як безпосереднього, так і опосередкованого. Забезпечення професійного зростання державних службовців включає в себе систематичне підвищення кваліфікації, об'єктивну оцінку службової діяльності з урахуванням прозорих критеріїв та досягнень, а також переформатування системи професійного навчання, зокрема у частині знання іноземних мов, зокрема однієї з офіційних мов Ради Європи.

Іншим важливим нормативно-правовим документом, який прагне змінити професійну підготовку державних службовців, є Концепція реформування системи професійного навчання для державних службовців, голів державних місцевих адміністрацій, їхніх заступників

та перших заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад [11], метою якої є окреслення стратегічних векторів, інструментів і часових рамок створення актуальної та продуктивної системи професійного навчання для державних службовців. Така система має гарантувати зростання їхнього професіоналізму, орієнтуючись на індивідуальні потреби у постійному професійному вдосконаленні, що, в свою чергу, сприятиме втіленню принципів належного управління. Концепцією окреслено систему професійного навчання державних службовців, яка є єдиним цілісним організмом з взаємозалежних складових, що включає виявлення потреб у навчанні, планування, розміщення та реалізацію державного замовлення, стимулювання до підвищення професійної кваліфікації, забезпечення функціонування та розвитку ринку освітніх послуг у цій сфері, а також моніторинг і оцінку ефективності навчання. Ця система спирається на наступні засади: ідентифікація потреб у професійному зростанні, максимальне наближення освітніх можливостей до місця проживання та працевлаштування особи, неухильне та безперервне прагнення державних службовців до самовдосконалення та професійного розвитку впродовж усієї їхньої кар'єри, цілеспрямованість, здатність до прогнозування та випередження змін, впровадження інновацій та практична орієнтація, індивідуалізований та диференційований підхід до навчання, відкритість, гарантування та фінансування професійного навчання.

Втілення Концепції відбувається згідно з Розпорядженням КМУ від 10 травня 2018 року № 342-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників і заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад» [12].

Варто наголосити, що у 2019 році український уряд змінив регламент щодо навчання посадовців. Замість попереднього Положення, що регулювало підготовку, спеціалізацію та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб різних рівнів (затвердженого постановою КМУ від 07 липня 2010 року № 564), яке діяло з моменту запуску другого етапу реформи державної служби, було ухвалено новий документ. Нове Положення «Про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самовряду-

вання та депутатів місцевих рад» було затверджено Постановою КМУ від 06 лютого 2019 року № 106 [4], який кардинально відрізняється від попереднього, адже концептуально та методологічно відповідає вищезгаданим стратегіям та концепції, а також конкретизує положення статей 48 та 49 Розділу V нового Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII [3].

Відповідно до актуалізованих вимог, викладених у новому Положенні про професійну підготовку кадрів, варто акцентувати увагу на механізмах впровадження професійного навчання для державних службовців. Основними формами реалізації такого навчання визначаються: первинна підготовка фахівців та подальше підвищення їхньої професійної компетентності. Підготовка передбачає успішне опанування учасниками професійного навчання відповідної освітньо-професійної програми, що слугує підґрунтям для здобуття ступеня вищої освіти (магістра) за спеціальностями, критично важливими для професійної реалізації на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування. Наприклад, мова йде про спеціальність 281 – «Публічне управління та адміністрування» у галузі знань «Публічне управління та адміністрування».

Наказ Національного агентства з питань державної служби України від 20 квітня 2018 року за номером 93/1 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо складання індивідуальних програм підвищення рівня професійної компетентності державних службовців» [12] здійснює спробу створити умови для державних службовців, а також служби управління персоналом та керівників державних органів, аби вони могли формувати персоналізовані плани та організовувати навчання для державних службовців. Метою таких навчальних програм – підвищення професійного рівня, здобуття нових знань, вмінь і практичних навичок у їхній професійній діяльності, відповідно до посадових інструкцій.

Для визначення кваліфікаційного рівня державного службовця необхідно вдатися до його оцінювання. Відповідно до цього, урядом України було затверджено Типовий порядок оцінювання результатів службової діяльності державних службовців, що міститься в Постанові КМУ № 640 від 23 серпня 2017 року [4]. Відповідно до цього Порядку, оцінювання ґрунтується на ключових показниках, враховуючи посадові обов'язки державного службовця, дотримуючись загальних правил етичної поведінки та законодавчих вимог. Оцінювання відбувається щороку у період з жовтня по гру-

день, охоплюючи період з 1 січня поточного року, або ж від дати визначення завдань та видання наказу (розпорядження) про оцінювання. Процес оцінювання здійснюється у декілька етапів.

Перш за все, відбувається визначення та перегляд завдань і ключових показників, далі проводиться оцінювальна співбесіда, і тільки після цього визначається кінцевий результат оцінювання. Подальший розвиток системи професійного навчання невіддільно пов'язаний зі зміцненням державної служби України, слугуючи важливою складовою її кадрового забезпечення [13, с. 366].

Вдосконалення системи професійної підготовки посадовців державної служби тісно переплітається з формуванням самої державної служби України, будучи ключовим елементом її кадрового забезпечення. Наразі, розвиток як державної служби загалом, так і системи навчання її працівників відбувається в контексті трансформації суспільних парадигм, змін у культурних моделях та переоцінки духовних і моральних цінностей [8, с. 99-104].

За сучасних обставин, злагоджена робота системи безперервної професійної підготовки державних службовців стає критичною вимогою та визначальним чинником у розбудові державності, утвердженні правової, демократичної, соціальної країни з соціально спрямованою ринковою економікою.

Це дає змогу окреслити напрями вдосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації посадовців державної служби. Вони зумовлені, передусім, стратегією та суттю реформ і перетворень, у яких дедалі зростає значення особистісного фактора, наукових знань, професіоналізму та компетентності кадрів державного апарату.

Зміст та рівень їхнього спеціального, фахового, професійного навчання мають відповідати стратегічним напрямам розбудови державності, випереджати події, враховувати високу динаміку соціальних та економічних процесів, завдання і труднощі формування нової моделі державного управління, кадрового забезпечення державної служби, а також спрямовують курс такого реформування на відповідність навичок державних службовців викликам політичного, соціально-економічного прогресу країни, закріплення стабільності в рядах державного апарату та органів місцевого самоврядування, покращення їхнього якісного рівня, виконання законодавчих вимог щодо професійного вишколу держслужбовців визначає потребу у професійному навчанні широкого кола посадовців, вдосконаленні системи підго-

товки, перекваліфікації та підвищення кваліфікації кадрів [14, с. 89-90].

Сьогодення вимагає від державних органів службовця нової формації. Він повинен демонструвати самостійність суджень, творчий підхід та підприємливість, базуючись виключно на законодавстві та діючи в його рамках. Беззаперечна дисципліна та готовність до обґрунтованого особистого ризику задля загальнодержавних інтересів є обов'язковими рисами. Крім того, безумовне визнання, дотримання та активний захист прав і свобод як людини, так і громадянина – ключовий принцип його діяльності [15, с. 114-121].

Метою загальноукраїнської системи навчання, перекваліфікації та вдосконалення навичок є гарантування найвищого рівня професійності державних службовців, котрі здатні максимально ефективно справлятися з поточними викликами та обов'язками держави. Паралельно, ця система покликана дати кожному державному службовцю можливість втілювати своє право на розширення знань та здобуття нових професійних вмінь, задоволення власних інтересів, просування кар'єрними сходами, та особистісне зростання.

Відповідно до Програми кадрового забезпечення державної служби, нормативні акти Кабінету Міністрів України визначають, що система підготовки, перепідготовки та удосконалення кваліфікації державних службовців ґрунтується на освітньо-професійних програмах підготовки та перепідготовки, а також на професійних програмах підвищення кваліфікації, що є ключовим елементом системи. Ці програми мають на меті гарантувати навчання персоналу державних органів та органів місцевого самоврядування у відповідності до державних стандартів, які враховують вимоги сучасних професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців.

Іншою важливою частиною системи є заклади вищої освіти, список яких затверджується Кабінетом Міністрів України, разом із центрами післядипломної освіти для державних службовців та керівного складу державних підприємств, установ і організацій. Ці установи розглядаються як навчальні заклади системи, а також галузеві інститути післядипломної освіти. Фінансування освітніх заходів цих закладів, що стосуються навчання державних службовців, забезпечується з державного та місцевих бюджетів.

Третім елементом виступають державні органи влади, які реалізують керівництво системою підготовки державних службовців [16, с. 187-190].

Становлення, функціонування та еволюція системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців мають базуватися на таких принципах:

1. Професійне навчання державних службовців, як ключовий елемент державної служби, є вагомим вектором втілення державної кадрової політики та невіддільною складовою кадрової роботи загалом.

2. Забезпечення випереджаючого спрямування змісту освіти, з огляду на майбутні зміни в країні, враховуючи ускладнення обов'язків і сфер діяльності державних інституцій та їхніх гілок влади, а також впровадження новітніх розробок, технологічних рішень та результатів актуальних наукових досліджень.

3. Забезпечення безперервності та обов'язковості навчання всіх державних службовців, що органічно поєднується з їх професійним розвитком.

4. Удосконалення кадрової стратегії, розробка та втілення індивідуального професійного шляху державного службовця, його службове зростання, надання наступного рангу, приймаючи до уваги особисті потреби працівника.

5. Обов'язковим є цільове спрямування освіти, що базується на дотриманні державних освітніх стандартів та критеріїв. Водночас, процес навчання повинен бути гнучким, включаючи усі різновиди та форми. Це сприяє інтенсифікації та оптимізації всього навчального процесу. Крім того, важливим є розвиток післявузівської освіти, включаючи аспірантуру та докторантуру.

6. Організація освітнього процесу та наповнення навчальних планів ґрунтується на широкому впровадженні здобутків наукових розвідок, аналізі актуальних практик державного управління та державної служби. Застосовуються індивідуальні підходи та активні методики навчання слухачів, що в сукупності покликано стимулювати формування нового типу мислення, розвиток самостійності та персональної відповідальності у професійній діяльності.

7. Формування актуального інформаційного середовища в царині державної служби, гарантуючи слухачам системи безперешкодний доступ до інформації. Надання державної підтримки, включно з інвестиційною та донорською допомогою, освітнім установам системи, що виражається через мету такої підтримки – облаштування належної матеріально-технічної бази, а також покращення соціально-побутових умов.

8. Створення освітньої мережі закладів, що працюють за принципом конкурсу, гарантуватиме безперервне оновлення навчальних програм та вибір тих навчальних закладів, які найкраще відповідають потребам.

9. Функціонування системи здебільшого базується на державному замовленні, тобто фінансування відбувається з коштів державного та місцевих бюджетів, проте додатково, використовуються й інші джерела, що передбачені та дозволені чинним законодавством.

10. Уніфіковане навчально-методичне керівництво та узгодження практичної діяльності всіх складових системи.

11. Активне застосування вітчизняного та міжнародного досвіду державного управління та державної служби [9, с. 99-120].

Висновок. Отже, підвищення кваліфікації тлумачиться як ключовий наслідок навчання, котрий визначають як: системно-впорядкований процес постійної професійної підготовки працівників для їх адаптації до виконання нових виробничих завдань, просування по кар'єрній драбині, створення резерву керівних кадрів та покращення структури персоналу; забезпечення та організацію навчального процесу задля досягнення поставлених організацією цілей; вдосконалення навичок та умінь, розширення обсягу знань, підвищення компетенцій, заохочення до навчання та мотивації співробітників на всіх рівнях організації, що сприяє безперервному розвитку. Мета підвищення кваліфікації державних службовців полягає у гарантуванні найвищої продуктивності праці, здобуття та розвитку їхніх фахових знань, практичних навичок та вмінь. Це, своєю чергою, сприяє підтриманню необхідного рівня їхньої професійної придатності та кваліфікації для виконання службових обов'язків. Правове регулювання професійного навчання та підвищення кваліфікації сьогодні закріплено нормативно-правовими актами, ключовим з яких є Стратегія реформування державного управління до 2025 року, Закон України «Про державну службу», Концепція реформування системи професійного навчання для державних службовців, голів державних місцевих адміністрацій, їхніх заступників та перших заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, Наказ Національного агентства з питань державної служби України «Про затвердження методичних рекомендацій щодо складання індивідуальних програм підвищення рівня професійної компетентності державних службовців», Типовий порядок оцінювання резуль-

татів службової діяльності державних службовців.

За сучасних обставин, злагоджена робота системи безперервної професійної підготовки державних службовців стає критичною допомогою та визначальним чинником у розбудові державності, утвердженні правової, демокра-

тичної, соціальної країни з соціально спрямованою ринковою економікою. Це надає змогу окреслити напрями вдосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації посадовців державної служби, що окреслює актуальність даної теми дослідження в подальшому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриньова В. Адміністративне управління трудовим потенціалом. Харків : ХНЕУ. 2012. 228 с.
2. Ягупов В. В. Методологічні засади професійного розвитку особистості фахівця. 2015. С. 126 – 136. URL : https://lib.iitta.gov.ua/10784/1/Ягупов_методол_семінар.pdf
3. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 3. Ст. 149.
4. Про затвердження типового порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців. Постанова КМУ від 23.08.2017 р. № 640. *Урядовий кур'єр*. 2017. 29.08. № 159.
5. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 лютого 2019 року № 106. *Урядовий кур'єр* від 21.02.2019 р. № 35.
6. Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л. Р. Публічна служба в Україні : підручник. Одеса : Фенікс, 2009. 688 с.
7. Кагановська Т. Є. Кадрове забезпечення державного управління в Україні : монографія. Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2010. 330 с.
8. Барський А. С., Луценко О. Є., Ярошенко О. М. Правові засади функціонування системи професійного розвитку працівників в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2015. 240 с.
9. Окіс О. Я. Професійний розвиток державних службовців центральних органів виконавчої влади як фактор стабілізації державної служби України : дис. ... канд. наук з держ. управл. : 25.00.03. Київ, 2009. 237 с.
10. Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 рр. : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. *Офіційний вісник України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>
11. Про схвалення Концепції реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих держадміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.12.2017 р. № 974-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 247.
12. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих держадміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 р. № 342-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 97. С. 3.
13. Авер'янов В. Б. Виконавча влада і адміністративне право. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 668 с.
14. Кримська О. М. Правові засади та форми забезпечення професійного зростання працівника в нових умовах економічного розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2012. 187 с.
15. Голікова К. О. Правове регулювання професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації на підприємствах в умовах ринкової економіки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Луганськ, 2010. 183 с.
16. Лагутіна І. В. Особисті немайнові трудові права працівників у системі трудових прав : монографія. Одеса : Фенікс, 2014. 426 с.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

K. O. CHEKHOIEV

PhD student, Faculty of Economics and Law

E-mail: chexoevw@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0429-8754>

Mariupol State University

Kyiv, 03037, Preobrazhenska street, 6

LEGAL PROVISION FOR THE ADVANCED QUALIFICATION OF CIVIL SERVANTS OF UKRAINE

ANNOTATION. *Annotation.* The purpose of our study is to trace the features and legal support for the professional qualifications of civil servants. It is emphasized that the crisis in Ukraine requires adaptation to the norms of the European Union, permanent changes in the organization of work in combination with the need for constant professional

improvement of civil servants require the creation of an effective legal framework for professional development and a mechanism for implementing their obligation to continuous professional training, which includes advanced training of specialists. It is substantiated that professional training and advanced training of civil servants play an important role in the system of personnel management of the state apparatus, providing it with highly qualified and competent specialists. Professional training is the cornerstone of increasing the effectiveness of the functioning of the state apparatus of Ukraine. Therefore, the author cites legal regulatory acts that regulate and ensure continuous and advanced training of civil servants. The study proves that a civil service career is built on a sequence of positions held in the power hierarchy, which is a consequence of the experience gained in the process of practical work and constant professional growth. The article emphasizes that civil servants often lack the necessary information and competence to effectively respond to specific challenges. Therefore, professional training and advanced training become critically necessary for them and therefore are one of the most relevant topics of scientific research today.

KEYWORDS: *civil servant; professional development; professional growth; advanced training; system of training for professional activities of civil servants.*

REFERENCES

1. Hrynova V. (2012) Administrative management of labor potential. Kharkiv: KhNEU. 228 p. (in Ukrainian)
2. Yahupov V. V. (2015) Methodological principles of professional development of a specialist's personality. S. 126 – 136. URL : https://lib.iitta.gov.ua/10784/1/Ягупов_методол_семинар.pdf (in Ukrainian) (accessed: 27.03.2025).
3. On civil service: Law of Ukraine dated 10.12.2015 No. 889-VIII. *Official Gazette of Ukraine*. 2016. No. 3. Art. 149. (in Ukrainian)
4. On approval of the standard procedure for assessing the results of civil servants' service activities. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 23.08.2017 No. 640. *Government Courier*. 2017. 29.08. No. 159. (in Ukrainian)
5. On approval of the Regulation on the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, officials of local self-government and deputies of local councils: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 6, 2019 No. 106. *Government Courier* dated February 21, 2019 No. 35. (in Ukrainian)
6. Kivalov S. V., Bila-Tiunova L. R. (2009) Public service in Ukraine: textbook. Odesa: Phoenix. 688 p. (in Ukrainian)
7. Kaganovska T. Ye. (2010) Personnel provision of public administration in Ukraine: monograph. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. 330 p. (in Ukrainian)
8. Barsky A. S., Lutsenko O. E., Yaroshenko O. M. (2015) Legal principles of the functioning of the system of professional development of employees in Ukraine: monograph. Kharkiv: Yurayt. 240 p. (in Ukrainian)
9. Okis O. Ya. (2009) . Professional development of civil servants of central executive bodies as a factor in stabilizing the civil service of Ukraine: dissertation ... candidate of sciences in public administration: 25.00.03. Kyiv. 237 p. (in Ukrainian)
10. Strategy for reforming public administration of Ukraine for 2022-2025: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 21, 2021 No. 831-r. *Official Gazette of Ukraine*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text> (in Ukrainian) (accessed: 27.03.2025)
11. On approval of the Concept of reforming the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, officials of local self-government and deputies of local councils: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.12.2017 No. 974-p. *Government Courier*. 2017. No. 247. (in Ukrainian)
12. On approval of the action plan for the implementation of the Concept of reforming the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, officials of local self-government and deputies of local councils: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10.05.2018 No. 342-p. *Government Courier*. 2018. No. 97. P. 3. (in Ukrainian)
13. Averyanov V. B. (2002) Executive power and administrative law. Kyiv: Publishing House "In Yure". 668 p. (in Ukrainian)
14. Krymska O. M. (2012) Legal principles and forms of ensuring the professional growth of an employee in new conditions of economic development: dissertation ... candidate of law: 12.00.05. Kyiv. 187 p. (in Ukrainian)
15. Holikova K. O. (2010) Legal regulation of professional training, retraining and advanced training at enterprises in a market economy: dissertation ... candidate of law: 12.00.05. Lugansk, 2010. 183 p. (in Ukrainian)
16. Lahutina I. V. (2014) Personal non-property labor rights of employees in the system of labor rights: monograph. Odesa: Phoenix. 426 p. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35>

УДК 344.13

О. М. ХРАМЦОВ

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 435-1 КК УКРАЇНИ (ОБРАЗА ЧЕСТІ ТА
ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ)

АНОТАЦІЯ. Вступ. Розв'язана війна росії проти України змусила законодавця належним чином подивитися на захист професійних честі та гідності, психічної недоторканості військовослужбовців. Результатом стала криміналізація образи та погрози насильством та іншими діями відносно військовослужбовців, членів їх родини та поширення відповідних матеріалів. Але ефективна протидія цього небезпечному соціально-правовому явищу неможлива без кримінологічного забезпечення, яке спрямоване на усунення причин та умов його виникнення і існування. Саме вплив на криміногенні фактори дозволить ефективно протидіяти останньому.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В статті наголошується, що кримінальне правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України обумовлено низкою суб'єктивних та об'єктивних криміногенних факторів. Зазначається, що найважливішим серед них є політичні криміногенні фактори, до яких відносяться: відсутність в нашій країні універсальної політичної ідеології; зловживання з боку влади правилами політичної доцільності; вплив на свідомість українців влади країни-агресора, яка часто спекулює загальнолюдськими цінностями; наявність у владі нашої країни практики політико-правового популізму. Наголошується, що детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний характер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, негативний вплив засобів масової інформації і особливо здійснення інформаційної війни та інформаційної тероризму. Не слід також ігнорувати суб'єктивні фактори, які породжують різні прояви кримінальної вербальної агресії і кримінального психічного насильства, проявом яких є правопорушення, що досліджується.

Висновок. Для здійснення кримінальної політики в сфері протидії правопорушенню, яке передбачене ст. 435 -1 КК України самих кримінально-правових заходів є явно недостатнім. Потребується належне кримінологічне забезпечення, яке є неможливим без аналіз криміногенних факторів (детермінант). Саме їх встановлення, аналіз та усунення повинно стати пріоритетними напрямком в діяльності суб'єктів запобігання цьому прояву кримінальної агресії та насильства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне правопорушення, агресія, насильство, образа, погроза, військовослужбовець, детермінанти злочинності, інформаційна війна, запобігання злочинності.

Як цитувати: Храмцов О. М. Детермінанти кримінального правопорушення передбаченого статтею 435-1 КК України (образу честі та гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 319-329. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35>

In cites: O. M. Khramtsov (2025). Determinants of the criminal offense provided for by article 435-1 of the CC of Ukraine (insulting the honor and dignity of a military serviceman, threat to a military serviceman). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 319-329. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-35> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В березні 2022 року законодавство про кримінальну відповідальність нашої країни було доповнене ст. 435-1, яка встановлює покарання за образу честі і гідності, погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони,

відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї та за виготовлення та поширення матеріалів, які містять образу честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і

стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї.

Таке рішення законодавця викликало в наукових колах жваву дискусію щодо наступних проблем теорії та практики застосування даної норми: 1) доречності взагалі криміналізації образи як самостійного виду суспільно небезпечного діяння; 2) невизначеності ознак образи як кримінально-протиправного діяння; 3) помилковості розміщення даної норми у розділі «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення служби тощо. Авторські думки з приводу цих та інших кримінально-правових проблем були виказані нами в попередніх роботах.

Разом з тим, протидія даному кримінальному правопорушенню повинна бути здійснена і кримінологічними засобами. Але на жаль, за два роки дії даної норми такі пропозиції з боку науковців майже відсутні. Що є значним недоліком в кримінальній політиці в цій сфері. Кримінологічне запобігання не може бути ефективним без аналізу криміногенних факторів такої протиправної поведінки. Тому встановлення цих факторів, їх аналіз з урахуванням сучасного стану протидії агресії росії проти України є конче необхідними.

Стан наукового дослідження теми. Питаннями кримінальної політики в даній сфері займаються наступні науковці: Бандурка О. М. [7]; Бесчасний В. М. [6]; Батиргареева В. С. [11]; Волошенюк О. В. [24]; Голіна В.В. [12]; Зелінській А. Ф. [1]; Ігнатов О. М. [14]; Литвинов О. М. [7]; Орлов Ю. В. [3]; Шакун В. І. [2] та інші. Але роботи даних вчених стосувалися лише загальних питань впливу криміногенних факторів на стан насильницької та іншої злочинності. Криміногенні фактори, які обумовлюють образу честі і гідності, погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї досліджені не були.

Мета дослідження полягає в наданні кримінологічної характеристики найбільш важливих криміногенних факторів, які обумовлюють правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України (Образа честі та гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю).

Основні результати дослідження. Ми вважаємо, що дане кримінальне правопорушення є проявом кримінальної вербальної агресії, зокрема кримінального психічного наси-

льства. Феномен агресії розглядається в сучасних дослідженнях в двох проявах: 1. соціально-політичному (розглядається к примус, експлуатація, вторгнення, експансія, тощо); 2. психолого-медичному (як прояв агресивності, жорстокості, девіантності, садизму тощо. В нашому випадку, має значення саме другий прояв кримінальної вербальної агресії.

Віднесення даного кримінального правопорушення до агресивно-насильницького вимагає від нас дослідити біологічні фактори, які впливають на такого роду кримінально-протиправну поведінку. Ми ні в якому разі не претендуємо на оригінальність, відводячи головну роль соціальним факторам, які породжують протиправну поведінку, яка передбачена ст. 435-1 КК України, але зазначаємо, що біологічні особливості, які особа отримує з народження: інтелект, темперамент, статеву поведінку, агресивність є тими суб'єктивними факторами, які сприяють разом з соціальними існуванню агресивно-насильницьких кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим нагадаємо позицію видатного українського кримінолога А. Ф. Зелінського про те, що давно триває наукова суперечка про те, що є важливішим в житті людини – уроджені якості або отримані упродовж життя. Для кримінології ця дискусія має принципове значення, бо саме від неї залежать рекомендації про вибір шляхів і засобів протидії злочинності. Якщо злочинець створюється виключно середовищем, то зниження злочинності цілком залежить від соціального облаштування життя суспільства... Соціальне – це певним чином організоване біологічне, це лише різні форми руху матерії, такі як і механічні, хімічні, внутрішньоатомні. Особистість формується під впливом двох діючих одночасно потоків інформації – соціальної та генетичної [1, с. 58].

Але більшу увагу приділимо соціальним факторам появи та існування цього суспільно небезпечного явища. Першими з них можна назвати саме політичні. Величезна роль політичних факторів обумовлюється тим, що в детермінаційному ланцюгу злочинності саме політичні інтереси і конфлікти (відношення) нерідко визначають й економічні, й соціальні відношення: їх негативні сторони, що впливають на злочинність, у ряді випадків є первинними. З 1991 року Україна почала будувати самостійну незалежну державу, реформувати державний апарат та всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Така діяльність, на думку, В. І. Шакуна неминуче супроводжується загостренням суспільних відносин, породженням нових соціальних явищ, які не тільки

негативно впливають на життя людей, але і стають базою для вчинення нових злочинів [2, с. 3].

Ефективне усунення криміногенного впливу політичних чинників повинно будуватися ґрунтуватися на універсальній політичній ідеології. Як справедливо наголошує Орлов Ю. В., політична ідеологія є тим єднальним, системоутворюючим елементом публічного адміністрування, який в принципі здатен у державах перехідного періоду надати йому ознак синхронності, несуперечливості, зменшити криміногенну складову, забезпечити перспективну спрямованість [3, с. 367].

Кримінально-правова політика є частиною державної внутрішньої політики і заходить своє відображення в нормативному регулюванні суспільних відносин. І. О. Кресіна наголошує на тому, що політика – це найскладніший предмет правового опосередкування, оскільки в ній акумулюється величезна кількість суб'єктивних факторів, нерідко протилежних, різноспрямованих. Знайти розумний баланс цих устремлінь і є завданням права і закону [4, с. 469].

Разом з тим часто правові рішення обумовлюються владою як політична доцільність. Під нею повинна розумітися раціональна і практично корисна діяльність влади, яка в межах діючого законодавства (в тому числі в кримінального законодавства), спрямована на покращення життя суспільства, захист його в цілому та окремих його прошарків від протиправних посягань.

Разом з тим, урахування політичної доцільності не повинно порушувати фундаментальні засади діяльності держави. Як справедливо зазначає Ю. С. Шемшученко, міркування політичної доцільності не є підставою для прийняття закону з порушенням відповідної процедури, не у відповідності з чинною Конституцією України [5, с. 34]. Тому політична доцільність не повинна підмінювати принцип законності.

Важливим політичним чинником існування даного кримінального правопорушення є вплив влади країни агресора на свідомість громадян нашої країни. Росія і після закінчення війни залишиться для нашої країни агресором і джерелом впливу на свідомість наших громадян, якому слід поставити надійний бар'єр шляхом застосування низки політичних, ідеологічних, культурних та інших заходів. Як справедливо наголошує Ю. В. Орлов, РФ – це унікальний політичний суб'єкт, претензії якого по відношенню до України не обмежуються виключно раціональними компонентами та

прагматичним геополітичним розрахунком. Історично зумовлені та політично підживлювані ірраціональні колективно несвідомі комплекси у структурі взаємин двох народів, українського та російського, завжди додаватиме конфліктам, що розгортаються між ними, особливо гострих граней, які не можуть бути пояснені виключно в категоріях політичного або економічного інтересу [3, с. 397]. У зв'язку з цим виняткового значення набувають системні заходи протидії дезінформації, контрпропаганді та інформаційним війнам в цілому. Особливе значення в цьому отримує злагоджена взаємодія держави, суспільства та засобів масової інформації.

Важливим політичним чинником появи і існування даного кримінального правопорушення є поширений в Україні політико-правовий популізм. На думку В. М. Бесчасного, політико-правовий популізм передбачає фундаментальні розбіжності між проголошеними стратегіями у різних сферах соціального управління та реальними кроками щодо їх реалізації. Політичний популізм несе в собі елементи пропаганди та риторики, може ставати основою для підсилення емоційності та зміцнення автентичності. Водночас популістські електоральні ефекти не є тривалими. За короткостроковим піднесенням завжди йде період фрустрації, пов'язаний із розчаруванням, зневірою у спроможності публічної адміністрації, недовіри до державної влади, девальвацією її легітимності [6, с.35]. Така ситуація негативно відображається і на військових, які асоціюються як представники державної влади і як наслідок можуть потерпати від різноманітних образ та погроз.

Детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний характер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. О. М. Бандурка та О. М. Литвинов з цього приводу наголошують, що ціннісний вакуум, що виник після розпаду СРСР і відходу від керівної ролі КПРС став найголовнішим фактором посилення криміналізму [7, с. 42]. В цілому, як відзначає Є. О. Гладкова, дається взнаки відсутність чітких і обґрунтованих ідей, які здатні об'єднати різні верстви населення, та й стратегію національного розвитку країни в цілому [8, с. 103]. Такі ідеї повинні бути сформовані владою разом із суспільством і впроваджені в діяльність державних органів, громадських організацій та суспільства в цілому.

Недоліки у політичній сфері нашого суспільства породжують кризові явища та загос-

трюють вплив негативних факторів у соціально-економічній, морально-психологічній та інших сферах. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, який пов'язаний, в першу чергу, з відсутністю конструктивної державної ідеології. Це призводить до занепаду суспільної моралі у нашій державі. На думку Е. Дюркгейма, мораль - це обов'язковий мінімум та суворобна необхідність, це хліб насущний, без якого суспільства не можуть жити [9, с. 56]. Розв'язана агресивна війна росії проти України лише загострила і вивела на новий рівень цю проблему.

Занепад суспільної моралі досягнув в Україні катастрофічних розмірів. Хамство, споживацьке ставлення до життя, руйнування загальнолюдських цінностей веде до духовного занепаду особливо серед молодого покоління. Виникає така ситуація, коли аморальність породжує таке явище, як злочинність, а злочинність в свою чергу породжує аморальність, бездуховність більшої частини суспільства.

Між злочинністю та її причинами та умовами встановлюються двосторонні зв'язки і як наслідок - злочинність діє на свої детермінанти у порядку зворотного зв'язку. О. М. Костенко справедливо наголошує, що сучасна злочинність в Україні не ізольованим явищем, а виступає органічним наслідком або симптомом більш фундаментального явища, яким виступає соціальна криза. Сьогоднішня злочинність є злочинністю кризового типу, яка породжується кризою соціальною і поглиблює цю кризу [10, с. 13].

Слід зазначити, що такі ситуації є природними і психофізіологічно обґрунтованими. У даному випадку діє принцип, який має психофізіологічну основу і який виражається прислів'ям «святе місце пустим не буває». Місце моралі займає її протилежність - антимораль. Як цілком слушно відзначає В. С. Батиргарєєва, якщо убожіє духовне, моральне начало в людині та суспільстві, неминуче посилюються споживацькі відносини, накопичення речей, біднішим стає внутрішній світ [11, с. 178].

Агресивні вербальні моделі поведінки обумовлені також наступними факторами: використанням вербальної агресії у спілкуванні в родині; агресивна вербальна поведінка відносно членів різних соціальних груп; вербальна агресія в засобах масової інформації, як елемент інформаційної війни (більш детально про це мова буде йти в роботі далі).

Навчання контролювати свої агресивні імпульси починається, в першу чергу, у сім'ї. Людина не перестає бути агресивною, досягнувши зрілості. Однак в результаті соціалізації

(процесу навчання контролювати свої агресивні імпульси та виражати їх у формах, дозволених в рамках суспільства та його норм) люди навчаються контролювати свої агресивні імпульси, що необхідно для життя в суспільстві. Інші індивіди залишаються дуже агресивними, але навчаються проявляти агресію більш тонкіше через вербальні (словесні) образи, погрози тощо. Залишаються і люди, чий агресивні імпульси знаходять вихід часто у фізичному насильстві, в тому числі і небезпечних кримінальних правопорушеннях.

Незрілі методи регулювання дисципліни дітей у родині з боку батьків, які в деяких випадках ігнорують негативну поведінку дитини або дозволяють їй вести себе таким чином, тоді коли в інших випадках погрожують фізичним покаранням, або використовують фізичну силу, ведуть до того, що дитина засвоює силові методи відстоювання своїх інтересів. Від вміння батьків навчати дітей позитивним формам вирішення конфліктних ситуацій залежить вибір стереотипів поведінки дитини в подальшому, буде вона агресивною чи ні.

Матеріали кримінальних справ, опитування практичних працівників правоохоронних органів, а також засуджених надають нам інформацію про соціальну дезорганізацію багатьох сімей, де виростили правопорушники, що схильні до агресії. Дійсно, дуже важко встановити, наскільки вплинула на морально-психологічну деформацію дітей соціальна дезорганізація сімей, бо становлення особистості відбувається під впливом багатьох факторів. Але безперечно, на становлення агресивної особистості впливає характер стосунків між батьками та дітьми, між братами та сестрами в одній родині. Діти, в родині яких сильний розлад, батьки яких відчужені та холодні до своїх дітей, більш схильні до агресії. На вибір агресивної поведінки впливає і стиль сімейного керівництва. Батьки, які використовують суворі покарання за негативні вчинки і які систематично не контролюють поведінку своїх дітей, ризикують встановити для себе той факт, що їх дитина є агресивною.

Ці негативні якості є основою для входження до агресивних груп молоді та груп з іншою негативною спрямованістю. У таких групах складаються свої норми спілкування, моделі поведінки при вирішенні складних життєвих ситуацій.

Важливе значення на формування особистості мають засоби масової інформації. Такої пропаганди жорстокості, насильства, сексу на екранах телевізорів, кінотеатрів, на сторінках журналів та газет ще ніколи не було

в нашому суспільстві. Особливо небезпечну дію це справляє на молодь. З входженням України в світовий ринок, з розвитком супутникового та кабельного телебачення ситуація значно змінилася, причому не в кращий бік. Протягом останніх десяти років наше суспільство і особливо його підрастаюче покоління стає об'єктом масового впливу кіно-теле-відео фільмів, друкованих видань, які щедро здобрені сценами насильства, жорстокості та знущаннями над людиною.

За теорією когнітивних неасоціацій Берковиця, те, як люди реагують на прочитане, почуте або побачене, залежить в основному від їх інтерпретації цього повідомлення, ідей, закладених в ньому та думок, які воно пробуджує. Цією теорією передбачено, що дія масмедіа на людину зумовлюється праймінгом - активацією специфічних спогадів у пам'яті людини. Насильство, яке відображається в засобах масової інформації, може пробудити відповідні думки та ідеї. А ці думки потім можуть активізувати конкретні емоції, наприклад, емоцію гніву, яка в свою чергу веде до конкретного виду поведінки - агресії. Також слід зазначити, що більшість психологів вважають цей процес більш-менш автоматичним, який не підлягає когнітивному або емоційному контролю з боку людини. Коло питань, які обговорюються в засобах масової інформації багато в чому визначають ті події і теми, які опиняються в центрі уваги широкої публіки. На наш погляд, в цьому, передусім, і виявляється ефект дії засобів масової інформації на суспільство. Представники засобів масової інформації можуть заперечити, що попит породжує пропозицію. Людям подобаються фільми з сценами насильства, романи з описом вбивств та знущань над людьми.

Справедливо повідомляє В. В. Голіна, що небувала пропаганда в засобах масової інформації, в кіно, по телебаченню жорстокості, насильства, розпусти, культу сили, зневажання особистості знімає її недоторканність, розпалює низькі пристрасті, уседозволеність [12, с. 373].

Засоби масової інформації : українські і закордонні можуть займатися інформаційними маніпуляціями і навіть здійснювати заходи інформаційної війни про українського суспільства, прикриваючись своєю опозиційністю до влади. ЗМІ при трансляції інформації можуть не дотримуватися ні правових і навіть етичних норм. Крім того в умовах динамічного потоку інформації не враховується ступінь її важливості і значущості для суспільства. Науковці називають таке явище інформаційним цинізмом,

при якому інформація стає не просто надлишковою, а починає виступати в якості засобу маніпуляції свідомістю людей [13, с. 344-345].

Дослідник проблеми загальнокримінальної насильницької злочинності в Україні О. М. Ігнатів називає наступні причини маніпулятивного викладення інформації ЗМІ : 1. причини, які пов'язані з упередженістю і суб'єктивізмом людей, що працюють у сфері масової комунікації (індивідуально-психологічні, особистісні особливості, прихильності, політичні пристрасті тощо); 2. причини, викликані політичними та соціально-економічними умовами, в яких працюють ЗМІ; 3. причини, обумовлені самим процесом функціонування ЗМІ. Однак, основною причиною, на думку дослідника, є прагнення збагачення [14, с. 325].

Іншим аспектом негативного впливу засобів масової інформації на суспільство є використання останніми так званої «мови ворожнечі» та ресентименту (ненависті). Такі дії прямо або побічно створюють у громадян негативне сприйняття осіб, що відрізняються за якимись соціальними ознаками, або пов'язаних із ними явищ, а також виражають неповагу до них. Такими особами можуть бути як колишні, так і діючі військовослужбовці, а також члени їх родин чи близькі особи.

Стаття 17 Конституції України визначає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Звичайно ми не можемо обійти увагою таке сучасне явище як психологічна чи інформаційна війна. Саме вона була розв'язана Росією проти України набагато раніше ніж військова агресія. Під нею фахівці розуміють сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому [15, с. 91].

Насьогодні існує чотири підходи щодо визначення інформаційної війни. Представники першого визначають її як сукупність політико-правових, соціально-економічних, психологічних дій, що передбачають захоплення інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційної сфери, знищення його комунікацій, позбавлення засобів передачі повідомлень, а також інші подібні цілі. На думку інших представників, інформаційна війна – це завжди найгостріша форма протистояння в

інформаційному просторі. В цьому протистоянні вони використовують особливий вид зброї – інформаційну. Згідно з третім підходом, інформаційна війна є формою забезпечення та ведення військових операцій із застосуванням електронних засобів. Четвертий підхід визначає інформаційну війну як кібернетичну війну, яка полягає в протистоянні між технічними системами.

У світі інформаційні війни можуть бути здійснені в наступних формах: конфлікт між державами (холодна війна); конфлікт між державою та недержавними організаціями (наприклад, терористичними); боротьба між окремими політичними одиницями під час виборчих компаній; війна проти власного населення з метою його перепрограмування; війна проти політики конкретних держав у сфері захисту прав людини, свободи слова та віросповідання тощо.

Слід зазначити, що всі ці форми ведення інформаційної війни передбачають вплив на психіку широких верств населення, порушення психічної недоторканості особи. Для цього використовується інформаційна зброя, яка поряд з нанесенням шкоди технічним засобам, програмному забезпеченню наносить шкоду психічному стану населення, спотворює інформацію, викликає негативні емоції та розчарування громадян. Здійснюється перекручування об'єктивної інформації, маніпуляція свідомістю, яка призводить до своєрідного втручання в психіку людей, нав'язування їм необхідних ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки. Це формує несприйняття громадянами влади, правоохоронних органів, інших державних установ, постійне втручання і перешкодження їх діяльності, спотворення діючих в суспільстві норм та правил поведінки. Це породжує впевненість, що можна навіть вчиняти кримінальні правопорушення для встановлення, на думку таких осіб, соціальної справедливості.

Така ситуація в Україні спостерігається упродовж декількох останніх років. Правоохоронні органи дуже мляво і невпевнено реагують на факти такого впливу і поведінку людей. Це стосується усіх представників громадськості, як патріотично налаштованих, так і тих, хто має антиукраїнську позицію. Право на силу повинно бути повернуто тільки державі. Звертаємо увагу, що саме право на силу, а не на насильство.

Для ведення інформаційної (психологічної) війни проти нашої країни існують необхідні передумови. Їх в 2011 році (тобто, до початку агресії Росії проти України) виділив

С. П. Смольц. Він вказує, що соціальна апатія, песимізм переважають в українському суспільстві. Втрата якості та престижу освіти, викривлення життєво-світоглядних орієнтирів призвело до безграмотності населення, поширення загальної пасивності в суспільно-політичному житті, повна деградація політичних еліт. Відповідно ми отримуємо інертне суспільство з пасивними громадянами [16, с. 73].

Зараз можемо констатувати, що ситуація ще більше ускладнилась. Це вимагає нових підходів в протидії таким загрозам. Основу інформаційної війни складають інформаційні впливи. Під останніми фахівці розуміють організоване, цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та на фізичний стан людини. Інформаційні впливи поділяються на інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні. Інформаційно-технічний вплив – це вплив інформаційно-технічну інфраструктуру, а також вплив на фізичний стан людини, яка обслуговує цю інфраструктуру. В свою чергу, інформаційно-психологічний вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін в їх поведінку і світогляд. Базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання та навіювання [17, с. 10].

Не дивлячись на те, що об'єктами деструктивного інформаційного впливу можуть виступати ідеологічно-психологічне середовище суспільства, система формування свідомості населення, громадська думка тощо, можемо констатувати, що завжди таке ураження спрямоване на психіку окремої людини, на її психічну недоторканість.

Ми підтримуємо Я. Малик, який наголошує, що головним завданням будь-якої інформаційної війни є маніпулювання свідомістю мас, внесення в неї ворожої ідеології, послаблення певних переконань, залякування широких верств населення внутрішнім та зовнішнім ворогом [18, с. 106]. Саме захист психіки окремо взятого громадянина від деструктивного інформаційного впливу повинен стати пріоритетом в діяльності відповідних державних органів, в тому числі і органів правопорядку.

Сучасні психологи-дослідники проблеми інформаційно-психологічної війни виділяють наступні ознаки впливу на психіку людини: насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу; прихованість ме-

ханізму (особливо в мирний час); використання особливостей психофізіології людини для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу [19, с. 65].

Деструктивний вплив на свідомість широких верств населення та окремих індивідумів може бути здійснений шляхом: дезінформації, пропаганди, диверсифікації громадської думки, психологічним тиском та поширенням чуток.

Дезінформація має декілька форм. Основними з них є: упереджене (тенденційне) викладення фактів, вони подаються в обмеженому та дозованому об'ємі, який не дозволяє громадянам побачити повну картину події; перекручування правдивих даних; використання як правдивої так і неправдивої інформації; використання тільки неправдивої інформації. Для цього використовуються заангажовані засоби масової інформації та окремі журналісти. Пропаганда дозволяє поширити необхідну інформацію для осіб, які ведуть інформаційно-психологічну війну. Вона здійснюється в різних сферах діяльності суспільства: економічній, політичній, художній, мистецькій та т.і.

Під диверсифікацією громадської думки розуміється розпорошення уваги влади на штучно створені проблеми і відволікання останньої від важливих проблем в суспільстві. Її формами науковці називають: дестабілізацію обстановки в державі чи окремих її регіонах; активізацію кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами; ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин [20, с. 24].

Під психологічним тиском в цій діяльності розуміється вплив на свідомість людини шляхом погроз, залякування з метою примусити останню до певної поведінки. Для цього застосовуються як фізичне так і психічне насильство.

Окремим видом психологічного впливу є поширення різних чуток за допомогою як офіційних, так і неофіційних каналів. Чутки є самостійним видом впливу на психіку людей. Чутки можуть характеризуватися обманом людини, погрожувати їй, викликати стан невпевненості та незахищеності. Їх поділяють за трьома параметрами: 1) за експресивною характеристикою: чутки-бажання, чутки залякування, роз'єднувальні агресивні чутки (перші мають на меті викликати у людей розчарування, деморалізувати останніх; другі формують у людей стан тривоги, небезпеки за власне існу-

вання та існування своїх близьких; треті вносять розлад в суспільство, створюють стан незадоволеності одних верств населення іншими); 2) за інформаційною характеристикою: абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чутки; 3) за ступенем впливу на психіку, які варіюються від нейтральних і до таких, які викликають небезпечні психологічні стани у людини.

Важливим питанням з цього приводу є причина виникнення чуток. На наш погляд, такою причиною є відсутність офіційної інформації або її недостатній чи неповний характер. Відсутність інформації одразу компенсується чутками. Це, в свою чергу, призводить до зміни психічного здоров'я людини та зрушень у її цінностях. Життєвих орієнтирах, світогляду. Це, в свою чергу, на думку фахівців, призводить до проявів девіантної антисоціальної поведінки і створює небезпеку для суспільства та держави [21, с. 45].

Ще одним небезпечним наслідком такого інформаційного впливу є зміна емоційного стану широких верств населення. На думку О. Г. Юценка страх призводить до того, що у людини перестають працювати аналітичні центри, вона впадає в паніку і їй вкрай складно сприймати нові ідеї, якщо вони входять в конфлікт зі старими, які укорінені в її свідомості [22, с. 22].

Психологічні дослідження сучасного стану суспільства говорять про те, що негативного впливу зазнає практично все населення України. Серед негативних медико-психологічних наслідків, які спостерігаються зараз серед населення України, найбільш значущим стає високий ризик поширення і розвитку різноманітних порушень психічної сфери та психічні розлади [23, с. 67].

Змінюються і підходи щодо терористичних дій. Одним із проявів тероризму є психотероризм, під яким розуміється психологічний тиск на населення, владні структури, громадську думку, спонукання тих або інших суб'єктів до дій на користь терористів, для залякування використовуються комунікаційні технології і засоби. Фахівці такі дії відносять до «інформаційного тероризму», який відрізняється від інформаційної війни саме суб'єктами таких дій. Ними є не спецслужби іншої держави, а представники терористичних угруповань.

«Інформаційний тероризм – це небезпечне діяння з інформаційного впливу на соціальні групи й окремих осіб, державні органи влади та управління, пов'язані з поширенням

інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху й напруження в суспільстві [17, с. 33].

Внаслідок таких дій у громадян руйнуються навички критичного мислення та об'єктивної оцінки ситуації, спотворюються соціальні норми, знищуються традиційні підвалини існування людей. Вони стають керованими, у них виникає бажання руйнувати, знищувати, як їм вважається своїх ворогів. Такі суспільно небезпечні дії вимагають цілого комплексу заходів по протидії, які повинні здійснюватися як на загальному, так і спеціальному рівні. За декілька останніх років України істотно просунулася в цьому напрямку, але ще багато слід зробити.

Окремою, складною соціальною групою виступають внутрішньо переміщені особи. Їх кількість в Україні невпинно зростає. Значна кількість таких осіб успішно інтегруються до соціального середовища на іншій території. Разом з тим залишається велика частка осіб, які опинилися в складних економічних побутових умовах. Вони також тривалий час перебували в зоні бойових дій, що стало для них значним психотравмуючим фактором. На фоні цього у них виникають проблеми соціального, правового та психологічного характеру.

Процес їх адаптації ускладнений загостренням сприйняттям навколишньої дійсності, що призводить до високого рівня тривожності особистості. Труднощі із соціальною реінтеграцією продукують підвищений рівень агресивності особистості, який знаходить свій прояв як у фізичній, так і у вербальній агресії. Остання може бути спрямована і на військовослужбовців, яких вимушені переселенці можуть винити у своїх негараздах. Тому такі особи потребують додаткового медико-психологічного обстеження та супроводу.

Численні кримінологічні дослідження вказують на тісний зв'язок пияцтва та алкоголізму з агресивною злочинністю. Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 435-1 КК України досить часто вчиняється особами в стані алкогольного сп'яніння.

За допомогою алкоголю людина руйнує моральні перепони для антисуспільної та злочинної поведінки. У цьому стані такі властивості людини як агресивність, жорстокість, негативізм виходять назовні і виявляються в різних видах антисуспільної поведінки: образах, хуліганських діях та ін.

Вплив алкоголю на вчинення агресивних кримінальних правопорушень, до яких беззаперечно відноситься кримінальне правопорушення, яке передбачене ст. 435-1 КК України здійснюється в наступних напрямках: 1) він впливає на психіку, емоції, волю людини та мотивацію її дій, тобто все те, що виступає причинами та умовами кримінально протиправної поведінки; 2) алкоголь підсилює такі особистісні якості злочинця, як цинічність, жорстокість, агресивність; 3) він призводить до збільшення рівня віктимізації таких осіб. Подібний вплив здійснює наркотизм та наркоманія.

Важливий вплив на поширення досліджуваних кримінальних правопорушень здійснює поширення правового нігілізму широких прошарків нашого суспільства. Під сутністю правового нігілізму фахівці розуміють втрату правом своєї цінності в очах окремого індивіду, певної соціальної групи або всього суспільства [24, с. 6-7]. Цілком зрозуміло, що образа та погроза військовослужбовцю є логічним продовженням не сприйняття широкими прошарками населення значення регулювання суспільних відносин нормами права. В цій системі координат це лише окремий епізод прояву правового нігілізму. Подібні дії вчиняються відносно правоохоронців, суддів, державних діячів та інших осіб, які уособлюють собою державний апарат.

На думку С. І. Куксенко, правовий нігілізм обумовлений історичними, політико-правовими, ментальними і навіть духовними особливостями розвитку соціуму [25, с. 28-29]. На жаль, ці особливості не дозволяють нам сподіватися не в короткостроковій і навіть не в середньостроковій перспективі на зміну стану правового нігілізму у суспільстві.

Висновки. Детермінація кримінального правопорушення, передбаченого ст. 435-1 КК України обумовлена низкою факторів. Важливими серед них є політичні криміногенні фактори, до яких відносяться: відсутність в нашій країні універсальної політичної ідеології; зловживання з боку влади правилами політичної доцільності; вплив на свідомість українців влади країни-агресора, яка часто спекулює загальнолюдськими цінностями; наявність у владі нашої країни практики політико-правового популізму. Останній передбачає фундаментальні розбіжності між проголошеними стратегіями у різних сферах соціального управління та реальними кроками щодо їх реалізації.

Детермінанти даного кримінального правопорушення носять і ідеологічний харак-

тер. Це комплекс детермінант обумовлений відсутністю визначальної суспільної ідеології та національної ідеї. В нашому суспільстві відсутні чіткі і обґрунтовані ідеї, які здатні об'єднати різні верстви населення. Такі ідеї повинні бути сформовані владою разом із суспільством і впроваджені в діяльність державних органів, громадських організацій та суспільства в цілому. Важливою проблемою в цьому є занепад духовної сфери нашого суспільства, який пов'язаний, в першу чергу, з відсутністю конструктивної державної ідеології. Це призводить до занепаду суспільної моралі у нашій державі. Розв'язана агресивна війна Росії проти України лише загострила і вивела на новий рівень цю проблему.

На засвоєння агресивної вербальної моделі поведінки виділяються і інші фактори, наприклад: 1) використання вербальної агресії в стосунках між членами однієї родини; 2)

агресивна форма поведінки між членами різних соціальних груп; 3) агресивній поведінці люди навчаються не тільки на дійсних прикладах (поведінка в родині або в соціальній групі), а і на символічних прикладах, які дають засоби масової інформації.

Важливою криміногенною детермінантою даного кримінального правопорушення є вплив засобів масової інформації, особливо з боку країни-агресора. В цьому випадку мова йде про проведення інформаційної війни і масового психологічного тероризму.

Негативний вплив на поширення досліджуваних кримінальних правопорушень здійснює поширення правового нігілізму широких прошарків нашого суспільства. Під сутністю правового нігілізму фахівці розуміють втрату правом своєї цінності в очах окремого індивіду, певної соціальної групи або всього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.
2. Шакун В. І. Суспільство і злочинність : монографія. Київ : Атіка, 2003. 784 с.
3. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 656 с.
4. Кресіна І. О. Політика і право : проблеми співвідношення. *Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2003. Вип. 14. С. 467-472.
5. Шемшученко Ю. С. Що є право? *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Т. 1. / За ред. Ю. С. Шемшученка та інших. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. 325 с.
6. Бесчасний В. М. Кримінологічне забезпечення протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Вспрві, 2017. 360 с.
7. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль держави у подоланні криміналізму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 1 (20). С. 40-48.
8. Гладкова Є. О. Питання загальносоціального запобігання злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 101-108.
9. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. *Метод социологии : монография*. Москва : Наука, 1991. 575 с.
10. Костенко О. М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13-16.
11. Батиргареева В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 215 с.
12. Голина В.В. Специально-кримінологическое предупреждение преступлений (теория и практика) : дис... д ра юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1994. 569 с.
13. Слотердайт П. Критика циничного разума. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. 584 с.
14. Ігнатов О. М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія. Харків : Діса Плюс, 2013. 650 с.
15. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека : світоглядно-правові аспекти : монографія. Харків : Майдан, 2011. 244 с.
16. Смольц С. П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 3. С. 70-74.
17. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підруч. / Я. М. Жарков, Л. М. Компанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скуліш; за загальною редакцією Є. Д. Скуліша. Київ : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
18. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2015. Вип. 15. С. 104-112.

19. Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. Нарис теорії і практики психологічних операцій : навчальний посіб. / під ред. В. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. 132 с.
20. Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності : стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 21-28.
21. Петрик В., Жарков Я., Дзюба М. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45-46.
22. Ющенко А. Г. Україна обязана выиграть информационную войну. *Україна : третє тисячоліття*. 2014. № 3. С. 21-23.
23. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : метод. рекомендації. Харків : МОЗ України 2014. 79 с.
24. Волошенюк О. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. канд. юрид. наук : 12.00.08 : Університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2000. 18 с.
25. Куксенко С. І. Правовий нігілізм як одна з перешкод європейської інтеграції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35. Т. 1. С. 28-31.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

O. M. KHRAMTSOV

Doctor of law, professor

Professor of the Department of Criminal Law

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody, 4

DETERMINANTS OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR BY ARTICLE 435-1 OF THE CC OF UKRAINE (INSULTING THE HONOR AND DIGNITY OF A MILITARY SERVICEMAN, THREAT TO A MILITARY SERVICEMAN)

ANNOTATION. *Introduction.* The unleashed war of Russia against Ukraine forced the legislator to properly look at the protection of professional honor and dignity, mental integrity of military personnel. The result was the criminalization of insults and threats of violence and other actions against military personnel and their family members and the distribution of relevant materials. But effective counteraction to this dangerous socio-legal phenomenon is impossible without criminological support, which is aimed at elimination the causes and conditions of its occurrence and existence. It is the impact on criminogenic factors that will allow to effectively counteract the latter.

Summary of the main results of the study. The article emphasizes that the criminal offense provided for in Art. 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, caused by a number of subjective and objective criminogenic factors. It is noted that the most important among them are political criminogenic factors, which include: the absence of a universal political ideology in our country; abuse of the rules of political expediency by the authorities; influence on the consciousness of Ukrainians by the government of the aggressor country, which often speculates on universal values; presence of the practice of political and legal populism in the activities of the power structures of our country. It is emphasized that the determinants of this criminal offense are also ideological in nature. This complex of determinants is caused by the absence of a defining social ideology and national idea. An important element of this complex of determinants is the decline of the spiritual sphere of our society, the negative influence of the mass media, and especially the implementation of information warfare and information terrorism. One should also not ignore the subjective factors that give rise to various manifestations of criminal verbal aggression and criminal mental violence, the manifestation of which is the offense under investigation.

Conclusion. For the implementation of criminal policy in the field of combating the offense provided for in Art. 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, the criminal law measures themselves are clearly not enough. Proper criminological support is required, which is impossible without an analysis of criminogenic factors (determinants). It is their establishment, analysis and elimination that should become a priority area in the activities of the subjects of prevention of this manifestation of criminal aggression and violence.

KEY WORDS: *aggression, crime prevention, criminal offense, determinants of crime, information warfare, insult, military serviceman, threat, violence.*

REFERENCES

1. Zelinsky A. F. Criminology : a course of lectures . Kharkiv: Prapor, 1996. 260 p. (in Ukrainian)
2. Shakun V. I. Society and crime: a monograph. Kyiv: Atika, 2003. 784 p. (in Ukrainian)
3. Orlov Yu. V. Political and criminological theory of crime prevention: monograph. Kharkiv: Disa plus, 2016. 656 p. (in Ukrainian)

4. Kresina I. O. Politics and law: problems of correlation. Legal State. *Yearbook of scientific works of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine*. 2003. Issue 14. P. 467-472. (in Ukrainian)
5. Shemshuchenko Yu. S. What is law? *Anthology of Ukrainian legal thought*. In 10 volumes. V. 1. / Under the editorship of Yu. S. Shemshuchenko and others. Kyiv: Publishing House "Legal Book", 2005. 325 p. (in Ukrainian)
6. Beschasnyi V. M. Criminological support for combating crime in Ukraine: a monograph. Kharkiv: In the case, 2017. 360 p. (in Ukrainian)
7. Bandurka O. M., Litvinov O. M. The role of the state in overcoming criminalism. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. 2019. No. 1 (20). P. 40-48. (in Ukrainian)
8. Hladkova E.O. The issue of general social crime prevention. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. 2014. No. 7. P. 101-108. (in Ukrainian)
9. Durkheim E. About social work separation. *Method of sociology : monograph*. Moscow: Nauka, 1991. 575 p.
10. Kostenko O. M. Not a single punishment! About the concept of " anti-criminal vices". *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. 2017. No. 4/2 (52). P. 13-16. (in Ukrainian)
11. Batyrgareeva V. S. Criminological characteristics and prevention of thuggery combined with home invasion: diss. ... candidate law Sciences: 12.00.08. Kharkiv, 2002. 215 p. (in Ukrainian)
12. Holina V.V. Special criminological prevention of crimes (theory and practice) : dissertation of doctor of legal sciences: 12.00.08. Kharkiv, 1994. 569 p. (in Ukrainian)
13. Sloterdijk P. Criticism of the cynical mind. Ekaterinburg : Ural University Publishing House, 2001. 584 p.
14. Ignatov O. M. Countermeasures against general criminal violent crime in Ukraine: monograph. Kharkiv: Disa Plus, 2013. 650 p. (in Ukrainian)
15. Dzoban O. P., Pylypchuk V. G. Informational violence and security: ideological and legal aspects: monograph. Kharkiv: Maidan, 2011. 244 p. (in Ukrainian)
16. Smolts S.P. Information war as a factor in the formation of social existence. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Philosophy. Psychology. Pedagogy*. 2011. No. 3. P. 70-74. (in Ukrainian)
17. The history of informational and psychological conflict: textbook / Ya. M. Zharkov, L. M. Kompantseva, V. V. Ostroukhov, V. M. Petryk, M. M. Prysiashnyuk, E. D. Skulish; edited by E. D. Skulish. Kyiv: Scientific and publishing department of the National Academy of Secret Service of Ukraine, 2012. 212 p. (in Ukrainian)
18. Malik Ya. Information war and Ukraine. *Scientific Bulletin "Democratic Governance"*. 2015. Issue 15. P. 104-112. (in Ukrainian)
19. Dzyuba M. T., Zharkov Ya. M., Olkhovoi I. O., Onyshchuk M. I. An outline of the theory and practice of psychological operations: a study guide. / edited by V. V. Balabin. Kyiv: VITI NTUU "KPI", 2006. 132 p. (in Ukrainian)
20. Maruta N. O., Markova M. V. Informational and psychological warfare as a new challenge of modernity: the state of the problem and ways to overcome it. *Ukrainian Herald of Psychoneurology*. 2015. Volume 23, Issue 3 (84). P. 21-28. (in Ukrainian)
21. Petryk V., Zharkov Ya., Dzyuba M. Dangers of personality in the information space. *Legal journal* . 2007. No. 2 . P. 45-46. (in Ukrainian)
22. Yushchenko A. G. Ukraine obliged to win informational war. *Ukraine: the third millennium*. 2014. No. 3. P. 21-23. (in Ukrainian)
23. Voloshyn P.V., Maruta N.O., Shestopalova L.F. Diagnostics, therapy and prevention of medical and psychological consequences of combat actions in modern conditions: method. recommendations Kharkiv: Ministry of Health of Ukraine, 2014. 79 p. (in Ukrainian)
24. Volosheniuk O. V. Legal nihilism in the post-Soviet society: autoref. cand. of legal sciences: 12.00.08: University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kharkiv, 2000. 18 p. (in Ukrainian)
25. Kuksenko S. I. Legal nihilism as one of the obstacles to European integration. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*. 2018. No. 35. Vol. 1. P. 28-31. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-36>

УДК: 343.985.3

С. С. ТЕРЕЩУК

кандидат юридичних наук, старший викладач

кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: serg.ter@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7263-4155>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОВЕРНЕННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТУ
ПРОКУРОРУ ПІД ЧАС ПІДГОТОВЧОГО СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена досить важливій та актуальній темі рівності сторони обвинувачення і сторони захисту у судовому процесі, приділено увагу процесуальним аспектам повернення обвинувального акту у підготовчому судовому засіданні.

Короткий зміст. Під час підготовчого судового слухання суд приймає рішення, які важливі і необхідні для спрощення процедури слухання справи по суті. У більшості випадків підготовча судове засідання закінчується призначенням судового розгляду на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Дуже рідко суд повертає обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, коли вони не відповідають вимогам КПК України. Одним із завдань сторони обвинувачення є підтримання державного обвинувачення в суді, доведення вини обвинуваченого, саме тому сторона обвинувачення зацікавлена у призначенні судового розгляду на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. У випадку прийняття судом рішення про повернення обвинувального акту прокурор має можливість оскаржити дане рішення, відповідно до ч.4 ст. 314 КПК України. Клопотання про повернення обвинувального акту більшості випадків подається стороною захисту, яка зацікавлена в усуненні недоліків та поверненні обвинувального акту прокурору. У випадку відмови судом у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту, для сторони захисту не передбачено можливість оскаржити таке рішення. Це ставить в сторону обвинувачення та сторону захисту у процесуальну нерівність.

Висновок: запропоновано вирішення даного питання невідповідності положень ст.314 КПК України загальним засадам кримінального провадження, шляхом внесення змін до ч.4 ст.314 КПК України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне провадження, обвинувальний акт, сторона обвинувачення, сторона захисту, адвокат, досудове розслідування, КПК України.

Як цитувати: Терещук С.С. Процесуальні аспекти повернення обвинувального акту прокурору під час підготовчого судового засідання. // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 330-334. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-36>

In cites: Tereshchuk S.S. (2025). Procedural aspects of returning the indictment to the prosecutor or during the preparatory court hearing. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 330-334. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-36> (in Ukrainian)

Постановка проблеми: Верховенство права є однією із значущих засад, закріплених законодавцем у ст. 8 КПК України. Дане положення закріплене не тільки у КПК України, а і у Основному законі України. Так відповідно до ст. 129 Конституції України [2], основними засадами судочинства: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного

обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.

Саме про рівність учасників судового процесу перед законом і судом, а також засади змагальності сторін під час розгляду судом.

клопотання судом клопотання про повернення обвинувального акту буде приділена значна увага у цьому дослідженні, оскільки при ухваленні рішення про повернення обвинувального акту суттєво звужується права сторони захисту на оскарження.

Стан наукового дослідження: Питання повернення обвинувального акту досліджували: О. М. Бандурка, В. Б. Глобенко, І. В. Гловюк, С. О. Заїка, О.В. Капліна, Є. Г. Коваленко, О. П. Кучинська, Є.О. Говорун, Л. М. Лобойко, В. В. Назаров, М.В. Сийплові, О. Ю. Татаров, В. М. Тертишник, Т. Г. Фоміна, О.О. Юхно, Ю. П. Янович, та інші вчені, але дослідженням процесуальних можливостей у повернення обвинувального акту на стадії підготовчого судового засідання достатньої уваги не приділено.

Мета дослідження. Головною метою є аналіз положень кримінально-процесуального законодавства, яке охоплює повернення обвинувального акту на стадії підготовчого провадження. Встановлення певних суперечностей у положеннях КПК України, що ставлять сторону обвинувачення та захисту у процесуальне нерівне становище, а також пошук можливості забезпечення рівності прав між сторонами кримінального провадження.

Основні результати дослідження. Відповідно до ч.1 ст.314 КПК України [1]: Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судово засідання, в яке викликає учасників судового провадження. ч.3 ст.314 КПК України[1] передбачає, що у підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення: 1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому статтями 468-475 КПК України [1]; 2) Закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 5-8, 10 частини першої або частиною другою статті 284 КПК України [1]; 3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПК України [1] 4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення невідсудності кримінального прова-

дження; 5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; 6) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

У підготовчому судовому слуханні відповідно до вимог ч. 2 ст. 315 КПК України [1] судді необхідно вирішити наступні питання:

1) визначити дату та місце проведення судового розгляду; 2) з'ясувати, у відкритому чи закритому судовому засіданні необхідно здійснювати судовий розгляд; 3) з'ясувати питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді; 4) розглянути клопотання учасників судового провадження про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів; проведення судового розгляду в закритому судовому засіданні. 5) вчиняти інші дії, необхідні для підготовки до судового розгляду.

Якщо обвинувальний акт відповідає вимогам зазначеним у ст. 291 КПК України [1], тоді суддя призначає судовий розгляд на підставі направленого стороною обвинувачення обвинувального акту. Під час підготовчого судового слухання сторона захисту може подати клопотання про повернення обвинувального акту і це є предметом розгляду суду у підготовчому судовому слуханні.

За результатами розгляду клопотання сторони захисту про повернення обвинувального акту, суддя може ухвалити декілька рішень одні з яких: задовольнити клопотання сторони захисту і повернути обвинувальний акт прокурору і відмовити у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту. Про задоволення клопотання або відмову у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту виноситься ухвала.

Прокурор, направляючи обвинувальний акт до суду, зацікавлений у тому, щоб у цьому обвинувальному акті не було помилок, а також за даним обвинувальним актом було призначено судовий розгляд (розгляд справи по суті).

У сторони захисту, в залежності від запланованої стратегії захисту, може бути на меті повернення обвинувального акту прокурору для виправлення недоліків, про що зазвичай подається «Клопотання про повернення обвинувального акту».

Відповідно до положень КПК України [1], у випадку відмови у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту, сторона захисту позбавлена можливості дане рішення оскаржити. Сторона обвинувачення,

має право оскаржити рішення про, якщо таке рішення буде прийнято.

Відповідно до ч. 4 ст.314 КПК України [1]: «Ухвала про повернення обвинувального акту, клопотання про застосування заходів медичного або виховного характеру може бути оскаржена в апеляційному порядку». Ухвала суду про відмову у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту оскарженню не підлягає.

У ч. 2 ст. 22 КПК України [1] зазначено, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених у кодексі. Саме це положенням гарантує сторонам рівні права, а також можливість реалізувати ці прав. Про рівність перед законом і судом зазначено також у ст. 10 КПК України [1]. Саме положення ст.314 КПК України [1], ставить сторони кримінального провадження у нерівне процесуальне становище, оскільки сторона захисту позбавлена оскаржити рішення, яке ухвалене на її користь.

Проаналізувавши думки науковців, можна зробити висновок, що не сформовано єдиної позиції по вирішення зазначеного питання. Одні науковці притримується думки, що можливість повернення обвинувального акту повинно бути дискреційним повноваженням суду, інші науковці виступають за дотримання прав і свобод учасників процесу, де повинна бути забезпечена можливість оскарження будь-яких рішень.

Досить цікавої думки притримується суддя Вищого антикорупційного суду, Віра Михайленко, яка у одній з статей у юридичній газеті зазначила: «Окремими питаннями, не пов'язаними безпосередньо з формою та змістом обвинувального акту, є ініціативність повернення та стадія, з якої він може бути повернутий. Закон не визначає, за чією ініціативою суд може його повернути. На практиці на необхідності повернення обвинувального акту наголошує переважно сторона захисту. Разом з тим, існує позиція, при якій сторона захисту не має права заявляти таке клопотання. Вона обґрунтована тим, що відповідно до ст. 314 КПК України [1], питання щодо відповідності обвинувального акту нормам Кодексу належить до виключної компетенції суду. При цьому КПК не надає учасникам судового розгляду можливості заявляти клопотання про повернення обвинувального акту прокурору, суд лише може вислухати їх думки щодо відповідності цього акту вимогам закону. Клопотання учас-

ники підготовчого судового засідання мають право заявляти лише після того, як суд визнає, що підстав для повернення обвинувального акту прокурору немає (ч. 1 ст. 315 КПК України). У цій справі суд зазначив, що клопотання захисника розгляду не підлягає, і залишив його без розгляду» [3].

З такою думкою судді Антикорупційного суду погодитися не можна, оскільки ст.22 КПК України [1] передбачає засаду змагальності сторін, тобто свобода і рівність у поданні до суду доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Зокрема у ч. 2 ст. 22 КПК України [1] зазначено: «Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інше доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших прав, передбачених цим кодексом», а ч.6 ст. 22 [1] передбачає, що суд зобов'язаний створити умови для реалізації сторонами їх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Іншої думки притримується Циганюк В.В., який проаналізувавши судову практику у науковій статті, дійшов висновку, що повернення обвинувального акту прокурору можливе з критерію сутності таких підстав для повернення. Вони визначаються фактичними обставинами такого повернення та їх встановлює суд під час підготовчого розгляду кримінальної справи. Так, повернення обвинувального акту прокурору під час підготовчого провадження можливе через процесуальні помилки; помилки форми обвинувального акту як документа та помилки у кваліфікації кримінального правопорушення. Досить лише однієї помилки для повернення обвинувального акту прокурору. Процесуальними помилками необхідно вважати, наприклад, такі: обвинувальний акт складений прокурором без мотивування його незгоди із складеним слідчим обвинувальним актом, порушення прав учасників кримінального провадження під час порядку вручення обвинувального акту та додатків до нього тощо. Тобто процесуальними необхідно вважати помилки, які були допущені як під час складання обвинувального акту, під час його вручення підозрюваному, так і під час направлення до суду і стосуються порушення прав учасників кримінального провадження. Помилками форми обвинувального акту як документа необхідно вважати введення у його текст такої, що не відповідає дійсності інформації, та яка є помилковою як наслідок технічної помилки, або відсутності такої інформації, і водночас не дає можливості правильно ідентифікувати відомості, які має містити обвину-

вальний акт, згідно з вимогами ст. 291 КПК України[1]. Однак якщо помилка у даті та місці складення та затвердження обвинувального акта не була технічною помилкою, то таку помилку необхідно вважати процесуальною. Помилки у кваліфікації кримінального правопорушення безпосередньо стосуються обвинувачення особи у скоєнні злочину, а саме викладу фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення, а також обставин, які обтяжують чи пом'якшують покарання та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням за умови матеріального чи змішаного складу злочину. А щодо юридичних осіб, то це також стосується підстав застосування заходів кримінально-правового характеру, які прокурор вважає встановленими [4, с.178-184].

Є. Мирошніченко зазначає, що у випадку повернення матеріалів кримінального провадження прокурору, суд постановляє відповідну ухвалу.

Даною ухвалою суд зобов'язує прокурора усунути всі виявлені недоліки протягом визначеного ним певного строку, який має бути достатнім для виправлення допущених недоліків, з чим ми погоджуємось [5 с. 12-13]. Сторону обвинувачення у суді представляє прокурор, який при направленні матеріалів обвинувального акту до суду зацікавлений у тому, щоб підготовче засідання було закрито і призначено слухання по суті. У випадку ухвалення рішення про повернення обвинувального акту сторона обвинувачення має можливість його оскаржити, оскільки це рішення не на користь сторони обвинувачення.

Сторона захисту зацікавлена у тому, щоб всі недоліки у обвинувальному акті були усунені (у випадку їх наявності). Саме сторона захисту у переважній більшості випадків ініціює повернення обвинувального акту. У випадку прийняття рішення не на користь сторони захисту, а саме відмові у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акту, сторона захисту позбавлена можливості оскаржити таке рішення.

У зв'язку з тим, що сторону обвинувачення наділено можливістю оскаржити ухвалу суду, яку прийнято не на користь сторони обвинувачення а саме: ухвалу про повернення обвинувального акту, а сторону захисту не

наділено можливістю оскаржити ухвалу яка приймається не на користь сторони захисту – відмову у задоволенні клопотання про повернення прокурору обвинувального акту, ставить сторони у нерівні процесуальні умови.

Відповідно до п.1 абзацу другого ст.129 Конституції України [2]: «Основними засадами судочинства є рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом». Надаючи можливість оскаржити стороні обвинувачення ухвалу суду про повернення обвинувального акту, Кримінально-процесуальним кодексом України надається перевага стороні обвинувачення, що є явним порушенням рівності сторін та учасників процесу перед законом і судом. Не надаючи можливість стороні захисту оскаржити ухвалу прийняття судом ухвали не на її користь, порушуються основні засади судочинства, які передбачені у Конституції України.

Окремої уваги заслуговує стаття 55 Конституції України, [2] де передбачено можливість оскаржити будь-яке рішення органу влади і місцевого самоврядування. Суд першої інстанції є органом влади, який приймає рішення, що істотно впливають на долю людини. Саме тому законодавець не передбачивши можливість для оскарження у ч.4 ст.314 КПК України [1] поставив сторону захисту і сторону обвинувачення у нерівні умови. Враховуючи вище викладене ми можемо дійти висновку що у питанні повернення обвинувального акту прокурору сторони кримінального провадження знаходиться в нерівному становищі.

Висновки. Процесуальне аспектом повернення обвинувального акту прокурору на стадії підготовчого судового розгляду потребує вдосконалення, оскільки положення КПК України [1] суперечить основоположним засадам, змагальності сторін. зокрема у забезпеченні у можливості стороною захисту оскаржити ухвалу суду у випадку прийняття рішення не на її користь. Беручи до уваги викладене, пропонуємо внести зміни до ч.4 ст.314 КПК України [1], де зазначено: «Ухвала про повернення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру може бути оскаржена в апеляційному порядку» доповнивши наступним: «Ухвала про повернення обвинувального акту або ухвала про відмову у поверненні обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру може бути оскаржена в апеляційному порядку».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-процесуальний кодекс України станом на 6 лютого 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 01.04.2025).
2. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 01.04.2025).
3. Михайленко В.В. Повернення обвинувального акта прокурору: проблеми, тлумачення та застосування. *Юридична газета online : Всеукраїнське професійне юридичне видання*. 24.01.2022. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/-povernennya-obvinuvalnogo-akta-prokuroru-problemi-rozuminnya-tlumachennya-ta-zastosuvannya.html> (дата звернення 01.04.2025).
4. Циганюк В.В. Повернення обвинувального акту прокурору в підготовчому провадженні. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 3. С. 178-184. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-3.28> (дата звернення: 01.04.2025).
5. Мирошниченко С. О. Застосування нового процесуального кодексу України в суді. Тлумачення до тексту. Зразки процесуальних документів. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків : Харків юридичний, 2013. 116 с..

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

S.S. TERESHCHUK

PhD (Law), senior lecture in the
Department of Criminal Law

E-mail: serg.ter@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7263-4155>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

PROCEDURAL ASPECTS OF RETURNING THE INDICTMENT TO THE PROSECUTOR DURING THE PREPARATORY COURT SESSION

ANNOTATION. *Introduction.* the article is devoted to the rather important and topical topic of equality of parties in the legal process, attention is paid to the procedural aspects of the return of the indictment in the preparatory court session.

Summary: during the preliminary court hearing, the court makes decisions that are important and necessary to simplify the procedure for hearing the case on its merits. In most cases, the preparatory court session ends with the appointment of a trial on the basis of an indictment, a request for the application of coercive measures of a medical or educational nature. Less often, the court returns an indictment, a request for the application of coercive measures of a medical or educational nature to the prosecutor, when they do not meet the requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine. One of the tasks of the prosecuting party is to support the state prosecution in court, to prove the guilt of the accused, that is why the prosecuting party is interested in the appointment of a trial on the basis of the indictment, a request for the application of coercive measures of a medical or educational nature. If the court decides to return the indictment, the prosecutor has the opportunity to appeal this decision, in accordance with Part 4 of Article 314 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. In most cases, the request for the return of the indictment is submitted by the defense party, which is interested in eliminating the shortcomings and returning the indictment to the prosecutor. If the court refuses to grant the request for the return of the indictment, the defense does not have the opportunity to appeal this decision. This puts the prosecution and the defense in procedural disparity.

Conclusion: it is proposed to solve this issue by making changes to Part 4 of Article 314 of the Criminal Procedure Code of Ukraine

KEY WORDS: *criminal proceedings, indictment, investigating prosecution, defense, prosecutor, lawyer, pre-trial investigation, Criminal Code of Ukraine.*

REFERENCES

1. Criminal Procedure Code of Ukraine., (February 6, 2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (in Ukrainian)
2. Constitution of Ukraine of (June 28 1996) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (in Ukrainian)
3. All-Ukrainian professional legal publication: Yurydychna gazeta online, URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/-povernennya-obvinuvalnogo-akta-prokuroru-problemi-rozuminnya-tlumachennya-ta-zastosuvannya.html> (in Ukrainian)
4. Tsyganyuk V.V.(2020) Law and Society, No. 2 Part 3/2020, Return of the indictment to the prosecutor in the preparatory proceedings: a systematic analysis of practice, DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-3.28> (in Ukrainian)
5. Myroshnychenko E. O. (2013) Application of the new procedural code of Ukraine in court. Interpretation of the text. Samples of procedural documents. 2nd ed., additions and revisions. Kharkiv Legal, 2013. 116 p. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-37>

УДК 343.98.(477)

О. П. ШАЙТУРО

доктор юридичних наук, доцент

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: opshaituro@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-0595>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

Г. С. РИБАЛКО

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ЗАХІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Сучасний рівень злочинності характеризується поширенням застосування віртуальних активів які, стають предметом, засобом, доходом від їх вчинення, предметом конфіскації у кримінальному провадженні. У зв'язку із цим логічно постають питання щодо визначення порядку вжиття заходів, які б забезпечували подальшу реалізацію виконання призначеного судом покарання щодо таких активів.

Короткий зміст результатів дослідження. У статті здійснено спробу узагальнити існуючі погляди на проблеми накладання арешту на віртуальні активи як захід забезпечення кримінального провадження, зокрема у кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Запропоновано авторський погляд на порядок застосування арешту на віртуальні активи, який визначено як сукупність послідовних етапів діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді або суду.

Висновки. За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що процес накладання арешту на віртуальні активи у кримінальних провадженнях про легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом складається з таких етапів: 1) прийняття рішення про наявність підстав для застосування арешту віртуальних активів у кримінальному провадженні; 2) у невідкладних і виключних випадках накладення арешту на віртуальні активи без отримання дозволу слідчого судді або суду, а за рішенням Директора НАБУ чи його заступника, погодженого із прокурором; 3) звернення з клопотанням про накладання арешту на віртуальні активи до слідчого судді, суду; 4) розгляд слідчим суддею чи судом клопотання та вирішення питання про арешт віртуальних активів; 5) виконання судової ухвали про арешт віртуальних активів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне провадження, віртуальні активи, легалізація коштів, криптовалюта, закон про кримінальну відповідальність, арешт майна.

Як цитувати: Шайтуро О. П., Рибалко Г. С. Накладення арешту на віртуальні активи як захід забезпечення кримінального провадження у кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 335-342. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-37>

In cites: O. P. Shaituro, H. S. Rybalko (2025). Imposing arrest on virtual assets as a measure to secure criminal proceedings in criminal proceedings concerning the legalization (laundering) of property obtained by criminal means. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 335-342. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-37> (in Ukrainian)

Вступ. Накладання арешту на віртуальні активи у кримінальному провадженні являє собою доволі складний механізм, що складається із сукупності процесуальних та непроцесуальних дій. Слід наголосити, що накладення арешту на віртуальні активи як захід забезпечення кримінального провадження щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом займає важливе місце у вико-

нанні завдань кримінального провадження, визначених у ст. 3 КПК України, а його правильне застосування сприятиме реалізації справедливості кримінального правосуддя в цілому.

Стан наукової розробки проблеми. Вирішенню поставленої у статті наукової проблеми, а також суміжних проблем арешту майна у кримінальному провадженні присвячені праці таких науковців як Ю.П. Алєнін,

В.І. Галаган, І.В. Гловюк, А. В. Дрозд, О. В. Капліна, О. Б. Комарницька, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, Д.Б. Сергеева, С.М. Смоков, В.М. Тертишник, А.Р. Туманянц, В.М. Трофименко, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, С.С. Чернявський, О.Г. Шило та інші. Поряд із цим порядок реалізації арешту віртуальних активів у кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом у фаховій літературі майже не розглядався.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає тому, щоб на основі аналізу наукових праць та чинного кримінального процесуального законодавства, яке регулює порядок накладання арешту на майно у кримінальному провадженні розкрити та охарактеризувати порядок застосування цього кримінального процесуального заходу відносно віртуальних активів у кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом.

Основні результати дослідження. Проблематика легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, є значущим викликом на міжнародному рівні, що впливає на усі країни, без винятку. Інтеграція віртуальних активів в схеми відмивання незаконних коштів ускладнює процес встановлення їх походження. Проблему загострює те, що операції з віртуальними активами характеризуються такими властивостями як анонімність та відсутність централізованого контролю, які перешкоджають ефективному моніторингу та регулюванню економічної злочинності [1, с. 274].

Перелік можливостей використання віртуальних активів для злочинних схем та відмивання незаконно отриманих доходів є надзвичайно широким. Легалізація таких коштів передбачає маскування їхнього злочинного походження та уникання їх виявлення. Зловмисники винаходять різноманітні незаконні фінансові алгоритми, основними компонентами яких є введення грошей у фінансові системи, проведення численних фінансових операцій для приховування їх незаконного походження, а також остаточна інтеграція у визнані фінансові системи [2, с. 8]. Зокрема, Р.О. Мовчан і Н. Хак Сіддікі виокремлюють кілька поширених способів використання віртуальних активів для злочинних цілей. Зокрема, ці активи можуть бути інструментом для легалізації доходів, здобутих незаконним шляхом. Одним із методів є використання злочинцями віртуальних гаманців, до яких особи надсилають свої активи. В результаті, аналогічні суми, що на-

лежали іншим відправникам, повертаються на початкові рахунки. Це ускладнює відстеження зв'язків між зловмисниками та їхніми початковими активами. Іншим способом є обмін доходів на криптовалютних біржах. У такому випадку кошти можуть направлятися до кредитного кооперативу, а далі - на офшорні рахунки. Також, у незаконній мережевій торгівлі віртуальні активи можуть бути конвертовані на товарних біржах і зняті через банкомати [3, с. 81]. М. Думчинок та Л. Гоч зазначають, що на сьогодні популярним методом легалізації нелегальних доходів стало їх відмивання через вебсайти з азартними іграми. Злочинці все частіше застосовують ігрову валюту для зберігання віртуальних активів. У цьому випадку ігрова валюта купується за криптовалюту, а потім конвертується у фіатні гроші на спеціалізованих сервісах [4, с. 187].

Прийняття Закону України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-ІХ стало важливою подією, яка сприяла врегулюванню питання накладення арешту на віртуальні активи у кримінальних провадженнях, визнаючи їх специфічним видом майна [5]. Аналіз джерел свідчить про те, що процес законодавчого регулювання операцій з віртуальними активами наразі лише формується, тому активно обговорюється науковим співтовариством. Втім, відповідно до положень згаданого Закону та Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10.08.2023 р. за №3320-ІХ [6] віртуальні активи тепер класифікуються як об'єкти цивільного права, які повинні функціонувати в рамках єдиного правового порядку. У ст. 317 Цивільного кодексу України визначено сутність права власності, яке включає права володіння, користування та розпорядження своїм майном. Власник має право управляти своїм майном на власний розсуд (ч. 1 ст. 319 ЦК України) [7].

Отже, можна зробити висновок, що право власності на віртуальний актив охоплює можливість володіти, користуватися та розпоряджатися ним за власним бажанням. Віртуальним активом, що складається з даних в електронному вигляді, можна почати користуватися з моменту його створення. Управління такими активами здійснюється через віртуальний гаманець, до якого доступ можливий за допомогою спеціального ключа: коду та пароля. Seed-фраза є набором з 12, 18 або 24 випадкових слів, які містять необхідну інформацію для відновлення доступу до втраченого чи пошкодженого криптовалютного гаманця. Ця фраза генерується при створенні гаманця і

дозволяє відновлювати доступ до цифрових активів у разі втрати або пошкодження фізичних гаманців, забезпечуючи можливість перенесення гаманця на новий пристрій без перерви в доступі і зменшуючи ризик безповоротних втрат. Таким чином, право власності на віртуальний актив виникає з моменту його створення або здійснення угоди щодо нього і підтверджується володінням ключем до цього активу. Отже, той, хто володіє ключем віртуального активу (кодом і паролем доступу до гаманця), є фактичним власником цього віртуального активу [8].

Слід відзначити, що наразі вже формується судова практика щодо накладання арешту на віртуальні активи у кримінальному провадженні із різною метою – для забезпечення конфіскації чи спецконфіскації у кримінальному провадженні. Наприклад, рішенням слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 30 листопада 2023 року у справі № 991/10335/23 було накладено арешт на активи, які належать ОСОБА_9 та зберігаються в криптогаманці «НОМЕР_7». Арешт стосується Tether (USDT) у кількості 1 201 285,394011 одиниць (що становило 1 202 068,60 доларів США станом на 20 листопада 2023 року) та Tron (TRX) у кількості 303,070481 одиниць (що становило 31,50 доларів США станом на ту ж дату). Також арешт накладено на Bitcoin (BTC) у кількості 6,92304554 одиниць у криптогаманці «НОМЕР_6», вартістю 260 469,68 доларів США станом на 20 листопада 2023 року. Суд мотивував своє рішення тим, що зібрані фактичні дані свідчать про обґрунтовану підозру у скоєнні тяжкого злочину, що може вимагати застосування запобіжних заходів. Оскільки ОСОБА_9 є підозрюваним у вчиненні злочину відповідно до ч.5 ст.191 КК України, за який передбачено конфіскацію майна, а також має віртуальні активи, які можуть бути конфісковані за вироком суду, існують підстави для арешту цього майна для його вилучення як виду покарання [8].

Іншим прикладом може слугувати ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 1 серпня 2022 року у справі № 991/2733/22. Цією ухвалою було задоволено клопотання прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури Офісу Генерального прокурора про арешт майна в рамках кримінального провадження № 52022000000000184 від 18 липня 2022 року. Підозрюваний ОСОБА_2, відповідно до ч. 4 ст. 368 Кримінального кодексу України, обвинувачується у кримінальному правопорушенні. У результаті було накладено арешт на віртуальні активи, які належать

підозрюваному ОСОБА_2 (ІНФОРМАЦІЯ_1, РНОКПП НОМЕР_1), шляхом заборони відчуження та розпорядження цим майном з метою забезпечення спеціальної конфіскації:

- криптовалюта Tether (USDT) у кількості 25377,8 одиниць (на 28 липня 2022 року оцінювалась у 25383,82 доларів США) та Tron (TRX) у кількості 116,770185 одиниць (на ту ж дату становила 8 доларів США), зберігається на електронному мультивалютному криптогаманці
TLVPmB4kgNAZEjjMWxo8DvFAAN1GGKGgt
у;

- криптовалюта Tether (USDT) у кількості 32003 одиниць (вартістю на 28 липня 2022 року 32010,52 доларів США) та Ethereum (ETH) у кількості 0,006163 одиниць (вартістю на ту ж дату 10 доларів США), розміщена в електронному мультивалютному криптогаманці [9].

Відповідно до п. 23 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», поняття доходів, отриманих злочинним шляхом, охоплюють будь-які активи, здобуті прямо чи опосередковано внаслідок скоєння злочину. До них належать валютні цінності, рухоме та нерухоме майно, майнові та немайнові права, без огляду на їх вартість [10]. Таким чином віртуальні активи, отримані злочинним шляхом, є активами в електронній формі, які були здобуті в результаті скоєння злочину. Відповідно до аналізу цих положень та норм ч. 1 ст. 96-2 Кримінального кодексу України і п. 6 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, віртуальні активи мають визнаватись одержаними злочинним шляхом, якщо вони були набуті через вчинення кримінального правопорушення, являють собою дохід від нього, слугують предметом або знаряддям його вчинення чи були надані особі з метою сприяння вчиненню такого правопорушення [11, с. 189].

Слід визнати правильним підхід, запропонований у літературі, коли процесуальний порядок накладення арешту на майно в кримінальному провадженні, що регламентований главою 17 (ст. ст. 170–175) КПК України умовно поділяють на окремі етапи [12, с. 54]. Відповідно до такого підходу, процес накладення арешту на віртуальні активи можемо поділити на такі складові етапи:

1) прийняття рішення про наявність підстав для застосування арешту віртуальних активів у кримінальному провадженні;

2) у невідкладних і виключних випадках накладення арешту на віртуальні активи без отримання дозволу слідчого судді або суду, а за рішенням Директора НАБУ чи його заступника, погодженого із прокурором;

3) звернення з клопотанням про накладення арешту на віртуальні активи до слідчого судді, суду;

4) розгляд слідчим суддею чи судом клопотання та вирішення питання про арешт віртуальних активів;

5) виконання судової ухвали про арешт віртуальних активів.

Приймаючи рішення про накладення арешту віртуальні активи, спершу необхідно пересвідчитися у наявності фактичних підстав для цього в рамках кримінального провадження. Тобто, повинні існувати достатні дані (фактичні підстави), які вказують на потребу у тимчасовому позбавленні права на відчуження, управління та/або користування віртуальними активами підозрюваного, обвинуваченого чи інших осіб, визначених законом. Це включає наявність сукупності доказової інформації у слідства, що ці віртуальні активи, відповідно до ст. 170 КПК України [13]:

1) слугують доказом у кримінальному правопорушенні;

2) можуть бути піддані спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого чи третіх осіб через те, що:

а) віртуальні активи одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення;

б) такі віртуальні активи призначалися чи використовувалися для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи є винагородою за його вчинення;

в) віртуальні активи є предметом вчиненого кримінального правопорушення;

г) вони підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби вчинення кримінального правопорушення;

3) підлягають конфіскації у юридичної особи як вид покарання, захід кримінально-правового характеру, неправомірно отримана вигода чи відшкодування завданої шкоди.

Перед накладанням арешту на віртуальні активи слідчий чи прокурор проводять їх ідентифікацію, розшуковують та збирають докази щодо їх зв'язку з вчиненням розслідуваного злочину. Це потребує проведення слідчих дій, розшукових заходів, а також непрямих дій для встановлення злочинця і його причетності до конкретного протиправного вчинку, що привів

до отримання незаконних активів [14, с. 20, 21].

У процесі розслідування кримінальних правопорушень органи досудового розслідування активно співпрацюють із АРМА для пошуку віртуальних активів, здобутих злочинним шляхом, з метою їх арешту [15]. АРМА, відповідно до своїх обов'язків, виконує запити слідчого, детектива, прокурора та слідчого судді щодо виявлення та розшуку таких активів. Вона також тісно взаємодіє з органами досудового розслідування, прокуратурою та судом, аби забезпечити арешт і конфіскацію незаконно набутих активів [16].

У зверненні до АРМА необхідно вказати інформацію, яка стосується суб'єкта, що подає запит, разом із даними про орган досудового розслідування або прокуратури, де він працює. Слід зазначити номер кримінального провадження у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР), а також осіб, чії активи можуть бути арештовані для забезпечення цього провадження. Звернення має містити опис фабули кримінального провадження та правову кваліфікацію злочину з посиланням на відповідні статті Кримінального кодексу України. Також потрібно визначити завдання для АРМА щодо виявлення та розшуку активів, пов'язаних із кримінальним провадженням, і зв'язок між цими діями та фактичними обставинами справи, які вказують на можливе вчинення злочину. У зверненні мають бути відображені заходи по арешту віртуальних активів, які були застосовані на момент подання запиту, разом із переліком та описом арештованих активів. Варто надати всі доступні дані про існування та розташування віртуальних активів, яке може бути арештоване у рамках провадження, з їх обґрунтуванням. Потрібно також вказати автоматизовані системи, реєстри та банки даних, де здійснювався пошук інформації про активи на момент подання запиту. Наприкінці слід визначити обґрунтований термін, протягом якого АРМА повинна виконати це звернення та надати відповідь [17].

Наступним етапом накладення арешту на віртуальні активи в кримінальному провадженні є звернення з клопотанням про арешт віртуальних активів до слідчого судді, або суду. Таке звернення можуть ініціювати прокурор, слідчий за погодженням з прокурором і, для забезпечення цивільного позову, також цивільний позивач. У клопотанні слідчого, прокурора про арешт віртуальних активів, відповідно до ст. 171 КПК України [13], повинно бути зазначено:

– підстави і мету відповідно до положень ст. 170 КПК України та відповідне обґрунтування необхідності арешту віртуальних активів;

– перелік і види віртуальних активів, що належить арештувати;

– документи, які підтверджують право власності на віртуальні активи, що належить арештувати, або конкретні факти і докази, що свідчать про володіння, користування чи розпорядження підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, третіми особами такими активами;

– розмір шкоди, неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою, у разі подання клопотання відповідно до ч. 6 ст. 170 КПК України.

При цьому до клопотання повинні долучатися в якості додатків оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи такого клопотання.

Важливо підкреслити, що слідчий або прокурор повинні подати клопотання про арешт тимчасово вилучених віртуальних активів не пізніше наступного робочого дня після вилучення. Якщо вилучення відбувається під час огляду або обшуку за ухвалою слідчого судді, клопотання має бути подане протягом 48 годин після вилучення. У разі невиконання цих вимог, майно потрібно негайно повернути особі, у якої його вилучили. Клопотання про арешт віртуальних активів подається до місцевого суду, під юрисдикцію якого підпадає орган досудового розслідування. Якщо справа стосується правопорушень, підсудних Вищому антикорупційному суду, клопотання направляють до цього суду. Розгляд питання про арешт проводиться слідчим суддею або судом на засіданні, відповідно до статей 172 та 173 Кримінального процесуального кодексу України [13].

Клопотання про арешт віртуальних активів розглядається не пізніше як через два дні після його надходження до суду. У цьому процесі беруть участь слідчий та/або прокурор, цивільний позивач, якщо саме він подав клопотання, підозрюваний, обвинувачений, або інші власники віртуальних активів. За можливості залучають захисника, законного представника, або представника юридичної особи, щодо якої проводиться розслідування. Відсутність цих осіб у судовому засіданні не заважає розгляду справи. Клопотання щодо арешту віртуальних активів, які не були тимчасово вилучені, може розглядатися без завчасного повідомлення підозрюваного, обвинуваченого,

інших власників майна, їхніх захисників чи законних представників, а також представників організацій, до яких воно стосується.

Також відповідно до ч. 2 ст. 173 КПК України [13] під час вирішення питання про арешт віртуальних активів слідчий суддя, суд зобов'язані враховувати наступні обставини:

– правову підставу для арешту віртуальних активів;

– можливість використання віртуальних активів як доказу у кримінальному провадженні;

– наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність;

– можливість спеціальної конфіскації віртуальних активів;

– розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою;

– розумність та співрозмірність обмеження права власності завданням кримінального провадження;

– наслідки арешту віртуальних активів для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб [13].

Згідно з українським законодавством, виконання рішення про арешт віртуальних активів у кримінальному провадженні має здійснюватися негайно слідчим або прокурором.

Проте на практиці, слідчий та прокурор формально звертаються до уповноважених органів з вимогою накласти арешт на активи, про які йдеться в ухвалі судді або суду, і передати ці активи зазначеним установам. Зазвичай у таких ухвалах йдеться про передачу арештованого майна в управління АРМА [12, с. 65].

У рішенні слідчого судді чи суду щодо передачі активів в управління АРМА повинні бути вказані деталі про повноваження особи, яка подала клопотання; факт попереднього арешту майна у кримінальному провадженні, його чинність, мету, і обсяг (за винятком випадків накладення арешту й передачі майна в управління в одному рішенні); вартість активів; факт визнання активів речовим доказом у кримінальному провадженні; відсутність причин вважати, що передача активів в управління може зашкодити розслідуванню; точна ідентифікація активів у резолютивній частині; ясне формулювання у резолютивній частині про те, що активи передаються АРМА для управління ними відповідно до закону «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшу-

ку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [18, с. 69-71].

Висновки. Отже, накладання арешту на віртуальні активи у кримінальному провадженні являє собою доволі складний механізм, що складається із сукупності процесуальних та непроцесуальних дій. Слід наголосити, що накладення арешту на віртуальні активи як захід забезпечення кримінального провадження займає важливе місце у виконанні завдань кримінального провадження, визначених у ст. 3 КПК України, а його правильне застосування сприятиме реалізації справедливості кримінального правосуддя в цілому. Порядок реалізації накладання арешту на віртуальні активи у кримінальних провадженнях щодо легалізації

(відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом включає такі етапи: 1) прийняття рішення про наявність підстав для застосування арешту віртуальних активів у кримінальному провадженні; 2) у невідкладних і виключних випадках накладення арешту на віртуальні активи без отримання дозволу слідчого судді або суду, а за рішенням Директора НАБУ чи його заступника, погодженого із прокурором; 3) звернення з клопотанням про накладання арешту на віртуальні активи до слідчого судді, суду; 4) розгляд слідчим суддею чи судом клопотання та вирішення питання про арешт віртуальних активів; 5) виконання судової ухвали про арешт віртуальних активів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Когут Ю.І. Технології блокчейн та криптовалюта: ризики та кібербезпека. Київ: Консалтингова компанія «СІДКОН» ; ВД «Дакор». 2022. 316 с.
2. Ричардсон І., де Лукас Мартін І. Розслідування та судовий розгляд кримінальних проваджень щодо легалізації (відмивання коштів) : посібник для суддів / за наук. ред. Шукліної Н. Г. та Іщенка О.П. Страсбург, Київ: Національна школа суддів України. 2021. 106 с.
3. Сіддікі Н. Хак, Мовчан Р.О. Криптовалюти та Blockchain-технології у сучасній протиправній діяльності. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2018. № 1(10). С. 78– 83.
4. Думчиков М.О., Гоч Л.М. Особливості протидії легалізації злочинних доходів за допомогою віртуальних активів у кіберпросторі: практичний вимір. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів»* (Суми, 18–19 травня 2023 р.). С. 185–188.
5. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. №2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>.
6. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10.08.2023 р. за №3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text>.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
8. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 31.10.2024 по справі № 991/10335/23. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=122788762&red=1000030cd47e6e47903a271fa66146fa192533&d=5>
9. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 20.09.2022 по справі № 991/10335/23. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106407978&red=10000301e731424efa04e5a3c95242fd0955ca&d=5>
10. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 25. Ст. 171.
11. Герасимов Р. Деякі питання застосування арешту майна за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 4 (5). С. 186–194.
12. Настанови з накладення арешту на майно в кримінальному провадженні та передання його в управління уповноваженим органам: науково-практичний посібник / Цуцкірідзе М.С., Пчеліна О.В., Романюк В.В., Бурлака В.В. та ін. Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2022. 140 с.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88
14. Розшук незаконно отриманих активів: практичний посібник / Ф. Аткінсон та ін. Базель: Базельський інститут управління, Міжнародний центр з повернення активів, 2015 (оригінал, англійська мова) / 2016 (переклад українською мовою). 144 с.
15. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 1. Ст. 2.
16. Про затвердження Положення про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2018 № 613. *Офіційний вісник України*. 2018. № 68. С. 32. Ст. 2272.
17. Про затвердження Порядку взаємодії при розгляді звернень органів, що здійснюють досудове розслідування, прокуратури та виконанні запитів іноземних держав щодо виявлення та розшуку активів: наказ Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та

інших злочинів, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства фінансів України від 20.10.2017 № 115/197-о/297/586/869/857. Офіційний вісник України. 2017. № 89. Стор. 127. Ст. 2740

18. Методичні рекомендації: Настанови з управління арештованим майном: навчально-методичне видання. Київ: Ваіте, 2019. 208 с.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

O.P. SHAITURO

DSc (Law), associate professor

Professor of the criminal law department

E-mail: opshaituro@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-0595>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

H.S. RYBALKO

PHD, associate professor,

associate Professor of the criminal law department

E-mail: hrybalko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

IMPOSING ARREST ON VIRTUAL ASSETS AS A MEASURE TO SECURE CRIMINAL PROCEEDINGS IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING THE LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS

ANNOTTION. *Introduction.* The current level of crime is characterized by the spread of the use of virtual assets, which become the subject, means, income from their commission, the subject of confiscation in criminal proceedings. In this regard, questions logically arise regarding the determination of the procedure for taking measures that would ensure the further implementation of the execution of the punishment imposed by the court in relation to such assets.

Summary of the research results. The article attempts to generalize existing views on the problems of imposing an arrest on virtual assets as a measure to secure criminal proceedings, in particular in criminal proceedings regarding the legalization (laundering) of property obtained by crime. The author's view on the procedure for applying an arrest on virtual assets is proposed, which is defined as a set of sequential stages of the activities of an investigator, prosecutor, investigating judge or court.

Conclusions. Based on the results of the study, it was concluded that the process of imposing an arrest on virtual assets in criminal proceedings on legalization (laundering) of property obtained by criminal means consists of the following stages: 1) making a decision on the presence of grounds for applying the arrest of virtual assets in criminal proceedings; 2) in urgent and exceptional cases, imposing an arrest on virtual assets without obtaining permission from the investigating judge or court, but by decision of the Director of NABU or his deputy, agreed with the prosecutor; 3) filing a petition for the arrest of virtual assets with the investigating judge, court; 4) consideration by the investigating judge or court of the petition and resolution of the issue of the arrest of virtual assets; 5) execution of the court decision on the arrest of virtual assets.

KEYWORDS: *criminal proceedings, virtual assets, legalization of funds, cryptocurrency, law on criminal liability, arrest of property.*

REFERENCES

1. Kohut Y.I. (2022). Blockchain technologies and cryptocurrency: risks and cybersecurity. Kyiv: Consulting company "SIDCON"; Publishing house "Dakor". 316 p. (in Ukrainian)
2. Richardson I., de Lucas Martin I. (2021). Investigation and trial of criminal proceedings regarding legalization (money laundering): a manual for judges / edited by Shuklina N. G. and Ishchenko O. P. Strasbourg, Kyiv: National School of Judges of Ukraine. 106 p. (in Ukrainian)
3. Siddique N. Hak, Movchan R.O. (2018). Cryptocurrencies and Blockchain technologies in modern illegal activities. *Bulletin of the Student Scientific Society of Vasyl Stus DonNU*. No. 1(10). P. 78–83. (in Ukrainian)
4. Dumchykov M.O., Goch L.M. (2023). Features of countering the legalization of criminal proceeds using virtual assets in cyberspace: a practical dimension. *Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference "Reforming the Legal System in the Context of European Integration Processes"* (Sumy, May 18–19, 2023). Pp. 185–188. (in Ukrainian)
5. On virtual assets: Law of Ukraine dated February 17, 2022 No. 2074-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>. (in Ukrainian)

6. On amendments to the Civil Code of Ukraine to expand the scope of civil rights: Law of Ukraine dated August 10, 2023 No. 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text>. (in Ukrainian)
7. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (in Ukrainian)
8. Resolution of the Appellate Chamber of the High Anti-Corruption Court dated 31.10.2024 in case No. 991/10335/23. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=122788762&red=1000030cd47e6e47903a271fa66146fa192533&d=5>(in Ukrainian)
9. Resolution of the Appellate Chamber of the High Anti-Corruption Court dated 20.09.2022 in case No. 991/10335/23. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106407978&red=10000301e731424efa04e5a3c95242fd0955ca&d=5>(in Ukrainian)
10. On prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of proliferation of weapons of mass destruction: Law of Ukraine dated 06.12.2019 No. 361-IX. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2020. No. 25. Art. 171. (in Ukrainian)
11. Gerasimov R. (2013). Some issues of the application of property seizure under the new Criminal Procedure Code of Ukraine. *Slovo of the National School of Judges of Ukraine*. No. 4 (5). P. 186–194. (in Ukrainian)
12. Tsutskiridze M.S., Pchelina O.V., Romanyuk V.V., Burlaka V.V. et al. (2022). Guidelines for the seizure of property in criminal proceedings and its transfer to the management of authorized bodies: a scientific and practical manual. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs. 140 p. (in Ukrainian)
13. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine of 13.04.2012 No. 4651-VI. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2013. No. 9–10, No. 11–12, No. 13. Art. 88(in Ukrainian)
14. F. Atkinson et al. (2015) Tracing illegally obtained assets: a practical manual. Basel: Basel Institute of Management, International Center for Asset Recovery. 144 p. (in Ukrainian)
15. On the National Agency of Ukraine for the Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes: Law of Ukraine dated 10.11.2015 No. 772-VIII. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2016. No. 1. Art. 2. (in Ukrainian)
16. On approval of the Regulations on the National Agency of Ukraine for the Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 11.07.2018 No. 613. *Official Gazette of Ukraine*. 2018. No. 68. Page. 32. Art. 2272. (in Ukrainian)
17. On approval of the Procedure for cooperation in considering applications of bodies conducting pre-trial investigation, prosecutor's office and fulfilling requests of foreign states regarding the identification and search of assets: Order of the National Agency of Ukraine for the Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes, the Prosecutor General's Office of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine dated 20.10.2017 No. 115/197-o/297/586/869/857. *Official Gazette of Ukraine*. 2017. No. 89. Pp. 127. Art. 2740. (in Ukrainian)
18. Methodological recommendations (2019): guidelines for the management of seized property: educational and methodological edition. Kyiv: Vaite. 208 p. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 21.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО MILITARY LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-38>

УДК 351.86(477)

Є.І. ГРИГОРЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
консультант Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки, оборони та розвідки
Голова Громадської наукової організації «Правова експертиза та інновації»
E-mail: grigorenkozakon@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

В.М. АЛЕКСАНДРОВ

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підготовки офіцерів запасу
E-mail: romzes1956@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-4635>
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61000, вул. Динамівська, 4

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті сформовано підґрунтя базової методичної допомоги для помічника командира з правової роботи щодо кваліфікованого надання командуванню пропозиції та консультації стосовно вирішення питань правового забезпечення цивільно-військового співробітництва на відповідному рівні. Адже, помічник командира з правової роботи (юрисконсульт) як військовослужбовець, відповідаючи як у мирний, так і у воєнний час за організацію і стан правової роботи в бригаді, повинен бути здатним брати участь у здійсненні всебічного створення сприятливих умов для досягнення військових цілей шляхом правового забезпечення організації та підтримання належного рівня цивільно-військової взаємодії з об'єктами цивільного середовища в районах виконання завдань, передбачених чинним законодавством.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті відзначено, що реалізація діяльності у сфері цивільно-військового співробітництва суттєвим чином підсилюється з огляду на процеси демократизації у системі організації та функціонування сектору безпеки і оборони України, урахування нових реалій, у межах яких громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки та оборони здійснюють суттєвий внесок у реалізацію цілей та завдань у цій сфері, що особливо знайшло своє підтвердження в умовах правового режиму воєнного стану. як у мирний, так і у воєнний час здійснення цивільно-військового співробітництва постає питання про забезпечення законності під час організації та функціонування такого типу співробітництва у сфері всебічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки та оборони України, а також при здійсненні демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки та оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва.

У межах організації та функціонування цивільно-військового співробітництва у сфері всебічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки та оборони України постають питання про такий тип співробітництва з метою покращення матеріального забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України; про організацію та функціонування цивільно-військового співробітництва у сфері технічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України; про організацію та функціонування цивільно-військового співробітництва у сфері речового забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України тощо.

Щодо забезпечення законності у сфері здійснення демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки і оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва слід ураховувати окремі аспекти: по-перше, слід глибоко розуміти призначення демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки і оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва у відповідності до Розділу III Закону України «Про національну безпеку України»; по-друге, потрібно ураховувати предмет демократичного цивільного контролю та співвідношення окремих його складових з діяльністю щодо реалізації правової роботи з боку помічника командира. Зокрема, до таких складових належить дотримання вимог Конституції та законів

України у діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина; урахування змісту і реального стану реалізації стратегій, доктрин, концепцій, державних програм та планів у сферах національної безпеки і оборони; контроль щодо стану правопорядку в органах сектору безпеки і оборони, їх укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період; ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектору безпеки і оборони. Як видно, предмет демократичного цивільного контролю суттєвим чином корелює з обов'язками помічника командира бригади з правової роботи, передбаченими статтею 100 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України; по-третє, слід розуміти особливості цивільно-військового співробітництва у сфері реалізації демократичного цивільного контролю з точки зору системності. Такий підхід потребує врахування системи цивільного контролю, що складається з контролю, який здійснюється Президентом України; контролю, що здійснюється Верховною Радою України; контролю, що здійснюється Радою національної безпеки і оборони України; контролю, що здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського нагляду.

Висновок. Можливості громадських об'єднань у межах правової роботи щодо організації цивільно-військового співробітництва у сфері реалізації демократичного цивільного контролю відіграють значну роль. Зокрема, вони можуть отримувати в установленому порядку від військового командування інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом; здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо. На такі напрацювання може спиратися у своїй діяльності як командування, так і юрисконсульт; проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам; брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях із питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей.

Що стосується діяльності помічника командира з правової роботи (юрисконсульта) слід виходити з того, що забезпечення законності всіх напрямів здійснення цивільно-військового співробітництва є важливим та необхідним напрямом діяльності як у мирний час, так і особливо у воєнний час.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *військовослужбовець, військове право, проходження військової служби, оборона, національна безпека, обороноздатність, командир, цивільно-військове співробітництво, воєнний стан, збройний конфлікт, збройна агресія, сектор безпеки та оборони, національний спротив.*

Як цитувати: Александров В. М., Григоренко Є. І., Окремі аспекти правового забезпечення цивільно-військового співробітництва. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 343-348. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-38>

In cites: V.M. Alexandrov, E.I. Hrygorenko (2025). Some aspects of legal security of civil-military cooperation. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 343-348. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-38> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Відповідно до частини першої статті 2 Закону України «Про оборону України» [1], оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, усіх складових сектору безпеки і оборони України, єдиної державної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони. Оскільки оборона України є з одного боку найважливішою функцією держави, а з іншого – справою українського народу, то, відповідно, від рівня цивільно-військового співробітництва буде залежати рівень обороноздатності та в решті решт і національної безпеки.

Стан наукового дослідження теми. Проблеми цивільно-військового співробітництва в Україні досліджували О. Кремешний, О. Ноздрачов, І. Ушаков, Ю. Призиглей, І. Чобіт,

В. Настюк, І. Коропатнік, В. Карелін, В. Школярченко, А. Яковенко, В. Шульгін та ін. Але в нинішніх умовах тема потребує додаткового поглибленого вивчення.

Мета дослідження. Мета даної статті – висвітлити актуальні аспекти правового забезпечення цивільно-військового співробітництва.

Основні результати дослідження. Враховуючи високий рівень значущості цивільно-військового співробітництва, така діяльність повинна бути цілеспрямованою, планомірною, науково обґрунтованою та систематичною. На деякі з цих якостей звертається увага у Наказі Генерального штабу Збройних Сил України «Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України» від 2 квітня 2019 № 131 [2]. Зокрема, під цивільно-військовим співробітництвом розуміється систематична, планомірна діяльність Збройних Сил України щодо взаємодії з

органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами у районах дислокації військових частин та підрозділів Збройних Сил України з метою формування позитивної громадської думки про діяльність Збройних Сил України і забезпечення сприятливих умов для виконання покладених на них завдань та функцій.

Разом із тим, слід урахувувати і те, що головною якістю цивільно-військового співробітництва є те, що така діяльність повинна бути законною, тобто такою, що повною мірою відповідає приписам чинного законодавства. На цьому слід акцентувати особливу увагу та, у першу чергу, в контексті діяльності помічника командира з правової роботи. Аналіз обов'язків юрисконсульту, передбачених статтею 100 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України [3] дозволяє говорити про те, що їхня переважна більшість тією чи іншою мірою стосується питань законності здійснення діяльності у сфері цивільно-військового співробітництва. Зокрема, помічник командира бригади з правової роботи (юрисконсульт бригади) зобов'язаний: організовувати правову роботу, спрямовану на правильне застосування, неухильне дотримання вимог законодавства в бригаді, надавати командуванню пропозиції та консультації щодо вирішення питань правового забезпечення діяльності бригади; перевіряти відповідність вимогам законодавства проєктів наказів, інших документів правового характеру, що подаються на підпис командира бригади, та візувати їх після погодження із відповідними службовими особами; надавати письмовий висновок командирові бригади з пропозиціями й роз'ясненнями стосовно юридично обґрунтованого вирішення відповідних питань у разі невідповідності проєкту наказу чи іншого документа правового характеру вимогам чинного законодавства; здійснювати правове забезпечення господарської діяльності бригади, брати участь у підготовці, укладенні та здійсненні контролю за виконанням господарських договорів, організовувати претензійну роботу, готувати позови та скарги до суду; за дорученням командира бригади представляти інтереси бригади в судах та інших органах; аналізувати наслідки розгляду претензій, позовів та справ у судах і подавати командирові бригади пропозиції щодо вдосконалення правового забезпечення діяльності бригади; надавати висновки щодо законності списання матеріальних цінностей та давати правову оцінку фактам нестач, крадіжок, псування військового майна,

готувати матеріали про відшкодування за рахунок винних осіб завданих державі матеріальних збитків, надавати правову допомогу при проведенні розслідувань за цими фактами; сприяти правовими засобами зміцненню військової і трудової дисципліни серед військовослужбовців та працівників бригади; давати правову оцінку фактам порушень військової та трудової дисципліни у бригаді; надавати правову допомогу службовим особам бригади в дотриманні законодавства з питань соціального і правового захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей та працівників бригади; організовувати та проводити заходи з правової підготовки та брати участь у правовому вихованні особового складу бригади, правовому інформуванні особового складу, надавати консультації з питань, пов'язаних із діяльністю бригади.

Вочевидь, наведені обов'язки юрисконсульта повною мірою корелюють:

1) з сутністю та основним змістом завдань цивільно-військового співробітництва як за участю Збройних Сил України, так й інших військових формувань;

2) із процесами всебічного забезпечення організації цивільно-військової взаємодії, виходячи з логіки Наказу Генерального штабу Збройних Сил України «Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України» від 2 квітня 2019 № 131 [2];

3) з різними аспектами організації виконання завдань із підтримки дій підрозділів всіх військових формувань;

4) із потребою здійснювати заходи щодо реалізації підтримки об'єктів цивільно-військового співробітництва;

5) із задачами, пов'язаними з необхідністю проведення заходів щодо підвищення живучості та безпеки при застосуванні підрозділів всіх військових формувань та об'єктів цивільно-військового середовища;

6) з необхідністю організовувати виконання завдань цивільно-військового співробітництва з метою підвищення ефективності організації та функціонування підрозділів сектору безпеки та оборони України.

Згідно з частиною першою статті 99 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, помічник командира бригади з правової роботи (юрисконсульт бригади) у мирний і воєнний час відповідає за організацію і стан правової роботи в бригаді, яка, як ми вже визначились, стосується і організації цивільно-військового співробітництва. У той же час,

слід урахувати і те, що стосовно мирного чи воєнного часу в аспекті реалізації цивільно-військового співробітництва є своя специфіка яка має яскраво виражений режимний характер. Саме тому слід виділяти особливості організації цивільно-військового співробітництва під час застосування підрозділів сектору безпеки і оборони як у мирний час, так і воєнний час.

Зокрема, в аспекті правового забезпечення такої діяльності у мирний час слід звернути увагу на такі сфери та напрями діяльності як цивільно-військове співробітництво у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації осіб офіцерського складу для підрозділів сектору безпеки і оборони України; цивільно-військове співробітництво у сфері стандартизації вищої освіти за кожною військовою спеціальністю, за якою здійснюється підготовка відповідних фахівців; цивільно-військове співробітництво у сфері реалізації легальних обмежень, установлених для військовослужбовців; цивільно-військове співробітництво у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей тощо.

Що стосується правової роботи, пов'язаної з особливості організації цивільно-військового співробітництва під час застосування підрозділів військових формувань в особливий період, то можна говорити про такі напрями: організація цивільно-військового співробітництва під час стратегічного розгортання сил оборони; організація цивільно-військового співробітництва щодо співпраці сил безпеки та сил оборони у межах єдиного, цілісного функціонування та виконання завдань сектором безпеки та оборони України; організація цивільно-військового співробітництва у напрямі сприяння руху опору у відповідності до Закону України «Про основи національного спротиву» [4]; організація цивільно-військового співробітництва під час ведення операцій сил оборони сектору безпеки і оборони України.

Крім того, як у мирний, так і у воєнний час здійснення цивільно-військового співробітництва постає питання про забезпечення законності під час організації та функціонування такого типу співробітництва у сфері всебічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки та оборони України, а також при здійсненні демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки та оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва.

Зокрема, у межах організації та функціонування цивільно-військового співробітництва

у сфері всебічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки та оборони України постають питання про такий тип співробітництва з метою покращення матеріального забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України; про організацію та функціонування цивільно-військового співробітництва у сфері технічного забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України; про організацію та функціонування цивільно-військового співробітництва у сфері речового забезпечення життєдіяльності підрозділів сектору безпеки і оборони України тощо.

Щодо забезпечення законності у сфері здійснення демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки і оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва слід урахувати такі аспекти.

По-перше, слід глибоко розуміти призначення демократичного цивільного контролю за підрозділами сектору безпеки і оборони України як заходу цивільно-військового співробітництва у відповідності до Розділу III Закону України «Про національну безпеку України» [5].

По-друге, потрібно урахувати предмет демократичного цивільного контролю та співвідношення окремих його складових з діяльністю щодо реалізації правової роботи з боку помічника командира. Зокрема, до таких складових належить дотримання вимог Конституції та законів України у діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина; урахування змісту і реального стану реалізації стратегій, доктрин, концепцій, державних програм та планів у сферах національної безпеки і оборони; контроль щодо стану правопорядку в органах сектору безпеки і оборони, їх укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період; ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектору безпеки і оборони. Як видно, предмет демократичного цивільного контролю суттєвим чином корелює з обов'язками помічника командира бригади з правової роботи, передбаченими статтею 100 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України.

По-третє, слід розуміти особливості цивільно-військового співробітництва у сфері реалізації демократичного цивільного контро-

лю з точки зору системності. Такий підхід потребує врахування системи цивільного контролю, що складається з контролю, який здійснюється Президентом України; контролю, що здійснюється Верховною Радою України; контролю, що здійснюється Радою національної безпеки і оборони України; контролю, що здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського нагляду.

У межах правової роботи щодо організації цивільно-військового співробітництва у сфері реалізації демократичного цивільного контролю слід особливо брати до уваги можливості громадських об'єднань у цій сфері. Зокрема, вони можуть:

- 1) отримувати в установленому порядку від військового командування інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом;
- 2) здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презе-

нтувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо. На такі напрацювання може спиратися у своїй діяльності як командування, так і юрисконсульт;

3) проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам;

4) брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях із питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей.

Висновки. Отже, у контексті діяльності помічника командира з правової роботи (юрисконсульта) слід виходити з того, що забезпечення законності всіх напрямів здійснення цивільно-військового співробітництва є важливим та необхідним напрямом діяльності як у мирний час, так і особливо у воєнний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106
2. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України "Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України" від 02.04.19 № 131.
3. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України від 24 березня 1999 року № 548-ХІV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22. Ст. 194
4. Про основи національного спротиву від 16 липня 2021 року № 1702-ІХ. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 41. Ст. 339.
5. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

E.I. HRYGORENKO.

PhD (Law), Associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
consultant to the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine
on matters of national security, defense and intelligence

Head of the Public Scientific Organization "Legal Expertise and Innovations",

E-mail: grigorenkozakon@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

V.M. ALEXANDROV

PhD (Law), Associate professor,

Associate Professor of the reserve officer training department

E-mail: romzes1956@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-4635>

National Law University named after Yaroslav the Wise
Kharkiv, 61000, str. Dynamivska, 4

SOME ASPECTS OF LEGAL SECURITY OF CIVIL-MILITARY COOPERATION

ANNOTATION. *Introduction.* The article forms the basis of basic methodological assistance for the assistant commander for legal work on qualified provision of proposals and consultations to the command on resolving issues of legal support of civil-military cooperation at the appropriate level. After all, the assistant commander for legal work (legal advisor) as a military serviceman, responsible both in peacetime and in wartime for the organization and state of legal work in the brigade, must be able to participate in the implementation of comprehensive creation of favorable conditions for achieving military goals by means of legal support of the organization and maintaining the proper level of civil-military interaction with objects of the civilian environment in the areas of performance of tasks stipulated by current legislation.

Summary of the main results of the study. The article notes that the implementation of activities in the field of civil-military cooperation is significantly enhanced due to the processes of democratization in the system of organization and functioning of the security and defense sector of Ukraine, taking into account new realities, within which citizens and public associations who voluntarily participate in ensuring national security and defense make a significant contribution to the implementation of goals and objectives in this area, which was especially confirmed in the conditions of the legal regime of martial law. Both in peacetime and in wartime, the implementation of civil-military cooperation raises the question of ensuring legality during the organization and functioning of this type of cooperation in the field of comprehensive support for the vital activities of units of the security and defense sector of Ukraine, as well as when implementing democratic civilian control over units of the security and defense sector of Ukraine as a measure of civil-military cooperation.

Conclusion. The capabilities of public associations within the framework of legal work on organizing civil-military cooperation in the field of implementing democratic civilian control play a significant role. In particular, they can receive information from the military command on the activities of the components of the security and defense sector, in addition to information with limited access, in accordance with the established procedure; conduct research on national security and defense issues, publicly present their results, create public funds, centers, expert groups, etc. for this purpose. Both the command and the legal advisor can rely on such developments in their activities; conduct public examination of draft laws, decisions, programs, present their conclusions and proposals for consideration by relevant state bodies; participate in public discussions and open parliamentary hearings on the activities and development of the security and defense sector, issues of legal and social protection of military personnel and employees of intelligence and law enforcement agencies, in particular those discharged or retired, participants in hostilities and members of their families.

KEY WORDS: *military personnel, military law, military service, defense, national security, defense capability, commander, civil-military cooperation, martial law, armed conflict, armed aggression, security and defense sector, national resistance.*

REFERENCES

1. About the defense of Ukraine: Law of Ukraine 6.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (in Ukrainian)
2. On approval of the Temporary Instruction on Civil-Military Cooperation during the Training and Deployment of the Armed Forces of Ukraine : Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine 02.04.19 № 131. (in Ukrainian)
- 3 About the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine Law of Ukraine 24.03.1999 № 548-XIV. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (in Ukrainian)
4. About the principles of national resistance. 16.07.2021. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (in Ukrainian)
5. About the national security of Ukraine 21.07.2018. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО INTERNATIONAL LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39>

УДК: 341.1: 341.2

О. А. ГАВРИЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЙОГО НАУКИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена аналізу еволюції міжнародного права та його науки через призму історіографічних досліджень. Вона має на меті виявлення основних етапів становлення та розвитку міжнародно-правових концепцій, що відображають зміни в міжнародних відносинах від давніх часів до сучасності. У статті розглядаються ключові наукові школи, які сформулювали міжнародне право як науку, а також важливі історичні фактори, що вплинули на його розвиток.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В основній частині дослідження висвітлено основні етапи становлення історіографії міжнародного права, починаючи з її зародження в античності, через середньовіччя і ранній новий час, коли на основі праць попередників дослідники почали систематизувати основні принципи міжнародних відносин. Автор наголошує на важливості праць таких визначних правознавців, як Ісидор Севільський, Раймунд Пенафортський, Гійом де Рене, Сінібальд де Ф'єши, Тома Аквінський, Кристина де Пізан, Гуго Гроцій, Корнеліус ван Бйінкерсхук, Самюель фон Пуфендорф та ін. Наголошено на глибокій зацікавленості у висвітленні проблем історії міжнародного права дослідників, які працювали в університетах, що функціонували на теренах України (як у складі Російської, так і Австро-Угорської імперії) в XIX – на початку XX ст. Основні результати дослідження зосереджені також на історіографії міжнародного права в контексті змін, які відбулися в другій половині XX століття та на початку XXI століття, висвітлено особливості сучасної зарубіжної та вітчизняної історіографії. Особливу увагу приділено сучасним підходам, які об'єднують різні правові системи у глобальному контексті, та необхідності адаптації міжнародного права до нових викликів.

Висновок. У висновках підкреслено важливість розуміння еволюції міжнародного права через історіографічну призму для глибшого розуміння сучасних проблем у галузі міжнародних відносин та права. Проведений аналіз дозволяє з'ясувати, як історичні події, культурні і політичні зміни впливали на формування сучасної міжнародно-правової доктрини. Визначено, що розвиток історіографії міжнародного права є безперервним процесом, який постійно адаптується до умов, що змінюються. Наголошено, що зростання числа наукових праць з історії міжнародного права відображає загальний тренд до спеціалізації і універсалізації. Вчені акцентують увагу не тільки на дослідженнях, що загалом характеризують етапи розвитку міжнародного права, але й на більш специфічних аспектах, таких як аналіз окремих міжнародних договорів, історія окремих галузей чи інститутів міжнародного права тощо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *зарубіжна історіографія, українська історіографія, історія міжнародного права, наука міжнародного права, періодизація, середньовіччя, класичний період, сучасна історіографія.*

Як цитувати: Гавриленко О.А. Історіографія еволюції міжнародного права та його науки: основні етапи становлення та розвитку. // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 349-365. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39>

In cites: Havrylenko O.A. (2025). Historiography of the evolution of international law and its science: main stages of formation and development. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 349-365. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Історіографія міжнародного права є складним і багатогранним напрямом наукового дослідження, що охоплює вивчення генезису та еволюції міжнародно-правових ідей, концепцій і вчень. Це дослідження ґрунтується на аналізі міжнародно-правових доктрин, викладених, зокрема, у

наукових працях, які відображають зміну підходів до міжнародного права протягом різних історичних епох. Історіографія міжнародного права є допоміжною науковою юридиколітературознавчою дисципліною, спрямованою на висвітлення історії розвитку та акумулювання знань з історії та теорії

літератури в сфері міжнародного права, відповідних першоджерел, творчої лабораторії того чи іншого науковця, дослідника міжнародного права. Історіографія – це завжди інтерпретація (лат. *interpretatio*) – роз'яснення, тлумачення наукових текстів.

Історіографія міжнародного права являє собою не просто хронологічний огляд наукових праць. Вона являє собою складний інструмент, що дозволяє глибше зрозуміти еволюцію міжнародних відносин, зміну парадигм у сприйнятті міжнародного права та виявити коріння сучасних проблем. Аналіз історіографії міжнародного права дає змогу оцінити, як різні покоління науковців тлумачили міжнародно-правові норми та інститути, а також які фактори впливали на формування тих чи інших концепцій у цій галузі.

Аналіз історіографії дозволяє усвідомити, що наука міжнародного права – це не статична система, а динамічна структура, яка постійно розвивається під впливом політичних, економічних і соціальних факторів.

Вивчення різних шкіл і концепцій у розумінні міжнародного права допомагає зрозуміти, як змінювалися уявлення про суверенітет, справедливу війну, права людини та інші фундаментальні поняття. Це, в свою чергу, дозволяє краще оцінити сучасну полеміку з цих питань та запропонувати більш обґрунтовані рішення.

Дослідження історіографії міжнародного права також допоможуть виявити помилки та прорахунки минулого, уникнути повторення цих помилок у майбутньому. Наприклад, аналіз історіографії міжнародного гуманітарного права може допомогти зрозуміти, чому певні норми виявилися неефективними або були неправильно застосовані. Це, в свою чергу, дозволяє розробити більш ефективні механізми захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів.

Історіографічні дослідження, окрім іншого сприяють критичному ставленню до різноманітних міжнародно-правових ідей та концепцій. Це особливо важливо в контексті сучасних інформаційних воєн, коли маніпуляція фактами та дезінформація стали потужними інструментами політичної боротьби.

Нарешті, вивчення історіографії історії міжнародного права сприяє подальшому проведеному міждисциплінарних досліджень. Воно дозволяє поєднувати знання з міжнародного права, історії, політології, соціології та інших наук для більш глибокого розуміння міжнародних відносин. Це особливо важливо нині, коли проблеми, з якими стикається міжнарод-

не співтовариство, мають комплексний характер і вимагають міждисциплінарних рішень.

Стан опрацювання проблеми. Безперечно, у вітчизняній юридичній та історичній літературі неодноразово підіймалися загальні або окремі питання історіографії міжнародного права. Серед таких, зокрема, варто згадати наукові дослідження О.О. Ейхельмана [1], В.Е. Грабаря [2], О.В. Буткевич [3], К. Савчука [4], І.В. Земана [5] та багатьох інших. Водночас, завдання висвітлення основних етапів історіографії еволюції міжнародного права та його науки автори перед собою переважно не ставили.

Метою даної статті є висвітлення ключових етапів розвитку науки історії міжнародного права, аналіз внеску провідних юристів міжнародників та істориків міжнародного права у її формування та розвиток цього напрямку наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Витоки міжнародно-правових ідей, що знайшли відображення у літературі і, в свою чергу, містили звернення до філософсько-правової спадщини попередників, спроби її аналізу, бачимо вже в стародавню добу. Античні цивілізації – грецька та римська – зробили помітний внесок у цьому напрямку. Грецькі філософи обговорювали питання справедливості у відносинах між містами-державами. Вони формулювали ідеї про природне право та загальні для всіх людей принципи. Вже у вченні Сократа (469-399 р. до н.е.) який був прибічником космополітизму та ідеї єдності людства, відбилися погляди софістів (Протагора, Гіппія, Горгія, Продіка, Фрасімаха, Антифона, Калікла, Лікофрона), які виступали проповідниками союзу всіх греків, висміюючи провінційний патріотизм дрібних міст-держав. В свою чергу, Платон (428 або 427-348 або 347 до н.е.) у діалозі «Критій», описуючи соціально-політичний устрій держав міфічного континенту, писав про союзне об'єднання, яке нібито утворили царі Атлантиди. Всі суперечки, що виникали в межах союзу, мали вирішуватися на загальних зборах, царям заборонялося воювати між собою [6]. Римське право, з притаманною йому систематичністю і детальністю, також вплинуло на розвиток міжнародно-правових ідей. Один з найвизначніших представників римського стоїцизму Луцій Анней Сенека (бл. 4-65 рр. н.е.) у «Моральних листах до Луцилія» («*Ad Lucilium epistulae morales*») [7], спираючись на ідеї попередників, так формулював принципи існування людської спільноти: світ є єдиним, а всі люди є частинами великого цілого; природа, створивши людей з однакових елементів, зро-

била їх спорідненими; серед людських обов'язків на першому місці стоять обов'язки по відношенню до людського роду; усі війни мають бути припинені, мусить запанувати загальний мир. Ці його думки розвинув римський імператор Марк Аврелій (121-180 рр. до н.е.) у праці, що широко відома в світі під загальною назвою «До себе самого» («*Eiς ἑαυτόν*»), а в Європі – як «Роздуми» («*Meditationes*») [8]. Він писав, що все різноманіття всесвіту прагне до єдності, і тому люди як розумні істоти, також мають прагнути єднання між собою. На думку філософа, якщо розум притаманний усім людям, він мусить стати підґрунтям до вироблення єдиного закону, що буде поширюватися на всіх людей, як співгромадян «єдиної держави». Цей процес мав відбуватися на договірній основі. Адже саме римляни розробили поняття договору, укладали договори з іншими народами та встановлювали правила війни і миру [9]. Хоча римське право було в основному зосереджено на внутрішніх відносинах, все ж багато з його принципів знайшли своє відображення в подальшому розвитку міжнародного права (*jus gentium*). «Право народів – те, яким користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для всіх тварин, а перше – лише для людей (у їхніх відносинах) між собою», – писав Доміцій Ульпіан (170-228 рр.) [10, с. 32-44; 11].

Середньовіччя, епоха між падінням Західної Римської імперії та початком Відродження, відіграла важливу роль у формуванні міжнародно-правової історіографії. Хоча в цей період не існувало кодифікованої системи міжнародного права в сучасному розумінні, саме тоді закладалися основи багатьох принципів та інститутів, що регулюють відносини між державами й донині. У цей час формується емпіричний образ наукової історіографії міжнародного права.

Варто зауважити, що середньовічна історіографія міжнародного права відзначається низкою рис, зумовлених специфікою періоду. Адже в той час релігія відігравала домінуючу роль у всіх сферах життя, включаючи міжнародні відносини. Християнська церква прагнула встановити загальноєвропейську (а може навіть загальносвітову) систему цінностей і норм поведінки. Ідея «християнської республіки» передбачала об'єднання всіх європейських держав під егідою церкви. Водночас, політична фрагментація середньовічної Європи призвела до розвитку системи міжнародних відносин, заснованої на принципах васалітету, фео-

далізму та династичних шлюбів. Ці відносини регулювалися міжнародно-правовими звичаями, договорами та іншими джерелами міжнародного права, які значною мірою ґрунтувалися на релігійних принципах.

Характерною рисою, переважно притаманною середньовічній історіографії, була її тісна пов'язаність з релігією та мораллю. Християнська церква, маючи значний вплив на політичне життя того часу, відігравала ключову роль у формуванні уявлень про справедливу війну, дотримання договорів та статус іноземців.

Основними напрямками, що яскраво виявлялися в середньовічній історіографії міжнародного права були папізм та імперіалізм. Якщо під папізмом розумілося визнання верховенства духовної влади в особі папи римського над світською владою (теорія всесвітньої теократії), то під імперіалізмом малося на увазі верховенство світської влади в особі імператора (*dominus mundi* – властитель світу) над духовною владою (теорія всесвітнього імперіалізму).

Одним з визначних середньовічних європейських авторів, чії ідеї мали вплив на розвиток міжнародно-правової думки, був Августин Блаженний (354-430). У праці «Про град Божий» («*De Civitate Dei*») [12] він розрізняв про природу війни та миру, розрізняючи справедливі війни, що ведуться задля захисту від агресії або відновлення порушеного права, та несправедливі, що спричинені жадібністю та жагою влади. Ідея справедливої війни, сформульована Августином, згодом стала однією з ключових концепцій у середньовічній міжнародно-правовій історіографії.

Важливу роль у розвитку міжнародно-правової історіографії відігравали також каноністи – юристи, що займалися вивченням та кодифікацією церковного права. Вони розробили низку принципів, що стосувалися, зокрема, статусу іноземців, правил ведення війни та вирішення спорів між державами. Їхні праці насичені посиланнями на історичний досвід та праці попередників. Серед таких, у першу чергу варто назвати роботи Ісидора Севільського (бл. 560-636), Раймунда Пенафортського (1180-1275), Гійома де Рене, Сінібальда де Ф'єши, Томи Аквінського та ін. [6, с. 77-79].

У період середньовіччя значного розвитку набула теорія «природного права», що ґрунтувалася на уявленні про існування універсальних моральних принципів, спільних для всіх людей. Одним із представників цієї школи був Тома Аквінський (1225-1274), який у своїй «Сумі теології» («*Summa Theologiae*») [13]

розвинув ідеї Августина про справедливу війну, додавши до них критерії законної влади та правильного наміру. Він також підкреслював важливість дотримання договорів (*pacta sunt servanda*) як основи міжнародних відносин.

З іншого боку, світський (імперський) напрям історіографії був представлений, зокрема, доробком Марсілія Падуанського (бл. 1270–1342), який у трактаті «Захисник миру» («*Defensor Pacis*») [14] обґрунтовував ідею незалежності світської влади від церковної та аналізував правові аспекти суверенітету, що вплинуло на подальший розвиток міжнародного права [15]. Бартоло Северо ді Сассоферато (1314–1357), видатний представник глосаторів, заклав основи теорії територіального суверенітету, яка мала важливе значення для становлення сучасної концепції державного суверенітету [10, с. 45-57]. Бальдо де Убалдіс (1327–1400), спираючись на ідеї античних та середньовічних авторів, продовжив дослідження питань міжнародного права, аналізуючи співвідношення між римським правом та правовими нормами імперії [16; 17].

У пізньому середньовіччі з'являються праці, що безпосередньо стосувалися окремих питань міжнародного права. В них зачіпалися й деякі проблеми його становлення та розвитку. Серед найвідоміших варто назвати працю професора римського та канонічного права Джованні Леньяно, який у 1390 р. написав одну з перших таких робіт – «*Tractatus de bello, de represaliis et de duello*» («Трактат про війну, про репресалії та поєдинок») [18], у підґрунтя якого було покладено доробок Аристотеля, *Corpus Juris Canonici*, *Corpus Juris Civilis*, а також *Lex Lombardia*.

Доктор канонічного права Оноре Боне у своїй об'ємній книзі «*L'arbre de batailles*» («Дерево битв»), що була написана близько 1385 р. і складалася з 132 розділів, розглянув такі питання, як причини війни (тут Боне, виступав проти «приватних війн»), права імператора, папи і князів на ведення війни, правомірність ведення війни проти невірних, а також питання, що стосувалися режиму полону та ворожого майна [6, с. 87].

Суттєвий інтерес становить і праця першої жінки – дослідниці проблем права війни Кристини де Пізан (фр. Christine de Pizan; 1363 – бл. 1430) – книга «*Livre des faites d'armes et de chevalerie*» («Книга ратних і лицарських подвигів»), що побачила світ близько 1405 р., в якій авторка, слідом за Боне та Леньяно (батько Кристини навчався разом з останнім у Болонському університеті) підняла тему справедливої війни та її причин [19, с. 292-303]. К. де

Пізан поділяла сучасну їй точку зору, що справедлива війна може вестися лише королем або легітимним правителем, не від власного імені, а в якості глави держави, що відповідає за життя та добробут своїх підданих. Правомірна війна, на її думку, могла вестися тільки заради встановлення справедливості чи проти гноблення та узурпації; війни задля агресії або помсти жодною мірою не визнавалися легітимними. У другій частині книги вміщено низку розділів, присвячених облоговій війні, де Кристина де Пізан порівнювала давньоримську і сучасну їй практику. Здійснене нею порівняння французьких ордонансів та джерел римського права, які містили відповідні норми, є цікавим та інформативним.

Третя і четверта частини книги були пов'язані з суто юридичними питаннями та присвячені «законам війни». Саме тут містяться її міркування щодо поводження з некомбатантами і військовополоненими, щодо правомірності застосування смертної кари до бранців, а також щодо матеріальної винагороди військам. Авторка палко виступала проти вбивства осіб, узятих в полон, ймовірно тому, що вона була глибоко вражена вбивством французьких полонених в Азенкурі, особливо з огляду на те, що серед жертв були деякі її друзі.

Прикінцеві сторінки книги присвячені дискусіям про охоронні свідоцтва (пропуски), каперські свідоцтва і судові поєдинки, проти яких Кристина де Пізан категорично протестувала. Вочевидь, головною метою її праці було доведення ідеї, що під час збройних конфліктів усі комбатанти мають бути обмежені певними прийнятими державами і загальновідомими правилами ведення воєнних дій [20, с. 1-10].

Знаним автором періоду пізнього середньовіччя є й Франсіско де Віторія (1483-1546), іспанський теолог та юрист, який, спираючись на доробок попередників, у своїх лекціях «*Relectiones Theologicae*» обґрунтував концепцію природного права народів та заклав основи сучасного міжнародного права [10]. Він стверджував, що індіанці Америки є цілком повноправними членами людської спільноти та мають право на самоврядування, що стало важливим кроком у розвитку ідеї рівності народів.

Таким чином, доба середньовіччя стала важливим етапом у становленні основ міжнародно-правової історіографії. Ідеї справедливої війни, природного права, дотримання договорів та рівності народів, сформульовані тогочасними мислителями стали важливим внеском у формування сучасного міжнародного права.

В подальшому, за доби класичного міжнародного права, можна бачити, як на підґрунті ідей, розроблених у попередній період, поступово формується історіографія міжнародного права у її повному, сучасному розумінні. Класичний період розвитку міжнародного права, що охоплює період від Вестфальського миру 1648 р. до початку XX ст., залишається одним з найважливіших етапів у формуванні сучасної системи міжнародних відносин. Саме в цей час закладалися фундаментальні принципи міжнародного права, такі як суверенітет держав, недоторканність кордонів, мирне вирішення спорів. Історіографія цього періоду є надзвичайно багатогранною та динамічною, відображаючи зміни в наукових парадигмах та інтересах дослідників.

Історіографія історії міжнародного права класичного періоду пройшла тривалий шлях розвитку. Спочатку дослідження зосереджувалися на описі окремих подій та договорів, без глибокого аналізу їхніх причин та наслідків. Згодом, з розвитком історичної науки, з'явилися спроби систематизації матеріалу та виявлення загальних закономірностей розвитку міжнародного права.

XVII-XVIII століття були періодом бурхливого розвитку міжнародних відносин, що супроводжувався поглибленням торгівлі, колоніальних завоювань та формуванням нових держав. У відповідь на ці процеси виникала гостра потреба в систематизації та теоретичному обґрунтуванні міжнародних відносин. Саме в цей період з'являються перші наукові праці з міжнародного права, авторами яких були видатні юристи, що заклали фундамент сучасного міжнародного права.

Одним з найвідоміших правознавців того часу був Г. Гроцій (Hugo Grotius, 1583-1645) [21]. Його праця «Про право війни і миру» (*De jure belli ac pacis*), опублікована у 1625 р., була насичена історичними прикладами, переважно взятих з праць давньоримських юристів, і стала своєрідною енциклопедією міжнародного права того часу [10, с. 149-184]. Спираючись на попередні розробки в галузі «права народів», Гроцій обґрунтував необхідність дотримання певних правил у міжнародних відносинах, навіть у часи війни [22]. Він розробив теорію природного права, згідно з якою існують певні невід'ємні права людини, які мають бути захищені навіть на міжнародному рівні. Ця теорія стала основою для розвитку сучасного міжнародного гуманітарного права [23].

Суттєвим є внесок до історіографії значного правознавця другої половини XVII століття Самюеля фон Пуфендорфа (1632-

1694) [10, с. 305-344]. У своїх працях він розвинув ідеї Гроція, зокрема, щодо ролі держави у міжнародних відносинах. Наводячи численні приклади, Пуфендорф підкреслював необхідність дотримання міжнародних договорів та визнання суверенітету інших держав. Його роботи, аргументовані численними прикладами з праць давньоримських та середньовічних авторів, суттєво вплинули на розвиток міжнародного права в Європі.

Видатним юристом, що відіграв значну роль у розвитку науки міжнародного права та її історіографії, був і Корнеліус ван Бйнкерсхук, голландський правник кінця XVII – першої половини XVIII ст. [24]. Насичені посиленнями на авторитетів у сфері римського права, його роботи, зокрема ті, що були присвячені «праву війни» [25], суттєво вплинули на формування сучасного міжнародного права і досі є актуальними для розуміння багатьох його аспектів. Професор кафедри міжнародного права Харківського університету Д.І. Каченовський (1827-1872) свого часу, виступаючи з доповіддю перед Лондонським юридичним товариством, наголошував, що наукові праці К. ван Бйнкерсхука «мають більше цінності, навіть для сьогодення, аніж багатотомні компіляції усіх німецьких професорів того часу... Його практичний геній та ерудиція заслуговують другого місця в нашій оцінці після Гроція» [26, с. 26].

Важливий внесок у розвиток історіографії історії міжнародного права зробили й такі правознавці того часу, такі як Крістіан Вольф, Емеріх де Ваттель [27; 28], Альберіко Джентілі [10, с. 109-143; 29; 30; 31], Франсіско Суарес [33; 34] та багато інших [10]. Розуміння їхніх ідей, які, в свою чергу, спираються на наукові надбання попередніх мислителів, допомагає краще зрозуміти сучасне, як публічне, так і приватне міжнародне право, його корені та еволюцію.

Історія міжнародного права XIX – початку XX століття була часом поглиблення міжнародно-правових зв'язків. Історіографія історії міжнародного права цього періоду є багатогранною і відображає різні теоретичні та методологічні підходи, що були висвітлені, насамперед, в європейській та американській науковій літературі. З'являються комплексні історико-правові праці, спеціально присвячені питанням становлення та розвитку міжнародного права. У 1845 р. побачило світ перше видання фундаментальної праці Т.А. Уолкера «Історія права народів» («History of the Law of Nations»). Перший її том охоплював період від стародавнього часу до Вестфальського миру

1848 р. [35] У 1865-1870 рр. було опубліковано фундаментальну 18-томну працю Ф. Лорана «Історія права народів і міжнародних відносин» («Histoire du droit des gens et des relations internationales») [36]. Значний інтерес викликає також дослідження К. Кальво «Теоретичне і практичне міжнародне право, якому передують історичний опис прогресу науки про право націй» («Le Droit international théorique et pratique, précède d'un exposé historique des progrès de la science du droit des gens»), перший том якого вийшов друком в 1887 р. у Парижі [37].

Надзвичайно змістовною вбачається й робота Р. Редслоба «Історія визначних принципів права народів від давнини до передодня Великої війни» («Histoire des grands principes du droit des gens depuis l'antiquité jusqu'à la veille de la Grande guerre») [38], яка являє собою ґрунтовне дослідження еволюції основних засад міжнародного права. У своєму дослідженні автор аналізує ключові концепції, що визначали розвиток права народів у різні історичні епохи – від античності до початку XX століття. Редслоб розглядає, як змінювалися уявлення про суверенітет, територіальну цілісність, договірні зобов'язання та принципи ведення війни, простежуючи їхній розвиток у контексті політичних і соціальних змін. Особливу увагу приділено впливу основних правових шкіл та доктрин, а також ролі видатних юристів і мислителів, які формували міжнародне право. Важливе місце в монографії посідає аналіз міжнародно-правових норм, що регулювали відносини між державами напередодні Першої світової війни. Автор критично оцінює стан міжнародного права у цей період, звертаючи увагу на суперечності між теоретичними положеннями та реальними міжнародними відносинами. Дослідження Р. Редслоба є цінним внеском в історіографію міжнародного права, оскільки воно дозволяє не лише прослідкувати генезис правових принципів, а й зрозуміти їхню роль у формуванні сучасної системи міжнародного права.

Зарубіжними фахівцями на початку XX ст. також здійснювалися поглиблені дослідження окремих періодів у розвитку міжнародного права, де автори побіжно зачіпали й питання історіографії. До таких видань можемо віднести двотомну працю К. Філіпса «Міжнародне право та звичаї Стародавньої Греції та Риму» [39], а також монографічне дослідження П. Бандіопадх'я «Міжнародне право та звичай в Стародавній Індії» [40].

Глибоку зацікавленість у висвітленні генезису та подальшої еволюції міжнародного

права виявляли й дослідники, які працювали в університетах, що функціонували на теренах України (як у складі Російської, так і Австро-Угорської імперії). В цьому плані найвідомішими є ґрунтовні праці харківських професорів Д.І. Каченовського, А.М. Стоянова, В.П. Даневського, В.А. Ястржембського, одеських професорів П.Є. Казанського, І.О. Івановського, київських професорів В.А. Незабитовського та О.О. Ейхельмана, професора Львівського університету З. Цибіховського та багатьох інших.

Так, Д.І. Каченовський (1827-1872) звертався до висвітлення історичних аспектів міжнародного права в праці «Про каперів та призове судочинство» (1855) [41], а також другій книзі «Курсу міжнародного права» (1866) [42], що була присвячена питанням генези міжнародного права протягом стародавнього часу та середніх віків. Деякі з думок, виголошених у цій його праці, звучать надзвичайно актуально: «Закони історії, так само як і закони природи, торжествують над політичними планами сильних землі. Держави, ворожі людству, падають, людство вдосконалюється... Немає боротьби більш грандіозної, в якій би свобода мала такий широкий простір, як боротьба держав; немає перемоги більш славетної для людства, ніж перемога міжнародного права над злою волею тиранів і загарбників. Маємо сподіватися, що право завжди протистоятиме сваволі... Вища його мета – сприяти захисту порядку і свободи, безпеки суспільства й користі людства» [43, с. 6].

Автор великої кількості історико-правових досліджень А.М. Стоянов (1830-1907) [44] у 1875 р. видав курс лекцій під назвою «Нариси історії і догматики міжнародного права» [45]. Пізніше В.П. Даневський, високо оцінюючи опубліковану працю, зазначав: «Насамперед, у книзі Стоянова знаходимо ту перевагу, яка не завжди зустрічається в історичних частинах у публіцистів нашої науки: через усю історію міжнародних зносин та права проведено одну думку і показано прогресивно-поступальний рух цього права, особливо від Вестфальського конгресу і до наших днів... Зводячи усе нами сказане про «нариси» Стоянова до єдиного цілого, ми не можемо не визнати, що попри деякі недоліки його роботи щодо системи та окремих моментів, капітальний твір його відзначається безсумнівною талановитістю, знанням справи, багатством літератури і матеріалу, а також свіжістю та гуманністю поглядів» [44, с. 6].

Сам В.П. Даневський (1852-1898) у працях «Система політичної рівноваги, легітимізм

та початки національності у їх взаємному зв'язку: історико-догматичне дослідження» [46], «Історичний нарис нейтралітету та критика Паризької морської декларації 16 квітня 1856 року: історія нейтралітету стосовно морської торгівлі, вчення публіцистів про права нейтральних та дослідження Паризької морської декларації» [47], «Конгреси та конференції, як органи спілкування між народами» [48] також широко використовував історичний підхід до висвітлення проблем міжнародного права [49, с. 21-25].

Цінним внеском в історіографію еволюції міжнародного права стародавньої доби, особливо в контексті академічних дискусій другої половини XIX – початку XX століття, є видана у Вроцлаві в 1907 році книга колишнього професора Львівського університету З. Цибіховського «Стародавнє міжнародне право разом із внеском у конституювання сучасного міжнародного права» («Das antike Völkerrecht zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts») [50].

З 20-х років XX ст. коло спеціальних історико-правових досліджень міжнародного права поступово збільшується. З найцікавіших варто відзначити об'ємну іспаномовну працю «Нотатки з історії міжнародного права» («Apuntes de historia del derecho internacional») (1922) [51], курс лекцій, прочитаних в Лейденському університеті П. Виноградовим «Історичні типи міжнародного права» («Historical Types of International Law») (1923) [52]. У 1924 році в Празі вийшла друком праця М. Циммермана «Історія міжнародного права з найдавніших часів до 1918 року» [53]. Питанням історії Паризької мирної конференції було присвячено збірку статей та матеріалів за редакцією Г. Темперлея [54].

Трансформація емпіричного образу історіографії історії міжнародного права у власне науковий розпочалася з появою в 1958 р. фундаментальної праці В.Е. Грабаря «Матеріали до історії літератури міжнародного права в Росії (1647-1917)» [55]. Ця робота стала першою спробою системного аналізу розвитку міжнародно-правової науки на території Російської імперії, зібравши та впорядкувавши величезний масив джерел, що охоплюють понад два століття правової думки. Дослідження Грабаря не лише підсумувало накопичені до того часу знання, а й заклало підвалини для подальших студій у сфері історії міжнародного права, демонструючи перехід від окремих бібліографічних спостережень до комплексного осмислення історичного процесу формування міжнародно-правової доктрини.

Період, що відкрився після завершення другої світової війни характеризується значним поживленням інтересу до історії міжнародного права у західноєвропейських та американських науковців. Результатом цього стала поява великої кількості монографій та наукових статей присвячених різноманітним аспектам еволюції як міжнародного права загалом, так і окремих його галузей та інститутів. Значна кількість із цих досліджень не втратили актуальності й до нашого часу.

Наприкінці 40-х – у 50-х рр. XX століття плідно працював американський вчений А. Нуссбаум. Серед найцікавіших його праць варто назвати монографію «Коротка історія права народів», яка вперше була опублікована у Нью Йорку в 1950 році [56]. Вплив міжнародного права на азійсько-африканський регіон у 50-70-ті роки з історико-правової точки зору досліджував британський юрист К. Александровіч [57-61]. У своїх працях він критикував європоцентричний підхід до міжнародного права та наголошував на необхідності застосування до нього універсалістського підходу. Найвідомішою його працею стало «Право народів у глобальній історії» («The Law of Nations in Global History») [62], де він палко відстоював цю свою позицію.

У 90-х рр. XX та перших десятиліттях XXI ст. історія міжнародного права перетворюється на об'єкт зацікавленості як зарубіжних, так і українських юристів. Історіографія цього періоду є надзвичайно багатою та різноманітною. Серед наукових праць цього періоду найбільшу увагу привертають ґрунтовні монографічні дослідження німецького професора В. Греве «Епохи міжнародного права» («The Epochs of International Law») (2000) [63], американського дослідника Д.Дж. Бедермана «Міжнародне право в давнину» («International Law in Antiquity») (2001) [64], французького професора Д. Горьє «Історія міжнародного права: від античності до створення ООН» («Histoire du droit international : de l'Antiquité à la création de l'ONU») (2005) [65], англійського вченого С. Неффа «Права та обов'язки нейтральних осіб. Загальна історія» («The Rights and Duties of Neutrals. A general history») (2000) [66] та «Справедливість між народами. Історія міжнародного права» («Justice Among Nations. A History of International Law») (2014) [67], професора Тільбурзького університету (Бельгія) Р. Лесаффера «Європейська історія права. Культурна і політична перспектива» («European Legal History. A Cultural and Political Perspective») (2009) [68] та «Мирні договори і міжнародне право в історії Європи.

Від пізнього середньовіччя до Першої світової війни» («Peace treaties and international law in European history. From the late Middle Ages to World War One») (2004) [69]. Останній з названих дослідників є, мабуть, чи не єдиним, хто спеціально збирає, аналізує [70] та періодично оприлюднює перелік всіх публікацій, які виходять друком на всіх континентах англійською, французькою, німецькою, іспанською мовами, присвячені історії міжнародного права.

Серед відносно нещодавніх публікацій не можна не відзначити й ґрунтовні монографії Дж. Бенхема «Міжнародне право в Європі, 700-1200» («International Law in Europe, 700-1200») (2022) [71], Х.М. Беніто Переса «Про міжнародне публічне право: глобальний підхід» («Historia Del Derecho Internacional Público: Una Aproximación Global») (2022) [72], а також «Оксфордський довідник з історії міжнародного права» («The Oxford Handbook of the History of International Law») за редакцією Б. Фассбендера та А. Петерса (2012) [73].

Проблеми історії міжнародного приватного права докладно висвітлено у монографії чеських дослідників К. Ружички, Б. Полачека та П. Досталіка «Гене́за кодифікації міжнародного приватного права. Приватноправове регулювання міжнародних відносин» («Geneze kodifikací mezinárodního práva soukromého. Soukromoprávní úpravy mezinárodních poměrů») (2019). Автори узагальнили дослідження в цій сфері від античності до початку ХХІ століття. Значну увагу ними приділено розгляду праць представників науки міжнародного приватного права Чехословаччини та Чехії [74]. Безліч цікавого матеріалу містять і навчальні видання, як, наприклад, підручник з історії міжнародного права К.-Г. Зіглера («Völkerrechtsgeschichte: ein Studienbuch») (2007) [75].

Українські науковці також активно працюють у сфері історії міжнародного права. В період незалежності до цих проблем звернувся А.І. Дмитрієв, видавши монографії «Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право» (2001) [76] та «Інститут постійного нейтралітету в міжнародному праві» (2005) [77]. Пізніше разом з Ю.А. Дмитрієвою та О.В. Задорожнім вони здійснили перше в Україні комплексне дослідження проблем становлення та розвитку міжнародного права – монографію «Історія міжнародного права» (2008) [78].

Дві ґрунтовні історико-правові монографії було опубліковано О.В. Буткевич: «Міжнародне право Стародавнього Світу» (2004) та «Міжнародне право Середніх віків» (2008). Перша з них присвячена дослідженню витоків

міжнародно-правових відносин у найдавніші часи. Авторка піддала аналізу особливості правових норм, що регулювали дипломатичні, торговельні та інші сфери відносин між державами стародавнього світу. О.В. Буткевич показала, що міжнародне право цього періоду мало переважно звичаєвий характер, але поступово набувало певної систематизації [79]. Друга праця є логічним продовженням попереднього дослідження і охоплює міжнародно-правові відносини доби Середньовіччя. Авторкою було висвітлено вплив феодальної роздробленості, хрестових походів, формування національних держав і розвитку церковного права на становлення міжнародного права цього періоду. У книзі, зокрема, розглянуто характерні риси середньовічного договірного права, дипломатичного права, міжнародного річкового та морського права, а також тогочасні форми залагодження міжнародних конфліктів. Цінним вбачається те, що О.В. Буткевич не обмежилася характеристикою лише європейського міжнародного права. Значне місце у монографії посідає й аналіз середньовічного мусульманського міжнародного права – «сійяру» [80]. Окрім іншого, О.В. Буткевич також є авторкою першого в Україні підручника з історії міжнародного права [81].

Значний внесок до розвитку історіографії історії міжнародного права та його науки додав К.О. Савчук. У 2013 році побачило світ перше, а в 2021 – друге видання його курсу лекцій з історії міжнародного права [82]. Він також є автором низки цікавих статей з юридичної біографістики, присвячених науковій діяльності вітчизняних юристів-міжнародників [83-89], а також одним з упорядників тому фундаментального видання «Антологія української юридичної думки», присвяченого історіографії історії міжнародного права [90].

Вагомий історико-правовий доробок містять монографічні дослідження знаних юристів-міжнародників О.В. Задорожного «Гене́за міжнародної правосуб'єктності України» (2014) [91], Н.-Т. Ю. Аношиної «Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа Міжнародного правопорядку ХІХ – початку ХХ століття» (2011) [92], К.С. Колісніченко «Ліґа Націй у розвитку міжнародного права» (2011) [93], В.С. Ржевської «Моделі колективної безпеки в доктрині і практиці міжнародного права» (2020) [94] та ін.

Цікавими з наукової точки зору є історико-правові роботи правознавця-міжнародника С.М. Перепьолкіна. У своїх публікаціях він, зокрема, висвітлив історію виникнення та розвитку міжнародного митного права, проаналі-

зувавши етапи його формування. Дослідження містять періодизацію розвитку міжнародного митного права, починаючи від найдавніших часів, через заснування першої міжнародної митної організації – Міжнародного союзу з публікації митних тарифів у 1891 році, і до теперішнього часу [95-98].

До розробки проблем еволюції міжнародного права та його науки долучилися й дослідники Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Останній з розділів монографії О.А. Гавриленка «Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.)» (2006) був присвячений висвітленню процесів становлення міжнародного права у контексті міжнародних відносин стародавніх держав, що існували на той час на теренах сучасного Півдня України – Ольвії Тіри, Херсонесу, Боспорського царства – між собою та з іншими акторами (Афінською державою, Мілетом, Римською імперією, Великою та Малою (Кримською) Скіфією тощо) [99, с. 239-292].

У 2016 році викладачами Каразінського університету було також видано хрестоматію-практикум з історії міжнародного права [100], у 2020 – опубліковано «Бібліобліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.)» [43], а в 2021 – видано навчальний посібник «Історія міжнародного права: стародавня доба» [9]. Протягом останніх років побачили світ близько десятка наукових статей, що безпосередньо присвячені актуальним проблемам історії міжнародного права. Історико-правові дослідження міжнародного права продовжує й молода генерація харківських юристів-міжнародників [101].

Висновки. Отже, коротко оглянувши надзвичайно широку історіографію еволюції міжнародного права та його науки маємо можливість констатувати що вона пройшла довгий шлях від ранніх намагань використати напрацювання попередників, які бачимо вже у працях авторів доби античності та середньовіччя, дослідників періоду класичного міжнародного права, до сучасних монографій та інших наукових розвідок. З часом з'являлися нові теоретичні підходи та методологічні стратегії, які стали основою для подальшого вивчення еволюції міжнародно-правових процесів, зокрема через огляд розвитку історіографії міжнародного права.

На сучасному етапі еволюції міжнародно-правової науки історіографія її становлення та розвитку набуває особливої важливості. Це пов'язано з тим, що сучасні міжнародно-правові концепції багато в чому ґрунтуються на історичному досвіді. Вивчення історії міжнародного права допомагає краще зрозуміти природу міжнародних норм, їхню еволюцію та перспективи подальшого розвитку. А це, в свою чергу, неможливо без збереження пам'яті про дослідження міжнародного права та його історії, що здійснювалися протягом попередніх століть.

Варто зауважити, що сучасна історіографія міжнародного права значною мірою базується на ідеях Гроція, Бйнкерсхука, Пуфендорфа, Вольфа, Джентілі, Суареса, а також пізніших дослідників XIX – початку XX століть. Їхні праці стали основою для формування теоретичних концепцій, що охоплюють основи сучасного міжнародного права. Використання їхньої наукової спадщини допомогло у створенні фундаменту для сучасних наукових дискусій у сфері міжнародного права.

Від 90-х років XX століття інтерес до історіографії міжнародного права посилюється, що відображає інтенсивний розвиток наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених. У цей період було видано низку ґрунтовних монографій, що охоплюють різні аспекти історії міжнародного права, включаючи глибокі наукові аналізи на основі новітніх методів і підходів. Значною мірою це пов'язано з необхідністю усвідомлення історичних передумов і контексту, в яких формувалися сучасні міжнародно-правові інститути.

Зростання числа наукових праць з історії міжнародного права також відображає загальний тренд до спеціалізації і універсалізації. Вчені акцентують увагу не лише на дослідженнях, що загалом характеризують етапи розвитку міжнародного права, але й на більш специфічних аспектах, таких як аналіз окремих міжнародних договорів, історія окремих галузей чи інститутів міжнародного права тощо.

Безперечно, в короткій статті неможливо охопити усю надзвичайно багату історіографію, що містить досвід міжнародно-правової думки та практики міжнародного права, накопичений протягом багатьох століть. Це може бути об'єктом спеціальної комплексної наукової праці або ж серії окремих тематичних досліджень. Збереження цього досвіду, його вивчення та практичне використання є запорукою прогресивного розвитку сучасної міжнародно-правової науки..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Эйхельман О.О. К вопросу об истории международного права и его литературы. Киев: Тип. И.И. Завадского, 1885. 67 с.
- 2.Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917). Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 491 с.
- 3.Буткевич О.В. Генезис науки історії міжнародного права. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 268-285.
- 4.Савчук К.О. Історія міжнародного права. Курс лекцій. Київ-Одеса: Фенікс, 2021. 140 с.
- 5.Земан І.В. Зігмунт Цибіховський – перший завідувач кафедри права народів та міжнародного приватного права у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 210-218.
- 6.Мережко А.А. История международно-правовых учений. Киев: Таксон, 2006. 492 с.
- 7.Seneca L.A. Ad Lucilium epistulae morales. In 3 vol. Cambridge: Harvard University Press, 1917.
- 8.Marcus Aurelius Antoninus to himself: an English translation with introductory study on stoicism and the last of the Stoics. London; New York: Macmillan, 1898. 193 p.
- 9.Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
- 10.Great Jurists of the World. Edited by Sir John MacDonell and Edward Manson. With an Introduction by Van Vechten Veeder. Boston: Little, Brown, and Company, 1914. XXXII, 607 p.
- 11.Domitii Ulpiani Fragmenta vulgo tituli ex corpore Ulpiani : unicum codicem tilianum olim jam vaticanum integrum edidit eoque adhibito lectionem vulgatam quarto etiam Caji ope. Berolini : Impensis Augusti Mylii, 1822. 99 p.
- 12.Augustin. De Civitate Dei. Roma: K. Sweynheym, 1470. 600 p.
- 13.Aquinas T. Summa Theologiae. Latin text and English translation. New York; London: McGraw Hill Book Company; Eyre & Spottiswoode, 1976. 224 p.
- 14.Marsilius (de Padua). Defensor Pacis. 1592. 479 p.
- 15.Emerton E. The Defensor Pacis of Marsiglio of Padua. A Critical Study. New York: Peter Smith, 1951. 81 p.
- 16.Canning J. The political thought of Baldus de Ubaldis. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987. XI, 300 p.
- 17.Wilson J.D. Baldus de Ubaldis. *The Yale Law Journal*. 1902. Vol. 12. P. 8-20.
- 18.Legnano G. Tractatus de bello, de represaliis et de duello. Washington, Carnegie Inst., 1917. 458 p.
- 19.The writings of Christine de Pizan / ed. by Charity Cannon Willard. New York: Persea Books, 1994. XV, 384 p.
- 20.Pizan Christine de. The Book of Deeds of Arms and of Chivalry / transl. Sumner Willard, ed. Charity Cannon Willard. The Pennsylvania State University Press, 1999. 223 p.
- 21.Rattigan W. Hugo Grotius. Great Jurists of the World / ed. J. MacDonell, E. Manson. Boston: Little, Brown and Co, 1914. P. 169-184.
- 22.Müller E. Hugo Grotius and the Thirty Years War, An Early Reception of De iure belli ac pacis. *Legal History Review*. 2009. №77. P. 499-538.
- 23.Денисов В.Н. Гроцій. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 1. А-Г. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 648-649.
- 24.Akashi K. Cornelius van Bynkershoek: His Role in the History of International Law. Hague; Boston : Kluwer Law International, 1998. XII, 199 p.
- 25.Bynkershoek C. van. A Treatise On The Law Of War. Translated from the original Latin of Cornelius van Bynkershoek. Being the first book of his juris publici. With notes, by Peter Stephen du Ponceau, Counsellor at Law in the Supreme Court of the United States of America. Philadelphia: Published by Farrand & Nicholas; also, by Farrand, Mallory & Co., Bostor P.H. Nicklin & Co., Baltimore; D. Farrand & Green, Albany; Lyman, Mallory & Co., Portland; and Swift fee Chipman, Middlebury, (Vt.) Fry and Kammerer, Printers. 1810. 218 p.
- 26.Гавриленко О.А. Корнеліус ван Бяйнкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300732>
- 27.Jouannet E. Emer de Vattel (1714-1767). *The Oxford Handbook of the History of International Law*. B. Fassbender, and Anne Peters. Oxford, Oxford University Press, 2012. P. 1118-1121;
- 28.Neff S.C. Vattel and the Laws of War: A Tale of Three Circles. *Vattel's International Law in a XXIst Century Perspective / Le droit international de Vattel vu du XXIe siècle*. V. Chetail, and Peter Haggemacher. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 2011. P. 317-334.
- 29.Benedictis A. de. Gentili, Alberico. Dizionario biografico degli Italiani. M. Caravale. Rome: Istituto dell'Enciclopedia italiana. 1999. № 53. P. 245-251.
- 30.Francisci P. de. Alberico Gentili. Scritti e discorsi di Pietro de Francisci. Rome: Anonima Romana Editore, 1936.
- 31.Del Vecchio G. Ricordando Alberico Gentili: con un saggio di bibliografia gentiliana. Rome: Ulpiano, 1937.
- 32.Scattola M. Alberico Gentili (1552-1608). *The Oxford Handbook of the History of International Law*. B. Fassbender, and Anne Peters. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1092-1097.

- 33.Suarez A. I. V. e. François de Vitoria et François Suarez. Contribution des théologiens au droit international moderne. Paris: Pédone, 1939.
- 34.Schaffner T. Francisco Suarez S.J. on the end of peaceful order among states and systematic doctrinal scholarship. System, Order, and International Law. *The Early History of International Legal Thought from Machiavelli to Hegel* / S. Kadelbach, Thomas Kleinlein and David Roth-Isigkeit. Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 56-77.
- 35.Walker T.A. A History of the Law of Nations. Vol. I: From the earliest times to the peace of Westphalia, 1648. Cambridge, Cambridge University Press. 1845. 361 p. XIV, 797 p.
- 36.Laurent F. Histoire du droit des gens et des relations internationales. 18 t. Bruxelles, A. Lacroix, Verboeckhoven. 1865-1870.
- 37.Calvo C. Le Droit international théorique et pratique, précède d'un exposé historique des progrès de la science du droit des gens. T. 1. Paris: Guillaumin, 1887. 605 p.
- 38.Redslob R. Histoire des grands principes du droit des gens depuis l'antiquité jusqu'à la veille de la grande guerre. Paris: Rousseau, 1923. 600 p.
- 39.Phillipson C. The international law and custom of ancient Greece and Rome. In 2 vol. London: Macmillan and Co., LTD, 1911.
- 40.Bandyopadhyay P. International law and custom in ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 161 p.
- 41.Каченовский Д.И. О каперах и призовом судопроизводстве. Москва: Тип. В. Готье, 1855. XVI, 174 с.
- 42.Каченовский Д.И. Курс международного права. Ч. 1, кн. 2: Часть Общая. Харьков: Унив. тип., 1866. 121-336 с.
- 43.Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І.С. Воєводін, О. А. Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін. ; ред. Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, І.С. Воєводін, А.Л. Шевченко]. Харків: ТОВ «Планета Прінт», 2020. 174 с.
- 44.Гавриленко О.А. Професор Харківського університету А.М. Стоянов як історик права. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2023. Вип. 36. С. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-02>
- 45.Стоянов А.М. Очерки истории и догматики международного права: лекции, читанные в 1873/74 академическом году в Харьковском университете. Харьков: Унив. тип., 1875. 742 с.
- 46.Даневский В.П. Система политического равновесия, легитимизм и начала национальности в их взаимной связи: Историко-догматическое исследование. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1882. 334 с.
- 47.Даневский В.П. Исторический очерк нейтралитета и критика Парижской морской декларации 16-го апреля 1856 года: История нейтралитета по отношению к морской торговле, учения публицистов о правах нейтральных и исследование Парижской морской декларации. Москва: Тип. К. Индриха, 1879. XIII, 466, X с.
- 48.Даневский В.П. Конгрессы и конференции, как органы общения между народами. *Наблюдатель*. 1885. № 1. С. 134-174.
- 49.Гавриленко О.А. В.П. Даневський як історик міжнародного права. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. Вип. 22. С. 21-25.
- 50.Cybichowski S. Das antike Völkerrecht zugleich ein Beitrag zur Konstinktion des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.
- 51.Apuntes de historia del derecho internacional. Madrid: Librería de V. Suárez, 1922. 552 p. URL: <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.do?id=31847>
- 52.Vinogradoff P. Historical Types of International Law: Lectures Delivered in the University of Leiden. Leiden: Brill, 1923. 70 p.
- 53.Циммерман М.А. История международного права с древнейших времен до 1918 г. Прага, 1924. 382 с.
- 54.A History of the Peace Conference of Paris. Vol. I-IV. / ed. H. Temperley. London: Henry Frowde and Hodder & Stoughton, 1920.
- 55.Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917). Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 491 с.
- 56.Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. New York: Macmillan, 1950.
- 57.Alexandrowicz C.H. Ius gentium and the law of nature in Asia. *The Aryan Path*. 1956. № 27. P. 13-19.
- 58.Alexandrowicz C.H. Some problems of the history of the law of nations in Asia. *Indian Yearbook of International Affairs*. 1963. №12. P. 3-11.
- 59.Alexandrowicz C.H. The Afro-Asian world and the law of nations (historical approach). *Receuil des Cours de l'Académie de Droit International*. 1968. №123. P. 117-214.
- 60.Alexandrowicz C.H. The role of treaties in the European-African confrontation in the nineteenth century. *African International Legal History*. A.K. Mensah-Brown. New York, United Nations Institute for Training and Research, 1975. P. 27-68.
- 61.Alexandrowicz C.H. The role of German treaty making in the partition of Africa. *Indian Yearbook of International Affairs*. 1980. №18(2). P. 161-203.
- 62.Alexandrowicz C.H. The Law of Nations in Global History. Oxford, Oxford University Press. 2017.
- 63.Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
- 64.Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 322 p.

- 65.Gaurier D. Histoire du droit international : de l'Antiquité à la création de l'ONU. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2005. 1136 p.
- 66.Neff S.C. The Rights and Duties of Neutrals. A general history. Manchester: Manchester University Press. 2000. 246 p.
- 67.Neff S.C. Justice Among Nations. A History of International Law. Cambridge, London: Harvard University Press. 2014. 628 p.
- 68.Lesaffer R. European Legal History. A Cultural and Political Perspective. Cambridge: Cambridge University Press. 2009. IX, 549 p.
- 69.Lesaffer R. (ed.) Peace treaties and international law in European history. From the late Middle Ages to World War One. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. 465 p.
- 70.Lesaffer R. Roman Law and the Early Historiography of International Law: Ward, Wheaton, Hosack and Walker. Universality and Continuity in International Law. T. Marauhn and H. Steiger. The Hague: Eleven. 2011. P. 149-184.
- 71.Benham J. International Law in Europe, 700-1200. Manchester, Manchester University Press, 2022. XX, 337 p.
- 72.Beneyto Perez J.M. Historia Del Derecho Internacional Público : Una Aproximación Global. Tecnos, 2022. 232 p.
- 73.Fassbender B., Peters A. (eds.). The Oxford Handbook of the History of International Law, Oxford, Oxford University Press, 2012. XL, 1228 p.
- 74.Růžicka K., Poláček B., Dostálík P. Geneze kodifikací mezinárodního práva soukromého. Soukromoprávní úprava mezinárodních poměrů. Praha: Leges, 2019. 336 s.
- 75.Ziegler K.-H. Völkerrechtsgeschichte: ein Studienbuch. München: Beck, 2007. 267 p.
- 76.Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України; Київський університет права, 2001. 426 с.
- 77.Дмитрієв А.І. Інститут постійного нейтралітету в міжнародному праві: монографія. Київ: Юридична думка, 2005. 312 с.
- 78.Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права. Монографія. Київ: Промінь, 2008. 383 с.
- 79.Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
- 80.Буткевич О.В. Міжнародне право Середніх віків: монографія. Київ: Вид-во гуманітарн. літ., 2008. 672 с.
- 81.Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Ліра-К, 2013. 416 с.
- 82.Савчук К.О. Історія міжнародного права. Курс лекцій. Київ: Компринт, 2013. 152 с.
- 83.Савчук К.О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е.Грабаря : Моногр. Київ, 2003. 128 с.
- 84.Савчук К.О. Внесок професора Т.Ф. Степанова в становлення вітчизняної науки міжнародного права. *Правова держава: Щорічник наук. пр.* 2004. Вип. 15. С. 284-288.
- 85.Савчук К.О. Дмитро Іванович Каченовський як юрист-міжнародник. *Правова держава.* 2009. Вип. 20. С. 404-411.
- 86.Савчук К.О. Життєвий шлях і наукова біографія професора В.А. Незабитовського. *Правова держава.* 2010. Вип. 21. С. 415-422.
- 87.Савчук К.О. Міжнародно-правові погляди В.П. Даневського. *Правова держава: щорічник наук. пр.* 2008. Вип. 19. С. 370-375.
- 88.Савчук К.О. Міжнародно-правові погляди професора А.М. Стоянова. *Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр.* 2007. Вип. 36. С. 522-527.
- 89.Савчук К.О. Роль академіка В.М. Корецького в дослідженні історії науки міжнародного права. *Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр.* 2003. Спец. вип. С. 11-14.
- 90.Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право. / упор.: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. Київ: Юридична книга, 2004. 568 с.
- 91.Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 688 с.
- 92.Аношина Н.-Т. Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 192 с.
- 93.Колісніченко К.С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 234 с.
- 94.Ржевська В.Н. Моделі колективної безпеки в доктрині і практиці міжнародного права: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 334 с.
- 95.Переполюкін С.М. Виникнення міжнародних митних відносин. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2 (66). С. 77–83.
- 96.Переполюкін С.М. Історія міжнародного митного права: від давніх віків до 1891 р. *Вісник Академії митної служби України. Серія : «Право».* 2015. №1 (14). С. 43-49.
- 97.Переполюкін С. М. Історія міжнародного митного права: з 1891 р. дотепер. *Evropský politický a právní diskurz.* 2015. № 2 (V. 2). С. 28–33.

98. Perepolkin S., Havrylenko O., Mazur A. Formation and development of international customs law: periodisation issues. *World Customs Journal*. 2022. Vol. 16. No. 2. P. 115-158. DOI: <https://doi.org/10.55596/001c.116324>

99. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.

100. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 676 с.

101. Псьота Т. В. Генеза засад правового статусу особи в європейській міжнародно-правовій дійсності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 37. С. 208-213. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-24>

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

O. A. HAVRYLENKO,

DSc (Law), Professor,

Professor of the International and European Law Department

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

HISTORIOGRAPHY OF THE EVOLUTION OF INTERNATIONAL LAW AND ITS SCIENCE: MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT

ANNOTATION. *Introduction.* The article is dedicated to the analysis of the evolution of international law and its science through the prism of historiographical research. It aims to identify the main stages of the formation and development of international legal concepts that reflect changes in international relations from ancient times to the present day. The article discusses key scientific schools that have shaped international law as a science, as well as important historical factors that have influenced its development.

Summary of the main research findings. The main part of the research highlights the key stages of the formation of the historiography of international law, starting from its origins in antiquity, through the Middle Ages and the early modern period, when, based on the works of predecessors, researchers began to systematize the main principles of international relations. The author emphasizes the importance of the works of prominent legal scholars such as Isidore of Seville, Raymond of Penafort, Guillaume de René, Sinibald de Fieschi, Thomas Aquinas, Christine de Pizan, Hugo Grotius, Cornelius van Bynkershoek, Samuel von Pufendorf, and others. The article highlights the deep interest in international law's history demonstrated by researchers working at universities located on the territories of Ukraine (both within the Russian Empire and the Austro-Hungarian Empire) in the 19th and early 20th centuries. The main findings of the research also focus on the historiography of international law in the context of changes that took place in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, with an emphasis on the features of contemporary foreign and domestic historiography. Special attention is paid to modern approaches that unite different legal systems in a global context and the need to adapt international law to new challenges.

Conclusion. The conclusions emphasize the importance of understanding the evolution of international law through a historiographical lens for a deeper understanding of contemporary issues in international relations and law. The analysis conducted reveals how historical events, cultural and political changes influenced the formation of modern international legal doctrine. It is noted that the development of the historiography of international law is an ongoing process, continuously adapting to changing conditions. The growth in the number of scholarly works on the history of international law reflects the overall trend towards specialization and universalization. Scholars focus not only on studies that generally characterize the stages of development of international law, but also on more specific aspects, such as the analysis of individual international treaties, the history of particular branches or institutions of international law, etc.

KEY WORDS: *foreign historiography, Ukrainian historiography, history of international law, science of international law, periodization, Middle Ages, classical period, modern historiography.*

REFERENCES

1. Eikhelman O.O. (1885). On the history of international law and its literature. Kyiv: Type. I.I. Zavadsky. 67 p. (in Russian).
2. Grabar V.E. (1958). Materials for the history of literature of international law in Russia (1647-1917). Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences. 491 p. (in Russian).
3. Butkevych O.V. (2012). Genesis of the science of the history of international law. *Law of Ukraine*. No. 3-4. P. 268-285 (in Ukrainian).
4. Savchuk K.O. (2021). History of International Law. Lecture Course. Kyiv-Odesa: Phoenix. 140 p. (in Ukrainian).

- 5.Zeman I.V. (2012). Zygmunt Tsybihovsky – the first head of the Department of Law of Nations and Private International Law at Lviv University. *Bulletin of Lviv University. Series: International Relations*. Issue 30. P. 210-218 (in Ukrainian).
- 6.Merezhko A.A. (2006). History of international legal doctrines. Kyiv: Takson. 492 p. (in Russian).
- 7.Seneca L.A. (1917). *Ad Lucilium epistulae morales*. In 3 vol. Cambridge : Harvard University Press.
- 8.Marcus Aurelius Antoninus to himself: an English translation with introductory study on stoicism and the last of the Stoics. London; New York: Macmillan, 1898. 193 p.
- 9.Havrylenko O.A., Syroid T.L. (2021). History of International Law: Ancient Times: Textbook. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU. 232 p. (in Ukrainian).
- 10.Great Jurists of the World. Ed. by Sir John MacDonell and Edward Manson. With an Introduction by Van Vechten Veeder. Boston: Little, Brown, and Company, 1914. XXXII, 607 p.
- 11.Domitii Ulpiani (1822). *Fragmenta vulgo tituli ex corpore Ulpiani : unicum codicem tilianum olim jam vaticanum integrum edidit eoque adhibito lectionem vulgatam quarto etiam Caji ope*. Berolini : Impensis Augusti Mylii. 99 p.
- 12.Augustin. (1470). *De Civitate Dei*. Roma: K. Sweynheym. 600 p.
- 13.Aquinas T. (1976). *Summa Theologiae*. Latin text and English translation. New York; London: McGraw Hill Book Company; Eyre & Spottiswoode. 224 p.
- 14.Marsilius (de Padua) (1592). *Defensor Pacis*. 479 p.
- 15.Emerton E. (1951). *The Defensor Pacis of Marsiglio of Padua. A Critical Study*. New York: Peter Smith. 81 p.
- 16.Canning J. (1987). *The political thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. XI, 300 p.
- 17.Wilson J.D. (1902). Baldus de Ubaldis. *The Yale Law Journal*. Vol. 12. P. 8-20.
- 18.Legnano G. (1917). *Tractatus de bello, de represaliis et de duello*. Washington, Carnegie Inst., 458 p.
- 19.The writings of Christine de Pizan / ed. by Charity Cannon Willard. New York: Persea Books, 1994. XV, 384 p.
- 20.Pizan Christine de. (1999). *The Book of Deeds of Arms and of Chivalry / transl. Sumner Willard, ed. Charity Cannon Willard*. The Pennsylvania State University Press. 223 p.
- 21.Rattigan W. (1914). Hugo Grotius. *Great Jurists of the World / ed. J. MacDonell, E. Manson*. Boston: Little, Brown and Co. P. 169-184.
- 22.Müller E. (2009). Hugo Grotius and the Thirty Years War, An Early Reception of *De iure belli ac pacis*. *Legal History Review*. №77. P. 499-538.
- 23.Denysov V.N. (1998). Grotius. *Legal Encyclopedia*. In 6 vols. T. 1. A-G. Kyiv: Publishing house "Ukrainian Encyclopedia" named after M.P. Bazhan. P. 648-649. (in Ukrainian).
- 24.Akashi K. (1998). Cornelius van Bynkershoek: His Role in the History of International Law. Hague; Boston : Kluwer Law International. XII, 199 p.
- 25.Bynkershoek C. van. (1810). *A Treatise On The Law Of War*. Translated from the original Latin of Cornelius van Bynkershoek. Being the first book of his *juris publici*. With notes, by Peter Stephen du Ponceau, Counsellor at Law in the Supreme Court of the United States of America. Philadelphia: Published by Farrand & Nicholas; also, by Farrand, Mallory & Co., Bostor P.H. Nicklin & Co., Baltimore; D. Farrand & Green, Albany; Lyman, Mallory & Co., Portland; and Swift fee Chipman, Middlebury, (Vt.) Fry and Kammerer, Printers. 218 p.
- 26.Havrylenko O.A. (2024). Cornelius van Bijnkershoek – an outstanding representative of the Dutch international law school (the end of the 17th - first half of the 18th century). *Legal State*. No. 53. P. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300732> (in Ukrainian).
- 27.Jouannet E. Emer de Vattel (1714-1767). *The Oxford Handbook of the History of International Law*. B. Fassbender, and Anne Peters. Oxford, Oxford University Press, 2012. P. 1118-1121.
- 28.Neff S.C. (2011). Vattel and the Laws of War: A Tale of Three Circles. *Vattel's International Law in a XXIst Century Perspective / Le droit international de Vattel vu du XXie siècle*. V. Chetail, and Peter Haggenmacher. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, P. 317-334.
- 29.Benedictis A. de. (1999). Gentili, Alberico. *Dizionario biografico degli Italiani*. M. Caravale. Rome: Istituto dell'Enciclopedia italiana. № 53. P. 245-251.
- 30.Francisci P. de. (1936). Alberico Gentili. *Scritti e discorsi di Pietro de Francisci*. Rome: Anonima Romana Editore.
- 31.Del Vecchio G. (1937). *Ricordando Alberico Gentili: con un saggio di bibliografia gentiliana*. Rome: Ulpiano,
- 32.Scattola M. (2012). Alberico Gentili (1552-1608). *The Oxford Handbook of the History of International Law*. B. Fassbender, and Anne Peters. Oxford: Oxford University Press. P. 1092-1097.
- 33.Suarez A. I. V. e. (1939). François de Vitoria et François Suarez. *Contribution des théologiens au droit international moderne*. Paris: Pédone.
- 34.Schaffner T. (2017). Francisco Suarez S.J. on the end of peaceful order among states and systematic doctrinal scholarship. *System, Order, and International Law. The Early History of International Legal Thought from Machiavelli to Hegel / S. Kadelbach, Thomas Kleinlein and David Roth-Isigkeit*. Oxford: Oxford University Press. P. 56-77.

- 35.Walker T.A. (1845). A History of the Law of Nations. Vol. I: From the earliest times to the peace of Westphalia, 1648. Cambridge, Cambridge University Press. 361 p. XIV, 797 p.
- 36.Laurent F. (1865-1870). Histoire du droit des gens et des relations internationales. 18 t. Bruxelles, A. Lacroix, Verboeckhoven.
- 37.Calvo C. (1887). Le Droit international théorique et pratique, précède d'un exposé historique des progrès de la science du droit des gens. T. 1. Paris: Guillaumin. 605 p.
- 38.Redslob R. (1923). Histoire des grands principes du droit des gens depuis l'antiquité jusqu'à la veille de la grande guerre. Paris: Rousseau, 600 p.
- 39.Phillipson C. (1911). The international law and custom of ancient Greece and Rome. In 2 vol. London: Macmillan and Co., LTD.
- 40.Bandyopadhyay P. (1920). International law and custom in ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 161 p.
- 41.Kachenovsky D.I. (1855). On privateers and prize proceedings. Moscow: Type. V. Gautier. XVI, 174 p. (in Russian).
- 42.Kachenovsky D.I. (1866). Course of international law. Part 1, book 2: General Part. Kharkov: University press. 121-336 p. (in Russian).
- 43.Bibliographic dictionary-reference book of the teaching staff of the Department of International and European Law of the Faculty of Law of Kharkiv University (1805-2020) / [compiled by I.S. Voevodin, O. A. Havrylenko, D. V. Gaidar and others; ed. T.L. Syroid, O.A. Havrylenko, I.S. Voevodin, A.L. Shevchenko]. Kharkiv: LLC "Planeta Print", 2020. 174 p. (in Ukrainian).
- 44.Havrylenko O.A. (2023). Professor of Kharkiv University A.M. Stoyanov as a historian of law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*. Issue 36. P. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-02> (in Ukrainian).
- 45.Stoyanov A.M. (1875). Essays on the History and Dogmatics of International Law: Lectures Delivered in the 1873/74 Academic Year at Kharkov University. Kharkov: Univ. Type. 742 p. (in Russian).
- 46.Danevsky V.P. (1882). The System of Political Equilibrium, Legitimism, and the Principles of Nationality in Their Interrelation: Historical and Dogmatic Research. St. Petersburg: R. Golike Type. 334 p. (in Russian).
- 47.Danevsky V.P. (1879). Historical Essay on Neutrality and Criticism of the Paris Maritime Declaration of April 16, 1856: The History of Neutrality in Relation to Maritime Commerce, the Teachings of Publicists on the Rights of Neutrals, and a Study of the Paris Maritime Declaration. Moscow: Type. K. Indrikha. XIII, 466, X p. (in Russian).
- 48.Danevsky V.P. (1885). Congresses and conferences as organs of communication between peoples. *Observer*. No. 1. P. 134-174. (in Russian).
- 49.Havrylenko O.A. (2016). V.P. Danevsky as a historian of international law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*. Issue 22. P. 21-25. (in Ukrainian).
- 50.Cylichowski S. (1907). Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus. 122 s.
- 51.Apuntes de historia del derecho internacional. Madrid: Librería de V. Suárez, 1922. 552 p. URL: <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.do?id=31847>
- 52.Vinogradoff P. (1923). Historical Types of International Law: Lectures Delivered in the University of Leiden. Leiden: Brill. 70 p.
- 53.Zimmerman M.A. (1924). History of International Law from Ancient Times to 1918. Prague. 382 p. (in Russian).
- 54.A History of the Peace Conference of Paris. Vol. I-IV. / ed. H. Temperley. London: Henry Frowde and Hodder & Stoughton, 1920.
- 55.Grabar V.E. (1958). Materials for the History of the Literature of International Law in Russia (1647-1917). Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 491 p. (in Russian).
- 56.Nussbaum A. (1947). A Concise History of the Law of Nations. New York: Macmillan. 376 p.
- 57.Alexandrowicz C.H. (1956). Ius gentium and the law of nature in Asia. *The Aryan Path*. № 27. P. 13-19.
- 58.Alexandrowicz C.H. (1963). Some problems of the history of the law of nations in Asia. *Indian Yearbook of International Affairs*. №12. P. 3-11.
- 59.Alexandrowicz C.H. (1968). The Afro-Asian world and the law of nations (historical approach). *Receuil des Cours de l'Académie de Droit International*. №123. P. 117-214.
- 60.Alexandrowicz C.H. (1975). The role of treaties in the European-African confrontation in the nineteenth century. *African International Legal History*. A.K. Mensah-Brown. New York, United Nations Institute for Training and Research. P. 27-68.
- 61.Alexandrowicz C.H. (1980). The role of German treaty making in the partition of Africa. *Indian Yearbook of International Affairs*. №18(2). P. 161-203.
- 62.Alexandrowicz C.H. (2017). The Law of Nations in Global History. Oxford, Oxford University Press. 431 p.
- 63.Grewe W.G. (2000). The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter. 780 p.
- 64.Bederman D. (2001). International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press. 322 p.
- 65.Gaurier D. (2005). Histoire du droit international : de l'Antiquité à la création de l'ONU. Rennes: Presses universitaires de Rennes. 1136 p.

- 66.Neff S.C. (2000). The Rights and Duties of Neutrals. A general history. Manchester: Manchester University Press. 246 p.
- 67.Neff S.C. (2014). Justice Among Nations. A History of International Law. Cambridge, London: Harvard University Press. 628 p.
- 68.Lesaffer R. (2009). European Legal History. A Cultural and Political Perspective. Cambridge: Cambridge University Press. IX, 549 p.
- 69.Lesaffer R. (ed.) (2004). Peace treaties and international law in European history. From the late Middle Ages to World War One. Cambridge: Cambridge University Press. 465 p.
- 70.Lesaffer R. (2011). Roman Law and the Early Historiography of International Law: Ward, Wheaton, Hosack and Walker. *Universality and Continuity in International Law*. T. Marauhn and H. Steiger. The Hague: Eleven. P. 149-184.
- 71.Benham J. (2022). International Law in Europe, 700-1200. Manchester, Manchester University Press. XX, 337 p.
- 72.Beneyto Perez J.M. (2022). Historia Del Derecho Internacional Público : Una Aproximación Global. Tecnos, 232 p.
- 73.Fassbender B., Peters A. (eds.). (2012). The Oxford Handbook of the History of International Law, Oxford, Oxford University Press. XL, 1228 p.
- 74.Růžicka K., Poláček B., Dostálík P. (2019). Geneze kodifikací mezinárodního práva soukromého. Soukromoprávní úpravy mezinárodních poměrů. Praha: Leges. 336 s.
- 75.Ziegler K.-H. (2007). Völkerrechtsgeschichte: ein Studienbuch. München: Beck. 267 p.
- 76.Dmytriev A.I. (2001). The Peace of Westphalia of 1648 and Modern International Law: Monograph. Kyiv: V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; Kyiv University of Law. 426 p. (in Ukrainian).
- 77.Dmytriev A.I. (2005). Institute of Permanent Neutrality in International Law: Monograph Kyiv: Yurydychna Dumka. 312 p. (in Ukrainian).
- 78.Dmytriev A.I., Dmytrieva Yu.A., Zadorozhny O.V. (2008). History of International Law. Monograph. Kyiv: Promeni. 383 p. (in Ukrainian).
- 79.Butkevych O.V. (2004). International Law of the Ancient World: Monograph. Kyiv: Ukraine. 864 p. (in Ukrainian).
- 80.Butkevych O.V. (2008). International Law of the Middle Ages: monograph. Kyiv: Publishing House Humanities. lit. 672 p. (in Ukrainian).
- 81.Butkevych O.V. (2013). History of International Law: Textbook. Kyiv: Lira-K. 416 p. (in Ukrainian).
- 82.Savchuk K.O. (2013). History of International Law. Lecture Course. Kyiv: Komprint, 152 p. (in Ukrainian).
- 83.Savchuk K.O. (2003). International Legal Views of Academician V.E. Grabar: Monograph. Kyiv, 128 p. (in Ukrainian).
- 84.Savchuk K.O. (2004). Contribution of Professor T.F. Stepanov to the Formation of the Domestic Science of International Law. *Rule of Law State: Yearbook of Scientif. Works*. 2004. Issue 15. P. 284-288. (in Ukrainian).
- 85.Savchuk K.O. (2009). Dmitry Ivanovich Kachenovsky as an international lawyer. *Rule of Law State: Yearbook of Scientif. Works*. Issue 20. P. 404-411. (in Ukrainian).
- 86.Savchuk K.O. (2010). Life path and scientific biography of professor V.A. Nezabytovsky. *Rule of Law State: Yearbook of Scientif. Works*. Issue 21. P. 415-422. (in Ukrainian).
- 87.Savchuk K.O. (2008). International legal views of V.P. Danevsky. *Rule of Law State: Yearbook of Scientif. Works*. Issue 19. P. 370-375. (in Ukrainian).
- 88.Savchuk K.O. (2007). International legal views of professor A.M. Stoyanov. *State and law. Jurist. and politics. science: collection of scientific works*. Issue 36. P. 522-527. (in Ukrainian).
- 89.Savchuk K.O. (2003). The role of academician V.M. Koretsky in the study of the history of the science of international law. *State and law. Legal and political sciences: collection of scientific works*. Special issue P. 11-14. (in Ukrainian).
- 90.Anthology of Ukrainian legal thought. In 10 vols. / Ed.: Yu. S. Shemshuchenko (chairman) and others. Vol. 8: International law. / ed.: V. N. Denisov, K. O. Savchuk; deputy editor V. N. Denisov. Kyiv: Legal Book, 2004. 568 p. (in Ukrainian).
- 91.Zadorozhny O.V. (2014). The Genesis of International Legal Personality of Ukraine: monograph. Kyiv: K.I.S. 688 p. (in Ukrainian).
- 92.Anoshina N.-T. Yu. (2011). The Main Act of the Vienna Congress of 1815 as the Basis of the International Legal Order of the 19th – Early 20th Centuries: Monograph. Odesa: Phoenix. 192 p. (in Ukrainian).
- 93.Kolisnichenko K.S. The League of Nations in the Development of International Law: Monograph. Odesa: Phoenix. 2011. 234 p. (in Ukrainian).
- 94.Rzhevska V.N. (2020). Models of Collective Security in the Doctrine and Practice of International Law: Monograph. Odesa: Phoenix. 334 p. (in Ukrainian).
- 95.Perepolkin S.M. (2013). The Emergence of International Customs Relations. *Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. No. 2 (66). P. 77–83. (in Ukrainian).
- 96.Perepolkin S.M. (2015). History of international customs law: from ancient times to 1891. *Bulletin of the Academy of the Customs Service of Ukraine. Series: "Law"*. No. 1 (14). P. 43-49. (in Ukrainian).

- 97.Perepolkin S.M. (2015). History of international customs law: from 1891 to the present. *European political and legal discourse*. No. 2 (V. 2). P. 28–33. (in Ukrainian).
- 98.Perepolkin S., Havrylenko O., Mazur A. (2022). Formation and development of international customs law: periodisation issues. *World Customs Journal*. Vol. 16. No. 2. P. 115-158. DOI: <https://doi.org/10.55596/001c.116324>
- 99.Havrylenko O.A. (2006). Ancient States of the Northern Black Sea Region: at the Origins of Domestic Law (Late VII Century BC – First Half of VI Century AD): Monograph. Kharkiv: Parus. 352 p. (in Ukrainian).
- 100.Havrylenko O.A., Syroyd T.L., Novikova L.V. (2016). History of International Law: A Practical Reading for Students of the Direction of Study 6.030202 – “International Law”. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU. 676 p. (in Ukrainian).
- 101.Psyota T.V. (2024). Genesis of the Principles of the Legal Status of a Person in European International Legal Reality. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series “Law”*. Issue 37. Pp. 208-213. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-24> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-40>

УДК 341.24(477)

В. О. ГРІЧАНІЧЕНКО

аспірант юридичного факультету

E-mail: vhricchanichenko96@icloud.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3829-7321>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті проаналізовано основні підходи до трактування поняття «міжнародний договір» та його законодавчого закріплення у положеннях Закону України «Про міжнародні договори». Встановлено, що з моменту набуття Україною незалежності було підписано двосторонні угоди, зокрема з НАТО, що спрямовані на співпрацю в сфері безпеки і оборони у рамках програми «Партнерство заради миру». Зазначено, що після початку повномасштабного вторгнення, Україною укладено низку двосторонніх безпекових угод, положеннями яких передбачено співпрацю нашої держави з Італією, Канадою, Великобританією та Північною Ірландією, Францією, Данією та Німеччиною.

Визначено, що положеннями усіх зазначених двосторонніх безпекових угод, які було укладено між Україною та західними партнерами у 2024 році, передбачено надання допомоги у різних сферах, спрямованої на підтримку нашої держави у процесі повноцінного захисту та відновлення територіальної цілісності, економічній відбудові та протидії російській агресії. До того ж, Франція, Німеччина, Данія та Канада висловили готовність до надання макроекономічної та фінансової підтримки, спрямованої на посилення оборонного потенціалу України.

Висновок. За результатами здійсненого аналізу двосторонніх безпекових угод між Україною, НАТО та окремими державами-партнерами встановлено існування єдиного і спільного прагнення міжнародної спільноти щодо протидії збройній агресії росії, забезпечення миру і порядку як на європейському континенті, так і світі в цілому. Укладення таких угод є позитивним показником для України у площині міжнародної співпраці із зарубіжними партнерами, і, хоча ці угоди потребують розширення та доповнення, вони виступають в якості основи для подальшого формування міжнародно-правової бази безпекового співробітництва України. До того ж активний діалог України із зарубіжними партнерами має забезпечити об'єднання зусиль у підвищення обороноздатності нашої держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міжнародний договір, безпекові угоди, безпека і оборона, Північноатлантичний альянс, двосторонні угоди, міжнародне співробітництво, безпекове співробітництво.

Як цитувати: Грічаніченко В. О., Міжнародно-правові основи безпекового співробітництва України: теоретичні і практичні аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С. 366-372. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-40>

In cites: V. O. Grichanichenko (2025). International legal basis of security cooperation of Ukraine: theoretical and practical aspects. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 366-372. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-40> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Внаслідок повномасштабного вторгнення на територію України особливої актуальності набуває забезпечення міжнародного правопорядку, що відобразилося на характері відносин на світовій арені та укладенні Україною цілої низки міжнародних договорів і угод. Основною метою підписання міжнародних договорів виступає протидія агресивній політиці росії, тому Україна сконцентрувала свої зусилля на досягненні домовленостей та встановлення гарантій у безпековій сфері, відновлення територіальної цілісності України, а також недопущення розгортання військових дій на європейському просторі в майбутньому. Саме це зумовлює підвищення наукового інтересу до змісту між-

народних договорів та угод, які є своєрідною формою реагування на військову агресію, що дозволить визначити перспективи реалізації їх положень для України.

Стан наукового дослідження теми. Окремі аспекти та особливості існуючих міжнародних договорів та угод у безпековій сфері, однією зі сторін яких є Україна, виступали предметом дослідження вітчизняних науковців, серед яких можливо виокремити праці таких учених як О. Тимошенко, Л. Дем'яненко, І. Тодоров, Ю. Дем'янчук, Ю. Мацієвський, А. Ткачук та інші.

Проте, до цього часу в науковій літературі не представлено єдиного ґрунтовного дослідження перспектив укладення таких угод

для України. Враховуючи існуючу російську військову агресію, особливої уваги потребує дослідження підписання угод саме у безпековій сфері, що й обумовлює актуальність даної статті.

Мета дослідження. Метою статті є проведення аналізу міжнародних договорів та угод, укладених Україною з іноземними партнерами, що спрямовані на забезпечення миру та безпеки.

Основні результати дослідження. Визначення категорії «міжнародний договір» пропонується багатьма науковцями. Зокрема, у відповідності до позиції Д. Філда, викладеної у проекті Кодексу міжнародного права, міжнародним договором визнається письмова угода між двома чи більше народами з метою встановлення або відміни актів, яким створюється, припиняється чи видозмінюється міжнародне право [12, с. 139]. У свою чергу, Л. Оппенгеймом міжнародні договори розглядаються в якості угод чи контрактів між двома або більше державами, у яких врегульовано різноманітні питання, що мають значення для сторін такої домовленості [1, с. 202].

У сучасній доктрині міжнародного права поширеною є думка, що найбільш комплексне та концептуально виважене тлумачення категорії «міжнародний договір» було сформульовано англійським правознавцем Дж. Фіцморісом.

Так, Дж. Фіцморісом стверджує, що під даним поняттям варто розуміти міжнародну угоду, яка знаходить своє втілення у формальних актах, що укладаються між сторонами, наділеними статусом суб'єктів міжнародного права, міжнародною правосуб'єктністю і правоздатністю на укладення міжнародних договорів, основною метою чого виступає виникнення прав і обов'язків, або встановлення відносин, які врегульовуються нормами міжнародного права [1, с. 202]. Доцільно зазначити, що аналогічне визначення закріплено у положеннях ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» [3].

Відповідно до статті 2 вказаного Закону, міжнародний договір України – укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо).

У загальній теорії міжнародного права приділяється значна увага тому, що форма

міжнародного договору жодним чином не впливає на його юридичну силу та зміст висловленої підписантами згоди. У випадках, коли така згода спрямована на виникнення нової міжнародно-правової норми, він набуває статусу джерела права, не зважаючи на те, було його укладено в усній чи письмовій формі [1, с. 203]. При цьому, у відповідності до ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» міжнародні договори можуть визнаватися такими виключно у випадках, коли вони укладаються у письмовій формі [3].

На сьогоднішній день міжнародні правовідносини у сфері безпеки та оборони визнаються об'єктивною реальністю, яка є притаманною для сучасного світу і перебуває у постійному розвитку. З метою належного врегулювання міжнародних відносин у сфері забезпечення миру та світового правопорядку укладено цілу низку двосторонніх та багатосторонніх угод.

Міжнародним договором України виступає укладена з іноземною державою чи іншим суб'єктом міжнародних відносин письмова угода, що врегульована нормами міжнародного права і не залежить від того, викладено такий договір в одному чи декількох взаємопов'язаних документах, а також від його фактичного найменування. У відповідності до положень Закону України «Про міжнародні договори України», частиною національного законодавства виступають усі чинні міжнародні договори, які підлягають застосуванню у визначеному законом порядку. До того ж, міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства, та є обов'язковими до врахування у процесі діяльності й прийняття рішень органами державної влади і місцевого самоврядування. У той же час, залежно від сфери суспільних правовідносин, коли положеннями міжнародних договорів визначено інші правила, аніж ті, що закріплено у нормах національного законодавства, застосуванню підлягають норми відповідного міжнародного договору [3].

Україною як незалежною правовою державою підписано і ратифіковано цілу низку різноманітних міжнародних договорів, у тому числі й у сфері регулювання правовідносин у галузі безпеки та оборони. Серед таких міжнародних договорів важливу роль відіграє Угода між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил. Внаслідок підписання зазначеної угоди Україна прийняла на себе зобов'язання щодо підтрим-

ки та реалізації наступних цілей: створення належних умов для здійснення демократичного контролю за збройними силами; сприяння дотриманню засад відкритості у процесі планування оборони та формування бюджету на військові потреби; активізації співробітництва з Організацією Північноатлантичного договору (далі – НАТО) у військовій сфері, що спрямоване на спільне планування та реалізацію завдань у напрямку миротворчої діяльності, здійснення пошукових і рятувальних операцій, надання гуманітарної допомоги тощо; формування заходів у довгостроковій перспективі, спрямованих на підвищення рівня взаємодії Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та країнами-членами НАТО [4].

13 березня 1995 року було підписано Угоду про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного Договору, яку ратифіковано 12 вересня 2002 року. Положеннями зазначеної двосторонньої угоди врегульовано основні засади зберігання та взаємного захисту інформації, на яку поширюється режим обмеженого користування. Підписанням даної угоди сторони прийняли на себе наступні зобов'язання: захист інформації та матеріалів, що належать іншій стороні; запровадження заходів, спрямованих на збереження грифу секретності інформації, а також збереження таких даних і матеріалів із дотриманням погоджених стандартів; недопущення використання отриманої у процесі обміну інформації та даних з метою, що суперечить встановленій у погоджених сторонами програмах, рішеннях і резолюціях; заборона передачі отриманих матеріалів та даних третім особам без попереднього погодження іншої сторони [5].

Окрім договорів укладених з НАТО, Україною підписано цілу низку безпекових угод з окремими державами, які визнано стратегічними партнерами для нашої країни, у зв'язку із чим пропонуємо проаналізувати деякі з них. Так, 12 січня 2024 року підписано двосторонню Угоду про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, що спрямована на реалізацію положень Спільної декларації, ухваленої сторонами даної угоди та іншими членами «Великої сімки» 12 липня 2023 року у Вільнюсі, до якої приєдналися 24 держави. Сполучене Королівство прийняло на себе зобов'язання щодо надання додаткової підтримки Україні на суму 2,5 млрд. фунтів стерлінгів протягом 2024 року. Додатково гарантовано спільне головування в Коаліції спроможностей морської безпеки, що надасть можливість для розвитку морського флоту

України, за результатами чого остання стане повноцінним контрибутором морської безпеки в Чорному та Азовському морях до 2035 року [8].

16 лютого 2024 року підписано двосторонню Угоду про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Францією, положеннями якої на останню покладено дотримання наступних зобов'язань: надання допомоги Україні у різних сферах, що забезпечує повноцінний захист та відновлення територіальної цілісності в межах кордонів, визнаних міжнародною спільнотою, підтримку економіки та відбудову; активне стримування, запобігання та реалізацію заходів у напрямку протидії збройній російській агресії; сприяння у повноцінній інтеграції України до європейських та євроатлантичних організацій, у тому числі й щодо вступу до ЄС та активізації тісної взаємодії з НАТО. Додатково Франція виявила прагнення до надання Україні фінансової підтримки у 2024 році в сумі 3 млрд. євро. Підписанням зазначеної угоди сторони погодили, що військова допомога має бути спрямована на зростання військового потенціалу України, враховуючи загрозу російської агресії та спільні кордони з росією, та надаватиметься протягом 10 років [9].

Цього ж дня підписано Угоду про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Федеративною Республікою Німеччина. У рамках зазначеної угоди Німеччина висловлює готовність до продовження подальшої співпраці та проведення консультацій у різноманітних міжнародних форматах, у тому числі як Контактної групи з питань оборони України «Рамштайн». Німеччина прийняла на себе зобов'язання щодо надання фінансової та військової допомоги Україні протягом 2024 року в загальному розмірі 7,1 млрд. євро.

Умовами вищевказаної угоди Німеччина висловлює прагнення до продовження підтримки Ініціативи майбутніх Сил оборони України, у Коаліції спроможностей «Інтегрована протиповітряна і протиракетна оборона», а також у рамках коаліцій «Бронетехніка», «Артилерія», «Інформаційні технології», «Морська безпека», «Розмінування» та «Безпілотники». Діяльність кожної з перелічених коаліцій спроможностей спрямована на підвищення ефективності, покращення сумісності між ЗСУ та збройними силами країн-членів НАТО. [11].

Протягом 2024 року, в межах укладеної угоди, країною було надано нашій державі шість систем протиповітряної оборони IRIS-T та пускові установки «Patriot» [2].

Угоду про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Данією було підписано 23 лютого 2024 року. Положеннями зазначеної угоди передбачено надання Україні у 2024 році військової підтримки у розмірі 1,8 млрд. євро, а також покриття потреб протягом 2023-2028 років за рахунок коштів данського Фонду на підтримку України в сумі 8,5 млрд. євро.

Особливо актуальним питанням для нашої держави, є отримання підтримки у розбудові та зміцненні Повітряних Сил України та протиповітряної оборони, оскільки Данія має статус співголови Коаліції військово-повітряних сил та учасником Коаліції інтегрованої протиповітряної та протиракетної оборони. До того ж, Данія висловлює готовність до підтримки повноцінного забезпечення потреб України щодо надання винищувачів F-16, тренажерів для підготовки пілотів, боєприпасів та організації навчання, що сприятиме створенню належної повітряної оборони нашої держави [10]. Згідно даної угоди Данія протягом 2024 року надала Україні дві партії винищувачів F-16 [2].

24 лютого 2024 року було підписано Угоду про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Італією, якою закріплено спільне прагнення щодо зміцнення співробітництва у сфері безпеки та реалізації довгострокових заходів і прийнятих на себе зобов'язань. У відповідності до зазначеної угоди, Італія висловлює готовність до продовження надання військової підтримки у 2024 році, у тому числі й необхідного озброєння, проведення консультацій з питань підтримки України у збройній відсічі російській агресії, а також пролонгації положень національного законодавства щодо військової підтримки.

Додатково Італія засвідчила своє прагнення до активного залучення міжнародних партнерів та приватних компаній до процесу фінансової підтримки й інвесторів, що допоможе відновити та відбудувати міста України. Зокрема, Італія приймає на себе обов'язки щодо партнерства з містом Одеса та Одеською областю у сфері фінансової підтримки, сприяння відбудові, забезпечення стійкості та пришвидшення реалізації реформ [6].

Цього ж дня було підписано Угоду про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Канадою, внаслідок чого остання прийняла на себе наступні зобов'язання: надання всебічної допомоги Україні з метою захисту та відновлення територіальної цілісності, відновлення національної економіки та захисту громадян; підтримки здатності України до запобі-

гання подальшої ескалації та військовій агресії з боку росії; підтримка України у напрямку подальшої інтеграції до євроатлантичних організацій. Для досягнення поставленої мети Канада висловлює готовність до надання Україні макроекономічної та військової підтримки у загальному розмірі 3,02 млрд. дол. США протягом 2024 року; зупинення стягнення заборгованості за зобов'язаннями України до 2027 року [7].

Проаналізувавши зміст безпекових угод, укладених Україною з іноземними партнерами протягом 2024 року, можливо відзначити їх структурну та змістовну подібність.

У двосторонніх безпекових угодах увага зосереджена на питаннях взаємодії між оборонними підприємствами країн-партнерів, у галузі розвідувальної діяльності, підтримки реформування галузі безпеки і оборони. Тобто, сторонами чітко визначено пріоритетні напрями двосторонньої співпраці та перелік зобов'язань у безпековій сфері. Окрім цього, у проаналізованих двосторонніх угодах представлено наміри до співпраці у невійськових блоках, зокрема у галузі економічного співробітництва, післявоєнної відбудови України, залучення іноземних інвестицій, створення міжнародного механізму відшкодування завданих країною-агресором збитків, продовження санкційного тиску на росію тощо.

Ключовими положеннями кожної з угод стали елементи безпосередньої військової співпраці. Практично в усіх угодах йдеться про внески держав до «коаліції спроможностей» чи про сфери, де партнер готовий відігравати значну або й провідну роль. Загалом таких напрямків можна виділити дев'ять «Морська безпека»; «Повітряні сили»; «Безпілотні системи»; «Бронетехніка»; «ППО та ПРО»; «Артилерія»; «Боєприпаси»; «Розмінування» та «Інформаційні технології».

Такі держави, як Данія та Німеччина, окрім фінансової допомоги взяли на себе зобов'язання щодо надання підтримки майбутніх ініціатив сил оборони у рамках зазначених коаліцій, а Франція у сфері «Морська безпека».

Більшість підписантів підтримують євроатлантичну інтеграцію України, але вжиті ними формулювання (умови угод) все ж дещо відрізняються.

Про чітку підтримку вступу України до НАТО із проаналізованих у статті угод заявляють: Велика Британія, Франція, Данія.

Позиції Німеччини й Італії щодо членства України в НАТО залишаються вкрай обережними та відкрито не роз'ясненими.

Усі країни-підписанти зобов'язуються брати участь у відбудові України як після закінчення війни, так і на нинішньому етапі. Йдеться про відновлення енергетичних об'єктів та закладів соціального забезпечення (лікарень, шкіл). Італія на відміну від інших підписантів конкретизувала свою допомогу, вказав на певний регіон України.

У контексті захисту критичної інфраструктури партнери вважають, що енергетичний сектор є вирішальним для стійкості України в цілому. Союзники готові надавати довгострокову підтримку цій галузі, а також працювати над кіберзахистом критичної інфраструктури України. Однак де-факто лише у договорі з Францією, відзначено, що держава буде сприяти захисту критичної інфраструктури військовими засобами, зокрема посиленням ППО.

Ризиком в укладених угодах є те, що держави-партнери не описують детальних механізмів відбудови, посилення спроможностей чи забезпечення самого існування української енергетики [13].

Однією з ключових умов усіх безпекових угод є створення механізму проведення екстрених консультацій у випадку повторної збройної агресії росії проти України, зокрема щодо визначення обсягу заходів, необхідних для стримування чи протидії агресору. Варто зауважити, що на відміну від Будапештського меморандуму, у двосторонніх безпекових угодах передбачено зобов'язання іноземних партнерів щодо надання військової та економічної

допомоги, що трохи усуває примарність домовленостей. У той же час, певні ризики таких угод пов'язані із наступним питаннями: Які наслідки для партнерів тягне ненадання Україні економічної та військової допомоги, передбаченої двосторонніми безпековими угодами? До того ж, прикінцевими положеннями зазначених угод передбачено право будь-якої зі сторін на одностороннє розірвання двостороннього договору шляхом попередження про це іншу сторону за 6 місяців. З іншого боку в договорах передбачено внесення до них змін, а також укладання додаткових угод, що надає можливість і надалі вести перемовини щодо удосконалення домовленостей. Крім того, впровадження угод потребує серйозних дипломатичних, управлінських та кадрових зусиль з боку самої України.

Висновки. Аналіз усіх представлених вище двосторонніх угод між Україною, НАТО та окремими державами-партнерами, свідчить про існування єдиного і спільного прагнення міжнародної спільноти щодо протидії збройній агресії росії, забезпечення миру і порядку як на європейському континенті, так і світі в цілому. Сильною стороною усіх проаналізованих міжнародних угод є можливість внесення до них змін, що може бути підставою для їх удосконалення. Укладення таких угод є позитивним показником для України у площині міжнародної співпраці із зарубіжними партнерами, оскільки виступає в якості основи для подальшого формування міжнародно-правової бази безпекового співробітництва України..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Броневицька О.М. Поняття і види міжнародних договорів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 3. 2011. С. 201-212.
- 2.Допомога міжнародних фінансових інститутів Україні. Грудень 2024 року. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/dopomoha-mizhnarodnykh-finansovykh-institutiv-ukrayini-hruden-2024-roku>. (дата звернення: 16.01.2025).
- 3.Про міжнародні договори України: Закон України № 1906-IV від 29.06.2004 року. ВВР, 2004, № 50, ст. 540.
- 4.Угода між Державами-учасниками Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил: Міжнародний документ від 19.06.1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_042#Text. (дата звернення: 12.10.2024).
- 5.Угода про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного Договору: Міжнародний документ від 13.03.1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_002#Text. (дата звернення: 12.10.2024).
- 6.Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Італією: Міжнародний документ від 24.02.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89245>. (дата звернення: 12.10.2024).
- 7.Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Канадою: Міжнародний документ від 24.02.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89233>. (дата звернення: 12.10.2024).
- 8.Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії: Міжнародний документ від 12.01.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>. (дата звернення: 12.10.2024).

9. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Францією: Міжнародний документ від 16.02.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89005>. (дата звернення: 14.10.2024).

10. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Данією: Міжнародний документ від 23.02.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-89185>. (дата звернення: 14.10.2024).

11. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Федеративною Республікою Німеччина: Міжнародний документ від 16.02.2024 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-88985>. (дата звернення: 14.10.2024).

12. Yearbook of the international Law Commission. 1970. № 1. P. 139–161.

13. Дослідження аналітичного центру ОПОРА «Чи захистять Україну від агресії Росії безпекові угоди», URL: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-chi-zahistyat-ukrayinu-vid-agresiyi-rosiyi-bezpekovi-ugodi-25278>. (дата звернення 25.10.2024).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

V. O. GRICHANICHENKO

PhD student, Faculty of Law

E-mail: vhrichanichenko96@icloud.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3829-7321>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF SECURITY COOPERATION OF UKRAINE: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

ANNOTATION. *Introduction.* The article analyzes the main approaches to the interpretation of the concept of "international treaty" and its legislative consolidation in the provisions of the Law of Ukraine "On International Treaties". It is established that since the moment of Ukraine's independence, bilateral agreements have been signed, in particular with NATO, aimed at cooperation in the field of security and defense within the framework of the "Partnership for Peace" program. It is noted that after the start of the full-scale invasion, Ukraine concluded a number of bilateral security agreements, the provisions of which provide for the cooperation of our state with Italy, Canada, Great Britain and Northern Ireland, France, Denmark and Germany. It is determined that the provisions of all these bilateral security agreements, which were concluded between Ukraine and Western partners in 2024, provide for the provision of assistance in various areas, supporting our state in the process of full-fledged protection and restoration of territorial integrity, economic reconstruction and counteraction to Russian aggression. In addition, France, Germany, Denmark and Canada have expressed their readiness to provide macroeconomic and military financial support to Ukraine.

Conclusion. The results of the analysis of bilateral security agreements between Ukraine, NATO and individual partner states have established the existence of a single and common aspiration of the international community to counter Russia's armed aggression, ensure peace and order both on the European continent and in the world as a whole. The conclusion of such agreements is a positive indicator for Ukraine in the field of international cooperation with foreign partners, and although these agreements require improvement, they serve as a basis for further formation of the international legal framework for security cooperation of Ukraine. In addition, Ukraine's active dialogue with foreign partners should ensure the unification of efforts to increase the defense capabilities of our state.

KEY WORDS: *international treaty, security agreements, security and defense, North Atlantic Alliance, bilateral agreements, international cooperation, security cooperation*

REFERENCES

1. Bronevitska O.M. (2011). The concept and types of international treaties of a criminal-legal nature. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*. No. 3. P. 201-212 (in Ukrainian).
2. Assistance of International Financial Institutions to Ukraine. December 2024. *National Institute for Strategic Studies*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/dopomoha-mizhnarodnykh-finansovykh-institutiv-ukrayini-hruden-2024-roku>. (Accessed: 16.01.2025).
3. On International Treaties of Ukraine: Law of Ukraine No. 1906-IV of June 29, 2004. *Verkhovna Rada Bulletin*, 2004, No. 50, p. 540.
4. Agreement between the States Parties to the North Atlantic Treaty and Other Countries Participating in the "Partnership for Peace" Program Regarding the Status of Their Armed Forces: International Document of June 19, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_042#Text. (Accessed: 12.10.2024).
5. Agreement on Security between the Government of Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization: International Document of March 13, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_002#Text. (Accessed: 12.10.2024).

6. Agreement on Security Cooperation between Ukraine and Italy: International Document of February 24, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89245>. (Accessed: 12.10.2024).

7. Agreement on Security Cooperation between Ukraine and Canada: International Document of February 24, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89233>. (Accessed: 12.10.2024).

8. Agreement on Security Cooperation between Ukraine and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: International Document of January 12, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>. (Accessed: 12.10.2024).

9. Agreement on Security Cooperation between Ukraine and France: International Document of February 16, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89005>. (Accessed: 14.10.2024).

10. Agreement on Security Cooperation and Long-Term Support between Ukraine and Denmark: International Document of February 23, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-89185>. (Accessed: 14.10.2024).

11. Agreement on Security Cooperation and Long-Term Support between Ukraine and the Federal Republic of Germany: International Document of February 16, 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-88985>. (Accessed: 14.10.2024).

12. Yearbook of the International Law Commission. 1970. No. 1. Pp. 139-161.

13. Research by the OPORA Analytical Center "Will Security Agreements Protect Ukraine from Russia's Aggression?", URL: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-chi-zahistyat-ukrayinu-vid-agresiyi-rosiyi-bezpekovi-ugodi-25278>. (Accessed: 25.10.2024). (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

Ю.Д. ДРЕВАЛЬ

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри менеджменту та публічного врядування
E-mail: drevaly@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>
Національний університет водного господарства та природокористування
м. Рівне, 33000, вулиця Соборна, 11

ДАГ ГАММАРШЕЛЬД І КОНЦЕПЦІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Сучасності властиве загострення суперечностей на міжнародній арені, які все частіше набувають характеру збройних сутичок та військових агресій. За таких умов виникає питання щодо спроможності Організації Об'єднаних Націй забезпечити реалізацію її статутних цілей, насамперед у тій частині, де йдеться про підтримку міжнародного миру та безпеки. У цьому сенсі важливе значення має відводитися позитивним прикладам участі цієї організації у запобіганні та розв'язанні міжнародних конфліктів, до яких з повним на це правом відноситься і діяльність Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Систематизовано основні складові дипломатичної діяльності Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН. Розкрито причини започаткування концепції превентивної дипломатії, які першочергово стосувалися нездатності Ради Безпеки дійти порозуміння у питаннях належного реагування на загострення суперечок на міжнародній арені. Підтверджено, що своєрідним «кредо» політичної діяльності Дага Гаммаршельда була тверда переконаність в можливостях превентивної чи «тихої дипломатії», тобто підходах до врегулювання суперечок на основі переговорів та неофіційних дискусій.

Висновки. Обґрунтовано положення щодо сутності концепції превентивної дипломатії у розумінні Дага Гаммаршельда, яка базувалася на ретельному вивченні всіх збудників конфліктних ситуацій, залученні усіх зацікавлених сторін до переговорного процесу та водночас неприйняття будь-якого диктату з боку представників великих держав.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Міжнародні відносини, Організація Об'єднаних Націй, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй, «холодна війна», міжнародна дипломатія, превентивна дипломатія.

Як цитувати: Древаль Ю.Д., Даг Гаммаршельд і концепція превентивної дипломатії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 373-379. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-41>

In cites: Yu. D. Dreval (2025). Dag Hammarskjöld and the concept of preventive diplomacy. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 373-379. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-41> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасності властиве загострення суперечностей на міжнародній арені, які все частіше набувають характеру збройних сутичок та військових агресій. За таких умов досить часто не спрацьовують і загальні гасла щодо відданості демократичним ідеалам та мирному вирішенню спорів, адже інколи такі гасла слугують лише в якості своєрідної ширми для істинних намірів та злочинних дій. Надії на забезпечення миру та безперешкодного розвитку світової спільноти традиційно покладалися на Організацію Об'єднаних Націй. Але останнім часом все частіше висловлюються й негативні оцінки стосовно можливостей цієї міжнародної універсальної організації забезпечити реалізацію її статутних цілей (найперше, підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відпо-

відно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру).

Лейтмотив сучасних дискусій з цього приводу стосується того, чи вичерпала ООН власний ресурс і чи здатна вона ефективно діяти у надзвичайно складних умовах сьогодення?

Прихильникам збереження ООН як поки що незмінного універсального механізму розв'язання конфліктів на міжнародній арені слід більше уваги приділяти позитивним прикладам участі цієї організації у міжнародній дипломатичній діяльності. Один з таких прикладів – це діяльність Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН.

Стан опрацювання проблеми. Початок повноцінних досліджень на тему участі посадових осіб Генеральної асамблеї ООН у

підтриманні міжнародного миру припадає якраз на 1960-ті рр., багато в чому завдячуючи політичній діяльності Дага Гаммаршельда. На той час зазначеній проблематиці присвячували праці Г. Ален (Aulén, Gustaf), А. Гавшон (Gavshon, Arthur L.), Е. Келен (Kelen, Emery), Й. Лаш (Lash, Joseph P.), Ч. Саймон (Simon, Charlie May) та деякі інші дослідники, які відзначали значущість діяльності другого Генерального секретаря у налагоджуванні повноцінної діяльності ООН з метою повноцінної реалізації власного мандату. Більшість сучасних досліджень з відповідної проблематики проводяться Упсальським університетом та Фондом Дага Гаммаршельда. У сучасних публікаціях, які здійснюються в межах зазначеного фонду, все частіше ставиться питання: «Що б сказав Даг Гаммаршельд, якби він знову з'явився тут, у 2024 році? Що ж, він побачить більше біженців і переселенців, ніж навіть у свій час. Він бачив би ще більше голодних людей серед зростаючого населення світу. І побачив би, що війни накопичилися...» (див., напр.: [1, р. 6]). На увагу заслуговує і зміст сучасної передмови до лекції, яку прочитав Даг Гаммаршельд в Оксфордському університеті 30 травня 1961 р., в якій підкреслюється особиста стійкість та мужність знаменитого шведа у відстоюванні цінностей міжнародних відносин [2, р. 2-3]. Частково діяльність другого Генерального секретаря висвітлюється і в працях, присвячених превентивній дипломатії та загальним питанням діяльності ООН упродовж другої половини 1960-тих років і до сьогодення (див., напр., праці Я. Жукорської, І. Єремєєвої [3], С. Мельник [4] та Л. Перової [5]).

Водночас поки що залишається недостатньо дослідженою проблема можливостей застосування концепції превентивної дипломатії Дага Гаммаршельда у надзвичайно складних умовах сьогодення (причому, у даному разі мова має йти передусім не про спрощено розумілі та значною мірою заформалізовані «уроки історії», а про значний потенціал врегулювання міжнародних та міждержавних суперечностей, який закладено в його політичній позиції та практичній діяльності на посту Генерального секретаря ООН).

Мета (завдання) рукопису. Завданням рукопису визначено систематизацію політичної позиції та практичної діяльності Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Основні результати дослідження. У складних умовах сьогодення стрімко наростає значення дипломатичної діяльності, тобто мистецтва ведення переговорів з основою у

розв'язанні спорів мирними та взаємоприйнятними засобами. Не випадково останнім часом предметом публічного дискурсу стають різновиди дипломатії, що першочергово пояснюється ускладненням сучасних міжнародних відносин та виходом на міжнародну арену значної кількості позадержавних акторів політичного процесу. До таких різновидів відносяться публічна дипломатія, непублічна дипломатія, аналітична дипломатія, громадянська дипломатія, народна дипломатія, освітня дипломатія, віртуальна дипломатія, мережева дипломатія та багато інших. До всього цього слід додати і превентивну дипломатію (англ. «preventive diplomacy»), яка загалом визначається як дії, що спрямовуються на попередження виникнення спорів між сторонами, недопущення переростання існуючих спорів у конфлікти й обмеження масштабів конфліктів після їхнього виникнення.

Започаткування концепції превентивної дипломатії пов'язується з іменем Дага Гаммаршельда, шведського державного діяча, дипломата, який був Генеральним секретарем ООН упродовж 1953–1961 років. Це був начебто зовсім інший час, який суттєво різнився від сучасного стану міжнародних відносин. Але насправді цей час має багато схожості з сьогоденням, який також був переповнений численними конфліктами та збройними сутичками на міжнародній арені. Це і війна в Кореї, і загострення політичної кризи на Близькому Сході, і багато іншого. Власне, на той час і Рада Безпеки ООН загалом виявляла власну неспроможність досягти бодай відносного мирного співіснування народів в умовах численних криз та міжнародних конфліктів. Не було напрацьовано і надійних засобів та заходів, якими мав керуватися Генеральний секретар з метою запобігання та розв'язання міжнародних конфліктів.

Слід відзначити і своєрідний спадок від Трюгве Лі, який був першим обраним Генеральним секретарем ООН (1946-1952 рр.) і достроково залишив цю посаду під тиском СРСР і США, які з діаметрально протилежних причин критично висловлювались з приводу його роботи (за оцінками багатьох фахівців, він був чи не найслабшим Генсеком ООН за всю історію організації, який зазнав багатьох дипломатичних невдач).

Нормативно-правове підґрунтя діяльності Генерального секретаря чітко виписано у Главі XV Статуту Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, у разі виконання власних обов'язків Генеральний секретар і персонал Секретаріату не повинні запитувати або отри-

мувати вказівки від будь-якого уряду або влади, сторонньої для Організації. Вони повинні утримуватися від будь-яких дій, які могли б позначитися на їхньому становищі як міжнародні посадові особи, відповідальні тільки перед Організацією. До того ж, кожний член Організації зобов'язується поважати суворо міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря та персоналу Секретаріату і не намагатися впливати на них при виконанні ними своїх обов'язків (витяг з ст. 100 Статуту) [6].

Власне бачення діяльності Генерального секретаря ООН було подано Дагом Гаммаршельдом уже 10 квітня 1953 р., у промові в зв'язку з призначенням на цю посаду. Новообраний Генеральний секретар зазначав: «Урочисто клянуся нести покладені на мене обов'язки Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй з усією вірністю та обачністю, і по всій совісті, виконувати ці обов'язки та визначати мою поведінку, дотримуючись виняткових інтересів ООН, не запитувати у зв'язку з виконанням цих обов'язків вказівок будь-якого уряду чи іншої сторонньої організації влади, і не приймати таких» [7, р. 697]. Ця клятва стала своєрідним дороговказом у його подальшій політичній діяльності.

Своєрідним «кредо» політичної діяльності Дага Гаммаршельда була тверда переконаність в можливостях превентивної чи «тихої дипломатії», тобто підходах до врегулювання суперечок на основі переговорів та неофіційних дискусій. Уперше концепцію превентивної дипломатії він озвучив під час роботи XV сесії Генеральної асамблеї ООН, яка проходила у вересні-жовтні 1960 року, тобто у часи глобального протистояння двох політичних систем та світоглядних орієнтирів міжнародно-правового розвитку. Сутність його концепції та лінії поведінки в тогочасних умовах найперше полягала в сприянні участі ООН у розв'язанні конфліктів, що знаходяться поза межами протистояння основних провідників холодної війни (основні компоненти концепції розлого та водночас доволі чітко викладено в його лекції «Міжнародний державний службовець по праву і по суті», посилення на яку міститься у вступній частині даного рукопису).

Власне, і діяльність Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН була втіленням його прагнення попереджувати розвиток конфліктних ситуацій у бік загострення протистояння та збройних сутичок. Він особисто брав участь у переговорах із врегулювання до двох десятків міжнародних криз та кризових ситуацій, а також долучився до численних

заходів з метою вдосконалення правового регулювання міждержавних відносин.

Наприклад, у 1956 р. якраз під керівництвом Дага Гаммаршельда ООН сприяла дипломатичному вирішенню конфлікту між Ізраїлем та арабськими країнами (так звана «Суецька криза»). Практика спостережних місій, яка у попередні часи з перемінним успіхом діяла у протистоянні між Індією та Пакистаном, виявилася неієднотною в умовах Суецької кризи. І якраз за рекомендацією тогочасного Генерального секретаря було створено міжнародні Надзвичайні збройні сили Організації Об'єднаних Націй, які формувалися з військовослужбовців держав-тимчасових членів Ради Безпеки (що, як стверджується в сучасній літературі, «давало змогу вирішити проблему з можливістю втручання рішення РБ її постійними державами-членами, які були сторонами конфлікту або заінтересованими сторонами» [8]).

На особливу увагу заслуговує і діяльність Дага Гаммаршельда, спрямована на захист ООН як міжнародної універсальної політичної інституції. Він першим став широко на практиці трактувати положення ст. 99 Статуту ООН, яке надає право Генеральному секретареві ООН доводити до відома Ради Безпеки ООН різноманітні питання, які, на його думку, можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці. Під час роботи XV сесії Генеральної асамблеї ООН він надав доволі переконливі аргументи у відповідь на пропозиції радянської делегації, яку очолював особисто М. Хрущов, стосовно поставлення на чолі Секретаріату не одного, а трьох Генеральних секретарів (представники Заходу, соціалістичного табору та держав, що не приєдналися; так звана «трійка»). Це означало б радикальні зміни в ООН та підірив сильної позиції Генерального секретаря, як на міжнародній арені, так і в можливостях цієї інституції впливати на світовий політичний процес. До того ж, внесення подібної зміни до Статуту потребувало б громіздкої процедури та ООН взагалі виявилася б паралізованою.

Даг Гаммаршельд відкинув цю пропозицію на тій підставі, що вона позбавила б Секретаріат можливості діяти незалежно, неупереджено та об'єктивно (якраз під час цієї доповіді Хрущов висловлював свій гнів, стукаючи кулаком по столу).

У відповідь на звинувачення Хрущова, що йому не вистачає мужності за таких умов піти у відставку, Даг Гаммаршельд оголосив промову, яку сучасники назвали історичною: «Подавши у відставку у нинішньому скрутному

му та небезпечному становищі, я б віддав Організацію на розтерзання всім вітрам. Я не вправі це зробити, тому що несु відповідальність перед усіма державами-членами, для яких Організація має життєво важливе значення, відповідальність, перед якою відступають усі інші міркування...» [9, р. 194-195].

Повний текст цієї доповіді, який міститься в збірнику «Публічні документи Генеральних секретарів ООН», з повним на це правом має публікуватися в хрестоматіях з міжнародного публічного права, міжнародних відносин та дипломатичної діяльності.

На увагу заслуговує і виняткова працездатність та наполегливість Генерального секретаря у відстоюванні інтересів об'єднаних націй. Наприклад, під час однієї з таких поїздок, що відбулася упродовж 18 грудня 1959 – 31 січня 1960 року, він відвідав 21 країну і територію в Африці, та пізніше охарактеризував цю поїздку як «суто професійну поїздку з метою вивчення та збору інформації», яка, за його словами, дозволила йому ознайомитись «практично з усім діапазоном політично відповідалних думок у сучасній Африці» [10].

Широта кругозору, обізнаність та компетентність Генерального секретаря проявлялися і в інших сферах діяльності. Він займався організацією першої та другої міжнародних конференцій Організації Об'єднаних Націй з використання атомної енергії в мирних цілях, що відбулися в 1955 та 1958 роках у Женеві, а також підготовкою Конференції Організації Об'єднаних Націй щодо застосування досягнень науки та техніки в менш розвинутих країнах.

Дагу Гаммаршельду було присвоєно почесні ступені Оксфордським університетом (у Великій Британії); Гарвардським, Єльським, Принстонським, Колумбійським та Пенсільванським університетами, Університетом Джонса Хопкінса, Каліфорнійським університетом та Огайським університетом (у США); Упсальським університетом (у Швеції); Карлтонським коледжем та Макгільським університетом (у Канаді).

На сьогодні стало вже чи не хрестоматійним наступне висловлювання Дага Гаммаршельда: «Організація Об'єднаних Націй, можливо, не була створена для того, щоб привести нас до раю, вона була створена, щоб врятувати нас від пекла». Але це лише один, хоча й найбільш промовистий фрагмент його виступу в Каліфорнійському університеті від 13 травня 1954 року. Перед викладачами та студентами університету було викладено своєрідне програмне кредо міжнародної дипломатичної дія-

льності: в умовах, коли мир знаходиться під загрозою і коли відверто порушуються права людини, необхідно докладати усіх можливих зусиль для захисту прав людини і відновлення справедливого правопорядку! [11].

Даг Гаммаршельд загинув у авіакатастрофі, коли летів до Конго на переговори з метою розв'язання конфлікту між ворогуючими сторонами. У 1961 р. йому посмертно було присуджено Нобелівську премію в галузі миру, а бібліотеку в Штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку названо його іменем. У 1981 році шведським парламентом було засновано кафедру досліджень миру і конфліктів імені Дага Гаммаршельда в Упсальському університеті. У 1997 р. Організацією Об'єднаних Націй було затверджено медаль Дага Гаммаршельда як посмертної нагороди для військових, які загинули під час виконання спеціальних операцій із підтримання миру.

У подальші часи підходи Дага Гаммаршельда до врегулювання міжнародних конфліктів використовувалися незалежною Комісією з питань роззброєння та безпеки, яку очолював його співвітчизник Улоф Пальме, а також багатьма практиками та посадовими особами у справі налагоджування гідних міжнародних відносин.

Вже у 1992 р. тодішній Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос Галі у доповіді «Порядок денний для миру» («Agenda for Peace») обґрунтував оновлену концепцію міжнародних заходів із забезпечення миру, чільне місце в якій належало саме превентивній дипломатії (концепція складалася складатися з чотирьох взаємопов'язаних підходів: 1) превентивна дипломатія; 2) миротворчість; 3) підтримання миру; 4) постконфліктне миробудівництво [12].

У Резолюції Генеральної асамблеї ООН під назвою «Порядок денний для миру: превентивна дипломатія та суміжні питання» від 10.02.1993 р. відзначалось своєчасність подання доповіді Генерального секретаря «Порядок денний для миру» і вказувалось на те, що превентивна дипломатія може вимагати таких заходів, як заходи з укріплення довіри, раннє попередження, установлення фактів та інших заходів, при здійсненні яких слід належним чином поєднувати проведення консультацій з державами-членами, прояв розсудливості, забезпечення конфіденційності, об'єктивності та транспарентності» [13].

Погодимося, що тлумачення превентивної дипломатії, які наводилися на початку 1990-рр., багато в чому схожі з політичною позицією Дага Гаммаршельда. У даному разі

може виникнути спокуса говорити про спадковість – як у діяльності Генеральних секретарів, так і в відношенні ООН до врегулювання міжнародних конфліктів. Проте факти, які а priori є «впертою річчю», у даному разі не дозволяють говорити ні про спадковість, ні про бодай часткову послідовність у процесі реалізації та в розвиткові концепції превентивної дипломатії. По-перше, це понад тридцятилітній хронологічний розрив між діяльністю другого та шостого генеральних секретарів. По-друге, це істотні відмінності у міжнародно-політичних відносинах: межа 1950-х – 1960-х рр. – це період розпаду холодної війни, початок 1990-х рр. – це своєрідна «розрядка» та час послаблення напруженості у відносинах між «великими державами». Політична діяльність Дага Гаммаршельда базувалася якраз на тому, що в умовах холодної війни Рада Безпеки виявилася неспроможною дійти згоди у відношенні до численних міжнародних та міждержавних конфліктів, які зачіпали інтереси носіїв права вето у Ради Безпеки.

Висновки. Діяльність Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН припадає на часи розпаду холодної війни та фактичної недієздатності Ради Безпеки дійти одностайності у питаннях належного реагування на загострення суперечок на міжнародній арені. За таких умов перед новообраним Генеральним секретарем виникла нагальна необхідність пошуку дієвих механізмів, здатних забезпечити виконання мандату ООН щодо підтримки миру та безпеки.

Превентивна чи «тиха» дипломатія у його розумінні базувалася на ретельному дослідженні збудників конфліктних ситуацій та поточної ситуації в зоні конфлікту, залученні до переговорного процесу всіх зацікавлених сторін та превалюванні загальносвітових цінностей над інтересами окремих країн. Передбачалося, що такий підхід посилить роль ООН

у вирішенні конфліктів та водночас послабить стан холодної війни. Не випадково превентивна дипломатія на той час розглядалась водночас і як сукупність дій, що спрямовувалися на недопущення розповсюдження локальних конфліктів на протистояння двох військово-політичних блоків.

До здобутків Дага Гаммаршельда на цьому шляху слід віднести небезуспішні спроби врегулювання десятків міжнародних криз та конфліктних ситуацій, що вимагало виняткової працездатності та наполегливості у відстоюванні інтересів міжнародного співтовариства. Його діяльності загалом завдячує і наповнення реальним змістом роль Генерального секретаря ООН в якості безпосереднього учасника заходів із попередження конфліктів на міжнародній арені, а не лише як секретаря засідань та керівника апарату.

Власне, і створені за його безпосередньої участі міжнародні збройні сили стали моделлю для миротворчих місій у наступні десятиліття. До всього цього слід додати і особисту мужність Генерального секретаря, який постійно зазнавав тиску з боку представників деяких «великих держав», але жодного разу не відступив від власної обіцянки: виконувати обов'язки та визначати власну поведінку винятково керуючись інтересами ООН, не чекаючи і не запитуючи вказівок будь-якої іншої сторони.

Сучасні керманічі ООН загалом виявляють безпорадність у питаннях запобігання та розв'язання конфліктів на міжнародній арені. Очевидно, всім дипломатам та зацікавленим особам доцільно ознайомитися якраз з успішними спробами реалізації концепції превентивної дипломатії у міжнародних відносинах. І діяльність Дага Гаммаршельда на посту Генерального секретаря ООН – це чи не найбільш успішний приклад розв'язання міжнародних конфліктів дипломатичними засобами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Egeland, Jan. The Lessons from Dag Hammarskjöld for Conflict Resolution Today. Uppsala: Dag Hammarskjöld Foundation, Sweden, 2024. 20 p. URL: <https://www.daghammarskjold.se/wp-content/uploads/2024/12/2024-lecture-jan-egeland-digital.pdf>
- 2.Dag Hammarskjöld. The International Civil Servant in Law and in Fact: A Lecture delivered to Congregation on 30 May 1961 / This edition published in 2021. Uppsala: Dag Hammarskjöld Foundation, 2021. 36 p. URL: <https://www.daghammarskjold.se/wp-content/uploads/2021/05/international-civil-servant-in-law-and-in-fact.pdf>
- 3.Єремєєва І. Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів. *Науковий журнал «Політикус»*. 2016. №1. С. 204-209. URL: http://www.politicus.od.ua/1_2016/1_2016.pdf
- 4.Мельник С.О. Превентивна дипломатія: міф чи реальність. *Зовнішні справи*. 2013. № 3. С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_3_14
- 5.Перова Л.В. Міжнародно-правові аспекти превентивної дипломатії Організації Об'єднаних Націй. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 39. С. 162-165. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc39/39.pdf>
- 6.United Nations Charter (full text) / United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

7. United Nations. General Assembly. Seventh session. Official records. 426th plenary meeting. 10 April 1953. URL: <https://www.un.org/depts/dhl/dag/docs/apv426e.pdf>
8. Жуковська Я. М. Історія виникнення та становлення миротворчої діяльності ООН. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 423–427. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/605/577>
9. Public Papers of the Secretaries-General of the United Nations, vol. 5. Eds. Andrew W. Cordier & Wilder Foote. New York: Columbia University Press, 1975. 513 p. URL: <https://books.google.com/books?id=aeocGJ9bKpEC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
10. Secretary-General. Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld / Welcome to the United Nations. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/dag-hjalmar-agne-carl-hammarskj%C3%B6ld>
11. This statement is found at the end of press release SG/382, "Address by Secretary-General Dag Hammarskjöld at University of California Convocation", Berkeley, California, Thursday, May 13, 1954, at 10:00 a.m. (Pacific Coast Time). URL: <https://ask.un.org/loader?fid=11125&type=1&key=6bf400a0db526933d8577cce49f39ad2>
12. Boutros Boutros-Ghali. An agenda for peace: preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping: report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. New York : United Nations, 1992. 53 p. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000092330>
13. An Agenda for Peace : preventive diplomacy and related matters : resolutions / adopted by the General Assembly / UN. General Assembly (47th sess. : 1992-1993). URL: www.cfr.org/peacekeeping/report-un-secretary-general-agenda-peace/p23439.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2025

Стаття рекомендована до друку 27.05.2025

YU. D. DREVAL

DSc (Public Administration), Professor,

Professor of the Department of Management and Public Governance

E-mail: drevaly@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>

National University of Water and Environmental Engineering

Rivne, 33000, Soborna Street, 11

DAG HAMMARSKJÖLD AND THE CONCEPT OF PREVENTIVE DIPLOMACY

ANNOTATION. *Introduction.* The present is characterized by the aggravation of contradictions in the international arena, which are increasingly taking the form of armed clashes and military aggression. Under such conditions, the question arises of the ability of the United Nations to ensure the implementation of its statutory goals, primarily in the part where it is about maintaining international peace and security. In this sense, important importance should be attached to positive examples of the participation of this organization in the prevention and resolution of international conflicts, to which the activities of Dag Hammarskjöld as UN Secretary General rightfully belong.

Summary of the main results of the study. The main components of Dag Hammarskjöld's diplomatic activities as UN Secretary-General are systematized. The reasons for the introduction of the concept of preventive diplomacy are revealed, which primarily concerned the inability of the Security Council to reach an understanding on the issues of an adequate response to the escalation of disputes in the international arena. It is confirmed that a kind of "creed" of Dag Hammarskjöld's political activities was a firm belief in the possibilities of preventive or "quiet diplomacy", that is, approaches to resolving disputes based on negotiations and informal discussions.

Conclusions. The position on the essence of the concept of preventive diplomacy in the understanding of Dag Hammarskjöld, which was based on a thorough study of all the causative agents of conflict situations, the involvement of all interested parties in the negotiation process, and at the same time the rejection of any dictates from representatives of major powers, is substantiated.

KEY WORDS: *International relations, United Nations. Secretary-General of the United Nations, Cold War, international diplomacy, preventive diplomacy.*

REFERENCES

1. Egeland, Jan (2024). The Lessons from Dag Hammarskjöld for Conflict Resolution Today. Uppsala: Dag Hammarskjöld Foundation, Sweden. URL: <https://www.daghammarskjold.se/wp-content/uploads/2024/12/2024-lecture-jan-egeland-digital.pdf>
2. Hammarskjöld, Dag (2021). The International Civil Servant in Law and in Fact: A Lecture delivered to Congregation on 30 May 1961 / This edition published in 2021. Uppsala: Dag Hammarskjöld Foundation. URL: <https://www.daghammarskjold.se/wp-content/uploads/2021/05/international-civil-servant-in-law-and-in-fact.pdf>
3. Yermeyeva, I. (2016). Problems of UN peacekeeping in the context of the transformation of international security institutions. *Scientific journal "Politicus"*. No. 1. P. 204–209. URL: http://www.politicus.od.ua/1_2016/1_2016.pdf (in Ukrainian).
4. Melnyk, S.O. (2013). Preventive diplomacy: myth or reality. *Foreign Affairs*. No. 3. P. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_3_14 (in Ukrainian).

5.Perova, L.V. (2019). International legal aspects of preventive diplomacy of the United Nations. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Jurisprudence*. No. 39. P. 162-165. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc39/39.pdf> (in Ukrainian).

6.United Nations Charter (full text) [1945] / United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

7.United Nations. General Assembly. (1953). Seventh session. Official records. 426th plenary meeting. 10 April 1953. URL: <https://www.un.org/depts/dhl/dag/docs/apv426e.pdf>

8.Zhukorska, Ya. M. (2020). The history of the emergence and development of UN peacekeeping activities. *Journal of the Kyiv University of Law*. No. 4. P. 423-427. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/605/577> (in Ukrainian).

9.Public Papers of the Secretaries-General of the United Nations (1975). Vol. 5. Eds. Andrew W. Cordier & Wilder Foote. New York: Columbia University Press. URL: <https://books.google.com/books?id=aeocGJ9bKpEC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

10.Secretary-General. (2025). Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld / Welcome to the United Nations. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/dag-hjalmar-agne-carl-hammarskj%C3%B6ld>

11.This statement is found at the end of press release SG/382 (1954). "Address by Secretary-General Dag Hammarskjöld at University of California Convocation", Berkeley, California, Thursday, May 13, 1954, at 10:00 a.m. (Pacific Coast Time). URL: <https://ask.un.org/loader?fid=11125&type=1&key=6bf400a0db526933d8577cce49f39ad2>

12.Boutros-Ghali, Boutros (1992). An agenda for peace: preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping: report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. New York : Unaited Nation, 1992. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000092330>

13.An Agenda for Peace : preventive diplomacy and related matters : resolutions / adopted by the General Assembly (1993). UN. General Assembly (47th sess. : 1992-1993). URL: www.cfr.org/peacekeeping/report-un-secretary-general-agenda-peace/p23439.

The article was received by the editors 25.04.2025

The article is recommended for printing 27.05.2025

Т. Л. СИРОЇД

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: t.l.syroid@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

МОВА НЕНАВИСТІ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті досліджено проблематику мови ворожнечі в аспекті безпекових викликів для прав людини і суспільств у цілому.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Зосереджено увагу на факторах, що посилюють проблему розповсюдження мови ворожнечі у суспільствах, серед яких: ситуації ризику (пандемії, стихійні лиха, економічна нестабільність, збройні конфлікти, внутрішні політичні заколоти тощо). Зазначено засоби, що полегшують поширення мови ворожнечі, тим самим сприяють вчиненню протиправних дій, зокрема: використання інформаційно-комунікаційних технологій, мережі Інтернет, соціальних мереж, різних платформ радіомовлення. Визначено групи ризику, що є вразливими у будь-якому суспільстві щодо мови ненависті (представники національних меншин, ЛГБТ-співтовариств, жінки, мігранти та ін.); акцентовано увагу на негативному впливі мови ворожнечі на молодих людей і підлітків, що матиме наслідки для суспільства в цілому. Оскільки саме молоді люди є основою демографії будь-якої держави, останні мають піклуватися про формування суспільства майбутнього, в якому пануватиме повага до різноманіття і найвищою цінністю визнається людина. Узагальнено визначення мови ненависті відповідно до міжнародних актів універсального і регіонального характеру, наведено практику Європейського суду з прав людини щодо цього питання.

Висновки. Означено заходи протидії мові ворожнечі, що запроваджуються на рівні міжнародних міжурядових організацій (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ), спеціалізованих установ (ЮНЕСКО), спеціалізованих агентств та інституцій (Агентство Європейського Союзу з основних прав, Бюро демократичних інститутів та прав людини), серед яких: правові та політичні заходи; підвищення обізнаності, просвітницькі заходи, робота із засобами масової інформації, підтримка жертв тощо. Зроблено відповідні рекомендації.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: громадянське суспільство, дискримінація, вразливі категорії, міжнародні організації, мова ворожнечі, ненависть, права людини, правопорушення, ситуації ризику, упередження, Цілі сталого розвитку.

Як цитувати: Сироїд Т. Л., Мова ненависті як виклик для сучасних суспільств: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 380-391. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-42>

In cites: T.L. Syroid (2025). Hate speech as a challenge for modern societies: international legal aspect. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 380-391. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-42> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Мова ненависті – це складне та багатовимірне явище, яке має далекосяжні та небезпечні наслідки для прав людини, верховенства закону в демократичних суспільствах.

У загальній мові «мова ворожнечі» стоюється образливого дискурсу, спрямованого проти групи чи окремої людини на основі притаманних ознак (наприклад, раси, релігії, статі тощо) і це може загрожувати соціальному миру. Мова ненависті зачіпає не тільки гідність і права окремої людини, яка є її прямою метою, а й осіб, що належать до тієї ж меншості чи

групи, що й ті, хто є її прямою метою. Мова ворожнечі призводить до небезпечних поділів у суспільстві загалом, впливає на участь та включення всіх тих, хто є її метою, та загрожують демократії.

Цілі мови ворожнечі дедалі більше включаються із суспільства, витісняються з громадських дебатів і змушують мовчати.

Історія свідчить, що мова ворожнечі також навмисно використовувалася для мобілізації груп та суспільств один проти одного з метою спровокувати ескалацію насильства, злочини на ґрунті ненависті, війну та геноцид.

Мова ненависті є образливою, болючою і навіть загрозливою, але вона не надто часто спонукає до насильства з боку тих, хто їй піддається. І навпаки, мова ворожнечі не завжди викликає ненависть. Вона часто вселяє страх, який може бути принаймні таким же сильним, як ненависть, породжуючи насильство. Інша відмінність полягає в наступному: найвідоміший спосіб, у який мова ненависті завдає шкоди, – це шкодити почуттям, самоповазі чи гідності людей, яких вона нібито описує, коли вони піддаються її впливу. Навпаки, небезпечне мовлення завдає значної шкоди опосередковано, переконуючи одну групу людей боятися, ненавидіти – і, зрештою, потурати насильству проти іншої групи. Мова ворожнечі також може завдати шкоди опосередковано, переконуючи одну групу людей ненавидіти іншу групу – тут категорії збігаються.

В останні роки мова ненависті все частіше поширюється через Інтернет. Запобігання та боротьба з мовою ворожнечі в Інтернеті є особливою проблемою, оскільки вона може поширюватися по всьому світу як ніколи раніше за лічені секунди. Стійкість і тривожне зростання мови ворожнечі, особливо в Інтернеті, та її вплив на здійснення прав людини і демократії є тривожним сигналом, про що зазначив Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй у своєму Посланні з нагоди Міжнародного дня протидії розпалюванню ненависті 18 червня 2024 року. Він підкреслив, що «мова ворожнечі – маркер дискримінації, образ, насильства, конфліктів і навіть злочинів проти людяності. Ми бачили, як це відбувалося у нацистській Німеччині, Руанді, Боснії тощо. Немає прийнятного рівня мови ворожнечі; ми всі маємо працювати над його повним викоріненням.

Сьогодні мова ворожнечі спрямована на широке коло груп, часто за ознакою раси, етнічної приналежності, релігії, переконань чи політичної приналежності. Останнім часом спостерігається сплеск як антисемітських, так і антимусульманських мов ворожнечі в Інтернеті та в публічних коментарях впливових лідерів. Мова ворожнечі може використовуватися проти жінок, біженців, мігрантів, гендерно-різноманітних та трансгендерних людей, а також меншин. Вона значно посилюється силою цифрових платформ та інструментів, які дозволяють їй поширюватися через кордони та культури» [1].

В Європі такі негативні факти були задокументовані контрольними органами Ради Європи, Агентством Європейського союзу з основних прав (FRA), різними іншими між-

урядовими організаціями, організаціями громадянського суспільства, інтернет-посередниками та іншими органами. Європейська комісія з боротьби з расизмом і нетерпимістю (ЕКРН) у своїх останніх звітах з моніторингу становища в країнах та щорічних доповідях на основі докладних статистичних даних і досліджень констатує збереження та зростання ультра націоналістичних, ксенофобних, расистських та ЛГБТІ-фобних висловлювань, що розпалюються в державах-членах [2]. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) в межах діяльності Бюро демократичних інститутів та прав людини (далі – БДІПЛ), уповноваженого відігравати політику організації по боротьбі зі злочинами на ґрунті ненависті, також здійснює збір даних для боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті та моніторингу ситуації в державах-членах. Результатом моніторингу є щорічні звіти, зокрема звіт за 2023 рік [3], звіт за 2024 рік [4]. Національні структури держав також констатують про зростання небезпечних проявів нетерпимості у суспільствах. Так, у 2023 році Індійська лабораторія ненависті (India Hate Lab, IHL) задокументувала 668 випадків розпалювання ненависті щодо мусульман. Аналогічно IHL зафіксувала 255 випадків у першій половині 2023 року, а в другій половині року їх кількість зросла до 413, збільшившись на 62% [5].

Вищезначене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її значимість для захисту прав людини, громадської безпеки і належного функціонування демократичних суспільств.

Стан наукового дослідження теми. Варто зазначити, що загальним питанням росту мови ненависті у світі, необхідності запровадження заходів протидії, проблематиці використання інформаційно-комунікаційних технологій, як засобу розповсюдження мови ворожнечі, визнання окремих груп жертвами мови ворожнечі тощо, приділено увагу в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема: А. Гринчак, Н. Дрьоміна, С. Карвацька, Г. Колесник, М. Медведєва, Л. Неvara, Т. Пазинич, Л. Фоміна, В. Чекштуріна, Вітні Барт (Whittney Barth), Ігініо Гальярдоне (Iginio Gagliardone), Кері Бюргер (Cathy Buerger), Розамма Філіп (Rosamma Philip), Тіція Лоєнен (Titia Loenen), Читранджалі Негі (Chitranjali Negi) та ін. Разом з тим, означена тематика потребує ґрунтовного дослідження в аспекті безпекових викликів мови ненависті для суспільств і захисту основоположних прав і свобод людини в реаліях сьогодення.

Мета дослідження. Стаття має за мету дослідити проблематику мови ненависті; розкрити фактори, що посилюють поширення мови ненависті у суспільствах; визначити групи ризику, що є вразливими у будь-якому суспільстві щодо мови ворожнечі; запропонувати шляхи з попередження, подолання та викорінення негативних наслідків мови ненависті.

Основні результати дослідження. Міжнародне співтовариство в особі міжнародних міжурядових організацій, зокрема, Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ тощо, докладають зусиль задля забезпечення правової та інституційної основи протидії мові ненависті. З цією метою було прийнято Стратегію та План дій ООН щодо мови ворожнечі, яка має за мету посилення реагування ООН на глобальне явище мови ворожнечі. Документом запропоновано розуміти мову ворожнечі як «будь-який вид спілкування у вигляді мови, листа чи поведінки, який нападає або використовує принизливу чи дискримінаційну мову щодо особи або групи на підставі того, ким вони є, іншими словами, на підставі їх релігії, етнічного походження, національності, раси, кольору шкіри, походження, статі чи іншого фактора ідентичності» [6]. Хоча наведене тлумачення не є юридичним визначенням і є ширшим за «підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насильства», що заборонено міжнародним правом прав людини, воно має три важливі атрибути: 1) мова ворожнечі може поширюватися будь-якою формою вираження, включаючи зображення, мультфільми, меми, предмети, жести та символи, і її можна поширювати офлайн або онлайн; 2) мова ворожнечі є «дискримінаційною» (упередженою, фанатичною або нетерпимою) або «зневажливою» (упередженою, зневажливою або принизливою) щодо особи чи групи; 3) мова ворожнечі викликає реальні або передбачувані «фактори ідентичності» особи чи групи, зокрема: «релігію, етнічну приналежність, національність, расу, колір шкіри, походження, стать», а також такі характеристики, як мова, економічне чи соціальне походження, інвалідність, стан здоров'я чи сексуальна орієнтація тощо.

Важливо зауважити, що мова ворожнечі може бути спрямована лише проти окремих осіб або груп осіб. Це не включає повідомлення про держави та їхні офіси, символи чи державних службовців, а також про релігійних лідерів чи принципи віри [7].

Поняття мова ненависті міститься у Загальнополітичній рекомендації Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (далі –

ЄКРН) № 15: протидія мові ненависті [8], якою зазначено, що «мова ненависті – це використання однієї або декількох конкретних форм висловлювань, таких як обстоювання, сприяння або підбурювання до наклепу, ненависті або паплюження щодо людини чи групи осіб, а також будь-яке переслідування, образа, негативна стереотипізація, стигматизація або погрози щодо особи чи осіб, а також будь-яке виправдання всіх цих форм висловлювання, пов'язані з відкритим переліком особових характеристик або статусів, який охоплює «расу», колір шкіри, мову, релігію або переконання, громадянство або національну чи етнічну належність, а також походження, вік, інвалідність, стать, гендерну ідентичність і сексуальну орієнтацію (п. 10).

Дефініція поняття мови ненависті була запропонована і Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec (2022) 16 щодо боротьби з мовою ненависті [9], згідно з якою: «мову ненависті розуміємо як усі її прояви, які підбурюють, пропагують, поширюють чи виправдовують насильство, ненависть або дискримінацію щодо особи чи групи осіб або паплюжать їх через їхні реальні чи приписані особисті характеристики або статус як-от: «раса», колір шкіри, мова, релігія, національність, національне або етнічне походження, вік, інвалідність, стать, гендерна ідентичність і сексуальна орієнтація» (ст.1(п.2)).

Практика Європейського суду з прав людини з означеного питання (далі – ЄСПЛ, Суд) свідчить про існування таких поширених видів ненависті: політична, релігійна, терористична, підбурювання до насильства або ненависті до людей через їхню сексуальну орієнтацію, потурання військовим злочинам, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, приниження національної ідентичності тощо. Зокрема, у справі «Павло Іванов проти Росії» [10] від 20 лютого 2007 року заявника, власника та редактора газети, було засуджено за публічне підбурювання до етнічної, расової та релігійної ненависті через засоби масової інформації. Він написав та опублікував серію статей, в яких зображував євреїв як джерело зла в Росії, закликаючи до їх виключення із суспільного життя.

Він звинуватив цілу етнічну групу у змові проти російського народу та приписав фашистську ідеологію єврейському керівництву. Як у своїх публікаціях, так і в усних виступах на суді він послідовно заперечував євреям право на національну гідність, стверджуючи, що вони не утворюють націю. Заявник, зокрема, скаржився на те, що його засудження за

підбурювання до расової ненависті не було виправданим.

Суд визнав заяву неприйнятною (несумісною *ratione materiae*). Він не мав сумнівів щодо вираженого антисемітського характеру поглядів заявника та погодився з оцінкою національних судів, що своїми публікаціями він прагнув розпалювати ненависть до єврейського народу. Такий загальний, лютий напад на одну етнічну групу спрямований проти основоположних цінностей Конвенції, зокрема толерантності, соціального миру та недискримінації. Отже, через статтю 17 (заборона зловживання правами) Конвенції, заявник не міг скористатися захистом, що надається статтею 10 (свобода вираження поглядів) Конвенції.

У справі «Дьєдонне М'Бала М'Бала проти Франції» (*Dieudonné M'Bala M'Bala against France*) [11] від 20 жовтня 2015 року, що стосувалася засудження Дьєдонне М'Бала М'Бала, коміка з політичною діяльністю, за публічні образи, спрямовані на особу або групу осіб через їхнє походження або належність до певної етнічної спільноти, нації, раси чи релігії, зокрема в цьому випадку осіб єврейського походження або віросповідання. Наприкінці вистави у грудні 2008 року в паризькому «Зеніті» заявник запросив Роберта Форіссона, науковця, який отримав низку засуджень у Франції за свої негативні та ревізійні погляди, головним чином за заперечення існування газових камер у концентраційних таборах, приєднатися до нього на сцені, щоб отримати «приз за зухвалість». Приз, який мав форму тригількового свічника з яблуком на кожній гілці, йому вручив актор, одягнений у те, що було описано як «одяг світла» – пару смугастих піжам з вишитою жовтою зіркою з написом «єврей» – який таким чином зіграв роль єврея-депортованого в концентраційному таборі.

Суд визнав заяву неприйнятною (несумісною *ratione materiae*) відповідно до статті 35 (критерії прийнятності) Конвенції, постановивши, що згідно зі статтею 17 (заборона зловживання правами) заявник не мав права на захист статті 10 (свобода вираження поглядів). Суд, зокрема, врахував, що під час правопорушення вистава більше не могла розглядатися як розвага, а радше нагадувала політичну зустріч, яка під приводом комедії пропагувала негативізм через ключове місце, надане появі Роберта Форіссона, та принизливе зображення жертв єврейської депортації, що стояли перед людиною, яка заперечувала їхнє знищення. На думку Суду, це не була вистава, яка, навіть якщо вона була сатиричною чи провокацій-

ною, підпадала під захист статті 10, але насправді, за обставин справи, була демонстрацією ненависті та антисемітизму та підтримкою заперечення Голокосту. Замаскована під художню постановку, вона була насправді такою ж небезпечною, як лобовий та раптовий напад, і забезпечила платформу для ідеології, яка суперечила цінностям Європейської конвенції. Таким чином, Суд дійшов висновку, що заявник намагався відхилити статтю 10 від її справжньої мети, використовуючи своє право на свободу вираження поглядів для цілей, несумісних з буквою та духом Конвенції, та які, якщо їх визнати, сприяли б знищенню прав і свобод, гарантованих Конвенцією.

Факторами, що посилюють поширення мови ненависті є, перш за все, ситуації ризику (кризові ситуації), зокрема: стихійні лиха, епідемії, збройні конфлікти тощо. Кризи можуть загострювати мову ненависті, спрямовану на конкретних осіб та групи, які вважаються відповідальними за них, а кризи також можуть посилюватися мовою ненависті. Мова ненависті в часи кризи може базуватися на існуючих дискримінаційних або ненависницьких наративах, але також може спровокувати та помножити нові наративи.

Збройний конфлікт створює безліч ризиків для цивільного населення, військовополонених та інших осіб, які опинилися в центрі бойових дій. Шкідлива інформація, що поширюється в соціальних мережах, посилює такі ризики різними відчутними способами, від потенційного впливу на дії, що завдають фізичної шкоди, до підриву фінансової стабільності людини, сприяння психологічному стресу, стимулювання соціальної ізоляції та підриву суспільної довіри до стандартів доказової бази, серед багатьох інших [12].

Як зазначає Стефано Валенті, «у контексті збройних конфліктів використання мови ненависті має на меті організувати колективну відповідь, спрямовану на іншу групу, шляхом поширення лише деяких рис воєнної пропаганди, таких як переконання, мобілізація та дискредитація. Вона також може відрізнятися за модальністю, демонструючи елементи «холодної» (розрахованої) та «гарячої» (реактивної) ненависті. Очікується, що непряма, узагальнена та безособова холодна ненависть переважає на успішних (для агресора) етапах війни, ретранслюючи ворожі наративи, що підтверджують неминучість насильства (особливо надзвичайну жорстокість до ворога), тоді як цілеспрямована та персоналізована «гаряча» мова ворожнечі з'являється як реакція на контратаки противника [13].

Вибух мови ненависті посилюється під час пандемії COVID-19 і став безпрецедентним викликом для суспільств, особливо тих, що опинилися у вирі конфліктів. Тривожними стали і наслідки пандемії, про що попереджали високопосадовці ООН Раду Безпеки щодо впливу спалаху коронавірусу на міжнародний мир і безпеку [14]. Учасники конференції зазначили, що широкі та руйнівні наслідки пандемії COVID-19 продовжують зростати, як і ризики нестабільності та напруги на тлі очевидної нерівності у глобальному відновленні. На засіданні було зосереджено увагу на виконанні резолюції 2532 (2020) Ради Безпеки, в якій вона висловила свою підтримку заклику Генерального секретаря до глобального припинення вогню, щоб допомогти об'єднати зусилля у боротьбі з COVID-19 у найбільш вразливих країнах світу.

Радою Європи також констатовано про поширення мови ненависті в умовах COVID-19 та збройного конфлікту. У проведеному ґрунтовному Дослідженні щодо запобігання та боротьби з мовою ворожнечі (2023 р.) зазначено, що пандемія COVID-19, яка супроводжується «інфодемією» (надмірною кількістю інформації про кризу в галузі охорони здоров'я, включаючи неправдиву та оманливу інформацію), призвела до значного зростання мови ненависті проти окремих осіб та груп (таких як китайці та люди азійського походження, мігранти та біженці, національні меншини); відновився антисемітизм (через теорії змови) та переплетені ненависницькі наративи. Роми та мандрівники в кількох європейських країнах також особливо постраждали: один випадок з Румунії ілюструє це.

Другий випадок стосується онлайн-мови ненависті, пов'язаної з зі збройним конфліктом на території України, що сприяла насильницькій, дегуманізуючій риториці та мові ненависті в окремих країнах та по всій Європі, виступаючи проти РФ та «Заходу» і поширюючи ненависть проти України, громадян України та біженців з України через дезінформаційні кампанії. Націоналістична мова ненависті використовувалася для розпалювання та підживлення конфлікту. Його поширення також є викликом для медіа-сектору та інтернет-посередників, яких просять розплутувати ненависницькі наративи і надавати громадськості об'єктивну інформацію про події конфлікту.

У дослідженні також підкреслюється, що мігранти та біженці залишаються однією з головних цілей мови ненависті в часи кризи на всьому континенті. Терористичні атаки в різних місцях Європи підживлюють ксенофобські

почуття. Ненависть до лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансгендерів та інтерсексуалів (ЛГБТІ) – і зокрема до трансгендерних людей – посилюється через кризи, що вимагає ефективного інституційного втручання. Великі кризи часто також підживлюють антисемітську мову ненависті [15].

Факторами, що спрощують розповсюдження мови ненависті є інформаційно-комунікаційні технології, зокрема, мережа Інтернет, оскільки саме в останні роки зловмисники використовують саме ці ресурси. На відміну від традиційних засобів масової інформації (далі – ЗМІ), онлайн-мову ненависті можна виробляти та розповсюджувати легко, з низькими витратами та анонімно. Цей спосіб має потенціал для охоплення глобальної та різноманітної аудиторії в режимі реального часу. Відносна сталість онлайн-контенту, що розпалює ненависть, також є проблемою, оскільки він може спливати і (знову) набувати популярності з часом.

Зростання соціальних мереж як зброї для поширення ненависницьких і роз'єднуючих наративів було підтримане алгоритмами онлайн-корпорацій. Це посилює стигматизацію вразливих спільнот та виявило крихкість демократій в усьому світі. Це посилює контроль над інтернет-гравцями та викликало питання про їх роль та відповідальність у заподіянні шкоди реальному світу. В результаті деякі держави почали притягувати інтернет-компанії до відповідальності за модерування та видалення контенту, який вважається протизаконним, що викликало занепокоєння щодо обмежень свободи слова та цензури. Незважаючи на ці проблеми, Організація ООН та багато інших суб'єктів вивчають способи протидії розпалюванню ненависті. Вони включають ініціативи з підвищення медійної та інформаційної грамотності серед користувачів мережі, забезпечуючи при цьому право на свободу вираження поглядів та переконань [16].

Мова ненависті зачіпає всі верстви населення, натомість є ті категорії, які зазнають непропорційного негативного впливу через свої вікові, фізіологічні, психічні та інші особливості і не можуть отримати рівний доступ до повного здійснення своїх прав та свобод, тобто є вразливими [17]. Діти та молодь особливо вразливі до мови ненависті, як онлайн, так і особисто. Коли діти чують або читають мову ненависті, спрямовану безпосередньо на них або на частину їхньої ідентичності – таку як їхня раса, колір шкіри чи стать – це може викликати у них відчуття, що з ними щось не так або неправильне. Це може вплинути на

їхню самооцінку та призвести до погіршення психічного здоров'я, такого як почуття тривоги та депресії, навіть думки про самоушкодження та самогубство. Мова ненависті може провокувати насильство, і є багато прикладів, коли вона призводила до нападів та вбивств людей, включаючи дітей. Задля надання допомоги дітям, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) розробив спеціалізовану платформу з питання протидії поширенню мови ненависті [18].

Серед вразливої категорії осіб слід вказати осіб, що належать до меншин. За даними Спеціального доповідача ООН з питань меншин, приблизно 70 відсотків тих, хто є жертвами онлайн-ненависті та насильства, належать до меншин, включаючи ромів, далітів, осіб африканського походження, мігрантів та біженців. Більше того, в сучасну цифрову епоху онлайн-мова ненависті є зростаючою загрозою для миру, толерантності та соціальної згуртованості. Ненависницькі повідомлення, замасковані під меми, коментарі та дописи в соціальних мережах, поширюються як лісова пожежа на онлайн-платформах, спрямовані на маргіналізовані групи, створюючи клімат розколу та підбурюючи до насильства. Зростання штучного інтелекту створює як загрози, так і можливості, посилюючи складність, з якою зараз стикається молоде населення з представників меншин [19].

Літні люди є групою ризику за ознакою дискримінації за віком. Натомість слід зазначити, що станом на травень 2025 року у міжнародному праві прав людини відсутня чітка і всеосяжна заборона дискримінації за ознакою віку, проте заборона дискримінації за ознакою «іншого становища», що включає вік, була узгоджена в різних договорах з прав людини. У своїй доповіді за 2023 рік Незалежний експерт з питань реалізації всіх прав людини людьми похилого віку (далі – Незалежний експерт) визнала мову ненависті щодо людей похилого віку однією з форм жорстокого поводження з людьми похилого віку та запропонувала визнати її на рівні таких факторів: а) фізичне насильство; б) психологічне чи емоційне насильство; в) сексуальне насильство; г) фінансові чи матеріальні зловживання; та е) відсутність турботи (п. 12) [20]. Незалежний експерт також акцентувала на проблематиці дотримання прав літніх людей і забороні дискримінації в контексті лих, обумовлених зміною клімату. Нею зазначено, що літні люди, включаючи літніх жінок, літніх представників корінних народів, людей похилого віку з інвалідністю, людей похилого віку, що належать до расових або етнічних меншин, і людей по-

хилого віку, які живуть у бідності, піддаються непропорційному впливу обумовлених зміною клімату лих і численним формам, що перетинаються з дискримінацією (ІV. Інтерсекційність) [21]. Існуюча проблематика підтверджується і Звітами А/HRC/47/46 (пп. 34–40) [22] та А/HRC/49/61 (пп. 21 і 43) Управління Верховного комісара ООН з прав людини [23].

Представники ЛГБТІ-співтовариств є ще однією категорією осіб, що перебувають у групі ризику. Загальна політична рекомендація № 17 щодо запобігання та боротьби з нетерпимістю та дискримінацією щодо ЛГБТІ-осіб [24], прийнята Європейською комісією проти расизму та нетерпимості, акцентує увагу на діях щодо боротьби з нетерпимістю та дискримінацією стосовно лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансгендерів та інтерсексуалів (ЛГБТІ) та сприяння розвитку суспільства, яке є інклюзивним для ЛГБТІ-осіб. Рекомендації, що містяться в цьому документі, призначені як керівництво для допомоги державам-членам у запобіганні та боротьбі з нетерпимістю та дискримінацією щодо ЛГБТІ-осіб у тісній співпраці з відповідними громадами.

Слід зазначити, що міжнародне співтовариство на рівні міжнародних міжурядових організацій (ООН, Рада Європи, ЄС, ОБСЄ), спеціалізованих установ (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ), спеціалізованих агентств та інституцій (Агентство Європейського Союзу з основних прав, Бюро демократичних інститутів та прав людини), розробляє заходи з попередження і протидії мові ворожнечі, серед яких: 1. Здійснення моніторингу та аналізу ситуації для повного розуміння динаміки. Оскільки поширення риторики ненависті може бути раннім попередженням про насильство, включаючи тяжкі злочини, обмеження мови ненависті може сприяти пом'якшенню її впливу. Особи, які поширюють, пропагують мову ненависті також повинні нести відповідальність, щоб покласти край безкарності. У цьому зв'язку слід зазначити, що моніторинг та аналіз мови ненависті є пріоритетом для багатьох структур ООН, включаючи ЮНЕСКО – спеціалізовану установу ООН з освіти, науки та культури, яка підтримує та проводить дослідження для кращого розуміння динаміки існуючої проблеми [25]. Серед таких досліджень слід вказати: Дослідження ЮНЕСКО щодо боротьби з ненавистю в Інтернеті (2015 р.), Свобода спілкування, свобода самовираження (2011 р., оновлено 2023 р.) та ін. ЮНЕСКО виступає за підвищення прозорості та відповідальності цифрових платформ для протидії онлайн-дезінформації та висловлюванням, що розпа-

люють ненависть і дискримінацію. Це включає заклик до компаній соціальних мереж повідомляти про висловлювання, що розпалюють ненависть, про те, як їхні алгоритми можуть вплинути на їхнє поширення, та про політику, яку вони застосовують для протидії їм. ЮНЕСКО випустила набір із 26 принципів [26] високого рівня для підвищення прозорості серед компаній інтернет-платформ. 2. Важливим кроком є запровадження відповідних правових заходів, зокрема: 1) вироблення єдиного тлумачення терміну мова ворожнечі, перш за все, на міжнародному універсальному рівні та імплементація в національне законодавство держав задля однаковості тлумачення і розуміння; 2) встановлення адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності. Натомість слід підкреслити, що в основі вживаних заходів слід застосовувати диференційований підхід. Зокрема, думка, що застосування кримінальних санкцій не повинна бути першим і основним варіантом дій проти мови ворожнечі, що свідчить не тільки про важливість поваги прав на свободу вираження та свободу асоціацій, але також розуміння, того що усунення умов, які сприяють використанню мови ворожнечі, та рішуча протидія цьому використанню, мають більше шансів бути ефективними, щоб зрештою викоринити це явище (Рада Європи Рекомендація № 15 щодо боротьби з ненавистю (А п. 2) [8]. 3. Підвищення обізнаності та виховання поваги до різноманіття, усвідомлення важливості поваги до різноманіття в суспільстві та спільне бажання його забезпечити є ще одним із значимих напрямків в означеній сфері. Водночас необхідно вжити заходів задля усунення бар'єрів між різними групами в суспільстві, які можуть стояти на шляху розвитку взаємної поваги та розуміння й можуть бути використані задля розпалювання розбіжностей та ворожості. 4. Особливе значення має просвітницька діяльність та освітянська. Якісна освіта має основне значення для протидії риториці ненависті як у мережі, так і за її межами, а також запобігання насильству. У цьому зв'язку слід зазначити, що Ціль сталого розвитку 4 [27] закликає до інклюзивної та якісної освіти для всіх і сприяння безперервному навчанню для досягнення сталого розвитку. Підготовка всіх учнів протидіяти контенту, що розпалює ненависть, є основою Завдання 4.7 ЦСР 4 – сталий розвиток і глобальне громадянство. Про вплив освіти на зміцнення глобального громадянства мова йде і в Порядку денному ЮНЕСКО «Освіта-2030» [28], який так само торкається впливу освіти на зміцнення глобального громадянства. У

програмах закладів вищої освіти, як приклад, при підготовці правників слід включити ці питання в якості окремої компоненти або складової ОК з прав людини. Важливо так само забезпечити підтримку навчальних курсів із такої тематики, а також складання матеріалів для цих програм тощо. Слід докласти зусиль для набагато ширшого визнання вимог стандартів у сфері прав людини та розуміння, чому їх дотримання є фундаментальним для демократичного суспільства. Зокрема, такі питання, з особливим фокусом на характері та впливі дискримінаційної практики, слід внести до програм загальної освіти, яку здобувають усі. 5. Активна робота зі ЗМІ щодо заборони використання мови ненависті та надавачами Інтернет-послуг, що спонукає до насильства, за допомогою інформаційно-просвітницьких проєктів, освітніх заходів та регулярних зустрічей із представниками ЗМІ, редакторами та журналістами, зважаючи на ту обставину, що саме ЗМІ є самим простим і доступним засобом доведення інформації до усіх верств населення. 5. Надання підтримки, особам, які постраждали в результаті протиправних дій (жертвам) є пріоритетом для усіх суспільств. Мова ненависті спрямована проти ідентичності жертви, посилює тяжкість наслідків для постраждалих осіб. Безпосередня жертва може зазнати найсильнішого психологічного шоку та почуття підвищеної вразливості, оскільки вона не в змозі змінити ту ознаку, яка стала причиною протиправних дій. Такі особи потребують надання правової, психологічної, медичної, фінансової та інших видів допомоги. 6. Залучення до протидії використанню мови ворожнечі деяких із органів, установ або інших організацій, до яких належать чи з якими іншим чином пов'язані ті, хто поширює цю мову. Задля запобігання негативних проявів мови ворожнечі значимим у діяльності відповідних структур є запровадження механізму саморегуляції, зокрема ухвалення кодексів поведінки (або етичних кодексів) із санкціями за недотримання їхніх положень, механізми моніторингу заяв і публікацій, щоб унеможливити використання негативних стереотипів та оманливої інформації, а також організацію навчальних курсів і створення механізмів розгляду скарг. У цьому зв'язку слід згадати Керівництво ЮНЕСКО для політиків проти розпалювання ненависті [29] – перше керівництво для політиків та вчителів з вивчення освітніх заходів реагування на це явище та надання практичних рекомендацій щодо зміцнення систем освіти (Керівництво є частиною реалізації Стратегії та Плану дій ООН щодо розпа-

лювання ненависті). 7. Поряд з іншими заходами боротьби проти використання мови ворожнечі необхідно забезпечити, аби судді, адвокати та посадовці, причетні до застосування різних адміністративних і цивільно-правових засобів захисту від такого використання, отримували належний вишкіл. Він має забезпечити, праворозуміння, правозастосування норм щодо мови ворожнечі; сприяння обміну досвідом між тими, хто повинен розглядати справи, в яких може знадобитися застосування адміністративних і цивільно-правових засобів захисту та між колегами з інших держав, щоб передовий досвід поширювався якомога більше.

Висновки. Вищезначене дає підстави констатувати, що мова ненависті є загрозою, викликом сьогодення, порушенням основоположних принципів прав людини, гарантованих «Міжнародною хартією прав людини» та іншими універсальними і регіональними актами в галузі прав людини. Вона має негативний вплив на формування здорового та інклюзивного суспільства та безпечно існування різних верств населення, груп.

Толерантність та повага до рівної гідності всіх людей становлять основи демократичного, плюралістичного суспільства. З огляду на це, у певних демократичних суспільствах принципово може вважатися необхідним санкціонувати або навіть запобігати всім формам вираження поглядів, які поширюють, підбурюють, пропагують або виправдовують ненависть, засновану на нетерпимості, за умови, що будь-які накладені «формальності», «умови», «обмеження» чи «санкції» є пропорційними переслідуваній законній меті, як зазначено у рішенні ЄСПЛ (рішення у справі «Ербакан проти Туреччини» від 6 липня 2006 року, § 56).

Означене вимагає імплементації в національне законодавство міжнародних норм щодо заборони мови ненависті і створення відповідних національних спеціально уповноважених структур з розслідування, попередження та протидії цьому негативному явищу.

Хоча мова ненависті існувала завжди, її вплив, підживлюваний цифровою комунікацією, засобами масової інформації може бути руйнівним не тільки для тих, на кого він спрямований, але і для суспільств в цілому. Зростання ненависницького контенту в Інтернеті супроводжується зростанням дезінформації, що легко розповсюджується, підтримуваної цифровими інструментами. Це створює безпрецедентні проблеми для суспільств, оскільки урядам доводиться боротися за дотримання

національних законів у масштабах та швидкості віртуального світу.

Розуміння та моніторинг мови ненависті в різних онлайн-спільнотах та платформах є ключем до формування нових відповідей. Розробка і втілення способів протидії розпалюванню ненависті, зокрема: ініціативи підвищення медійної та інформаційної грамотності серед користувачів мережі, просвітницькі заходи на рівні усіх груп населення щодо шкідливості деяких контентів; поінформованість про дотримання основних прав і свобод та наслідки їх грубих порушень тощо сприятимуть досягнення означених цілей щодо протидії ненависницького контенту в Інтернеті.

Суттєвого значення має підтримка осіб, проти яких спрямовано мову ворожнечі (жертв). Необхідно забезпечити надання належної підтримки тим, хто страждає від наслідків використання мови ворожнечі або перебуває в групі ризику. Серед таких осіб слід зазначити: людей похилого віку, молодь, представників національних меншин, релігійних груп, мігрантів та ін.). Втягнення зловмисниками різних верств населення, особливо молодих людей і підлітків для розповсюдження риторики ненависті, дозволяє суттєво впливати на їхню поведінку та виробляти в них усталене відношення і ненависть до певних груп суспільства.

Означені категорії осіб потребують підтримки одразу ж після того, як зіткнулись з мовою ворожнечі, а потім упродовж офіційного реагування на неї, у тому числі за допомогою кримінального провадження. Для надання такої підтримки необхідні належним чином підготовлені консультанти. Зокрема, вони мають бути здатними запитати про почуття і страхи людини, а також з'ясувати, чи є необхідність у медичній допомозі. Крім того, ці консультанти повинні переконати людину, яка постраждала від використання мови ворожнечі, в тому, що вона не винна, і допомогти їй віднайти почуття самоконтролю та впевненості в собі. Також слід визнати, що процес відновлення може тривати деякий час залежно від конкретного досвіду й особистості потерпілих. Надання такої підтримки тим, хто став об'єктом мови ворожнечі, необхідно організувати на систематичній основі, така підтримка має бути доступною для всіх, незалежно від того, якої форми набуває мова ворожнечі. Водночас особи, проти яких було спрямовано мову ворожнечі, мають право на відповідь та висловлення осуду, а також на судовий розгляд у компетентних судах та органах і відшкодування завданої шкоди (моральної і фізич-

ної). Але цих прав недостатньо. Важливо, щоб постраждалі особи знали про такі можливості й не утримувалися від їх використання.

Натомість слід констатувати, що молоді люди є не лише жертвами ненависті в Інтернеті; вони також є потужними агентами змін, як зазначає Генеральний секретар ООН, «розширення можливостей молоді боротися з мовою ненависті має вирішальне значення в сучасному світі, де вони є не лише цілями, а й впливовими голосами у своїх громадах. З 1,2 мільярда молодих людей у світі їхню роль у розпізнаванні, підвищенні обізнаності та протидії ненависницьким наративам неможливо переоцінити.

Як однолітки, вони мають значний вплив один на одного та можуть сприяти значущим змінам, виступаючи проти мови ненависті.

Залучаючи молодіжних лідерів та надаючи їм необхідні ресурси і платформи, ми можемо використати їхню енергію та креативність для сприяння більш інклюзивному і толерантному суспільству. Як онлайн, так і офлайн, молодь перебуває на передовій зусиль у боротьбі з мовою ненависті. Їхні інноваційні підходи та готовність протистояти складним проблемам роблять їх безцінними агентами змін» [30].

Державам слід активно долучатися до заходів протидії мові ворожнечі, розроблених на рівні міжнародних міжурядових організацій, спеціалізованих установ, спеціалізованих агентств та інституцій, серед яких: правові та політичні заходи; підвищення обізнаності, просвітницькі заходи, робота із засобами масової інформації, підтримка жертв тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.The Secretary-General Message on the International Day for Countering Hate Speech 18 June 2024. URL: <https://unis.unvienna.org/unis/pressrels/2024/unissgsm1408.html> (дата звернення 20.03.2025).
- 2.What is hate speech and why is it a problem? URL: <https://www.coe.int/en/web/combating-hate-speech/what-is-hate-speech-and-why-is-it-a-problem-> (дата звернення 18.09.2024).
- 3.2023 Hate Crime Data Now Available! URL: <https://hatecrime.osce.org/infocus/2023-hate-crime-data-now-available> (дата звернення 02.05.2025).
- 4.2024 Hate Crime Report: Call for Civil Society Submissions. URL: <https://hatecrime.osce.org/infocus/2024-civil-society-call> (дата звернення 02.05.2025).
- 5.5 Hate Speech Events in India. Report 2023. URL: <https://dangerousspeech.org/hate-speech-and-dangerous-speech-in-india-in-2023/> (дата звернення 03.04.2025).
- 6.Strategy and Plan of Action on Hate Speech. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf (дата звернення 10.03.2025).
- 7.Understanding hate speech. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech> (дата звернення 09.09.2024).
- 8.ECRI General Policy Recommendation №15 on Combating Hate Speech. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01> (дата звернення 09.05.2025).
- 9.Recommendation CM/Rec(2022)16. of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech. URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680a67955%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a67955%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (дата звернення 14.04.2025).
- 10.Pavel Ivanov v. Russia, 20 February 2007 (decision on the admissibility). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-79619%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-79619%22]}) (дата звернення 01.05.2025).
- 11.Dieudonné M'Bala M'Bala against France, Application No. 25239/13. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-160358%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-160358%22]}) (дата звернення 30.04.2025).
- 12.How harmful information on social media impacts people affected by armed conflict: A typology of harms. URL: <https://international-review.icrc.org/articles/how-harmful-information-on-social-media-impacts-people-affected-by-armed-conflict-926> (дата звернення 20.03.2025).
- 13.Stefano Valenti. Hate Speech in the Context of Armed Conflicts. URL: <https://unipd-centrodirittumani.it/en/topics/hate-speech-in-the-context-of-armed-conflicts> (дата звернення 10.05.2025).
- 14.How harmful information on social media impacts people affected by armed conflict: A typology of harms. URL: <https://international-review.icrc.org/articles/how-harmful-information-on-social-media-impacts-people-affected-by-armed-conflict-926> (дата звернення 01.04.2025).
- 15.Study on preventing and combating hate speech in times of crisis. URL: <https://rm.coe.int/-study-on-preventing-and-combating-hate-speech-in-times-of-crisis/1680ad393b> (дата звернення 01.04.2025).
- 16.Challenges raised by online hate speech. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech> (дата звернення 20.09.2024).
- 17.Syroid T., Fomina L. Approaches to understanding the concept of vulnerability: international legal aspect. The Journal of International Legal Communication (JILC). 2023. Vol. 9, No. 2. P.7-15.

- 18.How to talk to your children about hate speech. URL: <https://www.unicef.org/parenting/how-talk-your-children-about-hate-speech> (дата звернення 20.03.2025).
- 19.Minority issues: report of the Special Rapporteur on Minority Issues, Fernand de Varennes. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/HRC/46/57&i=A/HRC/46/57_7634650 (дата звернення 20.05.2025).
- 20.Violence against and abuse and neglect of older persons: Report of the Independent Expert on the enjoyment of all human rights by older persons, Claudia Mahler. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/54/26> (дата звернення 11.05.2025).
- 21.Human rights of older persons Note by the Secretary-General. URL: <https://docs.un.org/en/A/78/226> (дата звернення 10.05.2025).
- 22.Analytical study on the promotion and protection of the rights of older persons in the context of climate change: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/47/46> (дата звернення 10.05.2025).
- 23.Summary of the panel discussion on the human rights of older persons in the context of climate change: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/49/61> (дата звернення 30.04.2025).
- 24.ECRI General Policy Recommendation N°17 on preventing and combating intolerance and discrimination against LGBTI persons. URL: <https://rm.coe.int/general-policy-recommendation-no-17-on-preventing-and-combating-intolerance/1680acb66f> (дата звернення 12.05.2025).
- 25.Impact and prevention. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/impact-and-prevention/why-tackle-hate-speech> (дата звернення 20.03.2025).
- 26.Letting the sun shine in: transparency and accountability in the digital age. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377231> (дата звернення 18.03.2025).
- 27.Addressing hate speech through education: a guide for policy-makers. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384872> (дата звернення 30.03.2025).
- 28.17 Goals to Transform Our World. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> (дата звернення 11.02.2025).
- 29.Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656> (дата звернення 09.03.2025).
- 30.The Power of Youth for Countering and Addressing Hate Speech. URL: <https://www.un.org/en/observances/countering-hate-speech> (дата звернення 10.05.2025).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2025

Стаття рекомендована до друку 24.05.2025

T. L. SYROID

DSc (Law), Professor,

Head of the Department of International and European Law

E-mail: t.l.syroid@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square,4

HATE SPEECH AS A CHALLENGE FOR MODERN SOCIETIES: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

ANNOTATION. The article explores the issue of hate speech in the context of security challenges for human rights and societies as a whole. It focuses on the factors that exacerbate the spread of hate speech in societies, including risk situations (pandemics, natural disasters), economic instability, armed conflicts, internal political upheavals, etc. The study highlights the tools facilitating the dissemination of hate speech, thereby contributing to unlawful actions, particularly the use of information and communication technologies, the internet, social media, and various broadcasting platforms.

The article identifies vulnerable groups in any society that are most at risk from hate speech (representatives of national minorities, LGBTQ communities, women, migrants, etc.) and emphasizes the negative impact of hate speech on young people and adolescents, which will have consequences for society as a whole. Since young people form the demographic foundation of any state, governments must foster the development of a future society based on respect for diversity and the recognition of human dignity as the highest value.

The study provides a consolidated definition of hate speech in accordance with universal and regional international instruments and presents the relevant case law of the European Court of Human Rights. It outlines measures to counter hate speech implemented at the level of international intergovernmental organizations (UN, Council of Europe, European Union, OSCE), specialized agencies and institutions (UNESCO, EU Agency for Fundamental Rights, Office for Democratic Institutions and Human Rights). These measures include legal and political actions, awareness-raising and educational initiatives, media engagement, and support for victims. Relevant conclusions and recommendations are provided.

KEYWORDS: *civil society, discrimination, vulnerable groups, international organizations, hate speech, hatred, human rights, offenses, prejudice, Sustainable Development Goals.*

REFERENCES

1. The Secretary-General Message on the International Day for Countering Hate Speech 18 June 2024. URL: <https://unis.unvienna.org/unis/pressrels/2024/unissgsm1408.html> (дата звернення 20.03.2025).
2. What is hate speech and why is it a problem? URL: <https://www.coe.int/en/web/combating-hate-speech/what-is-hate-speech-and-why-is-it-a-problem-> (дата звернення 18.09.2024).
3. 2023 Hate Crime Data Now Available! URL: <https://hatecrime.osce.org/infocus/2023-hate-crime-data-now-available> (дата звернення 02.05.2025).
4. 2024 Hate Crime Report: Call for Civil Society Submissions. URL: <https://hatecrime.osce.org/infocus/2024-civil-society-call> (дата звернення 02.05.2025).
5. Hate Speech Events in India. Report 2023. URL: <https://dangerousspeech.org/hate-speech-and-dangerous-speech-in-india-in-2023/> (дата звернення 03.04.2025).
6. Strategy and Plan of Action on Hate Speech. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf (дата звернення 10.03.2025).
7. Understanding hate speech. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech> (дата звернення 09.09.2024).
8. ECRI General Policy Recommendation N°15 on Combating Hate Speech. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01> (дата звернення 09.05.2025).
9. Recommendation CM/Rec(2022)16. of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech. URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680a67955%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a67955%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (дата звернення 14.04.2025).
10. Pavel Ivanov v. Russia, 20 February 2007 (decision on the admissibility). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-79619%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-79619%22]}) (дата звернення 01.05.2025).
11. Dieudonné M'Bala M'Bala against France, Application No. 25239/13. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-160358%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-160358%22]}) (дата звернення 30.04.2025).
12. How harmful information on social media impacts people affected by armed conflict: A typology of harms. URL: <https://international-review.icrc.org/articles/how-harmful-information-on-social-media-impacts-people-affected-by-armed-conflict-926> (дата звернення 20.03.2025).
13. Stefano Valenti. Hate Speech in the Context of Armed Conflicts. URL: <https://unipd-centrodirittumani.it/en/topics/hate-speech-in-the-context-of-armed-conflicts> (дата звернення 10.05.2025).
14. How harmful information on social media impacts people affected by armed conflict: A typology of harms. URL: <https://international-review.icrc.org/articles/how-harmful-information-on-social-media-impacts-people-affected-by-armed-conflict-926> (дата звернення 01.04.2025).
15. Study on preventing and combating hate speech in times of crisis. URL: <https://rm.coe.int/-study-on-preventing-and-combating-hate-speech-in-times-of-crisis/1680ad393b> (дата звернення 01.04.2025).
16. Challenges raised by online hate speech. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech> (дата звернення 20.09.2024).
17. Syroid T., Fomina L. Approaches to understanding the concept of vulnerability: international legal aspect. The Journal of International Legal Communication (JILC). 2023. Vol. 9, No. 2. P.7-15.
18. How to talk to your children about hate speech. URL: <https://www.unicef.org/parenting/how-talk-your-children-about-hate-speech> (дата звернення 20.03.2025).
19. Minority issues: report of the Special Rapporteur on Minority Issues, Fernand de Varennes. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/HRC/46/57&i=A/HRC/46/57_7634650 (дата звернення 02.05.2025).
20. Violence against and abuse and neglect of older persons: Report of the Independent Expert on the enjoyment of all human rights by older persons, Claudia Mahler. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/54/26> (дата звернення 11.05.2025).
21. Human rights of older persons Note by the Secretary-General. URL: <https://docs.un.org/en/A/78/226> (дата звернення 10.05.2025).
22. Analytical study on the promotion and protection of the rights of older persons in the context of climate change: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/47/46> (дата звернення 10.05.2025).
23. Summary of the panel discussion on the human rights of older persons in the context of climate change: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/49/61> (дата звернення 30.04.2025).
24. ECRI General Policy Recommendation N°17 on preventing and combating intolerance and discrimination against LGBTI persons. URL: <https://rm.coe.int/general-policy-recommendation-no-17-on-preventing-and-combating-intolerance/1680acb66f> (дата звернення 12.05.2025).
25. Impact and prevention. URL: <https://www.un.org/en/hate-speech/impact-and-prevention/why-tackle-hate-speech> (дата звернення 20.03.2025).

26. Letting the sun shine in: transparency and accountability in the digital age. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377231> (дата звернення 18.03.2025).

27. Addressing hate speech through education: a guide for policy-makers. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384872> (дата звернення 30.03.2025).

28. 17 Goals to Transform Our World. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> (дата звернення 11.02.2025).

29. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656> (дата звернення 09.03.2025).

30. The Power of Youth for Countering and Addressing Hate Speech. URL: <https://www.un.org/en/observances/countering-hate-speech> (дата звернення 10.05.2025).

The article was received by the editors 20.04.2025

The article is recommended for printing 24.05.2025

В. М. ШАМРАЄВ

аспірант кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: shamraev0809@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6248-618X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена аналізу міжнародно-правового забезпечення співробітництва держав з міжнародними фінансовими організаціями (МФО). Вона має на меті розкриття сучасного стану та перспектив розвитку міжнародного економічного співробітництва через удосконалення міжнародно-правових норм, які регулюють макроекономічну підтримку держав з боку міжнародних фінансових організацій. У статті акцентовано увагу на аналізі установчих угод таких фінансових організацій як МВФ, ЄБРР, МБРР тощо, двосторонніх угод між МФО та окремими державами, а також норм м'якого права у цій сфері, які не мають обов'язкової сили, але істотно впливають на національне правове регулювання.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В основній частині дослідження висвітлено основні підходи до визначення поняття «міжнародні фінансові організації» та проаналізовано установчі документи, як правову базу їх функціонування. Автор виокремлює міжнародно-правову базу співпраці держав з МФО, яка зазвичай оформлюється у вигляді меморандумів про взаєморозуміння, угод про надання позик, листів про наміри та програм співпраці. Окремий блок становлять і норми м'якого права, оскільки МФО у процесі розвитку співробітництва видають аналітичні звіти, рекомендації, стандарти фінансової політики, які не мають обов'язкової сили, але істотно впливають на національне економічне право окремих держав. У статті проаналізовано такі міжнародні фінансові організації як МВФ, головна роль якого полягає у забезпеченні валютної стабільності, кредитуванні, моніторингу макроекономічної політики; Світовий банк, що являє собою групу установ які кредитують проекти розвитку та інфраструктурні проекти; Європейський банк реконструкції та розвитку, що орієнтований на розвиток ринкових економік, реформування пострадянських країн та фінансує державні й приватні проекти в економіці, енергетиці, інноваціях. В рамках розвитку співробітництва з МФО держави-члени мають правоздатність укладати міжнародні угоди; наділені правом участі в управлінні (через голосування); несуть обов'язки щодо дотримання взятих зобов'язань, у тому числі в бюджетній та торговій сферах.

Висновок. У висновках підкреслено важливість розуміння новітніх викликів, що постали перед державами у сфері розвитку економічного співробітництва та важливість удосконалення міжнародно-правової бази, особливо у сфері регулювання процесу функціонування МФО. До основних проблем у цій сфері відносять недосконале правове забезпечення умов кредитування, які іноді сприймаються як втручання у внутрішню політику окремої держави; проблеми співвідношення суверенітету та виконавчого примусу тощо. З огляду на це перспективними напрямками удосконалення правових основ у сфері співробітництва окремих держав з МФО видається подальше реформування системи голосування в рамках окремих міжнародних фінансових організацій, удосконалення процедур транспарентності та зміцнення правового статусу норм м'якого права у національних правових системах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міжнародне право, міжнародне економічне право, держава, міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, міжнародне співробітництво, міжнародне економічне співробітництво.

Як цитувати: Шамраєв В.М. Правові засади співробітництва держав з міжнародними фінансовими організаціями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2025. Вип. 39. С. 392-401. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-43>

In cites: Shamraiev V.M. (2025). Legal principles of cooperation between states and international financial organizations. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (39), P. 392-401. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-43> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У глобалізованому світі, фінансові кризи можуть охопити цілі регіони, роль міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ, Світовий банк, ЄБРР, є вирішальною для надання стабілізаційної допомоги, реструктуризації боргів та фінансування реформ. Водночас правова взаємодія держав із цими інституціями потребує

належного регулювання, щоб уникнути порушення суверенітету окремих держав чи прав людини як основних засад побудови сучасного суспільства. Механізми співпраці між державами та МФО базуються не лише на багатосторонніх установчих документах, а й на великій кількості двосторонніх угод, меморандумів, умов надання кредитів, які мають значні

правові наслідки. Аналіз цих документів сприяє вирішенню кількох актуальних питань, зокрема щодо забезпечення балансу інтересів світового співтовариства в цілому, міжнародних фінансових організацій та окремих держав; наскільки прозорими є зобов'язання сторін; чи відповідають умови такого фінансування стандартам міжнародного права щодо міжнародних договорів, створення та функціонування міжнародних організацій тощо.

Умови фінансування, які висувують МФО, нерідко передбачають скорочення бюджетних витрат, зменшення соціальних програм чи реформ ринку праці. Це викликає питання: чи порушуються при цьому економічні й соціальні права людини; як узгодити ці вимоги з міжнародними зобов'язаннями держав у сфері прав людини. Вирішення цих питань є особливо актуальним для країн, що перебувають у кризовій економічній ситуації або знаходяться у стані гострого міжнародного конфлікту, як, наприклад, Україна.

Сьогодні міжнародні фінансові організації дедалі більше акцентують увагу на сталому розвитку, екологічній безпеці, цифровій трансформації, що вимагає оновлення правових механізмів їх співпраці з окремими державами. У центрі уваги сьогодні перебувають прозорість процедур діяльності МФО; екологічні та соціальні стандарти; дотримання принципів доброчесного управління тощо.

На фоні зростання критики «західноцентричного» порядку, в якому домінують традиційні МФО, такі як МВФ чи Світовий банк, провідних позицій на регіональному рівні набувають нові організації, зокрема, Банк розвитку БРІКС, Азійський банк інфраструктурних інвестицій. Ці процеси актуалізують нові питання із забезпечення єдиних правил та стандартів функціонування МФО, здатності міжнародного права ефективно відреагувати на зміни балансу сил у світових економічних відносинах.

Реалізація системного співробітництва із міжнародними фінансовими організаціями є надзвичайно важливим напрямком дипломатичних зусиль України.

Таке співробітництво сприяє вирішенню актуальних фінансово-економічних та соціальних проблем розвитку української держави у сучасних складних умовах. Саме за допомогою такої взаємодії Україна отримує додаткові ресурси та можливості для усунення диспропорцій платіжних балансів, дефіциту державного бюджету тощо, чого не можна було б досягти лише за рахунок внутрішніх макростабілізаційних факторів.

Крім того, співпраця України з МФО свідчить про прагнення швидше відновити зруйновану національну економіку та активізувати зовнішньоекономічні зв'язки, на що і спрямовані зусилля з одержання країною консультативної та фінансової допомоги на подолання наслідків криз та досягнення сталого економічного розвитку.

Відзначаючи активну співпрацю України та МФО слід підкреслити важливість ефективного діалогу спрямованого на розвиток продуктивних зв'язків. Поступове зміцнення відносин із МФО має передбачати поглиблення консультативно-дорадчого співробітництва та формування рішень, які максимально відповідатимуть українським реаліям, сприятимуть зміцненню державної фінансової системи та прискоренню економічного відновлення і подальшого сталого зростання. Співробітництво України з МФО має бути спрямоване на підвищення ефективності спільних проєктів.

В умовах подолання негативних наслідків воєнних дій та необхідності відновлення економічного зростання співпраця з МФО спрямовується на залучення додаткових фінансових ресурсів для підтримки і продовження реформування національної економіки, реалізації пріоритетних системних та інвестиційних проєктів. У контексті тривалої війни, подальшої економічної відбудови та постійної взаємодії з МВФ, ЄБРР, Світовим банком, Україна потребує сучасного правового аналізу і вироблення моделі співпраці, яка враховує потреби відновлення інфраструктури, необхідність захисту прав громадян, демократичного контролю за виконанням зовнішніх зобов'язань.

Таким чином, актуальність дослідження правових засад співробітництва держав з міжнародними фінансовими організаціями полягає у поєднанні практичної важливості для національних економік, складності правового оформлення та викликів захисту прав людини і державного суверенітету. Такий аналіз дозволяє не лише оцінити ефективність чинної моделі співпраці, а й запропонувати шляхи її вдосконалення відповідно до сучасних міжнародно-правових стандартів.

Стан опрацювання теми. Обрана автором проблема вже доволі широко представлена у науковому дискурсі. Дана публікація базована на широкому колі джерел і наукових публікацій. Серед авторів, які аналізували основні принципи функціонування МФО, їх роль та актуальні питання співробітництва окремих держав із цими міжнародними інституціями слід назвати: Я. Базилюка, С. Сіденко, Ю. Ма-

ксимюка, І. Чугунова [1, 3, 5, 6]. Серед іноземних авторів даною проблемою займалися Дж. Миршаймер, А. Бхаттачарья, Х. Харас, М. Камдессю та інші [10, 11, 16]. В той же час, війна поставила перед Україною нові завдання і у цій сфері її дипломатичної діяльності.

Джерельну базу склали установчі договори міжнародних фінансових організацій, зокрема, Статут Міжнародного валютного фонду (МВФ) – International Monetary Fund Articles of Agreement [15], Статут Міжнародного банку реконструкції та розвитку (Світовий банк) – IBRD Articles of Agreement [14], Угода про створення Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) – EBRD Founding Agreement [13], Статут Азійського банку інфраструктурних інвестицій (АІІВ) – АІІВ Articles of Agreement [7] тощо.

У процесі аналізу міжнародно-правового забезпечення співробітництва України з МФО, автор також використовував двосторонні угоди та звіти окремих фінансових організацій щодо співробітництва з нашою державою, зокрема: меморандуми про економічну та фінансову політику між Україною та МВФ (2014–2023) [4], звіти Світового банку щодо України [20], огляд співпраці України з ЄБРР [19] тощо.

Наведені джерела створюють ґрунтовну базу для аналізу нормативно-правових засад функціонування МФО, практичної взаємодії держав з ними, дають можливості для оцінки впливу на національні політики в сфері економіки та соціального розвитку.

Мета представленої публікації полягає у викладенні результатів аналізу основних правових засад та принципів співробітництва окремих країн із провідними МФО із виокремленням можливих перспективних напрямків співробітництва України з цими міжнародними інституціями у контексті відбудови національної економіки та покращення соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу. У сучасній системі міжнародних відносин ресурси МФО, за умови їх ефективного використання, є важливим джерелом ресурсного забезпечення реалізації пріоритетних проектів і завдань соціального та економічного розвитку, інструментом інституційних перетворень.

Світовий банк, МВФ, ЄБРР займають особливе місце у системі міжнародних відносин і істотно впливають на державні програми розвитку в багатьох країнах. Збільшення обсягів залучення зовнішніх кредитних ресурсів як інструменту економічних реформ національних економік завжди обумовлювало увагу дос-

лідників до цієї сфери міжнародного співробітництва. У той же час виникнення гострих кризових явищ, відсутність дієвих механізмів їх подолання робили МФО об'єктом численних критичних публікацій та гострих наукових дискусій. Вплив ресурсів МФО на динаміку розвитку окремих держав поки що не набув глибокого теоретичного висвітлення, узагальнення та аналізу.

У роботах, присвячених діяльності міжнародних економічних організацій, їх ресурси зазвичай визначаються як інструмент сприяння економічному розвитку. Деякі дослідники розглядають різноманітні аспекти співробітництва з МФО, пов'язані з отриманням та наданням зовнішньої допомоги, та аналізують основні теоретичні підходи до розвитку співробітництва між МФО та окремими державами.

Зокрема, показовою є промова, виголошена 25 вересня 2005 р., Мішелем Камдессю, колишнім директор-розпорядником Міжнародного валютного фонду, у якій він аналізує роль міжнародних фінансових організацій у контексті нових глобальних викликів початку ХХІ ст. Основна увага приділена завданням, які стоять перед МВФ, Світовим банком та регіональними банками розвитку в умовах глобалізації, боргових криз, нерівності та постконфліктного відновлення [11]. Автор наголошує на необхідності оновлення мандатів МФО, підкреслюючи, що організації повинні адаптувати свої механізми реагування до нових викликів, зокрема посилення регіональної взаємозалежності, зростання вразливості бідних країн та зміни в політичному ландшафті. Міжнародні фінансові організації повинні працювати задля досягнення цілей сталого розвитку та уникнення соціальної маргіналізації.

М. Камдессю акцентує увагу на важливості реформ у внутрішньому управлінні, підвищенні транспарентності, відповідальності та співпраці з державами-членами і відповідно на відновленні довіри до МВФ і Світового банку; визнає зростаюче значення таких інституцій, як Африканський банк розвитку та Міжамериканський банк розвитку, в забезпеченні ефективного фінансування на рівні окремих регіонів.

Ця публікація є цінним джерелом для дослідження трансформації глобальної фінансової архітектури у посткризовий період початку 2000-х років.

Висловлені М. Камдессю ідеї мають довгострокову аналітичну цінність, особливо в аспектах подальшого удосконалення правової бази управління, моніторингу та підзвітності МФО, а також щодо сфери юридичного регу-

лювання їх діяльності в умовах сучасних викликів.

Промова Мішеля Камдессю є важливим документом для розуміння еволюції ролі МФО в глобальних міжнародних відносинах. Вона відображає критичну потребу в модернізації та посиленні довіри до міжнародних фінансових організацій, підкреслюючи виклики, які залишаються актуальними й сьогодні. В той же час, незважаючи на аналітичну глибину, публікація має переважно політичний характер та не містить повноцінного правового аналізу інституційних реформ, окремі пропозиції щодо реформування залишаються декларативними, без чіткої дорожньої карти імплементації. Саме ці аспекти і мають стати предметом подальших наукових досліджень.

У своїй аналітичній доповіді А. Бхаттар'я та Х. Харас розглядають виклики, які постають перед міжнародною фінансовою системою у зв'язку з трансформацією глобального порядку денного. Автори акцентують увагу на нових пріоритетах, таких як сталий розвиток, зміна клімату, цифрова трансформація, проблеми нерівності та глобальної бідності. У цьому контексті, за їхніми словами, роль Світового банку повинна зазнати суттєвої еволюції [10]. Пандемія COVID-19, збройні конфлікти, зміна клімату та нестабільність фінансових ринків створили умови, за яких традиційні підходи Світового банку більше не є достатніми і тому необхідним є аналіз саме мультикризової діяльності у нових умовах. Світовий банк повинен активніше підтримувати колективні глобальні цілі (global public goods), зокрема у сфері охорони здоров'я, клімату та цифрової інфраструктури. Також автори пропонують реформування капітальної бази Світового банку, з метою мобілізації значно більшого обсягу приватних та публічних інвестицій і підкреслюють потребу у перегляді структури управління, з метою кращого відображення зростаючої ролі країн з ринками, що розвиваються.

Ця публікація є важливим аналітичним дослідженням, яке робить суттєвий внесок у сучасний дискурс щодо реформування глобальної фінансової архітектури. Вона ґрунтується на реаліях посткризового світу та містить практичні пропозиції щодо трансформації Світового банку, спираючись на економічний аналіз, сучасні виклики розвитку та політичну динаміку міжнародного співробітництва.

В той же час, пропозиції авторів, зокрема щодо реформування управління МБФР, залишаються загальними й потребують конкретизації з точки зору міжнародного права, публікація не містить аналізу бар'єрів для імплементації

таких реформ при їх практичній реалізації. Не дивлячись на це вона є важливим джерелом для розуміння того, яким чином може трансформуватися міжнародне фінансове право у відповідь на нові глобальні виклики.

Правовою основою діяльності Міжнародного валютного фонду стала Бреттон-Вудська угода 1944 р. [9] Стаття I визначає концептуальну основу діяльності МВФ як інституту глобального управління фінансами. У ній визначено основні завдання організації, які мають комплексний характер і охоплюють наступні сфери: сприяння валютному співробітництву через створення постійної інституційної структури для консультацій і співпраці; забезпечення стабільності валют — шляхом контролю за обмінними курсами та підтримки системи фіксованих або стабілізованих курсів; сприяння збалансованому зростанню міжнародної торгівлі, що забезпечує економічне зростання і підвищення рівня зайнятості; забезпечення багатосторонньої системи платежів і ліквідація валютних обмежень, які перешкоджають світовій торгівлі; надання тимчасової фінансової допомоги країнам-членам для зниження дисбалансів у платіжному балансі.

Статті II–IV присвячено питанням членства у МВФ. Стаття II визначає, що членами МВФ можуть бути лише держави, які приєдналися до Статуту й погодилися на всі умови. Кожен член має визначений обсяг прав та обов'язків, зокрема, щодо внесення квоти, звітності, дотримання норм платіжного балансу. А стаття XXVI передбачає можливість добровільного виходу або виключення держави-члена з даної міжнародної фінансової організації.

Статті III та XII присвячено системі квот, яка діє в рамках МВФ. Квота — це грошовий внесок держави до капіталу МВФ, що визначає: частку голосів країни (базова частка + частка пропорційна квоті); максимальний обсяг фінансування, який вона може отримати; внесок у формування резервних активів Фонду. Наприклад, США мають найбільшу квоту, що забезпечує їм провідну роль у прийнятті рішень (понад 16% голосів – блокуюча квота). Необхідно наголосити, що система квот сьогодні зазнає критики через нерівне представництво країн, що розвиваються, і перевагу найбільших економік світу у процесі прийняття рішень.

Угода передбачає також спеціальні механізми (SDR, кредитування, нагляд - Стаття XV), за допомогою яких МВФ досягає поставлених завдань. SDR – Special Drawing Rights

були запроваджені у 1969 р. як міжнародний резервний актив, вони розподіляються пропорційно до квот та використовуються для взаємних розрахунків між центральними банками [18].

Бреттон-Вудська угода передбачає наступні фінансові інструменти, які застосовуються у діяльності МВФ (Ст. V–VI): стандартне кредитування: стенд-бай угоди, розширені програми фінансування (EFF); надзвичайне фінансування: швидка кредитна допомога під час криз (RFI, RCF); та програми для бідних країн: програми PRGT для країн з низьким рівнем доходу.

Вартими особливої уваги є положення ст. IV, що передбачає процедуру нагляду (Surveillance), відповідно до якої обов'язком країн-членів є сприяння стабільності обмінного курсу, а обов'язком МВФ - оцінка макроекономічної політики держав, проведення оглядів стану економіки (Article IV Consultations) [9]. Для України останній на сьогодні опублікований звіт має матеріали 2024-2025 рр. та прогнози основних економічних показників [2].

Стаття XII регламентує систему управління МВФ: найвищий орган - Рада керуючих (Board of Governors), представлена міністрами фінансів або главами ЦБ; Виконавча рада (Executive Board) складається із 24 виконавчих директорів, які здійснюють поточне управління, головою Виконавчої ради є Генеральний директор. Рішення у Виконавчій раді приймаються у відповідності до принципу «зваженого голосування» (weighted voting) коли голоси пропорційні до квоти.

Останні поправки вносилися до Бреттон-Вудської угоди у 2016 р. Зокрема, шоста поправка (2016) надала SDR статус основної резервної одиниці. Також відбулося реформування системи квот і представництва (реформа затверджена у 2010 р., набрала чинності у 2016 р.) відповідно до якої відбулося підвищення квот країн, що розвиваються. Ці кроки призвели до значного зменшення впливу європейських країн.

Як видно із проведеного аналізу головною метою діяльності МВФ є стабілізація валют, сприяння міжнародній торгівлі, валютне співробітництво, запобігання девальваціям. Членом організації може бути будь-яка держава, яка погоджується з умовами викладеними у статутних документах. Кожна країна має квоту, яка визначає її участь у голосуванні й доступ до ресурсів. Головними механізмами є так звані спеціальні механізми: SDR (спеціальні права запозичення), наглядові функції, креди-

тування для збалансування платіжних балансів. Articles of Agreement of the IMF є одним із найвпливовіших міжнародно-правових актів у сфері глобального економічного управління. Документ не тільки регламентує діяльність МВФ, але й створює базові правила взаємодії держав у сфері валютно-фінансової стабільності, кредитування, та запобігання кризам. Сьогодні, на фоні геополітичних і фінансових викликів, роль та механізми МВФ, визначені у його Статуті, набувають нової актуальності.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) — один з основних інституційних компонентів Світового банку, створений у 1944 р. в межах Бреттон-Вудської конференції. Статутним документом даної організації є Articles of Agreement of the IBRD (підписано 27 грудня 1945 р., набрав чинності 27 червня 1946 р.) [8], який являє собою міжнародний договір, що регулює мандат, функції, організаційну структуру і повноваження Банку. Цей документ є джерелом міжнародного економічного права та відіграє ключову роль у функціонуванні глобальної фінансової системи.

Articles of Agreement регламентує: юридичний статус МБРР як міжнародної організації; механізми фінансування; функції, повноваження та обмеження діяльності; порядок прийняття рішень; відносини з державами-членами та іншими міжнародними організаціями тощо.

Мета діяльності Міжнародного банку реконструкції та розвитку визначена у ст. 1 і складається із п'яти основних цілей: сприяння реконструкції та розвитку шляхом надання кредитів; сприяння приватним інвестиціям; заохочення довгострокового зростання торгівлі та платіжного балансу; зусилля щодо вирішення проблеми бідності; створення умов для стійкого економічного зростання в країнах-учасниках. Подане у документі формулювання мети діяльності організації надає МБРР функції не лише фінансового посередника, але й правового суб'єкта, уповноваженого ухвалювати рішення у сфері міжнародного публічного права (стимулювання реформ, моніторинг, технічна допомога).

Статті II–V містять положення, які присвячені питанням капіталу та фінансування МБРР. Статутний капітал формується через внески держав-членів, пропорційні до їх економічної потужності. Важливим є те, що частина капіталу залишається «підписаною, але не внесеною» і може бути залучена лише у разі потреби покриття зобов'язань («Each member shall subscribe shares of the capital stock of the Bank» (Art. II, Sec. 3) [8].

Кредитування в рамках МБРР здійснюється за рахунок: облігацій, розміщених на міжнародних фінансових ринках та прибутку від попередніх операцій; внесків донорів (частково — через механізми, такі як IDA). Інституційна структура МБРР представлена на таб-

лиці 1. Вона функціонує за принципом пропорційного голосування — кількість голосів залежить від обсягу внеску (капіталу) країни.

Це викликає критику з боку країн Глобального Півдня щодо недостатньої представленості у цій організації.

Таблиця 1. Головні органи управління МБРР [Main management bodies of the IBRD]

Орган	Функції
Рада керуючих	Найвищий орган, до якого входять представники всіх країн. Ухвалює стратегічні рішення, затверджує зміни до Статуту
Виконавча Рада	Постійно діючий орган, складається з директорів, які представляють групи країн. Здійснює щоденне управління
Президент Світового банку	Головна виконавча особа, очолює Виконавчу раду, координує діяльність Банку

Діяльність Банку обмежується виключно економічними питаннями, а положення «The Bank and its officers shall not interfere in the political affairs of any member.» (Article IV, Section 10) [8] гарантує аполітичний характер діяльності МБРР. Банк несе відповідальність за перевірку платоспроможності та цільового використання ресурсів.

МБРР як суб'єкт міжнародного публічного права має міжнародну правосуб'єктність (згідно зі ст. VII, МБРР може укладати угоди, виступати в судах, мати імунітети та привілеї), а його діяльність стала прецедентом для формування режимів міжнародного економічного співробітництва. Через політику обумовленості (conditionality), МБРР фактично запроваджує модель поведінки для держав у сферах макроекономіки, фінансової політики, реформування держсектору. Провідні дослідники, такі як Р. Даніно чи А. Реїніш (R. Danino, A. Reinisch) зазначають, що практика МБРР стала джерелом norm-setting у глобальному врядуванні [12,17].

Таким чином, головною метою діяльності МБРР є сприяння реконструкції та розвитку шляхом фінансування інвестицій, особливо у країнах, що розвиваються. Членство в організації обумовлено обов'язковістю членства у МВФ. Капітал: базується на підписаному капіталі; частина якого вноситься, а інша частина гарантується. Головними інструментами функціонування є: кредити, гарантії, технічна допомога, аналітична підтримка. Articles of Agreement of the IBRD є прикладом універсального міжнародного договору, який не лише формалізує структуру Світового банку, а й

визначає принципи сучасного економічного співробітництва між державами. Його юридичні положення мають значний вплив на розвиток міжнародного економічного права, адже забезпечують базу для надання міжнародної фінансової допомоги; реалізації цілей сталого розвитку; сприяння трансформації правових систем країн-партнерів тощо.

У контексті дискусії щодо необхідності формування нової архітектури на основі реформування наявних МФО, насамперед МВФ і Світового банку, варто звернути увагу на існування і проблемних аспектів.

Зазвичай, країни найбільше потребують додаткових фінансових ресурсів та технічної допомоги у періоди кризи. Варто зазначити, що, як показала практика, заходи, які були вжиті глобальними МФО з метою запобігання кризовим явищам та подолання їх наслідків у різних країнах та регіонах світу, не завжди були виправданими та ефективними, багато в чому через консервативність методів діяльності та недоліки в системі управління [11].

У рамках свого мандата із забезпечення глобальної фінансової та економічної стабільності, МВФ покликаний здійснювати нагляд за економічною діяльністю своїх країн-членів, попереджати про економічні загрози, консулювати з питань економічної політики та надавати фінансову підтримку тим країнам-членам, які мають труднощі з платіжним балансом. G-20 поклала на нього значну відповідальність за надання допомоги країнам, що розвиваються, по виходу із кризи. Як підкреслено G-20, з метою підвищення ефективності діяльності МВФ, як для подолання кризових явищ, так і

для забезпечення довгострокового зростання та стабільності, реформування вимагає не лише система його управління, а й політика, яку він традиційно проводив [11].

Аналіз діяльності МВФ та інших МФО під час кризових періодів дозволяє визначити основні причини, через які частина реалізованих програм або не досягли своєї мети, або іноді навіть погіршили ситуацію в регіонах постраждалих від криз:

1. Однією з основних причин невдалої діяльності глобальних МФО є надто консервативна система управління та формування політики організацій. Діяльність МВФ та Світового банку спочатку була зосереджена на підтримці країн, що розвиваються, і країн з низьким рівнем доходів. Зазначені держави й одержують найбільшу частку фінансування від цих інститутів, але очолюють та керують цими організаціями, як правило, представники розвинених країн. Саме розвинені країни мають найбільшу кількість квот, і, відповідно, голосів при прийнятті рішень та проведенні певної політики.

2. Економісти, які працюють у МФО, хоч і добре знайомі з проблемами країн, що розвиваються, але не завжди здатні розробити ефективний план дій та визначити політику щодо конкретної країни, оскільки вони не знають глибинної суті багатьох проблем. Особливо це стосується МВФ, місії якого зазвичай тривають 2-3 тижні, протягом яких представники цієї організації зустрічаються із представниками урядів країн, і вже після повернення розробляють план дій щодо стабілізації ситуації [11]. Проте кожна держава має своїх фахівців у галузі економіки та фінансів, які краще знають специфіку економічної ситуації в країні, а отже, вони можуть бути корисними при розробці стабілізаційної політики. У той же час фахівці МФО могли б відігравати роль радників і ділитися досвідом, отриманим у процесі співробітництва з іншими країнами, а не займати провідну роль у цьому процесі.

3. МВФ і Світовий банк від початку активно пропагували ідею «вільно і безперешкодно діючих ринків». Вони наполягали на дерегулюванні фінансового сектору, проведенні приватизації та лібералізації торгівлі. За припущеннями МВФ, ринки повинні швидко пристосуватися до нових умов, а, отже, державні підприємства, внаслідок переходу у приватну власність, повинні відчувати оздоровлення та підвищення ефективності функціонування. Проте, результати не завжди відповідали даному припущенню, зокрема

часто не враховували фактор, того що саме ті, хто працював на державних підприємствах за незначну заробітну плату, ставали безробітними, що вплинуло на соціально-економічний розвиток країни. Крім того, не враховувався високий рівень корупції, яка значно впливала на прозорість приватизації, зменшуючи її ефективність.

4. Західні країни наголошували на необхідності лібералізації, проте здійснювали протекціоністські заходи щодо тих галузей, у яких країни, що розвиваються, могли скласти їм конкуренцію. Безумовно, така політика подвійних стандартів викликала вкрай негативну реакцію з боку країн, що розвиваються.

5. Відсутність прозорості у діяльності МФО, зокрема щодо розробки програм і стратегій. МФО мають бути більш прозорими у здійсненні своєї діяльності, надавати доступ до інформації щодо реалізації програм, видачі кредитів, що зменшить маніпуляції з боку урядів країн та дозволить провести реальну оцінку ефективності і виправданості їх вимог.

6. Стабілізаційна політика МФО в окремих регіонах світу, як правило, зосереджена виключно на фінансовій допомозі. Вона за своєю суттю є міжнародним кредитом, який сам собою, поряд з певними позитивними моментами, тягне низку істотних негативних наслідків:

- виникнення диспропорцій відтворення суспільного продукту, оскільки розвиваються прибуткові галузі та затримується розвиток тих галузей, до яких іноземний кредит не залучається;

- посилення конкурентної боротьби країн за ринки збуту, джерела сировини, сфери вкладення капіталів;

- підтримка у країнах-позичальниках вигідних країнам-кредиторам політичних та економічних режимів, маріонеткових урядів;

- мобілізація для виплати боргу значних фінансових ресурсів, які часто перевищують потенційні можливості країни-позичальника тощо [10].

Зважаючи на вищевикладене, стає зрозумілим, що реформування глобальної фінансової архітектури є необхідним. Звичайно, це не має стати приводом для руйнування цих організацій, але має спонукати до поліпшення своєї діяльності [16].

Сьогодні світ дуже змінився, і відповідно МФО не можуть продовжувати функціонувати так, як після свого створення. У сучасних умовах глобальної економічної нестабільності найважливішими завданнями цих організацій є недопущення кризових явищ

світової фінансової системи шляхом моніторингу потоків міжнародного капіталу та вироблення рекомендацій, а також надання фінансових ресурсів країнам, які намагаються подолати кризові явища або відновити довіру до себе на світовому фінансовому ринку. У той же час, функціонування МФО має стати більш відкритим, прозорим. Потребує реформування і їх внутрішня структура.

Висновки. Як видно із наведеного вище, МФО на сьогодні є ключовим механізмом регулювання міжнародної валютно-фінансової системи, і стали одним з основних джерел надання фінансових, технічних та аналітичних ресурсів державам для ефективного здійснення соціально-економічної діяльності.

Роль міжнародних фінансових організацій найбільш актуальна у кризові

періоди, зокрема у процесі прогнозування та запобігання їх негативним наслідкам. Разом з тим, практика підтвердила невідповідність існуючих організаційних та інституційних механізмів міжнародних фінансових організацій вимогам та викликам сучасного етапу розвитку міжнародних відносин, що спричиняє необхідність їх комплексного реформування у контексті нових загроз як глобального так і регіонального характеру.

Дослідження досвіду розвитку співробітництва окремих держав із МФО в умовах кризових явищ, а також визначення основних напрямів реформування механізмів їх взаємодії з країнами, які здійснюють трансформації та шукають шляхи ефективного соціального-економічного відновлення та розвитку, є вкрай актуальним для України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Базиліук Я.Б. Пріоритетні напрями підвищення результативності співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями. Фінанси України. 2014. № 1. С. 54–66.
- 2.Звіти Article IV для України. URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR>
- 3.Максимюк Ю.О. Роль міжнародних фінансових організацій в регулюванні сучасних світових економічних процесів Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках, (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/14982>
- 4.Меморандуми про економічну та фінансову політику між Україною та МВФ (2014–2023). URL: https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_financial_policies-677
- 5.Сіденко С. Міжнародні фінансові організації у процесах економічної модернізації країн. Міжнародна економічна політика. 2020. № 1–2. С. 100–136.
- 6.Чугунов І., Кучер Г.Фінанси Міжнародного валютного фонду. Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo. Serija. Ekonomichni nauky. 2022. № 2. С. 77-95.
- 7.AIIB Articles of Agreement. URL: https://www.aiib.org/en/about-aiib/basic-documents/_download/articles-of-agreement/basic_document_english-bank_articles_of_agreement.pdf
- 8.Articles of Agreement of the IBRD. URL: <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement/ibrd-articles-of-agreement>
- 9.Articles of Agreement of the International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/>
- 10.Bhattacharya A., Kharas H. New Global Agenda: Implications for the Role of the World Bank. URL: www.brookings.edu/research/a-new-global-agenda-implications-for-the-role-of-the-worldbank.
- 11.Camdessus M. International Financial Institutions: Dealing with New Global Challenges. Washington D.C.: The Per Jacobson Foundation, 2005 URL: <http://www.perjacobsson.org/lectures/092505.pdf>.
- 12.Danino, R. Legal Aspects of the World Bank's Work on Governance and Anticorruption. Washington: World Bank, 2007. 26 p.
- 13.EBRD Founding Agreement. URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/publications/institutional-documents/basic-documents.html>
- 14.IBRD Articles of Agreement. URL: <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement>
- 15.International Monetary Fund Articles of Agreement. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/>
- 16.Mearsheimer J. The False Promise of International Institutions. International Security. 1994–1995. Vol. 19. No. 3. Winter. P. 5–49.
- 17.Reinisch, A. International Organizations Before National Courts. Cambridge University Press, 2000. 521 p.
- 18.SDR – Special Drawing Rights. URL: <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/special-drawing-rights-sdr>
- 19.Ukraine & EBRD. URL: <https://www.ebrd.com/home/what-we-do/where-we-invest/ukraine.html>
- 20.Ukraine Economic Update. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine>

Стаття надійшла до редакції 18.04.2025

Стаття рекомендована до друку 20.05.2025

V. M. SHAMRAIEV

Postgraduate Student, Department of International and European Law

E-mail: shamraev0809@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6248-618X>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

LEGAL PRINCIPLES OF COOPERATION OF STATES WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the analysis of international legal support for cooperation of states with international financial organizations (IFOs). It aims to reveal the current state and prospects for the development of international economic cooperation through the improvement of international legal norms that regulate macroeconomic support to states by international financial organizations. The article focuses on the analysis of the founding agreements of such financial organizations as the IMF, EBRD, IBRD, etc., bilateral agreements between IFIs and individual states, as well as soft law norms in this area, which are not binding, but significantly affect national legal regulation.

Summary of the main research findings. The main part of the study highlights the main approaches to defining the concept of "international financial organizations" and analyzes the founding documents as the legal basis for their functioning. The author identifies the international legal basis for cooperation between states and IFIs, which is usually drawn up in the form of memoranda of understanding, loan agreements, letters of intent and cooperation programs. A separate block is also formed by soft law norms, since IFIs in the process of developing cooperation issue analytical reports, recommendations, financial policy standards, which are not binding, but significantly affect the national economic law of individual states. The article analyzes such international financial organizations as the IMF, whose main role is to ensure currency stability, lending, and monitoring macroeconomic policy; the World Bank, which is a group of institutions that lend to development and infrastructure projects; the European Bank for Reconstruction and Development, which is focused on the development of market economies, the reform of post-Soviet countries, and finances public and private projects in the economy, energy, and innovation. Within the framework of the development of cooperation with IFIs, member states have the legal capacity to conclude international agreements; are entitled to participate in management (through voting); and are responsible for complying with obligations, including in the budgetary and debt spheres.

Conclusion. The conclusions emphasize the importance of understanding the latest challenges facing states in the development of economic cooperation and the importance of improving the international legal framework, especially in the field of regulating the functioning of IFIs. The main problems in this area include the imperfect legal provision of lending conditions, which are sometimes perceived as interference in the domestic policy of a particular state; problems of the balance of sovereignty and enforcement, etc. In view of this, further reform of the voting system within individual international financial organizations, improvement of transparency procedures and strengthening of the legal status of soft law norms in national legal systems are considered promising areas for improving the legal framework in the sphere of cooperation of individual states with IFIs.

KEYWORDS: *international economic law, state, international organizations, international financial organizations, international economic cooperation.*

REFERENCES

1. Bazyluk Ya.B. (2014). Priority areas for increasing the effectiveness of Ukraine's cooperation with international financial organizations. Finance of Ukraine. No. 1. P. 54–66. (in Ukrainian)
2. Article IV Reports for Ukraine. URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR> (in Ukrainian)
3. Maksymyuk Yu.O. (2019). The role of international financial organizations in the regulation of modern world economic processes. Materials of the Norwegian-Ukrainian conference dedicated to the activities of F. Nansen in Ukraine in 1921–1922, (Kharkiv, October 10–11, 2019) / Kharkiv. National University named after V.N. Karazin; Embassy of Norway in Ukraine. Kh.: KhNU named after V.N. Karazin. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/handle/123456789/14982> (in Ukrainian)
4. Memorandums on Economic and Financial Policy between Ukraine and the IMF (2014–2023). URL: https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_financial_policies-677 (in Ukrainian)
5. Sidenko S. (2020). International financial organizations in the processes of economic modernization of countries. International Economic Policy. No. 1–2. P. 100–136. (in Ukrainian)
6. Chugunov I., Kucher G. (2022). Finances of the International Monetary Fund. Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo. Serija. Ekonomichni nauky. № 2. P. 77–95. (in Ukrainian)
7. AIIB Articles of Agreement. URL: https://www.aiib.org/en/about-aiib/basic-documents/_download/articles-of-agreement/basic_document_english-bank_articles_of_agreement.pdf
8. Articles of Agreement of the IBRD. URL: <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement/ibrd-articles-of-agreement>
9. Articles of Agreement of the International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/>

- 10.Bhattacharya A., Kharas H. (2015). New Global Agenda: Implications for the Role of the World Bank. URL: www.brookings.edu/research/a-new-global-agenda-implications-for-the-role-of-the-worldbank.
- 11.Camdessus M. (2005) International Financial Institutions: Dealing with New Global Challenges. Washington D.C.: The Per Jacobson Foundation, URL: <http://www.perjacobsson.org/lectures/092505.pdf>
- 12.Danino, R. (2007). Legal Aspects of the World Bank's Work on Governance and Anticorruption. Washington: World Bank, 26 p.
- 13.EBRD Founding Agreement. URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/publications/institutional-documents/basic-documents.html>
- 14.IBRD Articles of Agreement. URL: <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement>
- 15.International Monetary Fund Articles of Agreement. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/>
- 16.Mearsheimer J. (1994–1995) The False Promise of International Institutions. *International Security*. Vol. 19. No. 3. Winter. P. 5–49.
- 17.Reinisch, A. (2000). International Organizations Before National Courts. Cambridge University Press. 521 p.
- 18.SDR – Special Drawing Rights. URL: <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/special-drawing-rights-sdr>
- 19.Ukraine & EBRD. URL: <https://www.ebrd.com/home/what-we-do/where-we-invest/ukraine.html>
- 20.Ukraine Economic Update. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine>

The article was received by the editors 18.04.2025

The article is recommended for printing 20.05.2025

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-44>

УДК 341.231

В. М. ШАМРАЄВА

доктор політичних наук, професор

професор кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: v.shamraeva@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7140-3742>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИЗНАЧЕННЯ, ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ЗАХИСТ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Політичні права людини є невід'ємною складовою демократичного устрою та забезпечують можливість кожної особи брати участь у формуванні державної влади, контролі за її діяльністю та захисті власних інтересів. Їх дослідження особливо актуальне у контексті поширення авторитарних тенденцій у деяких країнах, обмеження свободи слова, участі в управлінні державними справами; збройних конфліктів і криз, які загрожують базовим політичним правам громадян, таким як право голосу, право на свободу зібрань тощо; цифровізації політики, що створює нові виклики (цензура в мережі Інтернет, кібератаки з метою впливу на вибори); необхідності ефективної імплементації міжнародних стандартів, зокрема Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Європейської конвенції про права людини 1950 р.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Політичні права людини – це сукупність прав, які забезпечують особі можливість брати участь у політичному житті суспільства і держави. Вони прямо впливають на здатність особи реалізувати свої інші права та свободи, тому їх захист має фундаментальне значення для стабільності та розвитку правових систем сучасних держав.

Основні політичні права включають: право на участь в управлінні державними справами (особисто або через представників), що закріплено у ст. 25 МПГПП; право голосувати і бути обраним; право на свободу думки, совісті та релігії – ст. 18 МПГПП; право на свободу вираження поглядів – ст. 19 МПГПП, ст. 10 ЄКПЛ; право на свободу мирних зборів і асоціацій – ст. 21, 22 МПГПП, ст. 11 ЄКПЛ; право на доступ до інформації; право на звернення до державних органів.

Ці права є основоположними і в багатьох випадках мають статус, близький до норм *jus cogens* (імперативних норм міжнародного права). Саме тому вони мають розгалужені системи захисту як на національному так і міжнародному рівні. Національний рівень коротко може бути представлений конституційними гарантіями (наприклад, Конституція України, розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»), системою судового захисту (суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди), інститутом Омбудсменів (уповноважені з прав людини), роботою виборчих комісій та адміністративних органів контролю тощо.

У даній публікації особлива увага приділена еволюції системи міжнародного захисту політичних прав людини. Зокрема, на глобальному рівні в рамках системи ООН це Комітет з прав людини, до компетенції якого віднесено розгляд індивідуальних скарг згідно з Факультативним протоколом до МПГПП. На регіональному рівні, наприклад в системі Ради Європи, це Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який розглядає скарги про порушення політичних прав відповідно до Європейської конвенції. В системі ОБСЄ функціонує Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ), до компетенції якого віднесено спостереження за виборами та підтримка демократії тощо.

Висновок. У висновках підкреслюється наявність значних викликів, що стоять перед системою захисту політичних прав, а їх дослідження є особливо актуальним у контексті трансформаційних процесів у світі – від зміни політичних режимів до викликів цифрової епохи. Забезпечення ефективних механізмів їх захисту на національному і міжнародному рівнях залишається ключовою умовою для утвердження демократичних цінностей, верховенства права та сталого розвитку суспільства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: права людини, політичні права та свободи, дискримінація, вразливі категорії, глобальна та регіональна система захисту, інституційний механізм, міжнародні судові механізми, правовий захист, протидія злочинності.

Як цитувати: Шамраєва В.М. Міжнародні стандарти захисту політичних прав людини: визначення, закріплення та захист. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 402-411. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-44>

In cites: Shamrayeva V.M. (2025). International standards for the protection of political human rights: definition, consolidation and protection. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (39), P. 402-411. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-44> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Політичні права людини становлять один із ключових елементів системи основоположних прав і свобод. Їх захист і реалізація є фундаментом демократичного правопорядку, а також важливою передумовою стабільності, легітимності влади, участі громадян у суспільному житті. У XXI ст. політичні права набувають нової ваги в умовах зростання авторитарних тенденцій у світі; гібридних загроз, включаючи інформаційну війну та маніпуляції виборчим процесом; технологічних змін, що впливають на свободу слова, інформацію та участь у демократичному управлінні; необхідності адаптації міжнародного права до викликів війни, зокрема в контексті обмежень політичних прав на окупованих територіях (як у випадку з тимчасово окупованою АР Крим).

Саме тому, політичні права, зокрема право на участь в управлінні державними справами, свобода слова, асоціацій і зібрань, - це не лише інструмент, а й умова реалізації інших прав і свобод.

До базових політичних прав, гарантованих міжнародним правом, належать: право брати участь в управлінні державою (безпосередньо або через вільно обраних представників); право на рівний доступ до державної служби; свобода вираження поглядів; свобода мирних зібрань та асоціацій (включно з політичними партіями та профспілками); право на вільні та чесні вибори тощо.

Вони закріплені, зокрема, у ст. 21 Загальної декларації прав людини (1948 р.), а також у статтях 19–22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.).

Як бачимо, права людини є основоположною категорією міжнародного та національного права. Політичні права людини займають центральне місце у правовій системі демократичних держав і становлять основу для функціонування громадянського суспільства. Вони забезпечують можливість участі громадян у політичному житті, гарантують свободу слова, мирних зібрань, асоціацій та забезпечують право обирати і бути обраним. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що політичні права є одними з найбільш уразливих та водночас ключових у формуванні демократичної держави.

Стан опрацювання проблеми. До класичних праць з тематики дослідження політичних прав людини слід віднести публікацію М. Новака «UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary» [1], яка являє собою ґрунтовний аналіз змісту кожного з прав, передбачених Міжнародним пактом. Наступною

може бути згадана праця Л. Хенкіна «The Rights of Man Today» [2] - це один із перших оглядів еволюції концепції прав людини, включаючи і політичні права. Також обов'язковою для аналізу є робота Дж. Доннеллі «Universal Human Rights in Theory and Practice» [3] присвячена теоретичному обґрунтуванню універсальності політичних прав.

Сучасний англomовний дискурс з дослідження політичних прав людини представлений і такими науковцями як: В.Бенедек (досліджує вплив цифрового середовища на реалізацію політичних прав) [4], Т.Ландман (аналізує можливі кореляції між політичними правами та рівнем демократії) [5] тощо.

Україномовна література щодо дослідження політичних прав людини в цілому та окремих аспектів цієї проблематики представлена наступними авторами. Є. Грицак - присвятив свої праці комплексному дослідженню політичних прав в умовах трансформацій [6], О. Скакун - у загальних працях присвячує окремі розділи політичним правам, зокрема проблемі політичних прав як інструменту участі в управлінні державою [7] та інші.

Сучасні наукові публікації надають як теоретичне, так і прикладне розуміння механізмів забезпечення політичних прав, що є важливим підґрунтям для подальших досліджень та визначення пріоритетних напрямків подальших реформ.

До джерельної бази слід віднести наступні міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини 1948 р. (Ст. 19: свобода думки і вираження поглядів; Ст. 21: право брати участь в управлінні державними справами, загальне та рівне виборче право) [8], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) 1966 р. (Ст. 19–22: свобода слова, зібрань, асоціацій; Ст. 25: участь в управлінні державою, рівний доступ до державної служби, право голосу) [9], Європейська конвенція з прав людини 1950 р. (Ст. 10: свобода вираження поглядів; Ст. 11: свобода зібрань та об'єднань; Протокол №1, ст. 3: право на вільні вибори) [10], Копенгагенський документ ОБСЄ 1990 р. (підкреслює обов'язок держав забезпечити вільні вибори, політичний плюралізм, свободу ЗМІ та рівноправну участь) [11], Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р. (гарантує політичні права громадян ЄС, включаючи участь у виборах до Європарламенту, місцевого самоврядування, петиції та ініціативи) [12] тощо.

Метою даної статті є здійснення ретроспективного аналізу міжнародних стандартів захисту політичних прав людини із виокрем-

ленням проблемних питань щодо їх захисту на глобальному та регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Права людини є базовими соціально-правовими орієнтирами сучасного світу, які визнані універсальними, невід'ємними та рівними для всіх. Розуміння поняття та змісту прав людини є вихідною точкою для формування демократичного правопорядку, дотримання верховенства права, справедливості й гуманізму. Вони становлять основу міжнародного права, конституційного права держав, а також міжнародної співпраці.

Права людини не виникли незвідки. Цей процес тривав практично весь період розвитку людської цивілізації. У практично кожній історичній епосі були документи, які у тому чи іншому вигляді закріплювали окремі права та обов'язки окремої особи. Доба стародавнього світу представлена Кодексом Хаммурапі та Едиктом Кіра Великого (VI ст. до н.е.). Еволюцію прав людини доби Середньовіччя представляють Велика хартія вольностей (1215 р.), англійський Білль про права (1689 р.). Подальшу еволюцію прав людини та їх правового закріплення продемонстрували у Новий час Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.), Білль про права США (1791 р.) тощо. XX ст., особливо його друга половина позначена процесами остаточного формування сучасної системи визнання та захисту прав людини у міжнародному праві. Після Другої світової війни відбулося швидке формування міжнародної системи прав людини – система ООН, чисельні Конвенції, Пакти глобального та регіонального характеру.

До основних рис прав людини відносять: універсальність (вони належать кожній людині незалежно від громадянства, раси, статі); невідчужуваність (ці права не можуть бути втрачені або скасовані довільно); недискримінаційність (сучасні системи як міжнародного так і національного права закріплюють рівність усіх перед законом); юридична захищеність (передбачає можливість захисту прав в національних судах та міжнародних судових інстанціях); взаємопов'язаність і неподільність (ця риса підкреслює, що жодна група прав не має пріоритету).

Таким чином інтегративне визначення даного поняття: права людини – це закріплені в міжнародних і національних правових актах юридично гарантовані можливості людини, що відображають її природну гідність, є невід'ємними, універсальними і спрямовані на забезпечення свободи, справедливості, рівності та безпеки [13, с. 224].

Таким чином, права людини – це не лише норми, а й цінності, що відображають уявлення про справедливість, гідність і свободу. Їх тлумачення залежить від філософських, правових і культурних традицій. Міжнародне право намагається об'єднати ці підходи в єдину систему, яка є гнучкою, але принциповою. Її вивчення має фундаментальне значення для утвердження гуманізму, правової держави та верховенства права.

Політичні права є ключовим компонентом системи прав людини. Вони забезпечують можливість кожної особи впливати на політичні процеси, брати участь в управлінні державними справами, реалізовувати свободу вираження поглядів, зібрань і об'єднань. Ці права не лише гарантують участь у демократичному житті, а й створюють механізми підзвітності влади, забезпечення плюралізму та правової держави.

На сьогодні, нажаль, не існує загально-визнаного визначення даного поняття. О.Ф. Скакун визначає політичні права як: «Систему юридичних засобів участі громадян у формуванні, функціонуванні та контролі державної влади» [7, с. 379].

Найбільш відповідним і ємним на думку автора є наступне визначення. Політичні права – це юридично гарантовані можливості людини брати участь у політичному житті суспільства та держави, впливати на формування органів влади, висловлювати свою політичну волю та захищати свої інтереси в політичній сфері.

У класифікації прав людини політичні права належать до першого покоління прав і тісно пов'язані з: особистими правами (право на свободу, недоторканність, справедливий суд); соціальними правами (право на освіту – як умова участі в політичному житті); культурними правами (забезпечення свободи самовираження).

Саме політичні права утворюють ядро демократичного правопорядку та є необхідною умовою реалізації інших прав.

На сьогодні розроблено та досягнуто великої ефективності гарантій та захисту політичних прав людини. Серед найважливіших гарантії реалізації політичних прав необхідно назвати: конституційно-правові гарантії (закріплення політичних прав у конституціях, виборчому законодавстві окремих національних держав), судовий захист (можливість звернення до національних і міжнародних судів, зокрема ЄСПЛ), високою є і роль громадянського суспільства (політичні партії, НДО, журналістика, моніторинг виборів), міжнародні механізми контролю, серед яких Комітет ООН

з прав людини, Венеціанська комісія, ОБСЄ/БДПЛ.

В той же час не дивлячись на значні зусилля світового співтовариства, перед системою захисту політичних прав людини стоїть велика кількість викликів та невирішених проблем, зокрема: авторитаризм та придушення опозиції; фейкові вибори, маніпуляція громадською думкою; обмеження свободи слова під приводом національної безпеки; кіберзагрози та втручання у виборчі процеси; обмеження прав на окупованих територіях (наприклад, для України це Крим, Донбас інші тимчасово окуповані території).

Таким чином, політичні права людини є не лише елементом правового статусу особи, але й інструментом побудови демократії, легітимності влади, забезпечення плюралізму та свободи. Їх реалізація вимагає активної участі суспільства, розвиненого правового регулювання, незалежного судочинства та міжнародного співробітництва. У XXI ст. особливого значення набуває захист політичних прав у цифровому просторі та в умовах гібридних загроз.

Базовим політичним правом вважається свобода слова. Свобода слова – це право особи вільно висловлювати свої погляди, думки, отримувати та поширювати інформацію, не зазнаючи цензури чи переслідувань. Вона охоплює: свободу преси та медіа; свободу академічного висловлення; свободу політичної критики та участі у публічному дискурсі.

Свобода слова, як базове політичне право, знайшло своє закріплення у численних міжнародно-правових документах, наприклад: Ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. («Кожна людина має право на свободу переконань і на їх вільне вираження...»), Ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, МПГПП, 1966 р. (гарантує свободу вираження, але дозволяє обмеження у разі захисту національної безпеки, моралі чи прав інших осіб), Ст. 10 Європейської конвенції з прав людини 1950 р. (визнає свободу слова та визначає межі її обмеження).

Для аналізу юридичної практики доцільно зупинитися на справі ЄСПЛ *Handyside v. UK* (1976) [14], яка є однією з найважливіших у практиці Європейського суду з прав людини щодо свободи вираження поглядів і за результатами якої визнано що навіть «шокуючі» чи «образливі» вислови захищаються свободою слова.

Заявником у справі був Річард Гендісайд – британський видавець, який опублікував книжку «The Little Red Schoolbook», призначе-

ну для молоді. Зміст книги порушував теми сексуальності, шкільного життя, авторитетів тощо. Уряд Великої Британії конфіскував частину тиражу та оштрафував видавця на підставі закону про непристойні публікації. Р. Гендісайд подав скаргу до ЄСПЛ, стверджуючи, що це порушення його права на свободу вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ).

Головними юридичними питаннями у справі були: чи було втручання в свободу вираження поглядів, що відповідали закріпленям у ст. 10 Європейської конвенції з прав людини свободам? чи було це втручання виправданим у демократичному суспільстві?

Заявник висував на свій захист аргументи, що мав право поширювати публікацію, навіть якщо її зміст є провокативним або непопулярним. Держава стверджувала, що діяла в інтересах захисту моралі відповідно до законодавства та оціночних повноважень держави.

ЄСПЛ визнав, що було втручання, але вирішив, що воно не порушує ст. 10, оскільки: захист моралі є легітимною метою; держава має «margin of appreciation» – простір для власної оцінки щодо моральних стандартів; заходи були пропорційні створеній ситуації.

І відповідно ключовий висновок було сформульовано так: «Свобода вираження становить одну з найважливіших основ демократичного суспільства... Вона застосовується не лише до «інформації» або «ідей», які сприймаються сприятливо, але також до тих, що ображають, шокують або турбують державу чи будь-яку частину населення...» (п. 49 рішення) [14].

Справа *Handyside v. UK* (1976) стала прецедентною для практики ст. 10 ЄКПЛ. Вперше ЄСПЛ визнав, що свобода вираження охоплює навіть провокативні висловлювання і за результатами її розгляду було запроваджено доктрину «межі дозволеного втручання» (margin of appreciation doctrine). Визначено критерії оцінки обмеження свободи вираження: законність втручання; легітимна мета; необхідність у демократичному суспільстві; пропорційність.

Справу *Handyside v. UK* часто цитують у науковій літературі як доказ того, що свобода слова має широкий, але не абсолютний характер, і що її межі визначаються суспільною необхідністю та культурним контекстом.

Право на участь в управлінні державою – це право кожної особи: брати участь у виборах (обирати і бути обраним); мати доступ до публічної служби; брати участь у формуванні політики (референдуми, громадські слухання, петиції).

Право на управління державою закріплено у наступних міжнародно-правових актах: Ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р. зазначає, що «Кожен має право брати участь в управлінні своєю країною...»; Ст. 25 МПГПП гарантує право брати участь у веденні державних справ, обирати й бути обраним, доступ до державної служби; Протокол №1, ст. 3 ЄКПЛ гарантує право на вільні вибори через таємне голосування.

Із захисту права на участь в управлінні державою існує доволі широка практика міжнародної системи правосуддя. Для більш глибокого аналізу доцільно взяти справу ЄСПЛ *Hirst v. the United Kingdom* (No. 2) (Заява № 74025/01, Велика палата, рішення від 6 жовтня 2005 р.) [15].

Справа ЄСПЛ: *Hirst v. UK* (2005) стосувалася того, що обмеження виборчих прав ув'язнених має бути виправданим і пропорційним. Заявник Джон Хьорст (John Hirst), громадянин Великої Британії, був засуджений до довічного ув'язнення. Суть проблеми полягла в тому, що відповідно до британського закону, усі ув'язнені не мали права голосувати на виборах незалежно від тяжкості злочину або тривалості покарання. Заявник подав скаргу до ЄСПЛ, стверджуючи, що таке загальне позбавлення виборчого права є порушенням статті 3 Протоколу №1 до ЄКПЛ, яка гарантує право на вільні вибори.

Відповідно головним юридичним питанням було чи відповідає повне автоматичне позбавлення права голосу для всіх ув'язнених стандартам демократичного суспільства, передбаченим статтею 3 Протоколу №1 до Європейської конвенції з прав людини?

Заявник аргументував свій позов тим, що обмеження повинні бути індивідуальними та пропорційними, а не автоматичними. Уряд Великої Британії наполягав, що парламент має право самостійно визначати виборчу політику, і позбавлення права голосу — це частина кримінального покарання.

Суд ухвалив рішення, що загальна заборона на участь у виборах для всіх ув'язнених порушує ст. 3 Протоколу №1.

Ключовими аргументами стали наступні: повна автоматична заборона без врахування типу злочину, тривалості покарання, індивідуальної поведінки є непропорційною; держава має певну «margin of appreciation», але вона не є безмежною; право голосу є основним інститутом демократії, і обмеження цього права має бути винятковим [15].

Важливо підкреслити, що Суд не постановив, що всі ув'язнені повинні мати право

голосу, але заборона має бути диференційованою і виправданою.

Дана справа має значення як прецедент, який вплинув на дебати про виборчі права в Європі. Вона визначає, що право голосу належить до ядра демократичних політичних прав. Рішення Суду залишається спірним у Великій Британії, яка неодноразово заявляла про незгоду з позицією ЄСПЛ, однак вносила певні зміни в національне законодавство [16].

Справа викликала гучну політичну дискусію у Великій Британії, включно з ініціативами не визнавати юрисдикцію ЄСПЛ. Все ж Велика Британія частково відреагувала на рішення Суду: було запропоновано дозволити голосування окремим категоріям ув'язнених. В інших країнах Європи (Німеччина, Нідерланди, Скандинавія) ув'язнені зберігають виборчі права — це підкріплює позицію Суду.

Справа *Hirst v. UK* встановлює стандарт, за яким обмеження виборчого права має бути обґрунтованим, індивідуалізованим та пропорційним. Вона є ключовою для розуміння політичних прав осіб, позбавлених волі, та балансу між покаранням і демократією.

Свобода зібрань, або право на мирні мітинги, демонстрації, пікети — є формою колективного вираження думки, інструментом впливу на владу. Свобода асоціацій це право створювати об'єднання, політичні партії, профспілки, брати в них участь і не бути примушеним до членства у таких організаціях.

Свобода зібрань і асоціацій, як одне із базових політичних прав закреслена у основних міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини. Так, Ст. 20 Загальної декларації закріплює, що свобода мирних зібрань і асоціацій є базовим правом. Ст. 21–22 МПГПП: визнає ці свободи та дозволяє обмеження в умовах необхідності забезпечення національної безпеки, громадського порядку.

Тут доцільно зупинитися на аналізі рішення Європейського суду з прав людини у справі *Kudrevičius and Others v. Lithuania* (2015) [17] — важливого прецеденту щодо свободи зібрань (стаття 11 ЄКПЛ). *Case of Kudrevičius v. Lithuania* (2015) стала прикладом визнання, що страйки та блокування доріг можуть бути об'єктом обмежень, але лише за умов законності та пропорційності. Рішення було прийнято Великою палатою ЄСПЛ від 15 жовтня 2015 р.

Заявниками виступили п'ятеро литовських фермерів, які були учасниками масштабної акції протесту проти цінової політики уряду в аграрному секторі. Протест відбувся 2003 р. коли фермери блокували автомобільні шляхи

державного значення на кілька днів, що спричинило порушення громадського порядку та транспортного сполучення. Учасники протесту були засуджені до адміністративного покарання (штрафи та короткотермінове ув'язнення). Заявники стверджували, що це порушення їхнього права на свободу мирних зібрань, гарантованого статтею 11 ЄКПЛ.

До головних юридичних питань справи можна віднести: чи є блокування автошляхів як форма протесту такою, що підпадає під захист статті 11 Європейської конвенції? Та чи було покарання заявників пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві?

Суд визнав, що мало місце втручання у свободу зібрань, однак дійшов висновку, що: втручання було обґрунтованим; мало легітимну мету (забезпечення громадського порядку); було необхідним у демократичному суспільстві. І відповідно рішення Великої палати: порушення статті 11 не відбулося [17].

ЄСПЛ аргументував своє рішення наступним чином. Стаття 11 захищає навіть протест, що порушує закон, однак: дії протестувальників мають залишатися мирними; захист не є абсолютним: держава має право реагувати, якщо протест спричиняє серйозні перешкоди для громадського життя; блокування ключової транспортної інфраструктури перевищує межі допустимої форми протесту. Аргументи щодо пропорційності покарання були наведені такі: заявники знали про незаконність дій, відмовилися зупинити блокування, а застосовані санкції були помірними.

Kudrevičius v. Lithuania – ключова справа для визначення меж законного протесту. Вона показує, що право на мирні зібрання не захищає форми протесту, які створюють надмірні перешкоди для життя інших осіб, навіть якщо мають політичну або соціальну мету. Її значення полягає в тому, що встановлено важливу межу між захистом свободи зібрань і публічним порядком; не всі протестні дії підпадають під абсолютний захист статті 11; у ряді випадків блокування стратегічної інфраструктури може бути виправдано санкціями.

Справа Case of Bączkowski and Others v. Poland (2007) стосується положень, що держава не може забороняти мітинг лише через політичний зміст.

Рішення ЄСПЛ по справі «Bączkowski and Others v. Poland (Application no. 1543/06)» [18] було прийнято 3 травня 2007 р. Заявниками виступили представники ЛГБТ-організацій у Варшаві. У 2005 р. вони подали заявку на проведення «Параду рівності» - мирної демонстрації на підтримку прав сексуаль-

них меншин. Влада Варшави (мер Лех Качинський) відмовила у дозволі, мотивуючи це технічними причинами та можливістю виникнення громадських заворушень. Інші мітинги (релігійні, націоналістичні) в той же час не були заборонені.

Головними юридичними питаннями у справі були – чи порушила заборона на проведення ЛГБТ-демонстрації: статтю 11 ЄКПЛ – свобода мирних зібрань; статтю 14 ЄКПЛ – заборона дискримінації; статтю 13 ЄКПЛ – ефективний засіб правового захисту?

ЄСПЛ прийняв наступне рішення: відбулося порушення статті 11 (демонстрація була мирною і не становила загрози, тому її заборона не була виправданою); відбулося порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 11 (заявників дискримінували на основі сексуальної орієнтації та поглядів оскільки влада дозволила інші мітинги, але заборонила саме ЛГБТ-акцію); відбулося порушення статті 13 (заявники не мали доступу до ефективного способу оскарження рішення перед проведенням заходу).

Серед аргументів Суду на користь цього рішення були: Свобода мирних зібрань охоплює й непопулярні або контroversійні погляди; обмеження з боку держави має бути законним, необхідним у демократичному суспільстві, пропорційним. А у даній справі цього не було дотримано. Суд підкреслив: «Демократія не просто означає панування більшості, але вимагає плюралізму, толерантності й відкритості для меншин» (п. 63 рішення) [28].

Справа Bączkowski v. Poland — одне з найважливіших рішень ЄСПЛ щодо захисту свободи зібрань та заборони дискримінації. Вона показує, що навіть непопулярні чи суперечливі зібрання заслуговують на правовий захист, а дискримінаційні обмеження з боку держави є неприйнятними в умовах демократії. Це рішення затвердило заборону дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації в контексті реалізації свободи зібрань. ЄСПЛ встановив, що політична або моральна неприязнь до поглядів демонстрантів не є підставою для заборони зібрання. Рішенням по цій справі Суд створив прецедент, який впливає на державну політику щодо ЛГБТ-спільнот у країнах-членах Ради Європи.

Свобода слова, зібрань, асоціацій і участі у владі тісно взаємопов'язані: без свободи слова неможливий повноцінний політичний плюралізм; без права на мирні зібрання неможливе вільне висловлення протесту; а без асоціацій політичні партії та вибори втрачають реальний сенс.

Реалізація цього блоку політичних справ створює умови для демократичного розвитку, відкритості влади, громадянської активності. Політичні права можуть бути обмежені, але лише за умов, необхідності в демократичному суспільстві (законності – обмеження мають бути встановлені законом), пропорційності (відповідності цілі), недискримінації (однакові правила для всіх). Юридичну базу закріплення та захисту цих прав закріплено у ст. 4 МПГПП; ст. 10–11 ЄКПЛ (ч. 2), які допускають обмеження, але суворо регламентують їх.

Свобода слова, право на участь в управлінні державою, свобода зібрань і асоціацій є серцевиною демократичного суспільства. Вони не лише гарантують особисту свободу, а й забезпечують механізми політичної відповідальності влади, діалогу та миру в суспільстві. Міжнародне право встановлює чіткі стандарти їх реалізації та захисту, водночас залишаючи державам обмежений простір для регулювання в межах законності та пропорційності.

В той же час існує багато викликів та загроз у сфері захисту політичних прав людини. Зокрема це зростання процесів пов'язаних із становленням авторитаризму та «демократії з обмеженнями».

Багато держав використовують «гібридні режими», де зовнішні ознаки демократії зберігаються, але політична опозиція, свобода слова та вибори контролюються державою (Росія, Іран, Білорусь). Репресії проти політичних активістів, використання спецслужб для придушення протестів та інші негативні та загрозливі тенденції. Freedom House у звіті за 2023 рік зазначає, що лише 20% населення світу живе у вільних політичних умовах. Легенда оцінок Freedom House полягає у наступних критеріях: Вільна країна (86–100 балів): політичні права реалізуються повною мірою; Частково вільна (36–85): вибори та свободи є, але існують серйозні обмеження; Невільна (0–35): авторитаризм, відсутність чесних виборів і свободи слова..

Таблиця 1. Порівняння ступеня реалізації політичних прав людини (2023)
[Comparison of the degree of realization of political human rights (2023)]

Країна	Ступінь реалізації політичних прав	Проблеми/порушення	Оцінка Freedom House
Україна	Високий (у підконтрольних уряду регіонах)	Окупація частини території, воєнний стан, спроби впливу олігархів, війна	50/100 (частково вільна)
Німеччина	Повний	Проблеми з дезінформацією в інтернеті, зростання політичного екстремізму	94/100 (вільна)
Польща	Високий	Тиск на незалежні ЗМІ, зниження незалежності судової влади	81/100 (вільна)
США	Високий	Поляризація, гібридні втручання у вибори, спроби обмежити право голосу	83/100 (вільна)
Туреччина	Обмежений	Ув'язнення журналістів, придушення опозиції, цензура	32/100 (невільна)
Білорусь	Дуже низький	Відсутність чесних виборів, масові репресії, ліквідація громадських організацій	9/100 (невільна)
РФ (Росія)	Репресивний режим	Цензура, політичні репресії, заборона опозиції, контрольовані вибори	13/100 (невільна)
Швеція	Повний	Високий рівень реалізації, відкритість, активна участь громадян	100/100 (вільна)
Китай	Системно обмежені	Відсутність виборів, цензура, контроль над інтернетом, репресії меншин	9/100 (невільна)

До обмежень свободи слова зараховують використання антиекстремістських законів для обмеження критики уряду, переслідування журналістів, блокування незалежних медіа, а у деяких країнах – використання цензури та пропаганди для контролю над політичним

дискурсом. Прикладами у цій сфері можуть стати: закони про «іноземних агентів» (РФ, Єгипет); репресії проти журналістів (Туреччина, Китай) тощо.

Доволі поширеним порушенням політичних прав є і політичні маніпуляції на

виборах. Зокрема, поширення псевдовиборів, маніпуляції результатами, тиск на опозиційних кандидатів. Виборче право доволі часто обмежується для вразливих груп (в'язні, меншини, емігранти). І прикладом може бути вже згадана справа "Hirst v. UK" (2005) [15], за якою ЄСПЛ прийнято рішення, що заборона права голосу в'язням без індивідуального розгляду порушує Пакт і ЄКПЛ.

Цифрові технології теж визнані в окремому контексті як інструмент і загроза базовим політичним правам. З одного боку це обумовлює появу нових форм політичної участі, з іншого це інструменти масового нагляду, фільтрації інформації, маніпуляцій, наприклад, цифрова цензура, блокування соцмереж, фейкові новини тощо.

Відповідно до звіту Amnesty International 2022 р. цифрова держава може не лише посилювати права, а й поглиблювати авторитаризм.

Іншим фактором сучасних міжнародних відносин, який становить постійну загрозу для політичних прав людини є конфлікти та окупації. В умовах війни чи окупації політичні права суттєво обмежуються: скасування виборів; відсутність вільної преси; придушення протестів; переслідування за політичну позицію тощо. Системне обмеження політичних прав українців, переслідування кримськотатарських активістів ми спостерігаємо під час окупації Криму, частин Донбасу.

Серед проблем, що стоять перед фахівцями є і політична апатія та дезінформація, які стали характерними для сучасного суспільства. Втрата довіри до інститутів влади трансформується у низьку явку, знецінення виборчого процесу. Використання соцмереж для інформаційних атак, що спотворюють демократичний дискурс (наприклад, вплив закордонних акторів на вибори) – це сучасна реальність.

В той же час необхідно відзначити доволі розгалужені механізми захисту політичних прав громадян. До міжнародно-правових засобів відносять Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ); Комітет ООН з прав людини (спостереження за дотриманням МПГПП); ОБСЄ/БДПЛ (моніторинг виборів, свободи слова, об'єднань) та інші. Інституційний контроль здійснюється через омбудсменів, правозахисні організації; конституційні суди; незалежні ЗМІ та журналістські розслідування.

Політичні права – це індикатор стану демократії. Сьогодні вони опиняються під загрозою з боку авторитарних практик, дезінформації, репресій і цифрового контролю. Захист цих прав потребує постійного громадсь-

кого контролю, міжнародного тиску, правових механізмів та інституційної спроможності. Ключовий виклик на цьому шляху: зберегти баланс між безпекою держави та свободою особистості в умовах глобальних криз і технологічних змін.

Висновки. Права людини є основоположною категорією міжнародного та національного права. Політичні права людини займають центральне місце у правовій системі демократичних держав і становлять основу для функціонування громадянського суспільства. Вони забезпечують можливість участі громадян у політичному житті, гарантують свободу слова, мирних зібрань, асоціацій та забезпечують право обирати і бути обраним. Водночас на практиці багато країн стикаються з труднощами в забезпеченні цих прав, що викликає критику міжнародних організацій і правозахисників.

Ідея політичних прав бере свій початок ще з античних часів, коли в Афінах та Римі існували форми народовладдя. У Новий час значний внесок у розвиток політичних прав зробили Велика Британія (Білль про права 1689 р.), Франція (Декларація прав людини і громадянина 1789 р.) та США (Конституція 1787 р. та Білль про права 1791 р.).

Згідно з міжнародним правом, зокрема, Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейською конвенцією з прав людини (1950 р.) до основних політичних прав належать: право на участь в управлінні державою (ст. 21 ЗДПЛ, ст. 25 МПГПП), право обирати і бути обраним (ст. 25 МПГПП, Протокол №1 до ЄКПЛ), свобода вираження поглядів (ст. 19 ЗДПЛ, ст. 19 МПГПП, ст. 10 ЄКПЛ), свобода мирних зібрань (ст. 20 ЗДПЛ, ст. 21 МПГПП, ст. 11 ЄКПЛ), свобода асоціацій (ст. 22 МПГПП, ст. 11 ЄКПЛ), право на доступ до державної служби (ст. 21 ЗДПЛ, ст. 25 МПГПП). Важливим є питання обмежень цих прав у виняткових випадках (наприклад, у період надзвичайного стану).

Сьогодні функціонує система міжнародних механізмів захисту політичних прав, зокрема, Комітет з прав людини ООН (скарги за МПГПП, загальні коментарі), ЄСПЛ в рамках Рада Європи (індивідуальні скарги за ЄКПЛ), ОБСЄ / БДПЛ (моніторинг виборів, експертні висновки), в рамках ЄС (механізм верховенства права, санкції за порушення демократичних стандартів) Міжнародні правозахисні організації (Human Rights Watch, Amnesty International).

У демократичних державах політичні права забезпечуються на практиці через вільні вибори, незалежні ЗМІ, діяльність громадянського суспільства. Однак навіть у таких країнах виникають виклики, зокрема, обмеження свободи слова у зв'язку з боротьбою з дезінформацією. У країнах з авторитарними режимами політичні права часто обмежуються. Зокрема, застосовуються цензура, політичні переслідування, обмеження діяльності опозиційних партій. Прикладами таких країн є Північна Корея, Білорусь, Китай.

Основні проблеми реалізації політичних прав: 1) політична нерівність (вплив фінансово-політичних груп на вибори, монополізація доступу до ЗМІ); 2) обмеження свободи слова (переслідування журналістів і блогерів, блоку-

вання інтернет-ресурсів); 3) формальний характер участі у владі (маніпулятивні референдуми, партійна цензура і тиск у парламенті); 4) цифрові ризики (вплив алгоритмів соцмереж на виборчу поведінку, використання персональних даних для політичної реклами); 5) збройні конфлікти й окупація (втрата виборчих прав на окупованих територіях, переслідування за політичні переконання тощо).

Політичні права є основою демократичного суспільства. Вони закріплені в міжнародних правових актах та конституціях держав, однак їх реалізація стикається з численними проблемами. Захист політичних прав потребує ефективного функціонування правових механізмів та активної участі громадян у політичному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. N.P. Engel, 2005. 1280 p.
2. Henkin L. The Rights of Man Today. Westview Press, 1978. 276 p.
3. Donnelly J. Universal Human Rights in Theory and Practice. Cornell University Press, 2013. 320 p.
4. Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet. Council of Europe Publishing, 2020. 215p.
5. Landman T. Human Rights and Democracy: The Precarious Triumph of Ideals. Bloomsbury, 2013. 240 p.
6. Грицак Є. Політичні права людини: загальнотеоретичний аналіз. К.: Юридична думка, 2012. 208 с.
7. Скаун О.Ф. Теорія держави і права. Х.: Право, 2010. 656 с.
8. UN UDHR, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
9. ICCPR, 1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. ECHR, 1950 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr
11. Копенгагенський документ ОБСЄ (1990). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/14305.pdf>
12. EU Charter of Fundamental Rights URL: <https://rm.coe.int/16806f53e6>
13. Буткевич В. Г. Регіональні системи захисту прав людини та основних свобод. Міжнародне право. Основні галузі. К., 2004. С. 223-229.
14. Handyside v. United Kingdom (Application no. 5493/72) URL: [https://15hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57499%22\]](https://15hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57499%22])
15. Hirst v. the United Kingdom (No. 2) (2005) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-70442%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-70442%22])
16. Guide on Article 3 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_protocol_1_eng
17. Kudrevičius and Others v. Lithuania (2015) (Application no. 37553/05) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-158200%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-158200%22])
18. Bączkowski and Others v. Poland (Application no. 1543/06) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-117242%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-117242%22])

Стаття надійшла до редакції 17.04.2025

Стаття рекомендована до друку 20.05.2025

V.M. SHAMRAYEVA

Doctor of Political Sciences, Professor

Professor of the Department of International and European Law

E-mail: v.shamraeva@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0002-7140-3742>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF POLITICAL HUMAN RIGHTS: DEFINITION, STRENGTHENING AND PROTECTION

ANNOTATION. *Introduction.* Political human rights are an integral part of a democratic system and provide the opportunity for each person to participate in the formation of state power, control over its activities and protect their own interests. Their study is especially relevant in the context of the spread of authoritarian tendencies in some countries, restrictions on freedom of speech, participation in the management of state affairs; armed conflicts and crises that

threaten the basic political rights of citizens, such as the right to vote, the right to freedom of assembly, etc.; the digitalization of politics, which creates new challenges (censorship on the Internet, cyberattacks to influence elections); the need for effective implementation of international standards, in particular the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the European Convention on Human Rights of 1950.

Summary of the main research findings. Political human rights are a set of rights that provide an individual with the opportunity to participate in the political life of society and the state. They directly affect the ability of an individual to exercise their other rights and freedoms, therefore their protection is of fundamental importance for the stability and development of the legal systems of modern states.

Fundamental political rights include: the right to participate in the management of state affairs (personally or through representatives), which is enshrined in Article 25 of the ICCPR; the right to vote and to be elected; the right to freedom of thought, conscience and religion - Article 18 of the ICCPR; the right to freedom of expression - Article 19 of the ICCPR, Article 10 of the ECHR; the right to freedom of peaceful assembly and association - Articles 21, 22 of the ICCPR, Article 11 of the ECHR; the right to access information; the right to appeal to state authorities.

These rights are fundamental and in many cases have a status close to the norms of *jus cogens* (peremptory norms of international law). That is why they have extensive protection systems at both the national and international levels. The national level can be briefly represented by constitutional guarantees (for example, the Constitution of Ukraine, Chapter II "Rights, Freedoms and Duties of Man and Citizen"), the system of judicial protection (courts of general jurisdiction and specialized courts), the institution of Ombudsmen (human rights commissioners), the work of election commissions and administrative control bodies, etc.

This publication pays special attention to the evolution of the system of international protection of political human rights. In particular, at the global level within the UN system, this is the Human Rights Committee, whose competence includes the consideration of individual complaints under the Optional Protocol to the ICCPR. At the regional level, for example, in the Council of Europe system, this is the European Court of Human Rights (ECHR), which considers complaints about violations of political rights under the European Convention. The OSCE system includes the Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), whose competence includes election observation and democracy support, etc.

Conclusion. The conclusions emphasize the presence of significant challenges facing the system of protection of political rights, and their study is especially relevant in the context of transformational processes in the world - from the change of political regimes to the challenges of the digital age. Ensuring effective mechanisms for their protection at the national and international levels remains a key condition for the establishment of democratic values, the rule of law and sustainable development of society.

KEY WORDS: *human rights, political rights and freedoms, discrimination, vulnerable categories, global and regional protection system, institutional mechanism, international judicial mechanisms, legal protection, combating crime.*

REFERENCES

1. Nowak M. (2005). UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. N.P. Engel. 1280 p.
2. Henkin L. (1978). The Rights of Man Today. Westview Press. 276 p.
3. Donnelly J. (2013). Universal Human Rights in Theory and Practice. Cornell University Press. 320 p.
4. Benedek W., Kettemann M. (2020) Freedom of Expression and the Internet. Council of Europe Publishing. 215 p.
5. Landman T. (2013) Human Rights and Democracy: The Precarious Triumph of Ideals. Bloomsbury. 240 p.
6. Hrytsak E. (2012). Political rights of man: general theoretical analysis. Kyiv: Yurydychna dumka. 208 p. (in Ukrainian).
7. Skakun O.F. Theory of State and Law. Kh.: Pravo, 2010. 656 p. (in Ukrainian).
8. UN UDHR, 1948 URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
9. ICCPR, 1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. ECHR, 1950 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr
11. OSCE Copenhagen Document (1990). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/14305.pdf>
12. EU Charter of Fundamental Rights URL: <https://rm.coe.int/16806f53e6>
13. Butkevych V. G. Regional systems for the protection of human rights and fundamental freedoms. International law. Main areas. K., 2004. P. 223-229. (in Ukrainian).
14. Handyside v. United Kingdom (Application no. 5493/72) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57499%22%5D%7D>
15. Hirst v. the United Kingdom (No. 2) (2005) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-70442%22%5D%7D>
16. Guide on Article 3 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_protocol_1_eng
17. Kudrevičius and Others v. Lithuania (2015) (Application no. 37553/05) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-158200%22%5D%7D>
18. Bączkowski and Others v. Poland (Application no. 1543/06) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-117242%22%5D%7D>

The article was received by the editors 17.04.2025

The article is recommended for printing 20.05.2025

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 38

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: А.А. Дьякова

Підписано до друку 30.06.2025 р. Формат 60×84 1/8

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 42,65. Обл.-вид. арк. 34,12

Наклад 100 пр. Зам. №26/25

Ціна договірна

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна